

PRI
LO
ZI

institut
za istoriju
radničkog pokreta
sarajevo

prilozi

institut
za istoriju
radničkog pokreta
sarajevo

godina VIII * sarajevo 1972 * broj 8

Redakcioni odbor:

ZDRAVKO ANTONIĆ
NIKOLA BABIĆ
AHMED HADŽIROVIĆ
RASIM HUREM
NUSRET SEHIĆ

Glavni i odgovorni urednik

NIKOLA BABIĆ

Sekretar redakcije

VESELIN MITRAŠEVIĆ

Izdavač: Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo
Adresa: Prilozi, Sarajevo, Đure Đakovića 9, telefon 38-899
Žiro račun 10102-603-175, poštanski fah 310
Izlazi povremeno

S A D R Ź A J

ČLANCI I STUDIJE:	Strana
1. Dževad Juzbašić: Austrougarski planovi gradnje strateških željeznica na Balkanu uoči kretske krize i izgradnja željezničke pruge prema Boki Kotorskoj, Trebinju i Dubrovniku — — — — — — — — — —	11
2. Nikola Babić: Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine i jugoslovensko pitanje — — — — — — — — — —	33
3. Vladimir — Đuro Degan: Međunarodnopravno uređenje položaja Muslimana sa osvrtom na uređenje položaja drugih vjerskih i narodnosnih skupina na području Jugoslavije — — — — — — — — — —	55
4. Ahmed Hadžirović: Štrajkovi radnika u Bosni i Hercegovini 1919.–1920.	105
5. Uroš Nedimović: Djelovanje komunista u sindikatima u Bosni i Hercegovini od 1925. do 1929. godine — — — — — — — — — —	157
6. Zdravko Antonić: O ustanku u istočnoj Bosni poslije savjetovanja u Stolicama 1941. godine — — — — — — — — — —	187
7. Petar Kačavenda: Prilog pitanju odnosa Komande bosanskih četnika i Vrhovne komande Draže Mihailovića (1942) — — — — — — — — — —	257
PRILOZI:	
1. Milorad Ekmečić: Rad Ipolita Terleckoga na ujedinjenju hrišćanskih crkava 1848. godine — — — — — — — — — —	273
2. Pavle Mitrović: Iz kulturne istorije radničkog pokreta Bosne i Hercegovine do 1918. godine — — — — — — — — — —	281
3. Perko Vojinović: Radničko kulturno-sportsko društvo »Pelagić« u Banjaluci (1928—1941) — — — — — — — — — —	305
4. Nikola Živković: Eksploatacija železa u Bosni od strane Nemaca u toku drugog svetskog rata — — — — — — — — — —	323
5. Uglješa Danilović: O knjizi Svctozara Vukmanovića »Revolucija koja teče« — — — — — — — — — —	337
PRIKAZI:	
1. Mile Konjević: Dr Rene Lovrenčić, Gencza politike »novog kursa«, Institut za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1972. str. 324	365
2. Uroš Nedimović: Dr Petar Milosavljević, Položaj radničke klase u Srbiji 1918—1929, Izdavačko preduzeće »Rad«, Beograd 1972, str. 300 — — —	369
3. Tomislav Išek: Dr Ahmed Hadžirović, Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1935—1941. Sarajevo, »Svjetlost« 1972. godina, str. 203 — —	373

4. Rasim Hurem: Dane Olbina, Ratni dani — Dnevnik, Sarajevo 1972, str. 411	379
5. Milica Bodrožić: I. I. Ziljberfarb, Ideji i tradjiciji Veljkoj francuzkoj revoljuciji v borbe sil demokratiji i fašizma, Izdateljstvo »Nauka«, Moskva 1971, str. 229	383
6. Uroš Nedimović: International Review of Social History, Volume XVI — 1971, Part 1—2, izdavač International Institut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam	385

IZ INSTITUTA:

1. Djelatnost Instituta u 1972. godini	391
2. Pregled domaćih i stranih časopisa koje prima Biblioteka Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu	397

CONTENS

ARTICLES AND STUDIES:

1. Dževad Juzbašić: Austro-Hungarian Plans for the Building of Strategic Railways on The Balkans on the Eve of The Crete Crisis and the Building of the Railway line towards Boka Kotorska, Trebinje and Dubrovnik	11
2. Nikola Babić: The Social-Democratic Party of Bosnia and Herzegovina and the Yugoslav Question	33
3. Vladimir — Đuro Degan: International Regulation of Legal Status of Moslems with Reference to the Status of Other Religious and National Entities in the Yugoslav Territory	55
4. Ahmed Hadžirović: Workers' Strikes in Bosnia and Herzegovina from 1919 to 1920	105
5. Uroš Nedimović: Activities of The Communists in Trade Unions in Bosnia and Herzegovina 1925—1929	157
6. Zdravko Antonić: About the Uprising in Eastern Bosnia after the Consultations at Stolice in 1941	187
7. Petar Kačavenda: A Supplement to the Question of the Relations between Chetniks Command in Bosnia and the Supreme Command of Draža Mihajlović (1942)	257

CONTRIBUTIONS:

1. Milorad Ekmečić: Work of Ipolyt Terlecky on the Unification of the Christian Churches 1848	273
2. Pavle Mitrović: From the Cultural History of Working Class Movement of Bosnia and Herzegovina until 1918	281
3. Perko Vojnović: Workers' Cultural and sports society »Pelagić« in Banjaluka (1928—1941)	305
4. Nikola Živković: Exploitation of iron in Bosnia by The Germans during the Second World War	323
5. Uglješa Danilović: About the Svetozar Vukmanović' s Book »The Revolution that is Going on«	337

REVIEWS:

1. Mile Konjević: Genesis of »New Course« Policy by Dr Rene Lovrenčić, The Institute for the History of Croatia of The Zagreb University, Zagreb 1972, p. 324 — — — — — 365
2. Uroš Nedimović: »The Position of Working Class in Serbia from 1918 to 1920« by Dr Petar Milosavljević, edited by »Rad«, Beograd 1972, p. 300 369
3. Tomislav Išek: »Trade Union Movement in Bosnia and Herzegovina from 1935 to 1941« by Dr Ahmed Hadžirović, edited by: »Svjetlost«, Sarajevo 1972, p. 203 — — — — — 373
4. Rasim Hurem: »War Days a Diary« by Dane Olbina, Sarajevo 1972, p. 411 — — — — — 379
5. Milica Bodrožić: I. I. Ziljerfarb, Ideji i tradiciji Veljikoj francuzkoj revoljuciji v borbe sil demokratiji i fašizma, Izdateljstvo »Nauka«, Moskva 1971, p. 229 — — — — — 383
6. Uroš Nedimović: International Review of Social History, Volume XVI — 1971, Part 1—2, edited by International Institut voor Soziale Geschiedenis, Amsterdam — — — — — 385

FROM THE INSTITUTE:

1. Activities of The Institute in 1972 — — — — — 391
2. Survey of Home and Foreign Reviews Received by The Library of The Institute for the History of Working Class Movement — — — — — 397

članci i studije

Austrougarski planovi gradnje strateških željeznica na Balkanu uoči kretske krize i izgradnja željezničke pruge prema Boki Kotorskoj, Trebinju i Dubrovniku*

Austro-Ugarska monarhija je krajem XIX vijeka bila prinuđena da se suoči sa pogoršanom vanjskopolitičkom situacijom na jugoistoku Evrope. Pokreti Jermena i turske represalije, zatim ustanak na Kreti, na koji se nadovezao grčko-turski rat, bili su izraz teške unutrašnje krize u koju je zapalo Otomansko carstvo u razdoblju od 1895. do 1897. godine. Izgledalo je da je došao momenat raspada Turske i da je više nemoguće održanje status quo na Balkanu. U Beču se u ljeto 1896. godine strahovalo da ne nastupe takve prilike u kojima bi Austro-Ugarska morala intervenisati radi zaštite svojih interesa i pozicija kao velesile bez prethodnog sporazuma sa Rusijom, što bi moglo dovesti do sukoba u kome Njemačka ne bi vidjela casus foederis¹⁾. Sistem defanzivnih saveza, koji je novi austrougarski ministar spoljnih poslova grof Agenor Goluchowski naslijedio od svojih prethodnika, pokazao se u novoj situaciji kao nedovoljan. Bojeći se da događaji u Turskoj ne dovedu do osvajanja Carigrada od strane Rusije, što bi, po ocjeni Goluchowskog, moglo biti katastrofalno za položaj Monarhije kao velesile, austrougarska diplomacija uzalud je pokušavala da pridobije Englesku za sporazum

* Ovaj rad predstavlja odlomak iz doktorske disertacije pod naslovom »Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kállayeve ere«, koja je odbranjena 9. XI 1972. godine na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

¹⁾ Haus—Hof und Staatsarchiv, Wien (HHStA), Politisches Archiv (PA) XL. Interna K. 297 ad GMKPZ 393. K. u. k. Chef des Generalstabes FZM von Beck, Ischl am 14. August 1896.

protiv ruske ekspanzije prema Carigradu i da dobije obećanje Njemačke da će u slučaju ruskog napada na Carigrad stupiti u rat na strani Austro-Ugarske. Nove englesko-njemačke suprotnosti i francusko-rusko savezništvo uticali su na odnos Njemačke prema balkanskoj politici Monarhije, kao i na držanje njenog saveznika i suparnika Italije. Iako Rusija zbog svog angažovanja na Dalekom istoku nije tada imala namjeru da pokreće Istočno pitanje,²⁾ u Beču se u avgustu 1896. godine ozbiljno kalkuliralo s tim da bi moglo doći do rata sa Rusijom, u kome Monarhija ne bi mogla računati na pomoć saveznika.

Po mišljenju tadašnjeg šefa austrougarskog Generalštaba FZM von Becka, u slučaju izbijanja sukoba na Balkanu znatan dio vojnih snaga Monarhije morao bi biti angažovan na jugoistoku, dok bi u daljem toku rata odluka morala pasti na sjeveroistočnom bojištu. Beck je smatrao da bi bez pomoći Njemačke austrougarska armija na datom stepenu opremljenosti i borbene gotovosti mogla samo sticajem izuzetno sretnih okolnosti izvojevati pobjedu. U cilju da Monarhija postane u svakom pogledu nezavisna, šef Generalštaba je izradio 14. avgusta 1896. godine jedan obiman plan za bržu izgradnju oružane sile i predložio ga zajedničkom ministarskom vijeću, koje se sastalo pod predsjedništvom vladara 29. avgusta 1896. godine. U nizu mjera za podizanje borbene sposobnosti armije Beck je tražio povećanje kapaciteta postojećih željezničkih linija, kao i izgradnju novih. U okviru jednog šireg željezničkog programa, njegova pažnja bila je prvenstveno usmjerena na sjeveroistok Monarhije, mada je priznavao da je na tom području bilo već mnogo učinjeno u odnosu na stanje ot prije petnaestak godina³⁾. U pogledu željeznica koje je vojska smatrala da treba izgraditi na jugu Monarhije, Beck je u svom referatu naveo vezu linije Zagreb—Rijeka sa dalmatinskim željeznicama i pruge Banjaluka—Jajce, Mostar—Boka Kotorska i Sarajevo—Višegrad.⁴⁾ Na zajedničkom ministarskom vijeću 29. avgusta 1896. godine prihvaćeno je mišljenje da se izradi jedan ograničeni program gradnje strateških željeznica, koji bi trebalo što prije da se realizuje.⁵⁾

Reducirajući svoj program, Beck je krajem januara 1897. godine tražio da se na jugu Monarhije najhitnije izgradi željeznička veza sa Bokom Kotorskom. On je dalje označio da je važno, osobito u tadanjim političkim odnosima, imati željezničku prugu od Sarajeva prema Drini i smatrao je da odmah treba pristupiti studiranju izgradnje jedne željezničke linije od Višegrada do Mitrovice. U pogledu drugih željezničkih projekata na području Hrvatske i Bosne Beck je zauzeo stanovište da se njihova realizacija može ostaviti za budućnost, jer nije u tolikoj mjeri neophodna.⁶⁾

²⁾ F. Hauptmann, *Uloga zajedničkog ministarstva finansija u formiranju austrougarske politike prema Albaniji uoči kretske krize*. Radovi izd. Filozofski fakultet u Sarajevu knj. IV 1966—1967, Sarajevo 1968, str. 35—36; W. M. Carlgren, *Iswojsky und Aehrenthal vor der bosnischen Annexionskrise*. Russische und österreichisch-ungarische Balkanpolitik 1906—1908. Uppšala 1955, str. 8—16.

³⁾ Beck je smatrao da je hitno potrebna izgradnja pruga Stryj—Chodorow i Jaroslau (odnosno Przeworsk ili Rzeszow) — Rozwadow, povećanje kapaciteta dijela galicijske transverzalne pruge i linija Dembica—Rozwadow, Jaroslau—Sokol i Lawow—Belzec. Osim toga, on je tražio izgradnju više novih željezničkih pruga preko Karpata, od kojih je linije Bartfa—Jaslo i Nagy Berezna—Sambor označio kao osobito važne sa vojnog stanovišta. Kao napomena 1.

⁴⁾ Ibidem; U usmenom izlaganju na zajedničkom ministarskom vijeću Beck je izostavio prugu Banjaluka—Jajce. Ibidem, Gemeinsame Ministerratsprotokolle od 29/8 1896.

⁵⁾ Ibidem.

⁶⁾ HHSStA PA XL Interna K. 298. Gemenisame Ministerratsprotokolle GMKPZ 398 od 30/1 1897.

Još prije nego što je šef austrougarskog Generalštaba istupio u avgustu 1896. godine prvi put sa kompletnim programom izgradnje strateških željeznica u Monarhiji, on je već u januaru 1896. godine tražio hitno produženje pruge od Sarajeva do Drine i gradnju linije Mostar—Boka Kotorska. Po njegovoj ocjeni, izgradnja željezničke pruge od Sarajeva do Drine predstavljala je prvi i najvažniji preduslov za eventualnu austrougarsku okupaciju Gornjeg Polimlja sa Beranama i prodiranje do albanskog etničkog područja. Početkom 1896. godine bila je razmatrana mogućnost takve akcije, koja je, u slučaju političkih potresa na Balkanu, trebalo da Austro-Ugarskoj osigura posjed Bosne i Hercegovine, učvrsti njen uticaj u Novopazarskom sandžaku, obezbijedi upliv u Albaniji, te istovremeno definitivno osujeti povezivanje Srbije sa Crnom Gorom. Mada su tada car, zajednički ministri kao i šef Generalštaba došli do zaključka da bi pomenuta akcija u datom trenutku bila preuranjena,⁷⁾ pitanje izgradnje pruge od Sarajeva prema Istoku nije prestalo da bude aktuelno.

Sredinom jula 1896. godine ministar rata Krieghammer obratio se Kállayu sa pitanjem da li je već možda planirana izgradnja pruge od Sarajeva prema Drini i molio ga da preduzme sve potrebne mjere kako bi se uspostavila ova željeznička veza, koju je on tada označio kao strateški prevažodno važnu.⁸⁾

Kállay je krajem septembra 1896. godine informisao ministra rata da se dugo vremena bavi mišlju o produženju bosanske željezničke mreže do Drine, ističući da bi pravilan izbor trase bio od naročite vrijednosti za privredni razvoj zemlje. Tom prilikom on je na osnovu generalnih studija, koje su izradili organi bosanskohercegovačke uprave dao mišljenje o pet različitih pravaca, koji su razmatrani u Zajedničkom ministarstvu finansija, i to:

- a. Rača (na Savi)—Bijeljina—Zvornik
- b. Brčko—Brezovo polje—Bijeljina—Zvornik
- c. Lukavac (na pruzi Doboj—Simin Han)—Sprečko polje—dolina Drinjače—Zvornik.
- d. Zavidovići—Olovo—Kladanj—Zvornik,
- e. Sarajevo—Pale—Ustiprača—Višegrad—Mokra gora na srpskoj granici, sa jednim krakom od Ustiprača uz Drinu, pa preko Goražda i Foče do Vikoča na granici Novopazarskog sandžaka.⁹⁾

Kállay je ocjenjivao da je kako sa stanovišta privrednih potreba zemlje tako i u strateškom pogledu stanje komunikacija u sjeveroistočnoj Bosni zadovoljavajuće. On je ukazivao da uz postojeće cestovne linije i prugu Doboj—Simin Han olakšanju saobraćaja sa ovim područjem bitno doprinosi i riječna plovidba na Savi i Drini, kao i ugarska željeznička mreža,

⁷⁾ Vidi H. Kapidžić, *Pripreme za austrougarsko prodiranje u albansko etničko područje iz Novopazarskog sandžaka*, Radovi VI izd. Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 1971, str. 415—430.

⁸⁾ Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ABH), Zajedničko ministarstvo finansija (ZMF) Pr BH Nr 654/1896. Ministar rata Krieghammer Kállayu 13/7 1896.

⁹⁾ ABH ZMF Pr BH Nr 725/1896. Kállay Krieghammeru 24/9 1896. U istom spisu nalaze se generalni dužinski profili i predračuni izdataka za sljedeće linije: 1) Sarajevo—Trnovo—Foča—Goražde—Višegrad, 2) Sarajevo—Pale—Ustiprača—Višegrad, 3) Zavidovići—Olovo—Podromanja—Višegrad i 4) Lukavac—Sprečko polje—Zvornik, koje je izradila Zemaljska vlada i uputila ih Zajedničkom ministarstvu finansija 5. avgusta 1896. godine.

nakon što je izgrađen most u Brčkom. Stoga nije uopšte imao u perspektivnom planu izgradnju neke od prve tri navedene linije.¹⁰⁾ Da Kállay u ovom pitanju nije mogao ocijeniti dugoročnije privredne potrebe ovog regiona i cijele zemlje, ni strateške interese Monarhije u nastupajućem periodu, najbolje govori činjenica da su odmah poslije aneksije kako bosanskohercegovački političari tako i vojni faktori Austro-Ugarske sve odlučnije postavljali zahtjev za izgradnju željezničkih pruga u Posavini i donjem Podrinju. Stoga je u usvojenom i ozakonjenom željezničkom programu pred prvi svjetski rat bila predviđena izgradnja željezničke linije Brčko—Tuzla sa ogrankom za Bijeljinu i Raču, a posljednjih godina rata izgrađena je u cilju eksploatacije rudnika uglja u Ugljeviku uskotračna željeznička pruga Ugljevik—Bijeljina—Rača duga 44 km.

U pogledu projekta pruge, koja bi išla od Zavidovića preko Olova i Klادنja do Zvornika kroz šumom najbogatije predjele istočne Bosne oko rijeka Krivaje i Drinjače, Kállay je bio mišljenja da se, osim izvoza drveta na ovoj liniji, ne bi mogao očekivati drugi teretni saobraćaj. Stoga je smatrao da zemaljska uprava treba da daje prioritet realizaciji drugih projekata. Kállay je računao s time da će pruga u dolini Krivaje i Drinjače biti svakako izgrađena, makar samo kao šumska željeznica onda kad se obrazuje preduzeće koje će pristupiti eksploataciji šuma na ovom području.¹¹⁾ To se zaista većim dijelom i ostvarilo, nakon što je zemaljski erar sklopio 1889. godine ugovor sa Eisslerom i Ortliehom.

Kállay je bio mišljenja da je sa stanovišta interesa zemlje od daleko veće važnosti linija od Sarajeva prema Drini u odnosu na prugu od Zavidovića do Zvornika. Njena najbitnija prednost sastojala se, po Kállayu, u tome što bi ova željeznička linija preko Mokre gore i Višegrada preuzela na sebe najveći dio saobraćaja južne Srbije, koja je tada bila potpuno odvojena od postojeće srpske željezničke mreže. S druge strane, Kállay je vjerovao da će ogranak pruge koji je trebalo da ide preko Foče do Vikoča privući preko Bosne cijeli trgovački saobraćaj Novopazarskog sandžaka, a djelomično i Albanije.¹²⁾

Govoreći o strateškom značaju željezničke linije od Sarajeva prema Drini, Kállay je ukazivao da se sjeverna granica Srbije, kao i njen dio od ušća Drine do Zvornika mogu lako doseći vojnim snagama, pa bi se odatle moglo u svako doba uspješno djelovati protiv Srbije, dok je južni dio granice bio zatvoren planinskim vijencima preko kojih vode rijetke ceste. Ako bi se tu gradnjom jedne željezničke pruge omogućilo brzo nastupanje prema Srbiji, bilo bi, po mišljenju Kállaya, moguće dovesti srpsku vojsku u katastrofalnu situaciju.¹³⁾

Međutim, Kállay je još u jesen 1896. godine zastupao gledište da se najprije mora realizovati željeznička veza između Bugojna i Splita kao privredno najvažnija za Bosnu, kojom će se uspostaviti solidna veza s morom. On je podvlačio da se tek nakon izgradnje pruge do Splita može nadati

¹⁰⁾ Ibidem.

¹¹⁾ Ibidem.

¹²⁾ Ibidem.

¹³⁾ Ibidem.

jednom takvom privrednom razvoju okupiranog područja, koji će odgovarati upravnim i vojnim potrebama. Kállay je isticao da, dok se ne izgradi pruga od Bugojna do dalmatinske granice, bosanska uprava nema materijalnih mogućnosti da pristupi realizaciji nekog drugog projekta, ali bi bila vrlo zahvalna kad bi se sa bilo koje strane obezbijedila izgradnja pruge od Sarajeva prema Drini.¹⁴⁾

Možemo konstatovati da je već u ljeto 1896. godine postojala bar načelna saglasnost između Kállaya s jedne i ministra rata i šefa Generalštaba s druge strane o potrebi izgradnje željezničke pruge od Sarajeva do istočne granice. Međutim, ugarski premijer Bánffy bio je taj koji je u oktobru 1896. godine prvi nabacio ideju o građenju pruge do Kosovske Mitrovice, i to prije nego što je šef Generalštaba v. Back zatražio na zajedničkoj ministarskoj konferenciji 30. januara 1897. godine da se pristupi studiranju gradnje željezničke linije kroz Novopazarski sandžak. Po Bánffyjevoj koncepciji pruga Sarajevo—Mitrovica trebalo je da bude produženje normalno-tračne linije Budimpešta—Sarajevo, čija je izgradnja tražena u okviru kompenzacija za pruga Bugojno—Split. Bánffy je isticao da bi povezivanje sa turskim željeznicama predstavljalo ostvarenje jednog internacionalnog puta od neocjenjive privredne i strateške vrijednosti, koji bi saobraćaj Monarhije sa istokom učinio neovisnim od srpskih i bugarskih željeznica.¹⁵⁾

Mada je takođe i Kállay već tada bio uvjeren da bi željeznička linija Sarajevo—Mitrovica imala veliki vojni i ekonomski značaj za Monarhiju, okolnost da on u datoj situaciji nije bio spreman preuzeti u ime bosansko-hercegovačke uprave troškove gradnje njenog bosanskog dijela,¹⁶⁾ imaće na kraju za posljedicu da će problem realizacije istočne pruge biti za izvjesno vrijeme skinut sa dnevnog reda. Tome je bitno doprinijela i činjenica što su vojni faktori dali prioritet izgradnji pruge za Boku Kotorsku u odnosu na željezničku liniju od Sarajeva prema Drini i Novopazarskom sandžaku. Možemo takođe primijetiti da u ovoj fazi pregovora ni ministar inostranih poslova Goluchowski nije, za razliku od svog docnijeg držanja, pokazao veće interesovanje za aktualiziranje projekta novopazarske željeznice.

Računajući da je propast Turske u skoroj budućnosti neminovna, Goluchowski je krajem 1896. godine formulisao kao zadatak austrougarske diplomacije stvaranje autonomne Albanije pod austrougarskim protektoratom, kako bi se prilikom likvidiranja Turske ograničilo širenje balkanskih nacionalnih država i spriječila ekspanzija Italije na Balkanu, koja je nakon poraza u Etiopiji počela da vodi sve aktivniju balkansku politiku. To je bilo u skladu sa koncepcijom o pomaganju strogo ograničenih nacionalnih tvorevina, koju je Austro-Ugarska u načelu bila sklona da provodi poslije Berlinskog kongresa. Goluchowski je smatrao da je od vitalnog interesa za Monarhiju da pravac širenja balkanskih država ne bude usmjeren prema Jadranu, kao i da se Italija ne učvrsti na njegovim istočnim obalama i time ugrozi austrijsku poziciju u Dalmaciji i zaleđu, te zatvori izlaz iz Jadranskog u Sredozemno more.¹⁷⁾

¹⁴⁾ Ibidem.

¹⁵⁾ ABH ZMF Pr BH Nr 310/1897. Bánffy Kállayu 26/2 1897.

¹⁶⁾ Kao napomene 6 i 9.

¹⁷⁾ F. Hauptmann, *Uloga Zajedničkog ministarstva finansija u formiranju austrougarske politike* . . . Radovi IV, izd. Filozofski fakultet u Sarajevu, 36—44 str.

Postavši kao šef bosanskohercegovačke uprave jedan od suodlučujućih faktora u utvrđivanju austrougarske spoljne politike, zajednički ministar finansija Benjamin Kállay prihvatio je načelno ideju o automnoj Albaniji oslonjenoj na Monarhiju. Međutim, u ostvarenju te ideje on nije vidio samo prepreku za širenje Srbije, Crne Gore i Bugarske kao i za pretenzije Italije na ovo područje, nego i smetnju da balkanske države obrazuju pod vođstvom Rusije »željezni obruč« oko Monarhije.¹⁸⁾ Rusofilska i nacionalistička politika Srbije za vrijeme Novakovićeve naprednjačke vlade (juni 1895 — decembar 1896), koja je nastavljena i od Simićevog radikalnog kabineta do njegovog pada u oktobru 1897. godine, dovela je do pogoršanja austro-srpskih odnosa uoči i za vrijeme kretske krize. Nastojanjem Rusije došlo je 1896. godine do približavanja Srbije, Bugarske i Crne Gore. To se manifestovalo u posjetama bugarskog i crnogorskog kneza Beogradu u proljeće iste godine i nije moglo da ne izazove nezadovoljstvo i uznemirenje Monarhije.¹⁹⁾

Razumljivo je da je u novoj situaciji za austrougarsku politiku porastao značaj Novopazarskog sandžaka. Kállay je insistirao da Austro—Ugarska zadrži kontrolu nad ovim područjem radi osiguranja veze sa budućom Albanijom, koja bi na jugu bila oslonjena na Monarhiju naklonjenu Grčku, i bio je saglasan sa Goluchowskim u tome da taj teritorij treba očuvati kao klin između Srbije i Crne Gore.²⁰⁾

Sasvim je jasno da se u ovaj generalni koncept balkanske politike Monarhije, koji su formulisali Goluchowski i Kállay u vrijeme kada je izgledalo da se kriza u Turskoj bliži svom dramatičnom raspletu, potpuno uklapali planovi o gradnji strateških željezničkih linija od Sarajeva prema istoku i iz doline Neretve u pravcu Boke Kotorske. Realizaciji ove posljednje vojni faktori dali su prednost, i to još prije nego je šef Generalštaba istupio sa svojim reduciranim programom gradnje strateških željeznica. Razlog tome ne treba tražiti samo u teškoćama da se riješi problem finansiranja istočne pruge i nemogućnosti da se obje željeznice istovremeno grade, nego i u procjeni tadanjih vojno-strateških i političkih prilika, kao i odnosa snaga na Balkanu.

Za ostvarenje intencija austrougarske balkanske politike krajem 1896. i početkom 1897. godine Srbija, koja se u svojoj spoljnopolitičkoj orijentaciji za cijelo vrijeme vladavine kralja Aleksandra Obrenovića kolebala između Petrograda i Beča, bila je manje opasna od Crne Gore usko povezane sa Rusijom i pod neposrednim ruskim uticajem. Kako je Srbija u pogledu svog agrarnog izvoza bila u najvećoj mjeri zavisna od Monarhije, to je Austro-Ugarska u odnosu na Srbiju raspolagala veoma moćnim oružjem za vršenje političkog pritiska. Julski sporazum 1896. godine, kojim je okončan »svinjski rat« 1895/1896. i istupanja kralja Aleksandra na svečanom otvaranju Đerdapa u septembru 1896. godine, kojem je on prisustvovao na poziv cara Franje Jo-

¹⁸⁾ Ibidem; H. Kapidžić, *Pripreme za austrougarsko prodiranje u albansko etničko područje...* str. 424—429.

¹⁹⁾ Vidi Sl. Jovanović, *Vlada Aleksandra Obrenovića, knjiga druga*, Beograd 1935, str. 124, 133, 138—145, 352.

²⁰⁾ Kao napomena 17.

sipa I, označili su poboljšanje austro-srpskih odnosa, iako je Austro-Ugarska i dalje ostala nezadovoljna opštim pravcem spoljne politike Novakovićevog kabineta.²¹⁾

Šef austrougarskog Generalštaba von Beck ocjenjivao je početkom 1896. godine da su prilike u Novopazarskom sandžaku za Monarhiju povoljne i da je situacija prema Srbiji i Crnoj Gori u datom momentu dovoljno učvršćena. Nasuprot tome, upozorio je na položaj Boke Kotorske i ukazao da je područje Boke najugroženija tačka od strane Crne Gore. Beck je izražavao bojazan da se Rusija u budućnosti ne učvrsti preko Crne Gore na Jadranu. On je smatrao potpuno izvjesnim da bi odmah došlo do osnivanja jedne ruske pomorske baze na Jadranskom moru, ako bi se Crnogorci trajno utvrdili u Skadru ili na ušću Bojane.²²⁾

U cjelini strateška pozicija Austro-Ugarske vis à vis Srbije, koja je inače bila nespremna za rat, bila je takva da je Austro-Ugarska mogla dati prioritet izgradnji pruge prema Boki Kotorskoj u odnosu na plan izgradnje željezničke linije od Sarajeva prema istoku. Pri tome je potrebno napomenuti da je u proljeće 1897. godine austrougarska diplomacija u pregovorima sa Rusijom pokrenula pitanje aneksije ne samo Bosne i Hercegovine nego i Novopazarskog sandžaka. To je u slučaju uspjeha, koji će inače izostati, moglo u datom momentu izgledati dovoljno za osiguranje austrougarskih pozicija u tom dijelu balkanskog prostora. Izgradnja istočne željeznice mogla je da pričeka, tim više što za nju austrijska vlada nije tada pokazala nikakvo zanimanje.

★

Izbijanjem unutrašnje krize u Turskoj, naglo je porastao strateški značaj Boke Kotorske kao ratne baze austrougarske mornarice na krajnjem jugu Monarhije, koja je bila najbliže obalama Albanije. Iz Boke je bilo najpogodnije preduzeti u datom momentu vojne akcije radi ostvarenja spoljno-političkih ciljeva Austro-Ugarske. Vojne vlasti su 1896. godine pristupile forsiranoj izgradnji utvrđenja u Bokokotorskom zalivu i hitno tražile da ova ratna baza dobije željezničku vezu. Takva veza, smatrao je ministar rata Krieghammer, bila je od izvanrednog vojničkog i političkog značaja s obzirom na položaj Boke i blizinu crnogorske granice. Krieghammer je isticao da će zbog nove političke konstelacije Crna Gora u budućnosti vršiti veliki uticaj na rješavanje političkih problema. Pruga je, prije svega, trebalo da omogući kopnenu vezu sa ratnom flotom u Boki, jer je mogla nastati situacija kad se na morski put ne bi moglo računati. S druge strane, ni same pomorske veze nisu garantovale tako brz način transporta kakav zahtijevaju vojne potrebe u slučaju preduzimanja akcije. Vojni faktori su smatrali da je zbog nedostatka potrebnih željezničkih veza austrougarska strateška pozicija u Boki i znatnom dijelu Hercegovine takva da bi eventualni zapleti mogli dovesti do teških posljedica po interese Monarhije.²³⁾ Prema

²¹⁾ Vidi Sl. Jovanović, op. cit. knj. druga, str. 142—144; D. Dorđević, *Carinski rat Austro-Ugarske i Srbije 1906—1911*. Beograd 1962. str. 16—17. Podrobnije o spoljnoj politici Novakovićeve i Simičeve vlade. M. Vojvodić, *Srbija i grčko-turski rat 1897*, Istorijski časopis knj. XVIII, Beograd 1971, str. 491—520.

²²⁾ H. Kapidžić, *Pripreme za austrougarsko prodiranje u albansko etničko područje...* str. 423, 424, 427, 428.

²³⁾ ABH ZMF Pr BH Nr 1035/1896. Krieghammer Kállay 19/11 1896, Pr BH Nr 1127/1896 isti istom 12/12 1896; Pr BH Nr 568/1897.

prvobitnom prijedlogu ministra rata Krieghammera, trebalo je uskotračnu željeznicu produžiti od Mostara preko Stoca, Bileće i Trebinja do Boke Kotorske, a osim toga izgraditi i poseban ogranak pruge od Trebinja prema Gružu. To je prema njegovoj zamisli, trebalo da doprinese privrednom značaju projektovane pruge.²⁴⁾

Kállay je krajem novembra 1896. godine zauzeo stanovište da pruga koju traži ministar rata ima sasvim malu privrednu važnost za Bosnu i Hercegovinu, dok bi njena izgradnja značila veliku materijalnu žrtvu za zemlju. On je u ovom slučaju, kao i ranije kad je bila u pitanju istočna pruga, podvlačio da privredni interesi Bosne i Hercegovine traže u prvom redu izgradnju pruge Bugojno—Split. Iako je realizacija ovog projekta naišla na teškoće, Kállay je smatrao da mora nastojati da se one otklone. On je isticao da i dalje ima, prije svega, u vidu ostvarenje željezničke veze sa Splitom.²⁵⁾

Ipak, ovoga puta Kállay nije bio tako kategoričan kao ranije. On je izjavio da je spreman pobliže razmotriti problem, ukoliko razlozi vojne prirode budu neizbježno zahtijevali da se gradi pruga prema Boki. I sam je u potpunosti priznavao njen politički značaj, ali je podvlačio da se u pogledu izgradnje ne može odmah definitivno izjasniti.²⁶⁾

Međutim, u odnosu na predloženu trasu, Kállay je odmah imao ozbiljne zamjerke i ukazao na velike tehničke i prometne teškoće na koje bi se naišlo, ako bi se tim pravcem izgradila pruga. On je tom prilikom skrenuo pažnju da je upravo Ministarstvo rata 1882. godine odbacilo iz istih razloga trasu Mostar—Stolac—Dubrovnik. Osim toga, Kállay je držao da je i u vojnom pogledu predložena trasa nepovoljna, jer bi prolazila u najvećoj blizini crnogorske granice. Takav položaj smatrao je opasnim, jer bi, zbog konfiguracije terena, pruga bila tako eksponirana da bi njena zaštita bila daleko teža nego kad bi ona bila položena više na zapad, odnosno bliže morskoj obali.²⁷⁾

Kállay je bio mišljenja da bi u tehničkom, političkom i vojnom pogledu bilo daleko korisnije ako bi nova pruga išla od stanice Gabela na željezničkoj liniji Mostar—Metković, preko Hutova, duž Popova polja do Gruža i sa jednim ogrankom do Trebinja. Ova trasa bila bi kraća za oko 25 km. i mnogo lakša. Posebno bi bilo olakšano snabdijevanje vodom, naročito u Popovu polju. Kállay je ukazivao da bi veza iz unutrašnjosti Hercegovine sa ovako položenom prugom bila povoljnija, jer je cesta Stolac—Ljubinje bila već produžena do Popova polja i daljom izgradnjom imala je doprinijeti do Slanog na obali Mora. Osim toga, pruga bi bila tako udaljena od granice da bi bilo isključeno svako njeno ugrožavanje s crnogorske strane. Kállay je imao u vidu da se od Dubrovnika trasa pruge produži duž obale do Boke Kotorske i isticao da bi to bilo i jeftinije nego povezivanje pravcem od Trebinja preko Graba, koji je predložio ministar rata.²⁸⁾

²⁴⁾ ABH ZMF Pr BH Nr 1035/1896, Krieghammer Kállayu 19/11 1896, Kállay Krieghammeru 30/11 1896.

²⁵⁾ ABH ZMF Pr BH Nr 1035/1896 Kállay Krieghammeru 30/11 1896.

²⁶⁾ Ibidem.

²⁷⁾ Ibidem.

²⁸⁾ Ibidem.

Uzimajući u obzir interese Dalmacije Kállay je ocjenjivao da bi ostvarenje željezničke veze sa Dubrovnikom bilo od osobite vrijednosti, posebno ako bi se ona produžila do Boke Kotorske. Na taj način bi se južna Dalmacija povezala sa Monarhijom, dolazak turista u Dubrovnik bio bi bitno olakšan, a u Gružu bi se mogao razviti živ trgovački promet.²⁹⁾

Međutim, u pogledu interesa Bosne i Hercegovine za ovu prugu, po mišljenju Kállaya, stvari su stajale drukčije. Iako je poželjna bila jedna nova željeznička veza sa morem, veza sa Dubrovnikom ne bi bila ni izdaleka ekvivalentna vezi sa Splitom. Ona bi donijela jedno veliko opterećenje bez spomena vrijedne kompenzacije na privrednom planu. Stoga je Kállay molio ministra rata da odustane od gradnje pruge za Boku Kotorsku.³⁰⁾

Ministar rata Krieghammer isticao je sa svoje strane da cijeni privredni značaj pruge Bugojno—Split za Bosnu i Hercegovinu, ali je s obzirom na novonastalu političku konstelaciju insistirao da se u interesu obrambene sposobnosti Monarhije što prije izgradi pruga za Boku. On se općenito složio sa trasom koju je Kállay predlagao od Gabele do Trebinja, odnosno Dubrovnika. Međutim, bio je protiv da trasa od Gruža do Cavtata, kao i eventualno njen produžetak prema Boki ide neposredno uz more, jer bi mogla biti izložena djejtvu neprijateljske ratne flote. Krieghammer je smatrao da treba izabrati takvu trasu koja bi, polazeći iz blizine Trebinja, što više zaklonjena vodila prema Cavtatu. Odatle bi se trasa produžila kroz Konavle prema Boki, a s druge strane bi se uspostavio odvojak prema Dubrovniku (Gružu). U tom slučaju krak prema Dubrovniku mogao je, po mišljenju ministra rata, ići duž obale, dok bi, naprotiv, onaj u pravcu Boke Kotorske morao bezuvjetno biti potpuno zaklonjen od vatre brodske artiljerije. Ako se to ne bi moglo postići, smatrao je Krieghammer, da bi trasa otprilike od Trebinja preko Graba do Boke Kotorske, koja je možda teža i nije sasvim obezbijeđena zbog blizine crnogorske granice, vojnički nesravnjivo bolje odgovarala nego željeznica duž morske obale.³¹⁾ Upravo imajući u vidu ove strateške momente, pruga će biti trasirana od Huma, gdje će se odvajati krak za Trebinje, preko Uskoplja, odakle će polaziti odvojak za Gruž, i Cavtata kroz Konavle do Zelenike u bokokotorskom zalivu.

Mada je ostao pri svojoj prvobitnoj ocjeni privrednog značaja pruge za Bosnu i Hercegovinu, Kállay se početkom januara 1897. godine saglasio sa ministrom rata o neodložnoj potrebi njene izgradnje. Kállay je tom prilikom izrazio mišljenje da će za bosanskohercegovačku upravu biti od velike političke koristi kad željeznička linija koja veže dva glavna grada zemlje, Sarajevo i Mostar, dopre do Trebinja i tako dođe u neposrednu blizinu crnogorske granice, budući da postojeća cestovna mreža, usprkos njenom odličnom stanju, nije dovoljna da se u potpunosti administrativno ovlada ovom teškom granicom. Samo pruga od središta zemlje do crnogorske granice daće, po Kállayevom mišljenju sigurnu garanciju da će uprava moći brzo i efikasno da preuzima sve potrebne mjere za održanje reda i mira u normalnim prilikama, a u nemirnim vremenima da spriječi svaku nepri-

²⁹⁾ Ibidem.

³⁰⁾ Ibidem.

³¹⁾ ABH ZMF Pr BH Nr 1127/1896 Krieghammer Kállayu 12/12 1896.

javateljstvu demonstraciju od strane Crne Gore. Prihvatajući ocjene ministra rata o vojnom značaju pruge, Kállay je sa svoje strane isticao da će ona omogućiti da se sa relativno malim snagama potpuno vlada pograničnim prilikama na jugu Monarhije, što bi u slučaju komplikacija na sjeveru moglo biti od neocjenjive važnosti.³²⁾ Inače, posebno značajnim smatrano je uspostavljanje željezničke veze sa Trebinjem kao snažnom utvrđenom austro-ugarskom vojnom bazom, čime će se i utvrđeni grad Bileća, dovesti u mnogo bliži kontakt sa unutrašnjošću Monarhije.³³⁾

Tako su i u Kállayevoj politici gradnje željeznica u Bosni i Hercegovini spoljnopolički i vojnostrateški motivi odnijeli konačnu prevagu nad privrednim. Promjenu svoga stava u odnosu na izgradnju pruge prema Boki Kotorskoj i Trebinju Kállay je obrazložio u noti austrijskom i ugarskom premijeru tako što je naglasio da, kad je u pitanju odbrambena sposobnost Monarhije na svim njenim granicama, svi ostali interesi moraju tome biti podvrgnuti, pa je takođe i Bosna »za ovaj veliki cilj obavezna podnijeti svaku žrtvu«³⁴⁾. Ovaj zaokret u Kállayevoj politici, nastao pod uticajem razvitka međunarodnih prilika, imaće dalekosežne negativne posljedice za Bosnu i Hercegovinu. Ipak, potrebno je napomenuti da je Kállay gradnju pruge u pravcu Boke Kotorske pretpostavio željezničkoj vezi između Bugojna i Splita u situaciji kada su Mađari svojim zahtjevima blokirali mogućnost da se ova posljednja realizuje. Pri tome Kállay se nije odricao da u pogodnom momentu ponovo pokrene problem njenog ostvarenja.

Međutim, dok je na zajedničkoj ministarskoj konferenciji 30. januara 1897. godine relativno brzo postignut sporazum o gradnji novih, odnosno povećanju kapaciteta postojećih strateških željeznica u Galiciji, sjevernoj Ugarskoj i južnoj Austriji,³⁵⁾ ostalo je i dalje otvoreno pitanje izgradnje pruge prema Boki Kotorskoj. Iako je u tom pogledu već bila postignuta saglasnost između Ministarstva rata, Zajedničkog ministarstva finansija i austrijske vlade, ugarska vlada je izvjesno vrijeme otezala da formuliše svoj stav. Razlog tome vjerovatno je bilo podozrenje prema uspostavljanju nove željezničke veze Bosne i Hercegovine sa austrijskim dijelom Monarhije, mada je ta nova veza imala mali privredni značaj.

U međuvremenu sam vladar, Franz Joseph I, postavio je ponovo na zajedničkoj ministarskoj konferenciji 31. januara 1897. godine na diskusiju pitanje izgradnje pruge Bugojno—Split, ukazujući kako je nada cijele Dalmacije upravljena na ostvarenje ovoga projekta. Car je tom prilikom podvukao da se teško može graditi pruga Gabela—Boka, koja je u privred-

³²⁾ Ibidem. Kállay Krieghammeru 1/1 1897.

³³⁾ ABH ZMF Pr BH Nr 568/1897.

³⁴⁾ »Angesichts sehr accentierten Begeherens der Kriegsverwaltung und in Erwägung des Umstandes, dass auch nach meiner Ansicht vor der äusserst wichtigen Frage der Verteidigungsfähigkeit der Monarchie an allen ihren Grenzen alle übrigen auch noch so schwerviegenden Interessen zurücktreten müssen, und auch Bosnien für diesen grossen Zweck jedes Opfer zu bringen verpflichtet ist, habe ich geglaubt, nicht mehr länger gegenüber dem Bahnprojekte der Kriegsverwaltung ablehnend verhalten zu sollen...« ABH ZMF Pr BH Nr 20/1897. Kállay Badeniju i Bánffyju.

³⁵⁾ Zaključeno je da se izgrade pruge Nagy Berezna—Lawow i Przeworsk—Rozwadow, povećati kapacitet linije Csap—Nagy Berezna i Csap—Nyiregyhaza, kao i linije Sambor—Stryj, izvrši revizija i poboljšanje pruge Tarnow—Premysl, te povećati kapacitet i izvrši revizija kolosijeka pruge Klagenfurt—Villach—Tarvis. Osim toga, odlučeno je da se utiče na Südbahn kako bi povećao kapacitet pruge Grammat—Neusiedel—Wiener Neustadt, kao i da se vrši sukcesivno povećanje voznog parka. HHStA PA XL Interna K. 298. Gemeinsame Ministerratsprotokolle GMKPZ 398 od 30/1 1897.

nom pogledu za Dalmaciju bezvrijedna, a da se istovremeno ne pristupi izgradnji pruge prema Splitu.³⁶⁾ Na važnost linije Bugojno—Split skrenuo je pažnju i ministar inostranih poslova Goluchowski, ukazujući na izolovanost Dalmacije i okolnost da je ona više nego ijedna druga zemlja Monarhije izložena različitoj agitaciji. Međutim, mađarski ministri izbjegavali su diskusiju. Oni su izjavljivali da u principu nisu protiv pomenute pruge pod uslovom ako se uzmu u obzir i odgovarajući ugarski interesi, što je praktično značilo da se usvoje mađarski kompenzacioni zahtjevi. S druge strane, inicijativa cara nije dobila na zajedničkom ministarskom vijeću potrebnu podršku predstavnika austrijske vlade. Austrijski ministar željeznica von Guttenberg tom prilikom je izrazio stanovište da ne bi bilo moguće istovremeno graditi obadviije pruge za Dalmaciju, imajući sigurno u vidu problem finansiranja. Međntim, Kállay je istupio sa izjavom da bi se sa bosanske strane odmah moglo otpočeti graditi linija od Bugojna prema zemaljskoj granici kod Aržana, budući da se radi o kraćoj pruzi. Ovo, pak, nije naišlo ni na kakav odziv kod predstavnika austrijske i ugarske vlade.³⁷⁾ Austrijska vlada bila se već ranije pomirila s tim da se odgodi izgradnja željezničke veze između Bugojna i Splita³⁸⁾, dok je ugarska vlada ostajući u biti na zauzetim pozicijama, koji su za druge partnere bili neprihvatljivi, samo iz obzira prema vladaru obećala da će problem bliže razmotriti i potom se izjasniti.³⁹⁾

Predsjednik ugarske vlade Banffy pismeno je krajem februara 1897. godine saopštio Kállayu da je ugarska vlada, s obzirom na političke i strateške potrebe, načelno saglasna sa izgradnjom pruge za Boku Kotorsku i Dubrovnik, mada ova nije u saobraćajnom i privrednom interesu Ugarske. Međutim, u pogledu pruge Bugojno—zemaljska granica ugarska vlada je zadržala svoje ranije rezerve, pa je i dalje insistirala na svom glavnom kompenzacionom zahtjevu, koji se odnosio na uspostavljanje normalnotračne željezničke veze između Budimpešte i Sarajeva.⁴⁰⁾

Prema zamisli ugarske vlade, pruga Budimpešta—Sarajevo trebalo je da se i na bosanskom području izgradi kao privatna željeznica. Tadanji ugarski ministar trgovine, baron Ernest v. Daniel, obrazlažući ovaj plan, isticao je da je neutralna politika, koju inače mora voditi Zajedničko ministarstvo finansija u Bosni i Hercegovini, nepodesna da, usprkos geografskoj blizini protežira na saobraćajnom području posebne težnje Ugarske kao privredno slabijeg organizma. Stoga je smatrao da u interesu ostvarenja saobraćajno-političkih ciljeva Ugarske treba naći sredstva koja ne opterećuju za-

³⁶⁾ »Man könne kaum demnach die für Dalmatien in wirtschaftlicher Beziehung wertlose Bahn Gabella—Bocke bauen, ohne gleichzeitig auch die Bahn nach Spalato in Angriff zu nehmen«. HHStA PA XL Interna K. 298. Gemeinsame Ministerratsprotokolle GMKPZ 401 od 31/1 1897.

³⁷⁾ Ibidem.

³⁸⁾ »So sehr nun die im vorstehenden besprochenen Fragen vom wirtschaftlichen und Verkehrsstandpunkte zur Lösung drängt und meinerseits der lebhaft Wunsch gelegt wird, dass es dem Herrn Reichfinanzminister bald gelingen möge, den jetzt abgerissenen Faden, zum Zwecke der Einigung über die Sicherstellung der Linie Bugojno—Aržano in Budapest wieder anzuknüpfen, so muss doch diese Angelegenheit gegenüber dem neuen strategischen Projekte des gemeinsamen Ministeriums vorläufig in der Hintergrund treten«. Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVAW), Ministerratspräsidium (MP) Nr 73/1897 Guttenberg Badenju 17/1 1897.

³⁹⁾ Kao napomena 36.

⁴⁰⁾ ABH ZMF Pr BH Nr 310/1897 Bánffy Kállay 26/2 1897, Pr BH Nr 328/1897 Bánffy Goluchowskom 26/2 1897 (prepis).

jednički erar, (pri čemu je očito podrazumijevao bosanskohercegovački zemaljski erar), nego direktno ili indirektno ugarsku državu koja preduzima akciju u svom privrednom interesu.⁴¹⁾

Polazeći od toga da je upravo problem finansiranja razlog što je bosanska uprava odbila mađarski program izgradnje željeznica, ugarski ministar trgovine predlagao je Kállayu da prugu Šamac—Sarajevo, kao dio normalno-tračne linije Budimpešta—Sarajevo, izgradi privatno preduzeće. Tako rješenje on je smatrao najboljim još iz dva značajna razloga. Prvo, što bi s obzirom na finansijsku situaciju u Ugarskoj i opterećenje države znatnim investicijama bilo jako teško u dogledno vrijeme planirati izgradnju tako skupe pruge na državni trošak, i drugo, što bi se u slučaju gradnje privatne pruge u Bosni mogle izbjeći, odnosno lakše savladati teškoće državno-pravne prirode nego kad bi se radilo o državnoj željeznici. Tada je ugarska vlada odbacivala kao neprihvatljivu pomisao da bi se pruga do bosanske granice izgradila kao ugarska državna željeznica, a odatle kroz Bosnu kao željeznica pod zajedničkom upravom, i to uz obrazloženje da takva željeznička linija ne bi mogla poslužiti željenoj svrsi, ni opravdati finansijske žrtve koje bi morala podnijeti Ugarska. Ona je i dalje podvlačila spremnost da, u slučaju ako se prihvate ugarski zahtjevi u pogledu linije Budimpešta—Sarajevo, dade kompenzaciju Austriji tako što bi izgradila prugu kroz Liku između Ogulina i Knina, čime bi se bez finansijskog opterećenja Bosne ostvarila veza dalmatinskih željeznica sa željezničkom mrežom Monarhije.⁴²⁾

Ugarska vlada je isticala kako je posebno važno da planirana normalna pruga do Sarajeva bude privatna željeznica i zbog svojevremenog produženja prema istoku i povezivanja sa turskim željeznicama. Ugarski ministar trgovine, baron Daniel, uvjeravao je Kállaya kako je ostvarenje velikog internacionalnog puta, koji će povezivati Budimpeštu sa Bosnom i preko nje sa Solunom i Carigradom, moguće samo pomoću privatnog preduzeća. On je podvlačio kako upravo loše iskustvo sa srpskim i bugarskim državnim željeznicama čini neophodnim da se u principu isključi takvo raspoređivanje nove internacionalne saobraćajnice na željeznice pojedinih država.⁴³⁾ Pokrećući iznova početkom 1897. godine pitanje izgradnje linije Budimpešta—Sarajevo, ugarski premijer Bánffy je opet naglašavao njen budući internacionalni značaj, nastojeći da svojim planovima osigura podršku kako šefa bosanske uprave Kállaya tako i ministra inostranih poslova Goluchowskog.⁴⁴⁾

U cilju ostvarenja svoga plana, ugarska vlada je preduzela u toku 1897. godine izvjesne korake da se na teritoriji Ugarske uspostavi privatna željeznička linija od stanice ugarskih državnih željeznica Retszilas preko Szegzarda, Battaszeka i Osijeka do Šamca. Nju je trebalo realizovati kupovinom i pregradnjom vicinalnih željeznica koje su već postojale ili se nalazile u izgradnji, kao i putem izgradnje novih pruga koje su nedostajale na pomenutom pravcu. Peage ugovor sa ugarskim državnim željeznicama

41) ABH ZMF Pr BH Nr 310/1897 »In Sachen der direkten Bahnverbindung Budapest—Sarajevo«, njemački prevod teksta ugarskog ministra trgovine barona Ernesta v. Daniela »A Budapest—Sarajevo i közvetlen vasúti összekötetes tárgyan« (bez datuma)

42) Ibidem.

43) Ibidem.

44) Kao napomena 40.

imao je da osigura direktni saobraćaj ovom linijom do Budimpešte.⁴⁵⁾ Kao mogućeg izvođača cijelog plana ugarski premijer Bánffy označio je Opću ugarsku kreditnu banku. Ugarska vlada se zauzimala kod Kállaya da on izda Banci predkoncesiju za izgradnju normalne pruge prvog reda od Šamca do Kotorskog i predgradnju postojeće linije Kotorsko—Sarajevo, nakon što je i sama odobrila da ista Banka obavi potrebne pregradnje za gradnju željezničke pruge od Osijeka do Šamca.⁴⁶⁾

Kállay je u načelu bio sklon da Banci izda predkoncesiju za liniju Šamac—Kotorsko, jer se radilo o studiji jedne nepostojeće pruge, a sama predkoncesija nije sadržavala nikakvo pravo na definitivnu koncesiju, niti je davala posebno prvenstvo pri eventualnoj realizaciji pruge. Međutim, iako je sam izrazio spremnost da pregovara sa Općom ugarskom kreditnom bankom o projektu pregradnje željezničke linije Kotorsko—Sarajevo, Kállay je smatrao da u ovom slučaju za izdavanje predkoncesije treba prethodno pribaviti saglasnost obiju država Monarhije. To je motivirao okolnošću što se radi o uskotračnoj pruzi u vlasništvu zemlje koja je izgrađena na osnovu zakona donesenih u oba dijela Monarhije. Drukčiji postupak, smatrao je Kállay, značio bi povredu principa potpuno jednakog očuvanja interesa obiju državnih polovina.⁴⁷⁾

Austrijska vlada najodlučnije se izjasnila protiv izdavanja pomenute predkoncesije, smatrajući da bi takav korak implicirao pogrešno shvatanje kako se s austrijske strane protežira ideja o eventualnoj prodaji Bosnabahn. Za austrijsku vladu bilo je od posebnog značaja da pruge u okupacionom području, ukoliko nisu pod vojnom upravom, ostanu pod neposrednim i isključivim uticajem bosanskohercegovačke zemaljske uprave, koja će ih sama eksploatirati. Samo tako mogla je, po mišljenju austrijske vlade, biti pružena potrebna garancija da će interesi obiju državnih polovina biti paritetno uzimani u obzir, kao i garancija za svrsishodno unapređenje privrednih interesa zemlje.⁴⁸⁾ Polazeći od toga, austrijska vlada bila je protiv da se Bosnabahn kao najvažnija saobraćajna arterija okupirane zemlje ustupi bilo kakvom privatnom preduzeću.⁴⁹⁾ Tako je zbog austrougarskog rivaliteta u jesen 1897. godine postalo konačno jasno da se u datom momentu u Bosni i Hercegovini može jedino graditi na teret zemlje skupa i nerentabilna strateška željeznica u pravcu Boke Kotorske.

Nakon austro-ruskog sporazuma u proljeće 1897. godine o održanju status quo na Balkanu, došlo je do smanjenja međunarodne zategnutosti, tako da se može govoriti o izvjesnoj stabilizaciji opšte političke situacije u Evropi. Međutim, sporazum nije mogao dovesti do trajnog poboljšanja odnosa između Austro-Ugarske i Rusije, koji su i poslije 1897. godine bili ispunjeni više međusobnim nepovjerenjem nego težnjom za iskrenom saradnjom.

⁴⁵⁾ Ibidem.

⁴⁶⁾ ABH ZMF Pr BH Nr 1281/1897. Kállay Bánffyju 11/10 1897.

⁴⁷⁾ Ibidem.

⁴⁸⁾ »Seitens der k. k. Regierung muss grundsätzlich besonderer Wert darauf gelegt werden, dass die Eisenbahnen im Occupationsgebiete—insoweit dieselben nicht unter militärischer Verwaltung stehen — unter dem unmittelbaren und ausschliesslichen Einflusse der bosnisch—hercegovinischen Landesverwaltung bleiben und von dieser Verwaltung selbst betrieben werden, indem nur dadurch für die paritätische Berücksichtigung der Interessen beider Reichshälften, sowie zugleich für die zielbewusste Förderung der wirtschaftlichen Entwicklung des Landes selbst entsprechende Gewähr geboten erscheint«. Ibidem, Guttenberg, Kállay 2/10 1897.

⁴⁹⁾ Ibidem.

S druge strane, pokazalo se prilikom formulisanja sporazuma iz 1897. godine da su suprotnosti između Beča i Petrograda prevelike da bi se mogla postići saglasnost o budućoj podjeli turskog posjeda na Balkanu za slučaj da se status quo ne bi mogao održati. Sve je to moralo uticati da je Monarhija i poslije okončanja kretske krize ostala pri odluci da se gradi pruga za Boku Kotorsku, koja je, inače, za svaku eventualnost trebalo da učvrsti austrougarske pozicije na južnom Jadranu i prema Crnoj Gori. Usprkos činjenici da je austro-ruski sporazum ojačao spoljnopolitički položaj Monarhije i u odnosu na Italiju, i okolnosti da su se prilikom susreta u jesen 1897. godine Goluchowski i Visconti-Venosta takođe načelno sporazumjeli o održanju status quo na Balkanu i samostalnom razvitku balkanskih država prilikom eventualnih promjena u ovom regionu (princip koji je pri pismenom fiksiranju ugovora tri godine kasnije ograničen samo na albansku politiku obiju država)⁵⁰⁾, možemo pretpostaviti da je i podozrenje prema italijanskoj politici igralo određenu ulogu pri izgradnji pruge za Boku Kotorsku.

★

Finansiranje hercegovačkog dijela pruge u pravcu Boke Kotorske sa odvojcima prema Trebinju i Gružu imalo je, po Kállayevoj zamisli, da uslijedi na način kako je to on svojevremeno već bio predložio za liniju Bugojno—Aržano. Bosanskohercegovačka uprava trebalo je u datom slučaju da podigne na novčanom tržištu zajam u visini od 11 miliona forinti (22 miliona kruna) s rokom otplate od 60 godina. Plaćanje anuiteta ovog zajma i pokriće očekivanog prometnog deficita pruge trebalo je da se vrši u toku najviše narednih 10 godina iz kamatnih prihoda zajedničkih aktiva putem novog predujma Bosni i Hercegovini u maksimalnom iznosu od 800.000 forinti (1,6 miliona kruna) godišnje. Po isteku desetogodišnjeg roka banci bi se plaćali anuiteti direktno iz zemaljskih prihoda, jer se računalo da će u međuvremenu oni porasti tako da će zemaljske finansije biti u stanju da snose ovo novo opterećenje. S druge strane, kamate i amortizaciju za iznose pozajmljene iz aktiva za ovu prugu Bosna i Hercegovina imala je plaćati na isti način kao i za ranije dugove zajedničkim aktivama, tj. 3⁰/₀ kamatu iz zemaljskog budžeta, a amortizaciju iz poslovnog suficita pruge.⁵¹⁾ Kako se praktično na rentabilitet pruge nije moglo računati, to je do regulisanja otplate zajmova aktivama poslije aneksije dolazilo u obzir samo plaćanje kamata za ovu pozajmicu.

Za finansijsku situaciju, u kojoj se našla vlada Monarhije, s obzirom na planirane vojne pripreme, karakteristično je da je u jesen 1897. godine postignuta saglasnost da se sav raspoloživi kapital zajedničkih aktiva od kojih 15 miliona forinti upotrijebi za pokriće specijalnih vojnih izdataka.⁵²⁾ Međutim, iako je pruga za Boku i Trebinje imala eminentan vojni značaj, uopšte nije razmatrana mogućnost da se glavnica aktiva angažuje za njenu izgradnju, čak ni u obliku davanja zajma Bosni i Hercegovini pod uslovima povoljnijim od postojećih na novčanom tržištu. Predviđena pozajmica Bosni i Hercegovini iz kamatnih prihoda aktiva za pokriće anuiteta

⁵⁰⁾ Vidi F. Fellner, *Der Dreibund. Europäische Diplomatie vor dem ersten Weltkrieg*, 2. Auflage, Wien 1960, str. 47.

⁵¹⁾ ABH ZMF Pr BH Nr 20/1897. Kállay Badeniju i Bánffyju 5/1 1897, HHStA, Kabinettsarchiv, Ungarische Ministerratsprotokolle K. Z. VI, Ministerkonferenz am 9/2 1899; Kaiserliche Verordnung vom 7. Juli 1898. RGBI Nr 122 : 1898, ugar. zak. član XXIV : 1898.

⁵²⁾ HHStA PA XL Interna K. 298 Gemeinsame Ministerratsprotokolle GMKPZ 407 od 10/10 1897.

zajma, koji je trebalo podići od banke, kao i za pokriće poslovnog deficita pruge dovešće 10 godina nakon njenog otvorenja do novog zaduženja zemlje kod zajedničkih aktiva u iznosu od 16 miliona kruna. Sa druge strane, upravo su kamate, koje je Bosna i Hercegovina plaćala zajedničkim aktivama na ime zajmova za pruge Mostar—Sarajevo i Janjići—Bugojno—Jajce, predstavljale dio iznosa nove pozajmice aktiva okupiranoj zemlji za željezničku prugu od Gabele prema Zeleniki, Gružu i Trebinju. Ovakav nepovoljan način finansiranja mogao bi se sa stanovišta interesa zemlje jedino pravdati da se radilo o nekoj rentabilnoj i ekonomski značajnoj investiciji, a to je kod pruge Gabela—Boka bio upravo obrnut slučaj. To se dešavalo u vrijeme kad se kapital namijenjen za ovu prugu mogao u zemlji mnogo korisnije upotrijebiti.

Sredinom 1898. godine bio je konačno i ozakonjen način finansiranja pruge onako kako ga je zamislio Kállay. On je iste godine posredstvom bečkog advokata i poduzetnika dr Josepha Kranza⁵³⁾ preduzeo korake da na njemačkom novčanom tržištu pribavi potreban novac za izgradnju pruge. Kranzu je pošlo za rukom da za ovaj posao zainteresira Lajpcišku banku, koja je već bila njegov partner u preduzećima kemijske industrije podignutim 1897. godine u Tesliću u Jajcu.

Politički savez Austro-Ugarske i Njemačke bio je praćen snažnim ulaganjima kapitala iz Reicha u Monarhiju, gdje je on vremenom zauzeo najvažnije ekonomske pozicije. Njemačka je bila najznačajniji strani investitor u industriji i željeznicama Austro-Ugarske, a osim toga bili su stvoreni i najuži odnosi između vodećih njemačkih i austrijskih novčanih zavoda. Zbog nedostatka potrebne snage za ekspanziju finansijskog kapitala izvan državnih granica u Austro-Ugarskoj se razvio poseban tip monopolizma ovisnog od njemačkog impenijalizma. Njegova karakteristika je bila da se finansijski kapital vladajućih i privredno razvijenih nacija širio na račun zaostalih nacija unutar Monarhije, ali je ujedno i kapital razvijenijih nacija bio prinuđen da dijeli profit sa stranim finansijskim kapitalom.⁵⁴⁾ Tako je i iskorišćavanje prirodnih bogatstava Bosne i Hercegovine morao austrijski i ugarski kapital znatnim dijelom prepustiti njemačkom kapitalu. Tome je prethodila privredna aktivnost okupacione uprave i izgradnja najneophodnijih cestovnih i željezničkih komunikacija u zemlji.

Općenito uzevši tempo ekonomskog razvitka Monarhije sve više je zaostajao iza tempa razvitka zapadno-evropskih zemalja i susjedne Njemačke, mada je izvanredno brz razvoj njemačke privrede povoljno djelovao na privredna kretanja u Austriji i doprinio da se već u toku sljedeće godine prevaziđu negativne posljedice berzanske krize iz 1895. godine, koje su nastale kao rezultat pretjeranih špekulacija. Međutim, fazu privrednog uspona u razdoblju između 1896. i 1900. godine karakterizirala je s jedne strane konjunktura proizvoda prvenstveno mlađih industrijskih grana (npr. elektrotehničke industrije, proizvodnje bešavnih cijevi, vještačkih đubriva i dr.) i sirovina

⁵³⁾ Dr Joseph Kranz bio je ličnost veoma bliska vrhovima bosanskohercegovačke uprave. Blagodareći tim vezama i kao akcioner u nekim preduzećima u Bosni, on će postati jedan od najbogatijih ljudi u Beču. O ulozi dr Josepha Kranza u bosanskohercegovačkoj privredi i njegovim odnosima sa Zajedničkim ministarstvom finansija vidi P. F. Sugar, *Industrialization of Bosnia-Hercegovina 1878—1918*, University of Washington Press, Seattle 1963, str. 60, 110, 118—120, 137, 138.

⁵⁴⁾ Vidi V. Sandor, *Der Charakter der Abhängigkeit Ungarns im Zeitalter des Dualismus (u: Studien zur Geschichte der Österreichisch — Ungarischen Monarchie* Budapešt 1961), str. 322—324.

(ugalj, željezo, nemetali), dok su neke značajne grane kao tekstilna i šećerna industrija preživljavale krizu, a petrolejska, mašinska i metalna industrija relativno sporo se razvijala.⁵⁵⁾ Na privredne prilike u Monarhiji negativno je uticao grčko-turski rat i djelimično obustavljanje trgovine sa Levantom. Uz to je slaba žetva u Ugarskoj 1897. godine i uvoz žita, kao i stočne zaraze, dovela do pada aktive u trgovinskom bilansu na do tada najnižu tačku od 13 miliona forinti, dok je sljedeća 1898. godina završena pasivom od 22 miliona forinti.⁵⁶⁾

Politička kriza u Cislajtaciji, čiji su povod bile njemačko-češke suprotnosti oko regulisanja jezičnog pitanja u Češkoj i Moravskoj, onemogućila je normalnu zakonodavnu djelatnost Carevinskog vijeća i spriječila da se na ustavni način obnovi privredna nagodba. To je opet izazvalo komplikacije u Ugarskoj i početkom 1889. godine dovelo do pada Bánffyjeve vlade.⁵⁷⁾ Upravo kada je Kállay 1898. godine nastojao zaključiti zajam za izgradnju pruge u pravcu Boke Kotorske i poslovne krugove bila je zahvatila opšta nesigurnost u pogledu daljeg razvitka privrednih i političkih odnosa u Monarhiji.⁵⁸⁾ Od 1. januara 1898. godine, kada je istekao stari nagodbeni ugovor, umjesto ugovorne vezanosti i carinskog i trgovinskog saveza, regulisanje privrednih odnosa između obiju država Monarhije, kao i njihova carinska zajednica, počivala je samo na principu reciprociteta. Period »jedностранog regulisanja« ekonomskih odnosa trajao je sve do 1907. godine, kada se završio desetogodišnji nagodbeni provizorij.⁵⁹⁾

Politička situacija uticala je i na uslove pod kojima je krajem 1898. godine Lajpciška banka, odnosno konzorcij banaka pod njenim vođstvom, bio spreman da odobri zajam bosanskohercegovačkoj upravi. Banka je insistirala na priznanju prava zajmodavcima da mogu do 15. januara 1899. godine odustati od ugovora o zajmu uz plaćanje penala od 100.000 forinti, u slučaju ako do označenog termina Njemački Reich ili Austro-Ugarska monarhija budu upleteni u jedan evropski rat, ili ako u jednoj ili u obje države nastupe takvi izvanredni događaji koji bi na sličan način negativno uticali na kreditne i tržišne prilike.⁶⁰⁾

Međutim, prave motive zahtjeva za priznanje prava na odustajanje od ugovora Lajpciška banka je iznijela u pismu dr Josephu Kranzu. Ona je negirala postojanje bilo kakve bojazni od izbijanja rata, što je bilo i posve razumljivo s obzirom na momentano stanje međunarodnih odnosa, ali je otvoreno priznavala izvjesnu uznemirenost zbog daljeg razvoja unutrašnjih političkih prilika u Austriji. Banka je ukazala kako u tom pogledu u Njemačkoj, pa i u samoj Austriji, postoji ozbiljna zabrinutost, te da se nerijetko može

⁵⁵⁾ Vidi E. März, *Österreichische Industrie — und Bankpolitik in der Zeit Franz Josephs I*, Wien—Frankfurt—Zürich 1968, str. 255—257, 289—291.

⁵⁶⁾ H. Benedikt, *Die wirtschaftliche Entwicklung in der Franz—Joseph—Zeit*, Wien 1958 str. 145.

⁵⁷⁾ Vidi, R. Charmatz, *Österreichs innere Geschichte von 1848 bis 1895*, Leipzig 1909, Bd. II, str. 108—118; K. u. M. Uhlirz, *Handbuch der Geschichte Österreichs und seiner Nachbarländer Böhmen und Ungarn*. Bd II Teil 2, Graz — Wien — Leipzig 1941, str. 1017—1019, 1113—1117; E. Zöllner, *Geschichte Österreichs*, Wien 1961, str. 430—431, J. Miskolczy, *Ungarn in der Habsburger — Monarchie*, Wien—München 1959, str. 171—173.

⁵⁸⁾ Vidi, E. März, *Österreichische Industrie — und Bankpolitik . . .* str. 291.

⁵⁹⁾ Vidi: A. Spitzmüller—Harmersbach, *Der letzte österreichisch—ungarische Ausgleich und der Zusammenbruch der Monarchie*. Berlin 1929, str. 6—13.

⁶⁰⁾ ABH Priv. Reg. Nr 275/1898. Lajpciška banka dr J. Kranzu 7/10 1898; ZMF Pr BH Nr 1580/1898 Konzorcij banaka Kállayu 6/12 1898.

vidjeti kako u mjenjačnice ulaze kapitalisti koji prodaju svoje austrijske vrijednosne papire zamjenjujući ih često za ugarske efekte. Prema zapažanju Lajpciške banke, u širokim krugovima polagalo se tada veliko povjerenje u budućnost Ugarske, dok to nije bio svugdje slučaj u odnosu na Austriju.⁶¹⁾ Banka je otvoreno priznavala da se zbog nejasnih unutrašnjih političkih prilika mora zaštititi protiv nepredviđenih događaja. Međutim, ona je istovremeno naglašavala da pregovara kako bi napravila posao, a ne da bi poslije izvjesnog vremena odustala, te da bi se pravom na odustajanje od ugovora poslužila samo u krajnjoj nuždi. Lajpciška banka se istovremeno ograđivala kako njoj nije tako mnogo, kao zajedničkom ministru finansija, poznato šta se dešava u političkim odnosima u Monarhiji i šta se sve odigrava iza kulisa. Pri tome je isticala da, ukoliko u tom pogledu sam ministar nema nikakvih bojazni, utoliko će on lakše prihvatiti zahtjev Banke za osiguranjem prava na raskidanje ugovora o zajmu.⁶²⁾

Radi objašnjenja stanovišta Lajpciške banke, potrebno je još napomenuti da je politička kriza, koja je paralizirala djelatnost austrijskog parlamenta, onemogućila da parlament pretresa i usvoji zakonski nacrt o izgradnji pruge od Gabele u pravcu Boke Kotorske. Dok je o tome u Ugarskoj već bio donesen zakon (ugar. zak. član XXIV: 1898), u Austriji je na osnovu § 14 temeljnog državnog zakona iz 1867. godine izdana 7. jula 1898. godine carska naredba (RGI Nr 122 : 1898), kojom je stvorena provizorna zakonska podloga za pribavljanje novčanih sredstava za izgradnju pruge. Na takav korak se odlučila vlada grofa Franza Thuna nakon što je 12. juna 1898. godine moralo biti odloženo zasjedanje parlamenta. Inače, to je bio široko prakticirani metod kojim se u vođenju neophodnih državnih poslova služila kako vlada grofa Thuna, obrazovana u martu 1898. godine, tako i prethodna joj vlada barona Gautscha von Frankenthurna, formirana u decembru 1897. godine, neposredno poslije pada Badenijevog kabineta. Sve na takav način donesene odredbe i preduzete mjere zahtijevale su naknadno zakonsko regulisanje, pa je cijeli državni mehanizam u Austriji počivao na nesigurnoj osnovi. Njemačko-češka borba nije se ograničila samo na parlament, nego je prenesena i van njega, što je u ljeto i jesen 1898. godine dovelo do znatnog uzbuđenja i uznemirenosti u pojedinim zemljama Cislajtanijske, pri čemu su njemačko-češke nacionalne suprotnosti bile najjače izražene u mješovitim graničnim oblastima Češke i Moravske.⁶³⁾ Osim toga, mislimo da je za Lajpcišku banku bilo od posebnog značaja što je sa 1898. godinom isticala prva godina nagodbenog provizorija u privrednim odnosima između Austrije i Ugarske, pa je problem njegovog produženja bilo trenutno najvažnije otvoreno pitanje u odnosima između obiju država Monarhije.

⁶¹⁾ »Was nun den zweiten Punkt Ihres Briefes, das von uns verlangte Rücktrittsrecht, anbelangt, so wiederhole ich Ihnen, dass auch wir absolut keine Kriegsbefürchtungen hegen, wohl aber eine gewisse Beunruhigung auf die fernere Gestaltung der innerpolitischen Verhältnisse Oesterreichs fühlen. In dieser Beziehung hat man in Deutschland und wohl auch in Ihrem Lande schwere Bedenken, und es ist heute durchaus nicht seltenes zu sehen, wie Capitalisten in die Wechselstube kommen und, Auftrag erteilen, ihre österreichische Wertpapieren zu verkaufen und dagegen andere häufig ungarische Effecten einzutauschen. Man setzt auf den Bestand und auf die Zukunft Ungarns in weiten Kreisen grosses Vertrauen, während ein Gleiches bezüglich Oesterreich nicht allseitig der Fall ist«. ABH Priv. Reg. Nr 275/1898. Lajpciška banka dr Josephu Kranzu 7/10 1898.

⁶²⁾ Ibidem.

⁶³⁾ Uporedi K. u. M. Uhrliž, op. cit. II Band, 2. Teil, st. 1114—1116; H. Hantsch, *Die Geschichte Oesterreichs 1648—1918*, II Bd., Graz — Wien — Köln 1962, str. 448, 449.

Postignuvši saglasnost o opštim uslovima zajma sa konzorcijem banaka koji su sačinjavale četiri njemačke, jedna austrijska i jedna ugarska banka (Leipziger Bank, Leipzig, Robert Warschauer &, Berlin, Nationalbank für Deutschland, Berlin, John. Borenberg Gossler & Hamburg, K. k. priv. Oesterreichische Länderbank, Wien, Pester Ungarische Commerzialbank, Budapest), a kome je stajala na čelu Lajpciška banka, Kállay je bez ustručavanja prihvatio i zahtjev u pogledu osiguranja prava konzorcija na raskidanje ugovora.⁶⁴⁾ To je bilo bez ikakvih praktičnih posljedica, ali predstavlja interesantno svjedočanstvo o prilikama u kojima je zajam podignut.

Zajam od 22 miliona kruna, koji je bosanskohercegovačka uprava ugovorila sredinom decembra 1898. godine, nosio je naziv »4 1/2% bosanskohercegovački željeznički zemaljski zajam iz 1898. godine« (»4 1/2%-ige bosnisch-herzegovinische Eisenbahn-Landes-Anleihe vom Jahre 1898«). Rok otplate bio je utvrđen na 60 godina a za tačno plaćanje kamata i amortizaciju zajma jamčio je čitav zemaljski imetak Bosne i Hercegovine. Dospjeli anuiteti zajma imali su da se unose u zemaljski budžet. Konzorcij je preuzeo zajam po kursu od 100%, ali je ugovoreno da kurs dalje emisije obligacija zajma utvrđuje sam konzorcij prema situaciji na novčanom tržištu. U datom trenutku se ocjenjivalo da će taj kurs iznositi cca 100 1/2%. Netto kursni dobitak trebalo je dijeliti popola između Zajedničkog ministarstva finansija i konzorcija. Konzorciju je odobrena provizija u iznosu od 1 1/2%, zbog čvrstog preuzimanja cijelog zajma i staranja oko njegove emisije i uvođenja na raznim berzama. Osim toga, Lajpciškoj banci, koja je prema Zajedničkom ministarstvu finansija figurirala kao isključivi zastupnik konzorcija, bila je odobrena 1/8% otkupa provizija za izvučene kupone. Zajam nije bio zlatni nego je glasio na krunu, pri čemu je za Njemačku utvrđen obračunski kurs za 1 krunu 85 pfeniga.⁶⁵⁾

U ugarskom saboru čuli su se još u toku pregovora sa Lajpciškom bankom glasovi kritike zbog visoke kamatne stope najnovijeg bosanskog zajma. Poslanik Edmund Barta ukazivao je kako je Austriji i Ugarskoj pošlo za rukom da iz svih državnih finansijskih operacija eliminiraju 4 1/2% obligacije. On je isticao da je osobito Ugarska u novije vrijeme postizala uvijek kamatnu stopu od 4%. Osim toga, Barta je dovodio u pitanje legalnost finansijskog poduhvata bosanskohercegovačke uprave, zbog toga što u Austriji nije bio do tada donesen odgovarajući zakon, već samo naredba.⁶⁶⁾

Međutim, u drugoj polovini 1898. godine situacija na novčanom tržištu bila je takva da bi se kamatna stopa od 4%, kao za bosanskohercegovački zemaljski zajam iz 1895. godine, mogla održati samo uz relativno značajan gubitak kapitala, koji bi nastao zbog nižeg kursa zajma. Stoga je Kállay akceptirao 4 1/2% kamatnu stopu uz al pari kurs preuzimanja obligacija zajma.⁶⁷⁾ U toku pregovora o zajmu Lajpciška banka je skrenula pažnju na visoku

⁶⁴⁾ ABH ZMF Pr BH Nr 1580/1898 Kállay Lajpciškoj banci 20/12 1898.

⁶⁵⁾ ABH ZMF Pr BH Nr 1579/1898. Konzorcij banaka Zajedničkom ministarstvu finansija, Lajpcig 6/12, Berlin 12/12, Hamburg 14/12, Budapest 17/12, Wien 16/12 1898; Pr BH Nr 1580/1898. isti istom, Zajedničko ministarstvo finansija Lajpciškoj banci 20/12 1898.

⁶⁶⁾ ABH ZMF Pr BH Nr 1350/1898, njemački prevod govora poslanika Edmunda Barta održanog u ugarskom parlamentu, koji je objavio »Egyetertes« od 23 oktobra 1898.

⁶⁷⁾ ABH ZMF Pr BH Nr 1604/1898 Kállay austrijskom i ugarskom premijeru 27/12 1898. Wienerbankverein i Ugarska banka za industriju i trgovinu odobrili su 1895. godine bosanskohercegovačkoj upravi zajam od 12 miliona forinti (24 miliona kruna), s tim što je kurs zajma bio 96,10%.

konjunkturu njemačke industrije i enormnu potražnju kapitala, zbog čega je on i postao skup.⁶⁸) Mada je na osnovu iskustva smatrala da će konjunktura potrajati još nekoliko godina, a onda doći do hiperprodukcije i sniženja kamatne stope, Banka nije pristajala na zahtjev da se ugovorom odredi termin obaveznog konvertiranja zajma, ističući da bi se to moglo tumačiti u štampi kao slabost vlade da ne može plaćati 4 1/2% kamatu.⁶⁹)

Po pribavljanju finansijskih sredstava, bosansko-hercegovačka uprava odmah je pristupila izgradnji pruge na hercegovačkom teritoriju u vlastitoj režiji putem građevinskog odjela zemaljske vlade u Sarajevu. Dio pruge na teritoriji Dalmacije gradilo je građevinsko odjeljenje c. k. željezničke direkcije, nakon što je s austrijske strane za ovu svrhu osiguran kredit od 11,6 miliona kruna. Zbog velikih terenskih teškoća na koje se naišlo prilikom građenja, ovaj iznos pokazao se nedovoljnim, pa je Austrija morala odobriti dodatna sredstva.⁷⁰)

Trasa ove željezničke linije polazila je od stanice Gabela na pruzi Mostar — Metković i išla 93 kilometra kroz kraški teren do zemaljske granice blizu Uskoplja, odakle je počinjao 16,5 km. dug dalmatinski dio pruge do Gruža. Od Uskoplja je u drugom pravcu vodio 21 km. dug krak željeznice do zemaljske granice kod Glavske i odatle išao još 53,4 km. do Zelenike u Bokokotorskom zalivu. Ova dalmatinska priključna pruga prelazila je u dužini od 7,4 km. opet hercegovački teritorij kod Sutorine. Taj dio pruge bio je izgrađen na trošak bosanskohercegovačke uprave i bio je zemaljsko vlasništvo. Konačno, izgrađen je od Huma do Trebinja 16,7 km. dug ogranak željezničke pruge. Najmanji radius na pomenutim prugama, odnosno njihovim ograncima, iznosio je 100 metara, a najveći uspon u pravcu Gruža bio je 17,6 ‰ dok je u protivnom pravcu iznosio 25 ‰. Sredinom jula (16. i 17. jula) 1901. godine puštena je u javni saobraćaj cijela željeznička linija Gabela — zemaljska granica sa odvojkom za Trebinje zajedno sa dalmatinskim priključnim prugama u pravcu Gruža i Boke Kotorske. Promet i na ovim posljednjim vodila je Direkcija bosansko-hercegovačkih državnih željeznica za račun c. k. austrijskih državnih željeznica, na osnovu posebnog sklopljenog ugovora.⁷¹)

Iako je gradnja ove željezničke pruge bila inspirisana prevashodno vojno-strateškim motivima, pruga je, a osobito veza sa gruškom lukom, imala i određeni privredni i opštesaobraćajni značaj.⁷²) Međutim, koristi od pruge nisu za Bosnu i Hercegovinu bile u srazmjeri sa materijalnim žrtvama za njenu izgradnju i eksploataciju.

⁶⁸) »Wir befinden uns augenblicklich in einer Hochconjunctur der Industrie. Unsere industriellen Etablissements sind bis zur äussersten Anspannung ihrer Kräfte mit Aufträgen vresehen; überall werden Vergrößerungen vorgenommen, und das Geld ist in Folge des enormen Bedarfes der Industrie zur Zeit teuer. Kao napomena 61.

⁶⁹) Osim toga, ako bi se nakon jednog ugovorenog termina morala kamatna stopa sniziti od 4 1/2% na 4%, to bi konzorcij banaka ponudio niži kurs od 98 1/2%, što bi, po ocjeni Lajpciške banke, za konzorcij bilo nešto povoljnije a za Zemaljsku vladu nepovoljnije. Banke bi takav zajam nastojale plasirati po kursu od otprilike 99 1/2% da bi ostvarile 1% maržu, dok je kod 4 1/2% zajma uz planirani 100 1/2% emisioni kurs kalkulirana samo marža od 1/2%. Za vladu bi zajam sa prinudnim konvertiranjem značio gubitak u emisionom kursu od najmanje 1 1/2%, s tim što bi bezuslovno morala plaćati 12 do 15 godina 4 1/2% kamatu. Ibidem.

⁷⁰) A. Horn, *Die Bahnen in Bosnien und der Herzegovina*, Wien 1964, str. 18.

⁷¹) Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Herzegovina 1906, Wien 1906, str. 563—564. Up. Bericht über die Verwaltung der bosnisch-hercegovinischen Staatsbahnen im Jahre 1903, Sarajevo 1904, str. 14, 15.

⁷²) Vidi Zv. Jelinović, *Borba za jadranske pruge i njeni ekonomski ciljevi*, Grada za gospodarsku povijest Hrvatske knj. 6, izd. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1957, str. 227—230.

Za austrougarsku balkansku politiku još više će u XX vijeku porasti značaj željezničke pruge prema Boki Kotorskoj. Inače, bilo je planirano još i uspostavljanje veze sa južnom Dalmacijom putem jedne litoralne željeznice, koja bi išla od Splita jednim svojim dijelom trasom projektovane pruge Split-Aržano, te preko Medunića i Dugopolja do Metkovića. Produženje dalmatinsko-bosanskih željeznica duž crnogorske i albanske obale Jadrana postaće jedan od strateških ciljeva Austro-Ugarske.⁷³⁾

AUSTRO-HUNGARIAN PLANS FOR THE BUILDING OF STRATEGIC RAILWAYS ON THE BALKANS ON THE EVE OF THE CRETE CRISIS AND THE BUILDING OF THE RAILWAY LINE TOWARDS BOKA KOTORSKA, TREBINJE AND DUBROVNIK

Summary

By the end of 19th century Austro-Hungary had to face the wrong foreign policy situation in the south-east of Europe. It seemed the moment of Turkish decay came and the status quo could not stay any longer on the Balkans. In the summer of 1896, in Vienna, it was seriously calculated upon the possibility of war bursting out with Russia, in which the Monarchy could not reckon upon the aid of the Allies. A measure out of a series undertaken by the Head of the Austro-Hungarian General-Headquarters, von Beck, to raise up the fighting efficiency of army, were his demands for the enlargement of capacity of the existing railways as well as the building of new ones, where his attention was first of all paid to to the north-east of the Monarchy. As regards the railway lines in the south, the Head of the General-Headquarters insisted upon the linking of the line Zagreb — Rijeka with the Dalmatian ones, and upon the building of railways Banjaluka — Jajce, Mostar — Boka Kotorska and Sarajevo — Višegrad. Reducing complete programme to the most necessary lines at the beginning of 1897, von Beck considered the railway links with Boka Kotorska and the building of the line from Sarajevo to the Drina river particularly urgent, as well as the plans for a railway line from Višegrad to Kosovska Mitrovica.

The Head of the Bosnia-Herzegovinian administration, Kállay, had been thinking for a longer period about the prolongation of Bosnian railways to the river Drina. On the basis of general studies done by the Organs of national government in Sarajevo, in September 1896, he expressed his opinion about five different directions, deciding himself for the line Sarajevo — Pale

⁷³⁾ HHStA Adm. Reg. F 19/18 Türkei 9, Nr. 39580/I H. P. austrijski ministar željeznica Aehrenthalu 12/5 1907; F 19/18, Serbien 3, Nr. 22580/I H. P. Résumé über die am 26 Februar 1908 im k. k. Eisenbahnministerium abgehaltene Konferenz in Angelegenheit des Projektes einer Eisenbahnverbindung Süddalmatiens mit dem montenegrinischen Litorale und Skutari...; Neue Freie Presse Nr 17179 od 21 juna 1912; Dž. Juzbašić, *O nekim pitanjima austrougarske politike prema uredenju privrednih odnosa u Makedoniji i na Balkanu za vrijeme krize 1912/1913. godine*. Prilozi br. 5 izd. Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, Sarajevo 1969, str. 181, 182, 187, 188.

— Ustiprača — Višegrad — Mokra Gora on the Serbian border, with a branch railway from Ustiprača via Goražde and Foča to Vikoča on the border towards NovopazarSKI Sandžak. For all that Kállay had in view, apart from military, and strategic moments. He believed the railway would takve over most of traffic of south Serbia as well as the whole commercial traffic of NovopazarSKI Sandžak, and partly of Albania.

In the summer of 1896 there existed a general agreement between Kállay, on one side, and the Minister of War and the Head of the General-Headquarters, on the other side, on the necessity for the building of a railway line from Sarajevo to the eastern border. Meanwhile, the author emphasizes that it was the Hungarian Prime Minister Bánffy who first, in October 1896, revived the old idea about the building of a railway to Kosovska Mitrovica. By Bánffy's idea the railway line Sarajevo — Kosovska Mitrovica was to be a prolongation of the normal-track line Budimpešta — Sarajevo, the building of which was demanded by the Hungarian government in compensation for the building of Bugojno — Split line.

Although Kállay himself even then was convinced that a railway through Sandžak would have both military and economic importance for the Monarchy, the fact that he was not ready to take over the costs of its Bosnian part under existing circumstances, in the name of the Bosnian-Herzegovinian administration, caused the realization of the eastern railway to be delayed for a certain time. That was also influenced by the fact that military factors, in their estimation of the then military-strategic and political circumstances and of the proportions of forces on the Balkans, gave advantage to the railway towards Boka Kotorska with branch-lines to Trebinje and Dubrovnik. Demands for the building of this line to the costs of the occupied country were in the end accepted by Kállay himself, though he stayed in his estimation that it would be of little economic importance for Bosnia and Herzegovina. So, in Kállay's policy of railway building the foreign policy and military-strategic motives finally prevailed over the economic ones. This switch, influenced by the development of the international circumstances, had its far-reaching negative results for Bosnia and Herzegovina. The author observes that Kállay placed the building of the railway to Boka Kotorska above the one between Bugojno and Split in the situation when the Hungarians blocked its realization by the compensation demands. Intervention of the Ruler and the Minister for foreign affairs Goluchowsky that the line towards Split should be started simultaneously with the one to Boka Kotorska, remained without any result due to the rivalry bet Austria and Hungary.

Although the decrease of the international strain followed the Austro-Russian agreement upon the maintenance of the status quo on The Balkans, in spring 1897, The Monarchy remained at its decisin, even after the Crete crisis was over, to build the railway to Boka Kotorska which, for any case, had to reinforce the Austro-Hungarian position at the southern Adriatic and towards Montenegro.

In the end, the author paid special attention to the political circumstances and relations at the money-market under which the Bosnian-Herzegovinian administration got the credit of 22 million crowns from the Bank Consortium headed by the Bank of Leipzig for the building of the railways.

NIKOLA BABIĆ

Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine i jugoslovensko pitanje*

I

Poslije Svetozara Markovića, gotovo nema socijalističkog mislioca, lidera, rukovodstva, ili čitave socijaldemokratske stranke u jugoslovenskim zemljama, koji bi raspravljali, pisali ili programirali o politici i stavovima radničkog pokreta prema nacionalnom pitanju na južnoslovenskom području, sve do aneksije Bosne i Hercegovine, odnosno do Prve jugoslovenske i Prve balkanske socijalističke konferencije. Međutim, i u ovom razdoblju nacionalna problematika južnih Slovena bila je vrlo aktualna, ona je dominirala u građanskom političkom životu toga prostora i, istovremeno, predstavljala vrlo interesantan politički i diplomatski problem u međunarodnim okvirima.

Vrlo je interesantno da je već početkom sedamdesetih godina 19. vijeka Svetozar Marković ukazivao da je za rješenje nacionalnog pitanja na jugoslovenskom području nužno uništenje Habsburške monarhije i Otomanskog carstva. On je pisao: »Da se reši pitanje narodnosti u Austriji u pravom smislu, treba dakle razrušiti Monarhiju Habsburšku, koja je skrpljena ženidbama, nasleđivanjima i raznim ugovorima, i koja se držala jezuitskim lagarijama i grubom soldačkom silom«. Po njegovom mišljenju, federalizam u Austriji jeste »najgora državna fraza koja se može zamisliti, (...) jer je nepotreban narodima što u njoj žive, odnosno ti narodi imaju preči i celishodniji put, da se sjedine s drugom svojom braćom koja žive van Austro-

*) Ovaj članak je dio doktorske disertacije pod naslovom *Stavovi u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine prena ratu, revoluciji i stvaranju jugoslovenske države u drugoj deceniji XX vijeka*, koja se nalazi u štampi.

-Ugarske«.)¹⁾ Kritikujući austrijske socijaliste zbog njihovog stava prema njenjemačkim narodima Monarhije, S. Marković je ukazivao da kod tih istih socijalista, »svi oni koji neće centralizaciju, neće vojsku, birokraciju, što drže Austriju kao državu, koji neće na priliku, da slovenski seljak s juga svojim porezom da održava pijacu fabričkim proizvođačima iz Beča, Pešte i drugih varoši taj je kod njih, nazadnjak i spada u istu kategoriju kao i feudalci i klerikali. (...) Ja ne znam, pitao se Marković, kako ko o tome misli, ali ja držim da je mojim načelima bliži Miletić i u opšte demokratska federalistička partija u Austro-Ugarskoj nego tamošnja socijalistička partija s njenim uzanim programom i pogrešnim pojmovima o samim osnovnim društvenim pitanjima.«²⁾ U svojim razmišljanjima o nacionalnom pitanju, odnosno o oslobođenju južnoslovenskih naroda, Marković je, kao i gotovo svi socijalisti poslije njega, Srbe i Hrvate podrazumijevao jednim narodom nazivajući ga »naš srpsko-hrvatski narod«.

Od vremena Svetozara Markovića, pa više od tri decenije kasnije, problematika nacionalnih odnosa na jugoslovenskom području prestaje biti predmet šireg interesovanja i kod pojedinaca i u rukovodstvima radničkih pokreta jugoslovenskih zemalja. Čak i u prvim godinama dvadesetog vijeka, kada je u većini ovih zemalja gotovo čitavo društvo bilo ispunjeno težnjom za nacionalnim oslobođenjem od stranih ugnjetača, socijaldemokratske stranke nisu sagledavale snagu nacionalnih pokreta niti su uviđale postojanje pojedinih nacija i razne specifičnosti u razvitku jugoslovenskih zemalja. S obzirom na to da su radnički pokreti u njima bili mladi i malobrojni, koncentrisani po gradskim i industrijskim centrima, okruženi masom seljaštva na koje nisu imali značajnijeg uticaja, a na čije snage se jedino i moglo računati kao na snage koje bi se sa radničkom klasom mogle uhvatiti u koštac sa stranim ugnjetačima i domaćom kapitalističkom eksploatacijom, — socijaldemokratske stranke su se u revolucionarnim akcijama nacionalnih pokreta 1903—1905. godine uključile kao manje značajan faktor. K. Kaucki je ovo neangažovanje socijaldemokrata jugoslovenskih zemalja u nacionalnim pokretima objašnjavao kao novi fakat koji je nastupio »od vremena u kome su Marks i Engels razvijali svoju akciju«, naime, da su se »među samim Balkanskim Slovenima javili (...) Socijalisti, koji su sasvim svesni svojih internacionalnih dužnosti i koji znaju da bi bilo nečasno kada bi koja slovenska demokratija tražila od ruskog cara pomoć za svoje nacionalne ili ma koje druge ciljeve. I ne samo da naša braća na Balkanu to znaju, konstatuje Kaucki, nego ona u tom duhu i rade«.³⁾ Moglo bi se reći da je i to bila jedna od bitnih karakteristika stavova prema nacionalnom pitanju socijaldemokratskih partija jugoslovenskih zemalja. One su anticarizam prihvatile kao jednu od komponenti u nacionalnoj politici, iako se nacionalni pokreti u jugoslovenskim zemljama nisu baš mnogo oslanjali na ruski carizam. Ali, gotovo u isto vrijeme kada je Kaucki ovako ocjenjivao držanje socijalista »među samim Balkanskim Slovenima«, Dimitrije Tucović je s pravom ukazivao da je, poslije događaja od 1903—1905, i poslije ruske revolucije od 1905. godine, bilo prirodno »što je socijaldemokratima na Bal-

1) Citirano prema — J. Skerlić: *Svetozar Marković*, str. 199—200.

2) Isto, str. 200.

3) Karl Kautsky: *Nacionalni zadaci socijalista među balkanskim Slovenima*, *Borba* Polume-
sečni spis socijalne demokratije, Beograd 1910, br. 7, str. 255.

kanu postajalo sve nedovoljnije ranije gledišta sa koga je sva njihova kritika bila koncentrisana protiv Rusije i njene politike. U toliko pre što je pojava Ruske Revolucije staro gledišta potpuno razvejala i pokazala da carizam u Rusiji nalazi najvećeg branioca u buržoaziji na zapadu i da su to francuski milioni i pruski bajoneti koji groze revoluciji u trenutku kada ona razorava ognjište reakcije«.) Do promjena u ovom pravcu još izrazitije će doći poslije aneksije Bosne i Hercegovine.

Pa ipak, ni do ovih događaja ne može se negirati bilo kakav interes radničkih pokreta jugoslovenskih zemalja za nacionalnu problematiku. Već samim nacionalnim organizovanjem socijaldemokratije u Hrvatskoj i Sloveniji bio je, u izvjesnom smislu, priznat nacionalnooslobodilački momenat u borbi radničke klase za demokratiju, dok je prihvatanje jugoslovenskog imena od strane slovenačke socijaldemokratske stranke bilo u vezi sa dosta iluzornim planom stvaranja jedne socijaldemokratske partije za čitavo jugoslovensko područje u Austro-Ugarskoj. Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije uvrstila je u svoj program, usvojen na stranačkom zboru 1896. godine, jedno najopštije načelo po kome »stranka osuđuje svaku prevlast, bilo narodnostnu, vjersku ili društvenu, ona osuđuje raznarodivanje i silovito naturanje narodnosti, vjere ili imena naroda«.) Međutim, obje ove stranke su u potpunosti prihvatile tezu o nacionalno-kulturnoj autonomiji kao način za rješenje nacionalnog pitanja, pa su se svi njihovi naponi do potkraj prve decenije, a u nešto izmijenjenoj formi i kasnije, kretali u tim okvirima. U stvari, u tim okvirima izniklo je »jugoslovenstvo« i slovenačke i hrvatske socijaldemokratske stranke, koje je u sebi sadržavalo ideju o ujedinjenju svih jugoslovenskih naroda u granicama Austro-Ugarske monarhije. Tako ujedinjen »jugoslovenski narod« dobio bi onda nacionalno-kulturnu autonomiju, a eventualno i svoju zasebnu federalnu jedinicu, treću u Monarhiji. To shvatanje je, dakle, podrazumijevalo sve jugoslovenske narode kao jednu naciju i kulturnu autonomiju, odnosno »trijalizam« kao oblik političkog rješenja nacionalnog pitanja na jugoslovenskom području u sastavu Monarhije. Srpska socijaldemokratska partija, djelujući u sredini u kojoj nije postojalo nacionalnog ugnjetavanja niti umutarnjih nacionalnih problema, nije se bavila konkretnim raspravljanjem nacionalnog pitanja sve do aneksione krize.

Značajne pouke mogli su izvući radnički pokreti malih zemalja — pa i radnički pokret Bosne i Hercegovine — koji je upravo bio u fazi potpunog organizacionog oblikovanja — iz držanja Druge internacionale i većine njenih članica u vrijeme aneksione krize 1908. i 1909. godine. Kolike i kakve pouke iz stavova ovih organizacija prema nacionalnom pitanju su oni prihvatili, zavisilo je od njihove snage, stepena organizovanosti i idejno-političke osposobljenosti. Za radničke pokrete jugoslovenskih zemalja evidentno je da se oni poslije aneksije Bosne i Hercegovine čvršće povezuju i međusobno intenzivnije saraduju, prije svega u iznalaženju zajedničkih stavova prema nacionalnom pitanju.

U tome traženju novih puteva nacionalne politike došlo je do razilaženja u stavovima Srpske socijaldemokratske partije, na jednoj, i socijalde-

4) D. Tucović: *Balkanska konferencija, Borba* Beograd 1911, br. 24, str. 450—451.

5) Istorijski arhiv KPI, tom IV, str. 37.

mokratskih partija Hrvatske i Slavonije i Slovenije, na drugoj strani. Srpska socijaldemokratska partija vidjela je u aneksiji Bosne i Hercegovine izrazitu manifestaciju imperijalističke politike Beča i učvršćivanja pozicija Austrije kao kolonijalne sile na Balkanu. S takvog gledišta, Sedmi kongres partije usvojio je, 17. maja 1909. godine, Rezoluciju o kolonijalnoj politici i nacionalnom pitanju, kojom je austrijska kolonijalna politika osuđena u duhu Štutgarskog kongresa kao politika koja »dovodi u opasnost mir i gura ceo civilizovani svet u ambis opšteg rata«, a u tom smislu je osuđena i aneksija kao »najnoviji akt kolonijalne politike austrougarskog kapitala.«⁶⁾ Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije nije donijela nikakav zvaničan dokument povodom aneksije Bosne i Hercegovine, ali se iz brojnih napisa u njenoj štampi i iz stavova vodećih ljudi ove stranke⁷⁾ jasno vidi da je ona, osuđujući načelno kolonijalizam i nepoštovanje samoopredjeljenja naroda, u aneksiji vidjela i, donekle, pozitivan korak u smislu unapređenja rješavanja jugoslovenskog pitanja u okvirima Austro-Ugarske monarhije. Naime, ona je smatrala da je aneksijom definitivno povećan jugoslovenski element u granicama Monarhije i da će ta činjenica ubrzati pretvaranje Austro-Ugarske u federativnu državu u kojoj će Jugoslovenima biti osigurana nacionalno-kulturna autonomija. Jugoslovenska socijaldemokratska stranka u Sloveniji, na svom sedmom zboru 31. januara i 1. i 2. februara 1909. godine u Ljubljani, zauzela je stav da je aneksija gotova činjenica »koja ne smije poslužiti huškačima što žele rat, pa stoga svom odlučnošću protestira proti svakome pokušaju, koji bi ugrozio mir«. Zbor je zahtijevao »zavođenje ustava za Bosnu i Hercegovinu na najširoj demokratskoj podlozi«, i Glavnom odboru stranke naložio »da potraži sporazum s ostalim prije svega s interesiranim strankama, uračunavši ovamo i novoustrojenu socijalnodemokratsku stranku u Bosni i Hercegovini,⁸⁾ u svrhu zajedničke konference, koja neka omogući zajedničke i suglasne zaključke i zajedničku taktiku s obzirom na pitanja proistekla iz provođenja aneksije.«⁹⁾ U sjenci tih razmimoilaženja i inicijativa za njihovo prevazilaženje već sredinom 1909. godine otpočele su pripreme za Prvu jugoslovensku, a kasnije i za Prvu balkansku socijalističku konferenciju. U tu aktivnost uključioće se i Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine, čije je osnivanje, krajem juna 1909. godine, označilo kraj perioda organizacionog oblikovanja modernog radničkog pokreta Bosne i Hercegovine.

Socijaldemokrati jugoslovenskih zemalja su stalno, otkad su se jače zainteresovali za jugoslovensko pitanje, naglašavali potrebu nacionalnog jedinstva srpsko-hrvatsko-slovenačkog naroda i uz to tražili — do prvog svjetskog rata — državno jedinstvo Jugoslovena u Austro-Ugarskoj, odno-

⁶⁾ Istorijski arhiv KPJ, tom III, str. 118.

⁷⁾ Pored jednog broja članaka u *Slobodnoj Riječi* iz vremena aneksione krize, treba vidjeti i članak Juraja Demetrovića: *Dualismus oder Trialismus*, — *Der Kampf*, Wien Bd II, H. 5, S. 203—206.

⁸⁾ Krajem decembra 1908. godine grupa stranih i domaćih radnika socijaldemokrata proglasila je osnivanje Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine i potpisala se kao »Privremeni Glavni odbor« stranke uz program, sačinjen po uzoru na Hajfeldski program austrijske socijaldemokratske stranke. Na osnivačkom kongresu SDS Bosne i Hercegovine, juna 1909. godine, odbačen je ovaj program i izabran novi stalni Glavni odbor stranke.

⁹⁾ Sedmi zbor jugoslovenske socijaldemokratske stranke, — *Slobodna Riječ*, br. 14, od 3. 2. 1909; Stavovi Jugoslovenske socijaldemokratske stranke mogu se vidjeti i iz jednog broja članaka u *Rdećem Praporu*, organu stranke; posebno su interesantni članci dr. Henrika Tume: *Aneksija Bosne in Hercegovine v luči slovanskega vprašanja in avstrijski problem*, i *Aneksija Bosne in Hercegovine ter italijanski problem* — Zgodovinski arhiv KPJ, tom V, str. 160—165, u kojima su pomenuta hvaltanja pregnantnije izložena.

sno federaciju balkanskih naroda, a kasnije državno jedinstvo svih Jugoslovena. Socijaldemokrati su pojedine narodne individualitete na jugoslovenskom području smatrali »tek elementima koji imaju da stvore jedinstven narod«,¹⁰⁾ ne ulazeći u suštinu nasljeđa koje je iza sebe ostavila istorijska tradicija vjekovno razdvojenih jugoslovenskih zemalja — već razvijene nacionalne osobenosti u njima; izgrađene različite oblike javnog života; različitu političku, ekonomsku i kulturnu bazu stvaranu u pojedinim zemljama i pod različitim uticajima sa strane; i druge specifične elemente narodnog života koji se nisu mogli brisati brzo i lako nikakvim političkim programima.

Socijaldemokratske stranke pojedinih jugoslovenskih zemalja su se prvi put konkretnije pozabavile jugoslovenskim pitanjem na Jugoslovenskoj socijalističkoj konferenciji u Ljubljani 21. i 22. novembra 1909. godine, koju su sazvale socijaldemokratske stranke Slovenije, Hrvatske i Slavonije i Bosne i Hercegovine. Konferencija je uslijedila kao njihova reakcija na nastalu situaciju stvorenu aneksijom Bosne i Hercegovine i aneksionom krizom. Tu je prvi put u jednom političkom programu istaknut princip nacionalnog jedinstva, koji konferencija u svojoj Rezoluciji podrazumijeva kao potpuno nacionalno ujedinjenje svih Južnih Slovena, bez obzira na razlike imena, konfesije i jezika. Konferencija dalje zahtijeva vlastiti nacionalni autonomni život tog »jedinstvenog naroda« u slobodnoj državnoj jedinici u okviru jedne demokratske federacije nacija, koja bi se ostvarila potpunom demokratizacijom Austro-Ugarske i njenih dijelova.¹¹⁾ Većina učesnika konferencije smatrala je, naime, da bi se za »jugoslovenski narod« u okviru Monarhije mogao obezbijediti povoljniji položaj ako bi se pored Austrije i Ugarske obrazovala treća, »jugoslovenska jedinica«.

Osam nedelja kasnije, na Prvoj balkanskoj socijalističkoj konferenciji 7. 8. i 9. januara 1910. godine u Beogradu, srpski socijaldemokrati su istakli i vatreno zastupali ideju o potpunoj ekonomskoj i političkoj samostalnosti »jugoslovenskog naroda« u okviru balkanske federacije slobodnih naroda.¹²⁾ Ne slažući se s tezom o mogućnosti ujedinjenja Južnih Slovena u granicama Austro-Ugarske, Socijaldemokratska partija Srbije je, u stvari, smatrala da jugoslovensko pitanje treba rješavati kao dio balkanskog pitanja, odnosno obrazovanjem balkanske federacije u kojoj bi narodi bili ujedinjeni na osnovi ravnopravnosti. Pri tome su Srbi, Hrvati i Slovenci također smatrani jednim narodom. Na Balkanskoj socijalističkoj konferenciji nisu uklonjena razmimoilaženja u stavovima prema jugoslovenskom pitanju, pa iako je u osnovnim ortama usvojeno gledište srpske socijaldemokratske partije, u rezoluciji konferencije sadržani su samo opšti, dosta neodređeni stavovi. Od značaja je bila odluka konferencije da se nastavi rad na propagandi za stvaranje balkanske federacije, koja je sadržavala i propagandu o ravnopravnosti i međusobnom približavanju balkanskih naroda.

Nacionalno-kulturno jugoslovenstvo u okviru Austro-Ugarske, koje je zastupala Jugoslovenska socijalistička konferencija teško je nalazilo politič-

¹⁰⁾ Iz Rezolucije Prve jugoslovenske socijalističke konferencije, — Istorijski arhiv KPJ, tom VI, str. 255—256.

¹¹⁾ Isto.

¹²⁾ Vidi Odluku Socijaldemokratske balkanske konferencije, — isto str. 281—283.

kog odjeka u masama, zanemarivalo je nacionalnu problematiku pojedinih jugoslovenskih naroda i, u krajnjoj liniji, išlo na ruku očuvanju Monarhije i njenih vladajućih pozicija na velikom dijelu jugoslovenskog područja. I ideja o balkanskoj federaciji bila je programirana na nerealističnoj osnovi. Borbe za Makedoniju učinile su krajem 19. i početkom 20. vijeka odnose između Srbije, Bugarske i Grčke i svih njih s Turskom, otvoreno neprijateljskim. 1878. godine Grčka je protestovala protiv davanja Bugarskoj velikih teritorija koje su joj bile namijenjene San-Stefanskim mirom; 1885. godine obrenovićevska Srbija bila je poražena od Bugarske; 1897. godine Bugarska i Srbija ostale su neutralne kada je Grčka bila potučena od Turske u borbama oko Krita; 1908. godine Bugarska je otvoreno podržavala aneksiju Bosne i Hercegovine i zato se koristila podrškom Austro-Ugarske radi izvojevanja pune nezavisnosti i nagoneći, na taj način, Srbiju u smrtno neprijateljstvo i prema Austro-Ugarskoj i prema Bugarskoj. Tek je u periodu 1910—1912. godine došlo do izvjesnog približavanja Srbije i Grčke s Bugarskom, ali je to približavanje bilo samo prolazno. Svi ovi sukobi, praćeni određenom propagandom, ostavljali su snažne tragove podozrenja i mržnje među balkanskim narodima, pa su ideje Prve balkanske socijaldemokratske konferencije mogle biti ideje samo za jednu dalju budućnost do koje bi vrijeme brisalo te tragove loših odnosa. A kad se ima u vidu sve što se desilo u odnosima balkanskih naroda tokom drugog balkanskog i prvog svjetskog rata, onda se bez oklijevanja može tvrditi da je ideja o balkanskoj federaciji slobodnih naroda još više postala utopija i da se još više udaljilo vrijeme u kojem se moglo realnije razmišljati o njenom ostvarenju, pa i o stavljanju te ideje u prvi plan jednog praktičnog političkog programa.

Bez obzira na različite programe rješenja jugoslovenskog pitanja i različite koncepcije o njihovom ostvarenju, može se slobodno tvrditi da je od vremena njihove pojave gotovo svaki socijaldemokrata u jugoslovenskim zemljama usvojio, kao svoju sopstvenu, misao da su Srbi, Hrvati i Slovenci jedan narod, da govore jednim jezikom i da pokazuju i ostale zajedničke etničke osobine. U godinama pred prvi svjetski rat, okupljeni i poneseni idejom o jedinstvenom jugoslovenskom narodu, oni su započeli i ostvarivali međusobnu saradnju i razvili uzajamnu pomoć u raznim vidovima aktivnosti, bez obzira na različita gledanja o tome kako može doći do stvarnog ujedinjenja jugoslovenskih naroda. Na zajedničkim pogledima o nacionalnom jedinstvu razvila se saradnja između rukovodstva pokreta, došlo je do međusobnih posjeta partijskih i sindikalnih delegacija, razvili su se i drugi vidovi međusobne saradnje, što je pozitivno djelovalo na međusobne odnose radničkih pokreta, a manifestovano u svakodnevnoj propagandi, i na odnose među jugoslovenskim narodima, i na taj način umanjivalo djeinstvo hazardne nacionalističke i šovinističke propagande većeg dijela građanskih političkih snaga.

Ova kratka analiza odnosa radničkih pokreta u jugoslovenskim zemljama prema nacionalnom pitanju pokazuje da ovim pokretima, odnosno njihovim političkim partijama nije bilo ni na kraj pameti da se povezuju i učvršćuju savez sa nacionalnim pokretima koji upravo bujaju u to vrijeme. Zato te revolucionarne nacionalne pokrete iskorištava buržoazija i angažuje ih u borbi za svoje ciljeve, a radnički pokreti ostaju izolovani u svojoj političkoj borbi.

II

Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine, kao jedna od sazivača Jugoslovenske, i aktivan učesnik u radu Balkanske socijalističke konferencije, uključila je, tako reći, od svog osnivanja, u sve tokove saradnje na izgrađivanju socijaldemokratske nacionalne politike u jugoslovenskim i balkanskim okvirima i u tome vidjela i sprovodila svoj nacionalni program. Sprovodeći taj program na osnovu rezolutnih stavova pomenutih konferencija, ova stranka je isticala u prvi plan nacionalno-autonomističko gledište Jugoslovenske konferencije uglavnom u zvaničnim programskim dokumentima koji su podlijegali obaveznoj cenzuri austrougarske uprave, odnosno Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu. Nasuprot tome, njena praktično-propagandna djelatnost u vezi s nacionalnim pitanjem najviše se zasnivala na gledištu koje je istakla Balkanska konferencija, a po kojem bi se jugoslovensko pitanje riješilo potpunom ekonomskom i političkom samostalnošću u okviru balkanske federacije slobodnih naroda. Ova druga orijentacija osobito je došla do izražaja od druge polovine 1912. godine kada su brojne socijaldemokratske partije pa i Balkanski kongres Druge internacionale prihvatili devizu »Balkan balkanskim narodima«.

Iako je Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine od samog početka svoje političke djelatnosti nacionalnom pitanju pretpostavljala borbu za ekonomsku emancipaciju i za političke slobode, ona je uočavala i činjenicu da poslije aneksije ideja nacionalnog ujedinjenja postaje sve popularnija parola pod kojom i određene snage buržoazije vode politiku svojih klasnih interesa. Parola ujedinjenja postala je vrlo pogodna za ostvarivanje uticaja na šire slojeve naroda. Na njih se, umjesto dinastije, diplomatije i uskih političkih ili zavjereničkih grupa, nacionalna politika počinje sve više oslanjati. Da ne ostane potpuno gluva i slijepa prema tim novim strujanjima, socijaldemokratija je morala o tome voditi računa. Tako se nacionalno pitanje neminovno nametnulo i Socijaldemokratskoj stranci Bosne i Hercegovine, koja je njegovo uspješno razrješenje vidjela u dogovornom rješavanju i zajedničkom djelovanju svih socijaldemokratskih stranaka jugoslovenskih, odnosno balkanskih zemalja. U takvom djelovanju stranka je vidjela i veliku korist političke borbe radništva i njegov klasni interes. Sasvim je razumljivo da je i u ovoj stranci, kao i u drugim, bilo prihvaćeno stanovište da su svi Južni Sloveni jedan narod i da treba i političkom akcijom težiti da se kao jedinstven narod i konstituišu. To saznanje i težnja prihvaćeni su kao jedina realnost, koja u redovima socijaldemokrata nije nikad bila dovedena u pitanje. Otud se za njih ni pitanje bosanskohercegovačke nacionalne problematike nije postavljalo kao posebno, već kao sastavni dio jugoslovenskog pitanja. Njihovo je čvrsto uvjerenje bilo da je narod Bosne i Hercegovine jedan jedinstveni narod — dio jedinstvenog jugoslovenskog naroda. Brkajući pojmove u nacionalnoj problematici, socijaldemokrati su govorili da se u Bosni i Hercegovini narod dijeli na »tri vjeroispovjesti, koja svaka prezentira jednu naciju«, ali da su tu Muslimani »isti narod kao Srbi i Hrvati.¹³⁾

Ovo interesovanje za nacionalnu problematiku je i opredijelilo Socijaldemokratsku stranku Bosne i Hercegovine da se najaktivnije uključi u

¹³⁾ O Ustavu, — *Glas Slobode*, br. 20, od 5. 11. 1909.

raspravu i razrješavanje tog problema zajedno sa ostalim socijaldemokratskim strankama jugoslovenskih i balkanskih zemalja, već nepunih pet mjeseci poslije osnivanja. Iz poziva koji je slovenačka »Jugoslovenska Soc. demokratska stranka« uputila srpskoj stranci vidi se da je Jugoslovenska socijaldemokratska konferencija u Ljubljani bila sazvana »Sporazumno sa drugovima iz Hrvatske, iz Ugarske te iz Bosne i Hercegovine«,¹⁴⁾ a u delegaciji bosanskohercegovačke stranke na ovoj konferenciji bili su Franjo Raušer, Sreten Jakšić i Ivan Salamunović.¹⁵⁾ U nacionalno-autonomističkom duhu konferencija je posebno tretirala i bosanskohercegovački problem ističući: »Mi se ne možemo zadovoljiti ni sa teritorijalnom autonomijom Bosne i Hercegovine, jer bi opet bili pocjepani od s nama jedinstvenog naroda, koji živi u Austro-Ugarskoj. Mi možemo jedino tražiti preuređenje Austro-Ugarske u smislu nacionalnih autonomija, a prema tom i svi Jugoslaveni sačinjavali bi za se nacionalnu autonomiju i bili bi ujedinjeni. Jedan i jedini narod u Bosni i Hercegovini srpskog i hrvatskog imena bio bi ujedinjen sa Hrvatima, Srbima i Slovcima u Austro-Ugarskoj. To je naš ideal, koji onemogućava nacionalne sporove u Austriji.«¹⁶⁾ Nema sumnje da su ova gledišta bila identična sa gledištima Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, odnosno njenih predstavnika na konferenciji. Međutim, ubrzo je na Balkanskoj socijalističkoj konferenciji učinjen pokušaj da se saradnja socijaldemokrata jugoslovenskih zemalja sa područja Monarhije proširi i na sve balkanske zemlje. Ne slažući se s tezom o mogućnosti ujedinjenja Južnih Slovena u granicama Austro-Ugarske, Socijaldemokratska partija Srbije je na ovoj konferenciji zagovarala drugu orijentaciju — tezu po kojoj jugoslovensko pitanje treba rješavati kao dio balkanskog pitanja. Dimitrije Tucović je tvrdio da su balkanski narodi, »politički pocepni, kulturno i privredno otuđeni među sobom (...) ispustili događaje iz ruku i postali nespособni da krizama učine kraj. (...) Razdijeljeni granicama i gospodarima svih vrsta njihova je snaga razdrobljena na delove koji su, svaki za sebe, i suviše slabi da se pomognu, a čija je zajednička moć paralisana međusobnim antagonizmom.«¹⁷⁾ Zato je srpska socijaldemokratska partija konkretno predlagala nacionalni program prema kojem balkanski narodi treba da obrazuju balkansku federaciju u kojoj bi narodi bili ujedinjeni na osnovi ravnopravnosti, nacionalne i lokalne samouprave, u kojoj bi se omogućio slobodan razvitak balkanskih zemalja i spriječilo njihovo pretvaranje u kolonije neke od velikih kapitalističkih sila. Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine je bez kolebanja prihvatila poziv da učestvuje na Balkanskoj konferenciji, i ona je svog predstavnika Sretena Jakšića uputila na konferenciju i »pored svijuzaprijeka, uzevši u obzir važnost te konferencije«,¹⁸⁾ potvrđujući, na taj način, svoju izraženu spremnost na saradnju u što širim razmjerama. Ta spremnost, opet, proizilazila je iz njenog internacionalističkog raspoloženja, ali i iz logike jedne male stranke, koja je i svoje opstojanje vidjela u širokoj socijalističkoj saradnji. Balkanska orijentacija objašnjavana

¹⁴⁾ Arhiv IRP Srbije, Beograd, — ZDT, br. 118.

¹⁵⁾ *Glas Slobode*, br. 22. od 25. 11. 1919.

¹⁶⁾ Jugoslovenska socijalistička konferencija, — *Glas Slobode*, br. 23. od 5. 12. 1909.

¹⁷⁾ D. Tucović: *Balkanska konferencija*, — *Borba*, Beograd 1911. br. 1, str. 2.

¹⁸⁾ Iz pisma »Glavnoj upravi Srpske socijaldemokratske stranke« od 11. decembra 1909, — Arhiv IRP Srbije, Beograd, ZDT, br. 67.

je kao potreba zajedničkih akcija u određenim zajedničkim pitanjima proletarijata i potreba borbe za mir na tom prostoru, ali se strogo moralo voditi računa da propaganda te orijentacije ne pređe granice dozvoljenog političkog djelovanja jedne legalne radničke stranke u okviru Austro-Ugarske monarhije. Na toj liniji je, već na samoj Balkanskoj socijalističkoj konferenciji, Juraj Demetrović dao zajedničku izjavu predstavnika Hrvatske i Bosanskohercegovačke socijaldemokratske stranke, u kojoj se ističe da njihovo stanovište nije u potpunosti došlo do izražaja u rezoluciji konferencije, da se rezolucija više bavi srpsko-bugarskim problemima, te da se ne uvažavaju posebni odnosi u Austro-Ugarskoj. U izjavi se ističe da je glavna preokupacija socijaldemokrata »izgraditi našu naciju kao takovu u cijelosti kao jedan veliki jugoslovenski narod«, a da treba ostaviti »otvorenim pitanje svijju eventualnih budućih državnih formacija, ne angažujući se ni za koju stranu.«¹⁹⁾ Poslije Balkanske socijalističke konferencije, Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine se našla na razvođu između dviju orijentacija u nacionalnom pitanju, prihvatajući zvanično prvu nacionalnu autonomiju Jugoslovena u okviru Austro-Ugarske, i pokazujući neskrivene simpatije za drugu — balkansku federaciju. U tom smislu je Drugi kongres stranke, 10. i 11. jula 1910. godine u Sarajevu, razmatrajući rad i značaj Jugoslovenske i Balkanske socijalističke konferencije, zaključio da se rezolucije obje konferencije smatraju »...obaveznim za Socijal-demokratsku stranku Bosne i Hercegovine«, da će stranka »svoj državopravni i nacionalni program udešavati prema rezoluciji Jugoslovenske socijal-demokratske konferencije, tj. da stranka u državopravnom i nacionalnom pitanju traži preuređenje Austro-Ugarske u smislu nacionalnih autonomija, tako da bi narod Bosne i Hercegovine bio ujedinjen sa ostalim Jugoslovenima u nacionalnoj autonomiji Jugoslovena«. Pa i pored ovog davanja prednosti nacionalnom programu Jugoslovenske konferencije, u rezoluciji je ponovo naglašeno da »stranka učestvuje u svim radovima koji budu vršeni u smislu rezolucije Jugoslovenske i Balkanske socijal-demokratske konferencije.«²⁰⁾ Ova manevrisanja između dva stava dviju konferencija povlačice se u nacionalnoj politici stranke sve do početka prvog svjetskog rata. Pri tome je Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine stalno podrazumijevala i ovu zemlju balkanskom, a u svim drugim socijaldemokratskim strankama, kao i u Drugoj internacionali, Bosna i Hercegovina je svrstavana među zemlje Austro-Ugarske monarhije.²¹⁾

Opredjeljujući se sve više za balkansku orijentaciju, bosanskohercegovački socijaldemokrati su gotovo u potpunosti prihvatili i stalno objašnjavali nacionalnu problematiku Balkana u duhu objašnjenja Kauckog, prema kojem »Ne sprečava nacionalnu ideju grupisanje balkanskih naroda u jednu državu, već to sprečavaju dinastički interesi«. Dalje, prema Kauckom,; »Samo u obliku demokratije mogli bi se ovi narodi ujediniti kao ravnopravni. Dokle god dinastije postoje, državno grupisanje pojedinih nacija moglo bi se ostvariti samo pobedom jedne dinastije nad ostalim, koje bi morale biti

¹⁹⁾ *Slobodna Riječ*, br. 6 od 10. 1. 1910; V. Korać: Cit. djelo, Knjiga III, str. 216—217.

²⁰⁾ Vidi Rezoluciju — Arhiv KP BiH, tom II, str. 122.

²¹⁾ U broju 2. Biltena Internacionalnog socijalističkog biroa objavljena je Rezolucija Prve balkanske socijalističke konferencije, a u uvodnom tekstu se nabrajaju partije koje su uzele učešća na konferenciji, i to posebno balkanske: iz Srbije, Bugarske, Rumunije, Turske, Makedonije i Crne Gore (grupa); a posebno iz Austro-Ugarske: iz Slovenije, Hrvatske i Slavonije i Bosne i Hercegovine, — Bulletin ISB, Nr. 2, str. 64.

potisnute u kome ratu«. A takva pobjeda bila bi, u izvjesnom smislu, »isto što i pobjeda jedne nacije nad ostalima.«²²⁾ Usvajajući tu dosta objektivnu procjenu balkanske situacije, koja jedino nije imala u vidu i brojne druge faktore, osim dinastija, socijaldemokrati su kasnije stalno objašnjavali i u svojoj antiratnoj i nacionalnoj propagandi da dokle god postoje dinastije, balkanski narodi neće biti u stanju da izvrše svoje nacionalno ujedinjenje, biće osuđeni da stalno životare u sitnim državicama, biće sputane u svom ekonomskom razvitku i stalno zavisne od velikih sila.

Svoje nepokolebivo uvjerenje o nacionalnom jedinstvu socijaldemokrati su zastupali posebno kada je bila u pitanju nacionalna problematika Bosne i Hercegovine. Nastojeći da objasne prilike upravo na svom tlu, oni su isticali da »Nigdje za vrijeme feudalizma nije razvijena nacionalna svijest«, i da se ona budi »tek sa razvojem kapitalizma«. Držeći se tog svog »aksioma«, oni su tvrdili: »Naši muslimani su danas feudalni gospodari i baš zato su bez nacionalne boje. Ali oni ipak imaju narodnost. Bosansko-hercegovački muslimani govore srpskohrvatskim jezikom, te prema tome oni su ili Srbi ili Hrvati ili i jedno i drugo, jer to je jedan narod sa dva imena.«²³⁾ Ne dovodeći nikada u pitanje jedinstvo naroda na južnoslovenskom području, pa ni u Bosni i Hercegovini, kojem je prema socijaldemokratima, kako vidimo, jezik glavno obilježje, oni su tvrdili da se u našoj zemlji samo »raznim špekulativnim namjerama izazivaju nacionalne suprotnosti i nacionalne borbe« da je to potrebno reakcionarima i eksploatarima »zbog toga, što lakše mogu svoje reakcionarne i eksploatorske protjeve da sprovede kad se narod buca i zabavlja pustim nacionalnim sporovima, umjesto da, klasno formiran zaštićuje svoje klasne interese.«²⁴⁾ Zato su socijaldemokrati Bosne i Hercegovine isticali u prvi plan: »Za ojačanje snage narodne i za podizanje nacionalne kulture stranka će raditi na nacionalnom jedinstvu Srba i Hrvata i nacionalnom osvješćavanju muslimana.«²⁵⁾ To apodiktično jugoslovenstvo socijaldemokrata, — koje je imalo svoje pozitivne strane predstavljajući borbenu platformu u okupljanju svih jugoslovenskih naroda u borbi za oslobođenje od tuđinske vlasti, — pokazuje na drugoj strani njihovu površnost u razmatranju i nerazumijevanje složenosti svekolike nacionalne problematike na južnoslovenskom području na kojem, uporedo sa jugoslovenskom idejom, bujaju i nacionalni pokreti u ovo vrijeme.

Ukazujući na nacionalnu problematiku na tlu Bosne i Hercegovine, osnovna deviza socijaldemokrata je bila »ne šovinističke borbe, nego srpskohrvatsko jedinstvo; ne kompromis sa feudalcima i vladom nego borba protiv njih.«²⁶⁾ S obzirom na to da po njihovom shvatanju »u Bosni i Hercegovini ima samo jedan narod srpskoga i hrvatskoga imena«, nacionalni problem se postavlja samo utoliko što »vlada a nešto građanske stranke svaki čas ističu nekakva, nacionalna pitanja«. Oni, također, smatraju formalnim, a ne i nacionalnim problemom i jezično pitanje oko kojeg su se gložile gra-

²²⁾ K. Kaucki; Nacionalni zadaci socijalista među balkanskim Slovenima, — *Borba*, Beograd 1910, br. 7, str. 255.

²³⁾ Feudalizam i naše političke prilike, — *Glas Slobode* br. 7, od 11. 2. 1910.

²⁴⁾ Šta hoće Socijal-demokrati, — *Glas Slobode*, br. 9, od 25. 2. 1910.

²⁵⁾ Iz prijedloga Rezolucije u referatu S. Jakšića na Drugom kongresu Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, — *Glas Slobode*, br. 33, od 22. 6. 1910.

²⁶⁾ Kakva borba treba da se vodi, — *Glas Slobode*, br. 14, od 15. 2. 1911.

đanske stranke, jer je tu riječ samo o tome »da li će se jezik zvati prvo srpski pa onda hrvatski ili obratno; ili će prvo dolaziti latinica ili ćirilica«. Na tim osnovama onda egzistiraju i »Napreznja i Srba i Hrvata da muslimani uzmu njihovo ime«, ali su se ona »pokazala potpuno bezuspješna«, jer »tek neki pojedinci se nazivaju Srbima i Hrvatima, a ostali su samo muslimani, i takvi će ostati sve dotle dok žive u feudalnim ekonomskim odnosima i dok ne dođu u moderne odnose.«²⁷⁾ Ocjenjujući prilike ovako, Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine je tokom 1910. i 1911. godine u svojoj političkoj propagandi nacionalnog pitanja, koje »treba da riješi buržoazija«, nastojala da ubijedi javnost da građanske stranke stvaraju nacionalni razdor i da će se namjesto njih morati »osnovati jedna demokratska stranka, koja bi prelazeći preko konfesionalnih razlika vodila demokratsku opozicionu politiku na osnovu principa narodnog jedinstva Srba i Hrvata«. Oštro su kritikovane političke kombinacije u okviru kojih je »Mjesto srpsko-hrvatskog rada protiv vlade i feudalizma, došao (...) muslimansko-hrvatski rad za vladu i feudalizam«, sklapanjem hrvatsko-muslimanskog pakta, a građanski političari su pozivani »da vode drukčiju politiku.«²⁸⁾

Ratne prilike oko Balkana i na Balkanu 1911—1913. godine još više su pojačale interesovanje Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine za nacionalni problem, odnosno za širenje jugoslovenske ideje. Shvatajući taj problem pojednostavljeno, vodeći ljudi iz stranke su smatrali da se ona dosta lako može riješiti punom ravnopravnošću dvaju pisama — »ćirilice i latinice u svim oblastima društvenog života, a prije svega u školama, što bi bilo prva i glavna etapa na kulturnom jedinstvu svih Jugoslovena«, te da srpskohrvatski jezik »bude službeni u svim državnim uredima i poduzećima.«²⁹⁾ U prvoj polovini 1912. godine još više je bio intenziviran rad socijaldemokrata na širenju jugoslovenske ideje. On je bio povezan sa praktičnim akcijama — demonstracijama i protestnim skupštinama protiv dolaska Cuvaja za bana, odnosno protiv njegovog imenovanja za kraljevskog komesara Hrvatske. Učešće u demonstracijama u februaru, i organizovanje protestnih skupština sve do potkraj maja 1912. godine Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine je »obavljala u sporazumu sa ostalim drugarskim jugoslovenskim strankama«. Ona je u »pojedinih zgodama isticala i svoje državnopravno stanovište u pogledu Austro-Ugarske, ali je uvijek naglašavala da se državnopravnih natezanja treba kloniti, nego da treba jačati narodnu otpornu snagu.«³⁰⁾ Ovo bježanje od direktnih državnopravnih zahtjeva bilo je normalno za jednu političku organizaciju koja je htjela da se legalno održi u ovo vrijeme nasilja vlastodržaca. Pa ipak je, u okviru tog legaliteta, isticana nacionalna autonomija kao mogućnost da se Srbi, Hrvati i Slovenci u okviru Austro-Ugarske, kao »istokrvna braća« nađu zajedno.³¹⁾

²⁷⁾ Sr. Jakšić: Politički položaj u Bosni, — *Borba*, Beograd 1911, br. 24. str. 410.

²⁸⁾ Iz izvještaja Glavnog odbora Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine III. stranačkom kongresu 10. i 11. jula 1911. — Arhiv KP BiH, tom II, str. 134—135.

²⁹⁾ Narodnosni problem u načelima socijalne demokratije, — *Glas Slobode*, br. 7. od 13. 1. 1912; Jugoslovensko pitanje i socijalizam, — *Glas Slobode*, br. 85 od 23. 7. 1912; Izvještaj Glavnog odbora Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine V. kongresu stranke 2. novembra 1913. — Arhiv KP BiH, tom II, str. 215; Jezično pitanje, — *Glas Slobode* br. 6. od 14. 1. 1913.

³⁰⁾ Iz izvještaja Glavnog odbora Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine IV. kongresu stranke 30. juna i 1. jula 1912, — Arhiv KP BiH, tom II, str. 170.

³¹⁾ Vidi govor S. Jakšića na protestnoj socijalističkoj skupštini, 14. maja 1912. u Sarajevu, prema zabilješci kotarskog predstojnika dr Mihalčića, — ABH, ZMF, br. 854/Pr. BH. 1912.

Glas Slobode je pisao o »razmahanom pokretu među Južnim Slovenima za narodno jedinstvo«, u prvom redu u Austro-Ugarskoj, — ističući da »oni teže svom političkom, kulturnom i ekonomskom jedinstvu«. Ukazuje se da bi se ta ideja mogla ostvariti još bolje od trijalističke formule u preuređenju Monarhije u federalističku državu, »državu u kojoj bi svaka nacija imala svoju autonomiju, a sve skupa sačinjavale državni savez«. ³²⁾ Rješenje nacionalnog pitanja zahtijevao je na isti način i Četvrti kongres stranke, održan 30. juna i 1. jula 1912. godine u Sarajevu, smatrajući »da unutar jedinstvenoga gospodarstvenog područja, a bez obzira na historičke granice, bude svakom narodu garantovano jedinstvo, samostalnost i samovlada u svim političko-kulturnim pitanjima«; te da »Jugosloveni Austro-Ugarske, u interesu svoga pravilnog razvoja, moraju smatrati za svoj cilj narodno političkih težnja: potpuno nacionalno ujedinjenje bez obzira na razliku imena, vjere, načina pravopisa i dijalekta, odnosno jezika«. ³³⁾

Za čitavo ovo vrijeme Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine je nastojala da se »nastavi rad jugoslovenskih i balkanskih konferencija«, ³⁴⁾ što pokazuje da je balkanska saradnja ostala njena značajna preokupacija. Zato je ona aktivno učestvovala u radu balkanske socijalističke predkonferencije u Beogradu, 18. oktobra 1911. godine, na kojoj je istaknuta spremnost za zajedničku aktivnost i nužnost sazivanja druge glavne konferencije koja bi utvrdila daljnje oblike saradnje. ³⁵⁾ Ali propagandu ideje o zajednici interesa i solidarnosti balkanskih naroda stranka osobito intenzivira od vremena kada se oštro komplikuju odnosi na Balkanu, u ljeto 1912. godine, i kasnije sve do početka prvog svjetskog rata, — ustajući protiv saveza balkanskih dinastija i ratova koje one vode, a zagovarajući nacionalne revolucije koje bi dovele do stvaranja federacije balkanskih republika. Ubrzo po izbijanju prvog balkanskog rata, koji se osuđuje »ma kakav on bio i ma u kom cilju se vodio odozgo«, i poslije prvih kritika njihove antiratne politike, socijaldemokrati ističu revoluciju kao rješenje balkanskog i u okviru njega jugoslovenskog pitanja; oni osuđuju politiku vlada, »koja ima malo veze sa pravim i trajnim interesima naroda«; a u krajnjoj liniji, u interesu »nacionalnog ujedinjenja i oslobođenja ratom«, nisu »protiv opravdanih težnji za slobodu i nezavisnost naroda«, ³⁶⁾ što, drugim riječima, znači da zbog ostvarenja takvog cilja nisu ni protiv rata. U vezi sa pomućenim odnosima među balkanskim saveznicima, poslije prvih pobjeda, isticano je da se »baš u ovoj situaciji na Balkanu, pokazuje najopravdanijim zahtjev socijalne demokratije za stvaranjem balkanske federativne republike«. ³⁷⁾ Od tada se stalno propagira demokratska zajednica — federativna republika, u kojoj bi svim balkanskim narodima bila data mogućnost za svestrani slobodni razvitak. ³⁸⁾ To gledište propagirano je i na javnim skupovima radnika. Sreten Jakšić je

³²⁾ Ideja narodnog ujedinjenja, — *Glas Slobode*, br. 57, od 14. V. 1912.

³³⁾ Iz Rezolucije kongresa o Jugoslovenskom pitanju i socijalnoj demokratiji, — Arhiv KP BiH, tom II, str. 19—191.

³⁴⁾ Iz izvještaja Glavnog odbora Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine IV. kongresu stranke 30. juna i 1. jula 1912, — Arhiv KP BiH, tom II, str. 170.

³⁵⁾ Bulletin ISB, br. 8, str. 67—68.

³⁶⁾ Socijalna demokracija i rat, — *Glas Slobode*, br. 132, od 9. 11. 1912.

³⁷⁾ Aktuelna pitanja na Balkanu, — *Glas Slobode*, br. 44, od 15. 4. 1913.

³⁸⁾ Vidi članke: Nacionalna politika balkanske buržoazije, — *Glas Slobode*, br. 67, od 14. 6. 1913; Događaji na Balkanu, — *Glas Slobode*, br. 75, od 3. 7. 1913; Konac balkanskog rata — *Glas Slobode*, br. 93, od 8. 8. 1913.

na javnoj skupštini u Sarajevu, 29. jula 1913. godine, vatreno uvjeravao radnike »da treba revolucijama balkanskih naroda srušiti feudalnu reakciju u Turskoj, ukloniti mnoge dinastije i militarističke klike na Balkanu, da se može ostvariti slobodan i demokratski savez balkanskih naroda u Balkanskoj Federativnoj republici«. Tvrdeći da balkanski ratovi nisu riješili balkansko pitanje, Jakšić je, istovremeno, s pravom dokazivao da su »balkanske zemlje u većoj zavisnosti od Evrope, nego prije, a balkansko pitanje je dalje od svoga rješenja nego u početku rata sa Turskom.«³⁹⁾

Istina je da bosanskohercegovački socijaldemokrati nikad prije prvog svjetskog rata nisu neposredno isticali zahtjev za uključivanje Bosne i Hercegovine u Balkansku federativnu republiku. Takav zahtjev bi, nesumnjivo, bio u direktnoj suprotnosti sa njenim legalnim djelovanjem i bio bi protumačen kao antidržavni akt prvoga reda, zbog kojeg se optuživalo za veleizdaju. Ali je neosporna činjenica da su oni, zagovarajući i propagirajući rješenje balkanskog pitanja putem balkanske federacije, često isticali da je Bosna i Hercegovina balkanska zemlja, čime je podrazumijevano i njeno uključivanje u tu federaciju. Prava osjećanja i težnje u tom smislu izraženi su tek poslije sloma Austro-Ugarske monarhije — 2. novembra 1918. godine — prvog dana poslije Sarkotičeve predaje vlasti vladi Narodnog vijeća. U uvodniku *Glasa Slobode* kaže se otvoreno da stranka od osnivanja nije bila »za ujedinjenje Jugoslovena u okviru monarhije«, niti je bila za »veliku Hrvatsku ili veliku Srbiju ona je još onda tražila ujedinjenje svih Jugoslovena na cijelom njihovom jezičnom području, pa da tako ujedinjeni i kao jedna nacija uđu u zajednicu sa ostalim slobodnim balkanskim narodima.«⁴⁰⁾

Kao i u svim jugoslovenskim zemljama, i u Bosni i Hercegovini je Socijaldemokratija radila na kulturnom i političkom ujedinjenju Jugoslovena držeći se nepokolebivo ideje o njihovom nacionalnom jedinstvu. Ona je pridavala podjednako važnost aspektu kulturnog ujedinjenja koji je istakla Prva jugoslovenska konferencija, kao i političkoj strani ujedinjenja koju je istakla Prva balkanska konferencija. Stavovi obiju ovih konferencija bili su osnova na kojoj je stranka gradila svoju taktiku i strategiju o rješenju jugoslovensko-balkanskog pitanja. Elementarna teorija i praksa socijalističkog radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini u vezi s nacionalnim pitanjem karakterisale su se nesnalaženjem u vrlo složenoj nacionalnoj problematici, što se ogleda u nepreciznosti i kolebanju u gledištima od nacionalnoautonomističkih koncepcija do stavova o balkanskoj federaciji. Isto tako je karakteristično nesnalaženje ili potpuno odbijanje saradnje sa nedosljednom i nacionalno podijeljenom buržoazijom koja je organizovala neke vidove borbe za nacionalno oslobođenje. Sva nacionalnooslobodilačka borba socijaldemokrata vodila se u granicama legitimiteta. Pa ipak, u Bosni i Hercegovini, sa nacionalno izmiješanim stanovništvom, socijaldemokrati su, sa svojim jugoslovenskim, odnosno balkanskim programom, bili jedina politička snaga sposobna da se izdigne iznad usko nacionalnih i separatističkih pogleda, otva-

³⁹⁾ Balkanski rat i socijalna demokratija. Javna skupština u Sarajevu..., — *Glas Slobode*, br. 89, od 3. 8. 1913.

⁴⁰⁾ Jugoslovensko balkansko pitanje i socijalna demokratija, — *Glas Slobode*, br. 86, od 2. XI 1918.

rajući na taj način perspektivu bratske saradnje svih naroda i njihovog zajedničkog oslobođenja sa ostalim jugoslovenskim narodima. U političkom životu u okviru Austro-Ugarske, u kojem je svaka propaganda za rješenje jugoslovenskog nacionalnog pitanja kvalifikovana »velikosrpskom«, »panslavističkom« pa prema tome i veleizdajničkom, — socijaldemokrati Bosne i Hercegovine i drugih jugoslovenskih zemalja su učinili upravo onoliki napori na zbližavanju i upoznavanju jugoslovenskih naroda koliko je bio omogućen dostignutim stepenom društvenih, ekonomskih i političkih odnosa. U tim okvirima oni su prihvatili nacionalni princip, prihvatili su i marksistički princip samoopredjeljenja nacije, ali koliko je složena nacionalna problematika dokle i kojim granicama su razdijeljene nacije na jugoslovenskom području nisu shvatili.

Pojava disidenata u Socijaldemokratskoj stranci Bosne i Hercegovine, koji su svoju opozicionu platformu uglavnom zasnivali na nacionalno političkoj stranke, predstavljala je novinu koja je zbunjujuće »skrnavila« internacionalizam, čiji su se protagonisti devizom »kroz nacionalno oslobođenje do oslobođenja socijalnog«, na nacionalnom planu približili tajnoj nacionalno revolucionarnoj organizaciji Mladoj Bosni. Podsticani i drugim motivima borbe protiv rukovodstva i cijele stranke, disidenti su ubrzo zaplovili u nacionalističke vode, što nije nikako moglo doći u sklad sa internacionalističkom orijentacijom socijaldemokrata. Dati prednost nacionalnoj, umjesto internacionalnoj orijentaciji u radničkom pokretu i njegovoj partiji, u to vrijeme kad se javlja opozicija u Socijaldemokratskoj stranci Bosne i Hercegovine 1912—1914. godine, značilo bi pasti potpuno pod uticaj građanskih političkih snaga i razbiti jedinstvenu radničku organizaciju u nacionalne radničke organizacije koje bi teško nalazile zajednički jezik. To bi isto tako značilo izgubiti podršku međunarodnog radničkog pokreta bez koje bi se radnički pokret u Bosni i Hercegovini teško održao. Napokon, to bi značilo sasvim napustiti pozicije klasne revolucionarne borbe proletarijata.

III

Poslije austrougarske agresije na Srbiju, krajem jula 1914, iz koje se ubrzo razvio imperijalistički rat svjetskih razmjera, nacionalno pitanje na području Monarhije, a pogotovo u njenim južnoslovenskim dijelovima, izbilo je na površinu kao politički problem prvoга reda. Umjesto ratnog oduševljenja, u obadvije polovine Monarhije, u kojima su vladali Austrijanci i Mađari kao manjine, kod nacionalno ugnjetenih naroda »pojaviо se odmah tako snažan otpor protiv rata, pa i protiv same Dvojne Monarhije kao takve, da je to izazvalo iznenađenje i zaprepašćenje u vladajućim krugovima«. Ti znaci masovnog antiratnog i antidinastičkog otpora javljali su se »u Bosni i Hercegovini, u Vojvodini i Hrvatskoj (...) u Erdelju, Galiciji, Južnom Tiroli i, s naročitom snagom u Češkoj.«⁴¹⁾ Iako je nacionalno pitanje i do tada zaokupljalo politički život, rat ga je sada postavio kao najživotniji problem koji je za južnoslovenske narode značio — biti ili ne biti. Zato je to postao problem svih političkih snaga — stranaka, grupa i pojedinaca

⁴¹⁾ Nikola Petrović: Nacionalno pitanje i slom Austro-Ugarske Monarhije, Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd 1966, br. 1—2. 52—53.

U Bosni i Hercegovini su, međutim, već sarajevski atentat, a zatim prvi topovski pucnji na Drini i Savi označili potpuno onemogućavanje bilo kakve javne nacionalne propagande, a pogotovo jugoslovenske ideje. Socijaldemokratskoj stranci ostalo je samo da preko *Glasa Slobode*, koliko je to bilo moguće, ustane protiv raspirivanja šovinističkih i vjerskih antagonizama, započetih antisrpskim pogromima poslije atentata na podsticaj vlade i nekih domaćih austrofilskih elemenata. Ubrzo je nestalo i te mogućnosti.

Svoje prve značajnije stavove o jugoslovenskom pitanju i kasnije o stvaranju jugoslovenske države Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine ističe već od prvih dana obnove rada, u proljeće 1917. godine, a temeljila ih je na predratnim stavovima socijaldemokrata jugoslovenskih zemalja i svojim sopstvenim. Pod utiskom značajnih zbivanja koja su se odvijala već poslije ruske februarske revolucije, vodeći ljudi stranke su, uklapajući se u te tokove ukazivali da vide svojim očima prizore kakve doskora nisu ni zamišljali: »Narodi dolaze u svim državama do riječi više nego ikad u svjetskoj istoriji. Svaki narod brine se da svoju budućnost udesi onako kako mu je najbolje ne obazirući se na želje predstavnika kapitalizma i imperijalizma«. Oni su i kao svoju opštu lozinku isticali »ideju o slobodi i samoopredjeljenju naroda«.42) U stranci se ponovo oživljava parola »Balkan balkanskim narodima«, koju je i Bazelski kongres Internacionalne prihvatio. Demokratska federacija se smatra sredstvom za realizovanje te devize, jer »socijalistički proletarijat« nastoji da se tim putem postigne »realizovanje načela nacionalnog samoopredjeljenja«. Po njima bi se, s borbom proletarijata, u takvoj federaciji istovremeno ostvarila »i nacionalna nezavisnost potlačenih naroda i nacionalno ujedinjenje rascjepkanih naroda«.43) U tom načelnom stavu jasno se može nazreti da se podrazumijeva i zavisni i rascjepkani »jugoslovenski« narod u okviru Monarhije, ali se u stranci, ne izlazeći iz okvira legaliteta, o tome ne govori ništa konkretnije.

Međutim, predstavnik Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine Franjo Markić, koji je radi planirane konferencije boravio u Štokholmu i bio van domašaja vlasti Austro-Ugarske, pojavio se u ime stranke sa nešto drugačijim i konkretnijim programom pred svjetskom javnošću. Markić je zajedno sa dr Mijom Radoševićem, predstavnikom Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije, 10. avgusta 1917. godine, predao Holandsko-skandinavskom komitetu, kao vršiocu poslova Internacionalnog socijalističkog biroa, Memorandum u kojem se konkretno zahtijevalo stvaranje nezavisne jugoslovenske države. Optužujući Austro-Ugarsku za »destruktivnu rascjepkanost jedne homogene (jugoslovenske — N. B.) nacije«, Radošević i Markić su isticali da je: »U interesu (...) socijalizma, prije svega, da se Srbi, Hrvati i Slovenci koji žive u Srbiji, Crnoj Gori, Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji, Istri, Koruškoj, Kranjskoj, Štajerskoj, Međumurju, Baranji, Bačkoj, Banatu, Bosni i Hercegovini ujedine u jednu jedinstvenu nezavisnu i suverenu jugoslovensku državu koja bi obuhvatala sve naprijed navedene teritorije u kojima naš narod čini cjelokupno stanovništvo«.44) U ime tog interesa oni su zahti-

42) Novo doba, — *Glas Slobode*, br. 2, od 7. 7. 1917.

43) O nacionalnom samoopredjeljenju, — *Glas Slobode*, br. 8. od 18. 8. 1917.

44) Memorandum addressed by The Yugoslav Socialists to The International Socialist Peace Conference in Stockholm, Izdanje Jugoslavenskog radničkog udruženja, London 1917, str. 2.

jevali da jugoslovenskoj naciji bude »dato pravo da se konstituiše u jednu nezavisnu državu sa ekonomskog i političkog gledišta, jednu suverenu državu snabdjevenu snagom koja bi joj omogućila da se pridruži republikanskoj federaciji svih drugih balkanskih zemalja, i da ubuduće služi interesima svjetskog mira u granicama svojih mogućnosti i u saglasnosti sa odlukama donesenim na Međubalkanskoj socijalističkoj konferenciji«. To bi, po njihovom mišljenju, bilo »jedino moguće krajnje rješenje balkanskog problema u njegovoj potpunosti«.45) Napadajući Austro-Ugarsku za nacionalno ugnjetavanje južnoslovenskih naroda, Radošević i Markić su u Memorandumu oštro kritikovali i socijaldemokrate u Austriji što, iako znaju to stanje, »tvrde u svome Memorandumu da je politika Austro-Ugarske povoljna za očuvanje malih nacija«.46)

Ove ocjene i zahtjevi nisu daleko od nacionalne politike Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine i njene jugoslovenske orijentacije, iskazane otvoreno, javno i konkretno. To što se ova stranka javno ogradila od djelatnosti Markića u Štokholmu i kasnije u Petrogradu i Londonu, uslijedilo je iz prostog razloga što ona nije željela da dođe u otvoreni sukob sa austrougarskom upravom, a kasnije i iz principijelnih razloga, zbog Markićeve saradnje sa građanskim političarima. Pa iako se Glavni odbor stranke u švajcarskom listu *Volksrecht* ogradio od raznih Markićevih izjava u duhu Memoranduma, Zajedničko ministarstvo finansija upozorilo je početkom 1918. godine Zemaljsku vladu Bosne i Hercegovine na socijaldemokratsku djelatnost na širenju jugoslovenske ideje i zatražilo da se ta djelatnost »oštro nadzire«.47)

Nema sumnje da je oktobarska revolucija i u jugoslovenskim zemljama dala podstreka svim političkim snagama za borbu oko nacionalnog oslobođenja od tuđinske vlasti i uređenja nacionalnih odnosa. To je bio podsticaj i za Socijaldemokratsku stranku Bosne i Hercegovine da određenije ukazuje na svoje stanovište o jugoslovenskom pitanju i ističe zahtjeve za njegovo rješenje. U njenom rukovodstvu se jasno uočava da: »Nacionalno pitanje ide u prvi red onih pitanja koja je rat učinio više aktuelnim nego su bila prije rata«; da je ono osobito interesantno »u krugovima malih i neoslobođenih naroda«, — toliko kao da je »to za njih jedino pitanje na svijetu«; te da je to »sasvim razumljivo kada se znaju uzroci ideje nacionalnog ujedinjenja«. Odbija se i pomisao da socijaldemokratija nema stanovišta o nacionalnom pitanju — »pod čim se redovno podrazumijeva nacionalno ujedinjenje«. To stanovište poistovećivano je sa stanovištem prema demokratiji uopšte, a demokratija je isticana kao jedan od najvažnijih uslova proleterske klasne borbe. I nacionalno samoopredjeljenje, i demokratija, i proleterska klasna borba, nisu prihvatani kao »zlatno perje kojim se moderno kititi«, već kao »životno pitanje«. Nacionalno ujedinjenje nije shvatanje krajnjim ciljem, već sredstvom za ostvarenje krajnjeg cilja — socijalizma. Rješenje i jednog i drugog cilja, prema gledanju rukovodstva stranke, zavisilo je od snage koju socijaldemokratija može uložiti; kada to rukovodstvo ističe svoj maksimum, to za njega nije značilo »sve ili ništa«; ali

45) Isto, str. 15—16.

46) Isto, str. 14.

47) ABH — ZMF, br. 43/Pr. BH — 1918.

isto tako ono nije bilo spremno ići na »neke minimalne programe, neke poluprinčipe, podzahtjeve«, nije htjelo »kompromitovati prinčipe i na taj način oslabiti one snage koje se bore za njih.«⁴⁸⁾

Iz ove nepreciznosti iz koje se ne vidi konkretan program nacionalne politike, Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine izlazi ubrzo. Na sjednicama glavnih odbora stranke i sindikata, 26. decembra 1917. godine, ta politika je formulirana u vidu odluke. »U pogledu nacionalnog pitanja na Jugoistoku Evrope, bosansko-hercegovačka Socijalna Demokracija stoji na gledištu Rezolucije Balkanske socijalističke konferencije od 1909. god.,⁴⁹⁾ t. j. da se jugoslovensko i balkansko pitanje riješi ostvarenjem Balkanske federativne Republike« — stoji u odluci. Smatrajući da je to najbolje rješenje »komplikovanog nacionalnog problema na Jugoistoku Evrope« i da ono »najbolje odgovara pogledima Internacionalnog Socijalizma na nacionalno pitanje«, u odluci se kaže da: »Sredstva za ostvarenje ovoga cilja nisu ratovi, nisu borbe između imperijalizma velikih sila, nego klasna borba proletarijata.«⁵⁰⁾ Sa ovog nepokolebivog stanovišta o jednoj jugoslovenskoj naciji, stranka je oštro napadala i konzervativnu politiku »aga i begova« u Bosni i Hercegovini, koji, proistovećujući lične interese sa interesima čitavog muslimanskog naroda, teže »da muslimani, i dalje ostanu anacionalan element i da Bosna bude 'autonomna' kao danas«, te su u tom smislu spremni na saradnju sa Mađarskom »u kojoj vladaju grofovi i drugi plemići.«⁵¹⁾

Imajući u vidu činjenicu da su: »Sve jugoslovenske socijalističke stranke (...) stajale i stoje na gledištu da su Srbi, Hrvati i Slovenci jedan narod«,⁵²⁾ Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine je borbu za njihovo ujedinjenje povezivala sa težnjom za još čvršćom saradnjom tih stranaka i jugoslovenskog proletarijata. U tom smislu i želeći da se distancira od onih socijaldemokrata u Hrvatskoj i Sloveniji koji su o stvaranju nove jugoslovenske države započeli razgovore sa pojedinim građanskim strankama i prihvatili njihov koncept nacionalne koncentracije,⁵³⁾ bosanskohercegovačka socijaldemokracija je početkom marta 1918. godine posredstvom *Glasa Slobode* naročito isticala da: »Jugoslovenske socijalističke stranke internacionalnog i marksističkog pravca ne usvajaju ni jednu formulu jugoslovenske buržoazije za rješenje Jugoslovenskog pitanja: ni bečku deklaraciju, ni krfski pakt, ni adresu koalicije ni pravaški program«. Sve te programe ona je ocjenjivala kao izraz partikularističkih, plemenskih i vjerskih težnja buržoazije, koja bi bila spremna na ujedinjenje »nekih dijelova Jugoslovena«. Objašnjavajući da »svi dijelovi jugoslovenskog ili srpsko-hrvatsko-slovenačkog naroda žive jedni uz druge, na jedinstvenom teritoriju«, te da

⁴⁸⁾ Nekoliko pogleda na savremena pitanja. Nacionalno pitanje. — *Glas Slobode*, br. 31. od 28. 11. 1917. i u članku: Jugoslovenski problem. — *Glas Slobode*, br. 41. od 29. 5. 1918. godine deciderano se podvlači da stranka smatra »pravilno rješenje nacionalnih pitanja (...) samo kao cilj oslobodilačke borbe internacionalnog proletarijata».

⁴⁹⁾ Konferencija je bila u Beogradu 7. do 9. januara 1910. Ovdje je datirana po starom kalendaru.

⁵⁰⁾ Vidi cenzurisani dio proglašen od 3. januara 1918. ABH — ZMF, Ad. 136, Pr. BH/1918.

⁵¹⁾ Za naše muslimane — Protiv aga i begova. — *Glas Slobode*, br. 4. od 12. 1. 1918.

⁵²⁾ Ujedinjenje Jugoslovena. — *Glas Slobode*, br. 17. od 22. 2. 1918.

⁵³⁾ 2. i 3. marta 1918. godine na konferenciji građanskih političara sa jugoslovenskog područja pod Austro-Ugarskom u Zagrebu socijaldemokrati Hrvatske i Slavonije su prihvatili »nacionalnu koncentraciju« sa građanskim strankama. F. Šišić: Dokumenti, str. 125—126; V. Korać: *Povjest*, knjiga prva, str. 247. Nešto kasnije i slovenački socijaldemokrati su prišli toj koncentraciji, odnosno ušli u »Narodni Svet».

je »jugoslovensko pitanje balkansko pitanje, kao što je balkansko pitanje najvećim dijelom jugoslovensko pitanje«, stranka se zalagala za njihovo rješavanje na način za koji se zalagala Balkanska socijalistička konferencija.⁵⁴⁾ Dakle, s obzirom na ortodoksno jugoslovenstvo Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, u njenim redovima nije bilo dilema o jedinstvenom jugoslovenskom području. Samo to područje se podrazumijevalo dijelom balkanske federacije slobodnih naroda.

U prilog ovakvom rješenju jugoslovenskog, odnosno balkanskog pitanja išli su i brojni članovi Filipa Filipovića⁵⁵⁾ i bugarskog socijaliste Stojana Minjeva,⁵⁶⁾ koje je *Glas Slobode* objavljivao tokom ljeta 1918. godine uz intenzivnu propagandu svoje stranke. Tu upornu i otvorenu propagandu vlasti su suzbijale koliko su im god to prilike u Monarhiji pred rasulom dopuštale. Zemaljska vlada je u više navrata tražila od svih organa javne uprave u Bosni i Hercegovini da ni na koji način ne dozvole da se na socijaldemokratskim sastancima raspravlja o agrarnom i jugoslovenskom pitanju.⁵⁷⁾ Ali ratne i političke prilike, tada, nisu išle na ruku ostvarenju ovih zahtjeva.

Nacionalnom, odnosno jugoslovenskom i balkanskom problemu, pa prema tome i pitanju državne organizacije na ovom području, Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine prilazila je sa najiskrenijih internacionalističkih pozicija kako ih je ona shvatila i poimala. Prostom i radniku prihvatljivom logikom ona ih je objašnjavala: »Mi bosansko-hercegovački radnici koji pripadamo raznim vjerama i pored srpsko-hrvatske nacije još i mnogobrojnim drugim nacijama (strani radnici), osvjedočeni smo da mi svi imamo istovjetne klasne interese i da nas dijele klasne suprotnosti i od strane i od domaće buržoazije. Zbog toga naša politika jeste klasna politika. Osvjedočeni o jedinstvenosti naših interesa sa interesima cjelokupnog internacionalnog proletarijata, mi smo stajali i stojimo na gledištu da politika proletarijata mora biti Internacionalna, da moramo gajiti internacionalnu solidarnost sa radnicima cijeloga svijeta. To je bio osnovni princip Socijalističke Internacionalne i mi smo ga čuvali i čuvamo i propagirali i propagiramo (...) Politika naše stranke bila je i ostala ista ona koju je Karlo Marx reporučivao proletarijatu i koju je postavio za osnov Internacionalne koju je on osnovao. Duh Karla Marxa je lebdio i lebdi nad našom strankom i ona je bila i ostaje marksistička.«⁵⁸⁾ U zanesenosti ovim idejama sasvim je razumljivo i uvjerenje u stranci o jednoj jugoslovenskoj naciji kod naroda istog ili sličnog jezika i teritorijalno povezanih. To gledište izviralo je iz čistog uvjerenja i njenog i svih socijaldemokrata jugoslovenskih zemalja o Srbima, Hrvatima i Slovencima kao jednom troimenom narodu, pa je podrška formiranju njihove zajedničke državne cjeline u okviru balkanske federacije bila, također, bezrezervna. Nerealni optimizam o tome da će brzo doći do stvaranja te federacije bio je, opet, plod uvjerenja da samo takvo rješenje

⁵⁴⁾ Vidi o tome: Kako da se ujedine Jugosloveni, — *Glas Slobode*, br. 18. od 2. 3. 1918; Put do ujedinjenja Jugoslovena, — *Glas Slobode*, br. 19. od 6. 3. 1918.

⁵⁵⁾ Filip Filipović je od 9. marta do 24. avgusta 1918. objavio o ovim pitanjima desetak članaka u *Glasu Slobode*, od kojih veći broj u nastavcima.

⁵⁶⁾ Sa potpisom St. Minjeva objavljena su tri teksta pod naslovom: *Balkanska republika*, — *Glas Slobode*, br. 33. 34 i 35. od 27. 4. i 4. i 8. 5. 1918.

⁵⁷⁾ Vidi cirkularno pismo Zemaljske vlade svim podređenim organima vlasti. — ABH, KBS, br. 421/Prez. 1918.

⁵⁸⁾ Putevi i ciljevi, — *Glas Slobode*, br. 47. od 19. 6. 1918.

može donijeti mir i socijalizam na Balkanu i da će ga ubrzo donijeti »nastupajuća svjetska revolucija«, u koju je stranka tada bila čvrsto uvjerena. Takvo rješenje, — s klasnog aspekta i internacionalističke prirode proletarijata, te s obzirom na revolucionarnu situaciju u Evropi, — bilo je moguće očekivati.

U jugoslovenskom pitanju došlo je tokom 1918. godine do razilaženja u stavovima Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, s jedne, i socijaldemokratskih stranaka Hrvatske i Slavonije i Slovenije, s druge strane. Na zajedničkoj konferenciji 6. oktobra 1918. godine u Zagrebu u diskusiji o tom pitanju došlo je do razilaženja koje je još više produbilo razlike u gledanjima na saradnju i objedinjavanje akcija radničkog pokreta na jugoslovenskom području. Socijaldemokrati Hrvatske i Slovenije bili su na stanovištu »potpunog samoodređenja naroda«, pa su zahtijevali »ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca, u samostalnu demokratsku jugoslovensku državu« i u vezi s tim izrazili punu spremnost na saradnju s buržoaskim strankama.⁵⁹⁾ Ovdje se podrazumijevalo ujedinjenje Slovenaca, Hrvata i Srba sa jugoslovenskog područja koje je do tada bilo pod austrougarskom upravom. Nasuprot tome stanovištu, Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine se i u svojoj odvojenoj rezoluciji zalagala za balkansku federativnu republiku »u kojoj će Srbi, Hrvati i Slovenci, kao potpuno kulturno i politički ujedinjena jugoslovenska nacija, ući u federativnu zajednicu sa ostalim balkanskim narodima: Bugarima, Rumunima, Grcima i Arbanasima, u kojoj će Makedonija činiti samostalnog člana federacije.«⁶⁰⁾

I u ovoj aktivnosti stranka je nastupala, uglavnom, jedinstveno. Ona je imala i masovnu podršku radništva u kojem socijalpatriotizam tada nije imao nikakvih pozicija, a radikalno lijeva struja tek se ocrtavala. Samo je Mjesni odbor stranke u Mostaru početkom novembra 1918. godine izdao letak u kojem se kaže da je taj odbor donio zaključak »da potpuno usvaja rezoluciju hrvatskih i slovenačkih drugova, koja je stvorena na jugoslovenskoj socijalističkoj konferenciji (...) te pozdravlja naše drugove i njihov pristup u Narodno vijeće.«⁶¹⁾ Ali ubrzo u stranci nestaje tragova podrške toj orijentaciji. Jedino su je u Bosni i Hercegovini podržali malobrojni disidenti oko *Zvona*, koji se tek početkom 1919. godine počinju organizovati.

I pored toga što se uporno zauzimala za balkansku federaciju, Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine je, suočena sa činjenicama, pozitivno ocijenila osnivanje Središnjeg Narodnog vijeća u Zagrebu i stvaranje države Slovenaca, Hrvata i Srba, krajem oktobra 1918. godine. Smatrajući da ta državna tvorevina na jugoslovenskom području koje je bilo pod austrougarskom upravom znači samo jedan ogroman korak u ostvarenju ideje ujedinjenja svih Jugoslovena, stranka se zalagala za dalje rješenje jugoslovenskog nacionalnog pitanja »na revolucionaran način«, tako »da se ukinu sve političke granice između pojedinih jugoslovenskih zemalja i da se stvori potpuna jedinstvena jugoslovenska država.«⁶²⁾ U kratkom razdoblju djelovanja

⁵⁹⁾ Vidi Rezoluciju Socijalnodemokratske konferencije Hrvata i Slovenaca, — F. Šišić: Dokumenti, str. 169—170.

⁶⁰⁾ Vidi Rezoluciju koja je objavljena tek mjesec dana poslije konferencije, jer je cenzura, kao i brojne druge konkretne stavove stranke, nije puštala, — *Glas Slobode*, br. 87, od 6. 11. 1918.

⁶¹⁾ Arhiv radničkog pokreta Jugoslavije, Beograd, Zbirka V. Koraća, R. br. 101.

⁶²⁾ Ujedinjenje ili rascjepkanost, — *Glas Slobode*, br. 92 b, od 25. 11. 1918.

narodnih vijeća — do proglašenja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca — stranka je odbila neposrednu saradnju sa Narodnim vijećem za Bosnu i Hercegovinu, ali je pred Vijeće i njegovu vladu istupala kao samostalna organizacija iznoseći svoje političke zahtjeve u ime radnog naroda.⁶³⁾

Realno prihvatajući i uvažavajući činjenicu da je stvaranje nove jugoslovenske države bilo pitanje dana, stranka je već polovinom oktobra isticala da će: »Načelo o samoopredjeljenju naroda (...) kako izgleda biti primijenjeno na Jugoslovane i jugoslovenski će narod uskoro biti ujedinjen«. Tvrdeći da će to biti »jedan veliki korak u razvitku našeg naroda«, izražavano je uvjerenje da će buduća jugoslovenska država biti onakva »kako budu odlučile snage koje će imati upliva na njeno konsolidovanje«, te da će i radni narod imati »onakve uslove života kako izvojuje svojom organizacijom i svojom političkom partijom«. ⁶⁴⁾ Zalažući se svim svojim bićem za ujedinjenje Jugoslovena, stranka je pozivala radnike »da se u nastaloj anarhičnoj situaciji pravilno drže«, odnosno da svim silama nastoje da suzbiju »šovinističke i vjerske strasti koje bi mogle imati nedogledne posljedice za kulturno i političko jedinstvo Jugoslovena«. Ona je otvoreno ukazivala na opasnost da se »borba za ili protiv monarhije ili republike, za ili protiv jugoslovenske republike ili dinastije Karađorđevića ne pretvori u bratoubilačku borbu između članova jednog naroda, između Srba, Hrvata i Slovenaca«, i zalagala se za opštejugoslovensku socijalističku agitaciju kojom bi bila onemogućena »vjerska borba između hrišćana, pravoslavnih i katolika s jedne, i muslimana, s druge strane, koja bi našu zemlju povratila u mračni srednji vijek«. ⁶⁵⁾ Stranka je otvoreno ukazivala na opasnost haosa koji se manifestovao na razne načine, a u Bosni i Hercegovini i anarhičnom samovoljom seljaka u regulisanju agrarnih odnosa. Posebno je ukazivano na opasne posljedice koje bi mogla imati razlika mišljenja »između Srba i Hrvata u tome da li će na čelu Jugoslavije biti Karađorđević ili će Jugoslavija biti republika«. Predviđano je da će ove pojave imati »rđave posljedice na opšte prilike, za čitavu stvar potpunog kulturnog i političkog ujedinjenja Jugoslovena«. ⁶⁶⁾ Nasuprot toj opasnosti, socijaldemokrati su zastupali mišljenje da »kao što su vjerske i šovinističke mržnje i borbe bile sudstvo našega tlačenja, tako sada ideja potpunog jedinstva Srba, Hrvata i Slovenaca i potpuna tolerancija među pravoslavnim, muslimanima, katolicima i jevrejima treba da postane vođstvo našeg ujedinjenja i oslobođenja«. ⁶⁷⁾ Zbog jedinstva Jugoslovena, stranka je u vrijeme stvaranja njihove zajedničke države ipak pravila kompromis i sa principom koji je bio u biti njenog postojanja — republikanskim opredjeljenjem. »Napredni i demokratski elementi trebaju da rade svim sredstvima da pitanje republike ili monarhije ne ugrozi jedinstvo Slovenaca, Hrvata i Srba« stoji u jednom uvodniku *Glasa Slobode*. »Pitanje državne forme jugoslovenske države biće riješeno u narodnoj konstituenti (...) A sve demokratske snage u našem narodu treba da rade u tome pravcu da buduća jugoslovenska država obuhvati sve Jugoslovane koji žive u

⁶³⁾ Vidi o tome: Radnicima (proglas) i Neučestvovanje socijaldemokrata u privremenoj vladi, — *Glas Slobode*, br. 86-a, od 4. 11.; i Socijalna demokratija vladi Narodnog vijeća (zahtjevi), — *Glas Slobode*, br. 88, od 9. 11. 1918.

⁶⁴⁾ Vidi proglas Radnom narodu Bosne i Hercegovine, — *Glas Slobode*, br. 82, od 19. 10. 1918.

⁶⁵⁾ Vidi proglas Radnicima, — *Glas Slobode*, br. 86a, od 4. 11. 1918.

⁶⁶⁾ Posljedice rata i jedne politike, — *Glas Slobode*, br. 86b, od 4. 11. 1918.

⁶⁷⁾ Protiv vjerskih i šovinističkih borba, — *Glas Slobode*, br. 87, od 6. 11. 1918.

kompaktnoj cjelini na cijelom našem jezičnom području. U toj državi treba da imade svak jednako pravo i onda će biti svaka hegemonija i svaka prevlast isključena.⁶⁸⁾ Nedvojbeno jasno je isticano da su socijalisti za republiku, »i to ne od juče« ali je u vrijeme prevrata prevladalo mišljenje da pitanje dinastije ili republike »ne smije da ugrozi jedinstvo Jugoslovena«. Dakle, najprije ujedinjenje, pa onda pitanje forme državnog uređenja ujedinjenih Jugoslovena. Obezbjedenjem pune političke demokratije u toj državi, eliminisalo bi i »strah od hegemonije od Srba«, bilo je ubjedenje socijaldemokrata.⁶⁹⁾ Ovaj kompromis i vjera u parlamentarna rješenja društvenog uređenja proizilazili su samo iz čvrstog uvjerenja da će »svjetska revolucija« ubrzo riješiti probleme. Gotovo potpuno u tom duhu, jedan od vodećih ljudi Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine — Dušan Glumac, napisao je brošuru *Republika ili monarhija*.⁷⁰⁾ I u njenom predgovoru jasno je istaknuto »da su socijalni demokrati bili, sad su i ostaju na stanovištu republikanskom kao najdemokratskijoj i najsavršenijoj formi vladavine«, te da bi republikanska forma vladavine dala snažan impuls i za »izvršenje potpunog jedinstva našeg naroda« i za lakši rad »Za Savez Balkanskih Naroda«.

Na osnovu svih ovih gledišta, Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine pozdravila je i proklamovanje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca kao »jedan ogroman korak u ostvarenju ideje ujedinjenja svih Jugoslovena«, odnosno kao »pobjedu sviju naprednih buržoaskih i proleterskih elemenata nad nazadnim sitnoburžujkim elementima koji su radili za separatizam«. ⁷¹⁾ Iako je i dalje čvrsto podržavala ideju o balkanskoj federaciji, Stranka je novu jugoslovensku državu primila kao trenutnu realnost i u njoj se svojski prihvatila posla na stvaranju jedinstvenog revolucionarnog radničkog pokreta Jugoslavije. Ona je takav pokret smatrala neophodnim već u vrijeme kada se stvara i oblikuje nova država, kako bi jedinstveni radnički pokret »udarao što jači revolucionarni pečat« na jedinstvenu državu.⁷²⁾ Nošena idejom o jednoj jugoslovenskoj naciji i najiskrenijom željom i uvjerenjem da će se jedinstvom Jugoslovena u okviru balkanske federacije prevazići antagonizmi i trvenja među jugoslovenskim i balkanskim narodima i ostvariti njihova emancipacija od uticaja velikih sila, Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine se, aprila 1919. godine, u cjelini uključila u Socijalističku radničku partiju Jugoslavije (komunista), unoseći u nju i svoje stavove u nacionalnom pitanju u Jugoslaviji.

THE SOCIAL-DEMOCRATIC PARTY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA AND THE YUGOSLAV QUESTION

S u m m a r y

From the times of Svetozar Marković, i. e. from the seventies of the previous century, up to The Annexation of Bosnia and Herzegovina 1909, The Social-Democrats in Ygoslav countries were not greatly interested in the problem of national relations in the Ygoslav territories. After then, without

⁶⁸⁾ Napredovanje unazad, — *Glas Slobode*, br. 87a, od 7. 11. 1918.

⁶⁹⁾ Zo političku demokratiju, — *Glas Slobode*, br. 87, od 8. 11. 1918; Stara pjesma na nov način, — *Glas Slobode*, br. 88a od 11. 11. 1918.

⁷⁰⁾ Ova brošura objavljena je potkraj 1918. godine u Sarajevu.

⁷¹⁾ Ujedinjenje svih Jugoslovena, — *Glas Slobode*, br. 95, od 4. 12. 1918.

⁷²⁾ Jugoslovensko socijalističko ujedinjenje, — *Glas Slobode*, br. 96a, od 9. 12. 1918.

penetrating into the essence of inheritance left by the historical tradition of the Yugoslav countries and their peoples separated for centuries, they advocated the view that there was only one uniform Yugoslav people, based upon the fact »that they both spoke the same language and manifested other mutual ethnic characteristics.« The idea of national and cultural autonomy of The Yugoslavs within The Austro-Hungarian Monarchy was pointed out at The First Yugoslav Socialist Conference in Ljubljana, in November 1909, and the idea of their political independence within a federation of the Balkan peoples at The First Balkan Socialist Conference in Belgrade 1910. The Social-Democratic Parties in Slovenia and Croatia engaged themselves on propaganda of the former idea while the Social-Democratic Party of Serbia worked on propaganda of the latter one.

The Social-Democratic Party of Bosnia and Herzegovina, as one of the organizers of The Yugoslav Conference, and an active participant in the work of The Balkan Socialist Conference, joined since its establishment all the activities in building of social-democratic national policy within Yugoslav and Balkan frames, found in it and carried out through it its national programme. That party was taking national and autonomous view of The Yugoslav Conference as the most important one mainly in official programme documents undergoing obligatory control of the government, while its practical propaganda activities relating to the national question was mostly the view of The Balkan Conference.

After The Assassination in Sarajevo and the Agression of Austro-Hungary on Serbia in summer 1914, all national propaganda in Bosnia and Herzegovina was banned, and particularly the propaganda of The Yugoslav idea. When certain circumstances for political activities appeared after The February Revolution in Russia 1917, The Social-Democratic Party of Bosnia and Herzegovina restored its national propaganda based upon its pre-war attitudes. But more frequently and more radically it demanded the unification »of all the Yugoslavs without political borders« and their inclusion in »a federal community with other Balkan peoples: Bulgarians, Hungarians, Greeks and Albanians, where Macedonia would be an autonomous member of that federation.« They pointed out that such a solution of the Yugoslav and Balkan questions should be achieved by revolution without any collaboration with bourgeoisie.

Impregnated with the idea of a Yugoslav nation and with the belief that the unity of the Yugoslavs within a Balkan federation would end antagonism and friction among the peoples on the Balkans and bring their emancipation from the influence of the great powers, The Socijal-Democratic Party of Bosnia and Herzegovina completely joined The Socialist Workers' Party of Yugoslavia (the communists) in April 1919 bringing into it its own attitudes towards the national questions in Yugoslavia and on the Balkans.

VLADIMIR-ĐURO DEGAN

Međunarodnopravno uređenje položaja muslimana sa osvrtom na uređenje položaja drugih vjerskih i narodnosnih skupina na području Jugoslavije*

I. UVOD

Muslimani u Jugoslaviji, kao vjerska zajednica, dobili su članom 10. Ugovora o zaštiti manjina sa Kraljevinom SHS od 10. septembra 1919. posebni međunarodni status manjine. Taj ugovor bio je dio sistema zaštite manjina koji su nakon prvog svjetskog rata glavne savezničke i udružene sile nametnule izvjesnim kategorijama država. Na ugovor su morale pristati najprije gotovo sve pobijeđene zemlje¹⁾, zatim neke male i srednje države koje su ratovala na strani pobjednika, te kasnije i zemlje koje su željele pristupiti Ligi naroda. Dakle, taj sistem nije obavezivao sve države u svijetu bez diskriminacije, niti je štitiio sve nacionalne vjerske, jezične i druge manjine u bilo kojoj zemlji.

Sam taj sistem zaštite manjina, koji je predmet našeg izlaganja u širem kontekstu, Stalni sud međunarodne pravde u Haagu, u svome savjetodavnom mišljenju o manjinskim školama u Albaniji od 6. aprila 1935. veoma je precizno opisao na sljedeći način:

*) Ovaj rad izrađen je u okviru projekta »Međunacionalni odnosi u Jugoslaviji i problemi federalizma — Nacionalni fenomen Muslimana«, na Institutu za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka u Sarajevu.

¹⁾ U pogledu Njemačke, vidi bilješku pod 62.

»Ideja koja je u osnovi ugovorâ o zaštiti manjina (tu spada i gore spomenuti ugovor sa Kraljevinom SHS, op. pisca) jeste da osigura socijalnim grupama inkorporiranim u neku državu, čije je stanovništvo po rasi, jeziku ili religiji različito od njenog, mogućnost miroljubive koegzistencije i srdačne suradnje sa njenim stanovništvom, ali čuvajući pri tome karakteristike po kojima se ono razlikuje od većine, zadovoljavajući i zahtjeve koji iz toga proizlaze.

Da bi se taj cilj postigao, dvije stvari smatraju se posebno potrebnim i one čine predmet odredaba tih ugovora.

Najprije, osigurati da se državljani koji pripadaju manjinama po rasi, religiji ili po jeziku, nađu u potpunoj ravnopravnosti sa drugim državljanima te zemlje.

Zatim, osigurati manjinskim grupama pogodne načine da očuvaju svoje etničke osobine, tradiciju i nacionalnu fizionomiju.«²⁾

Sa stanovišta unutrašnjih odnosa u federativnoj i višenacionalnoj socijalističkoj Jugoslaviji nakon drugog svjetskog rata, posebno u svjetlosti najnovijih ustavnih promjena iz 1968. i 1971. taj posebni položaj islamske skupine po versailleskom (Versajskom) sistemu zaštite manjina, izgleda neobičan, u prvom redu ukoliko se odnosi na Muslimane srpskohrvatskog jezika. Taj dio stanovništva po etničkom porijeklu i po jeziku potpuno je isti, kao i većina od koje se u predratnoj Jugoslaviji nastojala stvoriti nova »srpsko-hrvatsko-slovenačka«, a potom »jugoslovenska« nacija. Vidovdanski ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca iz 1921, u članu 12. pružio je garanciju ravnopravnosti svim »priznatim« religijama, među koje je spadala i islamska. I, stoga, ostaje posebno zanimljivo što su muslimani kao vjerska zajednica, nezavisno od etničke pripadnosti, s obzirom da među njih spada i čitava turska manjina, te najveći dio albanske, mogli po jednom međunarodnom ugovoru dobiti status manjine, i to međunarodnopravno zaštićene.

Bio je to, u stvari, kraj dugotrajne evolucije odnosa islamskih i drugih naroda, otkako su Turci došli na ovo tlo. Ali u isto vrijeme bio je to snažan novi poticaj za oformljenje muslimanske nacije i za afirmaciju njenog identiteta, u prvom redu na području Bosne i Hercegovine, a koja će u novoj zajedničkoj domovini preuzeti sva prava, ali i sve odgovornosti, kao potpuno ravnopravna sa drugima.

Član 10. Ugovora o zaštiti manjina iz 1919.³⁾ ne može se, međutim, pravilno shvatiti i iz njega izvući pouke, ako se nema u vidu ta evolucija odnosa islamskih i neislamskih naroda na našem području, kao i mnogobrojni međunarodnopravni propisi o reguliranju toga problema na Balkanu u XIX stoljeću, koji su služili evropskim velesilama kao sredstvo da se upliću, kako u poslove Otomanske carevine, tako i novostvorenih balkanskih država, upravo oslobođenih od turske vlasti.

²⁾ *Publications de la Cour permanente de Justice internationale, Série A/B, No 64, p. 17.*

³⁾ U našoj literaturi ovaj ugovor o manjinama sa Kraljevinom SHS ponekad se citira kao »St. Germainski ugovor«. Smatramo da je taj naziv neprecizan, jer se u svjetskoj literaturi pod tim imenom podrazumijeva isključivo mirovni ugovor sa Austrijom iz 1919, koji također sadrži jednu odredbu o zaštiti manjina u Jugoslaviji.

II. POLOŽAJ NEMUSLIMANA U ISLAMSKIM ZEMLJAMA, POSEBNO U TURSKOJ DO POČETKA XIX STOLJEĆA

Pitanje zaštite vjerskih manjina u islamskim zemljama počelo se uređivati mnogo ranije negoli na evropskom Zapadu, i njegov razvitak išao je znatno drugačijim putem.

Pravo islamskih država bilo je vjersko pravo, zasnovano na Kur'anu kao najvažnijem izvoru, kao što je, uostalom, i pravo evropskih zemalja sve do renesanse bilo pod snažnim crkvenim učenjem. Islamske države, sve do početka ovog stoljeća, bile su teokratske države, a u tome pogledu njihova evolucija je znatno zakasnila u odnosu na Evropu, kao što su se feudalni i robovlasnički odnosi tamo znatno duže zadržali.

Kur'an se smatrao potpunim i sveobuhvatnim izvorom prava. Time to pravo nije bilo otvoreno dopunjavanju i adaptacijama novim društvenim potrebama, mada se njegov razvitak ogledao u tumačenjima i primjeni teksta Kur'ana, koji su se veoma razlikovali u različitim vremenima i državama.⁴⁾

Međutim, sve do reformacije u Evropi, u islamskim teokratskim državama, uključujući i Tursku, vladao je znatno veći stupanj tolerancije prema nemuslimanima, nego što se to moglo i zamisliti u istom vremenskom razdoblju na evropskom Zapadu u odnosu na nekršćane.

U predmetu naše rasprave od najvećeg je interesa položaj vjerskih manjina u Otomanskoj imperiji. Pošto su Turci u naše zemlje došli kao osvajači, vjerske manjine, u stvari, bile su i etničke manjine, jer su u njima očuvali svoj identitet Grci, Bugari, Srbi, Hrvati i drugi Južni Slaveni. Bosansko stanovništvo ni prije turskog osvajanja nije bilo vjerski homogeno, što je bilo izvor mnogih slabosti bosanskog kraljevstva.

Pravoslavno stanovništvo u južnoslavenskim zemljama pod Turskom slijedilo je položaj Grka u Otomanskoj imperiji. Mehmed II Osvajač, tri dana po padu Carigrada, 1. juna 1453. izdao je Ahdnamu (ferman) kojom je pravoslavicima, koje su Turci nazivali općenito »grčki narod« (*urum millet*), podijelio tri glavne povlastice: a) neprikosновенost crkava, koje se ne smiju pretvarati u džamije; b) relativnu nezavisnost njihovog građanskog položaja, pošto su se brakovi, rođenja, pogrebi i svi drugi akti pravoslavnih kršćana imali vršiti po obredima i propisima grčke crkve; c) pashalni praznici imali su se slaviti kao i do toga vremena.⁵⁾

Grčki patrijarh i svećenstvo dobili su jurisdikciju nad svim pravoslavnim kršćanima, a kasnije su iste povlastice date armenskoj crkvi i njenom patrijarhu, te jevrejskim zajednicama.

Kada su Turci prodrli u Bosnu, tu su naišli na znatno katoličko stanovništvo, koje je masovno napuštalo zemlju i bježalo na sjever. To turskim vladarima nije bilo u interesu, jer je zemlja ostajala bez seljaka i neobrađena. I tada, bilo je to samo deset godina nakon carigradske Ahdname, sam

⁴⁾ Usp., Arthur Nussbaum: *A Concise History of the Law of Nations*, Revised Edition, New York 1954, p. 51.

⁵⁾ Dr Ilija Pržić: *Zaštita manjina*, Beograd 1933, pp. 36—37.

sultan Mehmed II Osvajač izdao je franjevcima na Milodraževu polju blizu Fojnice, a na ruke Fra Anđela Zvizdovića, 28. maja 1463. tzv. Fojničku Ahdnamu. Njome se zakleo da će štiti i čuvati katoličke crkve, samostane i imovinu, te pružiti sigurnost franjevcima, kojima je dozvolio da vrate odbjegli bosansko stanovništvo na zemlju, a što je odgovaralo i temeljnim turskim interesima.⁶⁾

Položaj dviju najjačih kršćanskih crkava u Turskoj znatno se razlikovao. Osvajanjem od strane Turaka, nestale su pravoslavne države u Evropi i Aziji i tek će Rusija kasnije u XVIII i XIX stoljeću ponovo postati njihov veliki neprijatelj. No pravoslavna crkva unutar Otomanske imperije mogla se konsolidirati i bez mnogo dodira sa vanjskim svijetom, čak i obnoviti.

Turska je nastavila borbu sa katoličkim zemljama, a što se sve do velikih ustanaka Grka, Srba i drugih pokorenih naroda, početkom XIX stoljeća, nepovoljno odražavalo na odnos turskih vlasti prema katoličkom stanovništvu, posebno u našim krajevima. Međutim, dok je Turska bila na vrhuncu moći, stupala je u redovne odnose sa katoličkim zemljama i nastojala je da pospješi s njima trgovinu. Da ne spominjemo ugovorne odnose sa Dubrovačkom Republikom, koji su pripadnicima te zemlje omogućili trgovinu na gotovo čitavoj turskoj teritoriji; najznačajniji i najdalekosežniji ugovor iz toga doba, bile su kapitulacije⁷⁾, sklopljene između sultana Sulejmana Veličanstvenog i francuskog kralja François I (Fransoaza), februara 1535. Tim kapitulacijama bilo je francuskim podanicima na teritoriji Turske priznato pravo slobodnog ispovijedanja vjere, oni su bili izuzeti iz nadležnosti redovnih turskih sudova i na njih je bila protegnuta francuska konzularna jurisdikcija. Kasnije zaključenim kapitulacijama (1581. i 1597), ova specijalna prava Francuske su se učvrstila. Kapitulacijama između Ahmeda I i Henrija IV iz 1604. Francuskoj je priznato dalekosežno pravo zaštite kršćana »podanika francuskog kralja i kneževa, njegovih prijatelja i saveznika«, naročito onih koji posjećuju sveta mjesta u Jeruzalemu, a uz to i zaštitu svećenika i čuvara svetog groba.

Kapitulacijama iz 1673. priznat je francuski protektorat nad svim katolicima, kako francuskim podanicima, tako i njihovim štitičenicima (protégés). Posljednje francuske kapitulacije zaključene su 16. maja 1740. i one su vrijedile do prvog svjetskog rata. I njima je priznat francuski protektorat nad čitavim katoličkim svećenstvom u Turskoj, ponovo su nabrojana prava priznata ranijim kapitulacijama i proglašena je sloboda ispovijedanja vjere, pravo popravke crkava, nabrojani su staleži na koje se odnose ove kapitulacije, te je izričito propisano da će one vezivati i nasljednike vladara koji su ih zaključili.

Međutim, ovaj monopol Francuske u zaštiti katolika i kršćana općenito u Turskoj nije dugo trajao. Već 1583. Engleska je sa Turskom zaklju-

⁶⁾ Prijevod toga dokumenta objavljen je u članku bez potpisa — »Turski dokumenti u Bosni iz druge polovine XV stoljeća«, *Istoriško-pravni zbornik*, Sarajevo, god. I, sv. 2, 1949, pp. 204—205.

⁷⁾ Izraz »kapitulacije« u ovoj materiji ne označava predaju neprijatelju kao rezultat poraza u ratu. Taj naziv su nosili svi međunarodni ugovori sa Otomanskom carevinom, zaključeni između XVI i XVIII stoljeća, a kojima se uređivao status i položaj stranaca u toj zemlji.

čila kapitulacije slične onima koje su već bile zaključene sa Francuskom, a od XVII stoljeća kapitulacije su zaključile i Holandija (1612), Austrija (1617) i dr.⁹⁾

Za naše krajeve od najvećeg su značaja zaključene kapitulacije i utjecaj koji su vršile Austrija, te kasnije Rusija.

Već Karlovačkim mirovnim ugovorom iz 1699. godine ne samo da je katolicima zagarantirana sloboda ispovijedanja religije nego je poljski ambasador na Porti ovlašćen čak da — »izloži carskom prijestolju svaki zahtjev u pitanju religije koji mu se naloži da učini«. Istim ugovorom Austrija je dobila pravo intervencije u korist katolika, a to joj je pravo potvrđivano i u ugovorima sklopljenim u Požarevcu 1718, Beogradu 1739. i u Svištovu 1791. S obzirom na granicu sa Bosnom i pošto je u svome sastavu imala Ugarsku i Hrvatsku, Austrija je bila daleko aktivnija od Francuske u svome utjecaju na katolički kler u našim krajevima. Sa izuzetkom perioda trajanja Napoleonove Ilinije, Francuska je svoju aktivnost daleko više usmjeravala na Carigrad, Grčku i Levant i njen se utjecaj kao zaštitnice katoličanstva u našim krajevima nije mnogo osjećao.

Ova povlastica Austrije izazvala je ljubomoru Rusije, koja je nakon Ivana Groznog izrasla u prvu pravoslavnu državu nakon pada Carigrada. Već ugovorima iz 1681. i 1700. Rusija je iznudila od Turske obećanje za zaštitu ruskih podanika koji odlaze na poklonjenje u Jeruzalem. No pravo protektorata nad pravoslavnom crkvom i pravoslavnim podanicima Turske Rusija je po prvi put zadobila Kučuk-Kajnardžijskim ugovorom iz 1774. To pravo kasnije joj je ponovo priznavano na širi ili uži način ugovorima u Ali-Konaku 1779, u Jašiju 1792, Bukureštu 1812, te u Jedrenima 1829.⁹⁾

Afirmacija Rusije kao pravoslavne sile i jačanje Austrije na sjevernim turskim granicama, uporedo sa opadanjem otomanske moći, sigurno je da su davali nade balkanskim kršćanima na skoro oslobođenje i da ih je to inspiriralo na borbu za obnovu historijskih nacionalnih država. Mada su i Austrija i Rusija kao teokratske države imale i neki osjećaj moralne obaveze da učine nešto za zaštitu svojih jednovjernih u Turskoj, u mnogo većem broju slučajeva one su manipulirale s tim narodima kao sredstvom za daljnje unutrašnje slabljenje bolesnika sa Bospora i za ostvarenje vlastitih imperijalističkih ciljeva.

Iako je sa historijskog stajališta svaka generalizacija nedozvoljena, karakteristično je što je zaključio britanski pravni pisac Macartney (Mackartney) o pravu Rusije na intervenciju u korist pravoslavnih podanika Turske carevine — »Rusija je to pravo stalno zlorabljivala i cinički je zanezarivala svoje štice kad god joj je bilo stalo da umiri Tursku, a u drugo vrijeme podjarivala ih je na pobunu i koristila je te ustanke kao izgovor za rat i aneksiju teritorija Porte. Njen primjer su oponašale Austrija, Francuska i kasnije Italija...«¹⁰⁾ Britanski pisac zaboravio je da na

⁹⁾ Vidi prikaz tih ranih kapitulacija — Pržić, *op. cit.*, pp. 41—43; Nussbaum, *op. cit.*, pp. 55, 121—122.

⁹⁾ Vidi, Pržić, *op. cit.*, pp. 43—45; Nussbaum, *op. cit.*, p. 122; C. A. Macartney: *National States and National Minorities*, Oxford 1934, pp. 161—163.

¹⁰⁾ Macartney, *op. cit.*, p. 162.

tom mjestu spomene i svoju zemlju koja je na isti način stekla Kipar u 1878, a u ranijim periodima veoma se aktivno miješala u turske unutrašnje poslove, nastojeći da istisne svoje evropske suparnike.

No i pored tih zloupotreba, ostaje kao činjenica da su velike sile i njihovi konzuli često uspijevali da spriječe još gora krvoprolića i ekscese turske koruptivne administracije u udaljenim krajevima kakav je bila Bosna, a u svakom slučaju i da potakne Srbe, Grke, Bugare, Rumune, te Hrvate iz Bosne i Hercegovine da steknu nacionalnu svijest i da različitim sredstvima pведу borbu za oslobođenje.

III. REGULIRANJE POLOŽAJA MUSLIMANA U BALKANSKIM KRŠĆANSKIM ZEMLJAMA I POLOŽAJA KRŠĆANA U TURSKOJ DO PRVOG SVJETSKOG RATA

Ideje francuske revolucije, propast feudalnog apsolutizma i širenje buržoaske nacionalne ideje, nisu mogli ostati bez utjecaja na provincije evropskog dijela Turske. I pored krupnih društvenih i ekonomskih promjena u XIX stoljeću u zapadnoj i srednjoj Evropi, unutrašnji poredak u Turskoj nije se bitno mijenjao. Kad su se formalno i donosili novi pravni propisi, to je u perifernim provincijama ostajalo bez posljedica. Tako ni Hatišerif od Gilhane iz 1839. ni Ramazanski zakoni iz 1856, koji su zaveli punu pravnu jednakost svih turskih podanika, bez obzira na vjersku pripadnost ni izdaleka nisu doveli do srazmjernog učešća u vlasti nemuslimanskih skupina. Na to je bilo i nemoguće sve dok je postojao feudalni poredak, dok je čak i ropstvo bilo priznata pravna institucija, i dok je Turska ostala teokratska država.

Porta je svim raspoloživim sredstvima nastojala da guši ustanke za nacionalno oslobođenje u pojedinim krajevima, posebno u Srbiji i Grčkoj. Ali kad je u tim krajevima trpjela poraze i kad je dolazilo do nastajanja novih balkanskih nacionalnih država, ona sa svoje strane nije činila ništa ili je činila veoma malo da bi zaštitila interese muslimanskog življa u tim krajevima. Nove države su srednjovjekovnim metodama svim silama nastojale da svoju teritoriju »očiste« od muslimana, koji su po porijeklu i jeziku veoma često bili njihova braća, i da se na taj način »osvete« za vjekovni otomanski zulum. Posljedica toga su bila nove masovne migracije stanovništva na Balkanu, nova ljudska stradanja i odlaganje stvaranja istinskih uvjeta za skladan život većine sa manjuiom uz poštivanje individualnosti svih grupa. Umjesto da se nacionalni i vjerski problem rješava, on se dalje komplicirao, rađao mržnju i nepravdu, što je u krajnjoj liniji bilo na štetu cjelokupnog stanovništva koje živi na Balkanu.

Ali, ove novooslobođene nacionalne države, ni izdaleka nisu bili istinski samostalni subjekti međunarodnih odnosa, i svoje vlastite sudbine. Do načela suverene jednakosti svih država, bez obzira na njihovu veličinu i snagu, predstojao je još dalek put. Svi međunarodni problemi onoga vremena rješavali su se na oligarhijski način na kongresima i ambadorskim sastancima nekoliko najvećih evropskih sila.

Velike sile brinule su se u prvom redu o vlastitim interesima, i koliko je moguće da suzbiju utjecaj suparničke velesile. Interese malih zemalja one su zastupale i promovale jedino ako su te zemlje ulazile u sferu njihovog utjecaja i ako je to pomagalo ostvarenju njihovih ekspanzionističkih ciljeva. Male zemlje bile su u punom smislu objekt tih odnosa i dešavalo se da za konferencijskim stolom velikih propadnu sve žrtve koje su ti mali narodi podnosili u borbi za nacionalno oslobođenje.

U tome pravcu velesile su, u skladu sa svojim pojedinačnim interesima, u potpunosti odlučivale i o odnosima etničkih i vjerskih manjina na teritoriji novooslobođenih država, kao i kršćana u preostalim dijelovima Turske, koliko se na to moglo utjecati ugovornim tekstovima. I možemo zaključiti da su sve do balkanskih ratova odredbe o statusu manjina u tim zemljama bile rezultat sporazuma velesila, gdje države u pitanju nisu imale nikakvu riječ.

Velesile su nastojale da obnzdaju masakre koji su pratili oslobodilačke ratove, ako zbog ničega drugog, ono zbog toga da ti masakri i javno mnjenje ne bi dali povoda za miješanje suparničkih velesila u regionima koje je neka od njih smatrala sferom svoga utjecaja. Tu su sigurno igrali ulogu i moralni razlozi. Stoga je od njih poteklo prvo nametanje nekih mjera zaštite manjina u novim balkanskim nacionalnim državama, kako ističe Macartney, — »s obzirom da se u devetnaestom stoljeću počelo osjećati da čovjek nema samo temeljno pravo na slobodu ispovijedanja vjere, nego također i na malo ovozemaljske sreće.«¹¹⁾ Stoga je cilj tih odredaba bio da se Turci i kršćani međusobno ne istrijebe, ukoliko već nije prethodno dolazilo do »čišćenja« svih muslimana sa oslobođene teritorije.

Prvi u seriji tih ugovora bio je Protokol od 3. februara 1830. između Britanije, Francuske i Rusije, kojim je zagarantirana nezavisnost Grčke. U tome Protokolu se navodi:

»Opunomoćenici, želeći da prema Grčkoj ponovo posvjedoče blagonaklonu zabrinutost svojih vladara, i da tu zemlju sačuvaju od nevolje koje mogu biti prouzrokovane od suparništva među religijama, suglasili su se da će svim podanicima te nove zemlje, bez obzira na njihovu religioznu pripadnost biti pristupačne sve javne službe, funkcije i počasti i da oni moraju biti tretirani na osnovi potpune jednakosti, nezavisno od vjere, u svim religioznim, građanskim i političkim odnosima.«¹²⁾

Ovaj propis primjenjivao se, dakle, na sve građane, prema tome i na muslimane. No u odnosu na muslimane nije imao veliki izravni značaj s obzirom na to da se još tri godine ranije, Londonskim ugovorom iz 1827, propisalo da se svi muslimani isele iz Grčke. Po mišljenju Ilije Pržića, do ovog propisa došlo je na zahtjev Francuske koja je tim putem željela zaštititi katoličku manjinu.¹³⁾ Bilo kako bilo, stvoren je presedan koji će se kasnije prenositi i na nove ugovore. Tako je slična deklaracija bila učinjena u 1863. u odnosu na Jonske otoke.¹⁴⁾

¹¹⁾ C. A. Macartney: *National States and National Minorities*, Oxford 1934, p. 164.

¹²⁾ Originalni francuski tekst ovog propisa naveden je u djelu — Dr Ilija Pržić: *Zaštita manjina*, Beograd 1933, p. 55, n. 65.

¹³⁾ *Ibid.*, p. 54.

¹⁴⁾ Macartney, *op. cit.*, p. 164.

I međusobno rivalstvo velesila u zaštiti kršćana pod turskom vlašću i pravo na zaštitu svetih mjesta u Palestini, na što je posebno pretendirala Francuska, a što je sve bilo samo plašt za imperijalističke ciljeve u odnosu na tursku teritoriju, doveli su do krimskog rata. U tome ratu Rusija je pretrpjela poraz, a na strani pobjedničkih sila Engleske i Francuske našla se i Turska. Na pariskoj mirovnoj konferenciji od 1856, koja je uslijedila, odlučeno je da se individualna zaštita turskih kršćana od strane pojedinih sila zamijeni kolektivnom garancijom. Time se želio suzbiti monopol Rusije u protektoratu nad pravoslavnom crkvom i pravoslavnim stanovništvom u Turskoj.

Turskoj, kao pobjedničkoj sili, na toj konferenciji formalno je dozvoljen ulazak u evropski koncert i priznat joj je status ravnopravne velesile, zajedno sa garancijom njenog teritorijalnog integriteta.

Posebnom odredbom predviđeno je kolektivno mirenje svih ostalih velesila, prije izbijanja sukoba, u slučaju da između neke od njih i Turske dođe do spora koji bi mogao ugroziti njihove međusobne odnose.

I da bi se makar formalno očuvao novostečeni status Turske, ona je bila navedena da da »spontanu izjavu« o ravnopravnosti svih građana, i time da potvrdi Ramazanske zakone, koje je sultan donio ranije, ali ih nije sproveo. To je učinjeno članom IX stav 1. Ugovora:

»Njegovo Carsko Veličanstvo Sultan, u stalnoj brizi za dobrobit svojih podanika, pošto je oktiroirao ferman kojim se poboljšao njihov položaj bez razlike na religiju, i rasu, posvećuje svoje plemenite namjere prema kršćanskom stanovništvu svoje carevine, i želeći pridonijeti novo svjedočanstvo svojih osjećaja u tome pogledu, odlučio je da silama ugovornicama priopći taj ferman, koji je spontano došao od njegove volje.«

No da nije bila riječ samo o spontanoj izjavi, lišenoj međunarodno-pravne obaveze, vidi se iz drugog stava toga člana, koji je međutim, u načelu zabranio miješanje stranih sila u unutrašnje turske poslove:

»Sile ugovornice utvrđuju visoku vrijednost ovog priopćenja. Podrazumijeva se da ono ni u kojem slučaju neće dati pravo tim silama da se miješaju, bilo kolektivno ili posebno, u odnose Njegovog Veličanstva Sultana sa svojim podanicima, niti u unutrašnju upravu njegovog carstva.«

Ali, u odnosu na Vlašku i Moldaviju, koje su Pariskim ugovorom stekle međunarodno priznat status turskih vazala sa unutrašnjom autonomijom, nametnute su dalekosežne izravne obaveze u pogledu ravnopravnosti svih njihovih građana:

»Sve religije i oni koji ih ispovijedaju uživat će u dvjema kneževinama jednaku slobodu i jednaku zaštitu.

Svi Moldavci i svi Vlasi, bez izuzetka, imat će pristup javnim službama.

Sve klase stanovništva, bez razlike na porijeklo ili religiju, uživat će jednakost u građanskim pravima, a posebno u pravu svojine u svim njegovim oblicima.«¹⁵⁾

¹⁵⁾ Usp. G. Fr. Martens: *Nouveau Recueil Général*, tome XV, pp. 770—781.

Tu je, dakle, jednim međunarodnim ugovorom, kao ranije Grčkoj, ali na neposredniji način, dvjema podunavskim kneževinama nametnuto načelo jednakosti ljudi koje je proizašlo iz francuske buržoaske revolucije. Ipak, u 1856. u Vlaškoj i Moldaviji praktično više nije bilo muslimana, tako da se tim načelom u stvarnosti željelo zaštititi brojno jevrejsko stanovništvo, koje će, uprkos toj odredbi, još i nakon Berlinskog kongresa ostati bez najtemeljnijih prava, pa čak i prava državljanstva.¹⁶⁾

Sljedeća etapa ovog razvoja, koja je već imala značajnog neposrednog odraza na naše krajeve, a posebno na Bosnu i Hercegovinu, bio je Berlinski kongres 1878, i ugovor koji je na njemu sklopljen. Tim ugovorom Crnoj Gori, Srbiji i ujedinjenoj Rumunjskoj priznata je potpuna nezavisnost. Od teritorije Bugarske stvorena je jedna vazalna država u ovisnosti od Turske, a druga, pod imenom Istočne Rumelije, mada je i dalje ostala pod turskom upravom, dobila je dalekosežnu autonomiju. Bosna i Hercegovina stavljena je pod privremenu upravu Austro-Ugarske.

Sve propise koji se odnose na prava i režim stanovništva, propisane Berlinskim ugovorom, možemo podijeliti u tri grupe. U prvu grupu spadaju propisi koji se odnose na Crnu Goru, Srbiju, zatim Rumunjsku, Bugarsku i Istočnu Rumeliju. U drugu grupu spadaju članovi LXI i LXII koji se odnose na preostale dijelove Otomanske imperije, te napokon u treću grupu dolazi najkraći od svih, član XXV koji se odnosi na Bosnu i Hercegovinu.

I

Crnoj Gori, Srbiji i Rumunjskoj, kako smo naveli, priznata je potpuna nezavisnost, ali pod važnim uvjetima. Navodimo u cijelosti propise koji se odnose na Crnu Goru u tome pogledu:

»Član XXVI: Visoka Porta i sve Visoke ugovorne strane koje to do sada nisu učinile, priznaju nezavisnost Crne Gore.

Član XXVII: Visoke ugovorne strane sporazumne su sa sljedećim uvjetima:

U Crnoj Gori razlike u vjerovanju i konfesiji neće moći biti povod da se ma tko isključi ili proglasi nesposobnim u pogledu uživanja građanskih i političkih prava i počasti, primanja u javne službe, sticanja položaja i počasti ili vršenja različitih zanimanja i zanata. Bit će osigurani sloboda i javno vršenje svih vjerskih obreda svim državljanima Crne Gore, kao i strancima, i neće se moći činiti nikakve smetnje bilo hijerarhijskoj organizaciji različitih vjerskih zajednica, bilo njihovim odnosima sa svojim duhovnim glavarima.

Član XXX: Muslimani i drugi, koji posjeduju imovinu na teritorijama anektiranim Crnoj Gori i koji se žele iseliti iz Kneževine, moći će sačuvati svoje nekretnine, bilo da ih iznajme ili da ih daju na upravljanje trećima.

¹⁶⁾ Usp. Macartney, *op. cit.*, pp. 165—166; Pržić, *op. cit.*, pp. 59 i dalje.

Nitko neće moći biti ekspropiiran osim putem zakona u općem interesu i uz prethodnu odštetu.

Jednoj tursko-crnogorskoj komisiji bit će stavljeno u zadatak da u roku od tri godine uredi sve poslove koji se odnose na način otuđenja, eksploatacije i uživanja državne svojine za račun Visoke Porte i vakufa, kao i pitanja koja se odnose na interese pojedinaca koji su tamo angažirani.¹⁷⁾

Gotovo iste odredbe, uz male razlike, navedene su i u članovima XXXIV, XXXV i XXXIX kao uvjet priznavanja nezavisnosti Srbije. S obzirom na to da je Srbija ranije imala međunarodno priznati status turskog vazala, ovdje su joj, za razliku od Crne Gore, po prvi put sve velesile priznale nezavisnost. Osim toga, u članu XXXIX nedostaje propis iz alineje druge člana XXX o garanciji zakonske eksproprijacije muslimanskih posjeda.¹⁸⁾

Uz slične uvjete bila je kolektivno priznata nezavisnost Rumunjske, vazalni položaj Bugarske, te unutrašnja autonomija Istočne Rumelije na čijem je čelu trebalo da bude guverner kršćanin, mada je ona i dalje ostala pod turskim suverenitetom.

II

Za razliku od Pariskog ugovora iz 1856, ovoga puta Turska je morala primiti na sebe mnogo izravnije i dalekosežnije obaveze u pogledu tretmana vlastitih državljana i stranaca na svojoj teritoriji:

»Član LXI: Visoka Porta se obavezuje da bez daljnjeg odlaganja ostvari poboljšanje i reforme koje lokalne potrebe budu zahtijevale u provincijama nastanjenim Armencima i da garantira njihovu sigurnost od Čerkeza i Kurda. Ona će periodično obavještavati sile o poduzetim mjerama u tome pogledu, koje će nadzirati njihovo izvršenje.

Član LXII: Pošto je Visoka Porta izrazila volju da održi načelo vjerske slobode i da mu prida najširi domašaj, ugovorne strane primaju na znanje ovu njenu spontanu izjavu.

Ni u kojem dijelu Otomanske carevine vjerska razlika neće biti povod da se neka osoba isključi ili proglašeni nesposobnom u pogledu uživanja građanskih i političkih prava, primanja u javne službe, sticanja položaja i počasti ili vršenja različitih zanimanja i zanata. Svi će, bez obzira na religiozne razlike, moći svjedočiti pred sudovima.

Bit će osigurani sloboda i javno vršenje svih vjerskih obreda, i neće se moći činiti nikakve smetnje, bilo hijerarhijskoj organizaciji različitih vjerskih zajednica, bilo njihovim odnosima sa svojim duhovnim glavarima.

Svi svećenici, hodočasnici i kaluđeri, bilo koje nacionalnosti, koji putuju u evropsku ili azijsku Tursku, uživat će jednaka prava, pogodnosti i povlastice.

¹⁷⁾ Martens: *Nouveau Recueil Général*, 2e série, tome III, pp. 485—460.

¹⁸⁾ *Ibid.*, p. 460.

Diplomatskim i konzularnim agentima sila u Turskoj priznaje se pravo službene zaštite u pogledu gore navedenih osoba, njihovih vjerskih, dobrotvornih i drugih ustanova, u svetim mjestima i drugdje.

Izričito se rezerviraju prava koja je stekla Francuska i podrazumijeva se da to ne ide na uštrb *status quo-a* u svetim mjestima.

Kaluđeri Svete Gore (Mont Athos), bez obzira na zemlju njihovog porijekla, ostat će u posjedu i pogodnostima koje su stekli ranije, i u potpunoj jednakosti će uživati prava i povlastice.«¹⁹⁾

Iz gornjeg proizlazi da je Turska Berlinskim ugovorom morala primiti na sebe s jedne strane mnogo teže obaveze negoli prethodnim Pariskim ugovorom iz 1856. kako u pogledu Armenaca, tako i što se tiče jednakosti cjelokupnog svoga stanovništva. To je posljedica toga što je ona iz krimskog rata formalno izašla kao pobjednik, dok je Berlinski kongres bio posljedica njenog poraza u ratu s Rusijom i drugim zemljama.

S druge strane, obaveze Turske bile su veće u svome opsegu i u odnosu na obaveze novih država — Crne Gore, Srbije i Rumunjske — na primjer u pogledu prava svjedočenja svih osoba pred sudovima, a s druge strane i u pogledu obima prava drugih vjerskih zajednica na njenoj teritoriji, posebno u Svetoj zemlji.

III

Na kraju, mada je Austro-Ugarska dobila od Berlinskog kongresa međunarodni mandat za okupaciju i upravljanje turskim provincijama Bosnom i Hercegovinom, koje su formalno i dalje ostale pod suverenitetom sultana, samim Berlinskim ugovorom ona nije primila nikakve konkretne obaveze u pogledu te uprave, posebno u pogledu tretmana stanovništva na toj teritoriji. S pravnog stajališta, to bi bio jedan paradoks, no s obzirom na prilike toga doba, kad je o svim svjetskim problemima odlučivao »koncert evropskih sila«, u prvom redu u skladu s pojedinačnim interesima svake od njih, to za XIX vijek nije bilo ništa neuobičajeno.

Evo jedinog propisa Berlinskog ugovora koji se odnosi na Bosnu i Hercegovinu:

»Član XXV: Austro-Ugarska će okupirati i upravljati provincijama Bosnom i Hercegovinom...«

Ostali dijelovi toga propisa odnose se na režim Novopazarskog sandžaka:

»... Pošto Austro-Ugarska vlada ne želi preuzeti upravu Novopazarskim sandžakom, koji se prostire između Srbije i Crne Gore u pravcu jugoistoka do Mitrovice, tamo će se i dalje vršiti otomanska uprava. Ipak, da bi se osiguralo novo političko stanje, kao sloboda i sigurnost sredstava komunikacija, Austro-Ugarska rezervira sebi pravo da drži garnizon i da održava vojne i trgovačke ceste po čitavoj dužini toga dijela ranijeg Bosanskog vilajeta.

¹⁹⁾ *Ibid.*, pp. 464—465.

U tu svrhu austrougarska i turska vlada pridržavaju pravo da ugovore detalje.«²⁰⁾

Detalji su, nepunu godinu nakon Berlinskog kongresa, ugovoreni posebnom konvencijom o reguliranju austrijske okupacije Bosne i Hercegovine, koja je potpisana 21. aprila 1879. u Carigradu (često neprecizno citirana kao »Novopazarska konvencija«). U preambuli se ukazuje na budući status tih dviju turskih provincija dok se u prvom i drugom članu navode neki propisi koji su predmet naše rasprave:

»Austro-Ugarska i turska vlada, pošto su pridržale sebi pravo da ugovore detalje okupacije, stipulirane članom XXV Berlinskog ugovora, i pošto činjenica okupacije Bosne i Hercegovine ne ide na uštrb prava suverenosti Njegovog Carskog Veličanstva Sultana nad tim provincijama, dvije vlade imenovala su opunomoćenike . . .

Član I. Upravu Bosne i Hercegovine vršit će Austro-Ugarska u skladu sa članom XXV Berlinskog ugovora; ipak, austrougarska vlada se ne protivi da tamo zadrži na položaju sve funkcionere koji posjeduju neophodne sposobnosti za dobru administraciju svojih službi. U slučaju smjenjivanja, austrougarska vlada davat će prednost osobama koje su porijeklom iz tih provincija.

Član II. Sloboda i javno vršenje obreda svih priznatih religija osigurat će se osobama koje su u Bosni i Hercegovini nastanjene ili tamo privremeno borave. Posebno se osigurava puna sloboda muslimana u njihovim odnosima sa njihovim duhovnim glavarima. Komandanti trupa Njegovog Veličanstva Cara i Kralja i upravne vlasti i dalje će sa najvećom pažnjom bdjeti da se na nikakav način ne povrijede čast, običaji, sloboda vjeroispovijedanja, sigurnost osoba i imovine muslimana.

Svaki napad na muslimane, njihova dobra i religiju, strogo će se kažnjavati.

Ime Njegovog Veličanstva Sultana i dalje će se spominjati u javnim molitvama muslimana, kako je to bilo i ranije. Gdje je uobičajeno isticanje otomanske zastave na minaretima, taj će se običaj poštivati.«²¹⁾

Prije nego što pređemo na uporednu analizu čitavog kompleksa tih odredaba Berlinskog ugovora i gornje Carigradske konvencije, mislimo da je od interesa da vidimo u kojoj su mjeri delegati velesila imali u vidu prava muslimanskog stanovništva u krajevima koji su došli pod suverenitet novih država, kao i u Bosni i Hercegovini.

Protokoli sa plenarnih zasjedanja Berlinskog kongresa u cijelosti su objavljeni u Martensovoj zbirci ugovora uporedo sa tekstom Berlinskog ugovora. Međutim, to nisu sva svjedočanstva o pregovorima sa tog kongresa. Kadgod se neko pitanje nije moglo riješiti na plenarnoj sjednici uslijed sukoba interesa dviju ili više velesila, predsjedavajući Princ Bismarck (Bismarck) odlagao ga je sve dok se o njemu te velesile nisu u izravnim pregovorima nagodile. O tim tajnim dvostranim kontaktima nemamo svjedočanstva, mada su oni bez sumnje interesantniji dio pogađanja velikih sila.

²⁰⁾ *Ibid.*, pp. 457—458.

²¹⁾ Martens: *Nouveau Recueil Général*, 2e série, tome IV, pp. 422—423.

Mada iz gornjeg razloga objavljeni protokoli daju unekoliko fragmentarnu sliku onoga što se na Kongresu i u kuloarima odlučivalo, nije bez interesa da se i na njih osvrnemo.

Na petoj sjednici od 24. juna 1878. francuski predstavnik Waddington (Vodingtn) predložio je dva člana koji se odnose na Bugarsku. Prvi član sadržavao je garanciju jednakih prava svih bugarskih državljana, bez obzira na vjeru i pravo vršenja svih obreda. Međutim, član drugi u tome pogledu je specifičniji:

»Osigurava se puna i potpuna sloboda stranim katoličkim redovnicima i biskupima da vrše odrede u Bugarskoj i Istočnoj Rumeliji. Oni će i dalje zadržati svoja prava i povlastice, a njihova imovina će se poštivati.«²²⁾

Na sjednici od slijedećeg dana, 25. jula, ruski predstavnik grof Šuvalov predložio je da se riječi »katolički biskupi i redovnici« zamijeni izrazima »strani svećenici i redovnici«, a britanski predstavnik Lord Salisbury (Solsberi) dodao je da je to već osigurano turskim zakonodavstvom koje se odnosi na Rumeliju i druge turske provincije. To je potvrdio i turski predstavnik Carathéodory (Karateodori) Paša. Diskusija o tome prijedlogu zatim je odložena.²³⁾

Na slijedećoj sjednici od 26. juna, francuski predstavnik izjavio je da se slaže da se slobode tražene za strane katoličke svećenike prošire u korist svih vjera i svih obreda u Bugarskoj, a time da se u Istočnoj Rumeliji ne vrše smetnje u vršenju prava koja su stranci stekli u čitavoj Otomanskoj carevini. Lord Salisbury pokušao je domašaj toga propisa ograničiti na evropski dio Turske, ali je sam turski predstavnik prihvatio da se on primijeni na čitavu tursku teritoriju, shodno već postojećem turskom zakonodavstvu. Ali je zbog toga prigovorio da se u tome pogledu stipulira specijalni propis koji bi važio samo za Istočnu Rumeliju. Predsjedavajući je zatim konstatirao jednoglasnost Kongresa u pogledu turskih izjava o vjerskim slobodama u Turskoj, te da se isti princip primijeni u Bugarskoj i Istočnoj Rumeliji.²⁴⁾

Redakcioni odbor je zatim stipulirao propise o jednakosti svih vjera u Bugarskoj i Istočnoj Rumeliji, te propise člana LXII u pogledu Turske. Vidi se iz toga da se načelo davanja prava stranim misionarima, koje se najprije odnosilo na Bugarsku i Istočnu Rumeliju, na ovaj način zatim nametnulo tim mnogostranim ugovorom čitavoj Turskoj i da se ona tome nije mogla usprotiviti.

Na sjednici od 28. juna 1878. razmatran je prijedlog o austrougarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine. Mada je sporazum o tome između velsila postignut mnogo ranije, britanski predstavnik Lord Beaconsfield (Bikonsfild) preuzeo je ulogu da ga brani. Između ostalog, on je naveo argument o pravdi i jednakosti svih rasa koje tu žive, a koje uvjete navodno može stvoriti samo Austro-Ugarska:

²²⁾ Martens: *Nouveau Recueil Général*, 2e série, tome III, p. 304.

²³⁾ *Ibid.*, p. 320.

²⁴⁾ *Ibid.*, p. 326.

»... Nije li, osim toga, od velike važnosti, pošto se velesile trude da daju pravdu svim rasama, da u tim krajevima spriječe prevlast samo jedne rase. Ako Kongres prepusti provincije o kojima je riječ stanju u kome se danas nalaze, doći će do prevlasti slavenske rase, koja je malo raspoložena da bude pravedna prema drugima. Mora se priznati da prijedlog Lorda Salisburyja nije učinjen u interesu Engleske, nego zbog mira u čitavoj Evropi. Ni jedna nacija nije više u stanju od Austro-Ugarske da u ovom momentu izvrši u tim provincijama veliku dužnost očuvanja reda, njegovog osiguranja, uspostavljanja napretka i da konačno učvrsti Otomansku Portu, uvećavajući njen značaj u evropskim poslovima«.

Ruski predstavnik knez Gorčakov nije ni pokušao opovrgnuti te navode, nego je izjavio da je njegova zemlja u tome pitanju nezainteresirana. Dodao je da je mirotvorni cilj, koji Kongres želi postići, očuvanje kršćanskog stanovništva od vjekovnih zloupotreba.²⁵⁾ U čitavom materijalu Kongresa od gotovo 180 štampanih stranica, to nespretno i u suštini nevažno izlaganje Lorda Beaconsfielda²⁶⁾ bilo je jedino koje je makar na neizravan način isticalo interese muslimanskog stanovništva. No očito je da je i ono imalo za cilj sprovođenje plana austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, a za tu uslugu Austro-Ugarska je učinila Britaniji neki ustupak na drugom polju. Stoga je i taj argument bio drugorazredan.

Na istoj sjednici britanski i francuski delegati izjasnili su se za priznavanje nezavisnosti Srbije, ali pod uvjetima vjerskih sloboda koji su već bili usvojeni za Bugarsku. Ruski delegat knez Gorčakov insistirao je na tome da se to načelo ne primijeni na Jevreje. Pri tome je istakao da, navodno, Jevreji iz Berlina, Pariza, Londona ili Beča nisu isto što i Jevreji iz Srbije ili Rumunjske, koji po njegovim riječima predstavljaju »jednu istinsku nevolju po domaće stanovništvo«. Tim argumentima odlučno su se suprotstavili predstavnici Njemačke, Francuske, Austrije i Italije, ističući da načelo vjerskih sloboda ne smije imati izuzetaka i da Srbija, ukoliko želi ući u evropsku porodicu, mora jednako kao i druge države priznati »načela koja su osnova društvene organizacije svih evropskih zemalja«.²⁷⁾ Na kraju, odluka o nezavisnosti Srbije uz gornje uvjete prihvaćena je većinom glasova.

Na sjednici od 1. jula 1878. predstavnici Francuske, Njemačke, Austro-Ugarske i Italije predložili su priznavanje nezavisnosti Rumunjske pod istim uvjetima kao i za Srbiju. Ruski predstavnik izložio je svoj raniji stav.

Međutim, kad je na istoj sjednici, pod istim uvjetima, predložio priznavanje nezavisnosti Crne Gore, to nije naišlo na otpor.²⁸⁾ Razlog je očito ležao u tome što u Crnoj Gori nije bilo Jevreja kao brojnije vjerske skupine.

Na sjednici od 4. jula pročitana je deklaracija Vlade Srbije da je ona spremna da i u odnosu na Jevreje u potpunosti sprovede načelo vjerske slobode na čitavoj teritoriji Srbije.²⁹⁾ Time više nije bilo prepreka priznavanja nezavisnosti Srbije.

²⁵⁾ *Ibid.*, p. 338.

²⁶⁾ Uočili smo da je taj britanski delegat upravo u Bosni i Hercegovini suprotstavljao slavensku rasu Muslimanima, dok je ogromna većina muslimanskog stanovništva na tome području istog etničkog porijekla i istog maternjeg jezika kao i preostalo slavensko stanovništvo.

²⁷⁾ Martens: *Nouveau Recueil Général*, 2e série, tome III, pp. 341–342.

²⁸⁾ *Ibid.*, pp. 362, 367.

²⁹⁾ *Ibid.*, pp. 380.

Napokon, od interesa je još napomenuti da je na sjednici od 10. jula 1878. turski predstavnik Carathéodory Paša uložio prigovor na prijedlog da guverner Istočne Rumelije obavezno mora biti kršćanske vjere, ističući načelo vjerske jednakosti koje je proklamirao sam Berlinski kongres. Predsjedavajući knez Bismarck grubo i cinički mu je uzvratio da je to već implicitno bilo uglavljeno San-Stefanskim ugovorom, i o tome više nije bilo diskusije.³⁰⁾

Iz gornjeg proizlazi da su se velesile za načelo vjerskih sloboda i jednakosti u novim balkanskim državama zalagale iz različitih motiva. Francuska je najotvorenije zastupala interese katoličkog misionarstva, dok je Rusija uz prešutnu saglasnost ostalih, veoma lako to načelo proširila na sve religije. No bilo je iluzorno da bi se u onim uvjetima u Srbiji, Crnoj Gori i Rumunjskoj mogao koristiti i islam. Dok je Rusija načelo vjerskih sloboda nastojala uskratiti Jevrejima, provodeći već antisemitsku politiku na svojoj teritoriji, ostale zemlje jednodušno su je u tome spriječile i pokazale su se kao zaštitnice jednakosti Jevreja.

Pitanje je u kolikoj mjeri je u svemu tome bila izražena briga za zaštitu muslimanskog stanovništva u tim državama. Možemo izvesti općeniti zaključak, makar što se tiče njihovih ranijih privilegija kao pripadnika dominantne religije u teokratskoj državi, da se smatralo da će gubitak ranijih privilegija, napose tamo gdje su pretežno sačinjavali feudalni sloj koji je držao zemlju, značiti njihovo postepeno iseljenje iz tih krajeva. Stoga se smatralo kao najvažnije da im se osigura imovina.

Ni sama Turska nije se potrudila da muslimanima osigura bilo što više. Iz odredbe: »... muslimani... koji se žele iseliti...«, jasno proizlazi da oni nisu bili dužni da napuste svoj kraj. Ali, Turska im nije osigurala, niti ima dokaza da je to pokušala učiniti, ugovornim pravom uvjete za sticanje državljanstva novih država, posebno Srbije i Crne Gore. Tako su oni u najboljem slučaju mogli ostati na teritoriji tih dviju država kao stranci uz sve neprijatnosti koje su iz toga proizlazile, a vlade tih dviju država nisu smatrale da imaju bilo kakvu međunarodnopravnu obavezu da ih u svoje državljanstvo prime.

Samim Berlinskim ugovorom Austro-Ugarska nije primila ni taj minimum obaveza prema Muslimanima u Bosni i Hercegovini. No ona je kasnije, Carigradskom konvencijom iz 1879. neposredno sa Turskom ugovorila znatno veće obaveze. Istina je da se iz samog nabrojanja specijalnih prava i specijalne zaštite u pogledu muslimanskog stanovništva vidi da je ono došlo u opasnost s obzirom na upravu jedne kršćanske monarhije. Ali navedena Konvencija uz sve njene nedostatke, nepreciznosti i nedorečenosti, stvorila je povoljnije uvjete za opstanak Muslimana u Bosni i Hercegovini, gdje su i brojem i srazmjerno bili više zastupljeni, negoli u teritorijama prisajedinjenim Srbiji i Crnoj Gori u 1878. S obzirom na to da okupacijom tih dviju turskih provincija Austro-Ugarska formalno nije stekla njihovu suverenost, ipak je već tada bilo jasno da se ranije stanje više neće vratiti.

³⁰⁾ *Ibid.*, p. 432.

Napokon, najdalekosežnije odredbe koje je jedna zemlja morala preuzeti Berlinskim ugovorom u pogledu vjerskih sloboda, jednakosti, stranih vjerskih zajednica i kontrole sa strane, bila je Turska. Zemlje koje su imale direktne teritorijalne pretenzije na tursku teritoriju, u prvom redu Rusija i Austro-Ugarska, u tome su vidjele daljnju mogućnost infiltracije i daljnjeg miješanja u unutrašnje turske poslove. Britanija, koja je više od drugih velesila vidjela svoj interes u produženju života Otomanske carevine, možda je vjerovala da će se dosljednim sprovođenjem tih propisa konsolidirati unutrašnje stanje bolesnika sa Bospora i time zaustaviti infiltracija suparničkih velesila. Međutim, i to je bila iluzija. Sve dok je Turska ostala teokratska država sa feudalnim sistemom koji je već predstavljao teški anahronizam u odnosu na ostalu Evropu, sve dok je njeno zakonodavstvo priznavalo i robovlasničke odnose, a to je bilo sve do 1923. kad je Kemal Atatürk proglasio laičku Republiku, nije bilo objektivnih uvjeta da se nemuslimansko i netursko stanovništvo trajnije veže za tu državu i da mu se osigura dosljedna jednakost u pravima i šansama sa muslimanskom većinom. Tragedija je bila što se tokom čitavog devetnaestog stoljeća takvi uvjeti nisu u pogledu muslimana stvarali ni u novooslobođenim državama — Grčkoj, Srbiji, Rumunjskoj, Crnoj Gori, te kasnije i Bugarskoj. Mada su i tamo mnogi muslimani bili istog jezika i etničkog porijekla kao većina, na njih se gledalo kao na strano tijelo za koje je najbolje da napusti nacionalnu teritoriju.

U ovom radu nemamo pretenzije da opišemo način na koji su u praksi bile sprovedene odredbe Berlinskog ugovora. Ipak, od interesa je jedan članak objavljen u 1900. godini u Parizu u *Révue générale du droit international public*. Autor članka je profesor prava iz Beograda Živojin Perić, a naslov — »Berlinski ugovor i pitanje državljanstva u odnosu na Kneževinu Srbiju«.

Pisac u tome članku ističe nemar Otomanske imperije za vlastite državljanke pošto je propustila da uglavi uvjete pod kojima bi oni mogli steći državljanstvo Srbije³¹⁾, kao i općenitu tendenciju Muslimana da se iseljavaju sa anektiranih teritorija. On navodi da je Srbija u tim ogradama savjesno izvršila svoje obaveze iz člana XXXIX Berlinskog ugovora, ali izričito ističe jedno važno odstupanje, o čemu donosimo u cijelosti citat u prijevodu:

»Postoji, ipak, jedan sloj muslimana u vezi sa kojim se naše pitanje nikada nije moglo postaviti. To su Albanci. Srbija se sjećala neprijateljskog držanja od koga oni nikada nisu odstupali prema srpskoj rasi, čak i u vrijeme mira, i ona se u njihovom pogledu koristila mjerama koje nije primjenjivala prema Turcima. Dok su ovi nakon rata bili slobodni da ostanu u Srbiji ili da iz nje odu, Albanci su odmah dobili naređenje da je napuste, i oni koji su to odbili, bili su silom istjerani. Jedan drugi motiv, možda i glavni, odlučio je srpsku vladu na taj postupak prema Albancima. U očekivanju novog rata sa Turcima postojala je bojazan njihovog šurovanja sa Turcima. Događaji koji su se kasnije zbili pokazali su da je možda bilo bolje postupiti na drugi način. Albanci, koji su bili izbačeni iz Srbije, ponijeli su sa sobom neutaživu mržnju

³¹⁾ Jivojin Péritch: »Le Traité de Berlin et la question de la nationalité par rapport à la Principauté de Serbie«, *Revue générale de droit international public*, Paris, 1900, p. 194.

prema srpskoj rasi. Nije prolazio jedan dan, a da oni nisu bili krivi za barbarske akte prema nesretnim kršćanima srpske rase koji su živjeli u njihovom susjedstvu, u Makedoniji i Staroj Srbiji (misli se na današnje Kosovo, op. pisca.) Nisu imali više uvidavnosti ni za Srbe u Kraljevini. Njihovi upadi na srpsku teritoriju su česti i vlada ponekad mora upućivati trupe da ih suzbije. Tako, u 1897, bilo je istinskih bitaka između agresivnih Albanaca i Srba iz pograničnih područja; znatan broj je bio poginulih i ranjenih, a srpska vlada morala je upotrijebiti vojnike iz susjednih garnizona da bi odbila napadače. Ova nesnosna situacija vjerovatno ne bi postojala da je srpska vlada u 1878. dozvolila Albancima da ostanu u Srbiji. Suprotstavljeni Albancima iz Turske, oni bi bili živi bedem protiv njih, a možda naklonost Srbije prema njima ne bi ostala bez utjecaja na osjećaje albanske nacije prema Srbima u Otoman-skoj carevini³²⁾.

Pošto ima malo vjerovatnoće u tome da ovaj profesor optužuje svoju zemlju za nešto što ona nije učinila, iz gornjega proizlazi da je Srbija, bez sumnje, prekršila svoje obaveze iz Berlinskog ugovora prema važnom dijelu muslimanskog stanovništva na svojoj teritoriji, za koji su vladajući krugovi pretpostavljali da se neće dobrovoljno iseliti.

Iz konteksta odredaba o Srbiji, Rumunjskoj i Crnoj Gori koje smo ranije naveli, proizlazi da bi velesile, čak, mogle i povući priznanje onim novim državama koje ne bi poštivale propise o vjerskoj jednakosti. Činjenica je da je i Rumunjska u istom periodu upravo flagrantno kršila odredbe Berlinskog sporazuma u odnosu na Jevreje, nastanjene na njenoj teritoriji, i da iz toga nisu nastupile nikakve slične posljedice.³³⁾

Primjer koji nam navodi Živojin Perić ukazuje koliko je općenito nezahvalno nepravdom uzvraćati na nepravdu koja je ranije počinjavana i do kakvih to posljedica može dovesti, čak kada ne nastupe sankcije predviđene međunarodnim ugovorom. Ovaj primjer nam, osim toga, pokazuje i atmosferu i stanje u kojima su se sprovodili propisi Berlinskog ugovora.

U pogledu izvršenja odredbe člana XXV Berlinskog ugovora i Carigradske konvencije o Bosni i Hercegovini, već smo naveli da su ti propisi bili nedovoljni, neprecizni i nedorečeni. Austro-Ugarska se uz to našla u dosta delikatnoj situaciji, u prvom redu zbog nedefiniranosti njenog položaja na okupiranoj teritoriji. Mada je ona imala svu faktičku vlast u Bosni i Hercegovini nakon 1878, suverenitet je formalno i dalje pripadao turskom sultanu, i pored toga što je on do aneksije bio *jus nudum*.

Ni austrougarska politika u našim krajevima nije uvijek nastupala jedinstveno, s obzirom na političku borbu za prevlast i afirmaciju austrijskog i ugarskog pola, koji su općenito na Balkanu imali oprečne interese i strateške ciljeve.

³²⁾ *Ibid.*, pp. 213—214.

³³⁾ Vidi opširnije o položaju Jevreja u Rumunjskoj u tome periodu — Pržić, *op. cit.*, pp. 59—64; te o pravu velesila da se upliću u njene poslove i u poslove drugih zemalja zbog nepoštivanja Berlinskog ugovora u pogledu manjinskih prava — Macartney, *op. cit.*, p. 163.

Austrougarska administracija nastojala je da u Bosni i Hercegovini uspostavi čvrst pravni poredak i da njegovom dosljednom primjenom osigura ravnopravnost svih triju vjerskih skupina koje su bile na putu, ili su već stekle nacionalnu svijest — muslimanske, pravoslavne i katoličke.

Pri tome je ona očuvala naslijeđene feudalne odnose, kakvih na teritoriji dvojedne Monarhije više nigdje nije bilo. Korisnik tih odnosa bila je relativno mala grupa muslimanskog begovata, a najveći broj kmetova, gladnih zemlje, bio je pravoslavne vjere. Isto tako nešto oko polovice ukupnog katoličkog življa bili su kmetovi na begovskim imanjima. Do kraja svoje vladavine, postojeća administracija nije pokušala da radikalno riješi feudalni problem, mada su stalno vršeni pritisci za obavezan ili, makar, fakultativan otkup kmetova. Vlasti su se uzalud nadale da će taj teški problem samo vrijeme riješiti, i one su nastojale da i u tim odnosima zavedu red i da spriječe zloupotrebe, mada je njihova politika iz razumljivih razloga često bila više na štetu feudalaca negoli kmetova, kojih je bilo daleko više.

Već iz gornjeg proizlazi da su različite vjerske skupine imale različite, a često i oprečne interese. Srpske političke grupe su se više od drugih zalagale za likvidaciju feudalnih odnosa, za vjersko-prosvjetnu autonomiju, koju su i postigle 1905. godine, a zatim do aneksije i za učvršćenje autonomnog položaja Bosne i Hercegovine u nadi da će te dvije pokrajine jednom biti prisajedinjene Srbiji.

Cilj hrvatskih političkih grupa, čiji je manji dio bio pod jakim utjecajem anacionalnog klerikalizma nadbiskupa Stadlera, bio je reorganizacija Monarhije na trijalističkoj osnovi, gdje bi se Bosna i Hercegovina ujedinila sa hrvatskim i slovenskim zemljama. Taj južnoslavenski »unitarizam« u austrijskim granicama bio je veoma nepopularan i među Srbima i među Muslimanima. Hrvatske grupe nisu bile toliko dosljedne i radikalne u rješavanju feudalnih odnosa, nastojeći pridobiti Muslimane za suradnju.

Napokon, među Muslimanima begovat je stalno i uporno nastojao da ostvari jedinstvo čitavog muslimanskog stanovništva, da mu se stavi na čelo i da mu nametne borbu za očuvanje feudalnog *status quo-a*, u čemu je, osim u nekim razdobljima, doživljavao neuspjeh.

Muslimansko stanovništvo našlo se u Bosni i Hercegovini nakon okupacije u posebnim prilikama. Do 1878. godine ono je pripadalo dominantnoj religiji u teokratskoj državi gdje nije bilo nikakvih razlika između vjerskih i državnih institucija i organa. Dok je u momentu okupacije kod katolika i pravoslavaca bila zatečena čvrsta crkvena hijerarhija na temeljima kanonskih propisa i tradicije, muslimanskom stanovništvu potpuno je nedostajala takva organizacija, koju islam nije ni predviđao.²⁴⁾ Carigradska konvencija, kako smo naveli, garantirala je slobodu muslimana u njihovim odnosima sa duhovnim glavarima, no taj propis ni izdaleka nije bio dovoljan niti dovoljno precizan da regulira sve odnose koji su nastajali iz novog stanja.

U 1882. sama je austrougarska vlast pristupila organiziranju islamske vjerske organizacije u Bosni i Hercegovini na čelu sa reis-ul-ulemom i

²⁴⁾ Vidi zbirku dokumenata — *Borba muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-mearijsku autonomiju*, predgovor Ferde Hauptmana, Sarajevo, 1967, p. 24.

i medžlisi-ulemom, ali je odbila da prihvati imenovanje reisa od šeih-ul-islama, nego je to imenovanje ona sama izvršila. Kada je u 1894, prilikom imenovanja nove ličnosti, Turska zatražila da novi reis zamoli potvrdu (menšuru) od šeih-ul-islama, austrougarska vlast odbila je taj zahtjev pravdajući se već učinjenim presedanom. Vlast je također, nakon okupacije, reorganizirala i vakufe, čiji su organi postali strogo kontrolirana ustanova od strane vlasti koje nisu bile muslimanske.

Zbog toga položaja, krajem prošlog stoljeća, među Muslimanima započinje pokret za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju³⁵⁾ koji je bio paralelan, mada ne potpuno istovjetan srpskom pokretu za vjersko-prosvjetnu autonomiju.

Na kraju valja istaknuti da austrougarskim vlastima nije odgovarao nijedan od tih nacionalnih programa, jer su svi bili u suštini suprotni sa temeljnim interesima i Austrije, a naročito Ugarske. To se odnosi i na pokušaje reorganizacije Monarhije na temelju trijalizma, što je odgovaralo Hrvatima, a da ne govorimo o srpskom programu čiji je krajnji cilj bio pripajanje Bosne i Hercegovine Srbiji, te o nastajanju nekih manjih muslimanskih grupa o vraćanju turske uprave u njoj.

Vlasti su stoga neprestano igrale na kartu vjerske podijeljenosti, a u isto vrijeme su gušile nacionalne pokrete kojima je bio cilj da dovedu seljačke mase do nacionalne svijesti i identiteta. Jednom vjerskom skupinom koristile su se protiv druge, a pomagale su i polarizaciju na klasnoj osnovi unutar svake od tih skupina, kako bi što lakše mogle ostvariti vlastite interese i ciljeve. Stoga je vlast gotovo u toku cijelog svoga perioda vladavine, a sigurno do aneksije, težište bacala na efikasnost administracije i na vlastiti autoritet, dok je zapostavljala razvitak demokratskih institucija. Time se ona lišila narodne podrške.³⁶⁾ Ona je gotovo do kraja lokalno stanovništvo uzimala kao politički nezrelo.

Ipak, pošto se sve dâ komparirati, jedno možemo uzeti kao sigurno. Usprkos tome što je austrougarska vlast u Bosni i Hercegovini u svojoj suštini bila apsolutistička i nedemokratska, nakon što joj je pošlo za rukom da stvori i učvrsti pravni poredak, koji je bio temelj makar za relativnu ravnopravnost svih triju konfesionalnih skupina, ona je u našim krajevima stvorila mnogo povoljnije uvjete za opstanak muslimanskog stanovništva od onih koji su vladali u Srbiji, Crnoj Gori i Bugarskoj. S druge strane, ona je također stvorila povoljnije uvjete i za kršćansko stanovništvo od onih koji su nakon Berlinskog ugovora postojali u preostalim dijelovima Otomanske carevine. U tome pogledu možemo zaključiti da je austrougarska vlast u Bosni i Hercegovini više od drugih država uspjela da sprovede propise o jednakosti vjera iz Berlinskog ugovora.

★

Nakon aneksije Bosne i Hercegovine, Austro-Ugarska je sa Turskom sklopila 26. februara 1909. Protokol o Bosni i Hercegovini i bivšem Novopa-

³⁵⁾ U knjizi navedenoj u prethodnoj bilješci sakupljeni su i objavljeni dokumenti o toj borbi. U pomenutom predgovoru Ferde Hauptmanna data je veoma uspjela sinteza i ocjena te borbe, kao i prikaz općenitih prilika u Bosni i Hercegovini toga doba.

³⁶⁾ To je zaključak i Hauptmanna, *op. cit.*, pp. 36—37.

zarskom sandžaku. Tim Protokolom, Austro-Ugarska se odrekla svih ranijih prava u odnosu na Sandžak, ali je za uzvrat od Turske dobila izričit pristanak na ukidanje ranije Carigradske konvencije iz 1879, te priznanje novog stanja u Bosni i Hercegovini, tj. izvršene aneksije. Dva člana toga Protokola posvećena su reguliranju odnosa stanovnika Bosne i Hercegovine sa Turskom, te pravima Muslimana. Navodimo ta dva propisa u cijelosti:

Član III. »Osobe porijeklom iz Bosne i Hercegovine koje se sada nalaze u Turskoj, sa izuzetkom onih naznačenih u notama koje će biti izmijenjene između ugovornih strana u momentu ratifikacije ovog Protokola, kao i otomanski državljani koji su porijeklom iz različitih dijelova Otomanske carevine, a nalaze se u prolazu ili imaju boravište u Bosni i Hercegovini, i nadalje će zadržati svoje otomansko državljanstvo, kao i ranije.

Stanovnici Bosne i Hercegovine domicilirani u tim dvjema provincijama bit će slobodni da emigriraju u Otomansku carevinu kao i ranije, u skladu sa zakonima Bosne i Hercegovine, a u Turskoj će biti primljeni kao Otomanci. Oni, kao i osobe porijeklom iz Bosne i Hercegovine koje se sada nalaze u Turskoj, uvijek će imati pravo da u potpunosti raspoložu svojim nekretninama u Bosni i Hercegovini, da ih daju u zakup, da njima upravljaju neposredno ili posredstvom trećih.

Podrazumijeva se da će osobe porijeklom iz Bosne i Hercegovine, koje nemaju namjeru da emigriraju i koje od sada budu putovale u Tursku, biti tretirane na isti način kao i austrijski ili mađarski državljani.

Član IV. Sloboda vanjskog vršenja muslimanskih obreda bit će, kao i ranije, osigurana osobama koje su nastanjene u Bosni i Hercegovini ili tamo privremeno borave.

Muslimani će i nadalje uživati jednaka građanska i politička prava kao i svi stanovnici Bosne i Hercegovine koji pripadaju drugim religijama.

Ime Njegovog Veličanstvo Sultana kao kalifa i dalje će se spominjati u javnim molitvama muslimana.

Prava vakufâ će se poštovati kao i ranije, i nikakva smetnja neće se vršiti odnosima muslimana sa njihovim duhovnim poglavarom, koji će kao i uvijek zavisiti od Šeih-ul-Islamata u Carigradu koji će postavljati reis-ul-ulemu.«³⁷⁾

Ovaj protokol, dakle, donio je nekoliko novina u odnosu na Konvenciju iz 1879. Najprije, valjalo je regulirati odnose ranijeg i tadašnjeg stanovništva Bosne i Hercegovine u odnosu na Tursku. Njemu je data mogućnost da emigira u Otomansku imperiju, gdje je automatski sticalo tursko državljanstvo. Mada u pogledu toga prava nisu činjene nikakve razlike u religiji, u praksi se ono gotovo isključivo odnosilo na muslimansko stanovništvo. Međutim, taj proces emigracije Muslimana u Tursku otpočeo je još odmah nakon okupacije i po nekim procjenama do 1918. iselilo se između 50.000 i 300.000 Muslimana,³⁸⁾ što je uticalo na pomjeranje odnosa između triju najvećih vjerskih skupina stanovništva.

³⁷⁾ Martens: *Nouveau Recueil Général*, 3e série, tome II, pp. 662—663.

³⁸⁾ Vidi o tome raspravu — Vojislav Bogićević: »Emigracija muslimana Bosne i Hercegovine u Tursku u doba austrougarske vladavine 1878—1918. godine«, *Historijski zbornik* 1950, Zagreb, br. 1—4, pp. 175—188.

Drugi propis ponovo je izložio neke posebne garancije za muslimansku religiju. U cjelini je potvrđeno pravo vršenja muslimanskih obreda, spominjanje imena sultana u molitvama, ali sada ne više kao suverena Bosne i Hercegovine nego jedino kao vjerskog poglavara. Izostavljene su garancije u pogledu zaštite časti, običaja i ličnosti muslimana, ali je zagwarantirana njihova ravnopravnost sa pripadnicima drugih religija. Na kraju, zagwarantirana su sva prava vakufa, kao i odnosi muslimana sa Šeih-ul-Islamatom, kome je ovoga puta izričito priznato pravo da postavlja reis-ul-ulemu. To je bio značajan politički ustupak za sprovedenu aneksiju.

Možemo u cjelini reći da ovaj Protokol nije u stvarnosti donio nikakve izmjene u statusu muslimana u Bosni i Hercegovini. Osim ustupka u imenovanju reis-ul-uleme, njihova prava se nisu ni povećala niti umanjila osim što su svi muslimani, kao i pripadnici drugih religija iz Bosne i Hercegovine, i formalno postali državljani jedne druge države.

Nakon sprovedene aneksije, uređen je i novi pravni položaj Bosne i Hercegovine kao državnopravne cjeline, koja nije bila vezana ni za austrijski ni za ugarski dio dvojne monarhije. Ona je dobila i svoj Sabor, koji, međutim, nije imao ni svoju autonomiju (sazivao ga je i raspuštao car, koji mu je imenovao predsjednika i dva potpredsjednika), niti je vlada njemu bila politički odgovorna (zemaljska vlada bila je u prvom redu odgovorna zajedničkom austrougarskom ministarstvu finansija, a u odnosu na Sabor bila je nezavisna), niti je Sabor imao budžetskog prava.³⁹⁾

Interesantno je, međutim, na kraju navesti kakav je bio sastav Sabora, posebno s obzirom na nacionalnu i vjersku strukturu stanovništva. Taj organ imao je 92 predstavnika, od kojih su 20 bili »virilisti«, tj. taj im je položaj pripadao po službenom položaju. Od njih je 16 bilo najviših vjerskih funkcionera četiriju konfesionalnih grupa (uključujući i Jevreje), zatim predsjednik Vrhovnog suda, predsjednik Advokatske komore, gradonačelnik Sarajeva, te predsjednik Trgovačke i Zanatske komore u Sarajevu.

Ostalih 72 poslanika u Saboru biralo se na temelju kurijalnog i konfesionalnog izbornog sistema. Aktivno pravo glasa imali su svi muškarci sa navršene 24 godine života, a izuzetno i žene-veleposjednici putem posrednika. Pasivno biračko pravo imali su muškarci sa 30 godina starosti.

Svi birači, međutim, bili su podijeljeni u tri kurije, a svaka od njih opet na vjerske skupine. Prva kurija dijelila se na dvije grupe. U prvoj grupi glasali su veleposjednici koji su godišnje plaćali najmanje 140 kruna poreza. Njih je bilo ukupno 457, od kojih 396 muslimanskih feudalaca i oni su zajedno birali 5 poslanika u Sabor. U drugoj grupi prve kurije 4.141 aktivnih i penzioniranih državnih činovnika, fakultetski obrazovanih ljudi u školama Monarhije i oficira u penziji biralo je još 13 poslanika.

U drugu kuriju spadalo je sve ostalo gradsko stanovništvo s pravom glasa koje nije glasalo u prvoj kuriji. Njih 265.070 biralo je ukupno 20 poslanika. Napokon, u trećoj kuriji, daleko najveći broj stanovnika, 1,523.857

³⁹⁾ Vidi prikaz i ocjenu odnosa Sabora i drugih organa uprave u Bosni i Hercegovini sa centralnim austrougarskim organima — Dr. Ferdo Čulinović: *Državopravna historija jugoslavenskih zemalja*, prva knjiga, Zagreb, 1961, pp. 267—272.

seljaka biralo je samo 34 poslanika. Dok se u prvoj i drugoj kuriji glasalo tajno, u trećoj kuriji poslanici su se birali na posebno određenim biralištima usmeno i javno.⁴⁰)

Takva oštra socijalna podjela stanovništva na kurijalni sistem, uz 20 virilista, osiguravala je konzervativni sastav Sabora koji je trebalo da bude podrška režimu. Iz toga sistema izbijala je veoma oštra klasna nejednakost u pogledu broja birača na jednog poslanika u svakoj od kurija. Izuzetan položaj muslimanskih feudalaca u tome sistemu, gdje je na jednog poslanika otpadao najmanji broj birača, i gdje su, čak, pravo glasa putem posrednika imale i žene, u prvom je redu bio sračunat da osigura taj konzervativni sastav Sabora i kao takav nije u suštini značio neki ustupak muslimanskim masama u Bosni i Hercegovini, čiji su interesi bili sasvim različiti od interesa 396 feudalaca.

Ipak, valja navesti da se u konfesionalnoj distribuciji poslaničkih mjesta u svakoj od kurija strogo vodilo računa o odnosu između vjerskih skupina stanovništva i da je s te strane ravnopravnost svima bila osigurana. U prvoj kuriji pravoslavni su imali 8 mandata, muslimani 6, a katolici 4. U drugoj i trećoj kuriji pravoslavni su imali 23 mandata, muslimani 18, katolici 12, a jevreji 1. Taj odnos strogo je održavao i proporcije stanovništva. No čitav sistem bio je zasnovan najprije na održanju vjerske podijeljenosti stanovništva, a zatim na oštroj klasnoj diferencijaciji unutar svake vjerske skupine, gdje su bogati i povlašćeni, na čiju se podršku režim oslanjao, imali daleko veće privilegije i prava.

Na kraju ovog poglavlja, preostalo nam je da se osvrnemo na položaj različitih nacionalnih i konfesionalnih grupa na dijelu teritorije koji je nakon 1878. ostao u sastavu Otomanske carevine, u prvom redu u Makedoniji. Usprkos mnogim dalekosežnim reformama turske uprave na papiru, koje su predviđale jednakost svih državljana Carevine bez obzira na vjersku pripadnost, i izvjesno učešće stanovništva u lokalnoj upravi, usprkos članu LXII Berlinskog ugovora, u stvarnosti se malo što promijenilo. Glavna smetnja radikalnim socijalnim promjenama i promjenama u nacionalnim i vjerskim odnosima bila je zadržavanje zastarjelog feudalnog sistema čiji su korisnici bili šaka turskih i albanskih begova, a zatim i pravni sistem koji se i dalje zasnivao na vjerskim osnovama.

I same muslimanske mase u tim pokrajinama nisu imale koristi od postojećeg stanja i po svome socijalnom položaju bile su bliže kršćanskom stanovništvu negoli malobrojnim feudalcima i centralističkoj turskoj administraciji. No oni nisu gotovo imali na koga drugog da se oslone, jer im aneksija tih teritorija već postojećim balkanskim državama, Srbiji, Crnoj Gori, Grčkoj i Bugarskoj nije ništa dobro obećavala. Takvo rješenje problema bilo je opasnost za cijepanje integriteta nacionalne teritorije Makedonaca i Albanaca, bez obzira na njihovu vjersku pripadnost.

⁴⁰) Usp. podatke o kurijalnom sistemu — Nedim Sarac: »Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine i agrarno pitanje«, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1960, godina XI, p. 61; *Arhiv Komunističke partije Bosne i Hercegovine*, tom IX, Sarajevo, 1951, p. 325; Culinović, *op. cit.*, prva knjiga, pp. 268—269.

U Makedoniji u devedesetim godinama prošlog stoljeća počela se stvarati jaka revolucionarna organizacija kojoj je cilj bio autonomija Makedonije u okviru Otomanske carevine. Kasnije su ideju balkanske federacije gdje bi ta zemlja očuvala integritet zastupali neki socijalisti.

Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija (VMRO), koja je već bila pod utjecajem naprednih socijalističkih ideja pokazivala je izuzetnu zrelost u pogledu rješavanja nacionalnog pitanja. Već i prvi nosilac socijalističkih ideja u Makedoniji Vasil Glavinov, u listovima *Revolucija i Politička sloboda* isticao je da oslobođenje Makedonije od Turske mora da bude stvar »makedonskog naroda«, ali pod tim pojmom podrazumijevao je ne samo Makedonce, nego i pripadnike svih drugih nacionalnih grupa s te teritorije, dakle i Vlahe, Albance, Turke, Jevreje i Grke, bez obzira na njihovu vjersku pripadnost. On se zalagao za klasnu solidarnost podjarmljenog stanovništva.⁴¹⁾

U doba ilindenskog ustanka u 1903. ta politika imala je uspjeha. Mada su ipak daleko najveći doprinos tome ustanku dali Makedonci, u njemu je uzelo učešća i nekoliko Albanaca, pomagao ga je i simpatizirao izvjestan broj Turaka, neki Grci rođeni u Makedoniji i Jevreji. Doprinos Vlaha bio je najveći, pa je čak i predsjednik vlade Kruševske Republike bio Vlah Vangel Dinu.⁴²⁾

Štab kruševskih ustanika izdao je posebnu proklamaciju turskom narodu u kruševskom srezu, u kome ga je pozavo na zajedničku borbu, ističući da su i Turci, kao i Makedonci — »robovi cara, i carskih begova, efen-dija i paša, robovi bogatih i silnih, robovi nasilnika i zulumčara koji su zaharčili carevinu na četiri strane...«⁴³⁾ U toj proklamaciji pozvali su se Turci, Arnauti i Muslimani,⁴⁴⁾ ako se i ne pridruže borbi, da se, bar, ne združuju sa dušmaninom.

Međutim, nakon ugušenja ilindenskog ustanka i nakon silnog masakra otomanske vojske koji je slijedio, evropske velesile iskoristile su tu situaciju kao izgovor za daljnju infiltraciju na evropski dio Otomanske carevine. U 1903. godini ruski i austrougarski car sklopili su u Mürszegu program reformi koji je predviđao reorganizaciju turske žandarmerije pod međunarodnom kontrolom i ponovnu upravnu podjelu područja na nacionalnom načelu. Mada se Porta tome opirala, na kraju je morala popustiti pritisku. U 1904. Makedonija je podijeljena na šest sektora i svaki je stavljen pod kontrolu jedne evropske velesile. Austro-Ugarska je dobila skopski sandžak; Italija bitoljski vilajet; Rusija solunski vilajet; Francuska sereski sandžak; Britanija dramski sandžak; a Njemačka upravu nad žandarmerijskim školama u Solunu. U 1905. pod pritiskom velesila pristupilo se sprovođenju i ekonomskih reformi u Makedoniji.⁴⁵⁾

⁴¹⁾ Usporedi navode članka — »Program makedonskih revolucionara — socijalista«; preštampano i prevedeno u djelu — *Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije*, tom VI, Beograd, 1951. p. 234—235. Vidi također — *Istorija makedonskog naroda*, knjiga druga, Beograd, 1970, p. 160.

⁴²⁾ *Istorija makedonskog naroda*, knjiga druga, pp. 222—223.

⁴³⁾ Vidi tekst toga manifesta u prijevodu — *Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije*, tom VI, pp. 236—237.

⁴⁴⁾ Tu se već uočava razlikovanje Muslimana makedonskog porijekla od Turaka i Albanaca.

⁴⁵⁾ Usp., *Istorija makedonskog naroda*, knjiga druga, pp. 234—236; Macartney, *op. cit.*, pp. 170—171.

Mada je ta međunarodna kontrola imala značaj što je sačuvala cjelinu Makedonije, lokalno stanovništvo od nje nije imalo neke velike koristi. Ona nije dirala u osnove ni otomanske vlasti ni feudalnog sistema.

Mladoturska revolucija iz 1908. dovela je do privremenog okončanja miješanja evropskih sila u turske poslove, pa tako i ove kontrole. U početku je u makedonskim krugovima bilo mnogo simpatija za taj pokret i oni su mu dali veoma značajan aktivan doprinos u borbama, posebno u Carigradu protiv sultanove vlasti, očekujući nacionalno oslobođenje u okviru reorganizirane Turske. Ali kasnije je proizašlo stanje u kome su otvorena vrata neometanoj vladavini turskih elemenata i gušenja svih nacionalnih i autonomističkih tendencija neturskih manjina.

Balkanske zemlje — Srbija, Bugarska, Grčka i Crna Gora pripremale su se pod pokroviteljstvom Rusije za rat protiv Turske i za konačnu podjelu svih preostalih otomanskih teritorija na Balkanu. Situacija nastala nakon mladoturske revolucije poslužila im je kao povod. Srbija i Bugarska sklopile su čak i tajni sporazum o djelimičnoj podjeli Makedonije, a Srbija je pored toga željela da dobije izlaz na Jadran preko albanske nacionalne teritorije. Tome se još pred rat opirala Austro-Ugarska, nastojeći da u tome prostoru ostvari svoje ciljeve, i u tome pravcu zagovarajući nezavisnost Albanije, koja je trebalo da padne pod njenu interesnu sferu.

U Srbiji se razvila jaka antialbanska propaganda sa tvrdnjama da je Austrija »izmislila Albance da bi naškodila Srbima«. Jednako je i u Srbiji, kao i Bugarskoj i Grčkoj bilo prisutno negiranje makedonske nacije. Jedine snage koje su se opirale tom šovinizmu bile su Srpska socijaldemokratska stranka sa Dimitrijem Tucovićem, te Bugarska socijaldemokratska partija tjesnih socijalista,⁴⁵⁾ koje su isticale parolu o stvaranju demokratskog saveza balkanskih naroda ili balkansku demokratsku federativnu republiku, gdje bi se svim narodima dala mogućnost za slobodan i ravnopravan razvitak, uključujući i Albance i Makedonce.

Svršetak prvog balkanskog rata doveo je do Londonske mirovne konferencije u decembru 1912. Mada velesile nisu aktivno učestvovala u tome ratu, one su se odmah nametnule kao arbitar u rješavanju teritorijalne podjele. Srbija i Crna Gora podijelile su Novopazarski sandžak. Srpska vojska izbila je na Jadran preko Albanije i okupirala je najveći dio današnjeg Kosova. Crna Gora je opsjela Skadar. Makedonija je bila okupirana od strane srpske, bugarske i grčke vojske.

Na Londonskoj konferenciji došlo je do izražaja pitanje zaštite nacionalnih i vjerskih manjina, ali ništa konkretno u tome pogledu na kraju nije bilo postignuto.

Austro-Ugarska je svim sredstvima radila na tome da spriječi ekspanziju slavenskih država na Balkanu, a posebno izlazak Srbije na Jadran. Ona je bila najuporniji zastupnik albanskih interesa, nadajući se, kako smo naveli, da će novostvorena država Albanija pasti pod sferu njenog utjecaja i oslanjala se na katoličko stanovništvo Sjeverne Albanije. Slične pretenzije u odnosu na Albaniju imala je i Italija.

⁴⁵⁾ *Istorija makedonskog naroda*, knjiga druga, p. 327.

U tome pravcu Austro-Ugarska je najprije podnijela prijedlog za »efikasnu zaštitu Albanaca, Kucovlaha i drugih vjerskih i nacionalnih manjina, uključujući i španjolske Jevreje u Solunu«. Ostale velesile u tome pogledu nisu ni izdaleka bile zainteresirane, kao što su bile na Berlinskom kongresu. Rusija se otvoreno suprotstavila Austro-Ugarskoj, tvrdeći da nije protivna garanciji vjerske tolerancije, ali da je protiv toga da to bude u formi »kršenja suverenosti dotičnih država«. Britanija je zauzela srednju poziciju.

Austro-Ugarska je uspjela da se Srbija odrekne izlaska na Jadran preko Albanije, ali je bila prisiljena da povuče zahtjev da se odredbe Berlinskog ugovora o vjerskoj jednakosti protegnu na novoanektirane teritorije. Na kraju je, ipak, zatražila usvajanje slijedeće odredbe:

»Izričito se podrazumijeva da ove garancije uključuju pravno priznanje albanske nacionalnosti i slobodnu upotrebu albanskog jezika u nastavi i izdavanju knjiga i časopisa«.

Rusija se ponovno oduprla priznavanju bilo koje nacionalnosti, i na kraju su se velesile mogle jedino složiti na tome da obavijeste zaraćene strane kako smatraju apsolutno neophodnim da Srbija i Crna Gora poduzmu neodložene mjere da osiguraju efikasnu zaštitu katolika, muslimana i albanskog stanovništva na teritorijama koje su im dodijeljene. To se tumačilo time da odgovarajuće odredbe Berlinskog ugovora ostaju na snazi i da se imaju primjenjivati i u odnosu na Albance, posebno u pogledu upotrebe jezika u nastavi i izdavačkoj djelatnosti.

Ali, i Srbija i Crna Gora »korektno« su odgovorile na tu obavijest velesila da njihovi ustavi pružaju garanciju svim mogućim pravima manjina⁴⁷⁾. Tako ni jedna formalna odredba i nikakva izričita međunarodnopravna obaveza u formi ugovorne odredbe nije nametnuta u Londonskom ugovoru zaraćenim stranama u pogledu zaštite nacionalnih i vjerskih manjina.

Pošto se Srbija morala odreći izlaska na Jadran preko Albanije, ona je od Bugarske zatražila kompenzaciju u Makedoniji. Nakon što je Bugarska to odbila, Srbija i Grčka sklopile su tajni savez protiv Bugarske. Bugarska je nakon toga prva napala te dvije države, a njima se pridružila Rumunjska, tražeći od Bugarske Dobrudžu. To je bio uvod u kratkotrajan drugi balkanski rat koji se završio potpunim porazom Bugarske i Bukureštanskom konferencijom.

Na toj konferenciji nijedna od velesila nije potezala pitanje manjina, pa tako ni položaj Makedonaca čija je nacionalna teritorija na toj konferenciji bila definitivno podijeljena između Srbije, Grčke i Bugarske. Jednako se nijedna sila nije zauzimala ni za pozicije Bugarske i posebno bugarske crkve (egzarhije) u dijelovima Makedonije koje su dobile Srbija i Grčka. Općenito je pitanje nacionalnih i vjerskih manjina bilo potisnuto.

Jedino je Vlada Sjedinjenih Država poslala motu konferenciji u kojoj je istakla da bi sa zadovoljstvom gledala uključenje u ugovor jedne odredbe o punim građanskim i vjerskim pravima stanovnika svih teritorija koje bi

⁴⁷⁾ Vidi koncizan prikaz diskusija o nacionalnom pitanju na Londonskoj konferenciji — Martiney, *op. cit.*, pp. 172—173.

se mogle dodijeliti bilo kojoj od pet zainteresiranih država. Rumunjski i grčki delegati izjavili su da je to načelo nepotrebno unositi u ugovor s obzirom na to da je ono »već općepriznato«. Konferencija je zaključila da se američka nota unese u zapisnik i to je bio sav njen učinak.

Još na jednoj sjednici grčki delegat objasnio je da njegova Vlada nije mogla sa Bugarskom postići sporazum o vjerskom pitanju, jer Grčka smatra bugarsku egzarhiju šizmatičkom. Bugarski delegat predložio je da se u ugovor unese odredba da — »Bugarska, Grčka, Crna Gora i Srbija priznaju u svojim novoanektiranim područjima autonomiju vjerskih općina i slobodu škola«. Srpski delegat također je odbacio taj prijedlog, navodno iz razloga što je to pitanje, koliko se tiče novih srpskih podanika, uređeno Ustavom Kraljevine Srbije. Tako Bukureštanski ugovor uopće nije dodirnuo pitanje manjina.⁴⁸⁾

Tim ugovorom Bugarska je morala vratiti Jedrene Turskoj, Dobrudžu je morala ustupiti Rumunjskoj, a izvršena je i nova podjela Makedonije koja je bila na njenu štetu. Ne samo da je Srbija dobila teritorije koje su po ranijem tajnom srpsko-bugarskom ugovoru ostale kao sporne ona je dobila i znatan dio područja koje je ranije izričito priznala Bugarskoj. Ona je dobila sve oblasti koje danas pripadaju Socijalističkoj Republici Makedoniji, izuzev Strumice, koja joj je ustupljena Nejskim ugovorom nakon prvog svjetskog rata. Također je znatne dijelove Egejske Makedonije morala ustupiti Grčkoj. I Srbija i Grčka odmah su nakon toga pristupile likvidaciji svih institucija bugarske crkve, a u školama gdje je ranije jezik bio bugarski i makedonski, zavele su srpski, odnosno grčki.

Međutim, u pogledu muslimana, koji su došli pod suverenost Srbije nakon balkanskih ratova, Srbija im je u mirovnom ugovoru sa Turskom od 1/14 marta 1914. najodređenije priznala prava, koja su do tada propisana jednim međunarodnim ugovorom na Balkanu.

Član 4. Ugovora predviđao je sticanje srpskog državljanstva za sve stanovnike novostečenih teritorija, ali je dozvoljavao i mogućnost opcije za otomansko državljanstvo putem pismene deklaracije nadležnim srpskim organima. Time je pitanje muslimana znatno povoljnije riješeno negoli Berlinskim ugovorom po kome se Srbija nije smatrala obaveznom na davanje muslimanima svoga državljanstva.

U pogledu zaštite građanskih i političkih prava, te vjerskog života muslimana, najznačajnije su odredbe članova 8. i 9. koje donosimo u cijelosti u prijevodu sa francuskog jezika:

»Član 8. Srpska vlada priznaje muslimanima srpskim državljanima na ustupljenim područjima jednaka građanska i politička prava kao i ona, priznata drugim srpskim podanicima koji pripadaju drugim vjerama na tim teritorijama. Oni će uživati najveću slobodu u vršenju svojih obreda i njihovi običaji će biti poštivani.

Ime Njegovog Carskog Veličanstva Sultana kao kalifa i nadalje će se spominjati u javnim molitvama muslimana.

⁴⁸⁾ Usp., Macartney, *op. cit.*, pp. 173—174; Pržić, *op. cit.*, pp. 75—76.

Postojeće muslimanske zajednice na ustupljenim područjima, kao i one koje će se tamo ustanoviti, njihova pravna sposobnost, hijerarhijska organizacija i imovina, bit će priznati i poštivani. Nikakva smetnja neće se moći vršiti odnosima zajednica i muslimana pojedinaca sa njihovim duhovnim glavarima koji će zavisiti od Šeih-ul-Islamata u Carigradu, u svim nadležnostima određenim u ovom ugovoru.

Muftije će se birati, svaki u svome okrugu, od strane muslimanskih elektora, između srpskih podanika.

Vrhovnog muftiju će imenovati Njegovo Veličanstvo Kralj Srbije između trojice kandidata, izabranih među muftijama Srbije, na specijalnom zasjedanju u tu svrhu.

Srpska vlada će posredstvom svoga poslanstva u Carigradu notificirati imenovanje vrhovnog muftije Šeih-ul-Islamatu, koji će ga snabdjeti menšuram i muraselom, ovlašćujući vrhovnog muftiju za vršenje njegovih funkcija i da on sa svoje strane može podjeljivati drugim muftijama u Srbiji pravo jurisdikcije i izdavanja fetvi.

Vrhovni muftija i muftije, kao i osoblje njihovih ureda, imat će jednaka prava i dužnosti, kao i svi drugi srpski javni funkcioneri.

Vrhovni muftija provjerava da li izabrani muftija posjeduje sve tražene kvalitete po šerijatskom zakonu.

Pošto se muslimanskim zajednicama povjerava također uprava i nadzor nad vakufima, vrhovni muftija će, među drugim glavnim nadležnostima, imati i vlast da od njih traži polaganje računa i davanje knjigovodstvenog stanja u vakufima.

Pored nadležnosti u čisto vjerskim poslovima i nadzora nad vakufskim dobrima, muftije će vršiti jurisdikciju među muslimanima u stvarima braka, razvoda braka, dodjele alimentacije, starateljstva, skrbništva, sticanja punoljetstva, islamskih testamenata i nasljeđivanja dužnosti mutevelije (tevlit).

U pogledu nasljedstva, zainteresirane muslimanske strane moći će se po prethodnom sporazumu obraćati vrhovnom muftiji u svojstvu arbitra. Protiv tako donesenih arbitražnih presuda, moći će se ulagati svi pravni lijekovi pred sudovima zemlje, osim ako se suprotno ne stipulira posebnom klauzulom.

Hudžete i presude koje izriču muftije, ispitivat će vrhovni muftija, koji će ih potvrđivati ako nađe da su u skladu sa propisima šerijatskog zakona.

Presude koje izriču muftije izvršavat će nadležni srpski organi.

Član 9. Sve postojeće muslimanske privatne škole, uključujući i škole umjetnih zanata u Skoplju i Bitolju, — kao i one koje će osnivati pojedinci ili lokalni odbori, sastavljeni od uglednih muslimana, bit će priznate, a imovina s kojima one raspolažu od svoga osnivanja u svrhu subveniranja svojih troškova, također će se poštivati.

Ovim privatnim muslimanskim školama priznavat će se pravo vršenja nastave na turskom jeziku, u skladu sa službenim programom, uz obavezno učenje srpskog jezika.

Srpska vlada ustanovit će posebnu instituciju radi školovanja muftija.

Osim inspektora javne prosvjete Srbije, inspekciju škola će moći vršiti također i vrhovni muftija, te muftije.«⁴⁹⁾

Mora se priznati da su prava Muslimana ovim ugovorom propisana na mnogo određeniji i precizniji način negoli u Carigradskoj konvenciji iz 1879. ili Protokolu iz 1909, koji su se odnosili na Muslimane u Bosni i Hercegovini, ali se mora zaključiti da je stvarni položaj i jedne i druge muslimanske zajednice trebalo biti približno sličan. Mada turskom sultanu nije izričito priznata vlast imenovanja vrhovnog muftije, ta je vlast zajednički podijeljena između muftija Srbije i srpskog kralja.

Koliko je god to paradoksalno, iz ovog ugovora proizlazi da su Muslimani u anketiranim oblastima Srbije trebali dobiti daleko šira prava od Makedonaca, kojima su balkanski ratovi trebali donijeti oslobođenje od otomanske vlasti. Ali i Albanci, muslimani i katolici, došli su u sličan položaj. Upada u oči da se nastava u muslimanskim privatnim školama dozvoljavala na turskom, ali ne i na albanskom jeziku.

Međutim, ove dalekosežne ugovorne odredbe o pravima Muslimana nisu nikad stupile na snagu. Srbija je taj ugovor nakon potpisivanja ratificirala, ali ga nije ozakonila. Nakon što je otpočeo prvi svjetski rat, a Turska stala na stranu centralnih sila, Srpska vlada je u »Službenim novinama« br. 312 od 26. decembra 1914. objavila da Carigradski ugovor iz iste godine prestaje da važi.⁵⁰⁾ Ostalo je da se položaj Muslimana riješi nakon prvog svjetskog rata u proširenoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca.

IV. VERSAILLESKA MIROVNA KONFERENCIJA I ZAKLJUČENJE UGOVORA O MANJINAMA

Događaji u prvom svjetskom ratu znatno su uticali na izvjesne poglede o nacionalnom pitanju općenito i o položaju manjina posebno. Dok je u XIX stoljeću zaštita manjina bila stvar velesila, kojim su putem one nastojale da ostvare i sebične ciljeve u pogledu daljnje infiltracije na turskom tlu, te miješanja u poslove novih balkanskih država, oktobarska revolucija u Rusiji proklamirala je nova načela u pogledu prava nacija na samoopredjeljenje, u pogledu nacionalnih manjina i međunacionalnih odnosa.

Jedan dan nakon izvršene revolucije, 8. novembra (po starom kalendaru 26. oktobra), 1917. Drugi sveruski kongres sovjeta usvojio je Dekret o miru, kojim je sovjetska vlada pozvala sve zaraćene narode i njihove vlade na pregovore za neodložno sklapanje pravednog i demokratskog mira bez aneksija i kontribucija. U tom Dekretu veoma preciznim riječima je definirana aneksija na slijedeći način: »Pod aneksijom i zauzimanjem tuđih teritorija Vlada podrazumijeva, suglasno pravnom shvatanju demokracije i radnih klasa posebno, svako prisajedinjenje velikoj ili moćnoj državi malih i slabih narodnosti bez tačne, jasne i dobrovoljno izražene suglasnosti i želje te narodnosti, nezavisno od toga kada je to prisajedinjenje izvršeno, neza-

⁴⁹⁾ Martens: *Nouveau Recueil Général*, 3e série, tome VIII, pp. 641—648.

⁵⁰⁾ Usp., Pržić, *op. cit.*, p. 75.

visno također od toga koliko je razvijena ili zaostala nacija koja je nasilno prisajedinjena ili nasilno zadržavana u granicama date države, nezavisno, na kraju, da li ta nacija živi u Evropi ili u dalekim preookeanskim zemljama.«⁵¹⁾

U Deklaraciji prava narodâ Rusije od 15. novembra (po starom kalendaru 2. novembra), 1917. usvojena su slijedeća načela koja su sva značila praktičnu primjenu i sprovođenje gore navedenog općeg načela samoopredjeljenja na konkretnu situaciju: (I) ravnopravnost i suverenost narodâ Rusije; (II) pravo narodâ Rusije na slobodno samoopredjeljenje sve do otcjepljenja i stvaranja samostalne države; (III) ukidanje svih i svakih nacionalnih i nacionalno-religioznih privilegija i ograničenja; i (IV) slobodan razvitak nacionalnih manjina i etničkih grupa koje naseljavaju teritoriju Rusije.⁵²⁾

Napokon, od velikog je značaja i proglas »Svim radnim muslimanima Rusije i Istoka«, objavljen 3. decembra 1917, koji proglašava poništenje svih tajnih ugovora carske vlade o podjeli tuđih zemalja.

Muslimanima Rusije upućena je u tome proglasu slijedeća poruka: »Od sada vaša vjerovanja i običaji, vaše nacionalne i kulturne institucije, slobodne su i nepovredive. Uredite vaš nacionalni život slobodno i bez ustezanja. Vi imate pravo na to. Znajte da su vaša prava, kao i prava svih drugih naroda Rusije, zaštićena snagom Revolucije i njenih organa — sovjeta radničkih, vojničkih i seljačkih deputata.«

Objavljeno je da su poništeni ugovori o zauzimanju Carigrada i da Carigrad mora ostati u rukama muslimana. Također su poništeni ugovori o podjeli Perzije i Turske, te o oduzimanju Armenije od Turske. Armencima će biti osigurano pravo da slobodno odluče o svojoj političkoj sudbini, čim prestanu vojne operacije. Svi muslimani Rusije pozvani su da pomognu revoluciju, a muslimani Istoka, uključujući i one iz Indije, pozvani su da zbace jaram evropskog imperijalizma.⁵³⁾

Ideje oktobarske revolucije i Lenjina o novim međunarodnim odnosima zasnovanim na pravu na samoopredjeljenje svih naroda u svijetu, nisu našle neposrednog odraza u poslijeratnom uređenju svijeta i trebalo je da dođe i prođe drugi svjetski rat, pa da one postanu općepriзнato načelo običajnog međunarodnog prava.

Međutim, prvi akti nove Sovjetske vlade imali su velikog odraza na radne mase, posebno na vojnike na objema zaraćenim stranama, koji su željeli okončanje rata i demokratski socijalistički poredak, tako da ta načela nije bilo uputno ignorirati.

Vjerovatno je opasnost od boljševizacije Evrope i proširenja socijalističke revolucije navela američkog predsjednika Wilsona (Vilsona) da u svome programu za mir od 14 tačaka preuzme nešto i od tih načela. U samom njegovom programu nema govora o pravu na samoopredjeljenje, a još manje o samoopredjeljenju svih naroda u svijetu. U tačkama 7—13 go-

⁵¹⁾ Lenin o međunarodnoj politici i međunarodnom pravu, Moskva, 1958, pp. 323—324.

⁵²⁾ Navedeno prema — Dr Milan Bulajić: Pravo na samoopredjeljenje, Beograd, 1963, pp. 20—21.

⁵³⁾ Milestones of Soviet Foreign Policy 1917—1967, Moscow 1967, pp. 33—35.

vori se o pravima na nezavisnost i slobodan razvitak nekih naroda, gotovo svih iz Evrope. Predviđalo se oslobođenje Belgije, vraćanje Alzasa i Lorene Francuskoj, ispravka granica Italije na osnovi jasno određenih nacionalnih granica, autonomija narodâ u Austro-Ugarskoj, evakuacija okupacionih trupa iz Rumunjske, Srbije i Crne Gore sa izlaskom Srbije na more, te autonomija narodâ u Turskoj. To je, u stvari, bilo samo parcijalno i palijativno zadovoljenje zahtjeva na samoopredjeljenje i to samo nekih naroda. Pri tome se polazilo od očuvanja Austro-Ugarske kao države, što je isključivalo ujedinjenje jugoslavenskih naroda u jednu državu.

Još ranije, 20. jula 1917, Vlada Kraljevine Srbije i predstavnici Jugoslavenskog odbora u Londonu potpisali su Krfsku deklaraciju, u kojoj su se izjasnili za stvaranje jedinstvene Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca sa dinastijom Karađorđevića na čelu. Tačka 7. te deklaracije izričito je istakla — »Sve priznate veroispovesti vršiće se slobodno i javno. Pravoslavna, Rimokatolička i Muhamedanska veroispovest, koje su po broju sledbenika najjače u našem narodu, biće jednake i ravnopravne prema državi. — Na osnovu ovih principa zakonodavac će se starati da se čuva i održi konfesionalni mir, koji odgovara duhu i prošlosti celokupnog našeg naroda.«⁵⁴⁾ Inače u toj deklaraciji nigdje nije bilo riječi o nacionalnim manjinama, niti o odnosu države prema tim manjinama.

Međutim, mada predsjednik Wilson u četrnaest tačaka nije afirmirao pravo na samoopredjeljenje kao opći princip, u nekim drugim, manje formalnim izjavama, on se na njega pozivao. Kad je govorio o budućoj mirovnoj konferenciji, 7. januara 1918. on je izjavio da »oblasti i narodi ne smiju biti predmet za razmjenu i za trampu između vladara, kao stoka ili pioniri na šahovskoj tabli«, nego da će se narodi raspoređivati po pravdi koja priznaje jedino ravnopravnost među zainteresiranim narodima.⁵⁵⁾ Ova i slične njegove izjave znatno su doprinijele u taboru centralnih sila da postepeno sazre misao o prekidu neprijateljstava i traženju primirja, uzdajući se u pravedan budući mir. Tome je u mnogome doprinijelo opće antiratno raspoloženje vojnika, koji u produženju rata nisu vidjeli nikakve perspektive, a u imperijalističkim ciljevima svojih vladara nisu vidjeli nikakav vlastiti interes koji je vrijedan da se za njega dâ život.

Međutim, nakon primirja i kapitulacije Austro-Ugarske, u bivšim teritorijama te zemlje, zatim Njemačke, te u Poljskoj, gdje je stanovništvo bilo izmiješano došlo je do znatnih nacionalnih gibanja. Na udaru su bili Nijemci, Austrijanci i Mađžari, koji su u prošlosti činili elitne nacije. Poljaci, Česi, Slovaci, Rumunji, Hrvati, Srbi i Slovenci bili su raspoloženi da im vraćaju milo za drago za vjekovnu diskriminaciju.

U Bosni i Hercegovini austrougarske vlasti su u ratnim godinama vodile smišljenu antisrpsku kampanju, u kojoj su mnogi ugledniji seljaci i trgovci bili izloženi šikaniranjima, pljački, pa čak i ubijanju bez suđenja. Na sâmoj Krfskoj konferenciji vodilo se računa o tome. Karakteristične su bile riječi Dušana Vasiljevića, člana Jugoslovenskog odbora iz Londona, inače

⁵⁴⁾ *Krfska konferencija — Krfska deklaracija*, Beograd, 1924, p. 6.

⁵⁵⁾ *Usp.*, Jovan M. Jovanović: *Diplomatska istorija Nove Evrope 1918—1938*, knjiga I, Beograd, 1938, p. 94.

Srbina iz Bosne i Hercegovine: »... Sam će narod hteti da se sveti onima, koji su mu na žao učinili. Pravoslavni narod u Bosni je mnogo stradao od države. On je velikim delom rasteran od kuća. A Austrija je toliko iskorištila razliku u veri, da je posejala ogromnu mržnju. Usled onoga što su Katolici i Muslimani počinili Pravoslavnima, njih će, kad uđe srpska vojska, uhvatiti strah. A i pravoslavni će gledati da se naplate koliko mogu. To se sve neće moći sprečiti. Ali se mora učiniti sve da se ne dogodi, a i ako se dogodi, da vide, da državna vlast to ne odobrava...«⁵⁶).

Karakteristično je, dakle, da se još na Krfskoj konferenciji, u junu 1917, više od godinu dana prije završetka rata smatralo da se čvrst pravni poredak i opća sigurnost od samog početka neće moći osigurati u Bosni i Hercegovini, nego da će međunacionalna i međuvjerska mržnja, koja je postojala odranije i koju je Austrija iz sebičnih razloga još više razbuktala, kada joj je to bilo potrebno, ostaviti duboke tragove na samom početku nove države.

I zaista, kad je srpska vojska ušla u Bosnu i Hercegovinu, u krajevima u kojima međuvjerski odnosi odranije nisu bili dobri, naročito u istočnoj Bosni, bilo je mnogo primjera maltretiranja muslimanskog stanovništva, upadanja u kuće noću, otimanja novca i stoke, sve u ime »rekvizicije.«⁵⁷)

Situacija nije bila ništa bolja ni u drugim krajevima istočne i srednje Evrope i predstojećoj mirovnoj konferenciji nametala se hitna potreba da se pozabavi, kako pitanjem novog povlačenja granica između država, tako isto i položajem nacionalnih manjina koje će se u novim državama tek naći. I dok su prije prvog svjetskog rata u granicama Njemačke i Austro-Ugarske, manjine bili Poljaci, Česi, Slovaci, Rumunji i južni Slaveni, sada je ranije dominantnim nacijama — Nijemcima, Austrijancima i Madžarima — prijetila opasnost da dođu u taj položaj u Poljskoj, Čehoslovačkoj, Rumunjskoj, i Kraljevini SHS. Pored toga, neriješen problem Muslimana u Srbiji, Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini, te posebno nacionalni problem Albanaca i Makedonaca, čekao je svoje rješenje.

Međutim, Versailleska mirovna konferencija nije se zaokupila pitanjem položaja nacionalnih i drugih manjina od samog svog početka. Mjeseci su prolazili a da se u tom pravcu nije ništa poduzimalo. Vrhovno vijeće (*Supreme Council*) dobilo je tek krajem aprila 1919. jedan dopis vlada Sjedinjenih Država i Britanije u kome se tražilo rješavanje položaja Jevreja u Poljskoj. Tada je obrazovan poseban Komitet četvorice (Sjedinjene Države, Francuska, Britanija i Italija),⁵⁸) koji je trebao razmotriti položaj manjina u državama Srednje i Istočne Evrope, kako pobijeđenim, tako i onima koje su se borile na strani pobjednika.⁵⁹)

⁵⁶) *Krfska konferencija — Krfska deklaracija*, p. 103.

⁵⁷) Svjedočanstva o tim prvim danima nakon rata ostavio je francuski novinar Charles Rivet, u putopisnoj knjizi — *Chez les Slaves libérés. En Yougoslavie*, Paris, 1919, pp. 165—177. Ova knjiga, ubrzo nakon njenog izlaska, bila je zabranjena u Jugoslaviji i Italiji. Pošto je Charles Rivet bio prva civilna osoba sa Zapada koja je prokrstarila našim krajevima nakon kapitulacije Austro-Ugarske, moguće je da su njegova svjedočanstva iznesena u toj knjizi imala neki utjecaj i na francusku vladu u određivanju stava u pogledu zaštite Muslimana u našoj zemlji na Versailleskoj konferenciji. O tome, međutim, nemamo izravnih dokaza.

⁵⁸) Te četiri zemlje bile su u navedenom komitetu zastupljene sa po dva predstavnika. I Japan je punopravno učestvovao sa jednim predstavnikom.

⁵⁹) O početima rada Versailleske konferencije na problemu manjina vidi — H. W. V. Temperley: *A. History of the Peace Conference of Paris*, vol. V, London 1921, pp. 123. i dalje.

No i nakon toga, ugovori o miru s Njemačkom i Austrijom bili su gotovo pri kraju, a problem manjina u tim zemljama, kao i u novim državama, još nije bio s potrebnom pažnjom razmotren. Tada je u nacrt mirovnog ugovora s Njemačkom unesena odredba koja je obavezivala Poljsku da nakon njegovog zaključenja naknadno prihvati obaveze u pogledu zaštite manjina koje će joj propisati glavne savezničke i udružene sile.

Analogno toj odredbi, kasnije je propisan i član 51. stav 1. mirovnog ugovora s Austrijom, koji je na jednak način obavezivao Kraljevinu SHS:

»Država Srba, Hrvata i Slovenaca, pristajući na njihovo uvrštenje u jedan ugovor sa glavnim savezničkim i udruženim silama, prihvata odredbe koje će te sile smatrati potrebnim za zaštitu interesa stanovnika u Državi Srba, Hrvata i Slovenaca, koji se po rasi, jeziku ili religiji razlikuju od većine stanovništva.«⁶⁰)

Prirodno je što je tako široka buduća obaveza, kojoj se nije znao sadržaj, naišla na veoma veliko protivljenje i Poljske i Kraljevine SHS. Ona je značila grubo kršenje suvereniteta tih država i *carte-blanche* u kojoj su savezničke i udružene sile mogle propisati svakakve obaveze koje su željele. No, protesti nisu ništa pomogli i valjalo je prihvatiti pregovore sa Odborom četvorice o modalitetima budućih ugovora.

Odbor četvorice najprije je izradio jedan model ugovora o zaštiti manjina za Poljsku, a zatim sličan ugovor i za Čehoslovačku, koje su bile potpuno nove države bez ranijih međunarodnih obaveza. Odbor je tek zatim smatrao da se sličnim ugovorima treba da obavezuju i Rumunjska, Grčka, Kraljevina SHS, kao i sve pobijeđene zemlje.

Zapisnici s vijećanja Odbora četvorice nisu se vodili. Znatno dio rada tog odbora poznat je iz stavova pojedinih vlada i njihove diskusije u tome Odboru, ali se potpun njegov rad nikada kasnije nije mogao rekonstruirati. U daljnjem prikazu poslužiti ćemo se materijalima koji su objavljeni i koje smo uspjeli prikupiti.

Obrazloženje za nametanje ugovora o manjinama Kraljevini SHS, koje je vjerojatno bilo službeni stav Britanske vlade, izložio je Temperley (Temperli) slijedećim riječima: »Da razmotrimo, na primjer, slučaj Srbije. Uvećanje te države u posljednjih deset godina bilo je veoma znatno i bilo je toliko veliko da je u stvari izmijenilo, ako ne identitet, ono u svakom slučaju njen čitav karakter. Ona je najprije bila velika poput starog Škotskog kraljevstva, da bi se ubrzo proširila za teritoriju Engleske i Irske, s obzirom na to da su priključene teritorije bile mnogo veće negoli prvobitna Kraljevina Srbija sama za sebe. U 1912. Srbija je još bila mala država bez izlaza na more, sa oko tri miliona stanovnika, od kojih su svi, osim malog broja Rumunja u dolini Timoka, bili jedne nacionalnosti, jezika i vjere. Kao rezultat balkanskih ratova, ona je došla u posjed značajnih teritorija na albanskoj granici, uključujući krajeve gdje je stanovništvo bilo gotovo potpuno albansko; uz to je stekla i Makedoniju, zemlju koja je generacijama bila mjesto najoštrijih sukoba, a gdje su Grci, Srbi i Bugari bili nerazmrsivo pomiješani

⁶⁰) Martens, *Nouveau Recueil Général*, 3e série, tome XI, p. 691.

(sic!). Ali, kao rezultat posljednjeg rata, došlo je do priključenja još većih teritorija. Čitava Bosna i Hercegovina sa znatnim muslimanskim stanovništvom, Hrvatska, Dalmacija i dijelovi Slovenije bili su ujedinjeni sa starom Kraljevinom i cjelokupno stanovništvo naraslo je na oko 12 miliona. Dodajmo da je čak i samo ime države promijenjeno iz Srbije u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, i onda se mora nametnuti pitanje da li promjena u karakteru te države nije bila toliko velika da je u stvari značila prestanak njenog (prvobitnog) identiteta. Dakle, svako razmatranje izgleda da ukazuje da je pravedno i poželjno da se ukaže na ovo veliko sticanje teritorije da bi se od te Vlade zatražilo da prihvati formalne obaveze slične vrste onima koje su nametnute Poljskoj i Čehoslovačkoj.⁶¹⁾

U stvari, s obzirom na to da se najprije išlo na nametanje obaveza o manjinama novim državama, Poljskoj i Čehoslovačkoj, koje su kao potpuno novi subjekti međunarodnog prava ulazile u međunarodne odnose bez ikakvih naslijeđenih obaveza, Kraljevina SHS nastojala se na konferenciji prikazati kao da vuče neposredan kontinuitet Kraljevine Srbije. To je bio i način da se, koliko je moguće, suzbiju imperijalističke ambicije Italije prema našim zemljama koje su ranije bile u sastavu pobijeđene Austro-Ugarske.

Predstavnici svih tih zemalja, uključujući i Kraljevinu SHS nisu se u načelu opirali potrebi međunarodne zaštite manjina, ali su bez uspjeha zahtijevali da se one unesu u Pakt Lige naroda i da na taj način budu priznate kao pravila općeg međunarodnog prava, obavezna za sve države. Američki predsjednik Wilson suprotstavio je tom zahtjevu argumente da je pobjeda nad neprijateljem izvojevana snagom svih saveznika, i da oni imaju pravo da traže posebne garancije za mir u pogledu zaštite manjina samo u nekim državama.

Na taj način, posebne obaveze za zaštitu manjina nametnute su mirovnim ugovorima svim pobijeđenim zemljama⁶²⁾ ostalim zemljama Srednje i Istočne Evrope koje su ratovala na strani saveznika, te kasnije i drugim državama koje su pristupale Ligi naroda. Francuska, Italija, Britanija, Belgija i skandinavske zemlje prošle su bez tih obaveza.

U Kraljevini SHS najprije su sve političke stranke bile protiv potpisivanja ugovora o manjinama koji su one protumačile kao »povredu državnog i narodnog suvereniteta«, posebno zbog toga što je od njega bila oslobođena Italija, za koju se već znalo da će zauzeti znatne teritorije naseljene slovenskim i hrvatskim stanovništvom.⁶³⁾

Dana 29. maja 1919. na plenarnoj sjednici Versailleske konferencije predsjednik Wilson održao je tajni govor u kome je apelirao na male zemlje da pristanu na te obaveze. Nakon toga one su popustile.⁶⁴⁾

Vlada Kraljevine SHS tražila je nakon toga izvjesne izmjene u tekstu ugovora. S obzirom na to da je citirani član 51. ugovora sa Austrijom na-

⁶¹⁾ Temperley, *op. cit.*, vol. V, pp. 127—128.

⁶²⁾ Njemačka je u tome bila izuzetak i u mirovnim ugovorima nije se obavezala ovim tipskim odredbama. Ona je, međutim, kasnije, sklopila dalekosežnije obaveze sa Poljskom posebnom konvencijom o recipročnim obavezama u Gornjoj Šleskoj.

⁶³⁾ Usp., Dr Ilija Pržić: *Zaštita manjina*, Beograd, 1933, p. 112.

⁶⁴⁾ Vidi — Temperley, *op. cit.*, vol. V, pp. 128—132.

metao obavezu naše države da prihvati sve propise o zaštiti manjina koje joj se naknadno propišu, ona je tražila garanciju da se ta prava savezničkih i udruženih sila gase nakon potpisivanja ugovora o manjinama.

Zatraženo je da se ugovor odnosi samo na manjine na teritorijama koje su ušle u sastav Kraljevine nakon prvog svjetskog rata, a ne i na one anektirane ranije. Po mišljenju Nikole Pašića, konferencija nije nadležna da se miješa u već izvršenu aneksiju potvrđenu Londonskim i Bukureštanskim ugovorom. Velesile su na taj argument odgovorile da, uslijed izbijanja svjetskog rata, one nikada na ta sticanja teritorija nisu potpuno i formalno pristale i da su stoga, navodno, nadležne da i o tim teritorijama raspravljaju.⁶⁵⁾

Britanski delegat istakao je da je nova država nasljednik obaveza Kraljevine Srbije iz člana XXXV Berlinskog ugovora o ravnopravnosti religija, te da bi bilo nepoželjno da se održe dva različita sistema zaštite, posebno što je novi sistem predviđao nadležnost u pogledu nadzora nad izvršenjem buduće Lige naroda. Stoga je on predlagao da velesile, članice Berlinskog ugovora razriješe Srbiju obaveza iz toga ugovora ukoliko ona pristane na novi jedinstven ugovor o zaštiti manjina. Francuski delegat bio je skloniji da se obaveze iz Berlinskog ugovora, koje su bile mnogo lakše, prošire na čitavu teritoriju nove države. No taj prijedlog nije bio prihvaćen.

Delegacija Kraljevine SHS isticala je da je Srbija u prošlosti, nakon 1878, tretirala sve manjine na svojoj teritoriji, za razliku od Rumunjske, pravedno i dobro. Po njenom mišljenju, makedonski Slaveni ne predstavljaju manjinu, nego su Srbi i da stoga nemaju potrebe za zaštitom. Što se tiče Muslimana, njihov položaj reguliran je Carigradskim ugovorom iz 1914 (pri tome je propušteno da se navede da je taj ugovor Srbija na početku rata otkazala). Navodno prednostima toga ugovora koristili bi se Albanci muslimani, a na Albance katolike odnosio bi se konkordat zaključen sa Srbijom. Izražena je još i spremnost da se ustanove i posebne albanske škole, čim prilike postanu normalne.⁶⁶⁾

Međutim, Italija je zaoštrila makedonsko i albansko pitanje, nastojeći da tim pritiskom prisili Kraljevinu SHS da bude popustljivija u pogledu međusobnog razgraničenja. Talijanski delegat 15. jula 1919. predložio je davanje Makedoniji analognih prava autonomije koja je Čehoslovačka već prihvatila u pogledu Prikarpatске Ukrajine. Nešto ublažena prava on je tražio i za okruge pretežno nastanjene Albancima — Peć, Đakovica, Prizren i Debar. Tamo bi lokalno stanovništvo trebalo dobiti »autonomiju u jeziku, školstvu, religiji, kao i lokalnoj administraciji«. Francuski delegat oštro se suprotstavio talijanskom prijedlogu, izražavajući poželjnost što manjeg mišljenja u unutrašnje poslove države.

Talijani su kasnije, 1. augusta, izložili ublažen prijedlog, predviđajući jedno centralno upravno vijeće u Bitolju, sa nižim vijećima u drugim okruzima. Britanski delegat, uz podršku američkog kolege, predložio je alternativu soluciju ustanovljenja rezidencijalnog komesara Lige naroda, koji bi sa savjetodavnom funkcijom na licu mjesta pratio izvršenje ugovora o manjinama. Obadvije alternative Vrhovno vijeće konferencije potom je odbacilo.

⁶⁵⁾ Pržić, *op. cit.*, pp. 112—113; Temperley, *op. cit.*, vol. V, p. 147.

⁶⁶⁾ C. A. Macartney: *National States and National Minorities*, Oxford 1934, p. 250.

Bili su odbačeni i drugi prijedlozi o posebnoj zaštiti Rumunja u dolini Timoka, te Talijana u Dalmaciji. Bez diskusije prihvaćen je poseban propis o zaštiti Muslimana, na koji ćemo se kasnije vratiti, a smatralo se da nije potreban propis o posebnoj zaštiti Jevreja koji je nametnut nekim drugim državama.⁶⁷⁾

Ugovor je potpisan 10. septembra 1919. uporedo sa potpisivanjem St. Germainskog (Sen-Žermenskog) mirovnog ugovora sa Austrijom⁶⁸⁾. U preambuli ugovora riješene su neke kontroverze između Vlade Kraljevine SHS i savezničkih i udruženih sila:

» ...

Uzimajući u obzir da su, od početka 1913. godine velike teritorije prisajedinjene Kraljevini Srbiji;

Uzimajući u obzir da se Srbi, Hrvati i Slovenci iz bivše Austro-Ugarske monarhije svojom voljom odlučili da se na trajan način ujedine sa Srbijom, u cilju obrazovanja nezavisne i ujedinjene države pod imenom Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca;

Uzimajući u obzir da je poželjno osloboditi Srbiju izvjesnih obaveza koje je primila Berlinskim ugovorom iz 1878. prema izvjesnim silama, i zamijeniti ih obavezama prema Ligi naroda;

Uzimajući u obzir da Država Srba, Hrvata i Slovenaca svojom voljom želi dati stanovnicima svih područja u sastavu te države bilo koje rase, jezika ili vjere, potpunu garanciju da će i nadalje s njima upravljati u skladu s načelima slobode i pravde;

....

Glavne savezničke i udružene sile, uzimajući u obzir obaveze koje Država Srba, Hrvata i Slovenaca prima na sebe ovim ugovorom, izjavljuju da je Država Srba, Hrvata i Slovenaca definitivno oslobođena obaveza sa držanih u članu 35. Berlinskog ugovora od 13. jula 1878«.

Prvih devet članova ugovora su opće odredbe, koje su potpuno analogne svim drugim ugovorima o manjinama, odgovarajućim odredbama mirovnih ugovora sa pobijedenim zemljama, kao i izjavama o zaštiti manjina koje su kasnije davale zemlje koje su pristupale Ligi naroda.

Član 1. propisuje da su odredbe članova 2—8 koji slijede temeljni zakoni koji se nikakvim unutrašnjim pravnim propisima države ne mogu mijenjati. Član 2 daje garanciju svim stanovnicima Kraljevine, dakle njenim državljanima ali i strancima, potpune zaštite života, i slobode, bez obzira na porijeklo, narodnost, rasu ili religiju. Isto tako pruža se garancija ispovijedaњу svake religije koja nije u suprotnosti sa javnim poretkom i moralom.

Članovi 3—5 uređuju sticanje državljanstva osoba koje su domicilirane na priključenim teritorijama ili su porijeklom sa njih. Tim osobama daje se i pravo opcije u ranije državljanstvo, te daju se garancije da se u tome

⁶⁷⁾ Macartney, *ibid.*, pp. 249—251; Temperley, *op. cit.*, vol. V, pp. 147—148.

⁶⁸⁾ S obzirom na to da je na taj način član 61. ugovora sa Austrijom već u momentu potpisivanja bio izvršen, spriječene su posljedice da on posluži kao *carte blanche*, u pogledu nametanja budućih obaveza Državi SHS. u pogledu manjinskih prava od strane savezničkih sila.

pogledu neće vršiti nikakav pritisak. Član 6 propisuje automatsko sticanje državljanstva za sve osobe rođene na teritoriji države, ukoliko se ne mogu pozvati na neko drugo državljanstvo po rođenju.

Član 7. daje garanciju jednakosti pred zakonom i uživanja građanskih i političkih prava svim državljanima bez obzira na rasu, jezik ili religiju. Razlike u religiji ne smiju predstavljati smetnju prilikom prijema u javne službe, kao ni za sticanje zvanja, počasti ili vršenje različitih zanimanja i zanata. Također se ne smije vršiti nikakvo ograničenje protiv slobodne upotrebe ma kojeg jezika u privatnim i trgovačkim odnosima, u pogledu vjere, štampe i na javnim zborovima. Predviđene su i olakšice u upotrebi drugih jezika pred sudovima za osobe kojima su ti jezici maternji.

Član 8. daje jednaku pravnu i faktičku garanciju državljanima koji čine etničke, vjerske ili jezičke manjine, kao i ostalim državljanima. Tu je uključena i sloboda ustanovljenja privatnih dobrotvornih, vjerskih i socijalnih ustanova i škola, s pravom da se služe svojim jezikom, te da slobodno ispovijedaju svoju vjeru.

Propis člana 9, mada je analogan odgovarajućim odredbama svih drugih ugovora, u pogledu Kraljevine SHS znatno je sužen u pogledu teritorijalne primjene. Njime je država preuzela obavezu da u srezovima sa znatnim brojem manjinskog stanovništva, Vlada osigura nastavu u osnovnim školama na maternjem jeziku, uz zavođenje službenog jezika kao obaveznog predmeta. Tim manjinama se osigurava i srazmjeran dio sredstava iz javnih fondova i budžeta za prosvjetne, vjerske ili dobrotvorne svrhe.

Dok su sve druge države taj propis bile dužne da primjenjuju na čitavoj svojoj teritoriji, Kraljevina SHS dobila je krupan ustupak, prema kojem se član 9. primjenjivao samo na teritorijama dodijeljenim Srbiji ili Državi SHS nakon 1. januara 1913. Na taj način Makedonija, današnje Kosovo i Sandžak bili su isključeni iz primjene, što je značilo odricanje toga prava na Makedonce, Albance i Turke. S druge strane, tim pravom mogli su da se služe Nijemci, Madžari, Talijani, Rumunji, Slovaci i druge manjine naseljene na teritorijama Hrvatske, Vojvodine, Slovenije i Bosne i Hercegovine. Bio je to krupan ustupak asimilatorskim težnjama Vlade u Beogradu.

Nakon ovih općih odredaba, u svakom ugovoru slijedili su posebni propisi koji su rješavali neki posebni manjinski problem te zemlje. Čehoslovačka je primila obavezu da osigura znatnu autonomiju Prikarpatskoj Ukrajmi, dok sudetski Nijemci nisu dobili nikakvih specijalnih prava.

Poljska, Rumunija i Grčka morale su prihvatiti posebne obaveze u pogledu zaštite Jevreja, svaka u drugačijem obujmu. Savezničke i udružene sile razriješile su te obaveze Kraljevini SHS, s obzirom na to što je Srbija veoma korektno primjenjivala u prošlosti član 35. Berlinskog ugovora u odnosu na Jevreje.

I, napokon, problem koji je glavna tema ove naše rasprave. Kraljevina SHS, Grčka i Armenija primile su specijalne obaveze u pogledu zaštite muslimana na svojoj teritoriji. Član 10. Ugovora sa Kraljevinom SHS. glasi:

»Država Srba, Hrvata i Slovenaca pristaje da za muslimane, u pogledu njihovog porodičnog i ličnog statusa, donese odredbe koje dopuštaju da se ta pitanja reguliraju po muslimanskim običajima.

Vlada Srba, Hrvata i Slovenaca poduzet će mjere da osigura imenovanje reis-ul-uleme.

Država Srba, Hrvata i Slovenaca obavezuje se da osigura zaštitu džamija, grobalja i drugih muslimanskih vjerskih ustanova. Dat će se sve potrebne olakšice i dozvole postojećim muslimanskim zakladama (vakufima) i vjerskim dobrotvornim ustanovama, a Vlada Srba, Hrvata i Slovenaca neće za ustanovljenje novih vjerskih i dobrotvornih ustanova uskratiti ni jednu od potrebnih olakšica, koje su zagarantirane drugim privatnim ustanovama te vrste.«⁶⁹⁾

Potpuno analogan toj odredbi jeste i član 14. Ugovora o manjinama sa Grčkom, osim što je tamo izostavljen stav 2. koji govori o imenovanju reis-ul-uleme.⁷⁰⁾ Član 7. Ugovora sa Armenijom nismo imali prilike da vidimo. Pošto on nije nikada stupio na snagu, nije ni objavljen u najpoznatijim zbirkama ugovora.

Sličan u pogledu domašaja je i član 2. stav 3. Deklaracije o zaštiti manjina, koju je izdala Albanija 2. oktobra 1921. prilikom svoga ulaska u Ligu naroda. Taj propis glasi:

»Poduzet će se prikladne mjere radi reguliranja porodičnog prava i ličnog statusa muslimana, u skladu s muslimanskim običajima.«⁷¹⁾

U čitavom tome opsežnom sistemu zaštite manjina koji je proizašao iz Versailleske konferencije, to su jedine specijalne odredbe koje se odnose na muslimane.

Na kraju valja navesti da su u svakom ugovoru o manjinama, u mirovnim ugovorima i deklaracijama prilikom pristupanja Ligi, države u pitanju preuzimale opsežne istovetne obaveze u pogledu nadležnosti Lige naroda. U Ugovoru sa Kraljevinom SHS to je bio član 11, iz kojega je proizlazilo slijedeće: (a) garancija Lige da će država u pitanju izvršavati obaveze iz manjinskog ugovora; (b) obaveza Države SHS (i drugih država u pitanju), da te odredbe u budućnosti neće moći mijenjati bez pristanka većine u Vijeću Lige; (c) nadležnost Vijeća Lige da na temelju upozorenja članova toga organa poduzima mjere i daje uputstva u slučaju povrede ili prijetnje povredom odredaba o zaštiti manjina; i (d) sve glavne savezničke i udružene sile i svi članovi Vijeća Lige stekli su pravo da jednostranom tužbom pokrenu spor protiv države koja je obavezna propisima o manjinama, o pravnim i faktičkim pitanjima pred Stalnim sudom međunarodne pravde. Odluke toga Suda imale su karakter presude.

U toku primjene tih odredaba, Vijeće Lige postepno je kroz praksu izgradilo složen postupak o ispitivanju povreda manjinskih propisa, te je i pravo podnošenja peticija proširilo na sve države članice Lige, te čak i na pripadnike manjina, da mimo organa vlastite države, neposredno upućuju peticije Sekretarijatu Lige.

⁶⁹⁾ Martens: *Nouveau Recueil Général*, 3e série, vol. XIII, pp. 521—526. Usporedni francuski i engleski originalni tekst toga ugovora objavljeni su u zbirci — Manely O. Hudson: *International Legislation*, vol. I, 1919—1921, Washington 1931, pp. 312—323.

⁷⁰⁾ Usp., Hudson, *op. cit.*, vol. I, p. 496.

⁷¹⁾ Hudson, *op. cit.*, vol. I, p. 734.

Ipak je taj postupak u primjeni razočarao sva očekivanja u pogledu pružanja garancija zaštite manjinskih prava. Peticije članova manjina mogle su se odbijati iz sasvim formalističkih razloga, a od država se nije moglo ni očekivati da će zbog sudbine manjine u nekoj drugoj državi kvariti svoje odnose s njom, osim ako se radilo o vlastitoj manjini u drugim zemljama, što je opet dovodilo do nejednake zaštite.

Ova sterilnost toga mehanizma zaštite još je više frustrirala pripadnike manjina, stvorila kod njih osećaj bespomoćnosti i navodila ih da pribjegavaju nelegalnim formama borbe za očuvanje valstitih manjinskih prava. Inače, čitav taj mehanizam zaštite pred Vijećem Lige kolabirao je još i prije nego što je Liga kolabirala u izvršenju svoje glavne funkcije — očuvanja svjetskog mira i sigurnosti. Poljska je već 1934. jednostrano otkazala svoj ugovor o manjinama, a da nije zatražila niti dobila prethodnu suglasnost o tome od Vijeća Lige. Liga je pred tim nezakonitim činom ostala nemoćna i nije poduzimala nikakve korake.

Da se vratimo na specijalne propise ugovora o zaštiti Muslimana. Iz svih do sada objavljenih podataka o radu Odbora četvorice i o radu na plenarnim sastancima konferencije posvećenih problemu manjina, ne može se izvući nikakav siguran zaključak o tome koja je od velesila predložila propis o posebnoj zaštiti muslimana u ugovore, koja se država u tome pogledu najprije imala u vidu, da li Kraljevina SHS, Grčka ili, pak, Armenija, i da li su unutrašnje prilike i neprijateljski odnos vlasti prema muslimanima u tim državama utjecali na predlaganje toga propisa.

Svi pisci koji su se bavili manjinskim sistemom i opisivali rad Versailleske konferencije u tome pogledu, manje-više, su reproducirali taj propis. Temperley navodi da je član 10. uvršten u ugovor sa Kraljevinom SHS na mjesto specijalnog propisa o zaštiti Jevreja.⁷²⁾ Macartney još navodi da izgleda da taj propis nije naišao na opoziciju,⁷³⁾ vjerovatno misleći na opoziciju Vlade Kraljevine SHS.

S obzirom na to da je u analognom članu 14. ugovora sa Grčkom izostavljena alineja 2. o imenovanju reis-ul-uleme, te da je član 10. u ugovoru sa našom zemljom najkompletniji, to bi govorilo u prilog tome da je taj propis najprije predviđen za našu zemlju, a zatim da je nametnut Grčkoj i Armeniji. Moguće je da je i putopisna knjiga francuskog novinara Charlesa Riveta (Šarla Rivea) »*En Yougoslavie*«, objavljena u Parizu 1919. gdje je opisan položaj Muslimana u Bosni i Hercegovini po zaposjedanju od strane srpskih trupa, izvršila određeni utjecaj na Francusku vladu da predloži taj propis. Neosporno je da je Francuska vlada najdosljednije branila na konferenciji interese naše zemlje, a vjerovatno, ukoliko je to bila francuska inicijativa, da baš zbog toga nije naišla na otpor Vlade u Beogradu. Sve to, ipak, spada u sferu nagađanja.

⁷²⁾ Temperley, *op. cit.*, vol. V, p. 148.

⁷³⁾ Macartney, *op. cit.*, p. 252. Interesantno je da dr Ilija Pržić, u svome inače veoma dokumentiranom i iscrpnom djelu *Zaštita manjina*, veoma malo pažnje pokazuje članu 10. toga ugovora. Slično je i sa djelom jednog drugog jugoslavenskog pisca — Dragoliub Krstitch: *Les Minorités, l'Etat et la Communauté internationale*, Paris, 1924. Ni jedan od te dvojice pisaca ne navodi nikakve podatke o diskusijama u Komitetu četvorice u pogledu člana 10.

Može se, međutim, sa priličnom sigurnošću zaključiti da član 10. u ugovoru o manjinama iz 1919. čini izvjestan kontinuitet u propisima o reguliranju položaja Muslimana u našim krajevima, još od Berlinskog ugovora iz 1878. pa sve do mirovnog ugovora Srbije sa Turskom iz 1914. To bi također ukazivalo da je taj propis najprije zamišljen za našu zemlju, pa zatim nametnut Grčkoj i Armeniji.

Ali komparativna analiza toga propisa sa odredbama o zaštiti Muslimana u Bosni i Hercegovini iz 1879. i 1909. te u Srbiji iz 1914. ukazuje da je ovaj posljednji propis, bez sumnje, sadržavao najmanje obaveze. U njemu se garantira primjena muslimanskog prava na lični i porodični status Muslimana, reguliran je položaj vakufa, ali on ne sadrži čitav niz drugih odredaba koje su raniji propisi obuhvatali.

Mada se predviđa imenovanje reis-ul-uleme, više, se ne predviđaju nikakve veze Muslimana iz Kraljevine SHS sa Šeih-ul-Islamatom u Carigradu, gdje sultanova vlast još nije bila likvidirana, niti se daje sloboda spominjanja njegovog imena u molitvama. To implicira kidanje svih veza jugoslovenskih Muslimana sa Turskom. Ništa nije navedeno o hijerarhiji islamske zajednice i njenom odnosu sa državnim organima, što je inače ugovorom iz 1914. između Srbije i Turske veoma precizno regulirano.

No, s druge strane, neke druge odredbe Ugovora o manjinama iz 1919. koje se odnose na garancije za sve religije, bez sumnje se odnose i na Muslimane. Riječ je o garanciji ravnopravnosti svih stanovnika bez obzira na vjeru iz člana 2. i člana 7, pravu podizanja privatnih dobrotvornih vjerskih i socijalnih ustanova i škola iz člana 8, te pravu traženja srazmjernog dijela fondova za te ustanove iz člana 9, na koje su se po slovu ugovora mogli pozivati jedino Muslimani iz Bosne i Hercegovine.⁷⁴⁾

Ostaje, međutim, kao paradoks da je već Krfska deklaracija proglasila islamsku vjeroispovijest kao priznatu i kao ravnopravnu sa pravoslavljom i katoličkom, da je to u potpunosti potvrdio i Vidovdanski ustav iz 1921, o čemu ćemo kasnije govoriti, iz čega proizlazi da su pripadnici te vjeroispovijesti proglašeni kao dio većine stanovništva u ujedinjenoj državi. Nasuprot tome, Vlada u Beogradu čak je i veoma olako priznala jednim međunarodnim ugovorom toj vjeri status manjinske religije i specijalna prava iz kojih je stajala garancija Lige naroda i njena mašinerija. Ta dva položaja su u očitoj suprotnosti, makar ukoliko se tiče Muslimana koji ne pripadaju nacionalnim i jezičkim manjinama.

Vjerovatno je da je Vlada SHS smatrala poželjnijim da dobrovoljno prihvati nešto međunarodnih obaveza u tom pogledu, koje su očito bile mnogo manje od onih koje je Srbija priznala u 1914. godini, a da, s druge strane, uporno odbija priznanje nacionalnih manjinskih prava Albancima, kao i pravoslavnim Makedoncima. Ispravno zaključuje dr Milan Bartoš kada navodi: »Koliko je bio važan nacionalni momenat za velikosrpski hegemoniistički i šovinistički kurs, dovoljno je ukazati na to da je beogradska

⁷⁴⁾ Dragoljub Krstić u djelu navedenom u prethodnoj bilješci, p. 310, netačno tvrdi da ni članom 10. nisu zaštićeni muslimani iz Kosova i Makedonije. To je u suprotnosti sa jasnim tekstom ugovora o manjinama iz koga se vidi da se jedino odredba člana 9. ne primjenjuje na teritorije anektirane nakon 1. januara 1913. Sve ostale odredbe, uključujući i član 10. imale su se primjenjivati na čitavoj teritoriji Države SHS.

vlada prihvatila ideju religiozne zaštite muslimana, a odbila je nacionalnu zaštitu tog istog živilja«. ⁷⁵⁾ Taj navod može se potkrijepiti i budućom politikom te Vlade, kada je prepustila Italiji stotine hiljada Hrvata i Slovenaca bez ikakvih garancija manjinskih prava, pa kasnije i Rijeku, a da je Neptunskim sporazumima od 20. jula 1925. postigla priznavanje srpsko-pravoslavnih crkvenih općina i škola na Rijeci, u Zadru, Peroju i Trstu. ⁷⁶⁾

Problem ratifikacije ugovora o manjinama iz 1919. došao je na dnevni red pred Privremenu narodnu skupštinu u Beogradu u 1920. godini. U ime Vlade Vojislav Besarović izložio je poslanicima sva gledišta koja je predsjednik Nikola Pašić izlagao u notama francuskom predsjedniku vlade Clemenceauu (Klemansou). On je, čak, otvoreno priznao da je »naša delegacija potpisala ugovor zbog teških posljedica koje bi izazvalo njegovo nepotpisanje«.

U debati koja je nakon toga vođena, jedina primjedba koja je stavljena bila je ona muslimanskog poslanika Šukrije Kurtovića, koji je protestirao što su u tome ugovoru Muslimani svrstani kao manjina, s obzirom na to da oni, po njegovom mišljenju, čine većinu stanovništva. Nakon toga, Ugovor je ratificiran gotovo jednoglasno, kao nužno zlo, kao nešto što se nije dalo izbjeći. ⁷⁷⁾

Dakle, još u 1920. godini nametnula se dilema da li je priznavanje manjinskog statusa Muslimana kao vjerske skupine, čak i uz prava i garancije postupka pred Ligom naroda, bila ipak jedna loša usluga, makar ukoliko se radilo o muslimanskom stanovništvu srpskohrvatskog jezičnog područja.

V. MANJINSKI UGOVOR SA KRALJEVINOM SHS U PRAKSI

U ovom poglavlju možemo veoma malo čega izložiti iz prakse. U prvom redu ostaje zadatak budućih istraživača da na temelju arhivskog materijala ispituju i zaključuju u kojoj je mjeri koja ugovorna odredba bila sprovedena i da li je u tom pogledu bilo značajnih razlika u pojedinim područjima ujedinjene Jugoslavije. Mi ćemo jedino izložiti u kojoj su mjeri propisi manjinskog ugovora našli svoga odraza u Vidovdanskom ustavu iz 1921. u Oktroiranom ustavu iz 1931, i posebno u zakonodavstvu koje je doneseno u izvršenju odredbe člana 10.

Vidovdanski ustav bio je po svome karakteru unitaristički ustav, koji je ujedinjenoj državi nametnuo centralizam, ne poštujući nacionalne razlike, niti historijsku tradiciju različitih pokrajina. U vanjskim simbolima priznavala su se samo tri naroda ili »troimeni narod«, što odražava i prvobitni naziv te zemlje. Makedonci i Crnogorci nisu bili priznati ni kao nacionalnosti niti kao nacionalne manjine. Unitarizam je išao tako daleko da je kao službeni jezik kraljevine propisao »srpsko-hrvatsko-slovenački« (član 3. Ustava iz 1921. i član 3. Ustava iz 1931), mada takav jezik očito nije nikada

⁷⁵⁾ Dr Milan Bartoš: *Međunarodno javno pravo*, I knjiga, Beograd 1954, p. 429.

⁷⁶⁾ Vidi o tome podatke, Bartoš, *op. cit.*, knjiga I, p. 430.

⁷⁷⁾ Stenografske beleške, V sveska, pp. 434—435, 463—465. Navedeno prema djelu — Jacob Robinson, and others: *Were the Minorities Treaties a Failure?*, New York 1943, p. 173.

postojao. Dakle, nacije koje su pripadale tom fiktivnom »srpsko-hrvatsko-slovenačkom« jezičnom području nisu imale nikakvog ni apstraktnog prava da se pozovu na Ugovor o manjinama iz 1921. Makedonci su još na Versailleskoj konferenciji od strane Vlade proglašeni Srbima, mada im je jezik različit, i do kraja Kraljevine Jugoslavije njima su se odricala sva jezična i nacionalna prava, što je u suštini značilo tešku povredu manjinskog ugovora, a koja je ostala bez ikakvih posljedica.

Muslimani srpskohrvatskog jezičnog područja imali su legalnu mogućnost jedino da se afirmiraju kao vjerska manjina i da tako očuvaju svoj identitet i individualnost.

Uz sve gornje nedostatke Vidovdanskog ustava iz 1921, on je ipak bio prilično liberalan za ono vrijeme u pogledu afirmacije temeljnih ljudskih prava, sloboda i ravnopravnosti svih građana. U tome pogledu, uz izuzetke, on je u znatnoj mjeri odražavao duh Ugovora o manjinama, mada su neke njegove odredbe bile uže formulirane i manje precizne u odnosu na odgovarajuće ugovorne obaveze.

Član 4. Ustava propisao je: »Svi su građani pred zakonom jednaki. Svi uživaju jednaku zaštitu zakona«. Za razliku od člana 7. Ugovora o manjinama, propušteno je da se doda — »bez obzira na rasu (nacionalnost), jezik ili vjeru«.

Član 12. stav 2. Ustava propisuje da je uživanje građanskih i političkih prava nezavisno od ispovijedanja vjere, ali je i tu propušteno da se istakne ravnopravnost nacionalnosti i jezika, shodno članu 7. Ugovora.

U pogledu manjina, i sâm Ustav je izvršio izvjesnu diskriminaciju prema prirođenim državljanima sa naknadno priključenih područja, čiji jezik nije bio »srpsko-hrvatsko-slovenački«. Član 19 propisuje da takva lica mogu dobiti državnu službu tek ako su deset godina nastanjena u Kraljevini, a isti uvjet propisuje i član 72. u pogledu izbora za poslanika u Narodnoj skupštini. To odlaganje sticanja punih političkih i građanskih prava bilo je također u suprotnosti sa članom 7. Ugovora o manjinama.

I pored tih propusta i odstupanja, Vidovdanski ustav je u početku davao dosta nade manjinama da će njihova prava biti poštivana. Međutim, nakon šestojanuarske diktature i pojačanog centralizma i unitarizma, koji je našao svoga odraza u Oktroiranom ustavu iz 1931, u tome novom aktu došlo je do značajnijih odstupanja od Ugovora o manjinama.

Osim što je član 3. ponovo propisao »srpsko-hrvatsko-slovenački« jezik kao službeni, u Ustavu iz 1931. nigdje nije bilo garancije upotrebe manjinskih jezika. Međutim, član 13. Ustava zabranio je osnivanje ne samo političkih stranaka nego i društava za fizički odgoj na regionalnoj, rasnoj ili vjerskoj osnovi. To je bilo u suprotnosti sa članom 8. Ugovora o manjinama.

U istom pravcu, član 16. stav 3. novog Ustava propisuje da su sve škole, javne i privatne, dužne da daju moralno obrazovanje i da razvijaju građansku svijest u duhu nacionalnog jedinstva i vjerske trpeljivosti. Taj propis suprotan je samom održanju nacionalnih i jezičkih manjina, i kao

takav u suprotnosti je sa čitavim Ugovorom o zaštiti manjina, koji upravo garantira održanje individualnosti, ako ne glavnih nacija, a ono makar manjina u Jugoslaviji.

Nas ovdje posebno interesira, s obzirom na položaj Muslimana u Jugoslaviji, u kojoj su mjeri u obadva ustava propisana prava o vjerskim slobodama i ravnopravnosti, i posebno, u kojoj je mjeri član 10. Ugovora o manjinama našao svoga odraza u tim ustavnim aktima.

Član 12. Ustava iz 1921. garantira slobodu vjere i savjesti i proglašava da su »usvojene veroispovesti« ravnopravne prema zakonu, te da se mogu javno ispovijedati. Stav 3. toga člana precizira da se usvajaju one vjere koje su u ma kome dijelu Kraljevine već dobile zakonsko priznanje, a da druge vjere mogu biti priznate samo zakonom.⁷⁹⁾ To se, nesumnjivo, odnosilo na islamsku vjeroispovijest.

Veoma je liberalan za ono doba propis stava 4. člana 12. koji navodi da nitko nije dužan svoju vjeru javno ispovijedati i da sudjeluje u vjerskim obredima — »osim kod državnih praznika i svečanosti i ukoliko to odredi zakon za osobe koje su podložne očinskoj, tutorskoj i vojnoj vlasti« — što je značajno ograničenje slobode savjesti.

Tačka 5. člana propisuje da — »Usvojene i priznate vere mogu održavati veze sa svojim vrhovnim vjerskim poglavarima i van granica države, u koliko to traže duhovni propisi pojedinih veroispovesti. Način, kako će se te veze održavati, regulisaće se zakonom«. S obzirom na to da je taj propis preuzet i u članu 11. Ustava iz 1931. time su Muslimani, makar na papiru, dobili čak i veće pravo od onoga što im je zagarantirano članom 10. Ugovora o manjinama. No taj propis imao je u vidu u prvom redu katoličku crkvu i njene odnose sa Svetom stolicom.

Za sprovođenje člana 10. Ugovora o manjinama najvažniji je propis člana 109. stav 3. Ustava iz 1921: »U porodičnim i naslednim poslovima Muslimana sude državni šerijatski sudije«. I taj propis preuzet je članom 100 stav 4. Ustava iz 1931.

Na temelju toga ustavnog propisa, 21. marta 1929. donesen je Zakon o uređenju šerijatskih sudova i o šerijatskim sudijama. Iz toga zakona proizlazi da članovi šerijatskih sudova sude po muslimanskom religioznom pravu, dakle ne po državnim propisima, ali da oni nisu vjerski službenici, nego državne sudije. Šerijatski sudovi bili su predviđeni u dva stepena, kao »sreski šerijatski sudovi« i »vrhovni šerijatski sud«, ali su to bila samo posebna odjeljenja sreskih sudova, odnosno apelacionog suda. Ti sudovi presuđivali su i u vakufskim sporovima.

Inače, što se tiče vakufa, na njih se odnosila opća odredba člana 12. stav 3. Vidovdanskog ustava, koja navodi — »... Usvojene i priznate vere

⁷⁹⁾ Ovaj izričit propis o potrebi zakonskog priznavanja vjere donesen je s očitom namjerom da se spriječi svaka aktivnost Bugarske egzarhije na području Makedonije, gdje je ona do 1912. imala većinu crkvenih općina i škola pod svojom kontrolom. Dr Ilija Pržić u svome djelu *Zaštita manjina*, Beograd 1933, p. 223, u tome pogledu navodi slijedeće: »... po našem mišljenju, državne vlasti mogu zabraniti vjerske organizacije veroispovesti koje su objavljene za šizmu (kao na pr. Bugarska egzarhija), ako vlasti stanu na gladište da su te organizacije u suprotnosti sa javnim poretkom«.

samostalno uređuju svoje unutrašnje verske poslove i upravljaju svojim zakladama i fondovima u granicama zakona«. I taj propis je bio preuzet u članu 11. stav 3. Ustava iz 1931.

Zakonom o islamskoj vjerskoj zajednici Kraljevine Jugoslavije od 5. februara 1930. ukinuta je vjerska autonomija Muslimana, da bi im bila djelimično povraćena u 1936. godini, no ona nije bila ni predviđena članom 10. Ugovora o manjinama.

Možemo općentio zaključiti, što se tiče sprovođenja odredbe člana 10. Ugovora o manjinama, kroz zakonske i ustavne propise Kraljevine Jugoslavije, da tu nije bilo odstupanja.

Glavni problem u Jugoslaviji bio je način sprovođenja agrarne reforme, koja je predviđena članom 43. Vidovdanskog ustava, a koja je u prvom redu pogađala muslimanske posjednike u Bosni i Hercegovini, Sandžaku, Kosovu i Makedoniji. Likvidacija feudalnih odnosa u zemlji bila je bez sumnje progresivna nužna i opravdana mjera. No pitanje je da li je prilikom sprovođenja agrarne reforme bilo zloupotreba, i to u prvom redu u krajevima nastanjenim muslimanima Albancima. Mogućnost tih zloupotreba otvarao je član 43. stav 3. Vidovdanskog ustava, koji propisuje: — »Pri naseljavanju kao i pri razdeobi eksproprisanih zemljišta imaju prvenstvo potrebiti radnici, koji su se borili za oslobođenje Srba, Hrvata i Slovenaca, i njihove porodice«. Taj propis otvarao je mogućnost izmjene nacionalnog odnosa stanovništva u pojedinim krajevima.

Na kraju da razmotrimo da li je od strane muslimana iz Jugoslavije bilo ikakvih pokušaja podnošenja peticija Vijeću Lige naroda u pogledu eventualnih kršenja propisa o vjerskoj ravnopravnosti, i posebno člana 10. Ugovora o manjinama iz 1919.

Svi materijali u vezi sa postupkom o zaštiti manjina pred Vijećem Lige bili su strogo povjerljive prirode i nisu bili dostupni javnosti. Međutim, u godinama 1938, 1939. i 1940, kad je Liga kao organizacija za očuvanje svjetskog mira već definitivno bila kompromitirana, i kad se ona odavno kompromitirala u zaštiti manjinskih prava, jedan službenik Lige, Mađžar Gustav Kővér, izvršio je indiskreciju službene dužnosti. On je objavio tri knjige na francuskom jeziku u kojima je izložio materijale o peticijama koje je mogao prikupiti, mada on sâm navodi da su ti materijali samo fragmentarni, dakle da nisu potpuni.

U prvoj knjizi sa polemičkim naslovom: »*Ne, Ženeva ne štiti nacionalne manjine*« iz 1938. obradio je peticije podnesene između 1933. i 1937. godine. U knjizi iz 1939. *Historija jedne izdaje* obuhvatio je peticije između 1929. i 1933. Napokon u posljednjoj knjizi iz 1940 pod naslovom *Početna greška Lige naroda*, kad je drugi svjetski rat već otpočeo, izložio je peticije do 1929. godine.⁷⁹⁾

U sve tri knjige mi smo našli podatke o ukupno dvadeset i jednoj peticiji u kojima je bila tužena Jugoslavija zbog kršenja Ugovora o zaštiti manjina. Najveći njihov broj odnosi se na prava pripadnika mađžarske nacionalne manjine, ukupno 11. Drugi po redu su Makedonci, koji su se u

⁷⁹⁾ Naslovi tih djela u originalu glase — *Non. Genève ne protège pas les minorités nationales!* Genève 1938; *Histoire d' une trahison*, Genève 1939; *L' erreur initiale de la Société des Nations* Genève 1940.

nekim peticijama deklarirali kao pripadnici bugarske manjine, sa 6 peticija. Albanci su podnijeli 3 peticije, dok je još jedan Nijemac putem peticije pokušao da ostvari pravo na jugoslovensko državljanstvo.

Dakle, osim toga posljednjeg izuzetka, u navedene tri knjige nismo naišli na peticije Nijemaca, Talijana, Slovaka, Rumunja, Čeha, Ukrajinaca, kao ni Turaka.

Također u sve tri knjige nismo naišli ni na jednu peticiju Muslimana sa srpskohrvatskog i makedonskog jezičnog područja.

Za predmet naše rasprave, međutim, od interesa je jedna albanska peticija, u stvari po datumu podnošenja prva koju je zabilježio Gustav Kóvér. Riječ je o peticiji Ujedinjenih komiteta Albanaca, datiranoj 6. septembra 1924. U odgovoru Jugoslavenske vlade tretiran je i problem općenite emigracije Muslimana iz Jugoslavije u Tursku, mada se sama peticija odnosi isključivo na položaj Albanaca u Jugoslaviji. Objavljujemo bez našeg komentara opis peticije i odgovor Jugoslavenske vlade, kako ih je dao Gustav Kóvér:

»Prema navodima podnosilaca peticije, Jugoslavija je organizirala oružane bande koje teroriziraju albanske krajeve i razaraju brojna sela. Nakon svakog razaranja slijedi kolonizacija ruskih, crnogorskih i srpskih naseljenika. S druge strane, seljacima i građanima albanske nacionalnosti otišana su njihova polja pod izgovorom primjene agrarnog zakona.

Na kraju krajeva, taj režim nije propustio da izazove masovnu emigraciju albanskog stanovništva u Tursku.

Napokon, podnosioci peticije žale se da su ustavne slobode mrtvo slovo i da je Jugoslavija jedina zemlja u svijetu u kojoj se ubija u prisustvu sudaca koji na to ne reagiraju.

Gore navedene činjenice u očitj su suprotnosti sa odredbama članova 1. do 8. prvog poglavlja Ugovora o zaštiti manjina, i žalitelji se nadaju da će Liga naroda intervenirati kod beogradske vlade da osigura primjenu navedenog ugovora.

Primjedbe Jugoslavenske vlade dostavljene su generalnom sekretaru u pismu od 29. novembra 1924. godine. Ono sadrži izvjestan broj opaski, među kojima treba istaknuti slijedeće:

Jasan cilj Ujedinjenih komiteta albanskih iredentista, navodi taj dokumenat, jeste pripajanje Albaniji jednog dijela Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Osim toga, ti komiteti nisu ni kvalificirani, ni pozvani da govore u ime albanske manjine u Kraljevini. Albanska manjina ima četrnaest svojih predstavnika u Skupštini, koji čine parlamentarni klub »Džemijet«. Dakle, taj klub, najpozvaniji da to čini, nije uputio ni jednu žalbu Ligi naroda, o pitanju albanske manjine u Kraljevini.

Kad bi se vjerovalo autorima te peticije, izgledalo bi da je kraljevska vlast svojim djelovanjem dovela u pitanje egzistenciju, materijalnu sigurnost i kulturnu aktivnost miroljubivog i civiliziranog albanskog stanovništva. Međutim, to stanovništvo nije ni miroljubivo, ni civilizirano. Ono je bez nacionalne svijesti, a sposobno je i spremno jedino na posao plaćenih ubica (*»travail mercenaire de condottieri«*). Kraljevska vlast također nije nikako ta koja srpečava kulturni razvitak miroljubivog albanskog stanovništva. Naprotiv, albanski šovinistički krugovi, naročito Ujedinjeni komiteti albanskih iredentista su ti koji čine smetnje civilizatorskom radu kraljevske vlasti.

Optužbe o kolonizaciji slavenskog stanovništva u razorenim albanskim selima, o tome da Albanci napuštaju svoje domove i o konfiskaciji zemlje od albanskog stanovništva, suprotne su istini i riječ je o agrarnoj reformi koja pogađa sve krupne posjede bez razlike, albanske i druge, širom čitave Kraljevine.

Što se tiče emigracije Muslimana općenito, a onih albanskih posebno, nju vlasti nisu izazvale, ni neposredno ni posredno. Ima među Muslimanima onih koji se ne mogu pomiriti sa idejom da je »kršćanska raja« (u originalu: »canaille chrétienne«, što bi u doslovnom prijevodu značilo kršćanski ološ) jednaka s njima i koji emigriraju u Tursku. Ti su slučajevi uostalom veoma rijetki.

Optužba da je Ustav Kraljevine mrtvo slovo, apsolutno je lažna, pošto Muslimani iz Južne Srbije imaju četrnaest poslanika, koji su najvećim dijelom albanske nacionalnosti.⁸⁰⁾

U navedenoj knjizi nema podataka da li je neki organ Lige uzeo u razmatranje istraživanje istinitosti bilo navoda peticije, bilo odgovora Beogradske vlade. Tek, ona nije provocirala nikakvu intervenciju Vijeća Lige, i ne znamo u kojoj je fazi stavljena *ad acta*. Koliko nam je poznato, nijedna od ostalih dvadeset peticija protiv Jugoslavije nije dovela ni do kakvih konkretnih mjera Vijeća Lige u Jugoslaviji.

VI. ZAVRŠNA RAZMATRANJA

Sistem zaštite manjina u Srednjoj i Istočnoj Evropi nije uspio da pruži ono što se na Versailleskoj konferenciji od njega očekivalo. Očekivalo se da će zaštita pružiti manjinama uvjete za ravnopravnost i očuvanje nacionalnog identiteta, i da će to biti faktor konsolidacije novostvorenih država i trajne podjele Evrope u novim granicama. Međutim, pošto se tim sistemom nisu mogle efikasno suzbiti hegemonističke i šovinističke namjere vladajućih građanskih krugova u tim novim državama, manjine su se osjećale frustriranim, bez zaštite, i radikalizirale su se.

To stanje pružilo je izvanrednu šansu Hitleru i nacistima po dolasku na vlast u Njemačkoj u 1933, u rušenju Versailleskog sistema. Vještom demagoškom politikom, Hitler je uspio da izmanipulira njemačku manjinu u drugim zemljama, da od nje stvori petu kolonu koja će mu biti veoma dragocjena u agresiji protiv tih zemalja. I odmah nakon osvajanja, svi pripadnici njemačke manjine, osim rijetkih i časnih izuzetaka, prihvatili su državljanstvo »Velikog Njemačkog Reicha«, stupili su u Wehrmacht (Vermaht), i uzimali su učešća u pljačkama i zločinima koje je njemačka sila vršila na teritorijama osvojenih zemalja. Kao izdajnici svojih zemalja, time su oni preuzeli dio odgovornosti i za zločine genocida i sve druge zločine počinjene u Evropi. Posljedice su bile ogromne migracije stanovništva u posljednjim godinama i neposredno nakon rata. Zajedno sa poraženom njemačkom vojskom, iz Istočne Pruske, iz Poljske, Čehoslovačke i naših krajeva, povlačile su se i ogromne mase njemačkog stanovništva. A nakon rata, odlukom saveznika, ta iseljavanja su dovršena.

⁸⁰⁾ *L'erreur initiale de la Société des Nations*, pp. 198—200.

Upravo zbog takve uloge njemačke manjine, Versailleski sistem zaštite manjina bio je u potpunosti kompromitiran, i nakon rata bilo je odlučeno da se on ne obnavlja.

U mirovnim ugovorima sa Madžarskom, Rumunjskom, Bugarskom, Italijom i Finskom iz 1947, unesena je opća odredba — da zakoni koji budu na snazi u tim zemljama neće činiti ili prouzrokovati diskriminaciju državljana zemlje u pitanju na temelju rase, spola, jezika ili vjere.

I cjelokupna zaštita manjina, nakon drugog svjetskog rata, išla je za tim da se ustanove opća i univerzalno primjenljiva pravila koja, međutim, više idu za zabranom diskriminacije negoli za pružanjem garancija manjinskim grupama na specijalna prava u pogledu vlastitih kulturnih i drugih institucija.

Već i Povelja Ujedinjenih nacija u članovima 1. i 55. govori o poštivanju prava čovjeka i osnovnih sloboda, bez razlike rase, spola, jezika ili vjere. Član 2. Opće deklaracije o pravima čovjeka, na sličan način, proklamira da su svakom dostupna sva prava i slobode navedene u toj Deklaraciji, bez razlike na rasu, boju kože, spol, jezik, vjeru, političko ili drugo mišljenje, narodnosno ili društveno porijeklo i dr. Sličan propis unesen je u član 2. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima, i u član 2. Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima. Oba ova pakta u članu 1. proklamiraju i pravo svih naroda na samoopredjeljenje, koje je dobilo pravni značaj već i Poveljom Ujedinjenih nacija.

I sva kasnija zalaganja Ujedinjenih nacija i njihovih specijaliziranih agencija usmjerena su više borbi protiv diskriminacije, negoli garanciji specijalnih manjinskih prava.

Danas se postavlja jedno teoretsko pitanje: da li su predratni propisi o zaštiti manjina još uvijek na snazi, pošto oni nikakvim formalnim aktom nisu okončani. Očito je da Liga naroda više ne postoji i da stoga nema više organa koji bi mogao da prati izvršenje obaveza iz tih propisa. Međutim, neki pisci ističu da usprkos nedostatku organa Lige, temeljni propisi iz tih ugovora ostali su i dalje na snazi i da oni i dalje pravno obavezuju države. Kod nas to mišljenje zastupa Milan Bartoš.⁸¹⁾ No neki francuski pisci, kao Charles Rousseau (Šarl Ruso)⁸²⁾ i Louis Cavaré (Luj Kavare)⁸³⁾ smatraju da je čitav taj sistem nestao zajedno sa Ligom naroda, te da više nije na snazi. Problem ostaje otvoren.

U našoj poslijeratnoj ustavnoj praksi, vrhunac u pružanju garancija narodnostima (nacionalnim manjinama) predstavlja ustavni amandman XIX iz 1968. On ide znatno dalje od svih obaveza predratne Države SHS u zaštiti i pružanju garancija ravnopravnosti manjina, kao i pravu na njihov nacionalni identitet.

Na kraju da se ukratko osvrnemo na sudbinu, posebno člana 10. Ugovora o manjinama.

⁸¹⁾ Dr Milan Bartoš: *Međunarodno javno pravo*, 1 knjiga, Beograd 1954, p. 434.

⁸²⁾ Charles Rousseau: *Droit international public*, Paris 1953, p. 22.

⁸³⁾ Louis Cavaré: *Le droit international public positif*, deuxième édition, tome I, Paris, 1961, p. 294.

Versailleska Jugoslavija, upravo zbog neriješnog nacionalnog problema, nije mogla odoljeti iskušenjima drugog svjetskog rata. Nacionalna neravnopravnost, diskriminacija prema nekim nacijama i manjinama, kao i rad njemačke pete kolone, možda su bili glavni uzroci brzog sloma bivše jugoslovenske vojske u aprilu 1941. Okupator je igrao na kartu nacionalne razjedinjenosti i netrpeljivosti i u tom pravcu izvršio je podjelu Jugoslavije, uz znatne aneksije koje je izvršila svaka od sila agresora — Njemačka, Italija, Mađarska i Bugarska. Okupatori su se nadali da će u formalno neanektiranim područjima naći dovoljno izdajnika, na koje će se moći osloniti da do kraja ostvare svoje maksimalne političke ciljeve.

Tako je pod protektoratom fašističke Italije i nacističke Njemačke, malobrojna grupa ustaša, odmah nakon stvaranja tzv. »NDH«, pristupila sistematskom genocidu u odnosu na srpsko i jevrejsko stanovništvo. Cilj im je bio stvaranje nacionalno homogenog područja, a u tome su se služili krajnje brutalnim sredstvima, za koja se smatralo da su u dvadesetom stoljeću zaboravljena. Vršeni su masovni pokolji nenaoružanog stanovništva i činjene su sve vrste diskriminacije, u čemu je glavni kriterij bila nacionalna pripadnost. Pri tome je Muslimanima nametnuta hrvatska nacionalnost, ne ostavljajući im mogućnost da izaberu neko drugo rješenje.

Četnički pokret, sa svoje strane, sprovodio je istu politiku, i to u Bosni i Hercegovini u prvom redu prema muslimanskom stanovništvu, ali i prema Hrvatima, naročito u Dalmaciji. Posebno su se talijanske okupacione snage istakle u poticanju toga bratoubilačkog rata, naoružavajući i četnike i ustaše, nadajući se da će na taj način stvoriti prazan prostor, otvoren talijanskoj kolonizaciji na našem tlu. Njemačka oružana sila, koja je bila neposrednije umiješana u zločine, imala je slične ciljeve.

Time su naši narodi prošli kroz period ubijanja i razaranja na nacionalnoj i vjerskoj osnovi, koja su po svojoj brutalnosti i opsegu čak i nadmašila vjerske ratove u Zapadnoj Evropi otprije tri stoljeća.

Jedina razumna alternativa tome sveopćem ubijanju i međusobnom istrebljenju predstavljao je program Komunističke partije Jugoslavije zajedničke borbe protiv vanjskih agresora i domaćih izdajnika, koja je ujedno bila i borba za potpunu nacionalnu ravnopravnost, za federalizam, kao i za socijalno oslobođenje. Taj program okupio je doslovno sve narode Jugoslavije u zajedničkoj borbi, i u najtežem periodu stvorio je solidne odnose za budući zajednički život. Taj doprinos narodnooslobodilačke borbe posebno je značajan za odnose između triju glavnih nacionalnih skupina na tlu Bosne i Hercegovine.

Možda su po prvi put od turskog osvajanja na našem tlu stvoreni uvjeti za potpunu ravnopravnost, gdje ni jedna nacija više neće biti dominantna nad drugima, niti će se bilo koja nacija u potčinjenom položaju. Međutim, ni ta bitka za potpunu nacionalnu ravnopravnost i za ispravne međunacionalne odnose, na temelju uvažavanja posebnosti svake od njih, nije dobivena samim proklamacijama tih načela u ustavnim i političkim aktima. I nakon rata u svijesti ljudi zadržali su se mnogi ostaci ideja o različitoj lojalnosti pojedinih nacija prema novom društvenom uređenju i novoj državi, o različitoj vrijednosti nacija u odnosu na naučne, kulturne i političke djelatnosti. Bilo je i preživjelih birokratsko-unitarističkih opsesija, koje su, na-

ročito u nekim periodima, rezultirale ka veoma neravnomjernoj nacionalnoj zastupljenosti u najvišim predstavničkim i političkim organima, na Univerzitetu, u kulturnim i drugim institucijama, mada se nitko na riječima nije odricao načela o nacionalnoj ravnopravnosti. I gledanja na pravo Muslimana na vlastitu nacionalnu individualnost u prvim poslijeratnim godinama veoma su mnogo varirala, što je imalo loših posljedica za uspostavljanje temelja istinske i dosljedne nacionalne ravnopravnosti, kao neophodnog uvjeta za bratstvo, jedinstvo i zajedništvo svih naših naroda na ovom tlu.

U tome kontekstu valja na kraju dati jednu općenitu ocjenu člana 10. Ugovora o majinama sa Kraljevinom SHS. Mislimo da nećemo pogriješiti ako istaknemo da je u prvim godinama nakon 1918, kada se situacija još nije bila stabilizirala, postojala istinska potreba za međunarodnim garancijama u korist muslimana kao vjerske skupine, usprkos ustavnim garancijama o njihovoj ravnopravnosti. Ta garancija pružala im je izvjesnu pravnu sigurnost i mogućnost opstanka. Vjerovatno je taj propis imao posrednog odraza i na formiranje muslimanske nacionalne svijesti, koje je uslijedilo sa historijskim zakašnjenjem u odnosu na hrvatsku i srpsku naciju.

Narodnooslobodilačka borba u godinama drugog svjetskog rata dovela je do konačnog odvajanja crkve od države, do potpune laicizacije čitavog našeg prava. Ta borba bila je vođena za istinsku ravnopravnost svih naših naroda, i svi Muslimani koji su u njoj uzeli učešća, svojim doprinosom izborili su se za to da nitko više nema pravo da ih tretira kao manjinu i kao strano tijelo, koje bi trebalo eliminirati sa ovoga tla.

U novim uvjetima i novom pravnom sistemu, koji je proizašao iz rata, naprosto su nestale mogućnosti za dosljednu primjenu člana 10. Ugovora o zaštiti manjina sa Kraljevinom SHS. Što je suštinski još važnije, nestale su i potrebe za zaštitom te vrste. Pošto je čitavo naše pravo laicizirano, nemoguće je više u pogledu porodičnog i ličnog statusa Muslimana primjenjivati njihovo vjersko pravo. Konačnim odvajanjem crkve od države, državna vlast izgubila je svako pravo da se upliće u imenovanje reis-ul-uleme, i to je postalo isključivo pravo islamske vjerske zajednice. Propis o zaštiti džamija, grobalja i o olakšicama vakufima, možda je jedini koji nije izgubio svaki praktični značaj. No cilj člana 10. bio je da se ti muslimanski spomenici i ustanove očuvaju i da se onemogućiti diskriminacija prema njima. Pozitivni ustavni i zakonski propisi uglavnom su to i sproveli.⁸⁴⁾

I na kraju, mislimo da je ova naša prilično opširna rasprava sa mnogim historijskim primjerima poslužila svojoj svrsi ako je ukazala na to da pružanje specijalnih garancija i specijalnih prava nekoj određenoj nacionalnoj, vjerskoj ili jezičnoj skupini predstavlja nužnu mjeru da se ta skupina očuva od diskriminacije. A svaka takva potreba ukazuje na objektivnu neravnopravan i potčinjen položaj te skupine u datoj državnoj zajednici. U tom položaju su se nalazile kršćanske zajednice u Otomanskoj carevini, i kroz

⁸⁴⁾ Muslimani kao vjerska (a ne kao nacionalna) skupina zaštićeni su mnogobrojnim općim međunarodnim propisima, donesenim nakon drugog svjetskog rata, a koji zabranjuju diskriminaciju ljudi u pogledu vjere ili vjerovanja. U okviru Ujedinjenih nacija upravo je u toku donošenje posebne Međunarodne konvencije o zabrani svih oblika netrpeljivosti i diskriminacije zasnovanih na vjeri ili vjerovanju. »Vjera ili vjerovanje«, prema nacrtu te konvencije, obuhvata teistička, neteistička i ateistička vjerovanja, a odvajanje crkve od države, prema tome nacrtu, ne treba samo po sebi smatrati vjerskom netrpeljivošću ili diskriminacijom zasnovanom na vjeri ili vjerovanju.

jedan relativno dugačak period muslimanske vjerske i nacionalne skupine u zemljama koje su u toku prošlog stoljeća stekle nezavisnost i slobodu od otomanske prevlasti.

Tek su se u našoj narodnooslobodilačkoj borbi stvorili svi uvjeti za ravnopravnost, posebno u Bosni i Hercegovini, kada takva specijalna prava više nisu potrebna ni jednoj od nacionalnih zajednica, uključujući i muslimansku. No zalaganje i borba za istinsku i dosljednu ravnopravnost svih naših naroda, uz pravo na očuvanje njihovog identiteta, i dalje su ostali kao stalna potreba.

INTERNATIONAL REGULATION OF LEGAL STATUS OF MOSLEMS WITH REFERENCE TO THE STATUS OF OTHER RELIGIOUS AND NATIONAL ENTITIES IN THE YUGOSLAV TERRITORY

Summary

The Moslems in Yugoslavia, as a religious entity, have acquired by Article 10 of the Convention of minority protection of 1919, an internationally protected and recognized status of minority. This fact seems at the present time somewhat peculiar, having in view that the Moslems of Serbo-Croat speech belong to the same ethnic group from which the former royal government wanted to create first a »serbo-croat-slovene«, and later on a »yugoslav« national entity. In addition, both Constitutions, that of 1921, as well as that of 1931, included a general guarantee of equality of recognized religions, among them the islamic one was included.

The foregoing provision of Article 10 meant, in fact, an accomplishment of a long process of mutual relationship of adaptation and dissensions between islamic and other religious and national ethnic groups since the conquest of these territories by the Ottoman Empire. That provision meant, at the same time, a significant stimulus to the process of formation of the particular Moslem nationality of Serbo-Croat speech, first of all in Bosnia and Herzegovina, where the Moslem group is the largest one and the most compact.

The condition of the Moslems in the yugoslav territories cannot be examined without having in mind the condition of the Christian and other non-Moslem groups in the former Ottoman Empire. In this respect, up to 19th century, the Islamic countries knew a larger measure of tolerance toward minority groups than the Western Europe in the same period, although that tolerance did not mean an equality and lack of discrimination. The Christians and Jews were protected in the Ottoman Empire by Sultans' firmans, and in later periods by the system of capitulations which conferred special rights of protection to some European Christian States: France and later on Austria, Russia and others.

In 19th century a process of creation of new national states at the Balkan peninsula was opened as the consequence of national liberation movements against the Ottoman rule. In these newly created or resurrected countries, Moslem population from a majority became a minority and subject

of numerous discriminations, although they were the most frequently of the same ethnic and linguistic origin as the Christian majority. In the most cases these Moslems were forced to leave their soil and withdraw with the weakened and corrupt Turkish administration.

The European Powers in that century, following their own national interests were ready to impose to these new States and to the Ottoman Empire some legal obligations concerning the equality and non-discrimination of all their citizens, and in some occasions certain special rights for the minorities. First, in this order, was the Protocol of 1830 on the guarantee of independence of Greece, followed by the Paris General Treaty of 1856 which dealt with the inhabitants of Turkey and in an even larger extent with the status of the citizens of Walachia and Moldavia.

This paper deals, in larger extent, with the minority provisions of the Berlin Treaty 1878, and with the subsequent development in this respect. Special attention was given to the provisions of nondiscrimination and protection of religious and ethnic minorities in Serbia, Montenegro and Ottoman Empire, and to the general development of status of all inhabitants of Bosnia and Herzegovina.

The Austro-Hungarian administration in Bosnia and Herzegovina, in spite of its autocratic rule and the general lack of democratic institutions, was successful in establishing a legal order which was the solid basis for an equal treatment of all the three national groups: Serbs, Moslems and Croats.

The Versailles system of protection of minorities of 1919, proved ineffective because all the States which were forced to adopt the obligations of this kind, felt them as a measure of discrimination and of distrust of their municipal legal systems. The former Yugoslav government correctly implemented obligations from Article 10 of Minority Treaty concerning special minority rights of the Moslem religious entity. But its general policy throughout the period until the Second World War consisted of an unequal treatment of its different national as well as minority groups. In an especially unpleasant position were the Macedonians and the Albanians.

The Yugoslav war of liberation in the years 1941—1945, was not only a social revolution, but also a war of national liberation of all nationalities and minorities living of this soil. It opposed successfully the policy and practice of genocide and mutual extermination of Yugoslav peoples, incited by the occupant powers.

After 1945, in the new post-war conditions of a complete laicized civil law, of the federal republican structure of State and of the higher protection of equality of all the national groups and minorities, granted by the constitutional law and judiciary, ceased the necessity of a special protection of the Moslems as a religious minority group. Especially in Bosnia and Herzegovina, perhaps for the first time after the Ottoman conquest, all the necessary conditions met a genuine equality of all three national groups, in spite of some inconsistencies in practical policy in some periods. But the persistent endeavours in maintenance and promotion of equality in everyday life, based on the preservation of identity of each national group, remained as a permanent task.

Štrajkovi radnika u Bosni i Hercegovini 1919 — 1920

Stvaranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca počinje novi period istorije naših naroda. Jednu vremensku cjelinu, jednu etapu u razvoju te nove zajednice svakako predstavlja vrijeme od ujedinjenja, pa do kraja 1920. godine. U tom periodu su izgrađeni i stabilizovani novi organi vlasti, formirane jedinstvene političke i druge organizacije za čitavu zemlju, a revolucionisanje naprednih snaga je dostiglo vrhunac. U periodu o kojem govorimo formirana je jedinstvena politička organizacija radničke klase Jugoslavije Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista), odnosno Komunistička partija Jugoslavije i jedinstveni sindikati. Vrijeme od njihovog formiranja aprila 1919. do 29. decembra 1920. godine, kada je donesena »Obznana«, predstavlja period u kome su ove organizacije legalno djelovale, pa se i zbog toga ovo doba uzima kao jedna cjelina u periodizaciji najnovije istorije Jugoslavije.

Većina jugoslovenskog proletarijata, oduševljenog ujedinjenjem zemlje i pod uticajem revolucionarnih pokreta u svijetu, već u prvim danima nakon formiranja jedinstvenih sindikata i političke partije radničke klase pristupa jednoj ili drugoj organizaciji tako da ove bilježe stalne uspjehe kako u pogledu narastanja svoga članstva, tako još više u ekonomskom pogledu zahvaljujući mnogobrojnim uspješno završenim štrajkovima i tarifnim akcijama.

Nastojanja radničke klase, izražena kroz vođenje tarifnih i štrajkačkih akcija, rezultirala su u vidnom porastu nadnica, u uvođenju osamsatnog radnog vremena u velikom broju preduzeća, dobivanju prava na biranje radničkih povjerenika i u mnogim drugim povlasticama usko vezanim za ekonomski položaj radnika (radnički konzumi, stanovi i dr.).

U ovom članku zadržaćemo se samo na pitanjima vezanim za borbu radnika za poboljšanje materijalnog položaja, za veće nadnice, za bolje radne uslove, za kraće radno vrijeme itd., jer mislimo da su u ovom periodu radnici na tom planu postigli najviše. Donošenje nekoliko zakonskih propisa, izmijenjena ekonomska i spoljnopolitička situacija i drugačiji odnos vlasti i poslodavaca onemogućili su u periodu poslije 1920. godine ovakvu aktivnost radničke klase, pa je i to, pored ostalog, uticalo na nas da se odlučimo za praćenje štrajkova i tarifnih pokreta samo u vremenu od ujedinjenja zemlje do kraja 1920. godine.

Uz iznošenje podataka o radničkim akcijama normalno je očekivati i iznošenje podataka koji govore o privrednim prilikama u Bosni i Hercegovini, strukturi radničke klase, cijenama na tržištu itd. U ovom članku je, na žalost, takvih podataka malo iz više razloga. Željeli smo, prije svega, da što potpunije prikažemo samu borbu radničke klase za poboljšanje svog položaja u jednom periodu karakterističnom, između ostalog, i po tome što je u njemu vođeno veoma mnogo tih akcija. Govoriti o privrednim prilikama, strukturi radničke klase, cijenama i drugim važnim momentima, potrebnim za cjelovitije sagledavanje kompleksnog pitanja, ovom prilikom nismo mogli, jer bi to zahtijevalo i daleko više prostora i vremena, a i prvo i drugo nam je bilo prilično ograničeno.

Nadamo se da će čitaoci, ipak, i bez ovih elemenata, moći steći određen dojam o borbi radništva Bosne i Hercegovine za poboljšanje svog položaja i ocijeniti kako je njihova borba bila teška, iako je riječ o borbi za, sa današnjeg aspekta gledano, ono što bi svaki zaposleni radnik normalno trebalo da ima.

Osnovni zahtjevi radništva Bosne i Hercegovine, kao i cijelog radništva Jugoslavije, u prvim danima i mjesecima zajedničkog života u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca mogli bi se svesti na dva tri dominirajuća: osamsatno radno vrijeme, priznavanje organizacija, povećanje plata, sloboda štampe, zbora i dogovora, kao i politička prava. Svi pokreti vođeni u tim prvim mjesecima nose u sebi i bar jednu od ovih karakteristika. Opšta situacija i revolucionarno raspoloženje u svijetu i Evropi samo je pogodovala ovim pokretima i mnogi od njih su možda i zbog toga završavali potpunim ili djelomičnim uspjesima radnika.

Među prve značajnije pokrete bosanskohercegovačkog radništva, vođene u zajedničkoj državi, svakako spada tarifni pokret radnika zaposlenih u željezari Zenica. Oni su tokom decembra 1918. godine istakli zahtjeve za potpisivanje novog kolektivnog ugovora. Nakon pregovora oko uslova ugovora, 13. januara 1919. godine kolektivni ugovor je bio potpisan¹⁾. Međutim, iako je uprava preduzeća potpisala kolektivni ugovor, nije bila spremna da ga i primjenjuje u potpunosti. Prije svega, ona nije željela da prizna radničku sindikalnu i političku organizaciju, a pogotovo nije htjela da se obaveže na to da prilikom zapošljavanja novih radnika prednost daje organizovanim.²⁾ Zatim je uprava oklijevala da ispuni uslove u pogledu ugovora.

¹⁾ Arhiv Bosne i Hercegovine (u daljem tekstu ABiH) Zemaljska vlada (u daljem tekstu ZV), Prezidijal (u daljem tekstu Prez.), br. 2109/1919, Kotarski ured u Zenici — Zemaljskoj vladi u Sarajevu.

²⁾ Isto — Kotarski ured u Zenici — Predsjedništvu narodne vlade u Sarajevu.

rom određenih nadnica u pojedinim pogonima Željezare, a nije ispunjavala ni druge odredbe ugovora, kao što su otpis starih dugova, ispunjenje zahtjeva činovništva koje se priključilo organizaciji itd. Zbog toga su radnici bili nezadovoljni, spremni i na odlučniju akciju u cilju obezbjeđivanja poštivanja sklopljenog ugovora. Direkciji Željezare uputili su rezoluciju sa svog zbora u kojoj je upozoravaju da, ako se ne ispune uslovi kolektivnog ugovora, može u preduzeću doći do nereda i neželjenih posljedica. Na moguće posljedice nesporazuma oko kolektivnog ugovora upravitelja Željezare je upozorio i kotarski predsjednik u Zenici koji je dobro poznao prilike u preduzeću i uticao da se nesporazumi izglade. Što pod pritiskom radnika, što zahvaljujući drugim okolnostima, uprava preduzeća je prihvatila i ispunila sve radničke zahtjeve osim onog o priznavanju organizacije i njenog uticaja na politiku zapošljavanja novih radnika. Tako je privremeno bio završen ovaj pokret radnika Željezare Zenica. Kažemo privremeno zato što se radnici nisu mirili sa ovakvim rješenjem i ubrzo su ponovo pokrenuli pitanje priznavanja organizacije, kao što su, uostalom, to činili i radnici u drugim mjestima.

Jedna akcija bosanskohercegovačkog proletarijata, izvedena 21. februara 1919. godine, razlikuje se i po svojim dimenzijama i motivima koji su do nje doveli od svih kasnije vođenih pokreta u ovim pokrajinama. U mnogome ona nas podsjeća na majske štrajkove 1906. godine. Riječ je o petsatnom protestnom generalnom štrajku radnika Sarajeva, Mostara, Tuzle, Banja Luke, Travnika, Zenice i Bosanskog Broda. Toga dana se na ulicama ovih gradova na poziv Socijaldemokratske partije Bosne i Hercegovine i u organizaciji sindikalnih saveza našlo preko 30.000 radnika.

Osnovni motiv koji su imala rukovodstva radničkih organizacija BiH za pokretanje i izvođenje ovakve akcije je političke prirode, a onda uzanj istaknuti su i neki drugi zahtjevi radničke klase, kao što su osamsatni radni dan, pravo štampe, sloboda zbora i dogovora itd. No, prije nego što donesemo neki zaključak o ovoj veoma krupnoj akciji bosanskohercegovačkog radništva, da u kratkim potezima iznesemo njen tok.

Počinjući svoj izvještaj o ovom štrajku u Sarajevu *Glas slobode* piše: »Svi radnici i radnice u Sarajevu obustavili su rad, uzeli učešća na skupštinama i svi do jednog učestvovali u demonstrativnom ophodu po gradu³⁾. Pri tome se ističe da su na poslu ostali samo oni radnici koji po prirodi posla ne mogu napustiti radno mjesto, kao što su dežurni kod parnih kotlova, telegrafa i telefona, u vodovodu i električnoj centrali, te vozači ambulantskih kola. Ostali su svi, kako je to ranije bilo dogovoreno, obustavili posao u 9 sati ujutro i vratili se na posao u 2 sata poslije podne. Inače, u štrajku su učestvovali svi željezničari, poštansko osoblje, radništvo Fabrike duhana, fabrike Rachera i Babića, Butaconog, radnici vojnih preduzeća, osoblje tramvaja, vozači automobila, kočijaši, opštinski radnici, zatim svi tipografski i štamparski radnici, knjigovesci, drvodjeljci, građevinari, krojači, kožari, kovinari, moleri, odžačari, nekvalifikovani radnici, pekari i radnici ostalih struka. U gradu su za vrijeme štrajka bile zatvorene sve kafane i trg-

³⁾ *Glas Slobode*, Sarajevo, br. 43/1919. O pokretanju ove akcije govori i dokument ABiH, ZV, Prez. br. 1218/1919. koji Zemaljska vlada šalje komandantu bosanske divizijske oblasti.

vine, a mnogi kelneri i trgovački pomoćnici su također uzeli aktivnog učešća u akciji. Veliki broj žena radnica je također učestvovao u štrajku, kao i svi šegrti i mladi radnici. Među omladinom je, čak, bio i jedan broj učenika sarajevskih srednjih škola. Ukupno se pred Društvenim domom i u njemu (Društveni dom se nalazio kod Glavne pošte na Obali — A. H.) sakupilo oko 12.000 radnika i radnica, koji su na zbornu mjesto dolazili ili u povorkama ili u većim grupama sa zastavama. Organizatori ove akcije su, zapravo, željeli u više mjesta u BiH održati protestne skupštine sa ovim dnevnim redom: Obespravljanje i provociranje radničke klase. Odziv radnika je, međutim, bio takav da se čitava akcija pretvorila u svim pomenutim mjestima u petočasovni generalni štrajk, a namjeravane skupštine su se pretvorile u jednočasovni izliv nezadovoljstva radništva sa politikom koja se u zemlji vodi, naročito u odnosu prema radnicima i njihovim organizacijama. Kako u Društveni dom u Sarajevu nije mogla da stane ni petina prisutnih radnika, odlučeno je da se održe tri skupštine: jedna u Društvenom domu, druga pred Domom i treća pred Glavnom poštom.

Sve tri sarajevske skupštine su bile identične. Razni govornici iz rukovodstva Socijaldemokratske partije Bosne i Hercegovine u suštini su govorili o istom, a na svima je usvojena i ista rezolucija. Smisao svih istupa na skupštinama može se sagledati iz ovih nekoliko rečenica izrečenih na prvoj skupštini u Društvenom domu: »... Mi smo, drugarice i drugovi, stupili u ovaj protestni generalni štrajk da njime protestujemo protiv politike buržoazije, koja hoće da svoju vlast što više ojača... Mi nikad nismo živili u iluzijama da ćemo u jugoslovenskoj buržoazskoj državi imati socijalnu pravednost i ekonomsku jednakost, kako je obećavalo buržoasko Narodno Vijeće, niti smo se uzdali blagostanju u novoj državi. Ali očekivali smo da ćemo imati političke slobode: slobodu štampe, sastajanja i udruživanja. I zbilja, prvih dana iza prevrata imali smo političke slobode. Ali sada se te političke slobode sve više skućavaju... Glavni odbori našega pokreta pokušali su da intervišu i da uplivišu na vladu da prestane sa ovakvim režimom prema radnicima... Na posljetku smo mislili da u Državnom Vijeću uložimo protest protiv svih progona i obespravljanja. Ali u pitanju slanja delegata u Državno Vijeće buržoazija je postavila krunu dosadašnjem provociranju radničke klase. Oni nedaju jedinoj radničkoj stranci odgovarajući broj zastupnika, a uz to još radnicima na silu nameću zastupnika, koji nije u njihovoj sredini, koji nikoga ne predstavlja time idu i za cijepanjem našega pokreta.«⁴⁾

Na svim skupštinama je usvojena ista Rezolucija u kojoj se prije svega izražava »najveće nezadovoljstvo« sa politikom bosanske Zemaljske vlade i Jugoslovenske vlade prema radnicima. Zatim se »naročito« protestuje što Socijaldemokratskoj stranci Bosne i Hercegovine nije omogućeno da u ime radnika pošalje odgovarajući broj svojih zastupnika u Privremeno Narodno Predstavništvo, odnosno što je Narodno Vijeće odlučilo da Socijaldemokratskoj stranci Bosne i Hercegovine ponudi dva mandata, a jedan takozvanim »nacionalnim socijalistima« za koje se kaže da ih uopšte i nema na ovom području. U Rezoluciji se ističe da će, u slučaju da ostane na snazi ovaj zaključak Narodnog Vijeća i ako u Državno Vijeće ode zastupnik »na-

⁴⁾ *Glas Slobode*, Sarajevo, br. 43/1919 — iz govora S. Jakšića.

cionalnih socijalista«, »radni narod Bosne i Hercegovine« bojkotovati Državno Vijeće i uopšte neće unj slati svoje predstavnike. Na kraju u Rezoluciji se »energično« traži da se bez odlaganja ukine cenzura štampe i pisama i sva druga ograničenja političkih sloboda, a »radni narod širom Bosne i Hercegovine« poziva da se što čvršće organizuje u svoje klasne političke i sindikalne organizacije.⁵⁾

Ova akcija je zaključena u Radničkom domu na taj način što je istaknuto da je ovo bila veoma uspješna »probna mobilizacija socijalističke vojske« koja je pokazala pravu snagu radničke klase. Radništvo je pozvano da pristupa Socijaldemokratskoj partiji i sindikalnim organizacijama, jer samo organizovano može predstavljati snagu koja će od svakog biti respektovana. U dva sata poslije podne svi radnici su se vratili na svoja radna mjesta i otpočeli sa radom.

Protestna skupština u Mostaru bila je zakazana u prostorijama »Central«-kina, ali kako se tu sakupilo preko 4.000 lica, »čitav radni i siromašni narod«, skupština se morala održati na otvorenom prostoru. Na skupštini je usvojena ista Rezolucija kao i u Sarajevu, a nakon skupštine i ovdje su radnici u povorci pošli ulicama grada. Nakon toga, radnici su se vratili na svoj posao.⁶⁾

U zakazano vrijeme u čitavom Travniku je bio obustavljen posao. Sve radnje su bile zatvorene, a radnici Tvornice duhana i Fabrike šibica su korporativno došli na skupštinu. Pošto svi prisutni nisu mogli stati u salu Radničkog doma, skupština je održana na otvorenom prostoru pred Domom. Prisustvovalo je preko 1.000 radnika, a skupština je usvojila istu Rezoluciju kao i u Sarajevu.⁷⁾

U Banjoj Luci je skupština prvobitno bila zabranjena, a onda su vlasti, ipak, odobrile njeno održavanje, ali samo tri sata prije predviđenog vremena za njen početak. Tako je organizatorima ostalo veoma malo vremena za pripreme i agitaciju. Ipak, odziv radnika je bio odličan. U gradu je bio obustavljen sav posao, radnje zatvorene, a na zbornom mjestu se našlo preko 2.000 radnika. Skupština je održana na otvorenom prostoru i kao i sve skupštine u unutrašnjosti Bosne i Hercegovine, usvojila istu Rezoluciju kao što je usvojena u Sarajevu. Radnici i radnice su nakon skupštine prošli u povorci ulicama grada. Obustava rada ovdje je trajala do podne kada su se radnici u čitavom gradu vratili na posao.⁸⁾

Radnici Zenice su kao i radnici ostalih mjesta tačno u 9 sati i 30 minuta obustavili posao i stupili u generalni štrajk. Radnici Željezare i Rudnika su se postrojili i noseći pred sobom veliki natpis »Dolje cenzura«, krenuli na zbornom mjesto. Tamo su se već nalazili željezničari i radnici ostalih preduzeća. Skupštini je prisustvovalo preko 2.500 radnika. Nakon što je usvojena Rezolucija radnici su se razišli.⁹⁾

⁵⁾ Isto, iz Rezolucije.

⁶⁾ ABiH ZV, Prez. br. 1309/1919, *Glas Slobode*, Sarajevo, br. 43/1919.

⁷⁾ *Glas Slobode*, Sarajevo, br. 43/1919.

⁸⁾ Isto, br. 44/1919.

⁹⁾ Isto.

Po masovnosti poslije sarajevske, najbrojnija skupština održana je u Tužli. Tu se pred Radničkim domom okupilo preko 5.000 radnika. Na skupštinu su u povorkama stizali radnici iz rudnika, solana, iz Fabrike špirita, ciglarski i ostali pošto je prethodno u svim preduzećima bio obustavljen posao. Skupština je počela pred Radničkim domom, a završena je u 12 sati i 30 minuta pred Okružnom oblasti. Nakon što se izmijenilo više govornika, usvojena je pomenuta rezolucija i predata vlastima.¹⁰⁾

Podatke za štrajk u Bosanskom Brodu nismo našli, ali se može pretpostaviti da je i tamo odziv radnika bio dobar i da su i na toj skupštini istaknuti isti zahtjevi, kao i na svim ostalim, i usvojena ista Rezolucija.

Generalni štrajk i protestne skupštine su održani u onim mjestima iz kojih su predstavnici radničkih organizacija prisustvovali sjednici Glavnog odbora Socijaldemokratske stranke na kojoj je donesena odluka o ovoj akciji. Zato su obustave rada izvedene u svim mjestima istovremeno, skupštine su raspravljale o istim problemima i na kraju sve usvojile istu Rezoluciju.

I ovako akcija je bila impresionirajuća, a da je priprema za njeno izvođenje, naročito u unutrašnjosti Bosne i Hercegovine bila bolja, taj bi efekat bio neuporedivo veći, pogotovo da su joj se pridružili radnici iz Vareša, Kaknja, Breze, Ilijaša, Podlugova, Višegrada, Sjetline, Zavidovića, Teslića, Lukavca, Brčkog, Bijeljine, Drvara, Prijedora, Bihaća, Jajca, Dobrljina, Maslovara, Pala i Konjica, odakle su na adresu organizatora stigli brojni prigovori zato što i radničke organizacije ovih mjesta nisu pozvane da učestvuju u ovoj akciji¹¹⁾. Da se to postiglo, onda bi umjesto 30.000 učesnika u ovom generalnom štrajku taj broj iznosio bar 50.000, a to bi nesumnjivo imalo i te kakvog efekta.

Motivi kojima su se rukovodili organizatori ove akcije, kada su je pokretali i vodili, su, prije svega, političke prirode. Vođstvo bosanskohercegovačke Socijaldemokratske stranke je, prema programskim načelima, kojih se ova partija i tada i kasnije striktno držala, željelo da pomoću snage radničke mase utiče na vlast da i njega uključi u sistem vlasti imenujući predstavnike Partije koju ono zastupa u najviša državna predstavnička tijela. Tako bi se, bar donekle, ostvarila programska orijentacija ove Partije za osvajanje vlasti parlamentarnim putem. Prema tome, generalni štrajk koji ona pokreće sa ovakvim ciljevima nije revolucionarna akcija nego, ovog puta, metod pritiska jedne političke partije na politički sistem u zemlji u cilju postizanja određenog političkog cilja. S druge strane, masovnost akcije i oduševljenje s kojim radništvo u nju stupa pokazuje raspoloženje masa i spremnost na borbu, što je, donekle, odraz i opšteg revolucionarnog raspoloženja proletarijata u svijetu koje je tada zahvatilo većinu evropskih, pa i neke vanevropske zemlje. Učešće takvih radničkih tribuna, kakvi su bili Đuro Đaković, Gojko Vuković i drugi, u organizovanju i izvođenju ove akcije ukazuje na to da se diferenciranje na revolucionare i one koji to nisu još nije izvršilo u radničkom pokretu. U dobroj mjeri tome treba i zahvaliti što je akciju prihvatilo onoliko radništva, kao i što su se na skupštinama, pored

¹⁰⁾ ABiH, ZV. Prez. br. 1316/1919; *Glas Slobode*, Sarajevo, br. 46/1919.

¹¹⁾ Isto.

čisto političkog zahtjeva Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine da u Državnom Vijeću jedino ona bude zastupnik interesa radničke klase ove zemlje, mogli čuti i drugi zahtjevi u pogledu radnog vremena, slobode organizovanja, slobode štampe, cenzure itd.

Zanimljivo je da sa datumom izvođenja ove akcije bosanskohercegovačkog radništva koincidira datum jedne, za radnički pokret, značajne naredbe. Vrhovna komanda sa O br. 36083 od 21. II 1919. naredila je: »Da bi se sprečili eventualni štrajkovi željezničkog osoblja, kao i njihova nepokornost svojim starešinama, naređujem: Da komandanti mesta na pismenu predstavku šefova željezničkih stanica intervenišu sa svojim trupama u cilju obezbeđenja reda i pravilnog saobraćaja«¹²⁾. U toku izvođenja ovog štrajka vojska, doduše, nije intervenisala, ali ova naredba ukazuje na to da će novi režim uskoro početi da pokazuje zube svakom ko nije spreman i voljan da mu se bez pogovora pokorava. Trebalo je da prođe samo jedan kraći period dok se nova vlast u novoj državi snađe, učvrsti svoje pozicije, pa onda da pokaže svoje pravo lice.

U prvim mjesecima 1919. godine mnoge tarifne i štrajkačke akcije završile su se potpisivanjem kolektivnih ugovora između radnika i poslodavaca. Ti ugovori su redovno bili vrlo povoljni za radnike i regulisali su i ona pitanja koja ranije obično nisu rješavana. Navešćemo kao primjer jedan takav ugovor. Savez građevinskih radnika u Sarajevu sklopio je 19. marta 1919. godine sa poslodavačkim udruženjima radni ugovor za 1919. godinu. Ugovor se primjenjuje od 24. marta iste godine. Njim se u osnovi rješavaju dva krupna pitanja: radno vrijeme i nadnice. Što se tiče radnog vremena, zaključeno je da ono traje osam sati dnevno, da počinje u 7 ujutru i traje do 12 u podne i od 14 do 17 sati. U pogledu nadnica ugovor predviđa tri kategorije radnika: početnici, mlađi radnici imaju 3 krune na sat, srednji radnici će primati 3,60 kruna na sat, a najbolji radnici će imati 4 krune satnicu. Isplata zarada po osnovu ugovora obavlja se svake subote. Osim ovih osnovnih, u ugovoru su sadržane i odredbe o otpuštanju radnika, radničkim povjerenicima, prekovremenom radu koji se za prva dva sata plaća sa 50% više, a nedjeljom i više od dva sata sa 100% više. Za rješavanje sporova koje povjerenici ni ugovorne strane ne bi mogle riješiti predviđeno je mirovno povjereništvo od 7 članova. Ugovorom se također regulišu pitanja baraka za radnike na gradilištima, zapošljavanju radnika, zaštiti na radu i još neka manje važna.¹³⁾

O mjerama režima protiv radničkog pokreta govori se na posebnom mjestu. Ovdje neke od njih pominjemo zato što su za njih vezane radničke akcije o kojima se govori u ovom poglavlju. Tako, na primjer, uz zabranu proslave Prvog maja 1919. godine povzdana je protestna akcija bosanskohercegovačkog radništva, što kasnije dovodi do velikog hapšenja, štrajkova, privremene zabrane rada sindikata i dugotrajne pasivne rezistencije radnika u nekim krupnim preduzećima rudarske industrije.

Ministarski savjet je na svojoj sjednici 26. aprila 1919. godine odlučio da se na cijeloj »vojišnoj zoni«, u koju spadaju i gradovi Zagreb, Ljub-

¹²⁾ ABiH, ZV. Prez. br. 1343/1919 — Komanda II armijske oblasti — Narodnoj vladi za Bosnu i Hercegovinu, potpis Stepa Stepanović.

¹³⁾ *Glas Slobode*, Sarajevo, br. 74/1919.

ljana, Split, Sarajevo i dr. zabrani Prvog maja svako manifestovanje u bilo kom vidu. Obrazlažući ovu zabranu, Vlada ističe da se ona donosi: »... radi toga što se na vojišnoj zoni ne mogu dozvoljavati takve manifestacije. Pozovite sve da bude mira jer se svaki nemir i svaka akcija iskorišćuje protiv nas i ugrožava položaj na konferenciji mira. Čim se svrši pitanje naših granica, onda će prestati i sve ove preventivne mere, koje diktiraju ratne prilike i sadanji položaj i vlada tada neće činiti smetnje slobodnom manifestovanju uverenja.«¹⁴⁾

Objašnjenje da se zbog položaja naše delegacije na Versajskoj konferenciji zabranjuje proslava prvog maja je prilično prozirno, jer ipak se zna šta znači Prvi maj za radničku klasu, pa ga zbog toga ni radništvo širom naše zemlje nije htjelo da prihvati. Već 29. aprila 1919. godine rudari državnih rudnika u Zenici i Kreki počeli su s pasivnim otporom, protestujući na taj način protiv odluke o zabrani proslave Prvog maja.¹⁵⁾ Sarajevski radnici zaposleni na tramvajima, u željezničkoj radionici, u vodovodu i u električnoj centrali 30. aprila 1919. stupili su zajednički u štrajk i na taj način izrazili svoje neslaganje sa odlukom vlasti o zabrani proslave Prvog maja.¹⁶⁾ Istupom ovih radnika koji su svoju akciju nazvali generalnim štrajkom, postignuto je to da su jedno vrijeme i svi dućani u sarajevskoj čaršiji bili pozatvarani, a sa akcijom radnika solidarni su bili i mnogi građani Sarajeva, koji se nisu ustručavali i da to javno kažu. O tome u izvještaju Zemaljske vlade navodi se: »... Kada je uz to još stigla vest, da se usprkos zabrane kupe radničke mase na željezničkoj stanici i u Radeničkom domu, potražena je vojna pomoć da se ove protuzakonito skupljene rulje rasteraju, te je tom prigodom pozatvarano oko 500 radnika. Osim toga je proglašen prijeki sud za sva nasilna dela protiv javnog mira i poretka, te je proglašena i naredba Vrhovne Komande, kojom su stavljena građanska lica za takve zločine pod vojišnu jurisdikciju«. Završavajući svoj izvještaj, Vlada naglašava: »... Pošto se je tekom preduzetih premetačina pokazalo, da su radničke organizacije prekorajući svoje statute razvijale živahnu političku delatnost, raspustila je Zemaljska vlada prema zakonu o društvima sve radničke organizacije.«¹⁷⁾

Odgovor organa vlasti na akcije radnika, koje nisu bile ni tako izazovne ni toliko opasne, bio je vrlo drastičan. U svim mjestima izvršena su hapšenja radničkih sindikalnih funkcionera, deložiranja iz državnih stanova, protjerivanja u zavičajna mjesta mnogih učesnika u akcijama i njihovih porodica itd. No, da vidimo kako su tekle te akcije radnika. Radništvo državnih ugljenokopa u Zenici i Kreki i radnici solane u Kreki počeli su sa pasivnim otporom, kako smo već pomenuli, 29. aprila 1919. godine. Oni su naime nastavili dolaziti na posao, ali bi onda tu stajali, ležali, pričali itd. osam sati i onda odlazili kući. Tako je proizvodnja u ovim krupnim industrijskim preduzećima gotovo potpuno stala. Kako su se jedno vrijeme i rudari iz Kaknja i Breze priključili ovoj akciji, stupivši u štrajk, situacija je bila vrlo ozbiljna,

¹⁴⁾ ABiH, ZV. Prez. br. 3371/1919 — Ministarstvo unutrašnjih dela — Zemaljskoj vladi Sarajevo.

¹⁵⁾ Isto, brojevi 3531/1918 — Direktor rudarske uprave u Zenici — Zemaljskoj vladi u Sarajevu i 6642/1919 — Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu — Ministarstvu šumarstva i rudarstva Beograd.

¹⁶⁾ Isto, br. 3548/1919 — Zemaljska vlada u Sarajevu — Komandi II armijske oblasti u Sarajevu.

¹⁷⁾ Isto, br. 4467/1919: Zemaljska vlada — Ministarstvu unutrašnjih dela (18. V 1919, Sarajevo) povodom interpelacije poslanika Koraća o zabrani proslave 1. maja — dostavlja podatke za odgovor na interpelaciju.

a nestašica uglja i soli vrlo velika. Pokušaćemo tabelom ilustrovati šta je značila ova akcija, naročito sa stanovišta interesa države, odnosno zastoja produkcije.

Evo te tabele:

Dana i mjesec	Dnevna produkcija u tonama:			
	Ugljenokop Kreka	Ugljenokop Zenica	Ugljenokop Kakanj	Ugljenokop Breza
28. april	656 normalna	509 normalno	439 normalno	379 normalno
29. „	132 pasivni	170 pasivni	424 „	333 „
30. „	123 „	177 „	444 „	306 „
1. maj	Proslava Prvog maja od Zemaljske vlade bila dozvoljena!			
2. „	549 normalno	štrajk	373 normalno	štrajk
3. „	701 „	„	štrajk	155
4. „	Nedelja i nije se radilo			
5. „	538 normalno	106 radnici	129 radnici	štrajk
6. „	105 pasivni	70 se po	106 se po	štrajk
7. „	116	101 malo	127 malo	štrajk
8. „	81 otpor	256 vraćaju	209 vraćaju	147
9. „	67	362	318	87
10. „	154	326	379	25 radnici
11. „	Nedelja i nije se radilo			
12. „	62	454	453	174 malo
13. „	35 pasivni	420 skoro	482	121
14. „	32. otpor	420	478 normalno	174 vraćaju
15. „	38	520 normalno	646	203
16. „	22	425	555	219
17. „	štrajk	490	531	212
18. „	40 pasiv. Nedelja i nije se radilo sem u Kreki			
19. „	31	455	483	227
20. „	66 otpor	510	550	322 ¹⁸⁾

Pasivni otpor u rudnicima i štrajk u Sarajevu započeo je 29. aprila 1919. u znak protesta protiv zabrane proslave Prvog maja. Prvog maja se u državnim rudnicima, ipak, nije radilo jer je to tarifnim ugovorom potpisanim još 18. januara 1919. godine bilo dogovoreno sa Vladom. Obavještenja o zabrani proslave prvog maja u Kakanju, Brezi i Ljubiji su kasno stigla i tamo su rudari bez smetnji od lokalnih vlasti proslavili svoj praznik.¹⁸⁾ Međutim, kako su u Sarajevu i Zenici 30. aprila i 1. maja 1919. godine izvršena brojna hapšenja radničkih funkcionera, cijela akcija, započeta zbog zabrane proslave radničkog praznika, poprimila je drugačiji oblik. Prije svega, u znak solidarnosti sa radnicima Sarajeva, i još više protestujući protiv hapšenja svojih drugova u Sarajevu i Zenici rudari Zenice, Kakanja i Breze stupili su u štrajk. U Zenici su svi radnici rudnika štrajkovali dva dana (2. i 3. maja), a onda su postepeno počeli dolaziti na posao tako da su u toku idućih šest dana gotovo svi bili na poslu. Stupajući u štrajk, radnici su za-

¹⁸⁾ Tabela uzeta iz izvještaja koji Zemaljska vlada u Sarajevu šalje Ministarstvu šumarstva i rudarstva u Beograd, ABiH, ZV. Prez. br. 6642/1919.

¹⁹⁾ Isto.

htijevali puštanje na slobodu uhapšenih drugova. Mnogo je zanimljivije od svih radničkih zahtjeva, pa i od konačnog rezultata same akcije kakvo držanje je zauzela vlast, odnosno njeni organi u ovoj akciji. Da bi što brže i efikasnije ugušila ovu akciju, Zemaljska vlada u Sarajevu je imenovala dr Wilima Kellera, policijskog tajnika, za vanrednog vladinog komesara za grad i okolicu Zenice sa izričitim nalogom da pod svaku cijenu ima odmah (do 5. maja) uspostaviti rad u rudniku Zenica.²⁰⁾ U pismenom nalogu, koji je dobio Keller, kaže se: »Ako radnici u ugljeniku ne budu iz vlastite pobude nastavili svoj posao, onda imate dužnost da ih na to silom naćerate. Upotrebite u tu svrhu u prvom redu tamošnju žandarmeriju. Ako ova ne bude dostatna, obratite se na tamošnjeg komandanta mesta i zatražite vojnu pomoć. Imajte stalno pred očima prvi i glavni vaš zadatak, a to je da se sutra u ugljeniku u Zenici mora rad otpočeti i da se onoliki broj radnika upravi ugljenika na raspoloženje stavi, koliko je neophodno potreban... Vaša je dužnost istovremeno da ustanovite sve kolovođe, koji su štrajk inscenirali i sve one osobe koje direktno ili indirektno utiču na radnike da štrajk produže pod odgovornost stavite, a u prvom redu da ih date zatvoriti«²¹⁾. U naredjenju se zatim nastavlja: »Naredite najstrožije, da ni jedan štrajkajući radnik ne smije dobivati nikakvih životnih sredstava i ostalih potreba niti od vlasti i zavoda, niti od privatnih lica. Proglasite telalom da će svaki onaj koji to naredjenje prekrši, biti kažnjen sa globom do 10.000 K. odnosno zatvorom do 6 mjeseci. Radnike koji stanuju u radničkim kolonijama deložirajte odmah an mas i bez ikakva obzira« ... Kotarski ured kao i svi sreskom načelniku podvrženi činovnici dužni su, da Vaše naredjenje bezuvjetno slušaju, isto tako tamošnja žandarmerija i policija. U slučaju i najmanjeg otpora postupajte sa suspenzijom odnosno imate pravo, da ako je potreba, dotične organe, koji neće da se pokore u zatvor stavite«.)

Ovim naredjenjem, koje je dr Keller bezobzirno provodio, štrajk rudara u Zenici je slomljen. Da bi to postigao, ovaj izaslanik vlasti je prvo morao otpustiti sa posla 11 rudara, a 5 radnika sa familijama deložirati iz erarnih stanova i protjerati ih iz Zenice u zavičajne opštine u Jugoslaviji ili izvan granica naše države.²²⁾ Osim ovoga, u Zenici je što uoči Prvog maja, što nakon izbivanja ovog štrajka pohapšeno 50 radnika. Na molbu Kotarskog ureda i Komande mjesta ovi radnici su stavljeni u zeničku kaznionicu, i to u zgradu zvanu »samica«. Čuvanje zatvorenih radnika, kako u dokumentu stoji »... vrši srpska vojska. Hranu određuje kotarski ured i na račun njegov i po njegovom naredjenju izdaje kaznionica po internircu 1 hljeb (650 gr.) na dan«.²³⁾ Tek nakon ovih mjera rad u rudniku je započeo 5. maja 1919. sa 106 radnika, 6. maja je radilo 70 rudara, 7-og maja 101, 8-og 256 da bi idućih dana na posao redovno počela dolaziti veća polovina ukupnog broja zaposlenih radnika.

Vrlo sličnu, gotovo identičnu sudbinu imao je i štrajk radnika rudnika kamenog uglja u Kaknju. Njih 850 (vjerovatno obadvije smjene) su 3.

20) Isto, br. 3768/1919 — Zemaljska vlada u Sarajevu — Gospodinu Dr Wilimu Kelleru policijskom tajniku.

21) Isto.

22) Isto, br. 6642/1919.

23) Isto, br. 3843/1919: Direkcija centralne kaznionice za Bosnu i Hercegovinu Zenica — Zemaljskoj vladi Sarajevu.

marta 1919. godine, nakon što su čuli da su im drugovi i radnički funkcioneri u Sarajevu i Zenici pohapšeni, proglasili štrajk sa jednim zahtjevom: da se svi uhapšeni radnici odmah puste na slobodu. Organi vlasti u Kaknju i izaslanici Zemaljske vlade iz Sarajeva (dr Molnar i nadpovjerenik Bjelančić) 4. maja su organizovali skupštinu sa rudarskim radnicima na kojoj su »pokušali rastumačiti« radnicima situaciju u zemlji i »privoliti« ih da nastave posao. Radnici su na toj skupštini jednoglasno odlučili da nastave štrajk sve dok se uhapšeni radnici ne puste na slobodu. Na ovakav odgovor radnika Vladin izaslanik u Kaknju dr Molnar je naredio da se uhapse sljedeći radnici i radnički funkcioneri: Hucesider, Tvrđković, Volena, Sozan, Hajer, Ključ, Vukojević, Cuder, Kadić, Jakšić Pero, Milovanović, Babić, Nedić, Dolanc, Matanović i Kubijer i da se otpreme u Kotarski zatvor u Visokom. Istovremeno je radnicima zapriječeno da će, ukoliko se 5. maja 1919. ne nastavi posao u rudniku, biti deložirani svi oni radnici koji stanuju u erarnim stanovima. Ova prijetnja je provedena u djelo i 3 radničke porodice su izbačene iz državnih stanova. Na posao se 5. maja ipak javilo samo 129 radnika, 6-og ih je došlo 106, 7-og 127, 8-og 209 da bi tek narednih dana veći dio radnika bio prisiljen da nastavi sa radom. Od uhapšenih radnika, nakon nekoliko dana, jedan dio se vratio u Kakanj, dok su devetorica njih predani Vojnom sudu u Sarajevu²⁴). U toku 5. maja, kada je dio radnika počeo dolaziti na posao, izaslanik Zemaljske vlade u Kaknju dao je nalog za hapšenje još 30 radnika i za deložiranje 12 radničkih porodica iz državnih stanova kako bi izvršio još veći pritisak na radništvo, a dva svoja čovjeka je poslao u okolna sela da mu sakupljaju nove radnike.²⁵)

Čim je u Brezu stigla vijest da su radnici u Kaknju stupili u štrajk, odmah su to učinili i radnici ugljenokopa Breza, ističući isti zahtjev koji su postavili i radnici drugih mjesta Bosne i Hercegovine koji su tih dana vodili odbrambene akcije. Potpuni štrajk u Brezi je trajao tri dana, a nekoliko dana poslije toga i ovdje su radnici postepeno bili privođeni poslu. U štrajk su stupili svih 560 rudara, koliko ih je bilo zaposleno u ovom rudniku. Kao i u drugim mjestima, i ovdje su vođe štrajka odmah pohapšene, radnicima u koloniji je saopšteno da će, ako nastave štrajk, odmah biti protjerani u svoju domovinu, a radnicima u rudničkim stanovima da će biti izbačeni iz njih ako ne obustave štrajk. Sve ove prijetnje su izvršene. Do 8. maja bilo je pohapšeno 25 radnika, više radničkih porodica je deložirano, a u proglasu koji je žandarmerija oglasila po selima obaviješteni su seljaci da će svi oni koji do 12. maja 1919. godine ne dođu na posao biti otpušteni iz »svih zemaljskih rudnika«.²⁶)

Sa koliko volje i upornosti su se borili radnici Kreke u ovoj zajedničkoj akciji bosanskohercegovačkog proletarijata! Upravo je nevjerovatna njihova istrajnost, naročito ako se ima u vidu činjenica da najveći broj radnika živi od svog rada i da nikakvih drugih sredstava za život nemaju, a ipak su istrajali u borbi više od dva mjeseca. Kolike su njihove žrtve i lična odricanja, nije potrebno posebno naglašavati. U akciju radnici Kreke stupaju

²⁴) O štrajku u Kaknju vidjeti dokumenta ABiH, ZV. prez. brojevi: 3703, 3764, 3772, 3775, 3817 i 6642 svi iz 1919. godine.

²⁵) ABiH, ZV. prez. br. 3813/1919. telegram dr Molnara iz Kaknja — Zemaljskoj vladi u Sarajevu.

²⁶) Isto, brojevi: 3812, 3871, 3913, 3986 i 6642 svi iz 1919. godine.

ovako: na vijest o zabrani prvomajske proslave rudari Kreke otpočinju s pasivnim otporom, koji provode dva dana (29. i 30. aprila 1919) i, smatrajući da je to dovoljan izraz njihovog neslaganja sa ovom mjerom organa vlasti, 2. maja 1919. godine normalno nastavljaju svoj posao. Oni normalno rade i 3 (subota) i 5 (ponedjeljak) maja, jer nisu znali za nove mjere organa vlasti u Sarajevu i Zenici, a kada su saznali za brojna hapšenja radnika u tim mjestima, oni 6. maja 1919. godine započinju ponovo s pasivnim otporom zahtijevajući ovog puta bezuslovno puštanje svojih drugova na slobodu. Radnici su tako striktno provodili pasivni otpor da je, recimo, broj radnika koji u normalnim uslovima proizvede oko 70 vagona po 10 t. uglja dnevno, u vrijeme pasivnog otpora proizvodio samo 10, 8, 6, 3 pa čak i samo 2 vagona uglja dnevno. Radnički odbor, koji je rukovodio akcijom i radnički povjerenici su zaključili da se proizvodi samo onoliko uglja koliko je potrebno za normalno funkcionisanje rudničke električne centrale i za potrebe radničkih familija. Pojedinih dana, naročito poslije 12. maja, proizvodnja je bila tako mala da je rudarska uprava nabavljala ugalj iz drugih rudnika. Takvo stanje je trajalo u toku mjeseca maja i juna.²⁷⁾

U toku trajanja ove, u mnogo čemu jedinstvene akcije rudarskih radnika, organi vlasti u Tuzli i Sarajevu pokušavali su na razne načine da skrše otpor radnika i da ih natjeraju na rad. Pomenućemo neke od mjera poduzetih s tim ciljem. Jedna od prvih je posjeta okružnog načelnika u Tuzli rudniku. On je 8. maja 1919. u dva navrata odlazio u Kreku i razgovarao sa radnicima i njihovim predstavnicima. Uvjerio se u njihovu jedinstvenost i solidarnost i, kako ističe, stekao uvjerenje da radnici neće nastaviti rad dok im ne bude ispunjen zahtjev za puštanje na slobodu uhapšenih drugova. Radnici su tom prilikom uvjerali okružnog načelnika da će po ispunjenju njegovog zahtjeva ne samo nastaviti sa radom nego i povećati proizvodnju. Inače ovaj činovnik misli da je i uprava rudnika »slaba« i da snosi dio odgovornosti zbog stanja u rudniku, pa predlaže: »Za upravnika treba dovesti jaka čovjeka, ponajpre srbijanca«²⁸⁾.

Organi vlasti u Sarajevu nikako nisu bili zadovoljni razvojem situacije u Kreki. Po njihovim mjerilima, ni lokalni organi vlasti u Tuzli nisu u ovom slučaju zadovoljili. Ovakav zaključak se može izvući iz pisma Zemaljske vlade u Sarajevu Komandi II armijske oblasti datiranog sa 10. maj 1919. U pismu se kaže: »Stvari u Tuzli ne stoje dobro u toliko, što dotične lokalne vlasti nisu ni pokušale da energično i uspješno povedu dobivene upute, da skrše tamošnju pasivnu rezistenciju koja je mnogo opasnija nego li štrajk.

Zemaljska je vlada zbog toga izdala danas najstrožija naređenja, da se pitanje u Kreki uredi i da se radnici ili pokore ili slome.

Naređujem istodobno zatvaranje i proćerivanje radnika koji neće da rade, a ujedno deložiranje porodica sviju nepokornih elemenata«. Na kraju pisma se dodaje da je »... potrebno pojačati garnizon (u Tuzli A. H.) jednim dijelom infanterije mitraljeza i topova«²⁹⁾

²⁷⁾ Izneseni podaci o akciji u Kreki sadržani su u već pominjanom izvještaju Zemaljske vlade u Sarajevu — Ministarstvu šumarstva i rudarstva Beograd, ABiH, ZV. prez. br. 6642/1919.

²⁸⁾ ABiH, ZV prez. br. 3977/1919: Okružni načelnik Tuzla — Zemaljskoj vladi Sarajevo.

²⁹⁾ Isto, br. 4025/1919: Zemaljska vlada u Sarajevu — Komandi II armijske oblasti.

Pošto ni 15. maja 1919. godine situacija u Kreki nije nimalo krenula na bolje sa stanovišta interesa vlasti, Zemaljska vlada odlučuje da iz Zenice pozove jednog od svojih najboljih policijskih činovnika dr Wilima Kellera i da ga pošalje u Kreku sa specijalnim ovlaštenjima za ugušivanje pokreta rudara. Ovaj policajac je, i u Zenici najoštrijim mjerama uspio da prinudi rudare na posao. Ovlaštenje koje mu je sada dato za Tuzlu i Kreku identično je sa onim koje je ponio u Zenicu. On opet treba »da pod svaku cijenu uspostavi rad u rudniku«, u tu svrhu mu na raspolaganju stoje žandarmerija i vojska, ovlašten je da hapsi i sve učesnike u akciji i sve one koji im pomažu pa, čak, i sve one koji njemu ne pomažu, pa makar to bili i najviši činovnici. Također je ovlašten da deložira radnike iz državnih stanova, da ih protjeruje u zavičajna mjesta, da zabrani srbodijevanje radnika i njihovih porodica životnim namirnicama itd.³⁰⁾

Ozbiljnost situacije u Kreki povećavala je činjenica da su istog dana kada i rudari, pasivni otpor započeli i radnici u solani. Pošto nije proizvođen ugalj neophodan za rad solane (so se mora kuhati u velikim kazanima), rad u ovom veoma važnom industrijskom preduzeću je sasvim prestao. Solana nije radila više od mjesec dana, što je prouzrokovalo gubitak od preko 400 vagona soli, odnosno što je državnom monopolu nanijelo štetu od preko 4 miliona kruna. Kad iznosimo ove podatke da pomenemo i to da je za dva mjeseca pasivne rezistencije u rudniku proizvedeno manje 2300 vagona uglja, što je za državu predstavljalo preko 2 miliona kruna gubitka, jer se ugalj morao po trostruko većoj cijeni nabavljati u Češkoj, a ukupna suma gubitka za narodno gospodarstvo proizašla iz ovog premašivala je sumu od 10 miliona kruna.³¹⁾

Narednih nekoliko dana u Kreki je bilo vrlo živo. Organi vlasti i rudnička uprava su činili sve što je u njihovoj moći da rad odpočne, a radnici su stoički podnosili udarce i uporno ponavljali svoj zahtjev. Pored naloga, datog dr Kelleru, i svega onog što je u njemu sadržano, 18. maja 1919. godine Zemaljska vlada se ponovo obraća Rudarskoj upravi u Tuzli i svom izaslaniku sa novim zahtjevima za otpočinjanje rada u rudniku i novim instrukcijama kako da se to postigne. »Nastojte svim sredstvima da se štrajk što prije uguši i radnici koji žele raditi od terora zaštite« kaže se u tom naređenju. I dalje »Deložirajte familije svih onih koji neće da rade, a otpravite sve u zavičaj bez obzira na zavičajnost koji su na smetnji da se uspostave normalne prilike.

Besplatni podvoz za otpravljanje i njihove familije je osiguran. Isplata, gdje je potrebno i manje potpore prema broju familije iz naknade gradskog kotarskog ureda.«³²⁾

Provodeći u život naređenja Zemaljske vlade o kažnjavanju svih radnika koji neće da rade, organi vlasti u Tuzli i Kreki su, prema sopstvenom izvještaju, deložirali iz državnih stanova 40 radnika sa porodicama i 50 radnika samaca (»bečara«). Većina ovih radnika je otpuštena i sa posla i protje-

³⁰⁾ Isto, br. 4265/1919: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu — Dr Wilimu Kelleru, policijskom tajniku.

³¹⁾ Isto, br. 6642/1919.

³²⁾ Isto, br. 4438/1919: Zemaljska vlada Sarajevo — Rudarskoj upravi u Kreki i Ministarstvu unutrašnjih poslova Beograd.

rana u zavičajna mjesta. Najveći dio njih je bio »nadležan« u Čehoslovačkoj ili nekoj drugoj susjednoj zemlji i svi su tamo i upućeni, bez obzira na to što su neki od njih rođeni u Jugoslaviji i nemaju nikog u zemljama iz kojih vode porijeklo.³³⁾

Nada organa vlasti da će oštrim mjerama i sankcijama protiv kvalifikovanih i visokokvalifikovanih radnika, koji su ujedno i nosioci organizovanog sindikalnog rada, skršiti otpor radništva iz okoline Tuzle i Kreke nije donijela očekivane rezultate. Pored svih progona i kazni, radništvo je bilo dosljedno u svojim zahtjevima i uporno je nastavljalo borbu.

Uvidjevši, na kraju, da nikako ne mogu slomiti radništvo, organi vlasti sa Rudarskim odsjekom pri Zemaljskoj vladi u Sarajevu odlučuju da u Kreku dovedu 400—500 radnika iz drugih područja Jugoslavije i da na taj način prekinu s pasivnom rezistencijom u Kreki. Zemaljska vlada se u tom cilju obratila vlastima u Zagrebu i Ljubljani i redakcijama nekih listova moleći ih da joj pomognu u iznalaženju radnika sposobnih za rad u rudnicima. Neki listovi su objavili takve notice iz kojih se može pročitati i ovo: »... da državni ugljenokop Kreka kod Tuzle u Bosni potrebuje 400—500 rudarskih radnika. Garantuje se jeftina hrana i dobra zasluga. Kukuruzno brašno stoji na ugljenokopu za radnike 60 filira, a krušno 1 kruna. Zasluga varira prema zaposlenju i marljivosti radnika, a najmanja iznosi 15 kruna dočira najviša oko 30 kruna. Stan i ogrijev dobiva radnik badava.«³⁴⁾

Na ovaj poziv u Tuzlu je došlo oko 200 radnika, većinom Slovenaca, koji su došli ovamo ne znajući kako je došlo do toga da se traže nezaposleni rudari čak iz Slovenije za Kreku. Pišući o tome 27. juna 1919. godine, *Glas Slobode* naglašava da od 1200 radnika, zaposlenih u rudniku Kreka u Benjaminu, radi svega desetak i s tim u vezi konstatuje: »Naši su drugovi u Tuzli uvjereni, da su nevinu napadnuti i neće početi raditi dok im se ne povrate nevini njihovi drugovi na posao. Vlast neće da udovolji ovome opravdanom zahtjevu, već dobavlja radnike iz Slovenije. *Rudarski radnici Slovenci su naši organizovani drugovi* (podvučeno u *Glasu Slobode*) i bojati se je, da vlada i ovdje ne doživi razočarenje.«³⁵⁾

Predviđanja *Glasa Slobode* su se u potpunosti ostvarila. Kada su rudari iz Slovenije saznali zašto su dovedeni u Kreku, kada su uvidjeli kako se rudari Kreke bore za svoje opravdane zahtjeve, svi do jednog su im se pridružili i uključili u borbu za zahtjeve rudarskih radnika Kreke. Ovaj gest solidarnosti i jedinstva radnika, kada su u pitanju zajednički interesi, veoma je ubrzao konačni rasplet ovih događaja, a za organe vlasti on je bio šok, kakav sigurno nisu očekivali.

O konačnom rezultatu akcije radnika Kreke možda se najbolje može suditi na osnovu onog što je rečeno i zaključeno na skupštini ovih radnika održanoj 1. jula 1919. godine u Kreki. Toga dana se u Kreki okupilo oko 2.001 radnika iz rudnika i solane, a bili su prisutni i svi radnici dovedeni iz Slovenije. Skupštini su podnijeli referate Kosta Novaković, delegat Centralnog

³³⁾ Isto, br. 6642/1919.

³⁴⁾ Isto, br. 4780/1919: Zemaljska vlada rudarski odsjek — Riječ SHS Zagreb.

³⁵⁾ *Glas Slobode*, Sarajevo, br. 102/1919.

sindikalnog vijeća Jugoslavije i SRPJ (k) iz Beograda, Mitar Trifunović iz Tuzle i Željeznik, rudarski radnik iz Slovenije. U referatima je istaknuto da progone radnika i njihovih organizacija oko 1. maja i kasnije nisu imali nikakva opravdanja, da su nezakoniti i usmjereni jedino na to da oslabe radničke organizacije. Isto tako je rečeno da organi vlasti i uprave preduzeća ne poštuju naredbu o radničkim povjerenicima, da se oni hapse i otpuštaju; da se naredba o produženju rada radničkih organizacija ne primjenjuje, naprotiv, da se i dalje progone ljudi koji se bave obnovom radničkih organizacija; da se pozatvarani radnici još uvijek drže u zatvorima itd. Zbog svega toga skupština jednoglasno odlučuje da se u rezoluciju stavi ovih pet zaključaka:

1. Preporučuje radnicima da se pribiju uz svoje organizacije kao jedinog svog prijatelja i zaštitnika;

2. traži od vlade da ne smeta povraćanje svih nepravredno proteranih i da odmah pusti iz zatvora pozatvarane radnike i funkcionere koji su kao organizovani i funkcioneri organizacija i pozatvarani;

3. traži od uprave rudnika i solane u Kreki da primi natrag na posao u roku od 10 dana sve radnike koji su otpušteni oko 1. maja, jer su oni otpušteni zbog rada u organizacijama kao odbornici ili poverenici;

4. da se odmah povrati Radnički dom, da se sve odnete i upropašćene stvari u njemu naknade;

5. da se slovenačkim radnicima dadu pristojni stanovi i plati nadnica koja im je obećana prilikom uposljavanja.^{*)}

Zabrana proslave prvog maja 1919. godine i reakcija radništva Bosne i Hercegovine na tu mjeru vlasti mogu se posmatrati i iz drugog ugla. Vlast je zbog svojih određenih razloga spoljno-političke prirode mogla pomišljati da bi joj prvomjaska proslava, naročito ako bi bila masovna i praćena demonstracijama, nanijela određenu štetu na međunarodnom planu. Vjerovatnije nam je da ona, nakon ujedinjenja sindikalnih i političkih organizacija radničke klase u Jugoslaviji, nije željela da se one brzo razvijaju i ojačaju, a za takav razvoj su postojali svi izgledi. To nam je vjerovatnije nego pretpostavka da je vlast sa nekoliko oštih mjera željela suzbiti radnički pokret i eliminisati ga kao značajan faktor u javnom životu. Na to upućuje i činjenica da je prvobitno prvomajska proslava bila dozvoljena, ali kada su nosioci vlasti vidjeli kako su prošli kongresi ujedinjenja političkih i sindikalnih organizacija radničke klase Jugoslavije 19—23. aprila 1919. godine, na kojima se gotovo jedinstveno radnička klasa iz svih pokrajina izjasnila za jedinstvo, to je bio signal nosiocima vlasti da moraju brzo djelovati na razbijanju tih novih revolucionarnih organizacija dok one ne postanu snaga koju više neće moći ukrotiti. Zato vlast, ne čekajući da se nove organizacije i njihova rukovodstva srede i stabilizuju, donosi odluku o zabrani proslave Prvog maja, hapsi prilično velik broj radničkih aktivista, a kada radništvo više spontano, nego organizovano, pokuša da se odbrani od tih mjera, onda donosi i odluku o raspuštanju sindikata, zatvaranju radničkih domova, plijenjenju imovine itd. Nosioci vlasti su dobro prosuđivali da je uvijek u prednosti onaj ko prvi udari, zato su požurili s ovim mjerama dok se novoformirane organizacije radnika, naročito

*) Isto, br. 112/1919.

u unutrašnjosti zemlje, ne konsoliduju. Ovim se može objasniti i zbuñjenost rukovodstava radničkih organizacija koja, iznenađena ovim mjerama, nisu znala kako da reaguju. Tako se desilo da, pored raspoloženja za borbu, koje je postojalo kod većine radništva, ne samo kod onog broja koje je i organizovalo akcije o kojima smo govorili, nego i kod ostalog, — krajnji ishod akcija u Sarajevu, Zenici, Kaknju, Brezi i Kreki i uza sve požrtvovanje, upornost i samoodricanje učesnika bude za njih nepovoljan. Utješno je pri tome jedno: radnici se nisu predali, nisu se pokorili i pokazali su i dokazali i ovog puta da predstavljaju snagu sa kojom se mora računati.

Tih dana, oko Prvog maja 1919. godine, odigrali su se još neki događaji. Pomenućemo da su radnici Tvornice duhana u Travniku i Tvornici šibica u Docu kod Travnika 2. maja obustavili posao i stupili u štrajk zahtijevajući puštanje na slobodu uhapšenih radnika u Sarajevu i Zenici.³⁷⁾ Ova akcija, kao i još nekoliko sitnijih u raznim mjestima Bosne i Hercegovine, brzo je završena i bez nekog efekta.³⁸⁾

Činovnici i namještenici su kategorije službenika, koje, iako su imale svoje organizacije i mahom svi bili organizovani, vrlo rijetko vode tarifne, a pogotovu štrajkačke akcije sa ciljem poboljšanja materijalnog položaja. Obično se smatralo da su ti ljudi dosta dobro plaćeni i da imaju mogućnosti da obezbijede svoj materijalni položaj ne upuštajući se u akcije kakvi su štrajkovi da bi to ostvarili. Iz primjera koje ćemo navesti vidi se da to, ipak, nije uvijek tako. Činovnici svih novčanih zavoda u Sarajevu 12. juna 1919. godine obustavili su posao i stupili u štrajk. Razlog zbog kojeg su povelili ovu akciju leži u tome što su njihovi zahtjevi za poboljšanje materijalnog položaja bili odbijeni. Nezadovoljni stavom svojih poslodavaca i svojim nepovoljnim položajem, činovnici su se odlučili na štrajk i pozvali svoje kolege i drugove iz unutrašnjosti da im se i oni priključe i podrže ih u ovoj akciji. Već sutradan, 12. juna, njima su se pridružili svi bankovni činovnici iz Mostara. Oni koji rade u Austrougarskoj i Zemaljskoj banci štrajkuju iz solidarnosti prema akciji sarajevskih drugova, a drugi zato što i sami zahtijevaju poboljšanje svog materijalnog položaja. Dva dana kasnije u akciju su se uključili i bankovni činovnici iz Tuzle, Bijeljine i Brčkog. Tako je akcija dobila mnogo šire razmjere i zaprijetila da parališe posao u više privrednih grana, čije je poslovanje vezano za rad novčanih zavoda. Zbog toga je Policijska direkcija za Bosnu i Hercegovinu smatrala da je potrebna i njena intervencija kod Zemaljske vlade kako ne bi došlo do posljedica koje bi policiji dale brige i posla. U izvještaju policije o ovom, kaže se: »... Smatram za dužnost napomenuti, da bi bilo bezuslovno nužno, odmah preduzeti što je potrebno, kako ne bi radnici u rudarskim državnim preduzećima ostali 15. juna neisplaćeni.«³⁹⁾ Akcija je završena u redu i miru bez nekih incidenata, a zahtjevi činovnika su djelimično usvojeni.

³⁷⁾ ABiH, ZV. prez. br. 3773/1919: Žandarmerijska četa Travnik — Policijskom odjeljenju Zemaljske vlade Sarajevo, telegram.

³⁸⁾ Tako su 30. aprila 1919. godine i dvije trećine radnika Fabrike duhana u Mostaru stupile u štrajk u znak protesta protiv zabrane proslave Prvog maja, ali i ovdje akcija nije imala željeni efekat. ABiH, ZV. prez. br. 3935/1919: Građski kotarski ured Mostar — Zemaljskoj vladi Sarajevo.

³⁹⁾ Podaci o štrajku uzeti iz ABiH, ZV. prez. brojevi: 5489/1919: Zemaljska vlada Sarajevo — Ministru unutrašnjih poslova Beograd; 5726/1919: Okružna oblast Mostar — Zemaljskoj vladi Sarajevo, telegram, 5673/1919: Okružna oblast Tuzla — Zemaljskoj vladi Sarajevo, telegrami 5530/1919: Policijska direkcija za Bosnu i Hercegovinu — Zemaljskoj vladi Sarajevo. Iz ovog posljednjeg je i citirano mjesto.

Još nekoliko tarifnih i štrajkačkih akcija vođenih 1919. godine zaslu-
žuju da se o njima nešto kaže dok ćemo ostale samo nabrojati.

Štrajk rudara državnog rudnika Maslovare počeo je 25. juna 1919. go-
dine i trajao dva dana. Radnički zahtjevi su bili vrlo umjereni i ticali su se
samo asortimana i cijena životnih namirnica u radničkom konzumu i slabih
stanova u kojima stanuju. Što se tiče slabog izbora životnih namirnica, rad-
nici se tuže da u konzumu mogu nabaviti samo grah i brašno, i to grah po
znatno većim cijenama nego što su pijačne, iako je odavno proizveden i
slabog kvaliteta, a što se tiče baraka u kojima stanuju, radnici tvrde da su
veoma loše, prljave i pune razne gamadi. Kotarski predstojnik iz Kotor Va-
roši, koji je odmah došao na lice mjesta i uvjerio se u tačnost svih radnič-
kih navoda, ipak je našao za potrebno da radničkim predstavnicima na pre-
govorima prebaci da štrajk nije način na koji treba da rješavaju svoje
probleme nego da to imaju biti pregovori sa poslodavcima i vlastima. I pored
sve bezazlene akcije i umjerenosti u zahtjevima, predstavnik vlasti je tro-
jicu radnika kao »kolovođe« protjerao iz mjesta, a četvorici drugih, koji su
nakon ove mjere došli i zatražili svoje radne knjižice i raskid posla pripri-
jetio zatvorom i nagnao ih tako da nastave rad. Ovaj predstavnik vlasti je
smatrao da je važno da u izvještaju Zemaljskoj vladi o cijeloj akciji kaže:
»Svi radnici su na mene učinili utisak, da su objestni, jer im je dobro. Nji-
hova zarada dnevno kreće se između 22—30 k, a uz to imaju besplatan stan
i beneficija u nabavci hrane.«⁴⁰⁾ Zaista začuđuje kako jedan predstavnik vlasti
u vlastitom izvještaju može tako da upada u kontradikcije. Prvo se »sam
uvjerio« u tačnost navoda radnika u pogledu cijena i kvaliteta životnih na-
mirnica i situacije u stanovima, poslije toga je pokazivao bez razloga
nekolicinu radnika, da bi onda na kraju izveo zaključak kako su radnici »obi-
jestni« i nezahvalni, jer imaju tako dobre plate i »beneficije« u pogledu sta-
novanja i nabavke hrane.

Rudari rudnika uglja u Lješljanima 5. avgusta 1919. godine obustavili
su posao i stupili u štrajk. Do štrajka je došlo zato što je dio radnika tražio
izjednačavanje nadnica za sve rudare, bez obzira na učinak i zalaganje poje-
dinaca. Drugi zahtjev radnika odnosio se na snižavanje cijena životnim na-
mirmicima u radničkom konzumu. Odmah su povedeni pregovori o radnič-
kim zahtjevima, u kojima je učestvovao i komesar iz Zagreba (Franjo Tur-
ković). Prvi zahtjev radnika je odbijen kao neosnovan, jer ko više i bolje
radi, treba i da više zaradi, a cijene nekim artiklima u konzumu su snižene.
Tako je postignut sporazum i obustavljen štrajk.⁴¹⁾

Među akcijama koje ćemo samo nabrojati, da bismo ih bar na taj
način registrovali, nalaze se: — štrajk radnika u Brezi. Do njega je došlo
22. avgusta 1919. g. zbog toga što Uprava rudnika nije poštovala 8 časovno
radno vrijeme, zbog kažnjavanja radnika za svaku sitnicu i onemogućavanja
rada radničke organizacije. U ovom slučaju je kod Zemaljske vlade inter-
venisala Radnička komora tražeći da se poštuju propisi i ugovori;

— štrajk 140 rudara rudnika u Mostaru, započet 21. septembra 1919. g.
zbog akordnih cijena. Ložači i administrativno osoblje nisu štrajkovali.
Istog dana postignut je sporazum i štrajk je obustavljen; — radnici pilane

⁴⁰⁾ ABiH, ZV. prez. br. 6103/1919: Kotarski ured u Kotor Varoši — Zemaljskoj vladi Sarajevo.
Brojevi 6000/1919 i 6084/1919. također govore o ovoj akciji.

⁴¹⁾ Isto, br. 8085/1919: Kotarski ured Bosanski Novi — Zemaljskoj vladi Sarajevo.

u Dobrljinu stupili su u štrajk 25. septembra 1919. godine tražeći otpuštanje dvojice majstora s posla. Na pregovorima, povedenim zbog toga, uprava preduzeća im je ponudila otpuštanje jednog majstora; 27. septembra 1919. je 260 radnika rudnika uglja u Zenici stupilo u štrajk zbog otpuštanja jednog radnika s posla. Štrajk je trajao jedan dan, a radnik o kome je riječ je uhapšen i predat sudu zbog napada sjekirom na nadzornika jame; rudari Zenice su i 4. oktobra 1919. g. stupili u štrajk. Već 6. oktobra, međutim, oni su nastavili posao. Ovog puta se, izgleda, radilo o nesporazumu. Radnici su bili čuli da će im plate biti smanjene, pa su se normalno bunili protiv toga, ali kada je otklonjena sumnja u tom pogledu, nastavili su sa radom i — 3. decembra 1919. g. željeznički radnici u Mostaru su proveli dvosatni protestni štrajk.⁴²⁾

Štrajk kelnerskih i ugostiteljskih radnika u Sarajevu, vođen od 20. do 27. septembra 1919. godine, predstavlja prvi štrajk radnika ove struke u Bosni i Hercegovini. Kelnerski radnici, zaposleni u raznim privatnim ugostiteljskim radnjama i hotelima, imali su prije štrajka veoma niske plate, dugo radno vrijeme i, inače, teške uslove rada. Stupajući u štrajk, oni su istakli dosta umjerene zahtjeve tražeći da im se plaća za stan 80 kruna mjesečno i 300 kruna mjesečno za hranu. Kasnije su na pregovorima ovu sumu za hranu sveli na samo 250 kruna mjesečno. Poslodavci nisu pristali ni na ovako umjerene zahtjeve svojih radnika nego su mislili da će ih slomiti na već oprobani način dovođenjem novih radnika na mjesta štrajkaša. Zahtjevi su bili tako skromni da se pitamo kako bi radnik samac mogao živjeti sa 250 k., odnosno 330, ako tu računamo i dio koji je tražen za stan, a da i ne govorimo kako bi od toga mogao radnik izdržavati porodicu ako je oženjen. Štrajk je, inače, otpočeo impozantnom solidarnošću svih hotelskih, kafanskih i gostioničarskih radnika. Oni su svi u zakazano vrijeme prekinuli posao i u grupama krenuli u Radnički dom. U Domu je održana konferencija svih štrajkaša na kojoj je jednoglasno odlučeno da će svi jedinstveno izdržati u borbi dok ne ostvare cilj zbog kojeg su i povelili akciju. Iznenađeni jedinstvenošću i odlučnošću radnika, neki poslodavci su isto veče potpisali radnički memorandum, odnosno prihvatili radničke uslove i tako je u njihovim radnjama posao nastavljen. Drugi, brojniji, to nisu htjeli, nego su pokušali da prijemom nove nestručne radne snage riješe ovo pitanje, ali im to nije uspjelo, jer nisu bili zadovoljni ni oni, ni mušterije u njihovim lokalima. Inače, štrajkaši su u Radničkom domu organizovali štrajkaški logor, otvorena je i kuhinja za učesnike akcije, tako da je štrajk nosio sva obilježja prave borbe za radnička prava. Nakon sedam dana trajanja štrajka 27. oktobra 1919. godine je, poslije posredovanja povjereništva za socijalnu politiku, došlo do pregovora između organizacije hotelskih, gostioničarskih i kafanskih radnika i Udruženja njihovih poslodavaca. Poslije pregovora o spornim pitanjima, postignut je sporazum i potpisan kolektivni radni ugovor s kojim su se saglasile obađvije zainteresovane strane. Kao što je štrajk kelnerskih radnika prvi štrajk radnika ove struke, tako je i ovaj ugovor prvi kolektivni ugovor radnika sarajevskih ugostiteljskih preduzeća. Zahtjevi radnika su, uglavnom, usvojeni i rad je već 29. oktobra normalno nastavljen u svim ugostiteljskim radnjama.⁴³⁾

⁴²⁾ O ovim akcijama vidjeti *Glas Slobode*, Sarajevo, br. 139/1919. i ABiH, ZV. prez. brojevi: 8800/1919, 8795/1919, 8848/1919, 9140/1919. i 10773/1919.

⁴³⁾ *Glas Slobode*, Sarajevo, brojevi: 157, 158 i 167/1919.

Metalski radnici, zaposleni u Fabrici duhana u Sarajevu, 2. oktobra 1919. godine podnijeli su upravi fabrike zahtjev za povećanje nadnica za 50%. U obrazloženju ovog zahtjeva naveli su da su cijene na tržištu toliko porasle da ih radničke plate nikako ne mogu stići, čak ni sa povećanjem kakvo se traži. Uprava duhanske režije nije pristala na ovaj zahtjev niti je vodila sa radnicima bilo kakve pregovore nego je od radničkih povjerenika apriori zahtijevala da postavke manje zahtjeve, na šta oni, bez pregovora, nisu pristali. Tako su radnici dovedeni u situaciju da obustavom posla i stupanjem u štrajk zaštite svoje interese. Štrajk je otpočeo 10. oktobra 1919. godine. Borba radnika je neočekivano dugo trajala. Moralo se umiješati i Pokrajinsko radničko sindikalno vijeće, koje je također uputilo zahtjev duhanskoj režiji u pogledu uređenja povišice plata i drugih pitanja vezanih za radne odnose i uslove rada u duhanskim fabrikama. Pregovori o ovim pitanjima povedeni su tek 31. oktobra 1919. godine. Ispred radnika u pregovorima su učestvovali radnički povjerenici iz svih fabrika duhana u Bosni i Hercegovini, povjerenik Radničke komore i delegati Pokrajinskog sindikalnog vijeća, a sa druge strane pregovore vode predstavnici vlade i monopol-skih preduzeća. Predstavnici vlasti i duhanskih preduzeća su na pregovorima pristali na povećanje plata od 50%, nakon čega je raspravljano o povećanju skuparinskog doplatka od 80 helera na 1 krunu i 20 helera po članu porodice i jednokratnoj pomoći. U oba ova slučaja zaključeno je da će se tražiti saglasnost glavne monopolske uprave iz Beograda. Pregovori su bili ispunjeni i drugim, za radnike isto tako važnim, pitanjima: aprovizacije, dopusta, bolesničke blagajne, penzionih pitanja, odnosa radničkih povjerenika i uprave preduzeća itd. Sva ova pitanja regulisana su sporazumno sa Radničkom komorom tako da se može tvrditi da je ova akcija zahvaljujući upornosti radnika, dobroj organizaciji i pomoći koju su joj pružile radničke ustanove u potpunosti uspjela.⁴⁴⁾

U toku mjeseca oktobra 1919. godine (od 14. do 18) vođen je štrajk svih građevinskih radnika u Sarajevu. Oni su svojim poslodavcima postavili zahtjev za potpisivanje novog kolektivnog ugovora, što su poslodavci jednoglasno odbili. Ipak nakon četiri dana štrajka, svi poslodavci su potpisali »nove radne uvjete«. Osim plata, novim ugovorom su izmijenjene i neke druge tačke dosadašnjeg ugovora. Minimum plata za tesare i zidare određen je novim ugovorom ovako: prva kategorija radnika (po stručnosti) imaće 7 kruna na sat, a druga kategorija radnika 6 kruna. Za sve posebne, specijalne poslove, određena je i odgovarajuća tarifa. Tako je za rad na visecim skelama, lotrama, na izbočenim skelama, zidanju kotlova i fabričkih dimnjaka predviđena slobodna pogodba. Prekovremeni rad se plaća 50% više za prva dva sata, a ostalo vrijeme, kao i rad noću, nedeljom i praznikom plaća se 100% više. Ugovorom su priznati radnički povjerenici kao zakonski zastupnici radnika, a zapošljavanje novih radnika, određeno je, vršiće se posredstvom Saveza građevinskih radnika. Ugovor je potpisan na neodređeno vrijeme.⁴⁵⁾

Nekoliko uzastopnih akcija radnika šumsko-industrijskih preduzeća Eissler i Ortlieb i Gregersenova šumska industrija a. d. iz Zavidovića u

⁴⁴⁾ Isto, brojevi: 175, 177, 194/1919.

⁴⁵⁾ Isto, br. 183/1919.

koje su se uključivali i radnici iz šumskih manipulacija ovih preduzeća, raspoređenih na širokom prostoru bosanskih šuma, zaslužuju da se o njima kaže nešto više.⁴⁶⁾

Položaj radnika u ovim privatnim preduzećima, kojima gospodare stranci, dugo godina je bio veoma težak. Vlasnici firmi su godinama imali podršku austrijskih vlasti i koristili su se njome i na taj način što su svoje radništvo držali u gotovo ropskoj pokornosti uz veoma male plate i dugo radno vrijeme. Propašću Austro-Ugarske i formiranjem Jugoslavije, promijenilo se što-šta u tim odnosima, a promijenio se i status preduzeća. Trebalo je da prođe nekoliko mjeseci pa da radnici ovih preduzeća shvate te promjene i da i oni, kao i radnici iz drugih mjesta i preduzeća, počnu voditi borbu za poboljšanje svog položaja. Kada su, napokon, jednom povelu borbu, onda su skoro šest mjeseci neprestano išli iz akcije u akciju postavljajući nove i nove zahtjeve i popravljajući svoj položaj. Zato ćemo i mi ovu seriju akcija pratiti u kontinuitetu ne ubacujući podatke o drugim akcijama u intervale između pojedinih akcija radnika Zavidovića i okoline.

Prva akcija je povelena 16. oktobra 1919. godine kada su svi radnici šumsko industrijskog preduzeća Gregersen napustili posao tražeći povišicu nadnica za 50%. Radnički povjerenici i predstavnik kotarske ispostave su sa predstavnicima firme povelu pregovore o ovom zahtjevu radnika, ali su oni ostali bez rezultata. Već sutradan, 17. oktobra 1919. godine, i radnici drugog šumsko-industrijskog preduzeća u Zavidovićima Eissler i Ortlieb su obustavili posao i zahtijevali veće nadnice. Pregovori radničkih povjerenika, predstavnika vlasti i vlasnika preduzeća nisu mogli otpočeti, jer je jedan od vlasnika, koji neposredno upravlja preduzećem, Regenstreif, bio na putu. Nakon obećanja drugog vlasnika firme da će radnici dobiti neku povišicu i stalni radni ugovor, čim Regenstreif stigne s puta, radnici su 18. X 1919. nastavili posao uz napomenu da pregovori moraju otpočeti čim taj suvlasnik stigne u Zavidoviće.⁴⁷⁾ U međuvremenu, prije otpočinjanja pregovora, radnički povjerenici iz preduzeća Eissler i Ortlieb su Upravi preduzeća predali pismenu predstavku u kojoj su pobrojani njihovi zahtjevi. Oni su po kategorijama radnika i pogonima preduzeća taksativno naveli šta sve traže. Zahtjevi za povećanje plata zavisno od radnog mjesta, pogona i kvalifikovanosti radnika idu od 10% pa sve do 90%. Takođe je naveden zahtjev za plaćanje prekovremenog rada nedeljom i praznikom, zahtjev da im se plata dostavlja u omotu na kome će tačno biti navedeni svi odbici, a pobrojani su i mnogi drugi sitniji zahtjevi od nabavke hrane u radničkom konzumu, drva za ogrev, petroleuma za osvjetljenje do radničkih stanova. U posebnom dodatku ovim zahtjevima radnici iz preduzeća Eissler i Ortlieb zahtijevaju da sa platama budu izjednačeni sa radnicima tesličke tvornice. Tu su navedene kategorije radnika po stručnosti i radnim mjestima. Za prvu kategoriju u koju su svrstani majstori zahtijeva se nadnica od 26 do 32 krune, a za najnižu sedmu kategoriju u kojoj se nalaze mladi radnici i radnice traži se nadnica u rasponu od 13 do 15,50 kruna.

⁴⁶⁾ O ovim akcijama vidjeti članak: Ahmed Hadžirović, Tarifne akcije radništva Zavidovića 1919—1920. godine, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, knj. X—XI, 1970/1971, str. 369—395.

⁴⁷⁾ ABiH, ZV. prez, br. 12. 635/1921. Pod ovim zajedničkim brojem u Arhivu BiH se čuva više dokumenata koji govore o ovim akcijama.

Istovremeno sa zahtjevima svojih radnika iz Zavidovića, Uprava firme Eissler i Ortlieb je pred sobom imala i zahtjeve radnika iz Olova, gdje su se nalazili firmini reviri za sječu. Radnici u Olovu i okolici su saznali za namjeru firme da uvede novu šemu plata za sve radnike. Po toj šemi, mnogi radnici bi dobili manje plate nego što su ih imali, a one su već bile takve da nisu mogle podmiriti ni najosnovnije životne potrebe. Zato su radnici održali skupštinu na kojoj su jednoglasno odbili prijedlog šeme i sami sastavili zahtjev u kome se traži povećanje plata za sve kategorije radnika od učenika do visokokvalifikovanih majstora. Oni također zahtijevaju 8 satno radno vrijeme za sve radništvo, pa i za ono zaposleno u željezničkom prometu. Za prekovremeni rad traži se plaćanje 50% više, a za rad noću, praznicima i nedeljom 100% više. Sve druge beneficije koje su imali oni zadržavaju uz napomenu da se više povede računa o nepravilnostima prilikom raspodjele i redovnijem snabdijevanju.⁴⁸⁾

Po naređenju Ministarstva za socijalnu politiku iz Beograda pregovori o okončanju ovih akcija počeli su 21. i trajali do 23. oktobra 1919. godine. U njima su učestvovali predstavnik Povjereništva za socijalnu politiku iz Sarajeva, inspektor Ministarstva za trgovinu i industriju iz Beograda, kotarski predsjednik, izaslanik Radničke komore, predstavnik Pokrajinskog radničkog sindikalnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu, predstavnici firme Eissler i Ortlieb i radnički povjerenici izabrani na osnovu naredbe Zemaljske vlade br. 3440/SP od 17. aprila 1919. godine. Pregovori su vođeni u dvije grupe. Na jednoj strani su vođeni pregovori sa radnicima zaposlenim u željezničkom prometu, a na drugoj sa radnicima koji rade u pilani i željezničkoj radionici. Prvo su 22. 10. 1919. završeni pregovori sa radnicima iz željezničkog saobraćaja sa kojima je potpisan kolektivni ugovor. U ugovoru su prvo regulisana pitanja nadnica, zatim cijene životnih namirnica u radničkom konzumu, a riješena su i mnoga sitnija pitanja za koja su se radnici također zalagali.⁴⁹⁾

Drugog dana (23. 10. 1919) potpisan je i drugi kolektivni ugovor za radnike pilane i željezničke radionice. Prvim dijelom ovaj ugovor se odnosi na nadnice. Njime je predviđeno da majstori i poslovođe za 8-satno radno vrijeme dobiju 27,50 do 34 kune. Druga kategorija radnika (po stručnosti) imaće 26,50—31 k. treća 22,50—26,50, četvrta 19,50—21,50, peta 18,50—19,50, šesta 16—18, sedma 14—15 i osma 11—14 kruna na dan. Osim nadnica, radnici koji izdržavaju porodicu od 5 i više članova imaju i posebne dodatke. Tako radnik sa pet članova porodice (žena i troje djece) ima 2 kune dnevno dodatka, sa šest članova 3 kune dodatka, sa sedam i više članova 4 kune dodatka dnevno. Ugovorom su također regulisana i druga pitanja: životnih namirnica, drva za ogrev i dr.⁵⁰⁾

Radnici zaposleni u »Gegersenovoj šumskoj industriji d. d.«, iako su ranije započeli svoju akciju, tek 4. 11. 1919. sklapaju ugovor. Oni su kao brojčano slabiji od radnika firme Eissler i Ortlieb čekali da se okončaju

⁴⁸⁾ Isto, radnički povjerenici iz Olova — predstava Bosanskoj šumskoj industriji Eissler i Ortlieb u Zavidovićima.

⁴⁹⁾ Isto, Ugovor potpisan u Zavidovićima 22. 10. 1919. godine.

⁵⁰⁾ Isto, Ugovor sklopljen u Zavidovićima 23. 10. 1919.

pregovori u toj firmi da bi se onda prema tom ugovoru mogli i oni ravnati. Tako je i bilo i ugovor radnika Gregesena potpuno je identičan ugovoru radnika Eisslera i Ortlieba u svim njegovim dijelovima.⁵¹⁾

Uspjeh radnika u ovim akcijama je očit. Gotovo svi njihovi zahtjevi su prihvaćeni u potpunosti, neki djelomično, a gotovo i nema zahtjeva koji je bio u cjelini odbijen. Ugovori također pokazuju da radnici već uživaju stanovita prava na koja nekad nisu mogli ni pomišljati. To je u prvom redu radno vrijeme. Niko i ne pominje drugo radno vrijeme osim 8-satno, a svako produžavanje tog vremena reguliše se posebnim plaćanjem, na što poslodavci pristaju bez mnogo otpora. Pregovori se uopšte ne počinju bez prisustva legitimnih radničkih predstavnika, i to ne samo radničkih povjerenika nego i sindikalnih funkcionera i funkcionera radničkih zaštitnih ustanova. Ovaj fakat da sindikalni predstavnici ravnopravno sudjeluju u pregovorima o novim uslovima rada upućuje na zaključak da sindikat od vlasti nije priznat samo de iure nego i de facto.

Na prvi pogled izgledalo je da će ovi ugovori biti dugotrajni, jer su bili povoljni za radnike i rješavali su mnogo pitanja koja su bila sporna. Ipak, svega nekoliko dana od njihovog potpisivanja, počeli su se javljati novi zahtjevi. Razloga ovoj pojavi ima više. Prije svih, tu treba navesti nepridržavanje ugovora od strane uprava preduzeća, zatim pokušaj omalovažavanja, odnosno nepriznavanja radničkih povjerenika, pa stalni porast cijena životnih namirnica itd. Zemaljska vlada u Sarajevu, koja je budno pratila sve radničke akcije, a naročito u ovako krupnim preduzećima, pokušavala je da otkloni uzroke nesporazuma. Ona je Kotarskoj ispostavi u Zavidovićima uputila i posebna uputstva kojima se nalaže rješavanje i otklanjanje svih spornih tačaka na relaciji preduzeće—radnik. Iz uputstva se, na primjer, vidi da jedan od suvlasnika firme Eissler i Ortlieb neće da prizna radničke povjerenike, pa se s tim u vezi ispostava poziva da upozori upravu preduzeća na to: »... da su radnički povjerenici postavljani kako u interesu radnika tako i u interesu poduzetnika. Uprava tvrtke je dužna da u svim radničkim pitanjima koja prema spomenutoj naredbi spadaju u područje rada radničkih povjerenika stoji u neprekidnoj vezi s izabranim povjerenicima.«⁵²⁾ Cijene životnih namirnica su vrlo važan razlog zbog kojeg radnici vrlo često traže reviziju kolektivnih ugovora. Kako skaču cijene životnim namirnicama, tako radnici traže povećanje plata. Trgovci obično budno prate kretanje među radnicima i njihove uspjehe u tarifnim i štrajkačkim akcijama, pa onda, prema tome, podešavaju cijene robi kojom trguju. Tako je i ovog puta bilo u Zavidovićima. Nakon što su radnici u oba zavidovička preduzeća potpisali kolektivne ugovore koji im garantuju znatno povećanje plata, trgovci su cijene nekim životnim namirnicama povećali i za čitavih 100%. Slučaj je zaista bio toliko upadan da se i Zemaljska vlada morala umiješati. Ona lokalnim organima vlasti naređuje: »... da protiv lihvara u smislu postojećih naredaba i zakona najstrože bez obzira na stalež i osobu postupa. Pozitivan uspjeh može se u tom pravcu samo onda očekivati, ako se propisi o lihvu strogo i nepristrasno provode.«⁵³⁾

⁵¹⁾ Isto, Ugovor od 4. 11. 1919.

⁵²⁾ Isto, Zemaljska vlada u Sarajevu — Kotarskoj ispostavi Zavidović.

⁵³⁾ Isto.

Samo petnaest dana nakon potpisivanja vrlo povoljnog kolektivnog ugovora, zbog razloga koje smo naprijed pobrojali, pilanski radnici, zaposleni kod Gregersena, ponovo su (19. 11. 1919) obustavili posao i stupili u štrajk. Njihovi zahtjevi su opet vezani za nadnice, namirnice, radno vrijeme, odnosno plaćanje prekovremenog rada itd. Intervencijom iz Sarajeva kod Kotarske ispostave Zavidovići došlo je do posredovanja u sporu. Povedeni su pregovori o radničkim zahtjevima i radnicima je obećano, ako odmah nastave raditi, da će im zahtjevi biti ispunjeni. Posao je u preduzeću nastavljen, a nije nam poznato da li su ova obećanja ispunjena.⁵⁴⁾

Nakon sklapanja kolektivnog ugovora u oktobru, firmi Eissler i Ortlieb su se prvi obratili radnici iz manipulacije u Podžeplju (selo kod Rogatice) koji zahtijevaju da se i sa njima sklopi tarifni ugovor. Na ovom reviru Eissler i Ortlieb je imao oko 300 radnika koji, uglavnom, nisu imali nikakva prava koja radnici inače uživaju. Sada ti radnici od firme zahtijevaju dnevnice u rasponu od 25 do 35 kruna, a za radnike mlađe od 16 godine 20 do 25 kruna. Zatim se u njihovom podnesku upravi firme ređaju zahtjevi za životne namirnice, odjeću i obuću, alat itd. Oni također zahtijevaju 8 satno radno vrijeme, mjesečnu isplatu od 1. do 4. u mjesecu i da oni sami između sebe biraju poslovođe i nadglednike koji bi imali fiksnu platu od 700—900 kruna. Vrlo su zanimljiva dva posljednja zahtjeva. Jednim se zahtijeva nabavka sanitetskog materijala i sanitetskog vagona kako bi se »...za svaki hrđav slučaj mogao radnik spasiti«, a drugim se traži da se iz posla niko ne može otpustiti bez »radničkog odbora«. Krajnji rok do kojeg radnici zahtijevaju ispunjavanje »svih« zahtjeva je 25. decembar 1919. g. inače stupaju u štrajk.⁵⁵⁾ Pregovori o radničkim zahtjevima nisu mogli otpočeti na vrijeme, pa je Radnički odbor, koji rukovodi akcijom, krajnji rok za ispunjenje zahtjeva pomjerio do 15. januara 1920. godine, s tim da ugovor važi od 1. 1. 1920. godine.

Nakon ovih, Upravi firme su stigli i zahtjevi radnika zaposleni u pilani u Zavidovićima. Radnici su nakon petodnevnog štrajka postavili sljedeće zahtjeve: priznavanje radničke sindikalne organizacije, priznavanje radničkih povjerenika i zapošljavanje radnika u pilanu samo uz prisustvo radničkih predstavnika. Isticanje ovih zahtjeva na prvo mjesto predstavlja veliku novinu. Obično se na prvom mjestu radničkih zahtjeva nalaze nadnice, životne namirnice, radno vrijeme i drugi zahtjevi ekonomske prirode a zahtjevi kojima se regulišu staleška pitanja se negdje na kraju spomenu ili ne spomenu. Ovdje to nije slučaj i zaslužuje zato da se istakne. Na drugom mjestu zahtjeva su radničke plate. Tu se za 14 raznih zvanja i kvalifikacija u pilani traže nadnice od 19 kruna (za mlade radnike, »dječake kod drva«), do 45 kruna (za majstore). Za radnike u mašinskoj sali, koji su razvrstani u 9 kategorija, po istom principu se traže nadnice od 20 do 45 kruna. Slično su iskazani i radnici u radionici, na stovarištu, rampi, magacinima, fabrici sanduka i ostali raspoređeni po raznim punktovima i pogonima preduzeća. Posebna grupa zahtjeva odnosi se na bolnicu, sanitetski materijal i ljekare. Tu se traži obnavljanje tokom rata upropašćenog inventara, nabavljanje do-

⁵⁴⁾ Isto, Povjereništvo za socijalnu politiku Sarajevo — Ministarstvu unutrašnjih dela Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca Beograd.

⁵⁵⁾ Isto, Podružnica Saveza drvodjeljskih radnika Podžeplje — Upravi firme Eissler i Ortlieb Zavidovići.

voljnih količina potrebnog sanitetskog materijala, uređenje sanitetskog vagona i opreme za prenos bolesnika. Ljekaru treba regulisati platu tako kako odgovara momentalnim prilikama. Treći dio zahtjeva odnosi se na životne namirnice, njihovu količinu, kvalitet i cijene. Nekoliko zahtjeva vezano je za odjeću i obuću, a dugački spisak radničkih zahtjeva završava traženjem da se radnicima, pet dana provedenih u štrajku, plati, da se radnik po povratku sa godišnjeg odmora ili nekog drugog dopusta ponovo postavi na isto radno mjesto na kojem je bio prije dopusta i, na kraju, traže garanciju da niko neće biti otpušten sa posla zbog učešća u ovoj akciji.⁵⁶⁾

Preduzeće Eissler i Ortlieb je 21. januara 1920. godine dobilo i treći zahtjev, ovog puta od radnika i namještenika zaposlenih u željezničkom prometu i željezničkoj radionici. Orazlažući svoje zahtjeve, ovi radnici ističu da su za posljednja dva tri mjeseca cijene životnih namirnica porasle za 200 do 300%, pa im povećanje plata koje su dobili ugovorom od 21. 10 1919. ne samo da neće moći donijeti lijek kojim su mislili liječiti rane nanesene ratom i njegovim posljedicama nego njime zbog stalnih poskupljenja nisu dobili ništa. Zato oni traže povećanje plata radnicima svih kategorija (u svom zahtjevu su taksativno naveli sva zanimanja i raspone plata, odnosno dnevnica, koje traže). Zahtjevaju 8 satno radno vrijeme, a sve što prelazi preko 8 sati dnevno, da se plaća 50% više. Što se tiče životnih namirnica i njihovih cijena, zalažu se da cijene ostanu onakve kakve su određene ranijim kolektivnim ugovorom. Posebno zahtijevaju da uprava preduzeća prizna podružnicu »Saveza saobraćajnih i transportnih radnika i službenika«, sa sjedištem u Olovu za jedinog predstavnika zaposlenog osoblja na željeznici.⁵⁷⁾

Pregovori o svim ovim zahtjevima povedeni su 20. januara i trajali su do 24. januara 1920. godine kada su potpisani novi kolektivni ugovori. Kao i na pregovorima oktobra 1919. godine, i sada su pored dviju zainteresovanih strana — predstavnika radnika i firme — njima prisutni predstavnici sindikalnog vijeća iz Sarajeva, predstavnik Zemaljske vlade u Sarajevu i predstavnik lokalnih organa vlasti. Ukupno su potpisana tri tarifna ugovora. Prvi je potpisan 21. januara 1920. godine i odnosio se na pilanske radnike iz Zavidovića. Njim se na prvom mjestu reguliše pitanje radničkih sindikalnih organizacija. Firma naime prvi put u jednom dokumentu priznaje radničku sindikalnu organizaciju i obavezuje se da će u kontaktu s njom raspravljati i rješavati opšta radnička pitanja. O pitanju nadnica ugovoreno je da se radnicima poveća osnovna plata (prema onoj koju su imali po ugovoru od 23.10. 1919. g.) na taj način što će radnici koji su imali nadnicu od 11 do 15,50 kruna dobiti 40% povišice, radnici koji su imali dnevnicu od 16 do 19,50 kruna dobijaju 35% povišice, a radnici sa nadnicama 20 i više kruna dobivaju 30% povišice. Ovaj ugovor o dnevnicama će se primjenjivati od 22. 1. 1920. godine. Sve druge obaveze firme u pogledu životnih namirnica, ogrevnog drveta, doplatka na članove porodice, odjeće i obuće koje su regulisane ranijim ugovorom i uz cijene koje su ranije određene važe i dalje. Regulisano je i pitanje godišnjeg odmora na taj način što svaki

⁵⁶⁾ ABIH, ZV. Prez. br. 12. 635/1921. Zahtjev sastavljen u Zavidovićima 17. 1. 1920. god. ispred zaposlenog radništva Bosanske šumske industrije Eissler i Ortlieb, potpisan od strane šestorice radničkih povjerenika.

⁵⁷⁾ Isto, Predstavka radničkih povjerenika željezničara — Bosanskoj šumskoj industriji Eissler i Ortlieb.

radnik može dobiti od 1 do 3 sedmice dopusta koji mu, međutim, nije plaćen, a može ga dobiti kad želi, osim ako se na odmoru ne nalazi više od 10% radnika u kojem slučaju mora sačekati. U potpunosti su prihvaćeni i zahtjevi koji se odnose na sanitetsku zaštitu. Učenicima (šegrtima) određena su primanja zavisno od toga u kojoj su godini zanata. Među završnim odredbama ugovora nalaze se i one koje regulišu plaćanje prekovremenog rada (do 2 sata 50% više, a preko dva sata, kao i nedeljom i praznikom 100% više), kad radnici stižu pravo na odjeću i obuću, kao i ona da se niko zbog učešća u ovoj akciji, koja se potpisivanjem ugovora smatra završenom, neće biti otpušten niti kažnjen.⁵⁸⁾

Drugi su 22. januara 1920. godine potpisali ugovor radnički povjerenici u ime željezničkog osoblja i radnika željezničke radionice. I u njihovom slučaju se još u preambuli ugovora nalaze stavovi o priznavanju radničke sindikalne organizacije i radničkih povjerenika i obaveze preduzeća prema njima. Svi radnici su dobili 30 do 40% povišicu na osnovne plate, a usvojeni su i svi drugi zahtjevi koje smo pomenuli. Što se tiče plaćanja prekovremenog rada u saobraćaju, određeni su paušalni iznosi za više radnih mjesta na kojima ima potrebe za prekovremenim radom. Sve druge stavke ugovora su iste, kao i u ugovoru pilanskih radnika.⁵⁹⁾

Posljednji su ugovor potpisali radnički povjerenici šumske manipulacije iz Podžepnja. Njihov ugovor je u svim tačkama, osim plata, identičan onom koji su potpisali pilanski radnici u Zavidovićima. Svi radnici u Podžepnju koji su imali dnevnicu od 18 do 22 krune dobili su povišicu od 50%, a ostali koji su imali više od 22 krune na dan dobili su paušalno po 11 kruna povišice na dan.⁶⁰⁾

Nakon stupanja na snagu ovih ugovora, koji nesumnjivo predstavljaju značajne uspjehe radnika u borbi za njihova ekonomska i staleška prava, bilo je primjetno da su radnici zadovoljni postignutim uspjesima u svojoj borbi, jer sitni zahtjevi koji su izneseni 28. 3. 1920. godine pred firmu, pa onda povučeni od samih radnika, upućuju upravo na to. I 19. aprila 1920. godine potpisani ugovor, zapravo zapisnik koji je pridodan ranijem ugovoru⁶¹⁾, a koji reguliše povećanje plata nekim kategorijama radnika, jer su u ugovoru od 21. januara 1920. godine slabije prošli od ostalih, takođe navodi na isti zaključak.

Češćim vođenjem akcija (i tarifnih i štrajkačkih), radnici Firme Eissler i Ortlieb su za kratko vrijeme odmakli u visini plata u poređenju sa svojim kolegama zaposlenim u Gregersenovom d. d. preduzeću. Oni su za 25 do 30% imali veće plate, pa su zato i radnici Gregersena pokušali da nešto postignu vođenjem tarifnih pregovora. Zahtijevali su samo jedno — povećanje plata. Pregovori su vođeni, pa prekidani i ponovo vođeni, da bi konačno 27. 4. 1920. godine bio potpisan kolektivni ugovor kojim su svi radnici Gregersenove šumske industrije linearno dobili po 4 krune povišice na dan.⁶²⁾

⁵⁸⁾ Isto, Ugovor sklopljen 21. 1. 1920. god.

⁵⁹⁾ Isto, Vidjeti Ugovor sklopljen 22. 1. 1920.

⁶⁰⁾ Isto, Ugovor od 21. 1. 1920. godine.

⁶¹⁾ Isto, Zapisnik sastavljen 19. 4. 1920.

⁶²⁾ Isto, Kotarska ispostava Zavidovići — Povjereništvu za socijalnu politiku Sarajevo.

Kao i 1919. godina i 1920. je u Bosni i Hercegovini bila ispunjena brojnim tarifnim i štrajkačkim akcijama. Kako su cijene životnim namirnicama i drugim robama skakale iz dana u dan, tako su i radnici, htjeli ne htjeli, morali u svojim zahtjevima pratiti skupoću, jer drugačije ne bi mogli živjeti. Dešavalo se da samo u jednom mjesecu radnici vode po petnaestak tarifnih i isto toliko štrajkačkih akcija, tako da je broj akcija bio toliko velik da ih ponekad ni radnička sindikalna i druga štampa nije uspijevala ni zabilježiti. Tako su, na primjer, u mjesecu januaru vođeni ovi tarifni pokreti: 5. januara 1920. godine vođeni su pregovori za povišicu plata i poboljšanje radnih uslova u sarajevskom paramlinu. Uspjeh pregovora je za radnike bio zadovoljavajući; 15. i 16. januara vođeni su pregovori između pekarskih radnika i njihovih poslodavaca za povišicu plata. Rezultatom pregovora radnici su bili zadovoljni; 17. januara u Zemaljskoj vladi su vođeni pregovori između predstavnika rudarskih radnika Bosne i Hercegovine i Rudarskog odsjeka vlade o poboljšanju materijalnog položaja rudara. Zahtjeve za rješavanje ovog pitanja rudarska sindikalna organizacija je podnijela još prije tri mjeseca. Uspjeh pregovora za radnike bio je veliki. Postignut je sporazum po kome radnici dobijaju 70% povišice na dotadašnje plate; 18. januara vodili su pregovore dimnjačarski radnici sa svojim poslodavcima. Zahtjevi radnika su usvojeni; 19. januara počeli su pregovori između brijačkih majstora i njihovih radnika za povećanje plata; O pregovorima radnika Firme Eissler i Ortlieb 20, 21, 22. i 23. januara 1920. godine već smo govorili; 26. januara su posredstvom Zemaljske vlade vođeni pregovori između Firme »Ferum« (ranije Racher i Babić) i njenih radnika i namještenika. Uspjeh radnika bio je zadovoljavajući; 28. januara, kao i dva puta ranije, posredovalo je sindikalno vijeće kod duhanske režije zbog djelomičnog štrajka radnika Fabrike duhana u Banjaluci; 28. i 29. januara vođeni su pregovori za poboljšanje materijalnog položaja šumskih radnika u Kruščici kod »Han Kumpanije«. ⁶³⁾ U ovom mjesecu su vođene i druge akcije koje također treba da pomenemo. Tu je, na primjer, štrajk radnika šumsko industrijskog preduzeća u Dobrljnu kod Bosanskog Novog. Počeo je 21. januara 1920. godine kada su radnici istakli zahtjeve za povećanje plata za 70%. O svojim zahtjevima radnici su desetak dana prije stupanja u štrajk razgovarali sa povjerenikom šuma i ruda Jankovićem iz Beograda koji im je obećao povišicu. U toku štrajka radnici su sami održavali red u preduzeću i oko njega. Odlučni su u svojim zahtjevima i kažu da neće početi raditi sve dok im se pozitivno ne riješe zahtjevi. Nakon pet dana štrajka, za koje vrijeme je i žandarmerijska patrola pazila na štrajkače i red u preduzeću, iz Beograda je, po nalogu »gospodina povjerenika Jankovića«, javljeno da je naređenje u pogledu povišica radničkih plata poslato upravi preduzeća 25. januara. Zahvaljujući tome, 26. januara 1920. godine završen je ovaj štrajk. ⁶⁴⁾

Krajem januara i u februaru 1920. godine vođeno je nekoliko štrajkova koji nisu imali neki poseban uspjeh ni značaj za radnički pokret Bosne i Hercegovine. Ipak, mi ćemo ih pomenuti koliko da budu zabilježeni. Svi radnici (njih 150—200) pilane »Bosna« u Begov Hanu 23. januara stupili su u štrajk tražeći povećanje plata. Bez nekog značajnijeg uspjeha, štrajk je

⁶³⁾ *Glas Slobode*, Sarajevo, br. 21/1920.

⁶⁴⁾ ABiH, ZV. Prez. brojevi 517 i 567/1920. i Arhiv Bosanske krajine Banja Luka, Okružna oblast Banja Luke br. 59 prez.

završen 26. januara 1920. godine kada su svi radnici došli na posao. Radništvo rudnika uglja u Brezi 7. 2. 1920. godine također je stupilo u štrajk tražeći veće plate. Uzrok izbijanja ovog štrajka po svemu sudeći leži u krivom tumačenju, odnosno neshvatanju već potpisanog tarifnog ugovora, jer, izgleda, radnicima nije bilo jasno šta su dobili tim ugovorom. Nakon razjašnjenja, spor je bio izgladen i štrajk prekinut. Istog dana, kada je izbio ovaj štrajk u Brezi, stupili su u štrajk i radnici parne pilane u Živinicama zahtijevajući povećanje nadnica. Za ovu akciju se može reći da je potpuno propala i prošla sasvim neopaženo, jer su radnici stupili u štrajk upravo u vrijeme kada pilana nije radila zbog remonta parnih kotlova. Mnogo više uspjeha nije imala ni akcija radništva rudokopa »Una« u Lješljanima koja je povedena 20. februara 1920. godine. Nešto bolje od svih ovih prošao je štrajk pilanskih radnika u Banjaluci. Njih 300 su stupili u štrajk nakon što Uprava preduzeća nije htjela da udovolji njihovim pismenim zahtjevima za povećanje plate i poboljšanje radnih uslova. Tek nakon nekoliko dana štrajka Uprava preduzeća je bila prisiljena da udovolji radničkim zahtjevima.⁶⁵⁾

Za razliku od ovih sitnih i uglavnom bezuspješnih i slabo organizovanih akcija, tarifni pokret radnika zeničke željezare je imao sasvim drugačiji tok i završetak. Radnici Željezare su 2. februara 1920. godine predali upravi preduzeća svoje zahtjeve kojima, između ostalog, traže povećanje plata za 100%. Više dana radnici su čekali odgovor uprave preduzeća na svoj memorandum. Nakon petnaestak dana čekanja, radnicima je ponestalo strpljenja pa su 20. 2. 1920. na kratko vrijeme obustavili cjelokupan posao u Željezari. Ipak 24. februara 1920. godine, nakon obavljenih svih priprema, povedeni su pregovori o radničkim zahtjevima iznesenim u memorandumu. Pregovore su vodili direktor preduzeća i radnički povjerenici, a njima su prisustvovali i delegati Radničkog sindikalnog vijeća i Radničke komore iz Sarajeva. Pregovori su trajali sve do 26. februara u podne kada je potpisan kolektivni ugovor. Prethodno, 25. februara bili su pozvani svi radnici na skupštinu da bi se izjasnili o nekim spornim pitanjima iskrslim u toku pregovora. Potpisani kolektivni ugovor predstavlja veliki uspjeh radnika i njihove sindikalne organizacije. Njime je predviđeno povećanje nadnice za 100% za sve radnike koji rade na takozvanim proizvodnim poslovima, a 80% za sve radnike na režijskim poslovima, šegrte i radnike na ostalim poslovima. Svima radnicima je za 100% povišen skuparinski doplatak na nove temeljne plate. Predviđeno je, zatim, da se svaki prekovremeni rad i rad nedjeljom i praznikom plaća najmanje 50% više, a zanatlijama i majstorima prva dva sata 50%, a ostali i rad nedjeljom i praznikom 100% više. Oženjeni radnici dobivace po ugovoru na ženu i svako dijete do 14 godina doplatak u visini od 1 krune dnevno, umjesto 40 helera, koliko su do tada imali. Isplate se vrše na kraju mjeseca. Ugovor takođe sadrži odrednice kojima se reguliše snabdijevanje životnim namirnicama u radničkom konzumu. Tu se kaže da su cijene životnim namirnicama ostale iste kao i ranije, a da radnik na svoje ime može dobiti 16 kg brašna, 1 kg masti, 1 kg šećera i ostale namirnice, kao i da tada, a na svakog člana svoje porodice po 6 kg brašna, 1 kg masti i 1/2 kg šećera. Brašno »O« radnici dobivaju po cijeni od 1,60 kruna za kg, brašno

⁶⁵⁾ O ovim štrajkovima vidjeti: ABiH, ZV. prez. brojevi: 652, 940, 1227, 1237 i 1679/1920. i *Glas Slobode*, Sarajevo, br. 28/1920.

za kruh po 1,20 k. za kg, a kukuruzno brašno po 0,86 k. za kilogram. Cijena masti je 20 kruna po kilogramu, a šećeru 2,70 kruna po kilogramu plus polovina od razlike između ove i kupovne cijene. Sve druge namirnice prodaju se po nabavnim cijenama. Ugovorom se priznaje i radnička sindikalna organizacija, a radničkim povjerenicima daje pravo suodlučivanja pri primanju i otpuštanju radnika. Povišica plate stupa na snagu 1. februara 1920. godine. Radno vrijeme 8 sati dnevno, a početak i kraj radnog vremena određuje se u sporazumu sa radničkim povjerenicima. Zahtjevi radnika su, prema ovome što se vidi, usvojeni u cjelini, osim u jednom spornom pitanju, a to je plaćanje prekovremenog rada radnika koji rade u neprekinutom pogonu (na visokoj peći). Tu je, većinom glasova, na skupštini odlučeno da se taj rad plaća 50% više i nedjeljom i praznikom, a ne 100% kako je traženo. Kad već pominjemo skupštinu, da navedemo i ovo: svi prisutni radnici su se izjasnili za davanje po jedne nadnice za uređenje prostorija Radničkog doma i prilog *Glasu Slobode*.⁶⁵⁾

Štrajk stolarskih radnika u Sarajevu, vođen od 1. do 5. marta 1920. godine, u kojem su radnici uspjeli da dobiju povišicu plata za 35%, zanimljiv je i po nečemu drugom. Stolarski poslodavci, vlasnici firmi, pokušali su da se ujedine i odbiju radničke zahtjeve. Na prvim pregovorima između predstavnika drvodjeljaca i njihovih poslodavaca, vođenim 27. februara, radnici su svoj zahtjev za povećanje plate sa 60% sveli na 40%, a poslodavci ni to nisu prihvatili. Uoči izbijanja štrajka, nekoliko sitnijih vlasnika je prihvatilo radničke uslove i u njihovim radionicama nije ni došlo do štrajka, ali najkrupniji vlasnici na čelu sa Butaconi — Venturinijem, Hofenderom, Mihalićem, Taboryem, braćom Finci, Suchym, braćom Kabiljo i drugim, nisu htjeli ni da čuju za tako »visoke« radničke zahtjeve. Ovi poslodavci su otišli tako daleko da su svojim kolegama, vlasnicima firmi po raznim mjestima Jugoslavije, razaslali pisma u kojima ih obavještavaju da su njihovi radnici podnijeli »... tako visoke zahtjeve, da im se ne mogu priznati«, pa pošto su se poslodavci iz većih preduzeća solidarisali, pozivaju i njih »... da nam se priključite radi toga, da, za slučaj da bi stolarski radnici odavde tamo tražili posao, ove ne primite«. ⁶⁶⁾ Radnici u štrajku bili su jedinstveni i solidarni. Na inicijativu Radničke komore u Sarajevu, došlo je do posredovanja Vlade u ovom sporu, što je dovelo do ponovnih pregovora 5. marta i do konačnog sporazuma kojim je ovaj štrajk završen.

Početak mjeseca marta donio je uspjeh radnicima još jednog sarajevskog preduzeća. Radnici i namještenci Sarajevske pivare postigli su, poslije nekoliko pregovora, uspjeh potpisavši takav kolektivni ugovor, kakav je rijetko koja organizacija radnika u Bosni i Hercegovini uspjela da potpiše i prije i poslije. Pošto je riječ o zaista jedinstvenom uspjehu organizovanih radnika, iznijecemo nešto više detalja iz ovog ugovora. Prvo je regulisano pitanje plata. Svi radnici koji su imali do 500 kruna mjesečno dobili su povišicu od 100%. Ostali radnici i namještenci dobili su ove iznose:

sa preko 500 k do 550 za 95%

sa preko 550 k do 600 za 90%

⁶⁵⁾ O ovoj akciji vidjeti: ABiH, ZV. prez. br. 1844/1920. i *Glas Slobode*, Sarajevo, br. 44/1920.

⁶⁶⁾ *Glas Slobode*, Sarajevo, brojevi 46 i 53/1920.

sa preko 600 k do 650	za 85 ⁰ / ₀
sa preko 650 k do 700	za 80 ⁰ / ₀
sa preko 700 k do 800	za 75 ⁰ / ₀
sa preko 800 k do 1000	za 70 ⁰ / ₀
sa preko 1000 k do 1200	za 65 ⁰ / ₀
sa preko 1200 k do 1500	za 60 ⁰ / ₀
sa preko 1500 k do 1700	za 55 ⁰ / ₀
sa preko 1700 k do 1900	za 50 ⁰ / ₀
sa preko 1900 k do 2100	za 45 ⁰ / ₀
sa preko 2100 k	za 40 ⁰ / ₀

Osim ovako velikih povećanja plata, i mnoge druge stavke ugovora su značajne i donose radnicima i namještenicima mnogo. Tako »pivari« i »strojari« koji ne mogu dobiti stan od preduzeća i koji su oženjeni dobivaju 180 k., a neoženjeni 90 k mjesečno. Činovnicima se doplatak na ogrev sa 30 povećava na 100 k. mjesečno oženjenim i 50 k. neoženjenim. Dodatak na odijelo se prema onom iz oktobra 1919. godine povećava za 80⁰/₀. Radnici koji nemaju mjesečnu platu dobivaju nadnice koje variraju kod muških između 26—30 k. a kod žena između 16—20 k. Početna plata za tehničke činovnike i profesionaliste najmanje je 1000 k. mjesečno ili 40 k. dnevno, za muško pomoćno osoblje 25 k. a za žensko 15 k. dnevno; ispitanii ložać ima 38 k, a neispitanii 34 k. dnevno.

Pored toga pivara svojim namještenicima, koji su zaposleni najmanje 2 godine, za vrijeme bolesti, počevši od trećeg dana bolovanja, pa do šest nedelja, daje razliku između bolesničke pomoći i plata. Preduzeće, zatim, priznaje radničku organizaciju, obavezuje se da će analogno tome u posao primati samo sindikalno organizovane radnike ili one koji izjave da su voljni stupiti u sindikat. Radničkim delegatima koji budu birani za kongrese i slične skupove organizovanog radništva preduzeće daje plaćeni dopust do najviše 10 dana. Radnici i namještenici imaju pravo na plaćeni godišnji odmor, i to: činovnici do 5 godina službe na 10-dnevni, sa preko 5 do 15 godina službe na 21-dnevni, a sa preko 15 godina službe na 28-dnevni plaćeni dopust. Ostali radnici i namještenici do 5 godina službe imaju 12-dnevni, a sa preko 5 godina 21-dnevni godišnji plaćeni odmor. Poslije ovih dolaze odredbe o pravu na »pivski deputat«, na ogrev uz režijsku cijenu, doplaci za portire i noćne čuvare, za prekovremeni rad, paušal za cipele osoblju koje radi u podrumu na pranju suđa itd. Sve odredbe ovog ugovora vrijede i za radnike i namještenike pivare u Tuzli.⁴³⁾ Potrebno je napomenuti još i ovo: u akciji su jedinstveno istupali radnici i činovnici, a i jedni i drugi imaju dobre sindikalne organizacije. Još jedna zanimljivost vezana je za ovo preduzeće: otkako postoji sindikalna organizacija u njemu, a ona spada među najstarije u gradu, nikad neko tarifno pitanje nije dovelo do štrajka. Organizacija je uvijek svojom snagom i odlučnošću uspijevala da za sva pitanja nađe odgovarajuća rješenja putem pregovora, svojim zalaganjem a na zadovoljstvo radnika i namještenika.

⁴³⁾ Svi podaci o ovoj akciji prema: *Glas Stobode*, Sarajevo, br. 53/1920.

U situaciji kad mnoge sindikalne podružnice, savezi, pododbori itd. vrlo često pokreću tarifne akcije i štrajkove bez dovoljno pripreme, bez procjene situacije, kada se stupa u akciju ne obavještavajući pri tom ni svoj savez ni pokrajinska i savezna rukovodstva sindikata o namjeranim akcijama, zbog čega mnogi pokreti nisu uspjeli ili nisu uspjeli onako kako bi mogli. Centralno radničko sindikalno vijeće Jugoslavije (CRSVJ) obavilo je u martu 1920. godine »Pravilnik o štrajkovima« i naredilo svim sindikalnim savezima i podružnicama, članovima CRSVJ, da se pridržavaju Pravilnika. Iznoseći mišljenja da je štrajk u normalnim prilikama u jednoj državi najoštrije sredstvo klasne borbe, CRSVJ smatra da se zato štrajkovima mora posvetiti najozbiljnija pažnja, da se oni stalno moraju proučavati, kao što se mora proučavati i cjelishodnost njegove primjene u datom momentu. Da bi se to postiglo, CRSVJ je odlučilo da propiše obavezne odredbe kojih bi se ubuduće u svim štrajkovima morali pridržavati. Prilikom svih priprema za napadne ili odbrambene štrajkove, prema ovom pravilniku, treba da budu obaviještene sve sindikalne instance — podružnice savez — savez pokrajinsko rukovodstvo — pokrajinsko rukovodstvo Centralno vijeće, kako bi akcija imala što više izgleda na uspjeh, odnosno radi zajedničkog odlučivanja u svakom konkretnom slučaju. To treba obavljati putem izvještaja na sljedeći način: podružnica koja priprema štrajk treba da izvijesti o brojnom stanju organizovanih i neorganizovanih radnika dotične struke u mjestu gdje se akcija namjerava voditi, u okolnim mjestima, u pokrajini i zemlji. Zatim treba da izvijesti o momentalnim cijenama životnih namirnica u mjestu, kakve su nadnice ili plate, koliko je radno vrijeme, kakav je dotadašnji kolektivni ugovor, gdje se radnici snabdijevaju životnim namirnicama i gdje stanuju. Zatim da navede broj zainteresovanih kvalifikovanih i nekvalifikovanih radnika za akciju i šta radnici zahtijevaju (skraćenje radnog vremena, povećanje plata, akord, otkaz i sl.). Kakve su finansijske prilike u dotičnom savezu, kolika im je potrebna pomoć za vrijeme štrajka, zatim kakva je privredna konjunktura dotičnih preduzeća, imaju li sirovina za proizvodnju, kako stoje lageri gotove robe, je li roba pojeftinila ili poskupjela u posljednja 3 mjeseca. Zatim se traži da se izvijesti o raspoloženju poslodavaca, da li su oni ujedinjeni sa poslodavcima iz drugih srodnih preduzeća itd. Svaki planirani štrajk, po Pravilniku, mora se prijaviti 14 dana prije Centralnom radničkom sindikalnom vijeću Jugoslavije, a zatim svake sedmice izvještavati o toku štrajka. Od ovog pravila izuzimaju se štrajkovi i tarifni pokreti rudara, pilanskih radnika, bankovnih činovnika, učitelja, poštara, brodaraca i željezničara koji svoje pokrete moraju najaviti sindikalnom vijeću mjesec dana prije početka akcije. Što se tiče štrajkova iz solidarnosti za njih Pravilnik predviđa da se mogu voditi samo kad to CRSVJ odluči i odobri. Isto tako pomaganje štrajkova vršiće se posredstvom i sa odobrenjem Centralnog vijeća, a od pomoći će biti isključeni štrajkovi povedeni na svoju ruku, bez odobrenja sindikalnog rukovodstva, kao i oni čiji savezi za 3 mjeseca nisu platili članarinu.⁶⁹⁾

Donošenje ovakvog Pravilnika sigurno je imalo cilj da mnogobrojne radničke tarifne i štrajkačke akcije dobiju organizovanu formu, da im se da zvanični karakter. Isto tako vjerovatno se njime željelo postići to da radnič-

⁶⁹⁾ Glas Slobode, Sarajevo, br. 55/1920.

ke akcije donose učesnicima trajnije i veće uspjehe. Međutim, pitanje je da li su sve odredbe Pravilnika najsretnije izabrane, naročito one koje se odnose na vrijeme određeno za najavljivanje akcije. Čini nam se da su ti rokovi (14 i pogotovu 30 dana) suviše dugački, pa je Pravilnik, što se toga tiče, mogao predstavljati i kočnicu u donošenju odluke za stupanje u akciju. Želja da se prije pokretanja akcije ispitaju sve okolnosti koje mogu uticati na tok i uspjeh akcije, da se odabere najpodesniji trenutak, da se vodi računa o broju radnika koji su voljni stupiti u akciju i onih koji su spremni podržati ih i pomoći svakako je za pohvalu, ali je neke druge odredbe trebalo ili ublažiti ili drugačije formulirati. Nekim od tih odrednica su, u stvari, radnicima vezane ruke, jer nisu blagovremeno mogli reagovati na mjere vlasnika preduzeća, organa vlasti i sl. naravno, ako su htjeli poštivati Pravilnik.

Nakon donošenja Pravilnika i određenog uticaja koji je on imao u odlučivanju pojedinih sindikalnih organizacija da povedu štrajkačku ili tarifnu akciju, dešavalo se kao i prije njegovog donošenja da i najbolje pripremljena akcija, sa jedinstvenim učešćem radnika, podrškom radničkih zaštitnih ustanova itd. ipak naiđe na neku nepremostivu teškoću i propadne, ali je to bilo rjeđe. Dobro pripremljene i od organizacija vođene akcije uglavnom su završavale uspjesima radnika. Takav primjer predstavlja akcija radnica i radnika Tvornica duhana u Sarajevu, Mostaru, Banjaluci i Travniku koji su 31. marta 1920. godine stupili u štrajk. Osnovni zahtjev radnika je povećanje plata za 50%. Njihovom štrajku prethodili su prvo pismeni zahtjev za povećanje plata podnesen još 15 januara 1920. godine, zatim pregovori u više navrata i konačno usvajanje radničkih zahtjeva od strane duhanske režije u Sarajevu i Uprave monopola u Beogradu. Ovim bi tarifni pokret bio i završen da je i Ministarstvo finansija bilo spremno da prihvati takav sporazum. Ono je to odbilo čak i poslije izričite molbe predsjednika Zemaljske vlade u Sarajevu koji je lično pismom intervenisao kod ministra finansija da odobri traženu povišicu kako bi se izbjegao štrajk. Ministarstvo nije do 31. marta prihvatilo zahtjev, a to je bio rok koji su radnici odredili kao krajnji za prihvatanje njihovih zahtjeva, pa je tako toga dana u sve četiri bosansko-hercegovačke fabrike duhana započeo štrajk svih radnika.

Obrazlažući svoje zahtjeve za povećanje plata od 50%, radnici su naveli da je prosječna plata odraslog radnika u magacinu 25 kruna dnevno, radnice na škartiranju 23 k, na pakovanju 22 k, na kartonima 24 k. itd. U nekim odjeljenjima ima radnica i radnika koji rade za samo 15 k. dnevno, a sedimične plate majstora i zanatlije kreću se od 210—330 kruna. Radnici ističu da su te plate vrlo male prema cijenama na tržištu, a da su znatno, čak upola manje od plata radnika u Fabrici duvana u Nišu i nekim drugim fabrikama.

Štrajk je započeo bez neke pompe, mirno, a tako je i tekao do kraja. Svi radnici i radnice su jedinstveni i solidarni u svojim zahtjevima. On i nije bio borbeni štrajk u pravom smislu te riječi, jer njegov karakter određuje više akt očaja, bezizlazne situacije u kojoj su se radnici ovih fabrika našli.

Nakon punih petnaest dana trajanja, štrajk je završen potpunim uspjehom radnika. Duhanskoj režiji u Sarajevu 14. aprila 1920. godine stigao je telegram od Uprave državnog monopola u Beogradu. Sadržaj telegrama

glasi: »Po vašem predlogu osamstotina šezdeset i jedan, isplatite radništvu pedeset procentno povišenje od 15. januara dalje. Osim toga jednokratnu novčanu potporu 360 kruna za ledične, 460 za oženjene bez dece, 560 za oženjene sa jednim detetom, 660 za oženjene sa dvoje dece, 760 kruna za oženjene sa troje dece i više. Pismena odluka otposlata«. Štrajkački odbor iz Sarajeva odmah je obavijestio štrajkače u Mostaru, Banjaluci i Travniku o tome da je došao telegram kojim se obavještava da su radnički zahtjevi usvojeni i da je na osnovu toga donesena odluka da se posao nastavi 15. aprila 1920. godine. Postavljen je samo jedan uslov u vezi sa otpočinjanjem rada i prestanka štrajka, a to je da se iplate odobrenih povišica i jednokratne pomoći obave za 4 dana. Pored toga, pridržano je pravo daljeg traženja da se plate monopolskim radnicima u raznim pokrajinama Jugoslavije izjednače.⁷⁰⁾

Preko 100 radnika sarajevskog paromlina stupilo je 10. aprila 1920. godine u štrajk pošto su se u pregovorima sa upravom uvjerali da ona nije voljna da izađe u susret njihovim zahtjevima. Radnici su za sve radnike koji imaju 1,90 kruna do 3 krune na sat tražili povišicu plata od sto posto, radnicima koji imaju preko 3 krune povišicu od 75% uz sve dotadašnje beneficije koje su imali pri kupovini jeftinijeg brašna. Uprava paramlina je, naimе, svojim radnicima prodavala brašno za kruh po 2,30 kruna za kilogram, a bijelo po 3,50 k. po kg. Radnik samac je po ovim cijenama mogao kupiti 30 kg brašna, a oženjeni 50 kg i plus 10 kg za svako dijete. Sada Uprava mlina želi znatno povećati cijene brašnu (crnom na 6 k. po kg, a bijelom na 8 k. po kg), a na pregovorima je radnicima nudila znatno manju povišicu plata nego što su oni tražili. Nakon 10 dana trajanja, štrajk je ipak završen i 22. 4. 1920. svi radnici su već bili na poslu. Najspornije pitanje u pregovorima — kvota brašna — za koju se je uprava zalagala da bude smanjena, ostala je nepromijenjena, ali su cijene brašnu za radnike mlina povišene i iznose 4 k. za kg crnog brašna i 6 k. za kg bijelog brašna. Što se plata tiče, postignut je sporazum po kojem su radnici dobili:

oni koji su imali	1,75 k. do	2,10 k. na sat povišicu od	110%
oni koji su imali	2,10 k. do	2,30 k. na sat povišicu od	105%
oni koji su imali	2,30 k. do	2,70 k. na sat povišicu od	95%
oni koji su imali	2,70 k. do	3 k. na sat povišicu od	85%
oni koji su imali	3 k. do	3,40 k. na sat povišicu od	75%
oni koji su imali	3,40 k. do	3,80 k. na sat povišicu od	65%
oni koji su imali	3,80 k. do	4 k. na sat povišicu od	60%

Osim toga majstori mlina, strojari i zanatlije imaju pravo na stan i rasvjetu »u naturi«, a ako ne mogu od preduzeća dobiti stan, onda im pripada dodatak za stan u mjesečnom iznosu od 120 k. za oženjene, i 60 k. za neoženjene. Povišene su i plate radnicima koji primaju mjesečnu fiksnu platu za 40 do 50% uz sve beneficije koje su i ranije imali. Uprava preduzeća se također obavezala da nabavlja i druge životne namirnice i da ih prodaje po nabavnoj cijeni.⁷¹⁾

⁷⁰⁾ Podatke o ovom štrajku vidjeti u: ABiH, ZV. prez. brojevi: 2629, 2691, 3105, 3245, 3288 i 3379/1920; *Glas Slobode*, Sarajevo, brojevi: 70, 72 i 81/1920.

⁷¹⁾ *Glas Slobode*, Sarajevo, brojevi 80, 82 i 90/1920.

Prije nego što pređemo na generalni štrajk željezničara, navešćemo osnovne podatke za još nekoliko sitnijih tarifnih i štrajkačkih akcija. Štrajk slagarskih radnika »Hrvatske tiskare« u Mostaru počeo je 9. marta 1920. godine i trajao do poslije 17. aprila 1920. godine. Radnici su zahtijevali povećanje plata, a sa upravom preduzeća su se veoma dugo sporili oko zapošljavanja novih radnika. Radnici su, naime, zahtijevali da se na posao primaju samo sindikalno organizovani radnici, a Uprava preduzeća nije htjela da se složi s tim. Radništvo firme »Danica« u Bosanskom Brodu stupilo je 22. marta 1920. godine u štrajk, tražeći povećanje plata. Kada je Direkcija preduzeća udovoljila radničkim zahtjevima, 28. marta prestao je i štrajk. Svi radnici i namještenici »Bosanskog dioničkog društva za električku« u Jajcu 1. aprila 1920. godine u znak protesta protiv proganjanja radnika-stranaca obustavili su rad i tom prilikom održali skupštinu na kojoj su usvojili rezoluciju protiv progona nedužnih ljudi. Trgovački namještenici u radnji I. Z. Danona (njih 18) u Sarajevu stupili su 14. aprila 1920. godine u štrajk tražeći bolje radne uslove i veće plate. Na pregovorima vođenim 16. i 17. aprila 1920. godine potpisan je novi kolektivni ugovor kojim je završen tarifni pokret pekarskih radnika u Sarajevu. Novim ugovorom radnici su izvojevali 8-satno radno vrijeme, nedjeljni odmor, otkazni rok, a povišica plata za prvu kategoriju radnika regulisana je tako što će ubuduće ti radnici sedmično umjesto 400 primati 650 kruna, a druga kategorija umjesto 350, 600 kruna. Oko 100 radnika i namještenika pilanskog preduzeća »Finci i šabetaj« u Sokocu (Žljebovi) 14. aprila 1920. godine stupilo je u štrajk zahtijevajući povećanje plata. Dvojica radnika su uhapšena. Povodom ovog štrajka intervenisao je predsjednik Kotarskog ureda u Rogatici. Malo neobičan za Bosnu i Hercegovinu bio je štrajk lađarskih radnika u Bosanskoj Rači. Štrajk je počeo 16. aprila, a lađarski radnici su tražili 8-satno radno vrijeme i povećanje plata. Radnici rudokopa Lješljani kod Bosanskog Novog 17. aprila su počeli štrajk, a 19. 4. 1920. ga završili. Radnici su zahtijevali povećanje plata i kada je udovoljeno njihovim zahtjevima, štrajk je prestao.⁷³⁾

Kao što je poznato, 16. aprila 1920. godine u cijeloj Jugoslaviji stao je cjelokupni željeznički saobraćaj. Toga dana je počeo generalni štrajk željezničara. Kako je došlo do ovog štrajka i šta su zahtijevali željezničari, prva su pitanja koja se nameću svakome ko želi da sazna nešto više o ovoj krupnoj akciji radničke klase Jugoslavije, a pogotovo ako još želi da i sam nešto napiše i kaže o njoj. O štrajku željezničara je pisano i ranije u raznim prigodnim i drugim prilikama, ali, ipak, mislimo da neće biti na odmet ponovo iznijeti bar one osnovne činjenice vezane za štrajk. Savez saobraćajnih i transportnih radnika i službenika Jugoslavije zaključio je 29. 10. 1919. godine sa Ministarstvom saobraćaja »Sporazum«, kojim su bila regulisana pitanja nadnica, radnog vremena, prekovremenog rada itd. željezničkog osoblja. Svega nekoliko mjeseci nakon toga Ministarstvo saobraćaja je stavilo van snage »Protokol Sporazuma« i donijelo novi »Privremeni Pravilnik«, kojim želi regulisati odnose koji su bili predmet »Sporazuma«. Prema jedinstvenim ocjenama željezničara, »Privremeni Pravilnik« im uskraćuje mnoga

⁷³⁾ O ovim akcijama vidjeti: ABiH, ZV. prez. brojevi: 2228, 3245, 3288, 2864, 3967, 3384, 3402 i 3248/1920; *Glas Slobode*, Sarajevo, brojevi: 80 i 84/1920. i Arhiv Bosanske krajine Banja Luka, Okružna oblast Banja Luka, brojevi: 361 i 370 prez.

prava koja su im »Sporazumom« bila zagarantovana i zato oni zahtijevaju da se on ne prihvati jer: »... nema ni približno onoliko zakonske snage kao sporazum...«, a ne poštuje ni osnovni princip osmočasovnog radnog vremena zbog čega ga željezničari uopšte i ne mogu prihvatiti.⁷³⁾

Povodom poništavanja »Protokola Sporazuma« i donošenje »Privremenog Pravilnika« širom zemlje su održavane protestne javne skupštine željezničara na kojima su usvajane rezolucije protiv ove mjere Ministarstva saobraćaja i zahtijevano da se »Sporazum« ostavi na snazi, odnosno da se »Privremeni Pravilnik«, kao jednostrano donesen akt, koji ide na štetu radnika i krnji njihova dotadašnja prava, ne prihvati. Ovakve skupštine su držane u svim, pa i najmanjim mjestima gdje je bilo željezničara.⁷⁴⁾

Spomenućemo neke od tih skupština. Radništvo centralne radionice, ložionice i sekcije za vuču u Željezničkoj radionici u Sarajevu održalo je 27. 3. 1920. zajednički sastanak na kome je zaključilo da ne prizna »Privremeni »Pravilnik«, tražilo da do daljeg ostane na snazi »Protokol Sporazuma« i ovlašćuje Savez saobraćajnih i transportnih radnika i službenika Jugoslavije da nastavi pregovore u ekonomskom pravcu sa Ministarstvom saobraćaja. Čak je toga dana došlo do kratke obustave rada u ovim odjeljenjima, dok su radnički povjerenici pregovarali sa upravom radionice. Skupština je odredila 30. mart 1920. godine kao krajnji rok do kada zahtijeva odgovor na svoje zahtjeve.⁷⁵⁾

Radnici svih kategorija zaposleni na željeznici iz Sarajeva i okolnih mjesta okupili su se u velikom broju (preko 3.000) 11. aprila 1920. godine u Sarajevu i u Društvenom domu održali skupštinu na kojoj su tretirana pitanja nadnica i skupoće. Skupština je usvojila rezoluciju u kojoj se protestuje protiv »zabacivanja« »Protokola Sporazuma« od strane Ministarstva saobraćaja i zahtijeva: »1 da se povuče »Privremeni pravilnik« koji je, sa svoje antisocijalnosti, žig sramote na tijelu ove države pred kulturnom javnosti; 2. da se do izrade nove pragmatike (zakona o uređenju državnih željeznica) ostavi na snazi »Protokol sporazuma« sa objašnjenjima koja će mu se dati u sporazumu sa delegatima Saveza Saobraćajnih i Transportnih Radnika; 3. da se povise plate osoblju za onoliko za koliko je porasla skupoća od dana kada je potpisan »Protokol sporazuma« do danas. O tome koliko ta povišica treba da bude odnosno koliko je porasla skupoća, treba da se stvori zaključak na zajedničkoj anketi između delegata Ministarstva saobraćaja i delegata Saveza Saobraćajnih i Transportnih Radnika.«⁷⁶⁾

⁷³⁾ ABiH, ZV. prez. br. 3123/1920.

⁷⁴⁾ U Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu čuvaju se mnogi dokumenti sa podacima o ovim skupštinama. Evo nekoliko signatura tih dokumenata: ABiH, ZV. prez. br. 3123, 3128, 3132, 3193, 3232/1920 i dr.

⁷⁵⁾ ABiH, ZV. prez. br. 3193/1920. Pod ovim brojem nalazi se i dokumenat u kojem Sresko načelstvo u Zenici upućuje Strazi sigurnosti u Zenici i žandarmerijskoj postaji u Nemili uputstva u kojima se kaže: »Pošto nije isključeno da bi ovih dana mogao izbiti štrajk u području državnih željeznica Bosne i Hercegovine radi nesuglasica u pogledu radničkih pripadnosti nalaže Vam se da odmah i bezodvlačno svratite svu svoju pozornost gibanju među željezničkim osobljem te me o svemu zapaženom bez i najmanjeg zatezanja obavijestite. Sve potrebite mjere glede sačuvanja reda i mira te sigurnosti željezničkih uredaja, sprava itd., imadu se poprimiti kako bi se zapriječilo oštećivanje i ometanje saobraćaja. Sigurnost onih radnika koji su voljni, da u slučaju izbijanja štrajka, i dalje rade imade se bezuvjetno osigurati i svaki onaj, koji bi ovakve radnike ili službenike ometao u vršenju dužnosti bilo činom bilo prijetnjom, kao i svaki onaj, koji bi oštećivao prometna sredstva ili željezničke uredaje imade se bez razlike čina i položaja uhapsiti.

Za najtečnije provedenje ovog naređenja odgovaraju mi komandiri osobno i lično.

⁷⁶⁾ Isto, br. 3123/1920. i *Glas Stobode*, Sarajevo, br. 78/1920.

Iako brojna i dobro organizovana organizacija željezničara uz sva nastojanja nije uspjela skupštinama i protestnim zborovima otkloniti stupanje na snagu »Privremenog Pravilnika«, pa se zato odlučila na krajnju raspoloživu mjeru — generalni štrajk svih svojih članova. U borbu je ušlo oko 60.000 željezničara. Radnici stupaju u štrajk zato što im »Privremeni Pravilnik« »1. produžava radno vrijeme; 2. ukida plaćanje prekovremenog rada, 3. ukida tolike dosadašnje beneficije i 4. smanjuje plate ispod dosadašnje visine«. Zahtjevi željezničara koje je Savez saobraćajnih i transportnih radnika i službenika podnio Ministarstvu saobraćaja su: »1. Da se ukine »Privremeni Pravilnik« zbog svojih štetnih osobina; 2. da se ostavi na snazi »Protokol Sporazuma« sklopljen sa istim Savezom i Ministarstvom saobraćaja u oktobru 1919. godine. . . ; 3. da se povećaju plate željezničara u srazmjeri sa povećanom skupoćom i 4. da sve ovo, što važi za državne željeznice, važi u isto vrijeme i za južne željeznice.«⁷⁷⁾ Vlada je ove zahtjeve željezničara odbacila, a nije udovoljila ni memorandumu Saveza saobraćajnih radnika koji je predan sa ultimativnim rokom koji je istekao u 1 sat noću 16. aprila 1920. godine (između 15. i 16. aprila) kada su željezničari iz cijele Jugoslavije obustavili rad.

Obustava rada na željeznici bila je potpuna u svim dijelovima zemlje. Od jedan sat noću nije krenuo nikuda nijedan voz. Sve radionice i ložionice su mirovale. Solidarnost štrajkača je bila vrlo dobra. U štrajku su bili svi željezničari, bez obzira kojoj ko organizaciji pripada, jer su svi jednako pogođeni »Pravilnikom« protiv koga se bore. Disciplina radnika u pokretu je također bila na zavidnom nivou. Tako je bilo, bar što se tiče samog početka akcije. Kasnije je bilo nekih nesuglasica sa »nacionalnim željezničarima«, koji su svoje članstvo pozvali na rad, ali je malo radnika i iz tog saveza prihvatilo poziv svoje sindikalne centrale tako da se akcija, manje-više, ipak vodila zajednički.

Činjenica da je u ovoj krupnoj radničkoj akciji istovremeno blizu 60.000 radnika stalo iza određenih zahtjeva u tako važnoj privrednoj grani ipak nije zbunila i uplašila režim. On se, izgleda, već odranije pripremao za obračun sa nabujalim klasnim radničkim pokretom, pa je i za ovu priliku imao po svoj prilici već pripremljeno rješenje. Jer, kako smo rekli, štrajk je počeo 16. aprila 1920. godine rano ujutru, a već 18. aprila, duž svih željezničkih pruga u zemlji, afiširana je Naredba o mobilizaciji željezničara u kojoj se kaže:

»Prema naređenju Gospodina Ministra Vojnog i Mornarice F. Gj. Br. 117.048 od 17. aprila 1920. godine a u duhu Kraljevskog ukaza od 30. marta 1920. godine F. Gj. O. Br. 113.610 pozivaju se na dvomesečnu vežbu u vojsku svi željeznički službenici od navršene 21. do navršene 45. godine bez obzira na državljanstvo svoje s tim, da se na službu imaju javiti svojim službenim željezničkim jedinicama najdalje do 19. aprila 1920. godine u 12 časova radi vršenja željezničke službe, od kog vremena svaki ko se ne bude javio na službu podleži suđenju po vojnim zakonima.«⁷⁸⁾ Odmah poslije ove Naredbe, izdata je i jedna druga, još oštrija i detaljnija. Policijska direkcija za Bosnu i

⁷⁷⁾ *Glas Slobode*, Sarajevo, br. 81/1920. Pod »južnim željeznicama« podrazumijeva se Direkcija Južnih željeznica u Ljubljani.

⁷⁸⁾ ABiH, ZV. Prez. br. 3243/1920.

Hercegovinu svim kotarskim uredima i kotarskim ispostavama u BiH naređuje da u što više primjeraka na svim područjima objave ovaj proglas. »Od Zemaljske vlade dobio sam naređenje od 20. aprila 1920., br. 3331/prez., slijedećeg sadržaja: Prema naređenju gospodina Ministra Vojnog i Mornarice F. O. Br. 117.215 od 19. aprila t. g., a u duhu Kraljevog ukaza od 18. aprila o. g. naređeno je, da se odmah pozovu na dvomesečnu vežbu u vojsci obveznici sva tri poziva narodne vojske i poslednje odbrane, koji su u građanstvu železničari. Prema tome ovoj vojnoj obavezi podležu svi železničari od navršene 18. do navršene 55. godine, bez obzira na državljanstvo svoje, s tim, da se i ostali obveznici železničari koji nisu pozvani na vežbu proglašom od 18. o. mj. na službu imaju javiti svojim službenim železničkim jedinicama najdalje do 22. aprila 1920. u 12 časova radi vršenja železničke službe, od kog vremena svaki ko se ne bude javio na službu podleži suđenju po vojnim zakonima.

Ovim se pozivaju svi železnički službenici kojih se ovo tiče, da se u gornjem rečenom roku jave svojim pretpostavljenim, u protivnom sledovaće primena vojnih zakona za nedolazak na vojnu službu«. Uz ovo naređenje dostavljaju se i uputstva kako da se izvrši mobilizacija.

Ovom mjerom vlasti, željezničari, koji su inače čvrsto odlučili da se istrajno bore za svoje životno važne interese, došli su u gotovo bezizlazan položaj. Ne povinovati se »Naredbi« značilo je doći u sukob sa vojnim i sudskim vlastima, a nastaviti posao, značilo je odreći se borbe za bolje ekonomske i radne uslove, odnosno prihvatiti »Privremeni Pravilnik«. I jedno i drugo je bilo na njihovu štetu. Koliko su, inače, radnici bili odlučni na borbu za svoja prava i kako su se sve borili, pokazuje i ovaj primjer: da bi spriječili štrajkolomce, koji su se tu i tamo pojavljivali, na pruži između Dervente i Bosanskog Broda, željeznički su radnici 16. aprila 1920. godine nešto poslije 23 sata pucali na mašinovođu voza koji je dolazio iz pravca Sarajeva prema Bosanskom Brodu i tom prilikom ga ranili.⁷⁹⁾

Izgledi na uspjeh ove akcije u prvim trenucima, nakon njenog pokretanja, bili su vrlo veliki. Na to je upućivalo gotovo stoprocentno učešće željezničkih radnika u akciji, solidarnost i borbena raspoloženje učesnika, paralizovanje kompletnog željezničkog saobraćaja itd., ali što se desilo? Naredba o mobilizaciji je željezničare i njihove sindikalne funkcionere iznenadila i zbunila. Mnogi željezničari su kao jedino rješenje te mjere vlasti našli u bježanju u šume i sakrivanju od organa vlasti. Iz raznih mjesta u državi vlastima su stizali izvještaji o tome da su se željezničari razbjegli i posakrivali. Tako iz Travnika javljaju: »Svi mašinisti ložione u Đocu razbjegli i posakrivali se i ne mogu se pronaći. Molim za upute«⁸⁰⁾. Iz Jajca opet javljaju da su sve mašinste i namještenike uspjeli »skloniti« na posao izuzev četvorice »koji su pobjegli a da ih nakon svestrane potjere nisam pronašao«⁸¹⁾. U Banjaluci je prema izvještaju Okružne oblasti Zemaljskoj vladi bila ovakva situacija: »Željeznički promet održaje se za sada od Banja Luke do Dobrljina pomoću željezničara nacionalista i nešto neopredeljenih. Na proglas na dvomesečnu vežbu od 21. do 54. godine nije se do 19. aprila u Banjoj Luci skoro nitko javio. Uhapšeno je i vojnom sudu predano do sad trinaest željezničara

⁷⁹⁾ Isto, br. 3386/1920.

⁸⁰⁾ Isto, prez. br. 3366/1920.

⁸¹⁾ Isto, br. 3449/1920.

radi neodziva dužnosti. Mir nije narušen«.⁸²⁾ Slična je situacija i u Derventi, odakle Kotarski ured javlja: »... da je policijska vlast sve učinila i čini što je određeno i što je moguće da se željezničko osoblje koje štrajkuje privede poslu. Svi namještenici koji se god moguše stignuti predani su stražarno komandantu mjesta (a za) ostalima se traga pomoću svih sigurnosnih organa u kotaru kao i za svima koji su nakon predaje komandi mesta pobjegli«.⁸³⁾ Tako su željezničari mislili da produže svoju akciju, možda da natjeraju vlast na ispunjavanje njihovih zahtjeva, ali se to nije desilo. Vlasti su vrlo odlučno sprovodile Naredbu o mobilizaciji. Željezničari su hvatani u poljima, šumama i dr. i odvođeni na radna mjesta. U tom poslu su angažovani gotovo podjednako policija, žandarmerija i vojska. O učešću vojske govori ovaj primjer:

»Komandant Mesta u Mostaru izvestio me sa Pov. br. 1200 da mu je jedna deputacija radnika predala rezoluciju, u kojoj se žale protiv strogih mera, koje se primenjuju kod doterivanja obveznika željezničara, koji se u velikom broju nisu odazvali.

Naredio sam Komandantu Mesta, da doterivanje ovih spada u prvom redu u dužnost policije i žandarmerije i da se vojska upotrebi po prav. službe deo I tač. 391—401«⁸⁴⁾.

Generalni štrajk željezničara je mobilizacijom i mjerama koje su je pratile razbijen. Izvršni odbori sindikalnog i partijskog vijeća pokušali su da generalnim štrajkom svih radnika u Jugoslaviji koji su zakazali za 21. i 22. april 1920. godine pomognu štrajku željezničara, a vladi Stojana Protića stave do znanja da neće trpjeti nasilja koja ona provodi ne samo nad željezničarima nego i nad cjelokupnim naprednim radničkim pokretom u zemlji.⁸⁵⁾ Željezničarima, međutim, ništa nije pomoglo niti se ova prijetnja sindikalnog i partijskog vođstva vidnije dojmila vlade. Ona je svoju namjeru striktno provela, a po ugušenju štrajka, još mnoge učesnike u njemu i pojedinačno kaznila bilo otpuštanjem sa posla, zatvorskim kaznama ili otpuštanjem i progonom mnogih učesnika u ovoj akciji koji nisu bili državljani Jugoslavije.

Obavještavajući članstvo o završetku štrajka, Sekretarijat Saveza saobraćajnih i transportnih radnika i službenika Jugoslavije u Sarajevu iznosi: »Posle četrnaestodnevnoga generalnog štrajka kojim su železničari protestovali protiv gaženja svojih starih prava, juče posle podne (28. IV) G. Ministar Korošec je dao garantije da će da povede pregovore o postavljenim zahtevima i priznao je njihovu opravdanost«. Nakon toga »... Glavni štrajkački odbor u Beogradu je zaključio da na svim prugama u Jugoslaviji na 28. aprila u 19 sati ima da otpočne rad kao i pre što je tekao.

Svojom generalnom obustavom rada željezničari su dovoljno poduprli svoje zahteve i Ministarstvo saobraćaja će o njima imati da vodi računa. Tok pregovora koji su već otpočeli, to će pokazati.

Postavljeni zahtevi su ovi, i oni će da budu baza za pregovore:

⁸²⁾ Isto, br. 3402/1920.

⁸³⁾ Isto, br. 3415/1920.

⁸⁴⁾ Isto, prez. br. 4079/1920.

⁸⁵⁾ *Radničke novine*, Beograd, br. 94/1920.

1. materijalne poboljšice;
2. ne pozivanje na odgovornost zbog štrajka;
3. ukidanje militarizovanja željeznica.

U stvari militarizovanja (pozivanja na dvomesečnu vojnu vežbu) G. Korošec će odmah poduzeti korake kod G. Ministra Vojnog da se Ukaz koji je objavio poziv na vežbu, ukine, a slične izjave, da će taj Ukaz odmah biti opozvan dao je našim delegatima i sam G. Ministar Vojni prethodno.^{85a)} Letak sa ovim sadržajem dijeljen je 1. maja 1920. među željezničarskim radnicima u raznim mjestima Bosne i Hercegovine. Očita je namjera »Štrajkačkog odbora u Sarajevu«, koji je potpisao ovaj letak, a vjerovatno i sindikalnog rukovodstva koje stoji iza svega ovoga, da se pred radnicima, članovima sindikata, što bolje odbrane od optužbi za neuspjeh štrajka, odnosno da što je moguće više ublaže težak utisak koji je izazvalo ugušivanje štrajka. Pregovori za poboljšanje materijalnog položaja željezničara i o drugim zahtjevima koje su oni postavili u štrajku zaista su povedeni, ali su na njima učestvovala obadvije organizacije željezničara, što je otežavalo brže sporazumijevanje i umanjilo izgleda radnika na povoljniji ishod pregovora.

Iako štrajk željezničara nije uspio, njegova masovnost i opšti utisak koji je ostavio ne samo na radnike, nego i na građanstvo uopšte i organe vlasti je veliki i dugo je pamćen i pominjan. Efekat koji je ova akcija učinila na vladajuće krugove je vrlo impresivan, a recidivi straha od generalnog štrajka kod određenih organa vlasti dugo su se osjećali.

Sve do štrajka rudara potkraj 1920. godine u Bosni i Hercegovini nije vođena nijedna krupnija radnička akcija, ali ipak nekoliko štrajkova iz ovog intervala moramo pomenuti.

Radnici Firme »Bosna« u Begov Hanu (drvena industrija) stupili su 11. maja 1920. godine u štrajk. Štrajkom nije obuhvaćeno sve radništvo Firme, nego samo nekvalifikovani radnici. Radnički zahtjevi su vrlo skromni. Oni traže da se u konzumu, pored kukuruznog izdaje i pšenično brašno i da im se poveća kvantum graha određen kao nedeljno sljedovanje. Pošto se radnicima u štrajku nije pridružio ostali dio zaposlenog radništva u fabrici, a uprava fabrike je djelimično prihvatila njihove zahtjeve, oni su nakon dva dana štrajka nastavili posao.⁸⁶⁾

Šezdeset radnika Firme A. Sonns i dr. u Kruščici (reon žandarmerijske stanice Vitez, koji rade na sječi šume, 12. maja 1920. godine obustavili su posao i stupili u štrajk. Zahtjevi radnika vezani su za povećanje plata. Nakon dva dana trajanja štrajka, radnici su izborili povećanje nadnica za 30% i nastavili rad.⁸⁷⁾

Iz Bosanskog Novog je 25. maja javljeno da su radnici rudnika »Una« u Lješljanima (Dobrljin) toga dana u 9 sati ujutru obustavili posao i stupili u štrajk. Mada su plaćeni po kolektivnom rudarskom ugovoru za 1920. godinu, radnici nisu zadovoljni visinom plata i traže povećanje. Nakon četiri

^{85a)} ABiH, ZV. prez. br. 4010/1920.

⁸⁶⁾ Isto, br. 5031/1920.

⁸⁷⁾ Isto, br. 5794/1920.

dana štrajka, 29. maja 1920. godine, većina radnika je došla na posao. Izgleda da je postignut sporazum u spornim pitanjima, pa je tako ova akcija okončana.⁸⁸⁾

Štrajk rudara u Maslovarama, vođen od 17. do 25. juna 1920. godine, imao je pomalo neobičan tok. Prvo su rudari 17. juna stupili u štrajk tražeći od Uprave rudnika da prizna kolektivni ugovor, koji je Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu potpisala sa rudarskim radnicima i da niko od radnika ne bude kažnjen zbog učešća u štrajku. Već drugog dana štrajka kotarski predstojnik iz Kotor-Varoša javlja da je uhapsio predsjednika radničke organizacije kao organizatora štrajka i zato što je, navodno, pištoljem nagonio radnike da štrajkuju. Strajkači su tako svojim zahtjevima dodali dva nova: puštanje na slobodu uhapšenog im druga (Franjo Mrak) i otpuštanje sa posla dvojice radnika (štrajkolomci). Tada se u ovu akciju umiješao i predsjednik Okružne oblasti iz Banjaluke koji Zemaljskoj vladi predlaže i »... za svoj predlog molim brzojavno odobrenje da vođe radnika uhapsim, zatim da izbacim iz radničkih kuća one radnike koji hoće i nadalje štrajkovati. Konačno, molim pojačanje žandarmerije za tri patrole«. Završavajući svoj izvještaj, ovaj visoki funkcioner vlasti kaže: »Radnici koje budem izbacio iz kuće dobiće odmah od uprave zasluženu platu, a nakon toga ću ih protjerati iz područja kotara. Štrajk nije uobičajenim načinom najavljen, zato ga ja ne priznajem kao takvim nego običnim narušavanjem javnog mira i reda«. Ipak, radništvo se nije dalo zbuniti ni hapšenjem predsjednika sindikalne podružnice ni drugim prijetnjama. Na pregovornima, vođenim između uprave preduzeća i radničkih povjerenika, postignut je sporazum kojim uprava priznaje kolektivni ugovor, zatim obećava da nikog zbog štrajka neće kažnjavati ni otpustiti sa posla, a riješena su i neka druga sitnija sporna pitanja.⁸⁹⁾

U toku mjeseca jula 1920. godine vođen je štrajk oko 700 rudara rudnika uglja u Zenici (počeo 13. jula). Rudari su tom prilikom izjavili da neće ići u rudničku jamu sve dok u depoima ima dovoljno iskopanog uglja i dok im Rudarska uprava ne usvoji zahtjeve koje su joj predali posredstvom »rudarskog satništva«. Predstavkom su rudari tražili poboljšanje radnih i materijalnih uslova. Da bi izvršila pritisak na radnike da što prije nastave posao, Rudarska uprava je obustavila izdavanje namirnica u radničkom konzumu.⁹⁰⁾

U ovom mjesecu vođeni su i štrajkovi radnika preduzeća »Una« kod Bosanske Dubice i Lješljanima — srez Bosanski Novi. Obustava u obadva ova mjesta nastupila je 24. jula 1920. godine. Štrajk u Lješljanima je prestao već drugog dana, a izbio je zato što su radnici zahtijevali otpuštanje ili premještaj jednog inženjera čije postupke i odnos prema radnicima nisu mogli više podnositi. Ovi radnici su također zahtijevali vraćanje na posao jednog nadstrojara koga je uprava preduzeća bila otpustila. Nešto duže je trajao štrajk u Kozari. Ovdje su radnici zahtijevali povećanje plata za 40%, a u štrajk je stupilo 900 radnika. U ovom štrajku je intervenisao sreski na-

⁸⁸⁾ Isto, brojevi 4853 i 5247/1920.

⁸⁹⁾ Citirana mjesta i ostali podaci o štrajku ABiH, ZV. prez. br. 6061/1920.

⁹⁰⁾ ABiH, ZV. prez. br. 6642/1920. Inače u dokumentima nisam našao podatke o tome kada i kako je završen ovaj štrajk.

čelnik iz Bosanske Dubice kome je u tom smislu dao instrukcije okružni načelnik iz Banjaluke. Njegovim zauzimanjem ovaj štrajk je na obostrano zadovoljstvo završen bez incidenata i narušavanja reda i mira.⁹¹⁾

Svi podvornici i drugo pomoćno osoblje Zemaljske banke u Sarajevu i njenih filijala po cijeloj Bosni i Hercegovini 1. avgusta 1920. godine stupili su u štrajk. Njihovi zahtjevi isključivo su vezani za materijalni položaj i radno vrijeme. Nakon 8 dana trajanja štrajka, povedeni su pregovori na kojima je u osnovnim pitanjima postignut sporazum. Po ugovoru, niko neće biti otpušten s posla zbog učešća u štrajku. Plate se po pojedinim kategorijama povećavaju ovako: radnicima koji su imali do 600 kruna mjesečno plata se povećava za 60%, onima do 700 k. za 40%, do 800 k. za 30%, do 1.000 k i više za 20%. Radno vrijeme svim radnicima je 8 sati dnevno, a svaki prekovremeni rad plaća se posebno. Tako je ova akcija, i pored svih pokušaja vlasnika banaka da je ometu, omalovaže i sl., urodila punim uspjehom, jer su svi radnički zahtjevi na kraju usvojeni.⁹²⁾

Kao i u julu, i u avgustu su istog dana (14. 8. 1920) radnici dva različita preduzeća stupili u štrajk. Riječ je o radnicima pilane »Una« u Bosanskoj Dubici i rudarima rudnika »Una« u Lješljanima (Dobrljin) kod Bosanskog Novog. Pilanski radnici iz B. Dubice traže povećanje plata za 80%, ali su nakon 4 dana štrajka pristali da nastave posao, dok ne stigne odgovor na njihove zahtjeve od uprave preduzeća. Sreski načelnik u Bosanskoj Dubici ovako izvještava o ovoj akciji: »Danas (14. 8. 1920) u 1 sat i 30 minuta po podne nastupilo je radništvo bez ikakvih obavijesti štrajk i napustilo posao. Tim nečuvanim postupkom izgubili smo svako pouzdanje u naše radništvo te molimo zaštitu izaslanjem ojačanog odjela žandarmerije ili vojništva najhitnijim putem jer prijeti pogibelj nepreglednih događaja.«⁹³⁾ Rudari iz Lješljana također štrajkuju zbog malih plata. Oni za kvalifikovane radnike traže povećanje od 50%, a za ne kvalifikovane od 30%. Sreski načelnik iz Bosanskog Novog, koji je došao na lice mjesta, smatra da su radnički zahtjevi umjereni i da im treba udovoljiti. On također misli da je Uprava preduzeća u Zagrebu kriva za česte štrajkove u ovom preduzeću, jer su radničke plate zaista mizerne. U ovom štrajku, u stvari, se nalaze samo radnici na strojevima, a ne i rudari, ali ako štrajk strojara potraje duže, onda i rudnik mora obustaviti svu proizvodnju i svi radnici prekinuti posao. Štrajk je završen na taj način što su preduzeće preuzeli novi finansijeri koji su postavili novu upravu. Ova uprava je radnicima odmah obećala bolje radne uslove i prihvatila kolektivni ugovor koji važi za sve rudnike u Bosni i Hercegovini. Rad u rudniku je ponovo otpočeo 20 avgusta.⁹⁴⁾

Pored ovih pobrojanih štrajkova, u toku ljeta su štrajkovali i mostarski krojački radnici. Njihov štrajk je trajao preko dva mjeseca i nisu ga mogli skršiti ni upornost poslodavaca, ni pokušaj policije da plijenjenjem alata onemogući rad radnicima u kućama, a ni pokušaj pozivanja učesnika štrajka na dvomjesečnu vojnu vježbu. Na primjeru ovog štrajka može se

⁹¹⁾ Isto, brojevi 7054 i 7172/1920.

⁹²⁾ *Glas Slobode*, Sarajevo, brojevi: 167 i 169/1920.

⁹³⁾ Arhiv Bosanske krajine Banja Luka, Okružna oblast Banja Luka br. 1066/1920, prez; ABiH, ZV. prez. br. 8159/1920.

⁹⁴⁾ Isto, Okružna oblast Banja Luka br. 1068/1920, prez. i ABiH ZV. prez. br. 8159/1920.

vidjeti kako organi vlasti (policija, vojska) idu na ruku vlasnicima pojedinih firmi, bez obzira na to kako se oni odnose prema svojim radnicima, kako ih plaćaju i koliko ih gone da rade.⁹⁵⁾

Isto kao i krojači u Mostaru, štrajkovali su i kočijaši u Sarajevu tražeći, prije svega, da se poštuje kolektivni ugovor koji su nakon dugotrajne borbe potpisali, a koji jedan broj poslodavaca ne poštuje. Naročito se krše odredbe o 8-satnom radnom vremenu, zbog čega se i bore ovi radnici.⁹⁶⁾

U krupne akcije bosanskohercegovačkog radništva 1920. godine svakako spada i štrajk radnika Električne i karbitne fabrike u Jajcu. Radnici ove fabrike podnijeli su upravi pismene zahtjeve za povišicu plata i regulisanje radnih odnosa 9. avgusta 1920. godine. Nakon nekoliko neuspjelih pokušaja da se pregovorima riješe sporna pitanja, 2. septembra je Uprava fabrike dostavila radničkim povjerenicima odgovor na zahtjeve koje su joj radnici postavili. U odgovoru uprave gotovo linearno se odbijaju svi radnički zahtjevi počev od prava i uloge radničkih povjerenika u preduzeću, te povišice plata do radničke kuhinje u preduzeću za koju su radnici tražili da sami njome rukovode. Uprava preduzeća jedino nije dovela u pitanje 8-satno radno vrijeme i Prvi maj koji priznaje za radnički praznik. U obrazloženju odgovora uprava iznosi podatke kojima želi uvjeriti radnike da cijene životnim namirnicama nisu toliko poskupjele, kao što iznose radnici, zatim da je privreda u priličnoj krizi, da ne vlada konjunktura na tržištu, da je zarada preduzeća mala itd. Svi razlozi za odbijanje radničkih zahtjeva nisu mnogo ubjedljivi niti se u krajnjoj liniji mnogi od njih tiču radnika kojima je osnovno da obezbijede bar minimum egzistencije sebi i svojoj porodici.

Nakon ovakvog odgovora preduzeća, radnici su 4. septembra stupili u štrajk. Poslije desetak dana, 700 radnika, koliko ih je stupilo u štrajk, dobilo je ponudu od Uprave fabrike da se vrate na posao uz povećanje plata od 10%. Radnici su jednoglasno odbili ovu ponudu i nastavili sa štrajkom. Policija i žandarmerija, koja je angažovana za čuvanje fabrike, također su umiješane u ovu akciju, jer su vršile pojedinačna hapšenja radnika i ispitali ih da li se dobrovoljno nalaze u štrajku ili ih je neko na to natjerao. Uprava fabrike je sa svoje strane pozvala sve »mjesečne« namještenike (radnici koji imaju mjesečnu platu a nisu plaćeni po dnevnicama) da se vrate na posao ili će ih ona, u protivnom, otpustiti. Ni ovaj način zastrašivanja nije pomogao, jer se pozivu niko nije odazvao. U međuvremenu, dok štrajk traje, nagomilali su se stogovi sirovina koje niko nije htio da istovara, čak ni uz dnevnicu od 100 kruna, koliko je uprava nudila okolnim seljacima koji su iz solidarnosti sa radnicima odbili ovako primamljivu ponudu. Zbog ove ponude, izbio je jedan incident sa žandarmima koji su također zahtijevali dnevnicu od po 100 k. za čuvanje fabrike. Čak su i oni bili obustavili svoj posao. Radnici u svom osnovnom zahtjevu traže od Uprave fabrike povećanje nadnica za 100%. Njihove nadnice prije štrajka uglavnom su se kretale od 18 do 40 kruna. Sa tolikim nadnicama oni nisu u stanju kupiti ni dovoljno kukuruznog brašna za prehranu članova svoje porodice i sebe. Samo poređenja radi, navešćemo da je grosistička cijena jednog litra crnog vina u Sa-

⁹⁵⁾ Vidjeti članak u *Glasi Slobode*, Sarajevo, br. 177/1920.

⁹⁶⁾ Isto, br. 193/1920.

rajevu iznosila tada 16 kruna. Ako bi dobili svih 100% traženih na nadnice onda bi većina radnika u ovoj fabrici imala nadnicu od 36 do 60 kruna koja opet ne bi bila jednaka nadnicama radnika u sličnim preduzećima. Zbog toga su ovi radnici uporni u svojoj borbi i jedinstveni u svojim zahtjevima.

Konačno, nakon 32 dana štrajkovanja, 4. oktobra 1920. godine, došlo je do sporazuma između Uprave fabrike i radnika i 6. oktobra radnici su se vratili na posao. Do pregovora je došlo zahvaljujući posredovanju Ministarstva pravde i socijalne politike i Radničke komore. Pregovori su trajali puna četiri dana, a vodili su ih ispred fabrike generalni direktor Rosenbaum, ispred Ministarstva pravde inspektor Svetolik Urošević, ispred Ministarstva za socijalnu politiku inspektor rada A. Suda, ispred Radničke komore Franjo Raušer i radnički povjerenici ispred radnika. Nakon neuspjelog pokušaja fabrike da radnicima da povišicu od 20%, prethodno otpustivši neke radnike, a neke »mjesečare« prebacivši na nadnicu, postignut je sporazum kojim radnici dobijaju 30% povišicu na dotadanja primanja ne računajući tu doplatke na članove porodice, ogrev i premije. Isto tako, preduzeće se obavezalo da nikog neće kažnjavati niti otpustiti zbog učešća u štrajku⁷⁷⁾.

Iako nisu postigli ono što su tražili, mora se naglasiti da je rezultat štrajka častan za radnike i treba istaknuti da su ga postigli nakon žilavog otpora uprave fabrike i jedinstvenosti organizovanih radnika. Da je štrajkačima bila pružena neka pomoć, naročito materijalna, uvjereni smo da bi postigli još veći uspjeh.

Dva-tri manje značajna štrajka šumsko-industrijskih radnika samo ćemo spomenuti. Radnici pilane i željezničke pruge Bosanskog d. d. za proizvodnju drveta i parna pilana u Banjoj Luci stupili su 22. 9. 1920. u štrajk tražeći povišicu plata za 100% i druge povlastice ekonomske, socijalne i zdravstvene naravi. Firma je otpustila radnike komuniste, a rad održava pomoću radnika »Zvonaša«.

Slično ovom, i radnici Šumsko-industrijskog preduzeća u Dobrljiniu tražili su u avgustu 1920. g. poboljšanje plata, pa kako im uprava firme nije odgovorila na zahtjeve, oni su 24. 9. 1920. god. stupili u štrajk. Svoj zahtjev za povećanje plata potkrijepili su i navodima da je rudarima rudokopa »Una« u Dobrljiniu plata povećana za 50%, a i onako je bila veća od njihove. Zato šumsko-industrijski radnici traže povećanje plata za zanatlije za 100%, za obične radnike 80% i za radnike mlađe od 16 godina 60%. Isto tako, oni traže da cijene životnim namirnicama u konzumu ostanu iste kao što su bile prije štrajka. Štrajk u Dobrljiniu završen je tek 14. oktobra 1920, nakon 28 dana trajanja.

Krajem septembra i početkom oktobra 1920. godine (28. 9. do 10. 10. 1920) vođen je i štrajk šumskih radnika u Tešliću. U toku štrajka došlo je do oštrog sukoba između radnika komunista i »Zvonaša«. Red je održavala policija i žandarmerija. Okružni načelnik iz Banjaluke, povodom ovog štrajka, ponovo je od Zemaljske vlade tražio odobrenje za progon svih radnika stranca koji su po njegovom mišljenju organizatori svih radničkih akcija⁷⁸⁾.

⁷⁷⁾ O ovom štrajku vidjeti: *Glas Slobode*, Sarajevo, brojevi: 195, 203, 212 i 218/1920. i ABiH, ZV. prez. brojevi: 8748 i 10.000/1920.

⁷⁸⁾ O ovim štrajkovima vidjeti: ABiH, ZV. prez. brojevi: 9332, 10177, 10226 i 10346/1920. i *Glas Slobode*, Sarajevo, brojevi: 208 i 215/1920.

Po karakteru i sadržaju od akcija o kojima smo do sada govorili razlikuju se dvije izvedene u Banjaluci i Sarajevu. U Banjaluci naime, 30. septembra 1920. godine svim fabričkim sirenama u 10 sati prije podne pozvano je radništvo da obustavi posao i dođe na zbornu mjesto pred Radnički dom. Zvucima sirena najavljena je dvosatna protestna obustava rada svih radnika ovog grada protiv namjere vlasti da donese zakon o »radu i redu«. Uprkos kiši i lošem vremenu, u ovom generalnom štrajku je učestvovalo preko 1.600 radnika kojima su o namjerama vlasti da donese Uredbu o radu i redu, pred Radničkim domom, govorili Dušan Balaban i Jakov Lastrić. Na zboru su oštro kritikovane sve namjere Vlade, koje su nazvane protivzakonitim, a radništvo i cijeli proletarijat Banjaluke je pozvan da bude spreman svim sredstvima braniti svoja prava, a naročito pravo na štrajk. Na kraju, na zboru je naglašeno: »Krvlju proleterskom plaćeno je pravo štrajka još 1906. godine a žrtvovaćemo i poslednju kap krvi za odbranu tog prava. (Povici: hoćemo, hoćemo!). Ako se zaista buržoazija drzne da nam ga oduzme, upregnućemo sve sile da očuvamo pravo i slobodu radnom narodu! (Živilo pravo štrajka!)"*) Na zboru je usvojena rezolucija protiv ove Uredbe i upućena vlastima.

Ovu akciju ističemo kao značajnu zbog toga što je izvedena u vrijeme kada se režim već naveliko spremao da raznim zakonima i uredbama spriječi ili bar uspori jačanje i revolucionisanje radničkog pokreta, odnosno kada je već počeo da oštrim kaznama (hapšenja, otpuštanja sa posla, progon u rodno mjesto itd.) sprovodi u djelo svoje zamisli o suzbijanju svakog naprednog pokreta u zemlji. Ova akcija je, s druge strane potvrdila da se radništvo ne slaže sa politikom vlasti i ujedno predstavlja nagovještaj da bi ono moglo biti spremno za borbu u odbranu svojih skromnih prava.

Sarajevsko radništvo je također protestovalo protiv ove namjere vlasti. Ono, doduše, nije organizovalo štrajk, ali je 29. septembra naveče (u 19 sati i 30 minuta) u bašti Radničkog doma organizovalo veliku protestnu skupštinu. Skupštinu je otvorio Đuro Đaković i tom prilikom rekao: »Pozdravljajući vas, ja otvaram današnju protestnu skupštinu na kojoj treba da dade-mo izraze našem protestu protivu projektirane Uredbe o radu i radu. Mi smo prisiljeni da često na ovaj način protestujemo. Sa Uredbom o radu i radu nama se hoće da sputaju i ruke i noge i da nam se oduzme mogućnost štrajka, mogućnost života. Mi se sa tom reakcionarnom Uredbom ne možemo nikako pomiriti. Jugoslovenski radni narod neće ni po koju cenu dozvoliti da se na takav brutalni i cinični način gaze njegova najosnovnija prava i slobode. Mi se moramo boriti protivu buržoaske reakcije sa svim sredstvima koja nam stoje na raspolaganju«. Na ovom zboru su se dalje mogle čuti i ovakve konstatacije: »Ja vjerujem (Panto Krekić, A. H.) da su buržoaziji dozlogrdile naše borbe, naši štrajkovi, ali i nama je dozlogrdilo neprestano skakanje cijena i velika skupoća. Radnik stupa u štrajk zato da se može najesti, obući i platiti kiriju. Jugoslovenska buržoazija i gospoda ministri mnogo bolje bi učinili kad bi toj skupoći stali na put nego što donose uredbu o zabrani radničkih štrajkova«.

Na zboru su izrečene mnoge osude politike režima, kritike njegovih postupaka, analize cijena i njihovog porasta, kritike proračuna profita vlasni-

*) Glas Slobode, Sarajevo, br. 216/1920.

ka preduzeća. Istaknuto je tom prilikom da, na primjer, u rudarskoj industriji vlasnici od svakog radnika dnevno dobiju od 3 do 14 puta više profita nego što mu daju u obliku nadnice itd. Na kraju zbora usvojena je protestna rezolucija u kojoj se, između ostalog, kaže: »Povodom projektovane Uredbe centralne vlade u Jugoslaviji kojom se ide za tim da se nasiljem državne sile zabrane radnički štrajkovi, zbor konstatuje: da je prastaro štrajkačko pravo radnika nemoguće oduzeti, a da se i kod samog takvog pokušaja ne sukobe teško dva sveta, čiji su interesi nepomirljivo suprotni.

U odbrani svojih životnih ekonomskih interesa radnici moraju činiti upotrebu od štrajka. Žrtvujući pri tome svoje gladne nadnice, gladajući kod njegove upotrebe sa svojim porodicama; radnici pribegavaju štrajku utoliko više i češće u koliko je skupoća životnih namirnica jača, u koliko je procenat kapitalista, zbog proizvoljnog određivanja prodajnih cena proizvoda, veći, u toliko su kulturne i socijalne prilike radništva teže.¹⁰⁰⁾ Inače, ovakve akcije i zborovi organizovani su i u mnogim drugim gradovima i mjestima širom Jugoslavije.

Tarifni pokret radnika Tvornice hemijskih proizvoda »Danica« u Bosanskom Brodu je tipičan primjer takvih akcija, dvadesetih godina ovoga vijeka, i u osnovi pokazuje za šta se sve radnici u Bosni i Hercegovini moraju boriti. U memorandumu koji su radnici ove fabrike predali upravi preduzeća 28. septembra 1920. godine ima deset tačaka u kojima se traži: 1. priznavanje radničkih povjerenika prema naredbi Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu br. 3440/SP od 17. aprila 1919. godine; 2. povišica nadnica svim kvalifikovanim radnicima za 25%; 3. povišenje nadnica svim nekvalifikovanim radnicima za 50%; 4. kontrola radnika nad životnim namirnicama; 5. cijene životnih namirnica u konzumu da se ne smiju povisiti od dana predaje memoranduma; 6. da se ni jedan radnik iz preduzeća ne smije otpustiti bez znanja radničkih povjerenika; 7. stanovi za radnike da se izgrade u najskorije vrijeme i to sa kupatilima; 8. kontrola u kantini od strane radničkih povjerenika; 9. svim »mjesečarima« da se povećaju plate prema usmenoj pogodbi i 10. odredbe Memoranduma da važe od dana njegove predaje upravi preduzeća.¹⁰¹⁾ Radnici ovakve i slične zahtjeve redovno podnose, ali je rijedak primjer da im svi budu prihvaćeni. Tako je bilo i u ovom slučaju.

U Gornjim Podgracima kod Bosanske Gradiške od 4. oktobra do 18. oktobra 1920. godine i poslije vođen je štrajk pilanskih radnika i željezničkog osoblja Prvog jugoslovenskog dioničkog društva. Osnovni radnički zahtjevi su povećanje plata. Na prvim pregovorima između direktora društva i radničkih povjerenika predstavnici radnika su odbili ponudu direktora za povećanje plata za 10%. Nakon ovog neuspjeha, direktor Brukner se proglasio obraća direktno radnicima kako bi zaobišao i omalovažio njihovu organizaciju, odnosno kako bi pocijepao radnike i prošao sa što manje ustupaka. U njegovom proglasu se kaže da su radnički povjerenici prekoračili djelokrug svog rada odvratajući radnike od posla čime su po njegovom mišljenju učinili »kaznjivi čin«, pa on zato neće s njima ni da pregovara, nego se obraća direktno radnicima i poziva ih da 18. oktobra svi dođu na posao. Inače, on je

¹⁰⁰⁾ Isto, br. 211/1920.

¹⁰¹⁾ Arhiv Bosanske krajine Banja Luka, Okružno načelstvo Banja Luka br. 8313/1920.

»spreman« sa svakim pojedinačno pregovarati oko plate i drugih radnih uslova. Od onoga što su zahtijevali radnički povjerenici, jedino priznaje 8-satno radno vrijeme i plaćanje prekovremenog rada, a saglasan je i sa zahtjevom da se radnicima da jedna prostorija za »radnički dom«, kao i da cijene u radničkom konzumu ostanu na nivou na kojem su bile prije izbijanja štrajka. Svoj proglas završava direktno vrlo oštrom prijetnjom da će, ako se radnici ne odazovu pozivu, pilanu zatvoriti i sve radnike i namještenike otpustiti.

Nakon ovog proglasa, došlo je do pregovora između Direkcije preduzeća i predstavnika radnika (nisu to bili izabrani radnički povjerenici nego ad hoc određena grupa za ove pregovore) i sporazuma u sljedećim pitanjima: 1. Uprava preduzeća priznaje osmosatno radno vrijeme; 2. Organizaciju i njene povjerenike ne priznaje, ali nema ništa protiv da radnici budu organizovani s tim da je pristupanje u organizaciju dobrovoljno; 3. Ne priznaje zahtjev radnika da oni, odnosno njihova organizacija, ima bilo kakvog uticaja na zapošljavanje i otpuštanje radnika i to pravo pridržava isključivo uprava preduzeća; 4. Dobrovoljno »smo« (uprava A. H.) povisili nadnice pojedinim kategorijama radnika. Priložena je cijela tabela nadnica u kojoj su iskazana sva zanimanja i kvalifikacije radnika. Uglavnom, nadnice kvalifikovanih i visokokvalifikovanih radnika kreću se od 32 do 40 kruna, nekvalifikovani radnici imaju od 28 do 32 krune, a djeca i mlađi radnici od 16 do 24 krune. Radnici koji rade u akordu imaju povišicu od 25%, dok je zahtjev za povećanje plata namještenicima za 25% odbijen s motivacijom da su oni nedavno takvu povišicu dobili. Ostale odredbe ovog ugovora ponavljaju ono što je u proglasu direktno već rečeno — da će »živežne« namirnice zadržati staru cijenu, da niko zbog toga što je organizovan neće biti otpušten itd.

Zanimljivo je da su ovakav ugovor potpisali i radnički povjerenici koji uopšte nisu pregovarali nego su oni »putpuno saglasni sa gore navedenim pogodbama«. U toku ovog štrajka intervenisala je i žandarmerija, koja je četiri člana štrajkačke službe uhapsila, a bilo je tu i otpuštanja sa posla nekih radnika i progona u zavičajno mjesto itd.¹⁰²⁾

I letimičan pogled na tok ove akcije dovoljan je da nas uvjeri da je radnička sindikalna organizacija u ovom preduzeću u rukama neiskusnih i kolebljivih radnika, da su takvi i radnički povjerenici koji stavljaju svoje potpise i na takav sporazum u kojem se izričito kaže da se njihova organizacija i institucija povjerenika ne priznaje. Jedino opravdanje za ovakvo držanje moglo bi se potražiti u veoma teškom položaju radnika i veoma niskim nadnicama, pa pošto se na planu poboljšanja nadnica ipak nešto postiglo (u prosjeku povećanje se kreće od 25 do 30%) — nisu možda htjeli zaoštriti situaciju da se i to malo ne dovede u pitanje. Isto tako iz ove akcije upečatljivo izbija osiono držanje direktora preduzeća, a takav je često bio slučaj i sa direktorima i pogotovo vlasnicima preduzeća u drugim prilikama. Ovakvi primjeri naročito su česti u malim mjestima.

Štrajk građevinskih radnika (zidara, tesara, građevinskih poslovođa i nadničara) u Sarajevu u kojem je učestvovalo oko 170 radnika zanimljiv je iz dva razloga: prvo, zato što je trajao puna 73 dana (počeo 11. oktobra, a

¹⁰²⁾ ABiH ZV. prez. br. 11354/1920. Pod ovim brojem se nalazi čitav niz dokumenata koji govore o ovom štrajku. O njemu vidjeti i *Glas Slobode*, Sarajevo, brojevi: 219, 222 i 233/1920.

završio 22. decembra 1920. godine), i drugo, po načinu borbe dviju organizacija sa različitim interesima — organizacije radnika i organizacije poslodavaca. Štrajk je počeo zbog toga što udruženje građevinskih poslodavaca nije htjelo da pregovara o zahtjevima radnika koji su im predani u pismenoj formi. Radnici su tražili 50% povišicu plata na što su im poslodavci prvobitno odgovorili da bi bili voljni pregovarati o povećanju plata radnicima ako su oni spremni da sačuvaju od gubitaka one poslodavce koji su uzeli poslove u akord. Ovakav prijedlog organizacija radnika je odbila na što su, zatim, poslodavci odbili mogućnost daljih pregovaranja i cijeli spor predali njihovom Centralnom odboru zanatlija. Iz odgovara poslodavaca i još više iz njihovog držanja prilikom posljednje isplate radnika vidi se da su radnici prije isključeni sa posla nego što su stupili u štrajk. Već nakon nekoliko dana štrajka jedan broj radnika zaposlio se na privatnim radovima, što je bio povod udruženju poslodavaca da interveniše kod građevinskog odsjeka gradskog poglavarstva da bi to onemogućili navodeći da je riječ o bespravnom radu onih koji za to nemaju koncesiju. Gradsko poglavarstvo je intervenisalo u korist poslodavaca, ali bez nekog većeg efekta. U toku trajanja štrajka jedan broj građevinskih radnika je napustio Sarajevo tražeći posla u drugim mjestima, a njihova sindikalna organizacija se pobrinula da posredstvom radničkih i drugih listova upozori građevinske radnike iz drugih gradova da ne dolaze u Sarajevo da traže posla, jer je u Sarajevu štrajk građevinara. Ova mjera je imala uspjeha, jer poslodavci, osim nekoliko štrajkbrehera, nisu mogli naći kvalifikovanu radnu snagu da zamijeni radnike u štrajku. Prema kolektivnom ugovoru koji je važio do izbijanja ovog štrajka, plate građevinskih radnika u Sarajevu iznosile su od 100 do 132 krune dnevno. Udruženje poslodavaca je i tu pokušalo da špekuliše iznoseći u nekim sarajevskim listovima netačne podatke o visini radničkih nadnica kako bi od javnog mnjenja iznudilo pritisak na radnike i kako bi ih prikazalo u što gorem svjetlu. Nakon pet nedelja trajanja štrajka, ponovo je došlo do pregovora između zainteresovanih strana. Pitanje plata više nije bilo sporno, ali su nastojanja Udruženja poslodavaca da produži radno vrijeme i to unese u ugovor kao njegovu sastavnu odredbu postala novi kamen spoticanja. Radnici i njihova organizacija, što je sasvim normalno, ne pristaju ni na kakvo produženje radnog vremena, pa su oko toga pitanja ponovo prekinuti pregovori. Konačno, nakon 73 dana trajanja, 22. decembra 1920. godine završen je ovaj štrajk zahvaljujući, između ostalog, i posredovanju Povjereništva za socijalnu politiku. Radnici su uspjeli ne samo da izbore materijalno poboljšanje svog položaja nego i da sačuvaju i dugogodišnje tekovine radničke borbe. Oni su, prije svega, uspjeli da ostanu na snazi 8-satno radno vrijeme na koje su uporno atakovali poslodavci¹⁰³).

Štrajkačkih i tarifnih akcija je bilo još u 1920. godini. O svima je, prosto, nemoguće govoriti i zbog njihovog broja, a i zbog toga što sve te akcije, ipak, nisu imale podjednak značaj niti su vođene tako da bi ih trebalo pominjati. Prije nego što pređemo na iznošenje podataka o generalnom štrajku rudara, pomenućemo još ove akcije:

U raznim krajevima banjalučke oblasti u toku mjeseca oktobra vođena su četiri štrajka pilanskih radnika. U svima njima gotovo isključivo

¹⁰³⁾ *Glas Slobode*, Sarajevo, brojevi: 220, 224, 230, 236, 247 i 279/1920.

radnici su tražili povećanje plata. Svi drugi zahtjevi su stavljeni u drugi plan, jer je skupoća i niske nadnice natjerala radnike da se bore svim silama za osnovnu egzistenciju.

Brijački radnici u Sarajevu predali su polovinom oktobra zahtjeve za povećanje plata svojim poslodavcima. Oni traže povećanje plata za 35%, a na prvim pregovorima predstavnici poslodavaca su im ponudili samo 15% povišice. Ovaj prijedlog su radnici odbili i potom stupili u štrajk (21. 10. 1920). To je nakon sedam godina prvi ponovni štrajk radnika ove struke (prije toga brijački radnici u Sarajevu štrajkovali su još 1913. godine). Štrajk je trajao gotovo mjesec dana i završen je 18. novembra 1920. godine na taj način što je potpisan sporazum po kojem su radnici prve kategorije dobili povećanje plata za 20%, a radnici druge i treće kategorije za 25%. Druga pitanja nisu ni bila tako sporna. Mrlju na ovaj uspjeh brijačkih radnika ostavila je činjenica da poslije štrajka svi radnici nisu ponovo primljeni na posao.

U toku novembra su štrajkovali i privatni namještenici koji su zahtijevali povećanje plata za 50%. Njihova akcija se raširila na više ureda i nadležstava, a urodila je i plodom.

Savez saobraćajnih i transportnih radnika u Sarajevu u novembru 1920. godine je također poveo tarifnu akciju. Cjelokupno željezničko osoblje posredstvom svog Saveza traži da im se u skladu sa »Privremenim Pravilnikom« povise plate za onoliko za koliko je porasla skupoća od posljednjih promjena u Pravilniku. Isto tako, Savez traži da se svakom željezničaru da po 500, a članovima porodice po 300 kruna za takozvanu obnovu, da se daju uniforme radnicima koji ih još nisu dobili, da se stvore uslovi za 8-satno radno vrijeme i da se u službu ponovo prime svi ranije otpušteni željezničari itd.¹⁰⁴⁾

Nakon dugotrajnih pregovora, 21. jula 1920. godine zaključen je »Novi radni ugovor rudarskih radnika Bosne i Hercegovine« između Zemaljske vlade u Sarajevu, i Saveza rudarskih radnika. Ministarstvo šuma i ruda odobrilo je 6. avgusta 1920. godine ovaj Sporazum koji je trebalo da se primjenjuje od 1. avgusta 1920. godine. Među zaključnim odredbama ovog ugovora, naročito su za ovu priliku, interesantne ove dvije:

1. »Ovaj sporazum stupa 1. avgusta 1920. godine na snagu te se od obih ugovarajućih stranaka imade lojalno podržavati. Njime se ukidaju sve prijašnje odredbe, ugovori i naredbe, koje stoje u protuslovlju s njegovim ustanovama.

2. Svaka tri mjeseca, računajući od dana kada ovaj sporazum stupi na snagu, imaju se obje ugovarajuće stranke — bilo na inicijativu Saveza rudarskih radnika, bilo na inicijativu rudarskog odsjeka Zemaljske vlade sastati u svrhu eventualne revizije ovog sporazuma, naročito ako bi nastupilo osjetljivo skakanje ili padanje cijena životnim namirnicama.«¹⁰⁵⁾

Tri mjeseca su prošla, cijene životnim namirnicama su znatno skočile, a Rudarski odsjek nije pozvao predstavnike Saveza rudarskih radnika

¹⁰⁴⁾ O ovim akcijama vidjeti *Glas Slobode*, Sarajevo, brojevi: 225, 224, 230, 236 i 253/1920.

¹⁰⁵⁾ *Glas Slobode*, Sarajevo, br. 274/1920.

radi pregovora o reviziji Sporazuma. Pošto to nije učinio Rudarski odsjek, učinio je to Savez, jer ga na to Sporazum ovlašćuje. Savez rudarskih radnika je tražio da se nadnice rudarskih radnika povećaju »za onoliko procenata za koliko su skočile« cijene životnih namirnica za posljednja tri mjeseca. Rudarski odsjek je ovaj zahtjev odbio i ponudio povećanje nadnica za manje od pola nego što je traženo. Samim ovim aktom, Rudarski odsjek je automatski pogazio Sporazum koji je samo prije tri mjeseca potpisao. Rudari nisu prihvatili takav prijedlog i tražili su da se poštuje Sporazum. Obratili su se u to ime Ministarstvu šuma i ruda u Beogradu zahtijevajući od njega da natjera Rudarski odsjek Zemaljske vlade u Sarajevu da poštuje potpisani Sporazum i prihvatiti opravdane zahtjeve radnika. Ministarstvo je sebe proglasilo nenadležnim u ovom sporu i odbilo da daje naređenja Rudarskom odsjeku. Tako su, u stvari, i Rudarski odsjek u Sarajevu i Ministarstvo šuma i ruda u Beogradu natjerali rudarske radnike u Bosni i Hercegovini da stupe u štrajk i tako pokušaju zaštititi svoja prava i interese. Da ne bi preneglio sa odlukom o štrajku, Savez rudarskih radnika Jugoslavije je još jednom 20. decembra 1920. godine podnio dokumentovane zahtjeve Rudarskom odsjeku Zemaljske vlade u Sarajevu nadajući se da do sporazuma ipak može doći. U ovom zahtjevu rudari traže da se temeljne nadnice i skupaarinski doplatka povisi svim rudarskim radnicima, i to: za 30% predradnicima, kopačima, pomoćnim kopačima, vozačima i sličnim kategorijama na solanama i u željezari u Varešu; za 40% majstorima i kalfama i za 45% svim ostalim radnicima. Obiteljski dodatak da se sa 2 povisi na 4 krune i da sve povišice teku od 1. novembra 1920. godine. Obrazlažući ovakve zahtjeve, radnici su istakli da je skupoća od 1. avgusta 1920, od kada važi Sporazum, do 1. novembra 1920. g. porasla za čitavih 60%, a da je od 1. novembra, pa do podnošenja ovih zahtjeva porasla za idućih 20 procenata. Rok za ispunjenje ovih zahtjeva radnici su odredili 24 časa od njihovog podnošenja.¹⁰⁵⁾ Prema odredbama Sporazuma i cijenama životnih namirnica iskazanim u tabeli koju su radnici također dostavili u prilogu svojih zahtjeva, izlazilo je da su zahtjevi radnika umjereni i opravdani pa čak u znatnoj mjeri niži od mogućnosti koje im je Sporazum dopuštao.

U predviđenom roku radnici nisu dobili traženi odgovor od Rudarskog odsjeka Zemaljske vlade, pa su 21. decembra u 2 sata poslije podne stupili u već ranije najavljeni štrajk. Zemaljska vlada je, nekoliko sati kasnije od vremena koje je u radničkim uslovima određeno kao krajnji rok za davanje odgovora, ipak odgovorila na radničke zahtjeve. U odgovoru se odbijaju svi radnički zahtjevi na način kako su formulisani i postavljeni u obliku kako su ih radnici predali i nude se znatno manje povišice plata i druge povlastice od onih što ih radnici traže. Tako se umjesto povećanja plata od 30, 40 i 45%, kako su radnici tražili, nudi svega 10, 15 i 20% povišice i to obrazlaže procentima poskupljenja životnih namirnica na tržištu i rentabilnošću poslovanja rudarskih preduzeća. Najveće povećanje od 20% vlasti nude majstorima i kalfama, a prihvataju zahtjev za povećanje obiteljskog doplatka sa 2 na 4 krune. Cijene životnim namirnicama su, prema tvrdnjama Vlade od 1. avgusta do 1. novembra 1920. godine, porasle za samo 15 do 20 procenata i zato ona i nudi takvo povećanje plata. Do ovakvog po-

¹⁰⁵⁾ Isto, br. 276/1920.

kazatelja kretanja tržišnih cijena životnih namirnica organi vlasti su došli na osnovu službenog izvještaja tržnog povjerenika za grad Sarajevo. Radnici nisu zadovoljni ponuđenim povišicama niti prihvataju obrazloženje Zemaljske vlade vezano za povećanje cijena životnim namirnicama i za rentabilnost poslovanja rudnika. Oni su stupili u štrajk tri sata prije primanja ovog odgovora Rudarskog odsjeka i sada ne prihvataju kompromisno rješenje i nastavljaju sa štrajkom.¹⁰⁷⁾

Treći dan od izbijanja štrajka, predstavnici rudarskih radnika su otišli do Zemaljske vlade u Sarajevu i tamo predstavnicima Rudarskog odsjeka i Odsjeka za socijalnu politiku izjavili da ovaj štrajk, prije svega, nema karakter političke akcije, kako ga žele predstaviti organi vlasti, nego da je on čisto ekonomska akcija koja će se završiti onog momenta kada bude udovoljeno osnovnim radničkim zahtjevima. Da bi potvrdili spremnost radnika za nastavljanje posla, radnički delegati su podnijeli i jedan novi prijedlog kojim se zagovara formiranje paritetne komisije od predstavnika vlasti i radnika koja bi imala zadatak da tačno ispita da li su cijene životnih namirnica poskupjele i ako jesu, u kakvom su procentu povećane. Kad komisija saopšti rezultate svog ispitivanja (čime bi bili otklonjeni dvostruki procenti — vlasti i radnika o poskupljenju), neka se onda plate radnika povećaju »za onoliko procenata za koliko« je komisija ustanovila poskupljenje životnih namirnica, odnosno neka se smanje »za onoliko za koliko« su niže cijene životnim namirnicama, ako se tako ustanovi. Povjerenik za socijalnu politiku odmah je prihvatio ovaj objektivni prijedlog kao razuman izlaz iz situacije nastale izbijanjem štrajka, ali je predsjednik Zemaljske vlade dr M. Srškić okvalifikovao ove pregovore kao privatne razgovore koji nikog ne obavezuju niti su mjerodavni. On je ponovo štrajk proglasio političkom akcijom koju Vlada treba da uguši silom, kako joj to i zakoni nalažu. Prema predsjedniku Vlade, jedini drugi izlaz, osim ugušivanja štrajka silom, jeste bezuslovno vraćanje radnika na posao, pa tek onda da se povedu pregovori.¹⁰⁸⁾

Odbijanjem prihvatljivog prijedloga radnika za formiranje paritetne komisije koja bi ispitala visinu poskupljenja cijena životnih namirnica i postavljanjem sasvim ponižavajućih protiv prijedloga, Vlada je jasno stavila do znanja radnicima da želi pokornost i da će se silom sa njima razračunati.

Inače, obustava rada u svim rudnicima Bosne i Hercegovine je potpuna. Radnici su jedinstveni u svojim zahtjevima, a nema ni jednog štrajkbročera. Vlasti u pojedinim mjestima pokušavaju oslabiti štrajk praveći razne smetnje radnicima i njihovim organizacijama. Tako zabranjuju okupljanje radnika, zatvaraju radničke domove itd., ali sve to nema željeni efekat — štrajk se odvija predviđenim tokom.

Kako pregovori nisu uspjeli, štrajk je nastavljen. Radnici nisu mogli prihvatiti bezuslovno vraćanje na posao, što im je predlagao predsjednik Vlade u Sarajevu, čime su »još više izazvali« vlasti da se ustreme na njih. Vrlo brzo, nakon neuspjelih pregovora, otpočelo je provođenje veoma oštrog mjera protiv oko 7.000 rudarskih radnika u Bosni i Hercegovini u štrajku.

¹⁰⁷⁾ Isto, br. 278/1920.

¹⁰⁸⁾ Isto, br. 279/1920.

Kao prvu mjeru, vlasti su iz državnih stanova poizbacivali na ulicu sve štrajkače i njihove porodice, bez obzira na to što je zimsko doba (kraj decembra), a seljacima i građanima zaprijetili su da ih ne smiju primiti u svoje stanove. Ne zadržavajući se na ovome, vlasti progone sve »strance« računajući tu i Slovence, Hrvate i Srbe u njihove krajeve, a i mnoge domaće bosanskohercegovačke radnike progone iz sreza u srez. Organi policije i žandarmerije pokušavaju po mjestima i selima natjerati štrajkače da se vrate na posao, a nagone i seljake koji nikakve veze nemaju sa rudnicima da se javljaju na posao u rudnike. Sve ove mjere vodile su neizbježnom sukobu organa vlasti i radnika do koga je na kraju i došlo¹⁰⁹⁾.

Kulminaciju svih mjera, uperenih protiv radnika štrajkača, svakako predstavlja militarizacija rudarskih radnika. Naime, Uredbom, potpisanom 24. decembra 1920. godine od strane Ministarskog savjeta, koja reguliše pitanja nereda, štrajka i pobune u rudnicima, rečeno je da se rudarski radnici pozivaju na vojnu vježbu tako da im je, praktično, štrajk zabranjen, čime su oni stavljeni u neravnopravan položaj prema ostalim radnicima u zemlji kojima pravo štrajka na ovaj način nije uskraćeno. Na izradi ove Uredbe radio je zamjenik ministra šuma i ruda Velizar Janković uz saglasnost ministra vojske i ministra unutrašnjih poslova. Ista ova vlada Miljenka Vesnića donijela je i Uredbu o postupku u slučaju štrajka na željeznicama.¹¹⁰⁾ Obje ove uredbe predviđaju zavođenje vojnog postupka u slučaju štrajka, odnosno njima se radnici u slučaju štrajka proglašavaju vojnim obveznicima na vježbi, i podvrgavaju se vojnim zakonima i disciplini, s tim da nastavljaju rad na radnim mjestima kao i prije i uz prinadležnosti koje su imali i ranije.

U nizu mjera, uperenih protiv štrajkača, spada i zabrana privatnih telefonskih i telegrafskih veza u međugradskom saobraćaju od 27. decembra 1920. godine. Ovom mjerom je naročito pogođen Savez rudarskih radnika, kome je na ovaj način onemogućeno da kontaktira sa radnicima i njihovim organizacijama u raznim mjestima gdje se vodi štrajk rudara. Želja vlasti bila je da prekidanjem veza izoluje štrajkače i jedan generalni štrajk pretvori u više lokalnih akcija s kojima će se pojedinačno lakše obračunati. Onemogućavanjem međusobnih veza, a istovremeno širenjem dezinformacija u građanskoj štampi o tome kako se u pojedinim mjestima radnici vraćaju na posao, kako je proizvodnja već otpočela itd., organi vlasti su računali da će lakše razbiti jedinstvo radnika i time lakše skršiti njihov otpor. Ne može se reći da ovi pokušaji vlasti nisu donosili nikakve rezultate, iako oni nisu bili onakvi kakve je vlast očekivala.

Sve ove mjere i odlučnost najviših organa vlasti da upotrijebe silu radi slamanja otpora radnika dovele su do oštrog sukoba između radnika, policije i žandarmerije u pojedinim mjestima. Naročito žestoki sukobi odigrali su se u Tuzli i okolini gdje je u takozvanoj husinskoj buni bilo i mrtvih. Žandarmerija i policija u mnogim rudarskim mjestima je po naređenjima, koja su stizala iz Sarajeva, postupala vrlo oštro sa štrajkačima. Jedne su hapsili i držali u zatvoru i po nekoliko dana bez pravog razloga, druge su otpuštali sa posla i progonili, treće su izbacivali iz državnih stanova itd., i

¹⁰⁹⁾ Isto, br. 280/1920.

¹¹⁰⁾ Isto, br. 281/1920. i *Službene novine*, br. 291/1920.

to podjednako u Brezi, Zenici, Kaknju, Kreki, Mostaru ili nekom drugom mjestu. Samo u Tuzli je pred sud izvedeno preko 300 rudarskih radnika zbog učešća u štrajku i sukoba na Husinu. Svim mjerama, koje smo pomenuli, vlasti su, ipak, uspjele da uguše štrajk, ali s mrljom koju za čitavo vrijeme postojanja Kraljevine Jugoslavije neće uspjeti sprati. U jednoj čisto ekonomskoj akciji radnika, zasnovanoj na ugovoru koji su vlasti potpisale sa predstavnicima Saveza rudarskih radnika, vlast se tako brutalno obračunala s jednim slojem ljudi, jednom klasom, da joj to radnička klasa nikad nije mogla oprostiti ni zaboraviti. Da bi »ugušila« jednu ekonomsku akciju, vlast je donijela Uredbu o militarizaciji rudnika, pohapsila je masu radnika, oružjem i barutom nagonila na rad, pa čak za ovu akciju bosanskohercegovačkih rudara, povezanu sa akcijom rudara Slovenije, vezivala i donošenje »Obznanе«, odnosno zabranila je rad političkoj partiji radničke klase i njenim sindikatima. Zbog tih mjera sa dugotrajnim posljedicama ovaj štrajk je i postao toliko poznat.¹¹¹⁾

Dugo vremena poslije ovih žestokih napada vlasti na političke i sindikalne organizacije radničke klase i samu radničku klasu, akcije radnika za poboljšanje položaja nisu imale ovakav karakter. Nije ih ni bilo u ovolikom broju i obimu, niti su u sebi nosile revolucionarnu borbenost i odlučnost, kao neke od akcija koje smo pomenuli u 1919. i 1920. godini. Na to je, pored navedenih mjera, imao uticaja i Zakon o zaštiti države, akt kojim su Komunistička partija Jugoslavije i revolucionarni sindikati pod njenim uticajem stavljeni van zakona. Nemajući mogućnost da se legalno bore za prava i položaj svoga članstva, ove organizacije su pokušavale da to čine ilegalno, ali to nije bilo isto što i legalna borba, pa su i rezultati morali biti skromniji. Brojna hapšenja istaknutih radničkih tribuna također su uticala na splašnjavanje intenziteta radničke borbe za ekonomska prava, kao što je i psihički faktor (strah od zatvora, progona i sl.), formiran na taj način, također imao veliki značaj.

Na kraju smatramo da bi ove dvije godine u praćenju borbe radnika za poboljšanje društvenog, političkog i ekonomskog položaja trebalo uzimati kao jednu cjelinu sa bitno različitim karakteristikama od perioda prije i poslije njega, kao što se zbog legalnog djelovanja Komunističke partije Jugoslavije i revolucionarnih sindikata uzimaju kao poseban period karakterističan po revolucionarnom kretanju širokih masa naroda i slobodnom djelovanju političkih, sindikalnih i drugih organizacija.

WORKERS' STRIKES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA FROM 1919 to 1920

S u m m a r y

The time from the unification of the country to the end of 1920 represents a period, a stage of the latest history of the Yugoslav peoples. New power organs were established and stabilized in that period, uniform poli-

¹¹¹⁾ O sukobu na Husini, husinjskoj buni, pisalo je više autora u raznim prigodnim i drugim prilikama detaljno iznoseći i prateći tok događaja vezanih za izbacivanje radnika iz stanova i sklanjanje u Husino. Isto tako o Juri Keroševiću i drugim rudarima, izvedenim pred sud povodom tog događaja, pisano je dosta i dosta se zna, pa se mi ovom prilikom nismo zadržavali na tome.

tical and other organizations were formed for the whole country, and the revolutionizing of the progressive forces had its culmination. Uniform political organizations of the working class were also founded: The Communist Party of Yugoslavia and the United revolutionary Trade Unions. At the same time the period from April 1919 to the end of December 1920 is the time of legal activities of those organizations, and that is one of the reasons that this period is taken as a separate unit in the division of the history of Yugoslavia into periods.

The majority of the Yugoslav proletariat, animated by the unification of the country and influenced by the revolutionary movements in Europe and in the world, in the very first days of establishing of the United Trade Unions and of political party of the working class, joined the former or the latter, so that those organizations had permanent success both as regards the number of the members and even more as regards the economic state owing to the successful strikes and tariff actions.

This paper deals with the struggle of workers for their economic rights and improvement of their financial position. Those endeavours of the working class, manifested in the tariff and strike actions, resulted in a considerable growth of wages, introduction of eight hours' working day in most enterprises, in obtaining the right to elect their representatives and in many other privileges relative to the economic position of workers.

The consolidated government answered the numerous workers' actions by severe measures, persecuting and arresting the participant of some strikes. Being not able to stop a militant spirit of the workers by those measures, the government passed a series of severe acts and regulations by which they succeeded in it. Long after the violent attacks of the authorities against the political and trade union organizations of the working class and against the working class itself, the actions of the workers did not have such a character. They were organized neither in number or extent, nor had that revolutionary militant spirit and determination of the actions mentioned in 1919 and 1920. That was also influenced, besides the cited measures, by the Defence of the Realm Act, the act which put the Communist Party of Yugoslavia and Revolutionary Trade Unions under its influence out of law. Having not a possibility to fight legally for the rights and positions of their members those organizations tried to do it illegally, but that had not the same effect as the legal struggle, consequently the results had to be more modest.

Djelovanje Komunisti u sindikatima u Bosni i Hercegovini od 1925. do 1929. godine*

Djelatnost komunista u sindikatima u Bosni i Hercegovini od 1925. do 1929. godine malo je obrađena u historiografiji radničkog pokreta.¹⁾ Građa za tu problematiku je vrlo oskudna. U Glavnom radničkom savezu (GRS) i Ujedinjenom radničkom sindikalnom savezu Jugoslavije (URSS) KPJ je djelovala ilegalno. Nezavisni sindikati bili su zabranjeni, pa je to razlog što u dokumentima zvanične administracije nema mnogo podataka o radu komunista. Dokumenta iz Arhiva Komunističke internacionale bacaju nešto svjetlosti na ilegalnu djelatnost KPJ u GRS-u i URSS-u. I u zapisanim sjećanjima aktivista o radničkom pokretu može se naći poneki važan podatak, ali se to mora po mogućnosti provjeriti i sravniti sa arhivskim dokumentima.

U izuzetno teškim prilikama ilegalnog djelovanja, poslije 1921. godine, KPJ je uspjela da oformi Nezavisne sindikate koji su bili aktivni u Bosni i Hercegovini od 1921. do 1924. godine. Međutim, poslije 1924. godine Policijska direkcija za Bosnu i Hercegovinu nije se saglasila sa djelovanjem Nezavisnih sindikata. U policijskom obrazloženju stoji: »... tendencija tih organizacija,

*) Ovaj članak predstavlja nastavak mog ranije objavljenog rada pod naslovom: *Nezavisni sindikati u Bosni i Hercegovini u periodu od 1921. do 1924. godine*, u *Priložima* Instituta za istoriju radničkog pokreta, br. 7, Sarajevo 1971, str. 83—102.

¹⁾ Josip Cazi, *Nezavisni sindikati (1921—1929)*, knj. I i III, Zagreb 1962. i 1967. obrađuje problematiku sindikata u Hrvatskoj i donekle u Jugoslaviji, a na str. 262, 269, 350, 430 uzgredno je spomenuo neke sindikalne akcije u Bosni i Hercegovini. U radu Nedima Sarca *Gojko Vuković*, Mostar 1959, od str. 72—85 razmatra se djelatnost Gojka Vukovića u Hercegovini kao i razvitak radničkog pokreta u navedenom periodu. Djelatnost komunista u sindikatima je evidentna. Svoj prilog toj problematici dao je dr Ahmed Hadžirović u radu *Sindikalni pokreti i djelovanje KPJ u njima između dva rata*, Akademija nauka i umjetnosti BiH, posebna izdanja XIII, odjeljenje društvenih nauka, knj. 3, Sarajevo 1970, str. 152—153. Hronološko praeenje i evidentiranje podataka o djelovanju komunista u sindikatima obrađeno je u knjizi: *Hronologija radničkog pokreta Bosne i Hercegovine do 1941*, Sarajevo 1971, 393—470 (u daljem tekstu *Hronologija*).

koje su čisto komunističke (je) da okupi oko sebe nekadašnje članove Komunističke partije i da ponovo oživi komunistički pokret«. Policija je i sindikalne funkcionere iz redova KPJ imala stalno na oku i budno je pratila njihovo kretanje.²⁾

Nezavisna radnička partija, u kojoj je djelovala ilegalna Komunistička partija Jugoslavije, prestala je sa radom poslije druge vladine zabrane od 13. XII 1924. godine. Zabranom rada Nezavisne radničke partije Jugoslavije u BiH ozbiljno su pogođeni u svome djelovanju i Nezavisni sindikati, koji su bili pod njenim uticajem. Istaknuti sindikalni funkcioneri (komunisti) bezuspješno su tražili od vlasti dozvolu za rad Mjesnog sindikalnog vijeća Nezavisnih sindikata u Sarajevu. Na zahtjev komunista, vlasti su 24. XII 1924. odgovorile: »U razmatranju svih akata po predmetu osnivanja Mesnog sindikalnog vjeća u Sarajevu... ministar unutrašnjih dela, odlukom svojom od danas rešio je, da se osnivanje Mesnog sindikalnog veća u Sarajevu, kao i obnova rada »Saveza drvodeljskih radnika« ne odobri, o čemu se izveštavate znanja i upravljanja radi«.³⁾ Ponovo je Ministarstvo unutrašnjih poslova 3. VII 1925. odbilo molbu za dozvolu rada podružnice toga Saveza u Sarajevu. U aktu Policijske direkcije se kaže: »Nad drvodeljskim radnicima u Sarajevu vodi se nadzor i do sada se nije opazio među njima nikakav pokret udruživanja i osnivanja podružnice Saveza«.⁴⁾

I

Zabrana djelovanja Nezavisnih sindikata u BiH i Sloveniji, što je bio svojevrsan presedan (jer u drugim krajevima oni djeluju), nije spriječila komuniste da djeluju u drugim sindikalnim organizacijama. Tako je KPJ u BiH razvila svoj uticaj u strukovnim organizacijama reformističkog GRS-a i autonomnim sindikatima. Na godišnjoj skupštini podružnice autonomnog Saveza grafičkih radnika u Sarajevu, 15—16. II 1925, usvojen je izvještaj Upravnog odbora, tarifne komisije i Nadzornog odbora⁵⁾. Takođe je usvojen izvještaj, koji je sa posljednje plenarne sjednice Saveza u Zagrebu podnio komunist Julije Varesko⁶⁾. Ovdje je vidljivo da je KPJ posredstvom Julija Vareska ostvarivala svoj uticaj u Savezu grafičkih radnika. Osim u Sarajevu, radnici u Derventi, članovi Nezavisnih sindikata i GRS-a održali su 22. II 1925. konferenciju radi oživljavanja djelatnosti sindikalne organizacije, na kojoj je

²⁾ Arhiv Bosne i Hercegovine, Veliki župan sarajevske oblasti (nadalje ABH VZSO), Pov. br. 1621/1926. Policijska direkcija za Bosnu i Hercegovinu (u daljem tekstu PD BH) br. 851/9. VII 1926 — VZSO.

O djelovanju Nezavisnih sindikata vidi detaljnije Uroš Nedimović: *Nezavisni sindikati u Bosni i Hercegovini u periodu od 1921. do 1924.* Prilozi, br. 7, Sarajevo 1971, 83—102.

³⁾ ABH VZSO Pov. br. 247/1926, Ministarstvo unutrašnjih dela (u daljem tekstu MUD) OZDZ, DZ br. 11893/1926, 24. XII 1924 — VZSO.

⁴⁾ Ibidem, PD BH br. 1001/pov. 28. X 1925 — VZSO.

⁵⁾ *Glas Slobode*, organ Socijalističke partije Jugoslavije br. 8 Sarajevo 1925, »Glavna godišnja skupština grafičara u Sarajevu«, str. 4.

⁶⁾ Julio Varesko, tipograf, rođen 1896. u Usori kod Doboja. Bio je član Saveza grafičkih radnika Jugoslavije od 1912—1931. kada je prognan iz Jugoslavije u Italiju. Od 1924—1929. četiri puta hapšen i više puta pretresan zbog aktivnosti u KPJ i zastupanja ljevičarskih stanovišta u Savezu grafičara. Polovinom 1927. izabran je u Pokrajinski komitet KPJ za BiH, a 10. IX 1928. na Drugoj pokrajinskoj konferenciji i za zamjenika delegata za Četvrti kongres KPJ, kome nije prisustvovao, jer je bio pod istragom. Pred Državnim sudom za zaštitu države 1930. nije priznao rad u KPJ, pa je oslobođen optužbe. Poginuo kao borac u španskom građanskom ratu 11. I 1937. (Muzej revolucije Sarajevo, Autobiografija Julia Vareska — pisana vjerovatno 1935. u Rusiji, original; Nedim Sarac, *Julio Varesko, portret revolucionara, Oslobođenje*, Sarajevo 7—8. VI 1961, 9; *Hronologija*, 437 i 456).

komunista Nikola Kovačević⁷⁾ govorio o značaju i potrebi postojanja sindikalne organizacije. Zaključeno je da se za 1. III sazove konferencija svih radnika i izabere akcioni odbor koji je trebalo da traži obnovu rada organizacije. Organizacija je trebalo da bude u okviru jedinstvenog sindikalnog vijeća, a uplate članarine bi se slale saveznom upravama pravca kojem je pripadao dotični član. Na taj način, su lijevo orijentisani radnici pokušali zajedničku akciju u cilju obnove oba pravca na stvaranju akcionog jedinstva sindikata, gdje bi komunisti takođe stvorili svoje uporište. Međutim, Sresko načelstvo je spriječilo ovu inicijativu radnika⁸⁾.

S obzirom na to da je bilo zabranjeno djelovanje Nezavisnih sindikata, Centralni radnički sindikalni odbor (CRSOJ) u Beogradu uložio je napore da se iznađe rješenje i postigne izvjestan kompromis u saradnji sa GRS-om. Iz toga je rezultirao pismeni prijedlog CRSOJ-a Nezavisnih sindikata upućen početkom marta Glavnom radničkom savezu u Beogradu da se zajednički proslavi praznik rada. GRS je ovaj prijedlog odbio⁹⁾. Prijedlog za proslavu je obnovljen u aprilu i GRS ga je prihvatio. Na osnovu te inicijative, odbor za proslavu 1. maja u Sarajevu pripremio je akciju za zajedničku proslavu praznika rada i 24. IV sazvaio sastanak predstavnika CRSOJ-a, podružnice Saveza grafičkih radnika, Saveza bankovnih činovnika i namještenika i GRS-a. Na sastanku je usvojen prijedlog za organizaciju proslave i tako su GRS i ljevičari zajednički proslavili praznik rada.¹⁰⁾ Zbor je održan u Radničkom domu u prisustvu 500—600 radnika na kome su govorili u ime GRS-a Sreten Jakšić, a u ime pristalica Centralnog radničkog sindikalnog odbora Jugoslavije Bogoljub Čurić. Oni su istakli potrebu ujedinjenja sindikalnog pokreta, ukazali su na pretjeranu eksploataciju radnika, na socijalnu eksploataciju i političku obespravljenošću i da nema više opravdanja cijepati sindikate. Poslije podne i naveče, izveden je umjetnički program i održana zabava.¹¹⁾ U Mostaru je takođe, proslavljen praznik obustavom rada i zborom, na kome je govorio Gojko Vuković¹²⁾.

Komunisti su nastojali da ostvare uticaj u Savezu kožaraca, koji je bio u sastavu Glavnog radničkog saveza. Inače, u redovima obučarskih radnika u Sarajevu vođena je petogodišnja međusobna borba u vezi s pitanjem primata GRS-a i Nezavisnih sindikata u toj struci. Prinudeni teškim ekonomskim položajem u koji su u to vrijeme zapali obučarski radnici su otpočeli jula 1925. raditi na obnovi organizacije. Taj rad je donio rezultate. U obnovi organizacije bilo je nesporednima između simpatizera KPJ i Socijalističke partije Jugoslavije (SPJ), jer se ovi prvi nisu mogli složiti s uključivanjem organizacije u GRS. Međutim, težnje radnika da imaju svoju organizaciju uticala je na simpatizere KPJ, pa su oni u prvoj polovini septembra održali poseban sastanak i zaključili da pristupe postojećoj organizaciji. Poslije

⁷⁾ Nikola Kovačević je bio aktivan u KPJ. Zbog toga je izveden pred Okružni sud u Banjaluci 5. XI 1926. i po Zakonu o zaštiti države optužen da je vodio propagandu za KPJ, što na sudu nije dokazano, pa je pušten iz zatvora (*Borba* br. 42, Zagreb 20. XI 1926, »Jedan politički proces«, str. 4).

⁸⁾ *Organizovani radnik*, Organ Centralnog radničkog sindikalnog odbora Jugoslavije (u daljem tekstu CRSOJ), br. 21. Beograd 1925, »Akcija za obnovu sindikata u Derventi« (Bosna), str. 3; *Glas Slobode*, br. 14/1925, »Sovnističke denuncijacije«, 3—4.

⁹⁾ *Glas Slobode*, br. 10/5 III 1925, »Proslava Prvog maja«, 4.

¹⁰⁾ *Glas Slobode*, br. 17/1925, »Zajednička proslava 1. maja u Sarajevu«, 7.

¹¹⁾ ABH VŽSO Pov. br. 1203/1926; *Organizovani radnik*, br. 36, Beograd 1925, 2; *Glas Slobode*, br. 18/1925, »Manifestacija jedinstva radničke klase«, 1—2.

¹²⁾ Nedim Sarac, *Gojko Vuković*, 74.

toga, simpatizeri KPJ su 15. IX došli na redovnu konferenciju organizacije, na kojoj su komunisti, Ivan Drmač¹³⁾ i Boško Lukić¹⁴⁾ u ime ostalih lijevo orijentisanih obučara izjavili da su za postojeću organizaciju. Oni su istakli da je potrebno da se sa momentanim ideološkim razmircama prestane, te preporučuju ljevičarski orijentisanim obučarima da stupe u postojeću organizaciju, gdje će svi zajednički raditi na poboljšanju vrlo teškog položaja obučarskih radnika. Ovu izjavu prisutni su sa odobravanjem prihvatili, jer je time završen jedan period međusobnih ideoloških obračuna. Organizacija je odmah prihvatila zadatak da radi na stvaranju jedinstvene organizacije u Sarajevu, što je urodilo plodom. Ona je trebalo da uspostavi veze sa organizacijama kožaraca u drugim mjestima Jugoslavije i da utiče na njih da se ujedine u jedinstvenu organizaciju¹⁵⁾.

Pored dvije organizacije Saveza monopolskih radnika, koje su egzistirale do 1925. jedna pod rukovodstvom socijalista, a druga komunista¹⁶⁾, djelovala je i institucija radničkih povjerenika. Od maja 1923. do početka aprila 1924. lijevo orijentisani radnici, predvođeni Josipom Pavićem¹⁷⁾, vodili su borbu u Sarajevu s pristicama GRS-a da zadobiju uporište kod radnika i izaberu za radničke povjerenike ljevičare, u čemu su i uspjeli¹⁸⁾. Inicijativom pododbora Saveza monopolskih radnika Jugoslavije, 14. IX 1925. prema propisima Zakona o zaštiti radnika u sarajevskoj fabrici duhana održani su izbori za novih 11 radničkih povjerenika¹⁹⁾. Na ovim izborima pronađeno je 443 ispravnih glasačkih listića. Među izabranima je bio Ramiz Sladić²⁰⁾ posredstvom kojega je KPJ zacijelo vršila uticaj na ovu radničku instituciju²¹⁾.

II

Kada je stvoren Ujedinjeni radnički sindikalni savez Jugoslavije, u oktobru 1925. godine, koji je, takođe, nastavio djelovati pod uticajem SPJ, komunisti i u toj organizaciji produžuju da rade. U toj organizaciji KPJ posredstvom svojih članova i simpatizera nastoji provesti svoja stanovišta.

¹³⁾ Ivan Drmač, obučar, bio je aktivan u Mjesnoj organizaciji NRPI u Sarajevu 1923. godine. Na prvoj sjednici Zemaljskog vijeća NRPI 13—14. IV 1924. izabran je za oblasnog sekretara NRPI za BiH, koja je, u stvari, bila legalizovana KPJ. Vidna je njegova djelatnost 1924. godine. Uhapšen je 6. I 1925. sa grupom komunista zbog aktivnosti u KPJ. U prvoj polovini maja 1928. Drmač je preselio iz Sarajeva u Split i nekako u to vrijeme je postao socijalista (*Hronologija*, 379, 384, 393; *Organizovani radnik*, br. 20, Zagreb 17. V 1928, »Ivan Drmač«, 2).

¹⁴⁾ Boško Lukić, obučar, izabran je 7. III 1924. za predsjednika Mjesne organizacije NRPI u Sarajevu, u kojoj je bio aktivan tokom godine. Zbog toga mu je policija pretresla stan. Na Trećem kongresu KPJ u Beču (17—22. V 1926) bio je zamjenik delegata KPJ iz BiH (*Hronologija*, 383, 386—287 i 389; AIRPS KI, omot 101, pag. 152/54, str. 175—176).

¹⁵⁾ *Glas Slobode*, br. 38/1925, »Jedinstvo kožaraca u Sarajevu«, 4.

¹⁶⁾ 8. IX 1922. na konferenciji Saveza monopolskih radnika u Sarajevu, koji je bio u sastavu Nezavisnik sindikata, izabaran je odbor u kojem je bio i Ramiz Sladić. (*Glas Slobode*, br. 38/1922, »Divlja, organizacija monopola«).

¹⁷⁾ Josip Pavić, bravar, rođen 1896. u Fojnici, bio je aktivan u lijevom krilu radničkog pokreta u BiH poslije 1921. On je bio brat poznatih revolucionarki Kate Govorušić i Marice i Lucije Pavić (ABH VZSO Pov. br. 42/1926, Karton Josipa Pavića, pag. 6—7; *Hronologija*, 418).

¹⁸⁾ Vidi: Nedimović, *Nezavisni sindikati*, Prilozi, br. 7/1971, 95.

¹⁹⁾ *Glas Slobode*, br. 38/1925, »Izbor radničkih povjerenika u sarajevskoj fabrici duvana«, 4.

²⁰⁾ Ramiz Sladić, radnik, bio je aktivan u Mjesnoj organizaciji NRPI u Sarajevu 1923. Zbog te aktivnosti i posjedovanja komunističke štampe, policija je pretresla njegov stan u aprilu 1924. U svojim sjećanjima on kaže da je 1928. radio u uličnoj ćeliji KPJ u Sarajevu. Učestvovao je u ustanku 1941. godine. (*Glas Slobode* br. 38/1922, 4. *Hronologija*, 379 i 385; Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevu (AIRPS) Sjećanja Sladića, S—23 i 25).

²¹⁾ U uslovima polulegalnog postojanja Nezavisnih sindikata do 1928. godine, institucija radničkih povjerenika bila je glavno oruđe u rukama Nezavisnih sindikata za mobilizaciju radnika u ostvarenju njihovih zahtjeva. Gotovo u svim važnijim preduzećima radnici su izabrali većinu ili sve kandidate za radničke povjerenike iz redova Nezavisnih sindikata. (AIRPS zbirka Komunistička Internacionala (KI) MF 46/256 (550—556), O izborima radničkih povjerenika i zadaća pristalica Revolucionarnih sindikata, — 1).

Politika Kominterne o jedinstvenom frontu komunista i socijalista nije ostvarena u Bosni i Hercegovini do polovine 1923. godine²⁵). Međutim, tu inicijativu su obnovili Nezavisni sindikati Jugoslavije u aprilu 1925. i počeli su pregovori o ujedinjenju sindikata »na principima klasne borbe«²⁶). Akcija je nadalje razvijana u smislu ujedinjenja Nezavisnih i GRS-ovih sindikata. Ali, kada je 6. VII 1925. GRS neočekivano predao delegatima CRSOJ-a pismo, u kome se u formi ultimatum tražio ustupak da Nezavisni sindikati dođu pod dominaciju SPJ i GRS-a, kao uslov za ujedinjenje, pregovori su došli u krizu. GRS je tada odbio svaku organizacionu vezu sindikata sa KPJ i Crvenom sindikalnom internacionalom. Na toj osnovi većina članova Izvršnog odbora CRSOJ-a je priznala principe GRS-a, dok su trojica ljevičara odbila da priznaju ta stanovišta. Prošireni plenum CRSOJ-a 16—17. VIII razišao se sa stavovima većine članova plenuma i dao podršku manjini, te popunio plenum novim ljevičarski orijentisanim radnicima²⁷). I u Bosni i Hercegovini pokrenuta je, takođe, inicijativa i akcija na sindikalnom »ujedinjenju«. Na međustrukovnoj sindikalnoj konferenciji (s više od 100 učesnika) u Sarajevu 1. X 1925. raspravljano je pitanje »ujedinjenja« sindikalnog pokreta. Na »Kongres ujedinjenja« bile su pozvane sve sindikalne organizacije. One koje su stajale pod uticajem novoizabranog IO CRSOJ-a izjavile su da neće doći na kongres. To su bili aktivisti koji su smatrali da ujedinjenje treba izvršiti na osnovu inicijative KPJ, što je Jovo Jakšić odbio na toj konferenciji. Poslije njegovog izlaganja, razvila se diskusija u kojoj je učestvovalo 10 lica i na kraju je konferencija odobrila sindikalno »ujedinjenje«. Pored izabranih delegata iz organizacija GRS-a²⁸), u ime organizacija tobožnjih pristalica Centralnog radničkog sindikalnog odbora iz BiH, u stvari, disidentata iz nezavisnih sindikalnih organizacija, delegirani su Bogoljub Ćurić i Sabrija Nurkić²⁹). »Kongresu ujedinjenja« od 10. do 12. oktobra 1925. u Beogradu prisustvovali su i dali ton radu delegati GRS-a i samo četvorica bivših članova IO CRSOJ-a. Na Kongresu je umjesto GRS-a stvorena modifikovana sindikalna organizacija: Ujedinjeni radnički sindikalni savez Jugoslavije (URSSJ). U Centralnu upravu URSSJ-e iz BiH svi izabrani bili su predstavnici SPJ: Bogdan Krekić, Jovo Jakšić, Franjo Raušer, Bogoljub Ćurić i u finansijsku kontrolu Vjekoslav Beranek.³⁰) Pred »Kongres ujedinjenja« KPJ je u Sarajevu razvila akciju kod svojih pristalica u sindikatima da ovi pomognu ujedinjenje tj. da članstvo što više uđe u URSS. Za akcijom komuniste se povelu članstvo sindikata i ono je stupalo u URSS. Međutim, poslije »Kongresa ujedinjenja«, socijalisti su isključivali komuniste iz URSS-a,

²⁵) *Glas Slobode*, br. 33/1923, 1—2.

²⁶) AIRPS KI, omot 101, 152/47 i 187, Teze po izvještaju CK KPJ na III kongresu KPJ, i Rezolucija III kongresa KPJ o sindikalnoj politici partije, paginacija 135 i 159.

²⁷) Josip Cazi, *Nezavisni sindikati*, knj. prva, Zagreb 1962, 423—451.

²⁸) *Glas Slobode*, br. 35 i 40/1925, »CRSJ protiv sabotera ujedinjenja« i »Ujedinjenje pred sarajevskim organizacijama«, 2.

²⁹) Ćurić i Nurkić fungiraju u *Glasi Slobode* kao tobožnje pristalice CRSOJ, a vjerovatno su već tada u URSS-u. Ćurić je početkom 1924. odstranjen iz KPJ kao frakcionaš (o tome detaljnije U. Nedimović: *Nezavisni sindikati*, Prilozi br. 7, Sarajevo 1971, str. 84). Vrlo je vjerovatno da on i poslije odstranjenja iz KPJ produžuje rad u ljevičarskim sindikalnim organizacijama i da je zastupao njihovu politiku, sve dok se nije solidarisao sa disidentima iz nezavisnog sindikalnog pokreta koji su u avgustu 1925. godine priznali stanovište SPJ o sindikatima. Ćurić je, vjerovatno, tada postao član SPJ i URSS-a. (ABH VZSO pov. br. 532/1927, VZSO Pov. br. 1391/5. I 1927 — MUD).

³⁰) *Glas Slobode*, br. 41/1925 »Odluke kongresa sindikalnog ujedinjenja«, 1—3; J. Cazi, *Nezavisni sindikati*, (1921—1929), Knj. III, svezak prvi, Zagreb 1967, 222.

a s njima su iz pokreta istupile one sindikalne mase koje su bile pristalice politike KPJ²⁸⁾). Tako je KPJ za kraće vrijeme izgubila svoje uporište u URSS-u.

Međutim, i pored tendencija isključenja komunista iz URSS-a, KPJ je permanentno provodila politiku ulaska i osvajanja pozicija u tim sindikatima. Pošto KPJ nije ostvarila stanovište da se ujedinjenje provede na principima partijske nezavisnosti i zajedničke akcije i saradnje obadva pravca, ona krajem 1925. pristupa novim formama djelovanja i ulaska u URSS-ove sindikate. Komunisti u Bosni i Hercegovini pristupaju formiranju partijskih frakcija — organizovanih grupa od po 3 komunista u URSS-u,²⁹⁾ tako da su već do 1. I 1926. postojale organizovane frakcije komunista u tim sindikatima³⁰⁾. Od tada, pa do 1941. komunisti s kraćim prekidima organizovanje djeluju u URSS-u i stvaraju svoja uporišta.³¹⁾

Poslije »Kongresa sindikalnog ujedinjenja«, komunisti su aktivno nastavili da pristupaju strukovnim sindikalnim organizacijama URSS-a, gdje su djelovali i provodili stanovišta KPJ. Akcija je vođena u mnogim mjestima BiH. U toku akcije za sindikalno ujedinjenje polovinom 1925. krojački radnici, orijentisani ka Nezavisnim sindikatima, bili su za sindikalno ujedinjenje. Međutim, kada se osjetilo nastojanje GRS-a da se novoformirani »ujedinjeni« sindikati potčine uticaju Socijalističke partije, onda je došlo do rascjepa u toj organizaciji. Tako je poslije Kongresa »ujedinjenja sindikata« (10—12. X 1925) u URSS stupila samo polovina grupe krojača u Sarajevu, dok je druga polovina ostala na strani Nezavisnih sindikata. Iz sastava uprave, izabrane na godišnjoj skupštini Saveza krojačkih radnika (URSS-ov pravac) u Sarajevu 24. I 1926, vidi se da su u tom Savezu preovladavali socijalisti³²⁾. Komunisti više nemaju uporište u tom strukovnom URSS-ovom Savezu.

U organizaciji Saveza privatnih namještenika u Sarajevu komunisti nisu do kraja 1924. imali uporište. Međutim, na godišnjoj skupštini podružnice ove organizacije u Sarajevu, 24. III 1926, na kojoj su govorili predstavnici SPJ Petar Rajković, Anton Šmit i Vitković, u vidu replike na njihovu diskusiju osvrnuo se Nikola Pupovac,³³⁾ komunist i urednik *Glasnika istine* i ukazao da je Savez klasna borbena organizacija. On je rekao da Savez u

²⁸⁾ AIRPS KI omet 101, br. 152/71—72, Protokol III kongresa KPJ održanog 17—22. V 1926, izlaganje Šajna (Boška Lukića) iz Sarajeva, str. 4; *Glas Slobode*, 40/1925, »Ujedinjenje pred sarajevskim organizacijama«, 2.

²⁹⁾ Prema projektu Statuta KPJ, koji je izrađen početkom 1926, date su smjernice za stvaranje frakcije KPJ u drugim organizacijama (AIRPS PR II/31).

³⁰⁾ AIRPS KI MF 46/256 (14—22), Izvještaj Partije od prošle do ove sjednice proširene Egzekutive, IV. Organizaciono stanje Partije, 9. Koliko je komunisti djelovalo u URSS-ovim sindikatima u Jugoslaviji 1926, teško je reći, jer nema tačnih podataka o tome.

³¹⁾ Poslije Četvrte zemaljske konferencije KPJ, održane 24. XII 1934. u Ljubljani, komunisti masovnije ulaze u sindikate, pa se njihov broj povećao u URSSJ. O tome detaljnije dr Ahmed Hadžirović, *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1935—1941*, Sarajevo 1972, 77 i 85.

³²⁾ *Glas Slobode* br. 3 i 4/1926, godišnji izvještaj »Saveza krojačkih radnika za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu« i »Sa godišnje skupštine krojača u Sarajevu«, 4.

³³⁾ Nikola Pupovac, rođen 1897. u Okučanima, došao je u Sarajevo 1. X 1925. vjerovatno iz Zagreba i zaposlio se 1. III 1926. Po nalogu KPJ, pokrenuo *Glasnik istine*, »Glasilo radničko-seljačkog javnog mišljenja« čijih je 5 brojeva izašlo od 1. III — 1. V 1926. u Sarajevu, (Sveučilišna knjižnica Zagreb, *Glasnik istine*, signatura 85616; ABH VZSO Pov. br. 1019/1926, i Pov. br. 760/1929. PD za BiH, Pov. br. 381/19. IV 1926 — VZSO).

zajednici s drugim radničkim organizacijama treba da traži od vlade da ona isplaćuje potporu radnicima i namještenicima. Iz toga se vidi da komunisti posredstvom Pupavca nastoje ostvariti svoj uticaj u ovom savezu.³⁴⁾

Prvomajske proslave su služile kao pogodan momenat za provođenje uticaja KPJ na radnike koji su bili uključeni u URSS-ovim sindikatima. Te manifestacije su u mnogim slučajevima imale značajan uspjeh. Na prvomajskom zboru u Sarajevu ljevičarski orijentisani radnici su protestovali protiv referenta Sretena Jakšića, člana Oblasnog odbora SPJ, jer je on istakao kao uspjeh stvaranje organizacije URSS-a u koju nisu bili uključeni ljevičari. On je rekao da su radničke komore ostale u rukama URSS-a i da za njih nisu provedeni izbori uz učešće svih radnika, na što su ljevičarski radnici izrazili svoje nezadovoljstvo, jer nisu mogli da učestvuju u izborima za radničke komore. Poslije, tih riječi, nastao je nered u sali. Članovi saveza grafičara su veoma negodovali protiv referata, što upućuje na zaključak da su komunisti imali uporište kod tih radnika. Zbog toga je policija odstranila sa zbora grupu ljevičarski orijentisanih radnika a potom ih novčano kaznila. Ostali radnici su protestovali protiv takvog postupka policije, pa se zbor razišao.³⁵⁾

Ujedinjeni radnički sindikalni savez imao je u Bosni i Hercegovini početkom 1926. uporište u Savezu željezničara, Savezu rudarskih radnika i Savezu monopolskih radnika. U ovom posljednjem komunisti su privukli veliki broj radnika, jer su u odboru organizacije imali većinu svojih simpatizera³⁶⁾. Osim navedenih organizacija, i druge struke radnika, koje su bile u sklopu URSS-a, vremenom su dolazile pod uticaj komunista. Treba istaći da su pekarski radnici u Sarajevu radili pod vrlo teškim uslovima. Zbog pretjerane eksploatacije, oni su stupili u štrajk koji je likvidiran krajem jula 1926. U štrajku je učestvovalo 126 radnika, a među njima su bila i četvorica ljevičara organizovanih u nezavisnom Savezu živežara i Industrije i obrta sa sjedištem u Zagrebu. Naredbom velikog župana sarajevske oblasti uveden je nedjeljni počinak u pekarama, što je bio vjerovatno rezultat zahtjeva štrajkača³⁷⁾.

Organizacija rudara u Bosni i Hercegovini bila je najbrojnija. Zbog niza uzroka, ona nije bila pod jačim uplivom KPJ. Doduše, do 1924. komunisti su vršili izvjestan uticaj na ovu organizaciju. S vremena na vrijeme istaknutiji komunisti su nastojali da u njoj razviju rad na liniji KPJ, ali većih uspjeha nije bilo. Među jače organizacije spadała je ona u tuzlanskom bazenu. Posebno je, npr., u Kreki radništvo u većini bilo naklonjeno KPJ i Nezavisnim sindikatima u vremenu od januara 1927. do 1929. Zbog toga je KPJ i nastojala da se obnovi nezavisna podružnica Saveza rudarskih radnika u Kreki. Istovremeno su održavani kontakti sa CRSOJ-e i u sporazumu s njime bila je planirana konferencija rudara polovinom januara 1929. za obnovu organizacije, ali zbog zavođenja šestojanuarske diktature konferencija nije

³⁴⁾ *Glasnik istine*, br. 3, Sarajevo 1926; »Godišnja skupština Podružnice SPNJ u Sarajevu«, i *Glas Slobode* br. 12/1926, 3. »Godišnja skupština podružnice SPNJ u Sarajevu«, 3.

³⁵⁾ *Organizovani radnik*, br. 38, Beograd 1926. Očevidac radnik. »Sa majske proslave, Sarajevo«, 2: Početkom maja kažnjeni su novčano po 100 dinara ili 10 dana zatvora komunisti Živko Kotrošanić, Ivan Drmač i Boško Lukić, jer su prigovorili i polemisali na pomenutom zboru 1. V 1926. sa Sretenom Jakšićem o tome da na izborima za radničku komoru nisu učestvovali svi radnici. (ABH VZSO Pov. br. 1203/1926, PD za BiH Pov. br. 583/5. V 1926 — VZSO).

³⁶⁾ AIRPS, KI, omot 101, Protokol III kongresa KPJ 1926, Izlaganje B. Lukića.

³⁷⁾ *Glas Slobode*, br. 29/29, VII 1926, »Likvidacija pekarskog štrajka u Sarajevu«, 4.

održana. Veza komunista Tuzle sa drugim mjestima održana je posredstvom Mahmuta Altumbabića.³⁸⁾ Iskoristivši raspoloženje među rudarima prema KPJ u Kreki, komunisti su nastojali aktivizirati tamošnje rudare. Na zboru rudara u Kreki 15. V 1927. na poziv podružnice Saveza rudarskih radnika BiH (URSS), raspravljano je o namjeri poslodavaca da snize zarade i smanje broj radnih mjesta u rudniku. Govorili su predstavnik URSS-a Jozo Z. Jurić i komunista Mitar Trifunović. Rudari su sa simpatijama dočekali M. Trifunovića. On se u svome govoru zalagao da komunisti ostvare uporište u podružnici Saveza rudara. On je tóm prilikom istakao težak položaj rudarskih radnika, niske nadnice, stalne prijetnje od strane poslodavaca za otpuštanje radnika. Podvukao je da su građanske stranke otpuštale svoje protivnike i primale na posao druge — svoje pristalice. Odbori građanskih stranaka u rudniku predlagali su koga je trebalo primati, a koga otpuštati s posla. Zbog toga rudari u čitavoj zemlji moraju da obnove svoj Savez da se kroz njega razvije proleterska solidarnost i da se radnici pridruže jedan drugome. Rudari iz BiH treba da budu nosioci aktivnosti za obnovu Saveza za cijelu zemlju — rekao je na kraju Trifunović.³⁹⁾ Ima podataka da su članovi KPJ u Banjaluci razvijali svoju djelatnost u sindikatima. Tako je vrijedno zabilježiti da je istaknuti komunista Pavo Radan, posredstvom koga je vršila KPJ uticaj na građevinarske radnike, predsjedavao 1. II 1928. na sastanku organizacije građevinskih radnika u Banjaluci. Dnevni red je bio: »Potreba sindikata i obnova organizacije«, a referisao je Martin Zrelec. Sastanku su prisustvovali, pored starijih članova i mlađi, tek novouključeni u organizaciju. Pošto je riješeno da se obnovi ta organizacija, nakon 7 godina, Pavo Radan je zaključio sastanak i pozvao prisutne da porade na jačanju organizacije i pripremanju novih članova, da radnici dočekaju jedinstveni i organizovani početak rada te struke.⁴⁰⁾

Savez kožarsko-prerađivačkih radnika u Sarajevu, koji je obnovio svoj rad 1925. godine, u daljem svom razvitku imao je dosta teškoća u djelovanju. Obučarski radnici su radili uz vrlo niske nadnice i u lošim radnim uslovima zbog opšte privredne krize, pa se nije mogao popraviti njihov težak položaj. Međutim, učinjeno je mnogo da se zaustavi obaranje i onako niskih nadnica. Organizacija je uspjela prodrijeti u gotovo sve radionice u Sarajevu. Članova je bilo preko 50. Pored ostalih, na godišnjoj skupštini Saveza u Sarajevu 17. V 1928. za člana odbora bio je izabran Risto Mikičić, ljevičar,⁴¹⁾ posredstvom koga je KPJ provodila svoju politiku.

Osim aktivnosti radnika u Sarajevu i u drugim mjestima Bosne i Hercegovine na obnavljanju strukovnih organizacija, u Varešu su po uputstvu Saveza radnika metalne industrije i obrta Jugoslavije Jovo Eganović i

³⁸⁾ Mahmut Altumbabić, obučar, rođen u Tuzli 1898, gdje je bio aktivan komunista, dok se nije razišao sa KPJ početkom 30-tih godina. Do kraja 1927. je bio član Centralne uprave Saveza radnika kožarsko-prerađivačke industrije i obrta Jugoslavije. Zbog rada u KPJ i sindikatima, protjeran je iz Tuzle na 5 godina. Osuđen od DSZD 21. III 1930. na godinu dana teške tamnice zbog rada u KPJ. Arhiv Instituta historije radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb (u daljem tekstu AIHRPH), Grupa III/1928; AIRPS RP II/78, Policijski karton Mahmuta Altumbabića; *Organizovani radnik*, br. 57, Zagreb 1927, »Izvjestaj sa plenuma kozaraca«, 6).

³⁹⁾ ABH BUDB Pov. DZ br. 166/1929, Zapisnik saslušanja Mitra Trifunovića u Upravi policije u Sarajevu 10. X 1929. str. 2—3 i Mahmuta Altumbabića, 5. IX 1929; *Glas Slobode*, br. 20/1927 »Protestni zbor rudara u Kreki«, 4; *Organizovani radnik*, br. 29, Zagreb 14. XII 1927, Borivoje, »Stanje rudarskih radnika u BiH«, 3—4.

⁴⁰⁾ *Glas Slobode*, br. 6/1928, »Obnavljanje organizacije građevinara u Banja Luci«, 4.

⁴¹⁾ *Glas Slobode*, br. 22/1928, »Godišnje skupštine Saveza kožarsko-prerađivačkih radnika«, 4.

Čedomir Milovanović 28. XI 1928. vršili pripreme za organizovanje područnice toga Saveza. Rečeno im je da okupe one radnike u Varešu, koji su ranije bili članovi toga Saveza i koji su željeli da se ponovo upišu u organizaciju. Zbog te svoje aktivnosti, obojica su uhapšena krajem decembra 1928. godine. U drugoj polovini novembra u Varešu je Marijan Markulj rasturao listove *Borbu* i *Organizovani radnik*. Zbog toga su vlasti 24. XII izvršile pretres stanova Jove Eganovića, Marijana Markulja i Čedomira Milovanovića, zaplijenili dokumente i novine i svu trojicu stavile pod policijski nadzor. Ovim mjerama sindikalne organizacije su došle u vrlo težak položaj.⁴²⁾

Upornim radom komunisti su u URSS-u u mnogim mjestima BiH proširili svoj uticaj čime se nisu mirila rukovodstva SPJ i URSS-a, koja su nastojala da potisnu komuniste iz sindikata. Brojna neslaganja između komunista i socijalista, u vezi sa koncepcijama organizacije sindikata ili usmjerenja njihove taktike, izbijala su na površinu. U to vrijeme dolazilo je do oštih verbalnih obračuna. Na Oblasnoj konferenciji URSS-a u Sarajevu 28. maja 1928, na kojoj su bile zastupljene sve organizacije iz BiH, delegati nezavisnih sindikalnih organizacija iz Mostara Rade Bitanga i Nikola Abramović istupali su u ime ljevičarski orijentisanih radnika kao opozicija URSS-u. Tom prilikom je Nikola Abramović zbog svog stava i diskusije bio šikaniran. Predsjedništvo je zbog toga obojici delegata pokušalo osporiti mandat, ali u tome nije uspjelo.⁴³⁾

Djelovanje komunista u URSS-u bilo je vidno, jer su u ovaj sindikat privukli i svoje brojne pristalice. Međutim, dokumenta koja bi govorila o broju komunista i ljevičara u URSS-ovim sindikatima u BiH nisu poznata, pa se ne može donositi ni približna procjena o njihovom broju. Iz jednog dokumenta od 11. VI 1928. vidi se da je u desničarskim sindikatima u Jugoslaviji djelovalo oko 20.000 članova pod uticajem KPJ, ali ovaj broj nije bio registrovan u Internacionalnom sindikalnom pokretu u Amsterdamu. Od ovih 20.000 jedan broj se, svakako, nalazio u Bosni i Hercegovini⁴⁴⁾.

O organizaciji KPJ u Banjaluci, koja je bila vezana za pokrajinsko rukovodstvo KPJ u Zagrebu 1928, ima malo podataka, ali se zna da je djelovala, kao i skojevske ćelije i da je tamo bilo organizovanog djelovanja simpatizera KPJ. Na obnavljanju lijevog krila u radničkom pokretu u Banjaluci počelo se raditi u drugoj polovini 1927. godine. Tako je krajem oktobra organizovana ćelija SKOJ-a »Duh« u Tvornici duhana od 3 člana (dva tvornička radnika i jedan intelektualac). U tvornici su skojevci s teškoćama radili, jer su imali samo 2 povjerljiva lica. Radnici u tvornici su bili orijentisani ka Radikalnoj stranci i Srpskoj nacionalnoj omladini (SRNA-u). Radnici nisu bili sindikalno organizovani i svaka inicijativa u tom smislu izazivala je otpuštanje s posla. Na inicijativu Mjesnog komiteta omladine, rasparčavano je nekoliko primjeraka *Borbe*, organa KPJ, i postepeno su pridobijeni simpati-

⁴²⁾ ABH VZSO Pov. br. 2489/1928, Ispostava sreza visočkog u Varešu, Pov. br. 921/25. XII-VZSO.

⁴³⁾ *Glas Slobode*, br. 22/1928, »Oblasna konferencija Ujedinjenih sindikata«, »Uloga dešperatera«, 2 i 3; *Jugoslavenski list*, br. 126. Sarajevo 30. V 1928. »Radnički slet u Sarajevu«, 5; *Radnički pokret*, Socijalistički mjesečni časopis, sveska 6, Sarajevo juna 1928, str. 189; Nedim Šarac. *Gojko Vuković*. Mostar 1959, 72.

⁴⁴⁾ Internacionalni institut socijalne istorije — Amsterdam (IISI), fond Sozialistische Arbeiter Internationale, Nr. 126/1, Sozialistische Partei Jugoslawien. Zur Korrektur für den Bericht der SAI zum Kongress 1928.

zeri. Skojevci su nastojali da povjerljivim radnicima objasne potrebu postojanja sindikalne organizacije. Uz to su isticali svakodnevne zloupotrebe činovnika, direktora tvornice, činovnika bolesničke blagajne, isticali snižavanje nadnica itd. Nakon devetomjesečnog rada (od kraja oktobra 1927. do polovine 1928), skojevci su pripremili grupu radnika za sindikalnu organizaciju. O tome su obavijestili Mjesni komitet i tražili da se pristupi organizovanju lokalne nezavisne sindikalne organizacije u tvornici. Prijedlog je odbijen zbog mnogih tehničkih poteškoća koje je omladini saopštio predstavnik Partije. Zbog toga je zaključeno da se pristupi URSS-u, u kojem je trebalo da djeluje frakcija komunista i skojevac. Skojevci su smatrali da je bolje stupiti u URSS, nego biti bez sindikalne organizacije. Izvan Tvornice duhana ćelija SKOJ-a je imala simpatizere i rasturala je *Borbu*. Na sastancima ćelije i grupa simpatizera, pored diskusije i izvještaja pojedinaca, držani su i neki referati o najaktuelnijim političkim pitanjima i o sindikatima. Ćelija je radila aktivno na organizovanju radnika i nastojala je pridobiti grupu simpatizera od 5 članova. Ćelija na Pilani je vršila uticaj na oko 700 radnika zaposlenih u preduzeću. Ćelija »Ugalj« nastojala je da zadobije uporište među 200 radnika u preduzeću. U svim ćelijama bilo je 11 članova (4 intelektualca i 7 radnika). U ta tri preduzeća rasturano je oko 70 primjeraka radničkih listova. Na selu je, takođe, bilo grupa simpatizera s kojima su skojevci počeli raditi⁴⁵⁾. Ipak, SKOJ je imao slabih uspjeha u Banjaluci jer je težište rada bilo usmjereno na ulične organizacije, a ne na ćelije industrijskih radnika.⁴⁶⁾ Uputstva za rad organizacije su dobijale od Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Hrvatsku i Slavoniju posredstvom Mjesnog komiteta za Banjaluku⁴⁷⁾. Tokom 1928. godine u Banjaluci je djelovala samo URSS-ova sindikalna organizacija, u kojoj su bili pilanski radnici, mali broj radnika iz rudnika uglja, te kožarci, krojači, metalci i građevinari. Najviše izgleda na uspjeh imali su KPJ i SKOJ⁴⁸⁾ kod kožaraca, jer su jedino u toj struci imali frakciju od 6 članova i svi članovi su bili u odboru te organizacije. U to vrijeme u URSS-u se jasno razlikovalo lijevo i desno krilo od kojih je prvo bilo jače.⁴⁹⁾

III

Pošto vlasti nisu odobrile djelovanje Nezavisnih sindikata u Bosni i Hercegovini, KPJ je, ipak, nastojala da djelovanje sindikata u Sarajevu, Mostaru i Tuzli formalno odgovara nezavisnim oblicima rada, a ustvari su bili pod rukovodstvom KPJ. U Sarajevu je Udruženje radnika odjevne industrije i obrta faktički bilo pod uticajem komunista i vjerovatno je bilo učlanjeno u CRSOJ sa sjedištem u Beogradu. Na godišnjoj konferenciji toga

⁴⁵⁾ AIHRPH Zagreb, Zbirka KOM 10/212, Zapisnik Okružne konferencije SKOJ-a održane koncem avgusta 1928; Grupa II/C—1928, Zapisnik Okružne konferencije SKOJ-a krajem avgusta 1928, 10.

⁴⁶⁾ Ibidem. Zbirka BED—C—2/27. M. K. O. (Ivkić), Dopis iz Banjaluke, poslato vjerovatno Okružnom ili PK SKOJ-a Zagreb, prepis.

⁴⁷⁾ Ibidem, sig. II/C 1928, Fascikla zapisa CK SKOJ-a, str. 7, Dopis iz Banjaluke, Pročelnik ćelije »Duh«.

⁴⁸⁾ Članovi ćelija su se sastajali svake nedelje jedanput. Na sastancima su pretreseni svakodnevni događaji i držani teroretski referati. Glavna pažnja ćelija je bila koncentrisana na pridobijanje simpatizera, naročito među industrijskim radnicima. To se postizavalo rasturanjem *Borbe* (45 primjeraka) i *Organizovanog radnika* (10 primjeraka) (Ibidem, BED—C—2/27, M. K. O. (Ivkić), Dopis iz Banjaluke, Okružnom ili PK SKOJ-a Zagreb, prepis).

⁴⁹⁾ Ibidem.

Udruženja 18. maja 1925. u Sarajevu učinjen je pokušaj obnove organizacije koja bi djelovala u sastavu Nezavisnih sindikata. Tom prilikom je izabrana uprava u koju su ušli: predsjednik — Ivica Vojkić, sekretar — Sabrija Nurkić⁵³⁾, blagajnik — Karlo Čović⁵⁴⁾ (komunista) i članovi — Maks Dabiasio⁵⁵⁾ (komunista) i Stjepan Džagić⁵⁶⁾. Među prvim akcijama toga Saveza i nove uprave bilo je organizovanje štrajka krojačkih radnika u Sarajevu (završen 6. VI), jer su poslodavci pokušali produžiti radno vrijeme i sniziti nadnice za 40%⁵⁷⁾. U štrajku je učestvovalo oko 30 krojača.⁵⁸⁾ Prema pismenom sporazumu, poslodavci su priznali organizaciju i utvrđena je nova tarifa za rad po komadu.

Pošto su vlasti tolerisale djelovanje SPJ i njene organizacije URSS-a u Bosni i Hercegovini, komunisti su nastojali da ostvare svoj uticaj na te sindikate. Tako, npr., prilikom osnivanja URSS-ove organizacije u Mostaru, komunisti su u njenom okviru stvorili svoje organizacije i od vlasti dobili sav inventar sindikata iz predobznanskog perioda kao i biblioteku sa komunističkom literaturom. To im je omogućilo da zadobiju uporište u sindikatima. Pored toga, komunisti su u to vrijeme javno rasturali sindikalni list *Organizovani radnik*⁵⁹⁾. Među prvim organizacijama bio je Savez rudarskih radnika (obnovljen početkom 1926), mada je on bio pod jakim uticajem građanskih stranaka. Organizacija je u to vrijeme imala 130 članova⁶⁰⁾. Broj članova u toj organizaciji je kasnije nešto opao. Uskoro je bila obnovljena organizacija drvodjeljaca u Mostaru, koja je bila učlanjena u Savez drvodjeljskih radnika sa sjedištem u Ljubljani, a zatim i željezničara.⁶¹⁾ Po instrukcijama Budimira Milutinovića iz Beograda i na prijedlog Mjesnog međustrukovnog odbora, sazvan je sastanak kovinarskih radnika i odlučeno je da se osnuje podružnica Saveza metalčkih radnika, koja je potpala pod uticaj KPJ. Pročitana su i usvojena Pravila i izabran Privremeni odbor (uprava podružnice): Šimun Lasić, limar, Nikola Palandžić, bravar i Anđelko Guati⁶²⁾, mehaničar) sa zadatkom da se privede kraju osnivanje podružnice. Ta privremena uprava sazvala je skupštinu metalaca i izabrala upravu u koju su

⁵³⁾ Sabrija Nurkić, krojački pomoćnik, rođen 1899. u Derventi. Bio je aktivan u lijevom krilu radničkog pokreta u periodu od 1921. do 1924. godine. Kasnije se javlja u dokumentima kao član desničarske Socijalističke radničke grupe »Ujedinjenje« (Uroš Nedimović, *Savez komunističke omladine Jugoslavije u Bosni i Hercegovini u periodu 1921. do 1929. godine*, *Pregled*, br. 7—8, Sarajevo 1972, 1088; Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije, zbirka Živote Milojkovića, 10. Zapisnik sjednice Izvršnog odbora SRG »Ujedinjenje« od 14. I 1928).

⁵⁴⁾ Karlo Čović 1928. vidao se u društvu komunista Ognjena Price i Mehmeda Kurte; u dva navrata (24. VI i 13. VIII 1928) pretresla ga je policija kao istaknutog komunistu u Sarajevu (ABH VZSO Pov. br. 1906/1929, pag. 186).

⁵⁵⁾ Maks Dabiasio (ili Da Biasio, krojački pomoćnik, rođen 1905. u Sarajevu. Kao »najopasnija komunistička osoba« vođen u evidenciji kod vlasti 1927. Kretao se 1928. u društvu istaknutih komunista Ognjena Price, Petra Pesuta i dr. tri puta (11. V, 24. VI i 13. VIII 1928) policija je pretresla »istaknutog komunistu«, Dabiasia (AIRPS, S—14, pag. 18; ABH VZSO Pov. br. 1906/1929, fol. 62, 75, 96—97, 116 i 186).

⁵⁶⁾ *Organizovani radnik*, br. 41, Beograd 1925 »Šivači« u Sarajevu», 4.

⁵⁷⁾ *Organizovani radnik*, br. 43, Beograd 1925, »Štrajk krojačkih radnika u Sarajevu«, 3; *Glas Slobode*, br. 23/1925, 4.

⁵⁸⁾ AIRPS KI, omot 101, br. 152/73—74. Protokol III kongresa KPJ, održanog 17—22. V 1926, izdavanje Hodžića—(odže (Gojka Vukovića) pag. 20—22.

⁵⁹⁾ Ibidem; *Glas Slobode*, br. 7/18. II 1926, R. »Obnavljanje pokreta u Hercegovini«, 3.

⁶⁰⁾ Kao i bilješka 55.

⁶¹⁾ Anđelko Guati, istaknuti mostarski komunista u ovo vrijeme, a u evidenciji policije u Mostaru vođen od 1929—1931. kao komunista (*Hronologija*, 423 i 478).

ušli pretežno komunisti: Risto Samardžić⁵⁹⁾, predsjednik (komunista), Šimun Lasić, potpredsjednik, Anđelko Guati, sekretar, Nikola Palandžić, Jefto Šipovac, blagajnik; članovi nadzornog odbora: Mile Pavić i Rudolf Hrozniček. U organizaciju su se upisali gotovo svi metalni radnici.⁶⁰⁾ Strukovnim organizacijama rukovodilo je Međustrukovno sindikalno vijeće, a pored njih i grafičari su bili u njegovom sastavu. Uskoro je i Savez bankarskih činovnika odlučio da se učlani u Vijeće. Iz podataka objavljenih u *Organizovanom radniku* od 30. IX 1926. vidi se brojčano stanje pojedinih struka, broj organizovanih i ekonomski položaj radnika u Mostaru:

Struka	Broj radnika	i učenika	Organizovano	Radno vrijeme	Nadnice u din.
Željezničari	200	—	90	8	24— 42
Rudari	400	—	90	8	22— 42
Metanci	60	30	20	8—10	30—100
Kožarci	50	38	31	8—12	30— 50
Kelneri	42	8	31	10—18	—
Radnici prehrambene struke	43	16	31	8—12	35— 55
Krojači	40	20	35	8—10	35— 50
Gradevinari	60	10	36	8— 9	60—120
Svega:	915	122	364	8—18	24—120⁶¹⁾

U privrednim organizacijama u Mostaru komunisti su se koristili svim mogućnostima za ostvarenje stavova KPJ i jačanja njenog uticaja. Tako su, npr., u odbrani osmočasovnog radnog dana na željeznici radnici željezničari u martu 1926. izveli dvodnevnu obustavu rada. Komunisti su se, takođe, izborili za čitaonicu željezničara, a, osim ove, imali su i svoju ilegalnu čitaonicu⁶²⁾. Djelovanje komunista među radnicima u Mostaru je omogućilo da KPJ i sindikalne organizacije organizuju proslavu 1. maja 1926. obustavom rada u Tvornici duhana, rudniku, željeznici i da održe zbor u Radničkom domu, na kome je prodavan majski spis Nezavisnih sindikata. Zbor je otvorio Risto Samardžić, a za predsjednika zbora je izabran Pranjić. O značaju 1. maja, zahtjevima radnika, agrarnoj politici, potrebi uspostavljanja diplomatskih odnosa sa Sovjetskim Savezom, stupanju radnika u postojeće sindikalne organizacije itd. govorio je Mustafa (Mujo) Dedić, ložać. Naveče je održan koncert u organizaciji Društva »Velež«⁶³⁾. Prvi maj 1926. je proslav-

⁵⁹⁾ Risto Samardžić—Rinda, limarski radnik, rođen 27. IV 1894 — ubijen 14. X 1930. u Zagrebu. Od 1910. aktivan u socijaldemokratskom sindikalnom pokretu u Mostaru, 1919. je član SRPJ (k), a 1920. član je Mjesnog vijeća KPJ i član Izvršnog odbora Oblasnog vijeća KPJ u Mostaru. 1924. bio je predsjednik Podružnice metalaca i sekretar Mjesnog sindikalnog vijeća u Mostaru. 1925. godine na listi Đure Đakovića, koju je ilegalna organizacija KPJ u Sarajevu pokušala istaći na parlamentarnim izborima, Samardžić je bio zamjenik kandidata sarajevskog sreza. Od septembra 1926. do septembra 1929. bio u SSSR-u na školovanju. 14. X 1930. okončao život u zagrebačkom zatvoru. (*Nekrolog Samardžiću* objavljen u *Proleteru* br. 16, od novembra 1930. godine).

⁶⁰⁾ *Glas Slobode* br. 34/2. IX 1926, »Osnivanje podružnice metalaca u Mostaru«, 3; ABH BUDB Pov. DZ br. 166/1929. Prepis zapisnika o saslušanju Nedeljka Masle u Upravi policije u Sarajevu 19. IX 1929, 1.

⁶¹⁾ *Organizovani radnik*, br. 76, Beograd 30. IX 1926; »Radnički dopisi, Mostar«.

⁶²⁾ Kao i bilješka 55.

⁶³⁾ *Glas Slobode*, br. 19/1926, »Proslava 1. maja«, str. 10; *Borba*, br. 14, Zagreb 1926, »Proslava 1. maja u Mostaru«, prepis članka.

ljen i u Stocu uz učešće svih radnika. Tom prilikom je prodavan majski spis Nezavisnih sindikata i skupljani dobrovoljni prilozima za *Organizovani radnik*, koji je redovno rasturan.⁶⁴⁾

Međunarodna solidarnost radnika Jugoslavije sa radničkom klasom u drugim zemljama imala je i svoje značajno obilježje. Solidarnost se njegovala u vidu pružanja pomoći stranim radnicima. Tako je, npr., odjek generalnog štrajka engleskih rudara⁶⁵⁾ bio jak u Evropi, pa i u Jugoslaviji i među radnicima je došlo do velike klasne solidarnosti. U Beogradu je formiran Uži odbor za pomoć engleskim rudarima, koji je 11. V 1926. izdao letak *Proletarijatu Jugoslavije*. Taj letak je dospio u Sarajevo, gdje ga je zaplijenila Policijska direkcija zbog njegovog sadržaja. Letak se završavao ovim riječima: »Drugovi radnici i radnice. Neka se u ovoj velikoj borbi engleskih rudara i naših drugova oseti da smo svi jedno, da smo klasna braća i da nasuprot jedinstvenom frontu kapitalističke klase moramo stvoriti jedinstveni front proletarijata bez obzira na njegove sadašnje grupacije. To zahtjeva od nas velika i nadčovečanska borba, koju danas vode naši drugovi⁶⁶⁾. U Mostaru su rudari u zajednici sa radnicima cijelog grada pripremili u julu koncert u korist engleskih rudnika koji su se nalazili u štrajku. Policija je pocijepala plakate i zabranila koncert. Priredba nije održana, ali je sabirna akcija provedena i radnici su skupljali dobrovoljne priloge.⁶⁷⁾

Do Trećeg kongresa KPJ i Partija i Nezavisni sindikati nisu imali jasno izgrađenu sindikalnu politiku niti su uspjeli da okupe sve snage koje su se borile za sindikalno jedinstvo. Međutim, Kongres Partije je izgradio određeniju sindikalnu politiku, kojoj je bilo težište u okupljanju i uvlačenju najširih masa u borbu za sindikalno ujedinjenje, te u pripremanju zajedničke borbe svih radničkih elemenata u URSS-ovim i autonomnim sindikatima.⁶⁸⁾ Treći kongres KPJ (održan je u Beču 17 — 22. V 1926), razmatrajući problematiku o radničkom pokretu Jugoslavije, zaključio je da se pomogne radnički pokret i u BiH, prije svega da sistematiizuje rad na jačanju pokreta s jasnijim stavom KPJ prema URSS-u. Naime, zbog slabe aktivnosti KPJ na sindikalnom jedinstvu, URSS je bio jak u svom djelovanju. Na kraju je zaključeno da se poradi na jačanju lijevice u tim sindikatima. U stvari, lijeva opozicija je bila dosta jaka u URSS-u u BiH, ali je Kongres još više potencirao intenzitet njenog rada.⁶⁹⁾ U tom cilju donesena je Rezolucija o sindikalnom pitanju, u kojoj su navedeni zadaci komunista BiH: »U cilju slamanja otpora reformista u pitanju sindikalnog ujedinjenja... neophodno je potrebno organizovati najvažniju kampanju među radnicima i reformističkim sindikatima u duhu gore izložene politike« KPJ. Sindikalnom pokretu u Sloveniji i Bosni i Hercegovini mora se obratiti naročita pažnja da on pod uticajem

⁶⁴⁾ *Organizovani radnik*, br. 47, Beograd 20. VI 1926, »Radnički dopisi. Stolac«, prepis.

⁶⁵⁾ A. Mason, *The Government and the General Strike 1926, International Review of Social History*, Amsterdam 1969, str. 1—21.

⁶⁶⁾ ABH VZSO Pov. br. 1280/1926, letak »Proletarijatu Jugoslavije«.

⁶⁷⁾ *Borba*, br. 25/31. VII 1926, »Zabrana zabave u korist engleskih rudara«, 4; Nedim Sarac, *Gojko Vuković*, 76. Osim u Mostaru i u drugim mjestima Jugoslavije je tokom 1926. provedena akcija za prikupljanje pomoći u korist generalnog štrajka engleskih rudara. Tom prilikom sakupljena su 652 holadska guldena (14.498 dinara), (IISI Amsterdam *Die Internationale Gewerkschaftsbewegung*, Nr. 4, Amsterdam april 1927, »Hilfsaktion des I. G. B.«, 53).

⁶⁸⁾ AIRPS KI, omot 92, *Bilten CK KPJ* br. 4/25. VI 1926, Agitprop CK KPJ »Politički značaj III kongresa KPJ«, 4—5.

⁶⁹⁾ *Ibidem*, br. 152/41, Rezolucija po izvještaju CK KPJ na III kongresu KPJ, pag. 175—176 i 195.

sistematskog rada Partije preko radničke opozicije postane glavna poluga za opšte ujedinjenje sindikalnog pokreta u Jugoslaviji. Najveću pažnju Partija treba da posveti učvršćenju frakcija u sindikalnim organizacijama. Partijski komiteti su bili dužni da preduzmu mjere da svi članovi Partije budu sindikalno organizovani. Za formiranje frakcija dolazile su u obzir one sindikalne organizacije i pokrajine koje su bile od najvećeg značaja sa stanovišta borbe za sindikalno jedinstvo koju je Partija vodila. Tu su spadali Nezavisni sindikati, URSS (posebno tamo gdje su postojale jake lijeve opozicije, kao u Sloveniji i Bosni i Hercegovini). Od autonomnih organizacija dolazili su u obzir Savez grafičara i Savez bankaraca. Pri tome se nije smjelo gubiti iz vida da i ostale sindikalne organizacije (Hrvatski radnički savez, klerikalni sindikati u Sloveniji, nacionalni željezničari itd.), kao i druge organizacije i ustanove koje su imale vezu sa proletarijatom (sportske, kulturno-prosvjetne organizacije itd), treba da budu pod uticajem KPJ⁷⁰⁾. Iz jednog kasnijeg članka od 4. IX 1926. vidi se da je u Sarajevu djelovala opozicija u URSS-u, koju su, u stvari, predvodili komunisti. Ta opozicija je bila nezadovoljna politikom SPJ i URSS-a jer ne provode sindikalno ujedinjene na bazi nezavisnosti sindikata, i stavom URSS-a uopšte prema radnicima koji po mišljenju opozicije nije bio u interesu radnika.⁷¹⁾

Njegovanje tradicija iz istorije radničkog pokreta bio je važan momenat okupljanja radnika u organizacije. Takva jedna manifestacija bila je proslava 20-godišnjice generalnog štrajka radnika BiH (1906), koju su pripremili posebno komunisti, a posebno socijalisti (okupljeni u URSS-u). URSS je 23. V 1962. u Narodnom pozorištu u Sarajevu pripremao Akademiju, a po podne radnici su posjetili groblje na kome je odata pošta Mići Sokoloviću i ostalim umrlim žrtvama generalnog štrajka. Uveče je priređena zabava.⁷²⁾ Centralni radnički sindikalni odbor Jugoslavije, kao predstavnik Nezavisnih sindikata, predložio je URSS-u da se ova godišnjica obilježi zajedničkom proslavom. U tu svrhu CRSOJ je poslao svoga predstavnika u svojstvu delegata u Sarajevo Budimira Milutinovića (bravara, inače sekretara Saveza metalških radnika). Po dolasku u Sarajevo, Milutinović se obratio priređivačkom odboru proslave, ali je odbor odbio njegovo prisustvo i učestvovanje u proslavi kao delegata CRSOJ-a. Pošto su socijalisti u URSS-u pod rukovodstvom Jove Jakšića odbili ovaj prijedlog zajedničke proslave, komunisti su sami pokušali organizovati svoju proslavu. Milutinović je sa sobom donio napisan letak CRSOJ-a upućen »Proletarijatu Sarajeva« i dao ga na štampanje.⁷³⁾ Međutim, policija je zaplijenila taj letak 21. V u štampariji Riste J. Savića⁷⁴⁾. Učesnici u izdavanju letka su bili Budimir Milutinović iz Beograda, Jozo Pavić iz Sarajeva i Dušan Špirić, inkasant iz Banjaluke koji je tada živio u Sarajevu. Zbog toga i zbog pokušaja organizovanja posebne proslave ljevičara, uhapšena su sva trojica i od strane Policijske direkcije kažnjeni zatvorom

⁷⁰⁾ Ibidem, br. 152/41, Rezolucija po izveštaju CK KPJ na III kongresu KPJ, pag. 195.

⁷¹⁾ Ibidem, Rezolucija III kongresa KPJ o sindikalnoj politici Partije, str. 4, pag. 236; *Borba*, br. 30, 4. IX 1926, »Nasilja i bezakonja«, 4.

⁷²⁾ *Glas Slobode*, br. 20/1926, »Posle 20 godina«, 2—3.

⁷³⁾ ABH VZSO Pov. br. 1621/1926, PD za BH, pov. br. 851/9. VII 1926—VZSO.

⁷⁴⁾ ABH VZSO Pov. br. 2798/1926, PD BH Pov. br. 683/3. VI 1926 — VZSO.

od 14—20 dana, te protjerani iz Sarajeva⁷⁵). Letak u početku govori da se navršilo 20 godina od generalnog štrajka radnika Bosne i Hercegovine kada je proletarijat »ustao, da velikom borbom otkupi sebi slobodu, pravo zbora i dogovora, pravo organizovanja i borbe«. Proslava je padala u vrijeme »kada se radnička klasa Bosne i Hercegovine... nalazi u strahovito teškom ekonomskom, socijalnom i moralnom položaju«. U letku je napadnut URSS, koji je napustio partijsku nezavisnost sindikata i sprečavao njihov razvitak. Zatim su pozvani radnici Sarajeva da u znak protesta protiv priređivačkog odbora dođu kao pristalice Nezavisnih sindikata na groblje i održe pomen Mići Sokoloviću i drugim žrtvama generalnog štrajka: »Poklonimo se pred palim žrtvama za slobodu i prava radničke klase. Zavetujemo se nad njihovim hladnim grobovima, da ćemo njihov amanet čvrsto držati, da njihovu misao nećemo izneveriti. Zavetujemo se, da ćemo raditi na ujedinjenju pocepanog klasnog radničkog pokreta i da ćemo ujedinjenom snagom nastaviti borbu koju su oni započeli, do konačnog oslobođenja proletarijata ispod kapitalističkog jarma.«⁷⁶) Osim sarajevskih, i predstavnici svih sindikalnih podružnica mostarskih radnika prisustvovali su u Sarajevu proslavi štrajka među kojima su bili i Rade Bitanga⁷⁷), Nikola Abramović, Šukrija Vranić i drugi.⁷⁸)

Mnoge podružnice orijentisane na Nezavisne sindikate radile su pod vrlo teškim uslovima, jer su vlasti svim mogućim sredstvima sprečavale njihovo djelovanje. Tako se u teškom položaju našla Podružnica Saveza drvodjeljaca u Banjaluci, jer je maja 1926. policija rasturila organizaciju, neke članove Podružnice pohapsila, druge protjerala. Vjerovatno je i ona bila pod uticajem ljevičara, jer je beogradski *Organizovani radnik* uložio protest Ministarstvu unutrašnjih djela zbog takvog postupka.⁷⁹)

I pored progona i zabrane djelovanja Nezavisnih sindikata u Bosni i Hercegovini, 4. decembra 1926. brojno stanje strukovnih saveza orijentisanih na Nezavisne sindikate bilo je sljedeće:

	Broj podružnica	Broj članova
1. Kožari	2	118
2. Odjevni radnici	3	55
3. Građevinari	1	45
4. Radnici prehrambene struke	1	11
5. Kelnernski radnici	2	82
Svega:	9	311 ⁸⁰)

⁷⁵) ABH VZSO Pov. br. 606/1927, PD Pov. br. 637/25. V 1926 — VZSO; *Organizovani radnik*, br. 42, Beograd 1926. B. Milutinović. »U eri hapšenja i progona. Policijski zulumi u Sarajevu«, Budimir Milutinović je kažnjen sa 20, a Josip Pavić i Dušan Spirić sa po 14 dana zatvora. U maju 1926. Okružni sud u Sarajevu ih je oslobodio gonjenja, ali su se Milutinović i Pavić još nalazili u zatvoru zbog izdržavanja policijske kazne. Spirić je pušten iz zatvora uz liječničko uvjerenje da je zbog bolesti nesposoban za izdržavanje kazne (ABH VZSO Pov. br. 606/1927, PD BH Pov. br. 637/2. VI 1926 — VZSO).

⁷⁶) ABH VZSO Pov. br. 606/1927, Letak »CRSOJ—Proleterijatu Sarajeva«.

⁷⁷) Rade Bitanga, grafički radnik u ovo vrijeme aktivan u lijevom krilu radničkog pokreta. Bio je nosilac liste Republikanskog saveza radnika i seljaka na izborima u Mostaru 28. X 1928. Tom prilikom je dobio 236 glasova i izabran je u opštinsko vijeće. Policija u Mostaru ga je vodila 1929—1931. u evidenciji kao komunistu (*Hronotogija*, 453, 465 i 478).

⁷⁸) Arhiv Hercegovine Mostar, MG/F 8—189, Izjava Sukrije Vranića.

⁷⁹) *Organizovani radnik*, br. 50. Beograd 1. VII 1926, CRSOJ—MUD, prepis u VZSO Pov. br. 1621/1926.

⁸⁰) *Izveštaj za 1923—1927. podnesen prvom kongresu Nezavisnih sindikata (CRSOJ) održanom juna 1927. u Beogradu, Beograd 1927. 22.* (u daljem tekstu *Izveštaj za 1923—1927...*).

Formiranje akcionih odbora za ujedinjenje sindikata bio je važan momenat u radu KPJ. Na sjednici Polit-biroa (dalje PB) CK KPJ od 5. XII 1926. kritički je analiziran rad KPJ u sindikatima i uočeno je da PB nije pomogao ni politički ni materijalno centralnu sindikalnu frakciju niti je što uradio na stvaranju akcionih odbora za ujedinjenje sindikata. Konstatovano je da se nije radilo u URSS-ovim sindikatima, mada je tamo bilo simpatizera KPJ.⁸¹⁾ Zadatak komunista je bio da se preko Nezavisnih sindikata povežu sa opozicionim elementima u URSS-ovim sindikatima i preko njih pojačaju akciju za opšte sindikalno ujedinjenje i zajedničku odbranu ugroženih uslova rada u preduzećima.⁸²⁾ Uskoro poslije sjednice PB CK osjetila se aktivnost komunista na stvaranju akcionih odbora za ujedinjenje sindikata.

U Brčkom su početkom 1927. simpatizeri KPJ osnovali Akcioni odbor u URSS-ovoj organizaciji, koja je u to vrijeme bila jedinstvena i koja je obuhvatala sve radnike. Time su stekli uporište u toj organizaciji i kasnije i prevagu nad URSS-om. Simpatizeri KPJ su vremenom potpuno preovladavali i u odboru organizacije, ali je onda došlo do osipanja članstva, jer su URSS-ovci napustili organizaciju i broj članstva se smanjio. Na jednom sastanku grupe radnika, u aprilu, simpatizeri KPJ su proveli svoju rezoluciju u kojoj je istaknuto stanovište za ujedinjenjem i stvaranjem jedinstvenog sindikalnog pokreta na nezavisnoj osnovi. Tako je i ovdje ostvarena prevaga simpatizera KPJ nad URSS-om. Isti takav pokušaj uslijedio je početkom 1927. u Bijeljini i Tuzli, ali on nije dao rezultate.⁸³⁾

Pošto je KPJ bila zabranjena, komunisti djeluju pod nazivom »nezavisni radnici«. Pod takvim nazivom oni su obilježili tradicionalnu proslavu praznika rada 1927. godine. »Nezavisni radnici« u Sarajevu uoči 1. V 1927. izdali su dva plakata (izdavač je bio Mehmed Kurto)⁸⁴⁾. Plakati su pozivali na zbor proletarijata, na kojem je trebalo da govori istaknuti radnički aktivista iz Beograda Mihajlo Todorović. Oba plakata su glavnu oštricu borbe uperila protiv SPJ i buržoazije⁸⁵⁾. Policijska direkcija je zabranila održavanje zbora, pa su komunisti preko Udruženja radnika odjevne industrije i obrta organizovali 1. V izlet na Vrace kod Sarajeva (uz učešće većinom mlađih radnika), a naveče je održana priredba. Među posjetiocima priredbe bili su prisutni istaknuti komunisti Ognjen Prica, Mehmed Kurto, Mehmed Jakubović⁸⁶⁾, Pero Pešut⁸⁷⁾ i drugi⁸⁸⁾. O mjerama koje je preduzeo da spriječi proslavu ovoga

⁸¹⁾ AIRPJ KI br. 100 Protokol sednice PB od 5. XII 1926, 1 i 2. str. prepisi.

⁸²⁾ *Izveštaj za 1923—1927*. Beograd 1927, 23.

⁸³⁾ *Glas Slobode*, br. 10/10. III i br. 16/21. IV 1927, »Primeri revolucionarstva«, 3 i 4; *Izveštaj za 1923—1927*. Beograd 1927, 23, 31.

⁸⁴⁾ Mehmed Kurto; krojač, istaknuti komunist i aktivista u lijevom krilu radničkog pokreta. Zbog te aktivnosti pretresan, kažnjavan od policije, hapšen i suđen (1927. i 1929). Na Prvoj pokrajinskoj konferenciji KPJ (polovinom 1927) izabran u Pokrajinski sekretarijat KPJ za BiH, a u ljeto 1928. i u Mjesni komitet u Sarajevu. Bio je nosilac lista KPJ u srežu Foča za izborima za Narodnu skupštinu 11. IX 1927. godine. Učestvovao je u radu Druge pokrajinske konferencije KPJ za BiH 10. IX 1928. (*Hronologija*, 434—435, 437—439, 441, 450—451, 456 i 461).

⁸⁵⁾ ABH VZSO Pov. br. 749/1928. plakati »Nezavisni radnici — Proletarijatu grada Sarajeva; »Nezavisni radnici — Radnici i radnice...«.

⁸⁶⁾ Mehmed Jakubović, obučar u ovo vrijeme istaknuti komunist u Sarajevu. Zbog toga je pretresan (19. II 1927) i hapšen. U ljeto 1927. izabran je u sekretarijat PK KPJ za BiH. Bio je zamjenik sreskog kandidata na listi KPJ u Fojnici na izborima za Narodnu skupštinu. Aktivno je pomagao Udruženje radnika odjevne industrije i radio je u odboru Crvene pomoći. Učestvovao je u radu Druge pokrajinske konferencije KPJ 10. IX 1928. (*Hronologija*, 430, 437, 441, 450—452, 455, 457, 461—462).

⁸⁷⁾ Petar Pešut, student prava, u ljeto 1927. izabran je u Pokrajinski sekretarijat KPJ za BiH. Zbog te aktivnosti hapšen (11—13. VIII 1927. i aprila 1929) i proganjan. Bio je sekretar odbora Crvene pomoći. Pomagao je i agitovao za listu Republikanskog radničkog seljačkog saveza na opštinskim izborima 28. X 1928. (*Hronologija*, 435, 437, 439, 451—452, 456, 462, 465, 468 i 472).

⁸⁸⁾ ABH VZSO Pov. br. 749/1928, PD Pov. br. 580/1. V. 1927 — VZSO.

Udruženja poglavar sreza Sarajevo je pisao: »I pored prekratkog vremena izdao sam hitna naređenja i preduzeo sve potrebne korake da svaku eventualnu njihovu akciju ugušim, ako ma šta preduzimali prilikom izleta. Izaslao sam posebnog činovnika, koji je čitavog dana sa dovoljno jakom žandarmarijskom patrolom nadzirao rad i kretanje ovih članova.«⁸⁷⁾ U vezi sa prvomajskom proslavom u Sarajevu uhapšeno je 5 radnika koji su kažnjeni sa 3 do 5 dana zatvora zbog sazivanja zbora i rasturanja letaka.⁸⁸⁾ Na prvomajskoj skupštini (oko 250) radnika u Tuzli, kojoj je predsjedavao Mitar Trifunović, referent je, pored ostalog, istakao zahtjev za obnovu nezavisnog Saveza rudarskih radnika Jugoslavije, što su radnici podržali.⁸⁹⁾

Viša rukovodstva KPJ su s vremena na vrijeme na svojim sjednicama postavljala na dnevni red pitanje pomoći Partije sindikatima. Takva politika Partije prema sindikatima je pomogla unapređenju sindikalne djelatnosti i jačanju samih sindikata. Tako je, npr., na Trećoj plenarnoj sjednici CK KPJ aprila 1927. donesen zaključak o intenzivnijem djelovanju KPJ u razvijanju sindikata i ulasku komunista u URSS-ove sindikate. Uočeno je da bez veze sa glavnim industrijskim granama i velikim preduzećima Partija nije bila u stanju aktivizirati jaču borbu za opšte ujedinjenje sindikata. Partija nije imala dovoljno izgrađenih frakcija u Nezavisnim sindikatima. I u URSS-u se još nije ni počelo sa sistematskim radom na tome području. Plenum je istakao da bez organizovanih i aktivnih grupa komunista u sindikatima Partija nije mogla izvršiti svoje zadatke na području sindikalnog rada.⁹⁰⁾ Četvrti plenum CK KPJ (27. IX do 3. XII 1927) rezimirao je rad i djelatnost sindikalnog pokreta i postavio osnovne zadatke — nešto konkretnije i za Bosnu i Hercegovinu: »Tamo, gde postoje jači reform(istički) sind(ikati) produžiti borbu za njihovo osvajanje iznutra, a naročito protiv politike isključivanja. U mestima, gde su reform. sind. izolovani od masa, a nemoguće je obnoviti i legalizovati Nez(avisne) Sind(ikate) voditi akciju za stvar(anje) autonom(nih) pokr(ajinskih) ili loka(lnih) sin(dikata) na istoj bazi kao u Dalmaciji«⁹¹⁾. Plenum je isto tako razmotrio i političku situaciju. U diskusiji o izvještaju o političkoj situaciji u BiH je rečeno da je seoska privreda zaostala, ali da je pored nje postojala srazmjerno krupna industrija (rudarska, drvodjeljska, hemijska, ratna itd.) Od tog mnogobrojnog proletarijata svega je oko 4000 bilo organizovano u URSS-ovim sindikatima, a nešto malo nezavisnih bilo je organizovano u Mostaru i Tuzli.⁹²⁾ Tu se ne iznosi koliko je komunista djelovalo u URSS-u, ali je moguće da ih je još uvijek bilo u njemu.

Do sada nisu pronađena niti su poznata pisana dokumenta o Prvoj pokrajinskoj konferenciji KPJ za BiH, koja je održana u ljeto 1927. na Crepoljskom kod Sarajeva. Iz napisanih sjećanja nekih učesnika konferencije ne vidi se da li se konferencija bavila sindikalnim pitanjem⁹³⁾. Može se, do-

⁸⁷⁾ Ibidem, Poglavar sreza sarajevskog, Pov. br. 520/2. V 1927 — VZSO.

⁸⁸⁾ Kao i bilješka 88; *Borba*, br. 23/25. V 1927, 2.

⁸⁹⁾ *Organizovani radnik*, br. 38, Beograd 11. V 1928. »Majska proslava u unutrašnjosti — Tuzla«.

⁹⁰⁾ ABH VZSO Pov. br. 1760/1928, Materijali sa III plenuma CK KPJ, paginacija 28.

⁹¹⁾ AIRPS KI br. 114/III, Rezolucija o sindikalnom pitanju IV plenuma CK KPJ, str. 6 — prepisi.

⁹²⁾ AIRPS KI br. 137. Zapisnik sednice Plenuma CK KPJ od 27—3. XII 1927. prepisi str. 33—34.

⁹³⁾ AIRPS MG Sjećanja Vlade Jokanovića i Srđana Price; Srđan Prica, *Sjećanja na partijski rad i zatvor u Belediji*, 40 godina, Zbornik sećanja aktivista Jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta (u daljem tekstu *40 godina*), Beograd 1960, I, 328.

duše, pretpostaviti da je ona razmatrala tu problematiku, kao što je to činila Druga pokrajinska konferencija 10. IX 1928. godine. Nekih promjena je zacijelo bilo u radu komunista u sindikatima. Na jednom sastanku istaknutih komunista u Sarajevu u avgustu 1927. dr Vlado Jakanović⁹⁶) i Ognjen Prica⁹⁷) govorili su o potrebi aktiviziranja komunista u Savezu željezničara i slabom radu sekretara toga Saveza Tome Zime. Oni su istakli potrebu jačeg djelovanja sindikata⁹⁸). Policija je, takođe, ustanovila da je rasturan u Sarajevu u mjesecu avgustu *Organizovani radnik*. To su činili komunisti Karlo Čović i Špančić.⁹⁹)

Tokom 1928. godine članovi KPJ i SKOJ-a ostvarili su jači uticaj na sindikate nego ranijih godina. To je postignuto zahvaljujući boljem djelovanju njihovih organizacija. Ima podataka — da je Savez grafičkih radnika u Sarajevu bio pod uticajem komunista. Taj uticaj komunisti su ostvarivali posredstvom Julija Vareska, Rajka Vitasa i Riste Buzadžića (posljednja dvojica su postali desničari). Na godišnjoj skupštini te organizacije 28. I 1928. godine grupa komunista je predložila upravu organizacije koju su radnici i izabrali. Delegati za vanredni kongres Saveza grafičara trebalo je da budu birani 29. I 1928. i od trojice predviđenih delegata jedan je bio komunist. I u Savezu željezničara komunisti nastoje razviti svoj uticaj. Pri tome su primjenjivali različitu taktiku. Za 29. I 1928. bila je zakazana konferencija željezničara iz Mostara i Sarajeva, na kojoj je trebalo da komunisti iznesu svoja stanovišta o djelovanju Saveza željezničara¹⁰⁰). Pored toga u Sarajevu je dolaskom aktiviste M. (vjerovatno Mladena Čonića — U. N.¹⁰¹) stvorena početkom 1928. organizacija od 30 članova SKOJ-a i formirana je agitaciono-propagandna komisija, zatim su formirani kružoci, a obrazovana je i sindikalna komisija koja je ograničila svoj rad samo na Sarajevo. U organizaciji kožaraca skojevci su stvorili svoju frakciju i pridobili za sebe pododbor. Takva frakcija je djelovala i u Udruženju radnika odjevne industrije i obrta. Skojevci su, takođe, obrazovali diletantsku sekciju. U Mostaru su skojevci preko svojih ćelija ostvarili uticaj na radnike u Fabrici duhana, rudniku i na željeznici¹⁰²).

U pilanskom preduzeću u Banjaluci u maju 1928. komunisti su pokušali da osnuju podružnicu Saveza drvodjeljaca koja bi bila u sastavu Ne-

⁹⁶) Vlado Jakanović, doktor prava, istaknuti komunist u ovo vrijeme u lijevom krilu radničkog pokreta. U ljeto 1927. izabran je u Pokrajinski sekretariat KPJ za BiH, a u proljeće 1928. i u Mjesni komitet u Sarajevu. Zbog te aktivnosti, policija mu je pretresla stan, hapsila ga (1927. i 1929) i sudio mu Državni sud za zaštitu države 1930. Učestvovao je u radu Druge pokrajinske konferencije KPJ za BiH (10. IX 1928. godine). (*Hronologija*, 433, 437, 439, 440, 450, 455—456, 461, 475 i 479.)

⁹⁷) Ognjen Prica, profesor, partijski radnik, novinar i publicista, rođen 1899, pristupio je prije prvog svjetskog rata radničkom pokretu u BiH. U ljeto 1927. godine izabran je za člana Pokrajinskog sekretarijata KPJ za BiH, a polovinom 1928. bio je član Mjesnog komiteta. Saradivao je u listu *Borba*. U Zagreb je otišao krajem oktobra 1928. Zbog aktivnosti u KPJ, osuđen je 1930. na 7 godina robije. Po izlasku s robije, nastavio je rad u KPJ. Ustaše su ga strijeljale u Zagrebu 1941. godine. (*Hronologija*, 47, 422, 433, 437, 440, 450—451, 455—457 i 461.)

⁹⁸) AIRPS S : 14, Kaznena istraga protiv Josipa Peška, 13. X 1929, pag. 331.

⁹⁹) ABH VZSO Pov. br. 2029/1927, PD Pov. br. 1060/11. VIII 1927 — VZSO.

¹⁰⁰) ARPNI Beograd, KI. 1928/10, PS Sarajevo, Bravida, 28. I 1928 — PB CK KPJ; ABH VZSO Pov. br. 1277/1928, PD Pov. br. 413/6. VII — VZSO.

¹⁰¹) Mladen Čonić, instruktor CK KPJ, došao je u ljeto 1927. u Sarajevo, gdje je nekoliko mjeseci pomagao lijevo krilo u radničkom pokretu. Ponovo je boravio u Sarajevu u prvoj polovini 1928. (AIRPS MG J—31, *Sjećanja dr Vlade Jakanovića na rad KPJ u Sarajevu 1918—1929* (u daljem tekstu *Sjećanja V. Jakanovića*), 24.)

¹⁰²) U Mostaru je početkom 1928. uspostavljena veza sa 5 članova SKOJ-a. U Tuzli je u istom vremenu djelovalo 7. u Zenici 3, Zavidovićima 1 i Travniku 3 skojevca. (AIHRPH Zagreb, Zbirka BED—C—2/47. Prepis Protokola III plenuma CK SKOJ-a od 12—15. II 1928, str. 8, izlaganje AKOS-a (Bosna,

zavisnih sindikata, ali je policija pohapsila 20 drvodjeljaca i zabranila djelovanje podružnice. Pritisak vlasti na radnike su iskoristili poslodavci, smanjili nadnicu i pogoršali uslove rada.¹⁰³⁾

Proslava praznika rada i u 1928. je značajan faktor u okupljanju radnika i razvijanju akcija komunista u sindikalnim organizacijama. Komunisti u Tuzli organizovali su proslavu praznika rada. Održana je skupština kojoj je prisustvovalo blizu 250 radnika. Predsjedavao je Mitar Trifunović. U svom izlaganju on je istakao zahtjev radnika za amnestiju osuđenog Jure Keroševića, koji je bio u Zeničkoj kaznionici. Trifunović je tražio da se obnovi nezavisni Savez rudarskih radnika, što je naišlo na odobravanje radnika. On je opširno obrazložio potrebu osnivanja sindikalne organizacije i pozvao radnike u Nezavisne sindikate.¹⁰⁴⁾

Sindikalna organizacija Udruženja radnika odjevne industrije i obrta u Sarajevu bila je glavno uporište u 1927. kao i u 1928. za djelovanje i rad komunista u toj struci. Komunisti su 1928. preko ove organizacije organizovali prvomajski izlet radnika na Vrace (Sarajevo), na kome je učestvovalo blizu 100 osoba. Tokom dana na proslavu su došli istaknuti komunisti Petar Pešut, Mehmed Kurto, Mehmed Jakubović i drugi. Naveče su radnici odjevne industrije priredili zabavu u svojim prostorijama Mostar — bašte, na kojoj je prisustvovalo 60—80 osoba. Među posjetiocima bili su, takođe, i Ognjen Prica, Maks Dabiasio i Karlo Čović. Toga dana prodavane su prvomajske značke, *Borba i Organizovani radnik*. I članovi Saveza grafičkih radnika proslavili su prvomajski praznik u okviru svoje organizacije¹⁰⁵⁾. Policija u Sarajevu, uznemirena ovom aktivnošću radnika, pretresla je 11. V bezuspješno prostorije organizacije radnika odjevne industrije i obrta.¹⁰⁶⁾

Među rukovodstvima KPJ i SPJ u Bosni i Hercegovini bila su vidna razmimoilaženja u mnogim pitanjima djelovanja sindikalnih organizacija. Rukovodstvo KPJ je nastojalo da suzbije uticaj i djelovanje SPJ u radničkom pokretu zbog njenog izrazitog reformizma. Tako su, npr., komunisti u Sarajevu povelili akciju da se bojkotuje slet koji je organizovala SPJ u Sarajevu 27. V 1928. Oni su proveli agitaciju i pozvali ostale radnike da idu na izlet na Boračko jezero sa radnicima odjevne industrije.¹⁰⁷⁾ Nešto kasnije (18. VI 1928) održana je u Sarajevu konferencija Udruženja radnika odjevne industrije i obrta. Konferenciji su prisustvovala 34 mlađa radnika. Govorio je Mehmed Kurto, koji je, inače, vrlo agilno radio u ovoj organizaciji i nastojao da što čvršće poveže i angažuje radništvo odjevne industrije. On je istakao dužnosti članova prema organizaciji bez koje ne mogu ostvariti svoja prava i njen značaj u teškom položaju radnika. Zato treba svi radnici da budu organizovani i da znaju važnosti organizacije. Radnici treba da plaćaju člana-

¹⁰³⁾ *Borba*, br. 48, Zagreb 1928, Radop, »Štrajk u pilanskom preduzeću«.

¹⁰⁴⁾ *Organizovani radnik*, br. 38/1928, »Majska proslava u unutrašnjosti — Tuzla«, *Borba*, br. 26/1928, Radnik, »Proslava 1. maja u Tuzli«, str. 4; *Glas Slobode*, br. 17/1928, »Prvomajska proslava u BiH«, 2.

¹⁰⁵⁾ ABH VZSO Pov. br. 749/1928, PD Pov. br. 586/2. V i Poglavar sreza Sarajevskog Pov. br. 357/2. V—VZSO; *Organizovani radnik*, br. 20, Zagreb 17. V 1928, »Prvi maj u Sarajevu«, 4.

¹⁰⁶⁾ ABH VZSO Pov. br. 1906/1929, pag. 94.

¹⁰⁷⁾ U Sarajevu su rasturani 26. V 1928. leci Nezavisnih radnika, (ilegalne KPJ), koje je potpisao Savo Neimarović, a štampani su u Mostaru. U letku se pozivaju radnici BiH da bojkotuju radnički slet koji je organizovala SPJ, »kao i korumpirana birokratija u radničkim komorama« (ABH VZSO Pov. br. 2440/1928, PD Pov. br. 753/26. V — VZSO).

rinu i da po svojoj snazi i mogućnosti rade i bore se za organizaciju. Na kraju je pozvao prisutne da se okupne oko svojih organizacija, da dolaze na konferencije i zabave, »jer samo kroz organizaciju će radnici moći izvojevati ono, zašto se bore i poboljšati svoje stanje«. Zaključeno je da radnici 24. VI organizuju izlet na vrelu Miljacke. Dok su radnici boravili na izletu, policija u Sarajevu je bezuspješno pretresla prostorije te organizacije.¹⁰⁸⁾ Novozabranu upravu ove organizacije 22. VIII 1928. sačinjavali su sljedeća lica: Pavle Radmilović — predsjednik, krojač u oficirskoj zadruzi, sekretar — Anton Jukić, blagajnik — Maks Dabiasio, a odbornici: Asim Begović, Mehmed Kurto, Ljubomir Nikolić, Karlo Čović, Zijo Zugundžija, Asim Abdihodžić i Anton Kecelj. Od navedenih odbornika — po mašljenju policije — istaknuti komunisti su bili Mehmed Kurto, Maks Dabiasio i Karlo Čović. Međutim, policija je takođe i ostale vodila u evidenciji kao komuniste. Za predsjednika je izabran Pavle Radmilović, da se prikrije pravi cilj Udruženja, dok su glavnu riječ u organizaciji vodili Mehmed Kurto, Karlo Čović koji su radili po instrukcijama Vlade Jokanovića, Petra Pešuta i Ognjena Price¹⁰⁹⁾.

Komunisti u Mostaru su razvili vrlo živu aktivnost sindikalnih organizacija koje su bile pod njihovim uticajem. Radom strukovnih organizacija rukovodilo je Mjesno međustrukovno vijeće. Bila je zapažena djelatnost kožarskih radnika. Međutim, kožarsko-prerađivački obrt u Mostaru spadao je u najnerazvijeniju granu proizvodnje. Kožarska industrija je bila nerazvijena, pa je dominirao dosta zaostali esnafski način proizvodnje. Od 80 obrtnika, 40 ih je samostalno radilo bez radnika. Kožarsko-prerađivačkih radnika u gradu bilo je ukupno 50 i 10 šegrta. Radno vrijeme je iznosilo 8—10 časova, a nadnica od 20—45 dinara. Zbog malog broja proletarijata i njegovog esnafskog karaktera, kao i privredne krize, Podružnica kožaraca je aprila 1928. godine brojala 16 članova od 50 radnika, koliko ih je bilo zaposleno. Uprava podružnice je bila aktivna. Sastanci članova su održavani svakih 14 dana.¹¹⁰⁾ Vjerovatno je ova Podružnica bila pod uticajem komuniste.

Međustrukovno sindikalno vijeće u Mostaru, u kome su imali prevagu komunisti, bilo je vrlo aktivno na okupljanju radnika oko sindikalne organizacije. Na protestnom zboru radnika Mostara, 29. VII 1928, kome je prisustvovalo 600 lica, radnici su oštro negodovali zbog izmjene Statuta Središnjeg ureda za osiguranje radnika, kojim se predviđalo ukidanje nekoliko okružnih ureda za osiguranje radnika u Jugoslaviji, a među njima i Okružnog ureda u Mostaru. Zbor je otvorio predsjednik Mjesnog međustrukovnog odbora Savo Neimarović¹¹¹⁾, metalski radnik. On je objasnio važnost zbora, koji je značio snažan protest protiv nezakonitog nasrtaja režima i URSS-a na radničke tekovine. Radoslav Bitanga, grafički radnik, govorio je o istorijatu radničkog pokreta i o njegovoj borbi za osnivanje bolesničke blagajne. Međutim, poslije rata, buržoazija je ukinula niz radničkih tekovina. Tako je došao i ovom prilikom red da se ukine Okružni ured za osiguranje radnika u Mostaru (koji

¹⁰⁸⁾ ABH VZSO Pov. br. 1176/1928 i 1906/1929, pag. 78 i 180.

¹⁰⁹⁾ ABH VZSO Pov. br. 344/1929, PD Pov. br. 96/25. I 1929 — VZSO, pag. 27.

¹¹⁰⁾ *Organizovani radnik*, br. 18, Zagreb 3. V 1928, »Položaj kožarskih radnika u Mostaru«, str. 4.

¹¹¹⁾ Savo Neimarović, u ovo vrijeme istaknuti komunist u Mostaru. Učestvovao je u radu Druge pokrajinske konferencije KPJ za BiH od 10. IX 1928. kao delegat iz Mostarske organizacije i na Četvrtom kongresu KPJ u Drezdenu početkom novembra iste godine kao delegat organizacije KPJ iz BiH (*Hronologija*, 440, 461 i 466).

je navodno bio pasivan). Bitanga je istakao da su socijalisti, predvođeni Jovom Jakšićem, nastojali da se mostarski i travnički okružni uredi pripoje Sarajevskom. Tako bi ovaj imao 40.000 članova, te bi Jakšić na taj način mogao postati direktor. Bitanga je zahtijevao da radnici ulože svoj protest što se ne provode slobodni izbori za radničke ustanove. Prisutni na zboru podržali su ovo izlaganje i zahtijevali da se nastavi klasna borba. Neimarović je predložio rezoluciju koju je zbor prihvatio. U njoj je izraženo negodovanje »protiv grubog i nezakonitog nasrtaja od strane režima i njegovih pomagača na i poslednje oslonce radničke klase u teškoj borbi za održanje života«, koji hoće da ukinu Okružni ured za osiguranje radnika u Mostaru. »Zbor najodlučnije protestuje protiv naimenovanja u radničkim ustanovama i kategorički traži da se smjesta sprovedu slobodni izbori za radničke ustanove, kako bi sami radnici, na taj način, odlučivali o sudbini svojih ustanova... Zbor najenergичnije traži, da se dozvoli slobodno djelovanje svim radničkim sindikalnim grupacijama« što ovdje podrazumijeva i djelovanje Nezavisnih sindikata u BiH. Na kraju je zaključeno da se Rezolucija pošalje Ministarstvu socijalne politike u Beogradu, Središnjem uredu za osiguranje radnika u Zagrebu i Radničkoj komori u Sarajevu. Poslije usvajanja Rezolucije, Neimarović je, pored ostalog, pozvao prisutne da uđu u Nezavisne sindikate. To je, po njegovom mišljenju, put do oslobođenja proletarijata od klasne eksploatacije.¹¹²⁾

Na drugom zboru u Mostaru koji je sazvalo Međustrukovno sindikalno vijeće 19. VIII 1928. za odbranu osmočasovnog radnog vremena, predsjedavao je takođe Neimarović. Opet je naglašena nužnost provođenja protestne akcije protiv buržoazije koja je nasrtala na tekovine radničkog pokreta. Referent Nikola Abramović, trgovački pomoćnik, iznio je istorijat razvitka radničkog pokreta poslije prvog svjetskog rata i istakao da su osiromašili radnički slojevi, da su im otete radničke tekovine i oborene nadnice. On se, nadalje, osvrnuo na Uredbu o otvaranju i zatvaranju radnji, kojom se omogućavala još veća eksploatacija siromašnog naroda i nepoštovanje osmočasovnog radnog dana. Na kraju je pozvao prisutne da pristupe u Nezavisne sindikate, kroz koje će povratiti ranije postignute tekovine i izvojevati nove. Neimarović je predložio rezoluciju koju je zbor prihvatio. On je napomenuo da u zatvorima trunu žrtve koje su osudili na robiju vlasti građanskog društva i skrenuo pažnju radnicima da ih ne zaborave.¹¹³⁾

U unutrašnjosti su komunisti, takođe organizovali partijski i sindikalni život. U Zenici i Travniku su bile formirane organizacije KPJ do početka septembra 1928. godine¹¹⁴⁾. Nešto ranije, u julu je formirana ćelija SKOJ-a u Zenici. Komunisti iz Sarajeva su nastojali ostvariti kontakt sa zeničkim radnicima, ali je policija to sprečavala. U tom pogledu bio je agilan Stjepan Mostić¹¹⁵⁾ iz Zenice, student Pravnog fakulteta u Zagrebu. On je pokušao, polovinom jula, da uspostavi kontakt sa radnikom Midhatom Hadži-

¹¹²⁾ *Organizovani radnik*, br. 64/9. VIII 1928. »Veliki protestni zbor radnika u Mostaru«.

¹¹³⁾ *Organizovani radnik*, br. 72/2. IX 1928, »Veliki protestni zbor u Mostaru«.

¹¹⁴⁾ ARPJ Beograd, KI 1928/76—1—4, Rezolucija po izvještaju sa Druge Pokrajinske konferencije KPJ za BiH od 10. IX 1928; KI, neregistrovano, MF, Sorokin 15. XI 1928. Izvještaj o Oblasnoj konferenciji KPJ (za BiH) avgusta 1928, 1—2; KI, za MK (SKOJ-a) u Sarajevu, Cvetić — Jula 1928 — Birou CK SKOJ-a.

¹¹⁵⁾ Stjepan Mostić i 5 drugova uhapšeni su 23. VIII 1928. i predati Državnom odvjetništvu u Travniku na kazneni progon po Zakonu o zaštiti države pod optužbom da su radili kao komunisti (ABH VZSO pov. br. 1598/1928, Poglavar sreza Zeničkog br. 363/pov. 28. VIII — Velikom županu Travničke oblasti; *Borba*, br. 62/1928, »Dopisi (Zenica)«, str. 4).

Alicem u Travniku i tom prilikom mu uputio jedno pismo. U njemu je tražio detaljno obavještenje kako stoji sa radničkim organizacijama, da li su radnici sindikalno organizovani, koliko ih ima u pojedinim sindikatima i kako su raspoloženi prema Nezavisnim sindikatima. Na saslušanju u Poglavarstvu Zenice Midhad Hadži-Alić je izjavio da je organizovani član URSS-a u Travniku, gdje je bio izabran za privremenog blagajnika. Takođe je izjavio da je simpatizer Nezavisnih sindikata, ali da se nije s njima dopisivao. Hadži-Alić je sakupljao pretplatu za Zagrebačku *Borbu* i slao novac redakciji, a novine je rasprodavao među travničkim radnicima¹¹⁶⁾. Veza u Sarajevu, preko koje je održavan kontakt aktivista iz Travnika, bio je Mustafa Gluhić, opančarski radnik, sve dok ovaj nije bio, uhapšen i osuđen¹¹⁷⁾.

Nadzor vlasti nad radom i djelovanjem KPJ u BiH provoden je vrlo strogo. Zbog toga ona i nije mogla da stvori Nezavisne sindikate u BiH. Osim toga, i u samom rukovodstvu KPJ u BiH do polovine 1928. godine nije bilo čvršće orijentacije da li produžiti sa ulaskom i djelovanjem komunista u URSS-ovim sindikatima ili stvarati Nezavisne sindikate. Te dileme nije u potpunosti riješila ni Prva pokrajinska konferencija KPJ. Druga pokrajinska konferencija KPJ za BiH 1928. godine donijela je o tome značajnije stavove, o čemu će kasnije biti riječi. Rukovodstvo KPJ u BiH ocijenilo je dotadašnju politiku KPJ ulaska komunista u URSS i pozivanje proletarijata da pristupe ovoj organizaciji kao nekorisnu. Ono ističe da je loše procijenjena situacija i da su komunisti ušli u URSS jer su računali da on uživa povjerenje radnika. Zbog toga su oni htjeli da unutar URSS-a mobilišu proletarijat i ujedno da KPJ osvoji glavne pozicije. Ta politika je svojevremeno pokazala rezultate, ali se s njom nije moglo više nastaviti. Vremenom situacija se izmijenila, pa je trebalo mijenjati metode borbe. Zato je pred komuniste potrebno kao obavezu postaviti rad u širokim društvenim slojevima i to putem pismene i usmene agitacije. Time je trebalo pojačati njihovo interesovanje za pokret i na kraju pristupiti organizaciji tih slojeva u onaj sindikalni pokret u koji su imali povjerenje. »Naša politika i taktika prema URSS-u treba da se revidira, ona se ima zamijeniti akcijom za formiranje zasebnog autonomističkog sindikalnog pokreta za BiH. Taj sindikalni pokret treba da počiva na principima nepomirljive klasne borbe.«¹¹⁸⁾

No, i pored te konfuznosti i nejasnoća, komunisti su nastojali da na svojim sastancima razmotre sindikalnu problematiku i da nađu najbolja rješenja, ali je još uvijek bilo lutanja. Na sastanku aktivista u Sarajevu 28. V 1928, koji su organizovali i inicirali komunisti, tretirano je sindikalno pitanje, ali iz dokumenta se ne vidi što je konkretno razmatrano.¹¹⁹⁾ Po dolasku

¹¹⁶⁾ ABH VZSO Pov. br. 1598/1928. Zapisnik sa saslušanja Midhata Hadži-Alića u Poglavarstvu u Zenici 28. VIII 1928, pag. 23—25.

¹¹⁷⁾ Ibidem; AIRPS MG, *Sjećanja dr V. Jovanovića*, J—31, str. 26.

¹¹⁸⁾ *Organizovani radnik*, br. 26, Zagreb 5. VII 1928, Babić, »Položaj radničke klase u Bosni i Hercegovini«, 2—3.

¹¹⁹⁾ AIRPS S: 14, Uprava policije Sarajevo Pov. br. 2620/22. IX 1929. — Državnom tužiocu Beograd, Zapisnik saslušanja Kate Govorušić, pag. 292—293; ABH BUDB Pov. DZ, br. 166/1929. Uprava policije Sarajevo Pov. br. 2620/22. IX 1929 — Državnom tužiocu kod Državnog suda za zaštitu države (DTDSZD), str. 7.

Romana Filipovića — Markulina¹²⁰⁾ u Sarajevu (vjеровatno polovinom 1928), instruktora CK KPJ, intenziviran je još više rad KPJ u sindikatima. Na nekoliko sastanaka komunista u Sarajevu u junu istaknuta je potreba osnivanja Nezavisnih sindikata. Raspravljano je pitanje stvaranja sindikalne organizacije u Željezničkoj radionici i potreba pridobijanja članstva u organizaciji željezničara za stavove KPJ (avgusta). Tokom jula na dva sastanka na periferiji Sarajeva postavljalo se pitanje ponovnog osnivanja Nezavisnih sindikata. Ista problematika je tretirana sredinom septembra.¹²¹⁾ U oktobru, na sastanku simpatizera radničko-seljačkog bloka u Sarajevu, preporučeno je radnicima da čitaju *Borbu i Organizovani radnik*. Petar Pešut je istakao da su zbog privredne krize radnici zapali u težak položaj, da su se radničke nadnice smanjile, da vlada besposlica i jedini izlaz iz te situacije je da radnici osnuju Nezavisne sindikate.¹²²⁾

Kontakti s redakcijama ljevičarskih radničkih listova, te primanje i rasturanje radničke štampe bio je vrlo važan momenat u djelovanju komunista. Redakcija *Organizovanog radnika* iz Zagreba održavala je veze sa Josipom Altarcem iz Sarajeva do početka 1929. Altarac je policiji bio podozriv kao komunista. Redakcija je takođe održavala veze sa Mitrom Trifunovićem, komunistom u Tuzli i Safetom H. Efendićem.¹²³⁾

Djelovanje komunista u sindikatima sprečavala je policija svim mogućim sredstvima. Gdje god su komunisti stvarali svoje uporište, policija je nastojala da te organizacije onemogući. Tako je policija u Sarajevu 1. IX 1928. zatvorila Savez metalčkih radnika, lokalnu strukovnu radničku organizaciju. Izvršen je pretres velikog broja radnika. Premda ništa nije pronađeno, zabranila je rad Saveza, prostorije zapečatila i imovinu zaplijenila. Isto tako, izvršen je napad na nezavisnu podružnicu Udruženja radnika odjevne industrije u Sarajevu početkom septembra. Tom prilikom oduzet je sindikalni materijal — zapisnici sjednica pojedinih pododbora¹²⁴⁾. Policija u Banjaluci je 3. IX izvršila 41 ličnu i kućnu premetačinu radnika, a trojicu uhapsila (jedan je bio Sandić) zbog rasturanja listova *Borbe* i *Organizovanog radnika*¹²⁵⁾. Milovan Sandić, inače obučarski pomoćnik i blagajnik podružnice Saveza kožaraca, dobio je u avgustu 1928. od uredništva *Organizovanog radnika* iz Zag-

¹²⁰⁾ Roman Filipović—Markulin, radnik u prehrambenoj struci, rođen 1895. u Melencima (Banat), došao u Sarajevo vjerovatno polovinom 1928. kao instruktor CK KPJ, gdje je ilegalno živio i radio na obnavljanju organizacije KPJ. Član sindikata od 1917, a član KPJ od 1919. Organizator je Druge pokrajinske konferencije KPJ za BiH 10. IX 1928. Tada je vjerovatno i izabran za pokrajinskog sekretara, jer se kasnije u dokumentima potpisuje u toj funkciji. Prisustvovao je kao delegat organizacije KPJ iz BiH na Četvrtom kongresu KPJ u Drezdenu. Njegovo djelovanje u Sarajevu prestaje, vjerovatno, objavom šestojanuarske diktature 1929. Roman je 1930. ponovo otišao u Moskvu (ranije učestvovao u oktobarskoj revoluciji) i tamo završio studije na Crvenoj profesuri (fakultet za partijske aktiviste). Radio je u Polit-birotu i Sovhozima. Od 1936—1939. učestvovao u španskom građanskom ratu. Vratio se u Moskvu aprila 1939. a potom od 1941—1942. učestvovao u odbrani Moskve, gdje je i poginuo (*Hronologija* 455—470, Srdan Prica, *Sjećanja na partijski rad u zatvoru u »Belediji«, 40 godina*, Beograd, 1960, 328 i njegova neobjavljena sjećanja u AIRPS MG Srdan Prica; Stevan Belić, *O komunističkoj internacionali, Prilozi za istoriju socijalizma*, br. 7, Beograd 1970, 432 i 590 bilj. 19 i 4.

¹²¹⁾ ABH BUDB Pov. DZ, br. 166/1929. Uprava policije u Sarajevu Pov. br. 2620/22. IX 1929 — DTDSZD, str. 7—9, 18, 38—39.

¹²²⁾ AIRPS S—14, Kaznena istraga protiv Petra Pešuta, 14. X 1929. pag. 338—339.

¹²³⁾ AHIRPH Zagreb, Grupa III, D, 1929, Predsjednički ured Kraljevskog redarstvenog ravnateljstva Zagreb (u daljem tekstu PUKRR) 27. III 1929 — Kraljevskom državnom odvjetništvu Zagreb, (u daljem tekstu KDO), str. 2—3.

¹²⁴⁾ *Organizovani radnik*, br. 74, Beograd 9. IX 1928, »Brutalni napad režima na Nezavisne sindikate sve se više proširuje i »Napad policije na radnike u Sarajevu«.

¹²⁵⁾ *Borba*, br. 58, Zagreb 19. IX 1928; »Progon i hapšenja. Banja Luka«; AIRPS RP II/51. Administracija *organizovanog radnika*, br. 497/24. IX 1928 — Sandiću Banjaluka.

reba radničke značke, koje su Abduselam Blekić i Maslo Idriz rasturali i prodavali radnicima.¹²⁶⁾ U Tuzli je policija, početkom septembra, pretresla mnoge lijevo orijentisane aktiviste u radničkom pokretu i nekolicinu uhapsila. Sreski poglavar je naredio da se oduzme arhiva Sindikalnog vijeća i njegovih organizacija i tom prilikom su zapečaćene prostorije Radničkog doma. U Mjesnom sindikalnom vijeću i podružnicama djelovali su komunisti. Predsjednik vijeća je bio Milan Kramarić, pekar, a sekretar — Mitar Trifunović, učitelj. Vijeće je rukovalo sljedećim podružnicama: kožaraca, drvodjeljaca, krojača i pekara. Rad aktivista u Tuzli se sastojao u agitaciji među radnicima za organizaciju, razvijanju klasne svijesti i pomoći, akcijama KPJ u radničkom pokretu. Često su održavani sastanci i praćena je situacija u zemlji i inostranstvu, dogovaralo se o radu i pretresana je problematika koja je stizala iz okolnih mjesta i Sarajeva. Kontakte s aktivistima u Doboju održavao je Mitar Trifunović, koji je bio zadužen za taj kraj, jer je poznao tamošnje članove pokreta. Svaka od navedenih podružnica je imala povjerenike i saradnike u drugim mjestima koji su podružnicu u Tuzli izvještavali o aktuelnim pitanjima. Izvještaji o radu bili su podneseni na sastancima podružnice nakon čega bi se davala uputstva za dalji rad.¹²⁷⁾ U Mastaru je policija u septembru izvršila pretres preko 20 stanova za čije stanare se sumnjalo da su ljevičari. Pošto je pronašla i oduzela nekoliko legalnih brošura i primjeraka list *Borba*, uslijedila su i hapšenja¹²⁸⁾.

Ovako stroge mjere vlasti prema komunistima nisu spriječile njihovu djelatnost u radničkom pokretu BiH. Posebna pažnja je posvećena sindikalnom pitanju. Ali, prvenstveno su se morale organizovati vlastite organizacije. Tako je Partija u strogoj ilegalnosti organizovala Drugu pokrajinsku konferenciju KPJ za Bosnu i Hercegovinu 10. IX 1928. na Pašinu Brdu kod Sarajeva, na kojoj je, pored ostale problematike, raspravljano sindikalno pitanje. Iz dokumenta koji govori o konferenciji vidi se da je KPJ imala frakcije (organizovane grupe komunisti i skojevaca) u Savezu bosanskohercegovačkih željezničara koji je djelovao u sklopu URSS-a, kao i u Udruženju radnika odjevnje industrije i obrta. U sarajevskom okrugu komunisti su rasturali zagrebački i beogradski *Organizovani radnik*. Što se tiče tuzlanskog okruga, na konferenciji je konstatovano da je broj članova u tri mjeseca prije konferencije porastao, tako da je ona imala pet partijskih grupa u rudarskom reviru Kreke.¹²⁹⁾

Iz referata o sindikalnom pitanju vidi se da je situacija u sindikalnom pokretu u Bosni i Hercegovini bila slaba. Kad se uporedi brojnost pripadnika radničke klase sa ukupnim brojem sindikalno organizovanih radnika, onda se vidi da je bilo malo organizovanih. Pored toga, progon sindikalno i partijski organizovanih radnika bio je veliki, a stepen klasne svijesti radnika je bio na niskom nivou. Ekonomska bijeda radnika i niske nadnice nametale su potrebu stvaranja sindikalnih organizacija i otklanjanje unutraš-

¹²⁶⁾ AIHRPH Zagreb, Grupa III/1929, PUKRR Zagreb 27. III 1929 — KDO Zagreb, str. 5.

¹²⁷⁾ *Organizovani radnik*, br. 74, Beograd 9. IX 1928; »Brutalni napad režima na Nezavisne sindikate sve se više proširuje. Tuzla«; ABH BUDH Pov. DZ br. 166/1929, Prepis Zapisnika o saslušanju Mahmuta Altumbabića u Upravi policije u Sarajevu 5. IX 1929; *Organizovani radnik*, br. 24, Zagreb 14. VI 1928, »Bojkot«, 4.

¹²⁸⁾ *Organizovani radnik*, br. 79/27. IX 1928, »Talas policijskih nasilja nije mimoišao ni Mostar«.

¹²⁹⁾ ARP NJ Beograd KI, MF neregistrovano, Sorokin 15. XI 1928, Izvještaj o Oblasnoj konferenciji KPJ (za BiH) avgusta 1928, 2.

njih trzavica u sindikatima. Uočeno je da socijalisti nisu imali jako uporište kod širih društvenih slojeva. Referat je istakao dvije alternative: ili ulazak komunista u URSS-ove sindikate i djelovanje u njima ili da se ponovo organizuju Nezavisni sindikati u Bosni i Hercegovini, i to ne centralizovani zbog pritiska režima, nego takvi koji bi mogli okupljati mase radnika za jačanje uticaja KPJ¹³⁰).

Rezolucija o sindikalnom radu, usvojena na konferenciji, ukazala je na težak položaj radnika, niske nadnice, nepoštovanje osmosatnog radnog dana, loše higijenske uslove rada u tvornicama i radionicama itd. Od oko 70.000 industrijskih radnika u cijeloj Bosni i Hercegovini bilo je organizovano u raznim sindikatima oko 6.000. Najveći broj organizovanih su bili zanat-ski radnici. Stanovište jedinstvenog fronta nije potpuno provedeno, a ulazak u URSS-ove sindikate je povećao broj članstva u tom sindikatu, što radnicima nije ništa realno donijelo. U nekim mjestima radnici i komunisti nisu uopšte ulazili u URSS (Tuzla), jer tu URSS nije imao nikakav značaj. U drugim mjestima komunisti su formalno ušli u URSS, ali su kasnije izašli kada im je onemogućeno da rade, pa su počeli samostalno djelovati ili bez potvrđenih pravila ili kao lokalni nezavisni sindikati. To su u stvari bili ilegalni Nezavisni sindikati. U nekim mjestima komunisti su izbačeni iz URSS-a i onemogućeno im je da rade (Sarajevo), ali je ipak još veliki broj komunista i simpatizera i dalje radio u URSS-u u BiH. Istovremeno su bili organizovani u ćelije i frakcije, što se posebno zapazilo u državnim preduzećima (željeznička radionica i dr.). Osim djelovanja frakcija komunista u URSS-u, takve grupe su radile i u sportskim klubovima, umjetničkim grupama, pjevačkim zborovima i dr. od kojih su neke pripadale Nezavisnim, neke URSS-ovim sindikatima, a neke Hrvatskom radničkom savezu. Konferencija je stavila u dužnost Pokrajinskom komitetu da pokrene nezavisni Savez rudarskih radnika, jer su postojali uslovi, a i rudari nisu htjeli da ulaze u URSS. Dužnost je dalje bila osnivati i druge nezavisne sindikalne saveze, kao što su kožarski, prehrambene struke itd. a ako to ne bude moguće, podizati lokalne nezavisne sindikate, osnivati »platišta« i stvarati akcionc odbore. U svim postojećim sindikatima treba stvarati frakcije i preko njih širiti uticaj KPJ, uočiti potrebe radnika, isticati ih na vrijeme i time pridobiti radnike da rukovode širokim društvenim slojevima. Takođe je istaknuta potreba suzbijanja rada SPJ. Pojačati lijevo krilo u URSS-ovim sindikatima, davati im ljevičarsku fizionomiju, zaoštravati borbu sa socijalistima i ako ovi isključe komuniste iz sindikata, početi s radom Nezavisnih sindikata. Istimati potrebu ujedinjavanja svih radnika radi odbrane od kapitalističkog pritiska. Preko radnika — željezničara, nastojati ojačati lijevo krilo u URSS-ovim sindikatima. Osnivati odbore besposlenih radnika, povesti akciju za davanje pune pomoći besposlenim iz fondova, koji su sakupljeni od samih radnika i osnivati nove fondove za besposlene.¹³¹) Rezolucija je i pored nekih slabosti značila ipak nov korak u radu sindikata u BiH.

Kao što se vidi iz dokumenta, neke dileme i nejasnoće o stvaranju Nezavisnih sindikata ili djelovanju komunista u URSS-ovim sindikatima sama

¹³⁰) Kao i bilješka 129, str. 5. AIRPS S : 4, Zapisnik saslušanja Kate Govorušić 8. X 1929, pag. 294; ABH BUDB Pov. DZ br. 166/1929. Zapisnik saslušanja Ognjena Price u Upravi policije u Sarajevu 16. VIII 1929, str. 6.

¹³¹) ARPJ Beograd, KI, 1928/76—1—4, Rezolucija po sindikalnom radu u BiH sa Druge pokrajinske konferencije KPJ za BiH, 10. IX 1928.

Pokrajinska konferencija je, donekle, riješila, ali ne u potpunosti. Još uvijek je bilo nejasnoća i lutanja Četvrti kongres KPJ (održan u Drezdenu u Njemačkoj početkom novembra 1928), pored ostalih pitanja koja je riješavao, istakao je da su socijaldemokratija i druge desničarske struje u radničkom pokretu glavni protivnici radničkog pokreta i okarakterisao ih vrlo oštro kao socijal-fašiste. Kongres je istakao značaj sindikalnog pokreta i donio odluku o stvaranju jedinstvenog proleterskog fronta odozdo. Na Kongresu je usvojena i »Rezolucija o sindikalnom pitanju«. Međutim, Kongres je izričito zabranio ulazak komunistima u URSS-ove sindikate i tamo gdje su Nezavisni sindikati bili zabranjeni, što se, vjerovatno, odnosilo na Bosnu i Hercegovinu i Sloveniju. Takvom sektaškom politikom označen je put stvaranja ilegalnih sindikata.¹³²⁾ U Bosni i Hercegovini je to izazvalo nove teškoće, jer je to značilo odvajanje komunista od radničkih masa.

Kakvih je konkretnih akcija u Bosni i Hercegovini bilo poslije Pokrajinske konferencije KPJ za BiH i Četvrtog kongresa KPJ — teško je reći s obzirom na to da su dokumenti, koji bi govorili o radu KPJ i djelovanju sindikata vrlo oskudni. Jedan konkretan primjer aktivnosti komunista u Sarajevu odnosi se na djelovanje u Savezu željezničara. Naime, na sjednici te organizacije u Sarajevu u novembru 1928. raspravljano je o ekonomskom položaju željezničara i tom prilikom je usvojena rezolucija o zahtjevu za poboljšanje plata željezničara. Na intervenciju komunista iz Željezničke radionice: Marijana Baruna¹³³⁾, Pave Tvrtkovića¹³⁴⁾ i Vasilija Tošića, predstavnici uprave Saveza Đorđe Đurića i Tomo Zima su već ranije usvojenu rezoluciju dopunili stavovima komunista.¹³⁵⁾

Izvjerna aktivnost u ovo vrijeme uočljiva je i u Brčkom, u kojem su kožarski radnici pod kraj 1928. osnovali povjereništvo Saveza kožaraca i otpočeli akciju za organizovanje radnika. U decembru iste godine povjereništvo je pretvoreno u podružnicu, a u njenu upravu su izabrani: Todor Zorić — predsjednik, Milivoj Popović — sekretar, Savo Jevtić — blagajnik i članovi — Stevo Radić i Tošo Papić¹³⁶⁾.

Uspostavljanjem diktature kralja Aleksandra 6. I 1929, KPJ, SKOJ i sindikati pod njenim uticajem bili su odmah zabranjeni. Kralj je raspustio Narodnu skupštinu, suspendovao Ustav i zabranio djelatnost političkih stranaka, čime je zaveden apsolutistički režim vladavine.¹³⁷⁾ Poslije zavođenja diktature bili su raspušteni Nezavisni sindikati 11. I 1929. godine.¹³⁸⁾ Sindikalne organizacije u Bosni i Hercegovini, koje su bile pod uticajem KPJ izložene su progonima. Među prvim takvim organizacijama bilo je Udruženje radni-

¹³²⁾ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1963, 157.

¹³³⁾ Marijan Barun, livac, učestvovao je na sastancima komunista u Sarajevu od polovine 1928. do 31. VII 1929, na kojima je zastupao stanovište KPJ kao partijski rukovodilac. Nakon zvjerskog mučenja ubijen 31. VII 1929. kao sekretar Mjesnog komiteta KPJ u Sarajevu (*Hronologija*, 455, 459, 467, 469, 471 i 474).

¹³⁴⁾ Pavo Tvrtković, istaknuti aktivista u KPJ u ljeto 1927. je izabran za člana Pokrajinskog sekretarijata KPJ za BiH. Tokom 1927. do početka 1929. vrlo je aktivan na sastancima komunista, a neki su održavani i u njegovom stanu. Učestvovao je u radu Druge pokrajinske konferencije KPJ za BiH 10. IX 1928. godine (*Hronologija*, 437, 440, 459, 461, 467 i 470).

¹³⁵⁾ AIRPS S : 14, Prepis policijskog saslušanja Vasilija Tošića, 20. VIII 1929, pag. 254 i 288.

¹³⁶⁾ *Organizovani radnik*, br. 50, Zagreb 20. XI 1928, »Brčko«, str. 3.

¹³⁷⁾ *Službene novine Kraljevine SHS*, Beograd 6. I 1929.

¹³⁸⁾ AIRPS KI MF 46/256 (379—381), Johan, »Izveštaj za V kongres Profinterne«; ABH VZSO Pov. br. 344/1929, Petar Živković, predsjednik vlade — VZSO, telegram.

ka odjevne industrije i obrta za sarajevsku oblast. Zabrana je objavljena 11. januara. Policija je motivisala zabranu time što je Udruženje učlanjeno u CRSOJ, što su mnogi članovi toga Udruženja komunisti i što su u njihove prostorije zalazili istaknuti komunisti: Ognjen Prica, Petar Pešut i dr Vlado Jokanović. Policija je zabranu obrazložila i time da je cilj udruženja bilo širenje uticaja KPJ među članstvom. Nešto kasnije, 14. januara, ona je pretresla prostorije svih sindikalnih saveza u Sarajevu, za koje je sumnjala da se u njima okupljaju komunisti.¹³⁹⁾ Policija u Tuzli je 11. I 1929. zatvorila Radnički dom, zabranila njegov rad, zaplijenila stvari i uhapsila Mitra Trifunovića, Mašu Altumbabića, Bogdana Banjanina i Ibru Ustačevića¹⁴⁰⁾. Talas pretresa, progona, hapšenja, suđenja itd. nastavio se u BiH i kasnije.

Stroge mjere vlasti, poslije zabrane djelovanja Nezavisnih sindikata u Bosni i Hercegovini 1924, nisu spriječile KPJ i SKOJ da zadobiju svoja uporišta u GRS-u i URSS-u. U nekim strukovnim organizacijama komunisti su posredstvom ljevičarski orijentisanih članova ostvarili svoj uticaj. Osim toga, formiranjem organizovanih grupa komunista i skojevaca od po 3 i više članova u URSS-ovim organizacijama od kraja 1925. do 1929, KPJ je još više ojačala svoje uporište u tim organizacijama. Komunisti u Sarajevu, Mostaru, Tuzli, a kasnije i Banjaluci, ostvarivali su svoj uticaj u sindikatima sa velikim naporima.

Treći kongres KPJ (17—22. V 1926), intenzivirao je rad KPJ na jačanju ljevice i partijskih frakcija u URSS-u, što je imalo i svoga odraza u Bosni i Hercegovini. Tokom te godine, akcije koje su vodili komunisti u sindikatima (pomoć engleskim rudarima u generalnom štrajku, proslava 20-godišnjice generalnog štrajka u Sarajevu 23. V 1926. djelovanje u strukovnim savezima) značile su afirmaciju i učvršćenje pozicija KPJ kod sindikalno organizovanih radnika.

Prvih mjeseci 1927, pa i kasnije, komunisti su preko akcionih odbora za ujedinjenje sindikata ostvarili svoju prevagu u URSS-ovim sindikatima (Brčko). Osnivanjem Mjesnih (međustrukovnih) vijeća u Mostaru i Tuzli, Nezavisni sindikati u tim mjestima dobili su svoje rukovodeće instance, koje su provodile politiku KPJ među nezavisno orijentisanim radnicima.

Lijevo krilo u radničkom pokretu u Bosni i Hercegovini još uvijek je bilo nezrelo za samostalno djelovanje. Frakcijske borbe do 1924, pa i poslije, ostavile su krupne tragove u Partiji i sindikalnom pokretu. One su donijele izvjesne koristi, jer se Partija očistila od disidenata, ali su ostavile i teže posljedice, jer mlađi komunisti nisu imali iskustva u klasnoj borbi, a frakcionaštvo ih je zbunjivalo. Progonom Đure Đakovića iz Sarajeva (polovinom 1923), Bosna i Hercegovina gubi rukovodioca, koji je bio protagonist jedinstva lijevog krila u radničkom pokretu. Poslije 1925, pristiže nova grupa

¹³⁹⁾ ABH VZSO Pov. br. 344/1929, PD Pov. br. 96, 118, 363, od 12, 15. I i 14. II 1929 — VZSO pag 49—50.

¹⁴⁰⁾ AIHRPH Zagreb, Grupa III, D, 1929. PUKRR Zagreb 27. III 1929 — KDO, Zagreb, str. 4.

ljudi na čelu dr Vladimirom Jokanovićem, braćom Pricom i dr. i oni su svojom aktivnošću ubrizgali nove, svježije sokove radničkom pokretu. Pored djelovanja ovih aktivista i CK KPJ (na svojoj plenarnoj sjednici 1927), nastojao je da intenzivira sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini.

Od početka 1928. u Bosni i Hercegovini pojačan je rad KPJ i SKOJ-a na stvaranju frakcija komunista i njihovom djelovanju URSS-u. U Sarajevu, Mostaru i Banjaluci komunisti su živo radili na tome da se mase pokrenu na sindikalni rad i da ostvare uporište u URSS-ovim sindikatima. Tokom 1928. godine i u još nekim mjestima u unutrašnjosti KPJ je nastojala da razvije svoju aktivnost na stvaranju sindikata. U Tuzli Mjesno sindikalno vijeće je intenziviralo aktivnost među članstvom sindikata na razvijanju klasne svijesti. Ta aktivnost komunista nije promakla policiji, pa je pojačala mjere protiv njih pretresom stanova, hapšenjima, progonima itd.

Druga pokrajinska konferencija KPJ za BiH (10. IX 1928) na Pašinu Brdu kod Sarajeva otvorila je mogućnost daljeg ulaska komunista u URSS-ove sindikate i djelovanja u njima, te stvaranja strukovnih saveza Nezavisnih sindikata, ali ne centralizovanih, već takvih u kojima bi se okupljale mase radnika i gdje bi djelovali komunisti.

Na sastancima, manjim skupovima, proslavama praznika rada, rasturanjem radničke štampe, a posebno *Organizovanog radnika*, organa CRSOJ, međusobnim kontaktima komunista pojedinih mjesta itd., okupljeni su i organizovani radnici. U tim manifestacijama komunisti su nastojali da razviju klasnu svijest radnika, da ih okupe i pridobiju za politiku KPJ.

Gotovo svi naponi organizacije KPJ u Bosni i Hercegovini da ostvari svoj uticaj i rukovodeću ulogu u reformističkim sindikatima ili da obnovi i ojača organizacije Nezavisnih sindikata, bili su prekinuti zavodjenjem šestojanuarske diktature 1929. godine. Obnovljena organizacija biće u mogućnosti da se više angažuje na ovom poslu tek sredinom tridesetih godina.

ACTIVITIES OF THE COMMUNISTS IN TRADE UNIONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 1925—1929

After the Independent Trade Unions in Bosnia and Herzegovina were banned by the end of 1924, through which the Communist Party of Yugoslavia (KPJ) carried out its policy, the communists turned to new activity forms. The KPJ through the organized groups of communists made its footholds first in the Main Workers' League, and then, by the end of 1925, in the United Workers Trade Union League of Yugoslavia URSS when it was founded, finding in it followers in the endeavours to realize its views. The communists acted in organizations of the URSS in Sarajevo, Banjaluka and in some other places, while professional organizations under an apparent independence, but in fact led by the KPJ, acted in Mostar and Tuzla. The Third Congress of the KPJ/17—22 May, 1926) concluded the communists should enter the URSS and there carryout the policy of the KPJ.

Trade unions activities took different forms: actions for aid collecting for English miners on strike (1926), the celebration of the twentieth anniversary of General Workers' Strike in Bosnia and Herzegovina, establishing of Action Committees for unification of trade unions (of Brčko, Bijeljina and Tuzla) at the beginning of 1927 and distribution of »Organized Workers« (Organizovani radnik). The Provincial Committee of the KPJ in Sarajevo had contacted the organizations in Tuzla and Mostar and established link with Travnik and Vareš etc.

Roman Filipović—Markulin, instructor for the Central Committee of the Communist Party of Yugoslavia (CK KPJ) came to Sarajevo by the end of 1928 and intensified the activities of the communists in the URSS trade unions, but professional organizations of the Independent Trade Unions in Tuzla, Mostar and Sarajevo strengthened too. Roman also was an organizer of the Second Provincial Conference of the KPJ of Bosnia and Herzegovina at Prašino Brdo near Sarajevo (10 December, 1928) which adopted the attitudes towards the activities of the communists in trade unions, initiated by himself. Besides the activity of the communists in the URSS, the Conference concluded to work on the forming of professional organizations of the Independent Trade Unions, not for Bosnia and Herzegovina, but of local ones in different places. After the Conference, the signs of trade-union movement revival appeared in Bosnia and Herzegovina.

The Sixth January Dictatorship of King Alexander 1928 banned the work of the KPJ and the Trade Unions under its influence, which provoked new complications and difficulties in their activities.

ZDRAVKO ANTONIĆ

O ustanku u istočnoj Bosni poslije savjetovanja u Stolicama 1941. godine*

Kao i ostale jugoslovenske zemlje, i Bosna i Hercegovina počinju, poslije sloma stare građanske Jugoslavije, svoju socijalističku revoluciju nizom regionalnih ustanaka koji se postepeno slivaju i prerastaju u jedinstveni narodnooslobodilački pokret. Ove ustanke organizovala je Komunistička partija Jugoslavije, koja je u vrijeme njihovog pokretanja imala u Bosni i Hercegovini oko 830 organizovanih članova Partije i oko 3.000 članova SKOJ-a. Ti članovi na čelu sa svojim mjesnim, sreskim i oblasnim komitetima djelovali su po oblastima: Bosanskoj krajini, Hercegovini i istočnoj Bosni, a njihovim radom u cjelini rukovodio je Pokrajinski komitet za Bosnu i Hercegovinu.

U ovom radu riječ je samo o ustanku u istočnoj Bosni poslije Septembarskog savjetovanja u Stolicama, o kojem nije dovoljno pisano u našoj historiografskoj literaturi. Šire se ne govori o pripremama, pokretanju i razvoju ustanka na spomenutom području do kraja mjeseca septembra 1941. godine, jer su ta pitanja, uglavnom, ranije obrađena.

U prethodnim napomenama valja istaći jedino to da je ustanak u istočnoj Bosni započeo u znaku sitnijih diverzija i manjih akcija, ali da se ubrzo raspalsao i pretvorio u snažan pokret pobunjenog naroda protiv okupatora. Tokom avgusta i septembra mjeseca ustanici s Romanije, Jahorine, Zvijezde, Birča, Majevice, Semberije i Ozrena oslobodili su privremeno ili stalno: Šekoviće, Miliće, Drinjaču, Vlasenicu, Han Pijesak, Sokolac, Lopare,

*) Ovaj rad predstavlja nešto izmijenjen i dopunjen odjeljak iz moje još neobjavljene doktorske disertacije »Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941. godine«.

Doboj, Maglaj, Gračanicu, Srednje i likvidirali okupatorsko-ustašku vlast na znatnom dijelu teritorije. Razrušeni su bili brojni objekti i komunikacije, a oko jačih neprijateljskih garnizona u Zvorniku, Kladnju, Rogatici i na drugim mjestima formirani su ustanički frontovi.

Dakle, od izbijanja, pa do kraja septembra, ustanak u istočnoj Bosni razvijao se intenzivno sa tendencijom stalnog širenja i uzajamnog povezivanja. Na njegov razvitak uticali su brojni faktori među koje, svakako, spada i podizanje ustanka u zapadnoj Srbiji.

Ustanak u zapadnoj Srbiji izbio je još sredinom jula i od početka je bio planski i organizovan. Dještvmima srpskih ustanika partizana stvorena je prostrana slobodna teritorija između Drine, Save, Kolubare i planine Povlen na koju su, sredinom septembra, izašli: Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije i Centralni komitet KPJ.

Na njihovu inicijativu održano je, 26. septembra u Stolicama kod Krupnja, vojno-političko savjetovanje, na kome su prisustvovali i predstavnici štabova NOP odreda Srbije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije, kao i izvjestan broj rukovodilaca susjednih partizanskih odreda iz zapadne Srbije.

Savjetovanje je sazvano sa ciljem da se na njemu izvrši analiza vojnih, političkih, organizacionih i drugih pitanja koja je nametnuo tromjesečni razvitak ustanka i da se, na osnovu toga, donesu zaključci i odluke o daljem vođenju oružane borbe protiv okupatora.

Radom savjetovanja rukovodio je J. B. Tito davši na početku u uvodnoj riječi načelni osvrt na međunarodnu situaciju i oružanu borbu u Jugoslaviji. Zatim su rukovodioci oslobodilačkog pokreta iz Srbije (S. Žujović), Bosne i Hercegovine (S. Vukmanović), Hrvatske (R. Končar i V. Popović) i Slovenije (M. Marinko) podnijeli izvještaje o stanju i razvoju oslobodilačke borbe u krajevima iz kojih su došli. U toku diskusije, u kojoj su uzeli učesća gotovo svi prisutni, prečišćeni su stavovi o raznim pitanjima i usvojeni odgovarajući zaključci. O ovim zaključcima, odnosno odlukama već je pisano¹⁾ i oni se, uglavnom, svode na sljedeće:

Prvo, u cilju vođenja još uspješnije borbe protiv okupatora i ostvarivanja jedinstvenog komandovanja, dotadašnji glavni štab NOP odreda Jugoslavije prerasta u Vrhovni štab, a pojedina zemaljska vojna rukovodstva (koja su se do tada različito nazivala) u glavne štabove pojedinih pokrajina. U vezi s tim i Zemaljsko rukovodstvo ustanka u Bosni i Hercegovini preimenovano je u Glavni štab NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu. Ova odluka imala je ne samo veliki vojni već i politički značaj. Njome su pokrajine Bosna i Hercegovina dobile prvi put svoje jedinstveno rukovodstvo, što nije bio samo izraz priznanja za borbu protiv okupatora nego i garancija od najvišeg vojnog i političkog rukovodstva ustanka da će narodi ovih pokrajina biti ravnopravni sa ostalim narodima Jugoslavije.

Drugo, na savjetovanju je izrađen plan stvaranja novih slobodnih teritorija i markirani glavni pravci predstojećih vojnih dještava partizan-

¹⁾ Opširnije o radu Savjetovanja: Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački rat u Srbiji 1941*, Beograd 1963, 228—237; Pero Morača, *Jugoslavija 1941*, Beograd 1971, 479—489; Rodoljub Colaković, *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, I, Beograd 1956, 292—299.

skih odreda. U tome kontekstu stavljeno je u zadatak rukovodiocima ustanka u Bosni i Hercegovini da što prije likvidiraju okupatorsko-kvislinške garnizone i uporišta u Zvorniku, Kladnju, Olovu, Knežini, Rogatici, Mesićima, Prači, Sjetlini, Palama, Višegradu i da na taj način čvršće povežu već postojeću oslobođenu teritoriju.

Treće, na osnovu iskustva u Srbiji, definisano je da odred bude najveća partizanska vojna formacija. On operiše na određenoj teritoriji i dijeli se na bataljone, čete i vodove. Štab čete, bataljona i odreda sačinjavaju komandir, odnosno komandant i njegov zamjenik, politički komesar i njegov zamjenik. Osim toga, uvedena je i funkcija četnog ekonoma, odnosno intendanta bataljona i partizanskog odreda, a u štabu odreda i funkcija ljekara i vod za vezu. Na ovaj način određena je struktura partizanskog odreda za sve krajeve Jugoslavije. Stolačko savjetovanje donijelo je i niz drugih zaključaka iz domena ustaničke vojne organizacije i načina komandovanja. Njihova primjena u praksi borbe po raznim krajevima Jugoslavije dovešće do daljnjeg jačanja odreda, a potom i do formiranja prvih brigada.

Četvrto, na sastanku u Stolicama usvojena su i neka rješenja o organizacionoj strukturi KPJ u partizanskim jedinicama. Odlučeno je da se ubrzanije stvaraju mreže rukovodstava i organizacija Partije na terenu, a osobito tamo gdje su već postojale oslobođene teritorije. Iz ovog vremena datira i stav da oblasni, pokrajinski i centralni komiteti prenose svoja sjedišta na oslobođenu teritoriju i da se u okupiranim gradovima ostavljaju manja operativna rukovodstva KPJ. Ova pomjeranja bila su uslovljena razvojem ustanka i zadacima Partije u vezi s tim.

Peto, odlučeno je da se putem stvaranja narodnooslobodilačkih odpora i jačanja narodnog fronta, u najširem smislu riječi, izvrši proširenje baze ustanka i da se NOO tretiraju, u prvom redu, kao organi borbe protiv okupatora.

Šesto, savjetovanje je ocijenilo da, u interesu što uspješnijeg vođenja borbe protiv okupatora, treba i dalje nastaviti pregovore sa predstavnicima četničkog pokreta u Srbiji i u tom pogledu dalo odgovarajuća uputstva i svojim delegatima iz drugih pokrajina.

Po povratku Svetozara Vukmanovića i Slobodana Principa, sa kojima je, po odobrenju Vrhovnog štaba, došao u Bosnu i Hercegovinu i Rodoljub Čolaković, održani su sastanci sa političkim i vojnim rukovodstvom ustanka istočne Bosne i započele su da se sprovode u djelo pojedine odluke i zaključci sa savjetovanja u Stolicama. Prethodni razvitak ustanka u ovoj oblasti izbacio je u prvi plan sljedeća pitanja:

- a) stvaranje partizanskih odreda i njihovu aktivnost;
- b) rad partijske organizacije na učvršćenju ustaničkih jedinica — formiranje okružnih komiteta i
- c) Organizaciju fronta i pozadine.

a) Stvaranje partizanskih odreda i njihova aktivnost

Da bi dosljedno moglo sprovesti u djelo ostale odluke Septembarškog savjetovanja, postojeće vojno-političko rukovodstvo ustanka u istočnoj Bosni preduzelo je sve korake kako bi na svom području što prije izvršilo

reorganizaciju jedinica i formiralo partizanske odrede. Ove, vojno-organizaci-
one mjere dobile su prioriteto mjesto u radu i zbog toga što ustaničke
jedinice nisu u to vrijeme bile još uvijek ustrojene u pravim odredskim for-
macijama. Različiti političko-organizacioni, kulturni, privredni i drugi nivoi
pojedinih ustaničkih centara, kao i odsustvo jasnije koncepcije u pogledu
vojne organizacije, uveliko su uticali da je ustanak u istočnoj Bosni započeo
oružanim snagama koje su sve do septembra nosile različite nazive. Tako je,
na primjer, na Romaniji evolucija tekla: prvo oružane grupe, zatim četa (po-
dijeljena na odrede) i bataljon (podijeljen na čete); u gornjem toku rijeke
Bosne: odred, vodovi, čete; u kalinovačko-jahorinskom kraju: oružane grupe,
vodovi, čete; u Birču: desetine, grupe, odredi, čete; na Majevidici sa Semberi-
jom: oružane grupe; Ozrenu: ustaničke grupe prema nazivu pojedinih sela,
vodovi, čete, bataljon. Dakle, iz izloženog se vidi da nijedan ustanički centar
u istočnoj i centralnoj Bosni nije imao, u vrijeme Septembarskog savjeto-
vanja, oružanu formaciju u formi: odred, bataljon, čete, vodovi. Ali, to opet
niukoliko ne utiče na tok razvitka ustanka u ovim oblastima, jer njegova
snaga i nije ležala u nazivima nego u sposobnosti ustaničkih jedinica (koja,
svakako nije bila mala) da uništavaju ustaško-domobranske garnizone i stva-
raju nove slobodne prostore.

Pa ipak, zaključak Septembarskog savjetovanja — da se oružana
snaga narodnooslobodilačke borbe ustroji u odredskoj formaciji — ima svoj
duboki smisao i ne smije se tumačiti nikakvim lokalnim uspjesima i pobu-
dama. Prelaz na čvršće vojne formacije kroz određivanje jedinstvene struk-
ture odreda, bataljona i četa, za sve krajeve Jugoslavije, nije, u stvari, ništa
drugo do definisanje i davanje forme jednom procesu (suštini) koji se sve
više, logikom razvitka, oslobađao mnoštva raznoličnosti i pretvarao u viši
stepen vojnog organizovanja. Činjenica što neki ustanički centri (kakvih je
bilo i u istočnoj Bosni) nisu još uvijek bili ispunili sve uslove za formiranje
odreda u onom smislu, kako je to bilo zacrtano na Septembarskom savjeto-
vanju, nimalo ne umanjuje značaj ovih mjera, jer su njima bile date samo
osnovne forme jedinstvene vojne organizacije, a sve drugo je ostalo u kom-
petenciji lokalnih vojnih rukovodstava i njihovih stvarnih mogućnosti. Gle-
dano iz ugla razvitka dinamike oružane borbe, odluka o formiranju odreda
kao jedinstvenih vojnih formacija imala je svoj značaj i u tome što su nje-
nim oživotvorenjem, odstranjena mnogobrojna lutanja nižih vojnih rukovod-
stava oko iznalaženja najpogodnijih rješenja organizacione prirode. Pa i
pored toga, reorganizacija jedinica u istočnoj Bosni i uvođenje jednoobrazne
odredske strukture nije tekla tako brzo i jednostavno. Nedovoljna poveza-
nost ustaničkih centara, svakodnevne borbe sa ustaško-domobranskim sna-
gama, nedostatak komandnog kadra, slabe kurirske veze, kao i neki drugi
činioći, usporili su proces stvaranja partizanskih odreda.

Da bi se ove teškoće prevazišle i da bi pomogao rukovodstvima na
terenu da što prije izvrše reorganizaciju jedinica, Glavni štab NOP odreda
Bosne i Hercegovine izdao je 19. oktobra — Uputstvo o zaključcima vojnog
savjetovanja u Stolicama, u kome je objasnio kako treba da izgleda struk-
tura vojnih jedinica. Prema Uputstvu, osnovna taktička jedinica odreda jeste
četa, koja se sastoji od 80 do 100 boraca, i dalje se dijeli na vodove i desetine.
Nekoliko takvih četa (obično od 2—4) sačinjavaju bataljon, a 3—4 bataljona

sačinjavaju odred. Uputstvo predviđa, ukoliko to vojna situacija nalaže, da se odredi mogu udruživati u tzv. grupe odreda, u tom slučaju se odredska rukovodstva potčinjavaju štabu grupe odreda.

U domenu komandovanja predviđeno je da štab čete sačinjavaju komandir i zamjenik, politički komesar i zamjenik. Pored toga u svakoj četi trebalo je da postoji komesar za ishranu, četni ekonom i potreban broj kurira. Štab bataljona sačinjavaju komandant i zamjenik, politički komesar i zamjenik. Bataljon je trebalo da ima intendanta, pomoćno osoblje i potreban broj kurira. Štab odreda sačinjavaju komandant i zamjenik, politički komesar i zamjenik. Osim ovog rukovodstva, koje za svoj rad odgovara direktno Glavnom štabu NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu, štab odreda trebalo je da ima ljekara, vod za vezu, intendanta sa potrebnim brojem pomoćnog osoblja i odgovarajući broj kurira.

U Uputstvu je dalje skrenuta posebna pažnja podređenim štabovima da se postaraju što više o vojnoj obuci jedinica i uzdizanju rukovodećeg kadra iz ustaničke mase. U vezi sa posljednjim pitanjem, Glavni štab je pisao: »Budući da se naši odredi naglo povećavaju, pitanje rukovodećeg kadra postavlja se vrlo oštro. Mi ga nemamo odakle uzeti osim iz naših vlastitih odreda. Stoga je neophodno potrebno da se posveti posebna pažnja vojnicima i desetarima, da se usavršava njihovo vojno znanje i da se osposobe da preduzimaju komandu u četama. Potrebno je uvesti kao pravilo savjetovanje komandanata bataljona sa štabom odreda, te komandira četa sa štabom bataljona. Takva savjetovanja naročito su važna pred svaku krupnu operaciju«²⁾.

Uputstvo od 19. oktobra sadrži i čitav niz drugih poruka, čija je razrada i pravilna primjena trebalo doprinijeti vojničkom jačanju odreda i podizanju njegove moralno-političke svijesti na viši stepen. Tako se podvlači da disciplinu u odredu treba učvršćivati kroz svakodnevno vaspitanje ljudstva i preduzimanje oštrijih mjera protiv onih koji je krše. Radi jačanja morala, treba forsirati svakodnevnu aktivnost odreda i djelovati ličnim primjerom. Na predavanjima borcima ne gubiti vrijeme u visokoučenom stilu, nego u prvi plan staviti sitna — svakodnevna pitanja i objašnjavati ih običnim narodnim jezikom. Da bi se razbila monotonija vojničkog života, štabovima je predloženo da što češće organizuju priredbe, zidne novine, pjevanje borbenih pjesama i dr. U vezi s ostvarivanjem postavljenih zadataka, ističe se posebna uloga političkog komesara za koga se kaže: »Treba svojim primjerom, a ne samo govorima, da prednjači svima u naporu i lišavanju, smjelosti i požrtvovanosti«³⁾.

Imajući u vidu da uspjeh oružane borbe zavisi u mnogome od organizacije pozadine i naklonosti mjesnog stanovništva, od odreda se traži da: »odnos prema stanovništvu mora biti takav da ono osjeti u nama svoje prave borce i zaštitnike od fašističkog nasilja«⁴⁾.

²⁾ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (dalje: Zb. NOR-a), 70 m IV knj. 2, str. 104.

³⁾ Isto, 105.

⁴⁾ Isto, 106.

U Uputstvu se dalje govori o obavještajnoj službi, organizaciji veze, snabdijevanja, pisanju izvještaja, partizanskom pozdravu i amblemima.⁵⁾

Gledano u cjelini, Uputstvo Glavnog štaba NOP odreda za BiH od 19. oktobra 1941. godine imalo je izuzetan značaj za niža vojno-politička rukovodstva, jer im je omogućilo da se bolje postave u izgradnji mreže vojne organizacije. Ono je naročito dobro došlo onim ustaničkim jedinicama koje su teritorijalno bile udaljene od sjedišta Glavnog štaba i Pokrajinskog komiteta. Prilikom primjene ovoga Uputstva u praksi, moraju se imati u vidu konkretne lokalne prilike i nivo razvitka ustanka u svakom kraju gdje se započeo stvarati partizanski odred. Drugačije je, npr. bilo primijeniti oktobarsko Uputstvo na Romaniji ili Ozrenu, gdje su već odranije postojali izuzetno snažni bataljoni (koji su već bili prerasli u odrede) nego, npr., u kalinovačko-jahorinskom kraju, prostoru budućeg odreda »Zvijezda« ili na Majevici, gdje su još uvijek ustaničke jedinice bile na nivou četa i vodova.

Da bi se dobila sveukupna predstava razvitka ustanka u istočnoj i centralnoj Bosni, poslije Septembarskog savjetovanja i da bi se vidjelo kako su primjenjivana uputstva o stvaranju odreda i njihovom ustrojstvu, neophodno je prethodno pogledati kako je taj razvitak tekao u pojedinim regionima.

U duhu zaključaka savjetovanja u Stolicama, formirano je na prostoru istočne i centralne Bosne, do kraja 1941. godine, šest NOP odreda, i to: Romanijski, Kalinovički, Semizovački »Zvijezda«, Birčanski, Ozrenski i Majevički.

Ustanak na Romaniji bio je tokom avgusta i septembra mjeseca u stalnom usponu i Romanijski partizanski bataljon imao je, krajem septembra, oko 1.250 boraca. Ove okolnosti, kao i dolazak Slobodana Principa na Romaniju, poslije Septembarskog savjetovanja, uveliko su doprinijeli da je Romanijski partizanski bataljon počeo da se reorganizuje i pretvara u odred još početkom oktobra mjeseca.

Iako se u arhivskoj građi nije sačuvao tekst naredbe kojom je Glavni štab NOP odreda Bosne i Hercegovine naredio Štabu sarajevske oblasti da pristupi formiranju narodnooslobodilačkog partizanskog odreda »Romanija«, pouzdano se zna da je formiranje toga odreda uslijedilo 5. oktobra 1941. godine. O tome nedvojbeno govori naređenje komandanta Romanijskog bataljona⁶⁾, upućeno komandiru Romanijske čete, u kome se kaže od kojih će se jedinica i na koji način formirati Narodnooslobodilački partizanski odred »Romanija«.⁷⁾

S obzirom na to da nije sačuvana originalna zapovijest Štaba sarajevske oblasti kojom je naređeno formiranje NOP odreda »Romanija«, teško je precizno utvrditi kako je izgledao komandni sastav Štaba odreda. Zna se da je na čelo novoformiranog odreda od 5. oktobra došao Slaviša Vajer —

⁵⁾ »Naša zastava u Bosni i Hercegovini biće: za srpske krajeve srpska, a za hrvatske — hrvatska, sa petokrakom — crvenom zvijezdom u sredini zastave preko sve tri boje. Na šubari se nosi petokraka zvijezda, a ispod nje srpska, odnosno hrvatska trobojka.«
Zb. NOR-a, t—IV/1, 106.

⁶⁾ Zb. NOR-a, t—IV/2, 60.

⁷⁾ S obzirom na to da se NO odred »Romanija« u praksi više zvao Romanijski odred i mi ćemo se služiti tim nazivom.

Čiča, da je politički komesar bio Pavle Goranin — Ilija, i da je zamjenik ili pomoćnik komandanta odreda bio Mika Fliker⁸⁾, ali ko su bili ostali članovi, manje je poznato.

Iz sačuvane Naredbe br. 1 Štaba partizanskog odreda »Romanija« od 8. oktobra 1941. godine, vidi se da je za komandanta Mokranjskog bataljona postavljen Oskar Danon-Jovo, a za političkog komesara Đuro Špoljarić; za komandanta Romanijskog bataljona postavljen je Midhat Haćam, a za političkog komesara Milenko Verkić i za komandanta Rogatičkog bataljona postavljen je Nikola Prodanović, a za političkog komesara Zlatko Trpković⁹⁾. Istim naređenjem data je inicijativa novopostavljenim političkim komesarima bataljona da predlože Štabu odreda ljude za koje smatraju da bi mogli uspješno obavljati dužnosti političkih komesara četa. Radi organizacije što čvršće odbrane slobodne teritorije, naređenjem je predviđeno stvaranje tzv. frontova. Tako se u tekstu kaže da je za komandanta Romanijskog fronta bio postavljen Midhat Haćam pod čijom se komandom nalaze sve jedinice koje se u datom trenutku bore na tom prostoru. Nikola Prodanović, komandant Rogatičkog bataljona bio je ujedno komandant tzv. rogatičkog fronta i imao je iste kompetencije kao i Midhat Haćam. Mokranjskom bataljonu stavljeno je u zadatak da štiti desni bok tzv. romanijskog fronta¹⁰⁾.

U naredbi Štaba odreda »Romanija«, od 8. oktobra, ništa se ne govori o Pračanskoj četi, iako se pouzdano zna da je ona formirana u procesu nastanka ostalih romanijskih četa i da je, prije formiranja odreda, bila pod komandom Štaba romanijskog bataljona. Sve su indicije da je ova četa na čelu sa Tomom Manjkalovićem, u vrijeme formiranja tzv. bosanskih brigada, bila izdvojena iz sastava Romanijskog bataljona i uključena, zajedno sa ostalim partizanskim jedinicama na Jahorini i oko Kalinovika, u tzv. Bosansko-hercegovačku brigadu. Poslije odbacivanja ideja da se ustaničke jedinice u Bosni i Hercegovini reorganizuju u brigadnoj formaciji i formiranja Kalinovačkog NOP odreda, četa je i dalje ostala u njegovom sastavu, ali je, u drugoj polovini oktobra, prerasla u Pračanski bataljon, koji je u vojnom i političkom pogledu odigrao značajnu ulogu, jer se uklapao u akcije dva partizanska odreda i kontrolisao, po neprijatelja izuzetno važan dio teritorije¹¹⁾.

Veliki značaj za potpuniju i jasniju reorganizaciju partizanskih jedinica na Romaniji imalo je već pomenuto Uputstvo Glavnog štaba NOP odreda za BiH. Iako ono ovdje nije iniciralo reorganizaciju, jer je ona već ranije započela, sadržaj Uputstva je doprinio da se proces reorganizacije ubrza i dosljednije sprovede.

Uskoro poslije izdavanja Uputstva od 19. oktobra, Glavni štab NOP odreda za BiH izradio je i dostavio Romanijskom partizanskom odredu tekst partizanske zakletve i uputstvo o načinu njenog polaganja.¹²⁾

Formiranje Romanijskog NOP odreda, traženje i primjenjivanje najpogodnijih organizacionih rješenja, odvijalo se uporedo sa svakodnevnom

⁸⁾ Arhiv Vojnoistorijskog instituta (dalje AVJJ), Fond NOP, 10/7, k-1998

⁹⁾ Zb. NOR-a, t. IV/2, 60.

¹⁰⁾ Isto.

¹¹⁾ Isto, 90

¹²⁾ Isto, 89.

aktivnošću jedinica ovog Odreda na brojna neprijateljska uporišta. Tako su dijelovi Romanijskog bataljona vodili 26. septembra vrlo oštre borbe na Crvenim Stijenama sa nekoliko domobranskih satnija¹³⁾. Početkom oktobra, neprijatelj je ulagao velike napore da uspostavi saobraćaj na pruzi Sarajevo—Višegrad, kao i čvršću vezu sa svojim garnizonima duž pruge i u Mokrom, Rogatici i Višegradu. Romanijski partizani su, pak, nastojali, i u dobroj mjeri uspijevali, da osujete te namjere okupatora. Svakodnevni napadi romanijskih partizana iscrpljivali su neprijateljske posadne snage i sve više slabili ustaško-domobranski sistem odbrane. Da bi, bar donekle, popravilo postojeće stanje i koliko-toliko paralisalo snage NOP-a, koje su se početkom oktobra bile orijentisale prema Mokrom, zapovjedništvo Bosanske divizije preduzelo je 2. oktobra, zajedno s njemačkim motorizovanim snagama, širu akciju protiv romanijskih partizana. Osim deblokiranja svoga garnizona u Mokrom i spaljivanja nekoliko sela,¹⁴⁾ ove združene njemačko-domobranske snage nisu postigle druge, veće uspjehe. Čim su se povratile u Sarajevo, romanijski partizani ponovo su ugrozili posadni garnizon u Mokrom. Slična situacija se događala i u drugim opkoljenim garnizonima. Četvrtog oktobra romanijski partizani su zapalili stražaru između Stambolčića i Sjetline i na više mjesta oštetili željezničku prugu¹⁵⁾. Šestog oktobra bila je ponovo, na nekoliko mjesta, porušena željeznička pruga između Stambolčića i Ivančice. Tom prilikom oštećen je neprijateljski oklopni voz. Devetog oktobra na putu Sarajevo — Mokro napadnuta je ustaško domobranska komora koja je nosila municiju i hranu svom garnizonu u Mokrom.¹⁶⁾ Dvanaestog oktobra Bjelogorička četa Mokranjskog bataljona izvršila je vrlo uspješan napad na ustaško domobransko uporište Kosa u blizini Mokrog. Četiri dana kasnije ista četa je likvidirala neprijateljsku posadu na brdu Glog koja je bila udaljena svega pet kilometara od Sarajeva¹⁷⁾.

Svakodnevna aktivnost romanijskih ustanika, kao i mnogobrojne molbe ugroženih ustaško-domobranskih garnizona da im se šalju nova pojačanja, dovodile su u težak položaj komadanta Bosanske domobranske divizije. Ne mogavši da vlastitim snagama riješi postojeće probleme, on se obraća Ministarstvu hrvatskog domobranstva. U izvještaju glavara Glavnog stožera, general-poručnika Vladimira Lakse, za područje na kome je djelovao Romanijski partizanski odred, zapisano je 13. oktobra sljedeće: »Kritična je situacija kod Rogatice, Goražda, Prače a naročito Višegrada. Brzoglasne veze između Sarajeva i Višegrada prekinute su. Posade kao i građanstvo ovih mjesta nemaju više hrane, a borbe bez prestanka traju, snabdijevanje zračnim putem usljed lošeg vremena (snijega) sada je nemoguće. Snage upućene iz Stambolčića na istok radi uspostavljanja veze sa ovim posadama usljed jake nadmoćnosti četnika nisu se uspjele probiti. Za olakšanje situacije zapovijeđeno je zapovjedniku tog divizijskog područja da upotrijebi raspoložive snage sarajevske posade, našto javlja da su mu sve snage vezane«.¹⁸⁾

¹³⁾ AVII, Memoarska građa (dalje MG) 10/7, k. 1998, str. 26.

¹⁴⁾ Spaljena sela Brezovice i Njemanjica, AVII, MG, 10/7, k. 1998, str. 27.

¹⁵⁾ Isto, 28.

¹⁶⁾ Abdulah Sarajlić, *Ustanak na Romaciji i razvitak Romanijskog partizanskog odreda 1941, Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1951, 155.

¹⁷⁾ AVII, MG, 10/7, k. 1998, str. 29.

¹⁸⁾ AVII, MG, 10/7, k. 1998, str. 29; A. Sarajlić, isto 155.

Glavni objekat napada Romanijskog partizanskog odreda, sredinom oktobra, postao je ustaško-domobranski garnizon u Rogatici. Inicijativu za oslobođenje ovoga mjesta i uništenje neprijateljskog garnizona u njemu dao je Glavni štab NOP odreda Bosne i Hercegovine na osnovu realne procjene snaga Romanijskog odreda. Borbe za Rogaticu otpočele su između 10—12 oktobra i uklapale su se u šire planove kojim se težilo da se oslobođenjem Rogatice, Višegrada, Zvornika, Olova i Kladnja, čvršće poveže oslobođena teritorija istočne Bosne. U napadu na Rogaticu učestvovalo je 12 četa Romanijskog partizanskog odreda¹⁹⁾ i jedan broj četnika majora Boška Todorovića (bataljon Radivoja Kosorića). Snage za napad bile su podijeljene u dva sektora: zapadnim sektorom komandovao je Naum Zafirovski, a istočnim Nikola Prodanović. Pored njih, u napadu su učestvovali i gotovo svi članovi Romanijskog partizanskog odreda i neki članovi Glavnog štaba BiH.²⁰⁾ Pošto su jedinice Romanijskog odreda, za nekoliko dana, očistile okolna sela od ustaške milicije i ovladale svim spoljnim uporištima, preduzele su 13. oktobra direktan napad na Rogaticu. Neprijateljski garnizon u Rogatici, u to vrijeme, sačinjavala je 2. bojna Vojne krajine ojačana sa 700—800 pripadnika ustaške milicije, oružnika i finauca²¹⁾. Značajno je istaći da se u svim memoarskim sjećanjima učesnika koji govore o napadu na Rogaticu ističe kako su borbe za ovo mjesto bile veoma teške.

Četrnaestog oktobra, kada je Rogatica bila potpuno blokirana, upućen je zajednički partizansko-četnički proglas opkoljenom garnizonu i narodu Rogatice od kojih je traženo da predaju grad. Ali, kako nije dobiven potvrđan odgovor, borbe su nastavljene nesmanjenom žestinom. Uoči 16. oktobra partizanska komanda je ponovo uputila apel građanima Rogatice u kome je tražila da istjeraju tuđe plaćenike iz svoga grada²²⁾. Pošto odgovora nije bilo, u toku noći izvršen je jedan od najžešćih napada, ali i poslije toga, uspjeh nije postignut. Borcima je osobito bilo teško što nisu znali kako da se obračunaju sa neprijateljem koji se branio iz zidanih kuća i utvrđenih položaja. Od teškog naoružanja oni su tada imali samo jedan neispravan top i dva minobacača. Uz to neprijateljske snage iz Sarajeva, gotovo svakodnevno, napadale su isturene dijelove Romanijskog odreda u namjeri da prodru u Rogaticu. Naročito su vođene žestoke borbe između 16—19. oktobra sa onim neprijateljskim jedinicama koje su nadirale preko Pala, Šipa i Prače ka slobodnoj teritoriji Romanijskog odreda.²³⁾ Najjače snage prema slobodnoj teritoriji ovog odreda uputilo je zapovjedništvo Bosanskog divizijskog područja 22. oktobra sa ciljem da očiste teren između Pala, Mokrog, Rogatice, Goražda i da omoguće uspostavljanje željezničkog i drumskog saobraćaja na

¹⁹⁾ Romanijska, Prva i Druga glasinačka, Gučevska, Sočićka, Lađevinska, Mesička, Seljanska, Sjcmečka, Kopitska, Pljčeševićka i Devčtačka. AVII, MG, 5.57/4, k. 1997.

²⁰⁾ Rodoljub Čolaković, *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, I, 427.

²¹⁾ *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945*, Vojnoistorijski institut Beograd, 1963, 145.

²²⁾ U apelu se ističe:

„... Građani Rogatice, osvijestite se, istjerajte tuđe plaćenike i bandite iz svoga grada. Zar nijeste još vidjeli da se samo preko vaših leđa i vaše krvi koriste treći? Zapamtite da je naša borba neodoljiva, da Narodnooslobodilačku vojsku partizana niko još nije pobijedio i da je sa nama sve pravedno i pošteno na cijeloj zemaljskoj kugli...“.

²³⁾ U tim borbama dijelovi Romanijskog odreda nanijeli su velike gubitke ustaško-domobranskim snagama, ali su izgubili i dosta svojih boraca. A. Sarajlić, isto, 157.

tim relacijama.²⁴⁾ Međutim, zahvaljujući žilavoj odbrani dijelova Romanijskog odreda i pristizanju novih rezervi, nakon pada Rogatice, ovaj manevar združenih ustaško-domobranskih jedinica nije dao željene rezultate.

Konačni preokret u borbi za Rogaticu uslijedio je između 23/24. oktobra kada su ustanici, po uputstvima koja su stigla iz Užica, za osvajanje utvrđenih mjesta upotrijebili benzinske flaše kao neku vrstu bacača plamena. Prema memoarskim sjećanjima učesnika, ustaško-domobranski garnizon u Rogatici izgubio je u višednevnim borbama oko 200 vojnika, oko 500 bilo je ranjenih, a Romanijski partizanski odred imao je 40 poginulih²⁵⁾ i 120 ranjenih. Pri oslobođenju Rogatice zaplijenjeno je oko 1.000 pušaka, 10 mitraljeza, 1 teški minobacač i znatne količine drugog ratnog materijala, novca i prehrambenih artikala.²⁶⁾

Nakon oslobođenja, u Rogatici je formirana partizanska komanda mjesta na čelu sa Milošem Škorićem. Uporedo sa ovom, formirana je i četnička komanda mjesta kojom je rukovodio Mića Stanar.²⁷⁾

Po oslobođenju Rogatice, glavne snage Romanijskog odreda bile su usmjerene u pravcu Višegrada i Sarajeva. Nadiranje Romanijskog odreda prema ovim mjestima bilo je u duhu naređenja Vrhovnog štaba. U želji da što prije poveže slobodnu teritoriju u Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini sa slobodnom teritorijom u Srbiji, Vrhovni štab, je posredstvom Glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu, naredio Romanijskom partizanskom odredu da svoja glavna dještva okrene prema jugozapadu ka Sarajevu i Višegradu.²⁸⁾ S tim u vezi, a i u vezi s namjerom da svoju teritoriju što više proširi, Romanijski odred je sam i u zajednici s Kalinovičkim odredom, tokom novembra i decembra mjeseca, ulagao maksimalne napore kako bi likvidirao sva neprijateljska uporišta na liniji Sarajevo—Mokro—Pale—Prača—Mesići—Višegrad. S druge strane, pošto su, tokom oktobra, propali svi pokušaji ustaško-domobranske komande u Sarajevu da se obračuna sa romanijskim partizanima i da spasi svoj garnizon u Rogatici, tokom narednih mjeseci ona se orijentisala na stvaranje čvrstog sistema odbrane u svim mjestima gdje su još bili njeni garnizoni. U vezi s tim posebno veliki značaj su dobili Mokro (na putu Sarajevo—Sokolac), Pale, Stambolčić, Prača i nekoliko drugih mjesta na pruži Sarajevo—Višegrad. Isto tako, preduzete su energične mjere da se pojačaju i dobro utvrde sva ustaško-domobranska uporišta u spoljnoj odbrani Sarajeva.²⁹⁾

Prvu veću oružanu borbu, poslije oslobođenja Rogatice, vodile su jedinice Romanijskog odreda sa ustaško-domobranskim snagama (dijelovi IX

²⁴⁾ Te snage su se sastojale od grupe pukovnika Zeyka (dijelovi 13. pješačke pukovnije, kombinovana bojna 7. pješačke pukovnije, jedna satnija 2. bojne 1. pješačke pukovnije, jedna baterija haubica i jedno odjeljenje brdskih topova), grupe pukovnika Šimica (dviije bojne 9. pješačke pukovnije i jedan vod brdskih topova) i grupe »Gregorić« (4. bojna Vojne krajine) A. Sarajlić, isto, 157.

²⁵⁾ Među poginulim partizanima bili su: Milenko Vitomir, komandir Prve romanijske čete, Zivko Cetković, Milovan Ećimović, Veljko Zivković, Obrad Planinčić, Rajko Marić, Milan Marić, Mašan Kovačević, Rajko Kosorić, Đorđo Bašović, Rade Batinić, Nikola Karadžić, Rade Đurović, Vojin Đurović, Todor Jolović, Periša Delić, Veso Bakmaz, Veso Ceranić, Branko Dobrilović. A VII, MG, 5—57/4, k. 1997, str. 44—45.

²⁶⁾ A VII, MG, 10/7, k. 1998, str. 31; A. Sarajlić, isto, 158.

²⁷⁾ A VII, MG, 5—57/4, k. 1997.

²⁸⁾ A VII, MG, 4—6/7, k. 1998, str. 5.

²⁹⁾ A. Sarajlić, isto, 158—159.

i XIII pješadijske pukovnije) od 26. do 30. oktobra na Prutinama, Gračanici, Dobroj Vodi i Kosmaju.³⁰⁾ Snage Romanijskog odreda na čelu sa Nikolom Prodanovićem, koje su bile upućene prema Višegradu, uspjele su da za nekoliko dana zauzmu D. i G. Lijesku i da pod vatru stave most u Višegradu. I baš u vrijeme kada je sa bosanske strane bio pripremljen, napad na Višegrad u Srbiji je otpočela njemačka ofanziva, tako da jedinice srpskih partizana nisu mogle da se jače koncentrišu od Užica prema Višegradu.³¹⁾

Dvedeset devetog oktobra uspjeli su dijelovi Romanijskog odreda osloboditi Knežinu, koja se nalazi Sjeverozapadno od Sokoca i proširiti svoju teritoriju sve do Olova.

Veliku aktivnost prema Sarajevu naročito je pokazivao Mokranjski bataljon Romanijskog partizanskog odreda. Brojni hrabri ljudi iz četa ovoga bataljona ličili su na prave uskoke. Ne mogavši da osvoje dobro utvrđeni ustaško-domobranski garnizon u Mokrom, oni su ga zaobišli i izvodili akcije u neposrednom predgrađu Sarajeva. Tako su 7. novembra zauzeli neprijateljske položaje u reonu Han Bulog (oko 5 kilometara istočno od Sarajeva). 10. novembra napali su Ljubogoštu (oko 10 kilometara istočno od Sarajeva) i doveli u pitanje snabdijevanje ustaško-domobranskih garnizona u Mokrom i Palama. Tek 18. novembra združenim njemačko-ustaškim snagama pošlo je za rukom da ovo uporište povrate.³²⁾

Najžešće borbe, tokom novembra i decembra mjeseca, vodio je Romanijski partizanski odred na liniji Pale—Prača—Mesići sa ciljem da očisti ovu teritoriju. Prvi direktan napad na Pale i Kalovita brda preduzet je 11. decembra, pod rukovodstvom komandanta odreda Slaviše Vajnera-Čiče. Prije napada uspostavljen je i izvjestan kontakt sa nekim domobranskim oficirima na Palama sa ciljem da oni olakšaju zauzimanje uporišta, ali su tu vezu Nijemci otkrili i sve na vrijeme spriječili. U napadu, koji nije uspio, zarobljeno je 15 partizana koji su zajedno sa 3 domobranska oficira odmah strijeljani.³³⁾

Četrnaestog decembra napadnuto je ustaško-domobransko uporište Bistrica, a dva dana kasnije ponovo Pale. Međutim, i ovi, ponovljeni napadi, nisu uspjeli, jer je odbrana pružala jak otpor.

Najznačajnija uspjela akcija dijelova Romanijskog odreda (Knežinska, Bjelogorička i Crepoljska četa) i odreda »Zvijezda« (Nišički, Crnovrški bataljon i Vlahinjska četa) izvedena je 17. decembra 1941. godine kojom prilikom je razbijena ustaško-domobranska posada u Olovu.³⁴⁾

³⁰⁾ U toj borbi zarobljeno je 117 neprijateljskih vojnika i 10 oficira i zaplijenjeno 2 topa, bacač, 150 pušaka, više mitraljeza i druge vojne opreme. Dijelovi Romanijskog odreda imali su 9 mrtvih i 13 ranjenih.
A VII, MG, 8-3/4, k-1998, str. 3.

³¹⁾ A VII, MG, 4-6/7, k-1998.

³²⁾ Da bi deblokirala svoje garnizone u Mokrom i Palama, komanda III domobranskog zbora preduzela je 18. novembra jednu veću akciju istočno od Sarajeva u kojoj su učestvovali 4 bojne, baterija haubica i 4 tenka.
A. Sarajlić, isto, 165; *Ostobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945*, 146.

³³⁾ A VII, MG, 8-6/4, k. 1998.

³⁴⁾ Posadu u Olovu sačinjavali su domaća ustaška milicija, 4. satnija Sarajevske doknadne bojne i 17. satnija 6. pješake pukovnije.
Isto, 166.

Oslobođenjem Olova Romanijski odred je došao u neposredni kontakt sa odredom »Zvijezda«. Njegove snage, tokom decembra, narasle su na 8 bataljona, nekoliko desetina četa i brojale su oko 3.000 ljudi. To je, svakako, krajem 1941. godine, bio jedan od najvećih partizanskih odreda u Bosni i Hercegovini.³⁵⁾

Kalinovački NOP odred dobio je svoj naziv po mjestu Kalinovik u čijoj blizini je i nastao. Jedno vrijeme ovaj Odred se zvao i Kalinovačko-jahorinski, jer su njegove jedinice kontrolisale i jahorinsko područje, ali je kasnije preovladao naziv Kalinovički odred.

Osnovni borački sastav ovoga Odreda sačinjavali su seljaci iz okoline Jahorine, Trnova, Kalinovika, Presjanice i drugih mjesta. Rukovođeci kadar Odreda popunjavan je pretežno ljudima koje su slali na ovo područje partijska organizacija iz Sarajeva i Štab romanijskog partizanskog odreda.

Podaci o nastanku Kalinovačkog odreda veoma su oskudni. Njegova arhiva nije sačuvana. Ostalo je samo nekoliko telegrafskih izvještaja o borbenim akcijama i oni su većinom objavljeni u zbornicima dokumenata. Sva nastojanja da se nedostatak primarne arhivske građe, nadoknadi memoarskim sjećanjima, nisu dala zadovoljavajuće rezultate. Sjećanja Ramiza Sladića, Pere Kosorića, Slobodana Kezunovića i nekih drugih pripadnika Odreda, predstavljaju korisne priloge, ali su nedovoljna da bi se mogla steći cjelovita slika o nastanku, razvitku i djelovanju ovoga Odreda. U ustaškomobranskoj arhivi, kao i u dokumentima iz provenijencije italijanskih jedinica, takođe nema mnogo podataka o ovom Odredu.

Nedostatak arhivske i druge građe ostavio je svoj pečat i na istoriografsku literaturu. U svim radovima u kojima je predmet proučavanja NOR i revolucija u Bosni i Hercegovini, odnosno u kojima se govori o nastanku i razvitku pojedinih odreda, glavna pažnja se obraća na one odrede za koje se smatra da su dostigli najviši domet, dok se u Kalinovačkom NOP odredu govori oskudno.

Prema sjećanju Slobodana Kezunovića, formiranje Kalinovačkog partizanskog odreda uslijedilo je nakon oslobođenja Trnova 31. oktobra. Autor navodi kako su tom prilikom Trebevička, Kijevska, Trnovska i Zagorska četa preimenovane u bataljone i istovremeno je formiran Štab odreda u sastavu: Rade Hamović komandant, Boriša Kovačević, politički komesar, Petar Kosorić, zamjenik komandanta i Vojo Đokić, načelnik Štaba³⁶⁾.

Međutim, iz jednog naređenja Štaba kalinovačkog odreda od 13. oktobra — komandiru Jahorinske čete, vidi se da je pomenuti odred još tada postojao i da mu je komandant bio Rade Hamović. Da li je Kalinovački partizanski odred nastao 13. oktobra, ili nešto kasnije, danas je teško utvrditi. Zna se jedino da je još krajem avgusta Svetozar Vukmanović obavijestio Štab sarajevske oblasti kako će se na području Trebevičkog bataljona formirati Bosanskohercegovačka brigada. U rukovodstvo te brigade naimenovani su Rade Hamović i Boriša Kovačević. Oni su, do 6. septembra, izradili Uput-

³⁵⁾ *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945*, str. 145.

³⁶⁾ Slobodan Kezunović, *Prve borbe Kalinovačkog partizanskog odreda, Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, Zbornik, V. Vojno delo, Beograd 1964, 319.

stvo o reorganizaciji postojećih jedinica i odredili u kakvom sastavu treba formirati čete i bataljone buduće brigade. Da li se na osnovu ovoga Uputstva vršila reorganizacija postojećih jedinica na području Jahorine i Kalinovika, nismo mogli utvrditi. Štab bosanskohercegovačke brigade izdao je još jedno naređenje 6. oktobra, a zatim se njegov naziv više ne pominje. Kada je ideja o stvaranju bosansko-hercegovačke brigade, nakon Septembarskog savjetovanja, bila napuštena, Rade Hamović i Boriša Kovačević dobili su zadatak da formiraju Kalinovački partizanski odred i da njime rukovode. S obzirom na to da su pomenuti rukovodioci stigli u okolinu Kalinovika baš u vrijeme (početak oktobra) kada ustaničke snage nisu bile još uvijek oporavljene od neuspjelog napada na Kalinovik, oni nisu mogli odmah pristupiti formiranju odreda. Tek poslije nekoliko dana, kada je Štabu odreda uspjelo da uspostavi vezu sa svim ustaničkim dijelovima na širokom prostoru Jahorine, Trnova i Kalinovika i da ih ojača i čvršće poveže, stvoreni su preduslovi za formiranje odreda. Gledano vremenski, formiranje Kalinovačkog odreda podudara se sa krajem mjeseca oktobra.

Proces formiranja Kalinovačkog partizanskog odreda tekao je uporedo sa izvođenjem vojnih akcija i njegovom svakodnevnom aktivnošću na komunikaciji Sarajevo—Kalinovik—Foča. Ovu komunikaciju su ustaško-domobranske snage uporno branile, jer im je to bila jedina linija za snabdjevanje garnizona u Foči, Goraždu i Višegradu. Dvadeset trećeg oktobra dvije čete (Trebevička i Kijevska) ovoga Odreda u Grapskim šumama — kod sela Klanac napali su neprijateljsku kolonu koja je brojala 376 domobrana. Tom prilikom poginulo je preko 50 domobrana, a više desetina je zarobljeno³⁷⁾.

Samo nekoliko dana kasnije (31. oktobra) jedinice Kalinovačkog NOP odreda izvršile su koncentričan napad na ustaško-domobranski garnizon u Trnovu i uspjele da ga razbiju.³⁸⁾

Oslobođenjem Trnova i orijentisanjem dijelova Kalinovačkog i Romanijskog odreda prema Foči, Goraždu i Višegradu, kao i presijecanjem glavnih komunikacija između Sarajeva i tih mjesta, bili su stvoreni neophodni preduslovi za oslobođenje gornjeg toka doline rijeke Drine i povezivanje slobodne teritorije istočne Bosne, Srbije i Crne Gore. Postizanje krajnjeg cilja u ovom pravcu osujetili su četnici majora Boška Todorovića koji su se tokom novembra i decembra mjeseca takođe koncentrisali na ovom prostoru i povezali sa italijanskim vojnim komandama u Višegradu i Foči. Na području Kalinovačkog partizanskog odreda naročito je bila aktivna četnička grupa poručnika Slavka Zagorca koja u propagandi i borbi protiv NOP-a nije birala sredstva.³⁹⁾ Veću vojničku i političku aktivnost ovoga Odreda sprečavali su i Italijani reokupacijom tzv. druge i treće zone, kao i odredi Milana Nedića koji su povremeno prelazili u istočnu Bosnu. Pa i pored nepovoljnih uslova za razvitak, Kalinovački NOP odred inao je krajem 1941. godine oko 1000 boraca, razvrstanih u šest bataljona, odnosno četrnaest četa. Ove jedinice su oslobodile i stavile pod svoju kontrolu veliki dio teritorije sarajevskog, fočanskog i djelimično rogatičkog sreza.

³⁷⁾ *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije, 1941—1945*, 140; S. Kezunović, isto, 318.

³⁸⁾ *Zb. NOR-a*, t. IV/2, 385; *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945*, 140; S. Kezunović, isto, 318.

³⁹⁾ Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo (dalje: AJRPS), fond CK KPJ BiH (Kongresni materijali) br. 4028/48.

Tokom januara 1942. godine dijelovi ovoga odreda vodili su veoma oštre borbe sa ustaško-domobranskim i italijanskim snagama kod sela Vojkovića i na širokom prostoru Treskavice i planine Jahorine. Krajem januara, kada su jedinice Kalinovačkog odreda bile prilično zamorene — usljed višednevnih borbi, u ovaj kraj stigao je Vrhovni štab sa dijelovima I proleterske brigade i stanje se ponovo popravilo u korist Odreda. U periodu februar — april, Kalinovački partizanski odred, usljed prisustva glavnine snaga NOP-a sa centrom u Foči, bio je u stalnom usponu. Na osnovu uputstva viših rukovodstava, u Odredu je 1. marta formiran Prvi udarni bataljon »Ranko Divljanin« — jačine četiri čete. Polovinom marta Trebevički bataljon Kalinovačkog odreda bio je toliko brojna da su od njega formirana dva bataljona.

U prvoj polovini 1942. godine jedinice Kalinovačkog NOP odreda izvodile su, uglavnom, svoje akcije u sklopu širih planova Vrhovnog štaba. Tokom aprila one su, zajedno sa crnogorskim, hercegovačkim i srpskim partizanima, učestvovala u oslobođenju Borča, čišćenju neprijateljskih uporišta u dolini rijeke Neretve i drugim borbama.⁴⁰⁾

Dugotrajne iscrpljujuće borbe, vođene izvan ranije zone dještva ovoga Odreda, po pravilu su zamarale borce i negativno se odražavale na njihov moral. Usljed pojačane četničke propagande i jakih borbi sa italijanskom divizijom Tayirinese, vođenih na Pandurici, Rogoju i drugim mjestima, u Odredu se pojavilo osipanje boraca i velika unutrašnja kriza. Tokom maja, u Kalinovačkom odredu je ostalo svega oko 50 boraca, a sve drugo se pasiviziralo ili prešlo u četničke redove.

Cjelokupni raniji razvitak ustanka na prostoru Sarajevo — Kiseljak — Visoko — Breza — Semizovac — podnožje planine Ozrena — Vogošća — Sarajevo, predstavljao je preduslov za formiranje NOP odreda »Zvijezda«. Odred je dobio naziv prema istoimenoj planini, iako je poznato da su njegov nastanak, a naročito aktivnost, vezani za mnogo veću teritoriju. Osnovnu boračku masu za formiranje ovoga odreda dala su okolna srpska sela, a rukovodeći kadar organizacije KPJ iz susjednih industrijskih centara. Dobar broj komandnog kadra, naročito desetara, vodnika, komandira četa pa i bataljona, izrastao je iz boračke sredine u procesu oružane borbe.⁴¹⁾

Precizan datum formiranja NOP odreda »Zvijezda« nije lako utvrditi. Ovo tim prije što većina odredske arhive iz 1941. godine nije sačuvana, a sjećanja učesnika su u dobroj mjeri oprečna. Prema Čolakoviću, koji je u Zapisima ukratko izložio podatke o formiranju svih šest NOP odreda u istočnoj Bosni, proizilazi da se na prostoru sjeverozapadno od Sarajeva javila potreba za formiranjem posebnog odreda još sredinom avgusta.⁴²⁾

U sjećanju grupe učesnika — rukovodilaca koji su neposredno radili na formiranju i unutrašnjoj vojno-političkoj izgradnji odreda »Zvijezda«, iznesenom 1951. godine, kaže se da je istoimeni odred formiran polovinom

⁴⁰⁾ *Vojna enciklopedija*, knj. IV, Beograd 1961, 324.

⁴¹⁾ Zb. NOR-a, t. IV/1, 389. — Izvještaj Hasana Brkića — Štabu sarajevske oblasti od 19. septembra 1941.

⁴²⁾ Čolaković, isto, 477.

septembra. Prema ovom sjećanju, Štab odreda su tada sačinjavali: Ervin Salcberger-Stanko, komandant, i Hasan Brkić, politički komesar. Odred je u svom sastavu imao oko 350 boraca razvrstanih u četiri čete.⁴³⁾

Međutim, iz izvještaja Hasana Brkića od 19. septembra 1941. godine vidi se da ustaničke snage budućeg odreda »Zvijezda« nisu tada još uvijek djelovale u pravoj odredskoj formaciji.⁴⁴⁾

Brojna neprijateljska uporišta, kao i neke subjektivne slabosti rukovodstva ustanka, omeli su u ovom kraju koncentraciju ustaničkih snaga oko jednog središta. Razdvajanjem prvobitnog ustaničkog jezgra na nekoliko grupa, koje su kasnije prerasle u posebne čete i bataljone (Semizovačku, Igmansku, Visočku, Varešku i dr.) i bile međusobno udaljene, rukovodstvo ustanka sjeverozapadno od Sarajeva nije imalo mogućnosti da još od početka ostvaruje sve teorijske zamisli reorganizacije partizanskih jedinica. Igmanska četa vezala je svoju aktivnost za podnožje planine Igman. Semizovačka za okolinu Semizovca, Visočka za visočke šume itd. Dakle, ono što posebno karakteriše razvitak ustanka sjeverozapadno od Sarajeva, jeste njegov široki manevarski prostor koji je, u organizacionom pogledu, bilo vrlo teško povezati i stopiti u jedinstvenu ustaničku cjelinu. Usljed mnogobrojnih lokalnih specifičnosti, ustanak sjeverozapadno od Sarajeva dobio je poseban tok i ne može se tretirati identično sa razvitkom ustanka na Romaniji ili susjednom Birču. Osnovna razlika sastoji se u tome što je u ovom kraju prvobitno ustaničko središte — gornji tok rijeke Bosne — dobro kontrolisano od strane okupatora i što su se vremenom morali javiti novi ustanički centri. Njihov razvitak nije toliko zavisio od zajedničke komande koliko od sposobnosti lokalnog vojnog i političkog rukovodstva da kroz akcije i ideološko-političku aktivnost mobilize nove ustaničke snage. Stavljanje ustaničkih snaga sjeverozapadno od Sarajeva pod jedinstvenu komandu — Štab odreda »Zvijezda«, — teklo je sporo, jer je bilo povezano sa nizom teškoća.

NOP odred »Zvijezda«, u smislu Septembarskog savjetovanja, formiran je krajem oktobra ili početkom novembra. Prvi komandant ovog odreda bio je Ervin Salcberger-Stanko, ali ga je uskoro zamijenio Oskar Danon. Međutim, i Oskar Danon nije dugo ostao na ovom mjestu, već je ubrzo preuzeo dužnost načelnika Štaba, a komandant je postao Milorad Novosel. Stalni politički komesar Odreda bio je Hasan Brkić⁴⁵⁾.

U vrijeme reorganizacije i formiranja NOP odreda »Zvijezda«, pod oružjem je bilo, ne računajući Semizovačku četvu, oko 400 boraca, razvrstanih u četiri čete, i to: Crnovršku (komandir Vojo Ljujić, politički komesar Mirko Davidović), Semizovačku (komandir Milan Rodić, politički komesar Anđelko

⁴³⁾ A. VII, MG, br. reg. 1—2, k-1997. *Zajedničko sjećanje Nisima Albaharija, Hasana Brkića, Vase Radića, Milorada Đokića i Vojina Vukovića.*

⁴⁴⁾ Prema tom izvještaju, ustaničke snage sjeverozapadno od Sarajeva imale su: Štab bataljona (u sastavu: Milan Čelvić, komandant, Manojlo Popić, politički komesar i Joso Radić, intendant), Vogošćansku četvu (koja je upravo u to vrijeme vršila širu mobilizaciju ljudstva i već imala u svom sastavu oko 90 boraca)
Igmansku četvu (oko 36 boraca)
Semizovačku četvu (nepoznat broj boraca)
Visočki odred (bio tek u fazi formiranja) i
Odred u Vojkovićima.
Zb. *NOR-t*, IV/1, 96, 105, 268 i 389.

⁴⁵⁾ A VII NOP, MG, br. reg. 1—2, k-1997; A. Sarajlić, *Pregled stvaranja bosansko-hercegovačkih jedinica NOV Jugoslavije*, Veselin Masleša, Sarajevo 1958, 61.

Tvrtković), Visočku (komandir Milorad Balorda, politički komesar Janko Balorda), i Varešku (komandir Milorad Novosei i politički komesar Joso Radić.⁴⁶⁾

Intenzivan politički rad kao i svakodnevna vojnička aktivnost mnogo su doprinijeli da postojeće čete odreda »Zvijezda«, tokom novembra, prerastu u bataljonske formacije i da u širem području Odreda nikne još nekoliko novih ustaničkih jedinica.

U konačnoj formaciji Štab NOP odreda »Zvijezda« imao je tri bataljona (Crnovrški, Vareški i Nišički) sa 13 četa.⁴⁷⁾ Osim četa koje su pripadale nekom od postojećih bataljona, u širem području Odreda djelovalo je i nekoliko samostalnih četa (Ozrenska, Skakovačka, Sarajevska), i manjih grupa koje su bile na putu da prerastu u veće jedinice. Čim se situacija oko Semizovca, Visokog, Vareša i okolnih mjesta stabilizovala, Štab odreda je preduzeo niz mjera da uz pomoć već postojećih kadrova formira nove jedinice. U otm cilju bili su, novembra mjeseca, upućeni u okolinu Zenice Omer Maslić, Mirko Davidović, Gojko Uzelac, a nešto kasnije i Manojlo Popić. Njima je pošlo za rukom da, uz pomoć već postojećih ustaničkih grupa koje su djelovale u tom kraju, formiraju Prvu zeničku partizansku četu, a kasnije i Drugu. U januaru 1942. godine u okolini Zenice formiran je partizanski bataljon koji se sastojao od tri čete.⁴⁸⁾

Formiranje NOP odreda »Zvijezda« teklo je uporedo sa svakodnevnom borbenom aktivnošću njegovih jedinica na komunikacije i neprijateljska uporišta. Od sitnih diverzija i malih akcija u početku oružanog ustanka u ovom kraju, kada su ustaničke jedinice postale veće i iskusnije u partizanskoj borbi, postepeno se prešlo na rušenje komunikacija (osobito mostova i željezničkih propusta), zatim na likvidaciju neprijateljskih uporišta koja su ometala sjedinjavanje slobodne teritorije, a specijalnost pojedinih bataljona

⁴⁶⁾ A VII, MG, br. reg. 1—2, k-1997.

⁴⁷⁾ Komandant Crnovrškog bataljona bio je Vojo Ljujić, a politički komesar Bajić Branko — »Baja«. U sastavu bataljona djelovale su: Prva crnovrška četa (komandant Radovan Sućur, politički komesar, Kojo Todorović), Druga crnovrška četa (komandir Danilo Todorović, politički komesar Blagoje Pejanović), Stublinska četa (komandir Vojin Vuković, politički komesar Nikola Andrić), Prva nahorevska četa (komandir Rajko Mikić, politički komesar Caslav Simić), Druga nahorevska četa (komandir Krsto Perić, politički komesar Lazar Sućur) i Semizovačka četa (komandir Milan Rodić, a politički komesar Anđelko Tvrtković).

Komandant Vareškog bataljona bio je Milorad Novosei, a politički komesar Joso Radić. U sastavu ovog bataljona djelovale su: Prva vareška četa (komandir Bogdan Simanić, politički komesar Josip Hrvat) Druga vareška četa (komandir Slavko Damjanović, politički komesar Bora Packovski zamijenio ga kasnije Sveta Vujadinović iz Sarajeva, jer je S. Packovski preuzeo dužnost političkog komesara Vareškog bataljona) i Vlahijska četa (komandir Todor Gojnić, kasnije Samojlo Radić, politički komesar Momir Balorda).

Komandant Nišičkog bataljona bio je Sreto Erić, a politički komesar Kazimir Franković. U sastavu bataljona djelovali su: Prva nišička četa (komandir Vlado Pejić) i Druga nišička četa (komandir Krsto Bulajić, politički komesar Vlado Vuković — kasnije ga zamijenio Nedo Stojanović)
A VII, NOP, MG, br. reg. 1—2, k-1997.

⁴⁸⁾ Rukovodioci ustanka u Bosni i Hercegovini, osobito Svetozar Vukmanović, u početku su polagali velike nade u zenički kraj. Oni su još u fazi priprema ustanka tražili od partijske organizacije u Zenici da formira radničke bataljone, poruši industrijska postrojenja i da tako postane kičma ostalih ustaničkih snaga u dolini rijeke Bosne. Međutim, njihovi planovi bili su nerealni, jer radnička klasa Zenice i njena partijska organizacija nisu još mogle da sa okupatorom stupe u najoštriji vid borbe — oružanu borbu. I ono što je ovdje pokušano, bilo je na vrijeme osujećeno od strane okupatora i plaćeno velikim žrtvama. U provali koju je izvršio Franjo Ler, početkom avgusta, pohapšen je znatan broj komunista i simpatizera Partije. Samo mali broj uspio se spasiti bjekstvom i djelovao je ili u blizini Zenice ili u susjednim partizanskim odredima. Kada je pomenuta grupa, na čelu sa Omerom Maslićem, stigla u zenički kraj, tamo se povezala sa već postojećim grupama koje su predvodili Todor Butina, Ostoja Jocić i Melenta Bošnjak. Opširnije o provali u Zenici i razvitku ustanka u zeničkom kraju, vid. Rajko Kovačević i Marko Rajić, Zenička ilegalna partijska organizacija i SKOJ u 1941. i 1942. godini, Biblioteka »Zenica — juče i danas«, Zenica 1958, 67—128;

A VII, NOP, MG, br. reg. 1—2, k-1997, Camil Kazazović, Zenički partizanski odred, »Zenica juče i danas«, 10—50.

(Crnovrškog) Odreda »Zvijezda« — naročito su postali napadi na željezničke konvoje i druga transportna sredstva, — odakle se, po pravilu, sticao najveći plijen u naoružanju, hrani i vojnoj opremi. Napadi na vozove obično su preduzimali onda kada se, na osnovu podataka od ilegalnih partijskih radnika i sopstvenih obavještajnih centara, pouzdano znalo da se u njima transportuje oružje ili druga roba. Zahvaljujući ovakvoj, usko specijalizovanoj, aktivnosti jedinice Odreda »Zvijezda« nisu nikada oskudijevale u naoružanju i municiji. Tako je, na primjer, Crnovrški bataljon pomenutog Odreda imao ne samo dovoljno naoružanja za svoje potrebe nego ga je čak, dijelio drugim — susjednim jedinicama ili ilegalnim radnicima⁴⁹⁾.

O vojnim akcijama partizana NOP odreda »Zvijezda« sačuvani su prilično oskudni podaci. Arhiva Odreda iz perioda kada su njegove jedinice bile najaktivnije (oktobra, decembra 1941) u potpunosti je uništena u toku rata. Istraživačima jedino preostaje da se služe podacima iz neprijateljske provenijencije i sjećanjima preživjelih učesnika. Pa i na osnovu tih podataka vidi se da su jedinice Odreda »Zvijezda« ispoljavale veliku borbenu aktivnost i uništavale značajne potencijale okupatora.

U noći 10/11. oktobra Crnovrška četa je porušila tri mosta na pruzi Semizovac—Ivančići i razorila 800 metara pruge. Ista četa je 14. oktobra po drugi put oslobodila selo Srednje i u njemu zaplijenila velike količine životnih namirnica od čega je dobar dio Štab čete podijelio siromašnim građanima.⁵⁰⁾ Deset dana kasnije partizani Odreda »Zvijezda« zaustavili su na putu Podlugovi—Vareš putnički voz, izveli putnike i pod parom pustili kompoziciju prema Varešu. Odnos partizana prema putnicima, bez obzira na nacionalnost i pol, bio je sasvim korektan, o čemu govore i neprijateljski dokumenti⁵¹⁾.

Krajem oktobra i početkom novembra izvršeno je još nekoliko sličnih napada na neprijateljske vozove. Tako su dijelovi Crnovrškog bataljona napali 4/5. novembra lokalni putnički voz u selu Vogošća u neposrednoj blizini Sarajeva. Istom prilikom oni su popalili i porušili nekoliko mostova i željezničkih propusta.⁵²⁾

Velika aktivnost partizana NOP odreda »Zvijezda« i na drugim pravicima prisilila je njemačko-ustaške komande u Sarajevu da na semizovačko područje bace znatne vojne kontigente i da tako oslabe svoja dještva prema Romaniji i Kalinoviku. Prvih dana novembra, komanda III domobranskog zbora u Sarajevu ocijenila je da »Pobunjenici vladaju potpuno selima u prostoru: Olovo — Vareš — Breza — Visoko i sjeverno od Sarajeva«. U istom izvještaju koji je pomenuta komanda uputila Ministarstvu hrvatskog domobranstva kaže se: »Ovo vladanje prostorom desne obale rijeke Bosne nastavlja se prema sjeveru (na područje II zbora) čak do Doboja. Pobunjenici ovog prostora traže vezu sa grupama četnika koji se sa sjeverozapada (prostor istočno i jugoistočno od Banja Luke) približuju dolini rijeke Bosne«. Na

⁴⁹⁾ Prilikom formiranja Vareškog bataljona data su istom, osim pušaka, 4 mitraljeza. Prema izvaji Voje Ljujića, datoj autoru 19. 8. 1969.

⁵⁰⁾ A. VII, Fond NDH, 54/16-1, k-152; Zb. NOR, t. IV/2, 356.

⁵¹⁾ Zb. NOR, t. IV/2, 362.

⁵²⁾ Tom prilikom zapaljen je most u selu Donja Vogošća na putu Sarajevo—Semizovac i most na rijeci Bosni kod sela Donji Malešići. A VII, NDH, 30/1a-1, k. 150; Zb. NOR, t. IV/2, 392.

kraju svog izvještaja zapovjednik III domobranskog zbora general Lukić je zaključio da: »Povremeno noćno uznemiravanje Sarajeva, nastojanje u pogledu zauzimanja okolnih srezova, kao i prikupljanje većeg broja odmetnika daje naslutiti namjeru četnika, da stegnu što više obruč oko Sarajeva u cilju kasnijeg napada«⁵³⁾.

Skup činjenica koje su govorile o velikoj ustaničkoj aktivnosti u neposrednoj blizini Sarajeva, blokadi Višegrada, Visokog, Kaknja i Olova i o sve većim izgledima da ustanici ovladaju dolinom rijeke Bosne i tako odsjeku Sarajevo, naveo je mjerodavne vojne faktore u Sarajevu da 10. novembra preduzmu čišćenje desne obale rijeke Bosne i napad na jedinice NOP odreda »Zvijezda«. U planiranoj akciji učestvovali su bataljon Nijemaca, 2. bataljon domobranske XIII pješadijske pukovnije, 400 ustaša na čelu s Francetićem, baterija topova, vod oklopnih kola, kao i sve lokalne ustaško-oružničke posade i seoska milicija. Rezultat ove akcije bio je djelimično privremeno zaposjedanje slobodne teritorije Odreda »Zvijezda«, brojni zločini nad seoskim stanovništvom, spaljivanje nekoliko desetina sela (Bioče, Malešići, Krivoglavci, Švrake i dr.) i zapljena velikog broja seoske stoke⁵⁴⁾.

Da se situacija u korist okupatora nije izmijenila ni poslije ove akcije, vidi se iz narednog izvještaja generala Lukića u kome se i dalje tvrdi da se cijelo područje od rijeke Bosne i željezničke pruge Sarajevo—Bosanski Brod, prema istoku do rijeke Drine, zatim na sjever do rijeke Spreče, nalazi u rukama pobunjenika. Autor izvještaja napominje kako su još »slobodna« samo mjesta Zenica, Zavidovići, Olovo, Kladanj, Vareš i Breza, ali će i ona, kako kaže Lukić, pasti ukoliko ne stigne potrebna pomoć.⁵⁵⁾

Ne mogavši da se energično obračunaju sa ustanicima NOP odreda »Zvijezda« na širokim prostorima, a u namjeri da bi sačuvale značajne industrijske centre (Zenicu, Vareš, Brezu, Visoko, Zavidoviće i dr.) njemačko-ustaške komande u Sarajevu preduzele su, tokom novembra i početkom decembra, niz mjera odbrambene prirode. Tako je na komunikacijama pojačana patrolna i izviđačka služba, gradovi-industrijski centri opasivani su bodljivakom žicom, izgrađeni su bunker, pojačana je policijska kontrola i propaganda nad stanovništvom i radništvom, ubacivani su špijuni u protivničke redove, dijele se oružje muslimanskim i hrvatskim selima i dr. Iako su ove mjere okupatora privremeno smanjile vojničku aktivnost ustanika, one nisu mogle znatnije uticati na suštinsku promjenu stanja. Borbe jedinica Odreda »Zvijezda« sa neprijateljskim posadama koje su čuvale privredne i druge objekte nastavljene su tokom novembra i decembra mjeseca još većom žestinom. Početkom novembra 1941. godine, naredio je Glavni štab NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu — Štabu odreda »Zvijezda« da još više pojača svoju aktivnost prema susjednim industrijskim centrima. U sklopu tih širih planova jedinice Odreda »Zvijezda«, 13. novembra preduzele su napad na Vareš. Borbe za ovo mjesto vođene su od 13. do 18. novembra, ali nisu dale očekivane rezultate, jer su neprijateljske posade pružale žilav otpor.⁵⁶⁾

⁵³⁾ A VII, NDH, 10/1-11, k-4; Zb. NOR, t. IV/2 396

⁵⁴⁾ A VII, NDH, 33/1a-1, k-150; 22/1-1, k-155; Zb. NOR, t. IV/2, 408—409.

⁵⁵⁾ »... U izgledu je, ako ne dođe efikasna i na vrijeme pomoć, da će i ovo mjesto pasti u ruke pobunjenika«.

A VII, NDH, 50/16, k-61a.

⁵⁶⁾ Zb. NOR, t. IV/2, 424, 461.

Poslije neuspjelih pokušaja da se oslobodi Vareš, preduzeto je čišće-
nje manjih neprijateljskih posada po muslimanskim selima i izvođeni su
diverzantski napadi na vozove. Tako je 24. novembra napadnut putnički voz
kod Pajtov Hana.⁵⁷⁾

Početak decembra izvršen je jedan od najuspjelijih napada na brzi
voz između željezničke stanice Nemila i Begova Hana, Kojom prilikom je
uništeno sedam vagona i zaplijenjena velika količina robe.⁵⁸⁾ Desetog decembra,
gotovo sve jedinice Odreda »Zvijezda«, potpomognute Muslimanskim bata-
ljonom iz Romanijskog odreda, započele su po drugi put seriju napada u cilju
solobođenja Vareša. U toku noći 13/14. decembra očekivalo se da će grad
biti oslobođen, ali je odbranu, u posljednjem času, spasio pristigli njemački
bataljon iz Sarajeva i neka ustaško-domobranska pojačanja iz susjednih gra-
dova⁵⁹⁾. Pokušaji Operativnog štaba opsade Vareša da putem proglašavanja utiče
na stanovništvo i odbranu da predaju grad takođe nisu uspjeli, jer su Nijemci
stavili u Varešu sve odbrambene snage pod svoju komandu i na vrijeme spri-
ječili svaku dezorganizaciju⁶⁰⁾.

Nakon propalih pokušaja da se zauzme Vareš, bataljoni Odreda »Zvi-
jezda« vraćaju se ponovo na ranije položaje i nastavljaju dalje uobičajene
napade na željezničke pruge. Jedan dio jedinica ovog odreda (Nikšićki ba-
taljon) učestvovao je u borbama za oslobođenje Olova.

Krajem 1941. godine NOP odred »Zvijezda« imao je oko 700 boraca i
raspolagao je sa vrlo brojnim lakim naoružanjem. Njegove jedinice kontroli-
sale su teritoriju između Sarajeva, Visokog, Zenice, Breze, Vareša, Olova i
nanosile značajne udarce okupatoru. Ali, potrebno je istaći da i ovaj Odred
nije mogao ostati imun od četničkog uticaja. Prvi dokaz da su četnički ele-
menti započeli voditi svoju politiku na slobodnom području Odreda bilo je
vrlo misteriozno ubistvo Krste Košarca, jednog od istaknutih partizanskih
radnika u pozadini. Koristeći se skolpljenim sporazumom sa Glavnim štabom
NOP odreda za BiH, major Jezdimir Dangić i Boško Todorović slali su u
nekoliko navrata svoje ljude u ovaj kraj i tražili od njih da preduzmu koman-
dne pozicije nad partizanskim jedinicama. Među prvima ovamo je stigao po-
ručnik Jovica Orozović, ali je Štab crnovrškog bataljona, u kojem se Oro-
zović prvo pojavio, blagovremeno prozreo njegove namjere i protjerao ga sa
svoje teritorije. Pročetnički agitatori naročito su izvršili veliki uticaj nad
borcima Vareškog i Nikšićkog bataljona, jer je u ovim jedinicama bilo malo
izrašlih političkih radnika i članova KPJ.

U 1942. godinu NOP odred »Zvijezda« ušao je sa znatnim vojnim
snagama, ali i složenim unutrašnje političkim previranjima.

Mnoga pitanja iz perioda nastanka i razvitka Birčanskog partizan-
skog odreda još su uvijek otvorena u našoj istoriografskoj literaturi. Naroči-
to nedostaju potpuniji podaci o razvoju i organizacionoj strukturi ovoga

⁵⁷⁾ Isto, 461.

⁵⁸⁾ A VII, NDH, 7/3-1, k-81.

⁵⁹⁾ A VII, NDH, 13/1-1, k-5; 4/9-1, k-143a i Zb. NOR, t. IV/2, 174, 202, 575.

⁶⁰⁾ Zb. NOR, t. IV/2, 193—194.

odreda. U sjećanjima Miloša Zekića ističe se kako je Odred formiran između 15. i 20. avgusta. Potpuniju rekonstrukciju otežava okolnost što se nigdje ne kaže kako je izgledao sastav Štaba birčanskog odreda.⁶¹⁾

U opisanim sjećanjima Brane Savića kaže se da je Birčanski partizanski odred formiran odmah poslije dizanja ustanka i da mu je prvi komandant bio Ivan Marković-Irac, zamjenik Miloš Zekić, politički komesar Cvijetin Mijatović a njegov zamjenik Brano Savić. Isto tako ističe se da je Odred imao četiri čete i da su prvi komandiri tih četa bili: Drago Melezović, Tešo Piljanović, Andrija Marković i Žarko Mitrović⁶²⁾.

Dakle, ako se prihvati tvrdnja Miloša Zekića o formiranju NOP odreda, i ako se ona poveže sa podacima koje je dao Brano Savić, onda izlazi da je komandant Štaba za tuzlansku oblast — Ivan Marković-Irac vršio istovremeno i dužnost komandanta Birčanskog partizanskog odreda. Isto tako, politički komesar Oblasnog štaba Cvijetin Mijatović bio je ujedno i prvi politički komesar Birčanskog odreda. Iz ovoga slijedi zaključak da je Štab tuzlanske oblasti, u prvim mjesecima ustanka, direktno rukovodio i Birčanskim partizanskim odredom. Situacija u pogledu rukovođenja izmijenila se tek krajem septembra kada je Štab za tuzlansku oblast bio rasformiran, a Birčanski partizanski odred dobio, uglavnom, svoje trajnije rukovodstvo i potpuniju organizaciju.

Očigledno je, dakle, da među rukovodiocima ustanka u Birču i Štabu za tuzlansku oblast nije bilo jasnije predstave o fizionomiji partizanskog odreda sve do savjetovanja u Stolicama. Odred se razvijao onako kako mu je to omogućavala konkretna političko-vojna situacija i onako kako su to smatrali njegovi rukovodioci. Tek od početka oktobra Odred se razvija po istim formama kao i drugi susjedni odredi.

Za dalji razvitak Birčanskog partizanskog odreda osobito je značajna okolnost što su nakon Septembarskog savjetovanja stigli na područje Birča članovi Glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu Svetozar Vukmanović i Rodoljub Čolaković (oko 3. oktobra), koji su na sastanku sa političkim i vojnim rukovodiocima ustanka direktno precizirali organizacionu strukturu Odreda. Osvrćući se u Zapisima iz oslobodilačkog rata na ovaj sastanak, R. Čolaković ističe kako su ovom prilikom bili prisutni članovi Štaba birčanskog partizanskog odreda u sastavu: Mihailo Milosavljević — Španac, komandant, Cvijetin Mijatović — Majo, politički komesar, Miloš Zekić zamjenik komandanta i Brano Savić, zamjenik političkom komesara. Kod Čolakovića nema podataka o tome: da li je Štab odreda u ovom sastavu postojao još od ranije ili je formiran tek nakon dolaska u Birač pomenutih članova Glavnog štaba.⁶³⁾

Sve indicije upućuju na zaključak da je Štab birčanskog odreda u gornjem sastavu nastao krajem septembra tj. u ono vrijeme kada je Ivan Marković-Irac po odluci Svetozara Vukmanovića, bio upućen za komandanta Bosanskosremske brigade, odnosno kasnije Majevičkog NOP odreda. Na njegovo mjesto u Birčanskom NOP odredu je došao Mihailo Milosavljević takođe po odluci Svetozara Vukmanovića.

⁶¹⁾ Miloš Zekić, *Ustanak u Birču 1941. godine, Clanci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne*, V. Beograd 1961, 37.

⁶²⁾ A IRPS MG, fond PK KPJ BiH (Kongresni materijali) br. 4028/48, str. 3.

⁶³⁾ Čolaković, isto, 329.

U svojoj konačnoj strukturi Birčanski partizanski odred je imao: štab odreda, tri bataljona (Šekovički, Sprečanski i Stuparski) i dvije samostalne čete (Cikotsku i Udarnu ili Proletersku četvu). Početkom oktobra u Birčanskom odredu je bilo 350 boraca, ali se kasnije — krajem 1941. godine i početkom 1942. jačina Odreda stalno mijenjala »s jedne strane usljed priliva (novih) boraca, a s druge strane usljed gubitka i djelimičnog prelaza u četnike«. Bilo je pojedinih perioda kada je u Birčanskom odredu bilo okupljeno i po 700 boraca, ali je u novu 1942. godinu Odred ušao sa oko 500 boraca razvrstanih u dva bataljona sa po tri čete i dvije samostalne čete. Na čelu Odreda nalazio se štab koji je svoje akcije planirao i izvodio samostalno ili u sadjejtstvu sa susjednim partizanskim odredima. Užu teritoriju Borčanskog partizanskog odreda sačinjavala su mjesta: Šekovići, Brainci, planina Javornik, Strmnica, Trnovo, Tupanari, Grabovica, Vlasenica, Gornji i Donji Zalukovik, Milići, Cerska, Kamenica, Paprača, Borogovo, i neka druga mjesta, ali u vojničkom i političkom smislu, njegov uticaj je bio mnogo širi. Može se tvrditi da je u pojedinim periodima, aktivnost Birčanskog partizanskog odreda prevazilazila geografsko-istorijski pojam Birča.⁶⁴⁾

Prilikom sastanka članova Glavnog štaba NOP-a za Bosnu i Hercegovinu sa članovima štaba birčanskog odreda, početkom oktobra, na kome su prisustvovali i politički komesari Ozrenskog odreda i Odreda »Zvijezda« bilo je dogovoreno da partizanske snage ovih odreda zajedno sa snagama Romanijskog odreda pristupe oslobođenju svih onih mjesta u istočnoj Bosni u kojima su se još nalazili njemački i ustaško-domobranski garnizoni. U sklopu tih širih planova Birčanski odred je imao zadatak da u saradnji sa Ozrenskim odredom pristupi oslobođenju Kladnja, a zatim da svoja djeljstva usmjeri prema Zvorniku.

Tok priprema Birčanskog odreda za napad na Kladanj donekle su poremetile jedinice IV domobranske divizije koje su, naročito u prvoj polovini oktobra, ulagale velike napore za deblokadu puta Tuzla—Zvornik. Poslije koncentracije nekoliko ustaško-domobranskih bojni u dolini rijeke Spreče i na liniji Capardi—Snagovo, preduzet je 6. oktobra koncentričan napad na Birčanski partizanski odred. Ali zahvaljujući izuzetnoj hrabrosti boraca ovoga Odreda, kao i dobroj komandi, neprijatelj je zaustavljen, a nešto kasnije i prisiljen na povlačenje. Od 7. do 9. oktobra vođene su borbe sa promjenljivom srećom. Tek 9. oktobra kada su Nijemci uzeli stvar u svoje ruke, jedinice Birčanskog odreda bile su prisiljene da se povlače na ranije položaje. Tokom 10. oktobra Nijemcima je pošlo za rukom da ovladaju dijelom slobodne teritorije (oko Osmaka i Velje Glave) i dijelom partizanskih položaja na brdu Rudnik. U nekoliko protivnapada snage Birčanskog odreda su uspjele da neprijatelja ponovo odbace na liniju Tuzla—Zvornik. Poslije 12. oktobra njemačko-domobranske snage na liniji Tuzla—Zvornik odustale su od daljih napada prema slobodnoj teritoriji Birčanskog odreda i prešle na sistem odbrane i čuvanja komunikacija.⁶⁵⁾

⁶⁴⁾ A VII, MG, 9—15/7 i 9—16/7, k-1998, M. Zekić, isto, 37—43.

⁶⁵⁾ U borbama od 6—12. oktobra kod sela Capardi i na Rudniku, Birčanski partizanski odred izbacio je iz stroja oko 70 neprijateljskih vojnika, zaplijenio 1 protivtenkovski top, 2 puškomitraljeza, 70 pušaka, 8 sanduka municije i veće količine druge opreme. Partizani su imali 2 poginula i 7 ranjenih. *Vojna enciklopedija*, knj. I, Beograd 1958, 666; M. Zekić, isto, 39—40; Oslobođilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945, 138—145.

Krajem oktobra i narednih mjeseci neprijatelj je, naročito u selu Capardana i na Snagovu, izgradio nekoliko veoma čvrstih utvrđenja, ali se za duže vrijeme nije usuđivao da prelazi u napade.

Relativan mir na sjevernoj strani omogućio je Birčanskom odredu da krajem oktobra usmjeri svoja glavna djeljstva ka Kladnju. Pošto su propali raniji pokušaji ovoga Odreda da vlastitim snagama ili u zajednici sa četnicima zauzme Kladanj, bilo je odlučeno da krajem oktobra u oslobođenju Kladnja učestvuju i snage Ozrenskog odreda. Još na savjetovanju u Šekovićima, politički komesar Ozrenskog NOP odreda dobio je u tom pogledu odgovarajuća uputstva. Da bi pomogao Birčanskom odredu u zauzimanju Kladnja, Ozrenski odred je 25. oktobra uputio u reon Kladnja 150 boraca na čelu sa Pašagom Mandžićem i Todorom Panićem. Krajem oktobra, na putu Živnice—Kladanj, došlo je do spajanja snaga dvaju odreda i do likvidacije čitavog niza ustaško-domobranskih uporišta, što je predstavljalo stvaranje preduslova za opkoljavanje neprijateljskog garnizona u Kladnju. Borci Ozrenskog odreda minirali su rezervoare tuzlanskog vodovoda i jedan veći most (na Klačnicama) na putu Tuzla—Kladanj, a snage Birčanskog odreda u energičnom naletu razbile su ustaško-domobranske posade oko Stupara (u predjelu Brgula—Lončić) i sela Matijevići. U ovim borbama razbijena je 1. bojna 8. pješadijske pukovnije i zaplijenjena dva teška mitraljeza, oko 30 pušaka, 5 sanduka municije i znatne količine razne druge vojne opreme⁶⁴). Komanda IV domobranske divizije, posredstvom određenih obavještajnih kanala, otkrila je pravac kretanja Ozrenskih boraca ka putu Tuzla—Kladanj. Ali, sve to nije pomoglo da se osujete pomenuti napadi. Tek nakon primitka poražavajućih izvještaja od preživjelih domobrana, uočeni su učinjeni propusti i preduzete mjere da se odbrana Kladnja pojača i povrate ranije izgubljena uporišta.⁶⁵) Do 4. novembra ustaško-domobranskim snagama je pošlo za rukom da ponovo ovladaju komunikacijom Tuzla—Kladanj i da na taj način spriječe planirano zauzimanje Kladnja. Valja istaći da su i ovom prilikom četnički komandanti iznevjerili svoje obećanje, jer nisu poslali potrebne snage koje je trebalo da učestvuju u razbijanju neprijateljskog garnizona.⁶⁶)

Poslije petog neuspješnog pokušaja da se oslobodi Kladanj i sve komplikovanijih odnosa sa četnicima, Birčanski partizanski odred se, tokom novembra i decembra mjeseca, uglavnom ograničio na odbranu već postojeće slobodne teritorije i na izvođenje manjih diverzantskih akcija duž komunikacija Tuzla—Zvornik i Tuzla—Kladanj. Veća vojna aktivnost ovoga Odreda u pomenutim mjestima nije se mogla preduzimati zbog toga što se Odred morao boriti protiv četničke propagande koja je nastojala da ga moralno podrije. Krajem 1941. godine četnicima je uspjelo da jedan dio boraca iz ovog Odreda privuku na svoju stranu. Ali, valja istaći da u Birčanskom partizanskom odredu nije bilo toliko unutrašnje polarizacije snaga i političke

⁶⁴) Miloš Zekić, isto, 40; T. Vujasinović, *Ozrenski partizanski odred*, Vojnoistorijski institut, Beograd 1962, 121—128.

⁶⁵) Još 23. oktobra iz ove komande je javljeno: »Sa Ozrena spuštaju se odmetnici ka Stuparima i Kladnju, te napadaju Herkiće i Stupare. Vjerovatno teže da sa grupom oko Vlasenice uhvate vezu«. U izvještaju NDH kaže se: »Situacija na pravcu Tuzla—Kladanj ne može biti ozbiljnija nego što je sada. Molim da se naše predstave za pojačanje najžurnije udovolje«. Iz izvještaja istog ministarstva od 1. 2 i 3. novembra vidi se koje su sve mjere preduzete da bi se deblokirala komunikacija Tuzla—Kladanj, povratila izgubljena uporišta i pojačala odbrana Kladnja. A VII, NDH, 29/1—18; i 30/1—8, k-3; 1/1—3, k-4;

⁶⁶) T. Vujasinović, isto, 128.

zdruga kojima je pošlo za rukom da u priličnoj mjeri dezorganizuju ustaničke snage. Nemogavši da se čvršće odupru mnogo nadomćnijem neprijatelju, većina majevičkih ustanika se povukla u pravcu brda Medvjednika i tu se razdvojila. Pročetnički orijentisani elementi napustili su Majevicu i otišli u pravcu Srbije, a borci koji su i dalje ostali vezani za planinu Majevicu nisu ispoljavali veću aktivnost tokom septembra.⁷¹⁾

Posredstvom Jusufa Jakubovića i njegovih drugova, koji su se nakon lokalne ustaško-domobranske ofanzive prebacili u Šekoviće, Oblasni komitet i Štab za tuzlansku oblast upoznati su sa teškim stanjem na Majevisi. O tome je bio obaviješten i Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu. U takvoj situaciji Svetozar Vukmanović šalje na Majevicu Ivana Markovića sa zadatkom da sredi ustaničke redove i formira Majevački partizanski odred. Zajedno sa Markovićem pošli su i svi oni ustanici koji su nešto ranije bili došli u Šekoviće.⁷²⁾

Krajem septembra ili početkom oktobra grupa boraca na čelu s Markovićem stigla je na Majevicu i spojila se sa grupom Steve Popovića, Pere Čuskića i Fadila Jahića. Nakon povezivanja svih ustaničkih grupa, ponovo se započelo sa akcijama i formiran je Majevički partizanski odred. O formiranju Odreda ne postoje nikakva pisana dokumenta. Zato je teško utvrditi datum njegovog nastanka.

Memoarska, kao i jedan dio građe neprijateljske provenijencije upućuje na zaključak da je formiranje Majevičkog odreda uslijedilo između 5. i 10. oktobra. Odred je formiran na sjevernim padinama planine Majevice i u trenutku polaganja zakletve imao je oko 50 boraca.⁷³⁾

U radu »Majevički partizani« Stevo Popović ističe kako je tom prilikom ljudstvo Odreda bilo razvrstano u tri čete koje su imale od 15 do 20 boraca. Prema istom izvoru, komandiri četa su postali: Franjo Herljević, Jusuf Jakubović i Đorđe Đojić.⁷⁴⁾

U sjećanju Ratka Perića, zamjenika komandanta Odreda kaže se da je ljudstvo Odreda bilo razvrstano u četiri čete: Prvu, Drugu, Bijeljinsku i Brčansku četu i da je komandir Prve čete bio Krsto Bjeletić — Krcun, Druge Franjo Herljević, Treće (Bijeljinske) Mirko Filipović i Četvrte (Ražljevačko-brčanske) Veljko Lukić — Kurjak.⁷⁵⁾

Na osnovu konsultovanja i nekih drugih izvora, stekli smo uvjerenje da su oba autora dali tačne podatke o broju četa i njihovim komandirima, ali se podaci Steve Popovića odnose na stanje u Majevičkom partizanskom odredu iz početka oktobra, dok Ratko Perić misli na broj četa koje je isti odred imao krajem oktobra ili početkom novembra. U pogledu komandnog kadra Majevičkog odreda, u užem smislu, ne postoji nikakva dilema. Njegov komandant sve do 20. februara 1942. godine bio je Ivan Marković — Irac, a politički komesar Fadil Jahić — Španac. Intendantsku dužnost u Odredu

⁷¹⁾ Zb. NOR, t. IV/1, 377—379; S. Popović, isto, 139.

⁷²⁾ S. Popović, isto, 144.

⁷³⁾ A VII, NDH, 26/3, — K. 143; S. Popović, isto, 147.

⁷⁴⁾ S. Popović, isto, 147.

⁷⁵⁾ Ratko Perić, *Na Majevisi, Istočna Bosna u NOB-u 1941—1945 — sjećanja učesnika*, knj. I, Beograd 1971, 356.

obavljao je Slavko Mičić, zvani »Brko«, a pomoćnik komandanta Odreda bio je Ratko Perić. U Štabu odreda radili su još: dr Mustafa Mujbegović, kao odredski ljekar, Jusuf Jakubović — Mrki, kao sekretar Okružnog komiteta za Majevicu, Semberiju i Bosansku Posavinu, Pero Ćuskić, član Okružnog komiteta i sekretar Sreskog komiteta za Brčanski srez, Albin Herljević, član OK za Majevicu, Kosta Popov, profesor, rukovodilac agitacije i propagande, Svetolik Gospić i Stevo Popović, članovi Okružnog komiteta, dr Rosa Hadživuković, ljekar, Sejfo Karamehmedović, Mevla Jakubović, Slobodan Jovanović, Anton Macan i Šandor Isidor, kao članovi štaba.⁷⁶⁾

Prilikom formiranja Majevičkog odreda, svi borci su položili partijsku zakletvu, a zatim su bili razvrstani u čete i upućeni na položaje. Tako je Prva četa Majevičkog odreda dobila zadatak da se prebaci u selo Vakuf, odakle je mogla kontrolisati put Brčko—Tuzla i voditi borbe sa ustaško-domobranskim snagama koje su prodirale sa sjevera na slobodnu teritoriju Majevice. Druga četa je zaposjela selo Peljave, sa ciljem da odatle ometa nadiranje ustaško-domobranskih snaga iz pravca Teočak—Mezgraja. Krajem oktobra i početkom novembra Druga četa Majevičkog odreda bila je povučena iz Peljave i prebačena na Površnice, Treća četa (Bijeljinsko-brčanska) Majevičkog odreda bila je, poslije formiranja Odreda, ponovo vraćena u reon Semberije i Posavine, gdje je nastavila svoju aktivnost. Krajem oktobra Majevički odred je pojačan Bijeljinskom četom, koja je nakon dvomjesečnih borbi po Mačvi i Birču uspjela ponovo da se vrati u reon Majevice i Semberije.⁷⁷⁾

Po dolasku Bijeljinske čete, Štab odreda je formirao Bijeljinsko-brčanski bataljon, u koji su ušle četa Mirka Filipovića i već postojeća Bijeljinsko-brčanska četa. Za komandanta bataljona naimenovan je Mirko Filipović, a za političkog komesara Stevo Perić.⁷⁸⁾

Od Prve i Druge čete, koje su djelovale u podnožju Majevice, formiran je Majevički bataljon. Tako je Majevički partizanski odred, tokom oktobra i novembra mjeseca, dobio svoju fizionomiju: imao je oko 200 boraca razvrstanih u četiri čete, odnosno dva bataljona. Pored toga, Štab odreda je održavao vezu sa nekoliko partizanskih borbenih grupa koje su operisale van uže teritorije Odreda. Ljudstvo u Majevičkom odredu ponajviše su sačinjavali studenti, đaci i jedan broj radnika iz Tuzle, Bijeljine i Brčkog, koje su na ovo područje uputile mjesne partijske organizacije i ćelije. Među njima bilo je pripadnika svih nacionalnosti. Drugi dio ljudstva sačinjavali su majevički, semberski i posavski seljaci — Srbi, koji su bili ili članovi Partije ili njeni simpatizeri. U moralno-političkom pogledu Majevički odred je bio veoma čvrst i razvijao se bez većih unutrašnjih previranja.

Vojnička aktivnost Majevičkog odreda odvijala se uporedo sa njegovom unutrašnjom izgradnjom. Krilno oružničko zapovjedništvo u Tuzli otkrilo je još 6. oktobra kako se na Majevisi ponovo konsoliduju ustaničke snage. O tome su bili blagovremeno obaviješteni i susjedni garnizoni u Brčkom i Bijeljini. Pretjerana osjetljivost ustaško-domobranskih komandi na

⁷⁶⁾ Radivoje Kovačević, *Četnički napad na Štab Majevičkog partizanskog odreda, Istočna Bosna u NOB-u 1941—1945 — sjećanja učesnika*, knj. I, Beograd 1971, 486—496; S. Popović, isto 253—260.

⁷⁷⁾ S. Popović, isto, 153.

⁷⁸⁾ Isto 154.

oživljavanje ustaničkog pokreta u reonu Majevice i Semberije mora se posmatrati u sklopu njihovih širih planova i namjera. U te šire planove nesumnjivo je dolazio u obzir i obračun sa ustanicima u okolini Ozrena, Kladnja i Zvornika. Da bi se akcijama u ovim reonima mogao obezbijediti potreban uspjeh, bilo je neophodno da se prethodno unište sve ustaničke snage na planini Majevisi. U vezi s tim naređeno je ustaško-domobranskim jedinicama, koje su se nalazile u Tuzli, Brčkom, Čeliću i Bijeljini, kao i okolim oružničkim postajama, da pojačaju svoju aktivnost prema ustaničkim žarištima. Na izvršavanju dobijenih zadataka osobito se isticala ustaško-domobranska posada stacionirana u selu Čeliću. Iz Čelića su skoro svakodnevno upućivane ojačane ustaške patrole da pretresaju okolna sela. Dijelovi Majevičkog odreda početkom oktobra razbili su jednu takvu patrolu u selu Mačkovcu i nanijeli joj znatne gubitke.⁷⁹⁾ U dnevnom izvještaju Ministarstva hrvatskog domobranstva od 10. oktobra tvrdi se da su ustanici istom prilikom onesposobili most na putu Čelić—Lopare i da su opkolili selo Čelić.⁸⁰⁾

Spomenute akcije ubrzale su ranije planiranu operaciju ustaško-domobranskih snaga na majevičko područje. Nakon što je izvedena, izvještavao je zapovjednik oružničke postaje iz Čelića: »U selima Pirkovcima, Mačkovcu, Kozjaku i Loparama nije nađen niko ni ljudi, ni žene ni djeca, već je sve pobjelo u šumu, te sam mišljenja da bi trebalo ova sela uništiti, hranu sa zemlje obrati, stoku okupirati i na taj način odmetnike prisiliti na predaju.«⁸¹⁾ Samo nekoliko dana kasnije (17. novembra) iz sela za koja je konstatovano da »nije nađen niko«, pošli su dijelovi Majevičkog partizanskog odreda, zajedno sa seljacima-mještanima, u napad na oružničku kasarnu u Šibošnici. Iako Majevički odred nije mogao da u ovom napadu angažuje sve svoje snage, jer je morao da ostavlja obezbjeđenja i na drugim pravcima, pošlo mu je za rukom da uporište u Šibošnici u potpunosti likvidira.⁸²⁾ Napad na oružničku postaju u Šibošnici uslijedio je upravo u ono vrijeme kada je zapovjednik 8. pješačke pukovnije, pukovnik Paja, već bio preduzeo akciju čišćenja ustaničkog terena u reonu Simin Han, Požarnica, Zlo Selo, Lipovice, Mačkovac, Vakuf⁸³⁾. U isto vrijeme kretale su se iz Brčkog prema Loparama jedinice potpukovnika Markovića. Pošto je blagovremeno prozreo plan neprijatelja, Štab majevičkog odreda je sa ugroženog prostora povukao svoje jedinice. Akcija tzv. Loparskog zdruga kojom je rukovodio pukovnik Paja, nije dala željene rezultate. Jedino je ustaškoj miliciji, koja je sačinjavala dio snaga Loparskog zdruga, pošlo za rukom da pohvata grupu partijskih radnika koji su imali namjeru da se prebace iz Tuzle u Majevički partizanski odred. Sa ovom grupom išao je i član Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu Mahmut Bušatlija, koji je istom prilikom uhvaćen⁸⁴⁾. Nakon povratka ustaško-domobranskih snaga u svoje garnizone, na Majevisi je opet

⁷⁹⁾ A VII, NDH, 9/1—10, k-103; S. Popović, isto, 150—151.

⁸⁰⁾ A VII, NDH, 10/1—6, k-3.

⁸¹⁾ A VII, NDH, 9/17—1, k-152.

⁸²⁾ Tom prilikom zarobljeno je oko 20 oružnika, sa vojnom opremom, zaplijenjeno nekoliko bala vojničke odjeće i veća količina životnih namirnica. R. Perić, isto, 13.

⁸³⁾ U ovoj akciji učestvovala su tri satnije 2. bojne, 8. pješačke pukovnije, 1 satnija Tuzlanske doknadne bojne, ustaška milicija iz Gornje Tuzle i dojavni roj iz stožerne satnije 8. pješačke pukovnije.

A VII, NDH, 40/3—2, k-143.

⁸⁴⁾ A VII, NDH, 48/18—1, 2, 3, k-4; Arhiv grada Tuzle, kat. br. 2276/48, str. 14.

postao gospodar situacije Majevički partizanski odred. Dvadesetog oktobra dio snaga ovoga Odreda ponovo je izvršio prepad na ustaško-domobrasku patrolu na putu Čelić—Lopare i nanio joj osjetne gubitke. Pet dana kasnije grupa partizana iz Bijeljinsko-brčanskog bataljona napala je na putu Brčko — Čelić, kod sela Pukiša, teretni automobil koji je pod pratnjom prevozio hranu domobraskoj posadi u Čeliću. U ovom napadu kamion je spaljen, a domobrani rastjerani i djelimično pohvatani. Odmah poslije ovoga događaja, formirana su ojačana ustaško-domobraska odjeljenja u Brčkom, Čeliću i Brezovom Polju koja su izašla na lice mjesta.⁸⁵⁾ Pošto nisu došli u »kontakt« sa dijelovima Majevičkog odreda, nastavili su pretres po okolnim selima i 26. oktobra pobili u selu Sandićima oko 30 seljaka-mještana, kvalifikujući ih kao ustanike. Napad Majevičkih partizana na ustaško-domobraski kamion u blizini sela Pukiša, kao i nekoliko drugih, sličnih napada, izvršeni u blizini Brčkog, ostavio je utisak na ustaško-domobrasku komandu u gradu da se radi na pripremama za napad na Brčko. U vezi s tim treba tumačiti i izvještaj zapovjednika 4. oružničke pukovnije koji je 29. oktobra tražio od Ministarstva hrvatskog domobranstva da se za »akciju u Posavini« uputi kompletna oružnička pukovnja⁸⁶⁾.

Vješto manevrisanje snaga Majevičkog partizanskog odreda koje su osobito krajem oktobra ispoljavale veliku aktivnost i na terenu bijeljinskog sreza, dovelo je uštaško-domobraski garnizon u Bijeljini, a naročito njegove isturene posade, u vrlo težak položaj⁸⁷⁾.

Pojačana aktivnost Majevičkog partizanskog odreda nije se osjećala samo u bijeljinskom i brčanskom srezu nego se često prenosila i na šire prostore. Početkom novembra, druga četa ovoga Odreda prešla je planinu Majevicu i na putu Tuzla—Zvornik izvršila nekoliko akcija.⁸⁸⁾

Poslije višebrojnih, mahom diverzantskih akcija, Štab majevičkog odreda preduzeo je, tokom novembra i decembra mjeseca, opsežne mjere za likvidiranje ustaško-domobraskih garnizona u Koraju, Čeliću, Teočaku i na Površnicama. Tim akcijama trebalo je proširiti oslobođenu teritoriju i čvršće povezati ilegalni pokret u susjednim gradovima sa jedinicama na terenu. Kako je u to vrijeme na Majevici bilo i izvjesnih četničkih snaga, koje su

⁸⁵⁾ A VII, NDH, 25/1—4, k-3; 40/3—1, k-142 i 34/2—1, k-152.

⁸⁶⁾ A VII, NDH, 29/1—12, k-3;.

⁸⁷⁾ U dnevnom izvještaju Ministarstva hrvatskog domobranstva od 29. 10. 1941. ističe se: »Pobuna sjeverno, sjeverozapadno i jugozapadno od Bijeljine stalno se širi tako da je ugrožena cijela Posavina. Pobunjenici su opkolili Brezovo Polje, gdje vrše napade na putu za Brčko a satnija koja se nalazi u Ugljeviku, odrezana je od Bijeljine pošto su odmetnici razrušili željezničku prugu kod Kavnog Polja.

Zato — radi pročišćavanja puta Bijeljina—Brčko, iz Bijeljine je upućena jedna i po satnija koje su pod jakom borbom izbile do sela Dragačjevca. Zapovijedeno je da se svim raspoloživim snagama produži napad prema Brezovom Polju.

Istovremeno je zapovijedeno zapovjedniku u Brčkom da odmah uputi satniju iz 3. bojne 6. pješake pukovnije pojačanu dijelovima iz Pionirske bojne, prema Brezovom Polju i da radi u sadejstvu sa dijelovima iz Bijeljine.

Zapovijedeno je potpukovniku Grumu da odmah stupi u vezu sa Brezovim Poljem i Brčkom i da u dogovoru preduzme dalje akcije prema Brezovom Polju.

Od sela Mezgraje prema Suhom Polju zapazen pokret preko 1.000 pobunjenika. Kako se vidi, stanje u Posavini svakim danom je sve gore te da bi se moglo preduzeti čišćenje terena molim da se što žurnije pošalju jače snage u rejon Bijeljina—Brčko, koje bi pročitile Posavinu. Svaki dan odlaganja i-de sve više u prilog pobunjenicima«.

A VII, NDH, 28/1—3, k-3.

⁸⁸⁾ U toku povlačenja iz čete su poginuli članovi KPJ Mladen Tojić i Vojo Božić.

S. Popović, isto, 167—168.

djelovale nezavisno od partizanskih, Štab odreda se obratio njihovoj komandi i predložio joj da se akcije na pomenuta uporišta izvode zajednički⁸⁷⁾. Na partizansko-četničkoj konferenciji, održanoj 23. novembra u selu Vukosavcima kod Lopara, postignuta je saglasnost da partizanske i četničke snage sinhronizovano napadnu ustaško-domobranksko uporište u selu Koraju. Istom prilikom, formiran je zajednički Operativni štab čiji je zadatak bio da rukovodi napadom i da potom spriječi ma kakvo nasilje u osvojenom mjestu. Napad na Koraj započeo je 27. novembra i odvijao se po već ranije utvrđenom planu.⁸⁸⁾ Posadu u Koraju je sačinjavalo 11 oružnika i oko 150 milicionera⁸⁹⁾. Osjetivši da neće moći izdržati pritisak protivnika, odbrana se povukla u pravcu Čelića. Prilikom napada na Koraj četnici su iskoristili ovaj trenutak za svoje šovinističko divljanje prema Muslimanima i napravili su pravi masakr nad golorukim stanovništvom. Selo je opljačkano i oko polovina kuća je sagorjela u plamenu. Sve su inidicije da je u napadu na Koraj učestvovala i masa seljaka iz susjednih srpskih sela, koje su ustaše ranije maltretirale i nemilosrdno ubijale.⁹⁰⁾ Vjerovatno bi zločini četnika i neobuzdanih seljaka bili još veći da nije istoga dana došlo do vojničkog preokreta. Čim su saznale da je Koraj zauzet, iz Čelića su pojurile dvije satnije 3. bojne 6. pješačke pukovnije koje su stupile u borbu sa partizansko-četničkim snagama. Razočarani nedjelima četnika, partizani su se povukli, a četnici su morali da prestanu sa zločinima.⁹¹⁾ Borbe u okolini Koraja su vođene još nekoliko dana, ali pošto u tom pravcu ustaše nisu imale uspjeha, bijes je iskaljen nad pohvatanim civilima-Srbima i taocima koji su već ranije bili deportovani u ustaške logore.⁹²⁾

O napadu na Koraj postoje brojni dokumenti. Među njima je naročito značajan izvještaj župana Velike župe Posavje dr Sabolića, koji je 30. novembra boravio u Koraju. U tom izvještaju veliki župan piše: »U napadu (na Koraj) sudjelovalo je nekoliko hiljada osoba i to ne samo oboružanih odmetnici sposobni za borbu nego i sve grko-istočno žiteljstvo žene, djeca, muško i žensko iz svih sela južno i sjeverno od Koraja u kojima stanuju grko-istočnjaci a to su sva sela osim Koraja i Čelića u kojima stanuju samo Muslimani.«⁹³⁾

Gledano u cjelini, napad na Koraj izazvao je različite komentare u ustaško-domobranskim krugovima. Na kraju se, ipak, sve svelo na to da su u ovo mjesto upućene jače domobranske snage i da je razuzdanost ustaških kolovođa bila u priličnoj mjeri obuzdana, i to baš od onih koji su je ranije podsticavali. Ustaška štampa koristila se neko vrijeme masakrom četnika nad stanovništvom Koraja u političke svrhe, ali je i to, tokom novih događaja,

⁸⁷⁾ Četnička djelatnost na Majeveci započela je avgusta 1941. kada je na ovo područje došao kapetan Risto Čuković. Poslije pritiska ustaško-domobranskih snaga (11. septembra) Čuković je sa svojom grupom napustio Majevecu. Poslije odlaska Čukovića, na Majeveci se pojavio kapetan Stevan Damjanović — Leko oko koga su se okupili Aco Medunić, Ljubo Petrović, kapetan Rade Tomićević, Radivoje Kerović i jedan broj majevečkih seljaka kojima su bile primamljive parole četničkog pokreta. U drugoj polovini novembra na Majeveci je bilo oko 150 naoružanih četnika.
S. Popović, isto, 170.

⁸⁸⁾ R. Perić, isto, 360; S. Popović, isto, 176.

⁸⁹⁾ A VII, NDH, 15/3—5, k-245; A IRPS, MF 16/603 i 404.

⁹⁰⁾ A VII, NDH, 15/3—5, k-245.

⁹¹⁾ A VII, NDH, 27/1—2, 3, k-4.

⁹²⁾ A VII, NDH, 28/1—4, k-4.

⁹³⁾ A VII, NDH, 21/11—2, k-174.

pripalo prošlosti. Jedino je Muratbeg Pašić još dugo vremena držao političke govore po muslimanskim selima bijeljinskog sreza i raspaljivao zajedničku organizovanu borbu Muslimana protiv Srba.⁹⁶⁾

Štab Majevičkog partizanskog odreda, poslije napada na Koraj, našao se u složenoj situaciji, jer nije znao kakav da zauzme stav prema četnicima. Napadati ponovo s njima ustaško-domobranska uporišta, koja su bila locirana pretežno u muslimanskim selima, značilo bi još više se kompromitovati. Isto tako, raskinuti saradnju, za koju su se zalagali seljaci-Srbi, bilo bi nepopularno, jer bi četnici na toj osnovi pokušali da dobiju političku i vojničku prevagu. U iznalaženju najadekvatnijih rješenja proticalo je dragocjeno vrijeme. Da bi se postojeća situacija donekle izmijenila, preduzimane su nove oružane akcije. Trećeg decembra napadnuto je, zajedno s četnicima, ustaško-domobransko uporište u Teočaku, ali su rezultati bili minimalni.⁹⁷⁾

Nakon ovoga napada, partizansko-četnički odnosi na Majevidi se još više zaoštravaju. Svi pokušaji štaba majevičkog odreda da se, u interesu uspješnije borbe protiv okupatora i ustaša, prevaziđu postojeće suprotnosti sa četnicima završeni su neuspješno. Dvadesetog februara 1942. četnici su mučki napali Majevički štab i time se definitivno i trajno potvrdili kao izdajnici narodnooslobodilačkog pokreta.

Za razliku od nekih drugih ustaničkih centara, gdje je formiranju odreda, kao završnom činu određenog procesa u razvitku oružanih snaga NOP-a, prethodio niz poslova organizacione prirode, uslovi za nastavak Ozrenskog partizanskog odreda bili su prilično povoljni. Takav zaključak može se donijeti na bazi činjenice što je lokalno rukovodstvo ustanka na Ozrenu raspolagalo u vrijeme opšte direktive o stvaranju NOP odreda, solidnim elementima vojne organizacije. Naime, ovdje se od prvog dana oružane borbe sa okupatorom ustanici organizuju tako što unutar svojih redova stvaraju odrede (desetine), vodove, čete i bataljone. Pošto je baš ta forma vojne organizacije prihvaćena i u zaključcima Septembarskog savjetovanja i uputstvima o reorganizaciji vojnih jedinica, to se na Ozrenu i nije moralo mnogo šta mijenjati.

Promjena u kvalitativnom smislu bilo je i te kako mnogo, ali one nisu dolazile kao rezultat direktiva nadređenih partizanskih štabova nego kao posljedica razvitka ustanka i nastojanja lokalnog rukovodstva da svakom naraslom sadržaju vojne organizacije da odgovarajuću formu. Krajem septembra na Ozrenu postoje tri jake partizanske čete, jedan pokretni vod i čitav niz manjih jedinica (zvanih odredi) objedinjenih pod komandom tzv. II bataljona NOP odreda tuzlanske oblasti. Intencije o formiranju odreda u duhu Septembarskog savjetovanja lokalno rukovodstvo ustanka na Ozrenu je sprovelo tako što je postojeće male odrede preimenovalo u vodove, vodove u čete, čete u bataljone, a Štab II bataljona u Štab ozrenskog NOP odreda. Nakon izvršene reorganizacije, Ozrenski partizanski odred je imao nekoliko desetina vodova, 11 četa, tri bataljona, Štab odreda i organe pozadine. Vodovi Odreda po pravilu su nosili naziv sela iz koga je bila većina

⁹⁶⁾ A VII, NDH, 15/3—5, k-245.

⁹⁷⁾ A VII, NDH, 36/8—1, 2, 3, k-143a.

njihovih boraca ili su se zvali po komandiru koji je stajao na njihovom čelu. U toku borbi oni su se raspoređivali tako da je vod dotičnog sela, po pravilu, branio svoje seljane. Nekoliko ovakvih vodova, iz susjednih sela, sačinjavalo je četvu. Uloga štabova četa naročito je dolazila do izražaja onda kada je bio u pitanju napad na neprijateljske objekte širih razmjera ili kada su akcije okupatora na slobodnu teritoriju bile sveobuhvatnije. Na istom principu počivale su i bataljonske strukture Ozrenskog odreda. Iznad četnih i bataljonskih štabova stajao je Štab ozrenskog NOP odreda. U početku je njegovo sjedište bilo tamo gdje su se nalazili komandant i politički komesar, ali se tokom septembra ustalilo u selu Brezicama ispod planine Ozren. Za cijelo vrijeme postojanja ovoga Odreda, na njegovom čelu je bio Todor Vujasinović i, prema svim raspoloživim dokumentima odredske arhive, on je bio mozak Odreda. U toku priprema ustanka, a naročito u prvim oružanim akcijama Todor Vujasinović se uspio tako sjediniti sa ozrenskim ustanicima, da se kasnije, bez obzira na unutrašnje i spoljne krize Odreda, nikada nije postavljalo pitanje njegova autoriteta. Zalog njegovog ugleda, kao komandanta, ležao je prije svega, u tome što je znao da se vješto ophodi prema ljudima i što je posjedovao sposobnost da brzo i energično reaguje i pri razrešavanju najsloženijih vojnih pitanja pred kojima se nalazio Odred. Valja istaći i to da se Ozrenski partizanski odred razvijao u specifičnim uslovima. Pritisnut sa tri strane jakim neprijateljskim snagama, a sa četvrte, masivima planine Ozrena, on nije imao mogućnosti da se jače povezuje sa ostalim partizanskim odredima. Iz istih razloga Odred je bio slabije povezan i sa Pokrajinskim komitetom i Glavnim štabom NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu. Zbog svega spomenutog, lokalno rukovodstvo ovog odreda (a naročito njegov komandant) našlo se u situaciji ili da poklekne pred okupatorom ili da izvore za svoj opstanak i nove poduhvate traži u vlastitoj snazi. Pošto je poznato da se ono nije dalo lako uništiti, nego je na teritoriji Ozrena razvilo jedan od najjačih partizanskih odreda u Bosni i Hercegovini, to je i ugled komandanta — Todora Vujasinovića — porastao do same legende.

Pašaga Mandžić, politički komesar Odreda, stigao je na Ozren upravo u onom trenutku (18. avgusta) kada su pripreme za ustanak bile već izvršene i kada je trebalo poći u prve oružane akcije. Do toga vremena on je za ozrenske ustanike bio, manje-više, anonimna ličnost, ali je za kratko vrijeme, zahvaljujući dobrim sposobnostima organizatora i ličnoj hrabrosti u borbi, uspio steći veliko povjerenje. Na sastanku vojnih i političkih predstavnika ustanka, održanom u septembru u selu Brezicama, Pašaga Mandžić je odlukom prisutnih prihvaćen za političkog komesara Odreda.⁹⁸⁾ Ovu dužnost vršio je sve do aprila mjeseca 1942. godine, ali je zbog ranjavanja u borbama kod Kladnja i odlaska na razna vojno-politička savjetovanja, bio prilično dugo odsutan od svojih boraca na Ozrenu.

Desna ruka komandanta Odreda bio je njegov zamjenik Todor Panić, bivši narednik. Vojničko znanje Todora Panića došlo je do izražaja u prvim oružanim borbama, a kasnije se sve više potvrđivalo. Dužnost sekretara Štaba odreda obavljao je Mićo Vajić, učitelj, a rad odredske bolnice u početku je počivao na medicinskom znanju Dušanke Vajić, učiteljice.⁹⁹⁾

⁹⁸⁾ T. Vujasinović, isto, 82.

⁹⁹⁾ T. Vujasinović, isto, 73.

Gotovo sav ostali (bataljonski, četni i vodni) komandni kadar Štab odreda je obezbjeđivao ili od ljudi koji su napustili ilegalni partijski rad u susjednim gradovima, ili (što je bila mnogo češća praksa) od neposrednih seljaka-ustanika. Pod kraj 1941. godine stiglo je na ozrensku teritoriju i nekoliko komunista koje su upućivali Glavni štab NOP — odreda za Bosnu i Hercegovinu i Pokrajinski komitet kao ispomoć rukovodstvu ustanka na Ozrenu.

Među prvima, naročito su se istakli Fikret Dedić, Ivo Bojanović, Ismet Kapetanović, Josip Jovanović, Petar Dokić i Dedo Trampić¹⁰⁰⁾.

Iz redova domaćih ljudi izbile su u prvi plan desetine izuzetno hrabrih boraca, koji su u konačnoj strukturi Odreda postali komandiri vodova, četa i bataljona¹⁰¹⁾. Njihov dolazak na ova mjesta zavisio je najviše od ličnog isticanja u borbi, ugleda među borcima, poznavanja vojne vještine i sposobnosti samostalnog rukovođenja jedinicom u odsudnim trenucima napada ili odbrane. Drugo, osim manjih izuzetaka, za komandire vodova ili četa dolazili su ljudi koji su i sami bili iz istih sela odakle i većina njihovih boraca. Praksa potvrđuje, u nizu slučajeva koje smo ispitali, da se pri izboru ovoga kadra nije mnogo gledalo na politički profil i odanost stvari KPJ.

Gorući problem Odreda, za cijelo vrijeme njegovog postojanja, bio je u tome što se on nije mogao nikako osloboditi nedostatka čvrsto izgrađenih partijskih kadrova koji bi blagovremeno uticali na podizanje političkih svijesti boračke mase. Osim Todora Vujasinovića i Pašage Mandžića, Odred nije imao drugih, iskusnijih partijskih radnika koji bi svakodnevno bdili među borcima i radili na njihovom idejnom izgrađivanju. Naknadni partijski kadrovi koji su stizali na ovo područje kao ispomoć Pokrajinskog komiteta i Glavnog štaba NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu nisu u potpunosti mogli odgovoriti željenoj namjeni, jer su ili dolazili prekasno, ili, u nekim slučajevima, bili loše odabrani.¹⁰²⁾

Mora se takođe istaći da i partijski kadrovi koji su od prvoga dana stajali na raspolaganju Štabu odreda nisu uvijek mogli biti adekvatno upotrijebljeni kao politički radnici. Usljed velikog pritiska okupatora na slobodnu teritoriju, sve raspoložive snage Odreda morale su se u potpunosti posvetiti vojnoj problematici. U uslovima (kakvi su bili na Ozrenu) gdje se čitava slobodna teritorija morala povojničiti, jer su borbe i akcije trajale neprestano nije bilo mnogo vremena za sistematski politički rad. I sami politički komesari jedinica, koji su za ovu djelatnost bili najviše odgovorni, morali su danima bdjeti na položaju i napadati objekte ili odbijati juriše neprijatelja.

Istina, bilo je riješeno na sastanku komandnog kadra II bataljona NOP odreda — odnosno budućeg Ozrenskog odreda, održanom 18. septembra

¹⁰⁰⁾ T. Vujasinović, 16. 26, 32, 130.

¹⁰¹⁾ Među njima su bili: Spasojević Božo, Panić Stanko, Malinović Simo, Malinović Savo, Nedić Miloš, Vukelić Jovan, Jelisić Nedo, Đurić Petko, Radojčić Ignjat, Radojčić Petar, Radojčić Veso, Janković Spasoje, Janković Todor, Panić Luka, Panić Vojin, Lazarević Miloš, Gajić Milovan, Lukić Simo, Todić Cvjetin, Momirović Savo, Sarčević Zarko, Popić Boško, Peđa Relja, Gavrić Bogdan, Bajkanović Jovan, Kršić Veljko, Pejić Mićan, Panić Jovan, Stanišić Dušan, Stanojević Milutin, Đurić Rado, Đuričić Rado, Kopit Drago, Radojkić Spasoje, Radojčić Petar, Milić Miloš, Gračanlija Dušan, Kadlinović Božo, Nikolić Luka, Petković Božo, Nikolić Blažo, Gavrić Milan, Stanojević Milutin, Gavrić Bogdan i dr. T. Vujasinović, isto, 24, 26, 108, 110, 130 141.

¹⁰²⁾ T. Vujasinović, 171.

1941. godine, da se krajem istoga mjeseca napravi izvjestan predah u pogledu vođenja oružanih akcija. Ali, razlog za to nije političke prirode nego želja rukovodstva ustanka da se smanjenjem oružanih akcija poveća izvlačenje hrane na slobodnu teritoriju iz doline rijeke Bosne i Spreče. Pa i tada, dok su borci zajedno s narodom, na jednoj strani »fronta« izvaličili hranu, na drugoj su vođene žestoke borbe sa neprijateljskim posadama.¹⁰³⁾

Od akcija koje su izveli dijelovi Ozrenskog odreda, krajem mjeseca septembra i početkom oktobra, na tzv. maglajskom sektoru, valja posebno istaći:

— 28. septembra napad na domobransku posadu u selu Brodićima kod Maglaja;

29. septembra više uzastopnih napada na domobransku posadu i željezničku stanicu u selu Trbuk, usljed čega je došlo do prekida u saobraćaju;

30. septembra napad na sve vozove koji su saobraćali na relaciji Maglaj—Doboj, i potpuna obustava saobraćaja onesposobljavanjem pruge;

— između 1/2. oktobra prekid željezničke pruge na relaciji Ševarlije — Trbuk i izbacivanje iz saobraćaja teretnog voza broj 167;

— između 1/2. oktobra demonstrativni napad na Maglaj;

— 2. oktobra napad na sve ustaško-domobranske posade i željezničke stanice između Ševarlija i Trbuka;

— 3. oktobra kidanje željezničke pruge između željezničkih stanica Sjenica—Trbuk, izbacivanje iz saobraćaja oklopnog voza i potpuni prekid prometa;

— isti dan napad na brzi voz između Trbuka i Ševarlija u kome su se prevozile njemačke trupe.

Serija pomenutih napada, od kojih su neki izvedeni veoma uspešno, naišla je na širok odjek u ustaničkoj pozadini i ubrzala priliv novih boraca u redove NOP-a.

Na suprotnoj strani kod mjerodavnih organa NDH i nekih njemačkih komandi — aktivnost ozrenskih partizana shvaćena je kao »krajnja drskost četničko-komunističkih bandi«¹⁰⁴⁾ i preduzimane su najraznovrsnije mjere da se ona suzbije.

Od preduzetih mjera tokom mjeseca septembra treba posebno istaći napore Glavnog stožera domobranstva, koji je, u cilju ugušivanja ustanka,

¹⁰³⁾ Opširnije o pomenutim napadima: A VII, NDH, 4/1—18, k-3; Zb. NOR, t. IV/2, 254—257; T. Vujašinović, isto, 106—107.

¹⁰⁴⁾ Tako npr., u izvještaju kotarskog predstojnika za srez Maglaj — upućenog Velikoj župi Usora i Soli, od 4. oktobra 1941. godine stoji: »Kako se iz prednjega vidi četničko-komunistička banda zauzela je na svojim položajima velikog maha ovih zadnjih dana i noći sa svojim čestim napadajima na vlakove rušeći prugu, te ugrožava mnogo promet i javnu sigurnost putnika, naročito na otkjenu Rječice—Trbuk—Ševarlije, nanoseći veliku štetu na prugama i vlakovima. Na ovim mjestima čet. komunistička banda zauzela je vrlo dobre utvrde i položaje, iz kojih se sa našim malim vojnim snagama ne mogu istjerati. Prema dobivenim podacima ta banda je naoružana sa velikim brojem pušaka, ručnim bombama i municijom, a navodno da su prije nekih 15 dana za vrijeme napadaja na Bos. Petrovo Selo došli i do dva topa, tri mitraljeza i tovara municije koje su iznijeli u Ozren. Nadalje, da je u toku ove noći ponova ta banda pucala na naše straže kod želj. mosta preko rijeke Bosne u Maglaju, ali su odbijeni. Da bi se jednom učinio kraj tom zlu, potrebno (je) da se već jednom, ako je moguće započne sa temeljitim čišćenjem terena na kojem se nalazi ta banda, tj. čitav predjel s desne strane Bosne od Zavidovića do Doboja prema Ozrenu, jer ovako se nikad neće doći do kraja s njima.« Zb. NOR, t. IV/2, 256.

naredio da se u Doboj (dakle u neposrednu bilzinu ustanka) prebaci komanda IV domobranske divizije kako bi odatle mogla lakše rukovoditi operacijama svojih jedinica.¹⁰⁵⁾

Međutim, bez obzira na povećanu koncentraciju jedinica NDH u dolini rijeke Bosne i Spreče i napore generala Klajića, komandanta IV domobranske divizije da svojim operativno-taktičkim zahvatima prema ustaničkoj teritoriji osujeti aktivnost ozrenskih partizana, situacija se u ovom dijelu Bosne nije dala mnogo izmijeniti. I ne samo što se nisu mogle uništiti »četničko-komunističke bande« povećanom koncentracijom jedinica nego se tom mjerom nije moglo riješiti ni osnovno pitanje — obezbjeđenje nesmetanog prometa dolinom rijeke Bosne.

Na trećem savjetovanju komandnog kadra Ozrenskog odreda, održanom početkom oktobra, rukovodstvo ozrenskog ustanka stavilo je u zadatak svojim četama da još češće i energičnije ruše pruge Doboj—Maglaj i Doboj — Tuzla i da svakodnevno napadaju neprijateljske posade.

Tako su 6. i 7. oktobra napdani vojni transporti. Osmog oktobra izvršena su takođe dva napada, i to jedan na voz domobrana, a drugi na transport Nijemaca kojom prilikom su im nanijeti osjetni gubici.¹⁰⁶⁾

Uporedo sa napadima na vozove neki borci su nosili sa sobom letke i dijelili ih zarobljenim domobranima ili stanovništvu po muslimanskim selima.¹⁰⁷⁾

Neprijatelju je bilo osobito teško popraviti pruge ili telefonske linije, kada bi ih ozrenski partizani porušili, jer je to moralo da se izvodi uz jaka vojna obezbeđenja. Svaku manju grupu domobrana koja bi radila na uspostavljanju saobraćaja, partizani su redovno napadali i u više slučajeva zarobljavali¹⁰⁸⁾.

Kada su mjerodavni faktori NDH uvidjeli da se sa partizanima neće moći lako obračunati oružanim putem, onda su pokušali da to postignu propagandnim sredstvima. Oktobra mjeseca rasturani su u više navrata proglašeni u kojima se tražilo da ustanici i narod Ozrena odlože oružje i da se vrate svojim kućama¹⁰⁹⁾. Na ove proglose ustanici su po pravilu odgovorili novim, još žešćim napadima na neprijateljske posade i objekte.

Da bi, bar donekle, podigao moral svojih jedinica koje su bile stacionirane na pruzi Doboj—Tuzla, komandant IV domobranske divizije general Klajić je 20. oktobra posjetio svaku od njih. Nakon obilaska, napisao je izvještaj Ministarstvu hrvatskog domobranstva u kome je glavnu krivicu za

¹⁰⁵⁾ Prebacivanje komande 4. domobranske divizije iz Osijeka u Doboj uslijedilo je u sklopu šire političko-operativne podjele teritorije NDH do koje je došlo u drugoj polovini septembra. Cilj te podjele bio je da se postojećim divizijskim područjima tačno definišu zone dještva i precizno odrede borbeni zadaci. Prema naredenju Glavnog stožera domobranstva, od 19. septembra, grupa generala Klajića, čije je privremeno sjedište bilo u Doboju, imala je zadatak da pokriva i kontroliše teritoriju sjeveroistočne Bosne i da obezbijedi nesmetan promet željeznicom na pruzi Brod—Zavidovići i Doboj — Tuzla. Radi efikasnije upotrebe postojećih jedinica, u okviru grupe generala Klajića (koja je prešla u novu, 4. domobransku diviziju) formirane su četiri gromade, i to: gromada »Mataša«, na prostoru Dervente, gromada »Paja« na prostoru Tuzla—Bosansko Petrovo Selo i Tuzla—Kladanj; gromada »Grum«, na prostoru Rača—Zvornik i gromada »Bosnić« na prostoru Maglaj—Zavidovići. A VII, NDH, 25/1—1, k-2; 27/1—3, k-3 i 20/5—2 k-67.

¹⁰⁶⁾ T. Vujasinović, isto, 107.

¹⁰⁷⁾ A VII, NDH, 9/1—8, k-3.

¹⁰⁸⁾ Zb. NOR, t. IV/2, 310.

¹⁰⁹⁾ A VII, NDH, 20/1—7, k-3.

dotadašnje neuspjehe bacio na niži komandni kadar koji je, kako kaže, neodgovoran i slabo inicijativan. Za vojnike je konstatovao da ne znaju svoje dužnosti, da nemaju zaklone, da su prljavi, neobrijani i slabo obučeni. Na kraju izvještaja zaključio je: »Kakva je sigurnost i zašto je bilo toliko žrtava i zarobljenih, nije trebalo ni govoriti.«¹¹⁰⁾

U izvještaju generala Klajića, kao i nekim drugim izvještajima, koji potiču sa ozrenskog područja ne otkrivaju se pravi razlozi neuspjeha domobranskih jedinica. Umjesto da se otvoreno prizna snaga i hrabrost protivnika uzroci se traže na sporednom kolosijeku.

Poneseni velikim, početnim, »uspjesima države« kojoj su služili i uspjesima svojih saveznika, jedan broj generala NDH, mahom bivših austro-ugarskih oficira, nije mogao dugo vremena da shvati da unutar Trećeg Rajha, a pogotovo unutar novoformirane NDH, može postojati neka vojna snaga kojoj bi trebalo priznati status protivnika. U takvu grupu očigledno je spadao i sam general Klajić, koji će ozrenske partizane redovno nazvati »četničko-komunistički banditi«, mada je i sam najbolje znao da to ne odgovara stvarnosti.

Ne osvrćući se mnogo na to kako ih naziva protivnik i šta o njima misli štampa NDH, ozrenski partizani su — tokom oktobra mjeseca — striktno sprovodili u djelo svoj plan oružanih akcija. Da bi što izazovnije demonstriali svoju snagu, oni se više nisu zadovoljavali samo uobičajenim napadima na izolovane domobranske posade i slabije obezbijeđene vozove, nego su vršili i čitav niz borbenih dještava u neposrednoj blizini Doboja. Tako su, npr., borci Lipačke čete pod komandom Petka Đurića i Bogdana Gavrića dugo vremena držali visove sela Lipac i odatle ugrožavali saobraćaj na željezničkoj pruzi Doboj—Boljanići i Doboj—Trbuk.

Među borcima ove čete, kao i nekih drugih četa Ozrenskog odreda, postepeno su se javili takvi specijalisti za presijecanje željezničkih pruga i uništavanje neprijateljskih vozova da im nisu bili ravni ni najbolje školovani inženjerci.¹¹¹⁾

Njihovom inicijativom ozrenski partizani su, usred dana 20. oktobra, izbacili iz šina njemački transport između Karanovca i Suhog Polja i tom prilikom nanijeli velike gubitke okupatoru. Sedam dana kasnije izvršen je uspješan napad na voz domobrana kojom prilikom je bilo dosta mrtvih i ranjenih vojnika.¹¹²⁾

Prema izvještaju NDH od 31. oktobra, saznajemo da je istoga dana, između željezničke stanice Donja Paklenica — Doboj, izbačen iz saobraćaja brzi voz sa njemačkim vojnicima i da je »bilo mnogo zarobljenih i poginulih.«¹¹³⁾

¹¹⁰⁾ A VII, NDH, 6/15a—1, k-118.

¹¹¹⁾ Na tome poslu naročito su se isticali komandir Lipačke čete Bogdan Gavrić, Ignjat, Veso i Rado Radojčić.
T. Vujasinović, isto, 108.

¹¹²⁾ A VII, NDH, 27/1—5, k-3; T. Vujasinović, isto, 109.

¹¹³⁾ A VII, NDH, 41/4—3, k-143.

Ovaj, kao i uspješan napad Lipačke čete na jedan drugi transport, izvršen dan kasnije u neposrednoj blizini Doboja,¹¹⁴⁾ najbolje su potvrdili snagu i borbenu vrijednost ozrenskih partizana. Nemajući dovoljno jedinica da se obračunaju sa »četničko-komunističkim bandama« — kako su ih tada još uvijek nazivali — ustaške vlasti su morale pribjeći drugim mjerama. Od početka novembra gotovo u potpunosti je obustavljen noćni saobraćaj, a tokom dana on se odvijao u sistemu konvojâ, koje su, po pravilu, pratili specijalni oklopni vozovi i jaka vojna obezbjeđenja. U isto vrijeme, duž pruge, a naročito pored mostova i propusta, izgrađen je niz betonskih bunkera i utvrđenja gdje su smještena odjeljenja za obezbjeđenje pruge. Uporedo sa ovim, vojnim mjerama, vlasti NDH ponovo su pokušale da uspostave »kontakt« sa rukovodstvom ustanka i da ga privole na predaju¹¹⁵⁾. Međutim, slično nekim ranijim pokušajima, i ovoga puta, namjere su propale.

Mnogo brojne oružane akcije koje su izvele čete Ozrenskog odreda tokom mjeseca oktobra, pozitivno su se odrazile u više pravaca. Borbom je, u prvom redu, proširena slobodna teritorija, stečeno borbeno iskustvo, oteto novo oružje, pojačan priliv boraca, formirane nove čete, uspostavljena čvršća organska veza između pojedinih jedinica i jedinica kao cjeline i Štaba odreda. Dalje, uspješna borba je dovela do čvršćeg jedinstva između fronta i pozadine, razvijanja kurirske i obavještajne i druge službe, intenzivnije organizacije pozadine, jačanja opšteg morala ustaničke mase, intenzivnijeg razvijanja pratećih ustanova i jednom rječju, — produbljivanja uvjerenja da se samo tim putem, tj. putem borbe — može izaći na kraj sa okupatorom.

Osim unutrašnjih uspjeha, Ozrenski partizanski odred tokom oktobra mjeseca afirmisao se i na širem planu. Na njega je osobito računao Glavni štab NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu kada je pravio svoje planove za oslobođenje Klادنja, prodiranje u centralnu Bosnu i za čvršće međusobno povezivanje već postojeće slobodne teritorije u istočnoj Bosni. U duhu tih širih kombinacija Glavnog štaba, rukovodstvu Ozrenskog odreda naređeno je da pošalje oko 150—200 ljudi koji bi učestvovali, zajedno s Birčanskim odredom i dijelovima nekih četničkih snaga, u oslobođenju Klادنja. Krajem oktobra, oko 150 najboljih ozrenskih boraca krenulo je zajedno sa Pašagom Mandžićem, političkim komesarom Odreda i Todom Panićem, zamjenikom Odreda u pravcu Klادنja. Pokret ove jedinice, njeno učešće u borbama oko Klادنja i ponovni povratak na Ozren, uglavnom su određeni u našoj historiografskoj literaturi. O tome postoje i veoma brojni podaci u neprijateljskoj građi.¹¹⁶⁾

Međutim, manje je pisano o tome — šta je značio odlazak ove jedinice (iako privremen) sa područja Ozrenskog partizanskog odreda. Sudeći po daljoj aktivnosti Ozrenskog odreda u napadima na neprijateljske komunikacije, izgleda da se u vojničkom smislu nije mnogo osjećalo odsustvo boraca koji su krenuli prema Klادنju¹¹⁷⁾. Ali, gledano kroz političku prizmu —

¹¹⁴⁾ A VII, NDH, 1/1—1, k-4; T. Vujašinović, isto, 109.

¹¹⁵⁾ T. Vujašinović, isto, 110.

¹¹⁶⁾ A VII, NDH, 28/1—12, 29/1—12, 29/1—18, 30/1—8, k-3 i 1/1—3, 3/1—1, k-4.

bio je to veliki gubitak za Odred, jer su sa Ozrena krenuli mahom članovi Partije, istaknuti komandiri jedinica i, po pravilu, probрани borci. Njihov odlazak doveo je do niza personalnih izmjena naročito u vojnoj strukturi Odreda.¹¹⁸⁾ Iako se kasnije većina boraca vratila na područje slobodne teritorije Odreda¹¹⁹⁾ oni se više nisu uključivali na predašnja mjesta, već je iz tog sastava, odlukom Štaba odreda, formiran Udarni (4.) bataljon.¹¹⁹⁾

U borbama u toku novembra i decembra ovaj bataljon je odigrao značajnu vojničku ulogu, jer se nalazio na dijelu ozrenskog »fronta« (Sižje—Podsjelovo) koji je u posljednja dva mjeseca 1941. godine bio veoma ugrožavan neprijateljskim snagama.

Poslije dva snažna napada na neprijateljske vozove, koje su izvršile jedinice Ozrenskog odreda krajem mjeseca oktobra, mjerodavni faktori NDH, a osobito Glavni stožer domobranstva, odlučili su da se na područje IV domobranske divizije upute nove snage koje bi, zajedno s postojećim, preuzele inicijativu i deblokirale ugrožene pruge.¹²⁰⁾

U zoru 15. novembra iz doline rijeke Bosne i Spreče započeo je snažan napad ustaško-domobranskih snaga na položaje ozrenskih partizana. Pravač glavnog udara išao je od Doboja prema selu Lipac. Akcijom je rukovodio lično Salko Alikadić, potpukovnik. Iako je raspolagao podacima II domobranskog zbora prema kojima je izlazilo da na Ozren planini ima oko 3.000 dobro naoružanih »odmetnika«, on nije krijo vjeru u svoj uspjeh. Prvog dana borbe njegove su čete, podržane jakom artiljerijom, postigle uspjesne uspjehe na sektoru sela Lipac, ali su u međuvremenu izgubile posadu u reonu Gavrića Brdo. Sesnaestog novembra, smišljenom akcijom ozrenskih partizana bile su uništene ili protjerane u dobojsko predgrađe i ostale Alikadićeve snage. Samo-

¹¹⁷⁾ Da bi omogućili lakše prebacivanje svoje jedinice prema Kladnju, ozrenski partizani bili su, krajem oktobra, izuzetno aktivni. Tako su 28. oktobra izvršili napad širih razmjera na prugu Tuzla—Doboj i uništili putnički voz. Dva dana kasnije napali su brzi voz na pruzi Doboj—Maglaj. U oba napada uništen je dobar broj neprijateljske žive sile i zaplijenjene su znatne količine oružja, municije, novca i druge robe.

Zbog ovih napada i ugroženosti terena na pruzi Doboj—Maglaj—Sarajevo, naređeno je:

a) Da zapovjednici zdrugova III zbora najžurnije prouče i preduzmu najdjelotvornije mjere za što bolje osiguranje prometa na ovoj pruzi.

b) U ovu svrhu predvidjeti za pojedine vlakove dovoljno jaku vojničku pratnju sa strojnicama, organizirati stalnan nadzor pruge putem oklopnih vlakova, koristiti na osetljivim dionicama lokomotive-izvidnice, povećati broj ophodnje i poboljšati službu izvještavanja, kao i po potrebi uzeti taoce u vlakove.

c) U većim postajama držati u pripremi pokretne pričuve sa potrebnim prevoznim sredstvima za brzo premještanje. O preduzetim mjerama izvjestiti Glavni stožer.

A VII, NDH, 2/1—1, k-4; T. Vujasinović, isto, 120.

¹¹⁸⁾ U borbama kod Kladnja izginuo je izvjestan broj boraca (3—4) iz Ozrenske jedinice. Među njima je bio ranjen, a zatim brzo preminuo i Petar (Pejo) Marković, husinski rudar, jedan od prvoboraca Ozrenskog odreda. Njegova smrt je kasnije inspirisala Miloša Popovića — Đurina da napiše pjesmu »Konjuh planinom«.

Jedan dio boraca, koji su bili teže ranjeni, zajedno s Pašagom Mandžićem, prebačen je u Šekoviće i na njih Odred nije mogao dugo vremena računati. Zajedno s borcima koji su se na Ozren vratili, došla je i jedna grupa zeničkih radnika.

T. Vujasinović, isto, 121—128.

¹¹⁹⁾ O formiranju ovog bataljona T. Vujasinović piše:

»Osnov toga bataljona činili su ljudi iz one udarne grupe koja je išla na Kladanj. Nju smo popunili dvema četama Trebavaca... Za komandanta smo postavili Miloša Popovića, za komesara Peru Dokića, za komandire četa Dušana Stanišića, Miloša Kupresa, Mišu Ignjatovića i Nikolu Celića. Taj bataljon nije imao pred sobom nekog jakog neprijatelja, i zato je, pored obezbeđenja položaja između Sižja i Podsjelova, trebalo da posluži kao neka vrsta vojno-političke škole za mlade kadrove i da u neku ruku bude odredska rezervna«.

T. Vujasinović, isto, 130.

¹²⁰⁾ U tom cilju bila je 13. novembra prebačena na sektor Doboja 3. bojna, 2 pešadijske pukovnije i 13. satnija 11. pješadijske pukovnije.

A VII, NDH, 10/1—10, k-4.

uvjerena Alikadićeva akcija od koje je, izgleda, mnogo očekivao i sam Pavelić, skupo je stajala ustaško-domobranske snage. Na bojištu je palo oko 90 neprijateljskih vojnika na čelu sa p. pukovnikom Alikadićem, satnikom Zvonkom Jelušićem i zloglasnim ustašom Hasanom Mujanovićem. Zarobljeno je oko 100 domobrana i tri oficira. Najdragocjenije partizanima bio je plijen u oružju i to pet bacača mina, 6 teških i 18 lakih mitraljeza, oko 160 pušaka, nekoliko sanduka municije, zatim više telefona i druge vojne opreme. Gubici partizana iznosili su 10 mrtvih i 10 ranjenih.¹²¹⁾

Nakon Alikadićevog poraza, druga polovina novembra protekla je u relativnom miru. Istina, i dalje su ozrenski partizani vršili uobičajene napade na neprijateljske konvoje¹²²⁾, ali nije bilo nikakvih spoljnih znakova na osnovu kojih bi se moglo zaključiti da je u bliskom izgledu neka šira ofanziva protivnika. Međutim, dok je običnom posmatraču izgledalo da se komanda IV domobranske divizije pomirila sa svojom lošom vojničkom perspektivom u dolini rijeke Bosne i Spreče, za to vrijeme vršene su pripreme širih razmjera za definitivnu likvidaciju ozrenskih ustanika.

U dogovoru sa vladom NDH i Glavnim stožerom domobranstva na tome je, još početkom novembra, započeo raditi general Iser, zapovjednik II domobranskog zbora. Tokom mjeseca pažljivo su proučavani podaci o ozrenskim ustanicima, razrađivan je operativno-taktički plan i prebacivane su jedinice u dolinu Bosne i Spreče. Uoči napada na slobodnu teritoriju Ozrena — 3. decembra — sleglo se u reonu Tuzla — Gračanica — Doboj — Maglaj preko 7.000 neprijateljskih vojnika koji su stupili u akciju u tri operativne grupe.¹²³⁾

U borbenoj zapovijesti, kojom su tačno precizirani bliži i dalji zadaci svakoj jedinici, istaknuto je:

¹²¹⁾ A VII, NDH, 15/1—13, 17/1—7, 16/1—2, k-4; 13/15-1, k-1701; 22/17—2 do 14, k-61a i 9/1—7, k-1998.

¹²²⁾ U akcijama na uništavanju neprijateljskih vozova istakao se naročito u drugoj polovini novembra, Luka Panić, komandir Boljaničke čete. On je 24. XI postavio seriju mina na pruzi Doboj—Tuzla, u blizini Boljanica i tom prilikom napravio pravi lom na neprijateljskom konvoju. Zb. NOR, t. IV/2, 154—155.

¹²³⁾ Prvu grupu, koja je pošla u borbu sa linije Maglaj—Trbuk, sačinjavali su: Stožer I. pješačke pukovnije; 1, 4. i 5. bojna iste pukovnije; posada Maglaja (1/2 satnije); 1/2 satnije Sarajevske doknadne bojne; brdski vod 2. bojne Vojne krajine (bez jednog odjeljenja), 3. topnički odjel (bez 3. bitnice). Prema nekim podacima, ova grupa je raspolagala sa oko 2.400 vojnika, nešto oko 2.000 pušaka, 110 puškomitraljeza, 18. mitraljeza, 8 haubica, 2 brdska i 8 protivtenkovskih topova i jedan broj minobacača.

Druga grupa je imala polazni položaj u reonu Doboj i nju su sačinjavali: Stožer 5. pješačke pukovnije, 3. pohodna bojna hrvatske legije, 3 bojna 2. pješačke pukovnije, 1. bojna i 13, 14. i 15. satnija 5. pješačke pukovnije, 10 topnički odjel (bez 2. bitnice i 1. voda 1. bitnice) brdski vod 5. bojne Vojne krajine (bez 1 odjeljenja), oklopni vod (troja bojna kola) i 2 oklopna vlaka. U sastav ove grupe došla je 3. decembra i 3. bojna 3. pješačke pukovnije. Sveukupne snage ove grupe iznosile su oko 3.000 vojnika, 2.700 pušaka, 98 puškomitraljeza, 34 mitraljeza, 8 haubica, 4 brdska topa i 8 protivtenkovskih topova, 13 minobacača i 3 laka tenka.

Treću grupu sa polaznim položajem na relaciji Doboj—Boljanica sačinjavale su 3 ustaške bojne, 1 vod haubica, 2. bitnica 4. topničkog odjela. U ovoj grupi je bilo oko 1.500 ustaša, 100 automatskih oružja, 6 haubica i laki tenk.

Neposredni komandanti prve dvije grupe bili su komandanti odgovarajućih pukovnija, a treće ustaški potpukovnik Juca Rukavina. Pored navedenog, komandantu 4. domobranske divizije stajale su na raspolaganju: 3 bitnice 3. topničkog odjela, 1 bitnica 4. topničkog odjela i 2. bitnica 10. topničkog odjela. U rezervi, za osiguranje Doboja i komunikacija bile su: 3. bojna 5. pješačke pukovnije, 24. satnija 3. pješačke pukovnije, prva satnija 8. pješačke pukovnije (bez 1 voda), 14 satnija, 2. pješačke pukovnije, 13. satnija 11. pješačke pukovnije i 4, 6, i 8 štrafunski vod sa 2 brdska i 8 protivtenkovskih topova. A VII, NDH, 1/1—1, k-54; A. Đonlagić, Ozrenska operacija (od 3—12 decembra 1941), Vojnoistorijski glasnik, 6/1956, 3—36.

»Odmetničko-četničke i komunističke bande već duže vremena uznemiravaju sa Ozrena planine naš željeznički promet, uništavaju brzoglasne i brzobojne linije, napadaju razbojnički na naša sela i vlakove i uopće smetaju konsolidiranju prilika u Bosni.

Da bi se sa ovim bandama definitivno obračunalo izvršit će se koncentričan pohod na Ozren planinu u cilju uništenja navedenih bandi i njihovih gnijezda¹²⁴⁾.

Glavna zapovijest je, kasnije, dopunjena sa nekoliko takozvanih »naputaka«, u kojima se pobliže govori o protivniku, njegovoj borbenoj vrijednosti, postupku jedinica sa zarobljenicima, zaplijenjenoj imovini i dr. Tako se npr., u jednoj dopunskoj zapovijesti kaže:

»Četničko-komunistički protivnici u Ozren planini imali su u posljednje vrijeme nekoliko lokalnih uspjeha, uslijed kojih su postali veoma drski, smioni, žilavi, podli i lukavi. Oni su stručnjački raspoređeni, te imaju i svojih organiziranih položaja. Naoružanje je odlično. Imaju čak i nekoliko bacača. Sa municijom stoje dobro. Imaju i kacige¹²⁵⁾.

Zato, preporučuje zapovijest, protivnika treba tući njegovom taktikom »sa puno lukavstva i velikom oprezom«.

Vjerujući u apsolutni vojnički uspjeh svojih jedinica, mjerodavni ustaško-domobranski komandanti nisu ni pomišljali da prema ustanicima treba djelovati drugačije, osim putem sile i bespoštednog terora. U tom cilju svim jedinicama bilo je dostavljeno uputstvo sljedeće sadržine:

»Postupak četa u akciji:

a) svaki koji bude na operativnom području nađen sa puškom ili se kod njega nađe streljivo ili drugo ubojito tvorivo ima se odmah smaknuti.

b) građani bez puške, bez obzira na godine starosti i na pol, koji budu uhvaćeni na operativnom području izvan sela — naročito u šumi, smatrati ih kao jatake, uhvatiti ih i otpremiti u Doboju radi dalje otpreme.

c) pretresti sve kuće.

Po jednu pogodnu zgradu (tvrđi materijal) u selu sačuvati za potrebe budućih oružničkih postaja.

d) svu hranu, slamu i stoku čuvati od paljevine i zatiranja. Pomoću oružničkih patrula i za ovu svrhu određenog ljudstva prikupiti i slati u Doboju opskrbnom skladištu sve što se od hrane, stoke i ostalih životnih potreba nađe na terenu.¹²⁶⁾

Dakle, namjera neprijatelja bila je da svojim velikim vojnim poduhvatom uništi ne samo Ozrenski partizanski odred nego i njegovu pozadinu.

Iako je operacija »Ozren« spremana u velikoj tajnosti, ona je otkrivena blagovremeno od strane partizanske obavještajne službe u Doboju. Nakon proučavanja primljenih podataka, Štab ozrenskog partizanskog odreda održao je vojno savjetovanje na kom je donijeta odluka da se jedinice ne

¹²⁴⁾ A VII, NDH, 1/1—10, k-54.

¹²⁵⁾ A VII, NDH, 1/1—15, k-54.

¹²⁶⁾ A VII, NDH, 1/1—13, k-54.

povlače sa postojećih položaja, već da se suprotstave okupatoru odsudnom odbranom. Na donošenje takve odluke presudno su uticala dva faktora. Prvo, Odred je bio toliko povezan sa pozadinom (borci su, po pravilu, branili svoja sela) da se nije mogla zamisliti druga taktika, osim one kojom se po svaku cijenu brani slobodna teritorija. Drugo, niz ranijih vojničkih uspjeha bio je toliko podigao moral ozrenskih boraca, da su oni, i ovog puta, dočekali okupatora sa puno samopouzdanja.

Vojnu snagu Odreda sačinjavali su u to vrijeme četiri bataljona sa oko 1000 boraca. Od naoružanja Odred je imao 900 pušaka, 30 puškomitraljeza, 8 mitraljeza, 3—4 minobacača i relativno male zalihe municije.¹²⁷⁾

Njegovu teritoriju 3. decembra započelo je napadati oko 16. ustaško-domobranskih bojni, koje su, prema nekim podacima, raspolagale sa blizu 360 automatskih oružja, 20 minobacača, 66 raznokalibarskih topova, 6 bornih kola i dva oklopna voza.¹²⁸⁾

U borbama, koje su trajale neprekidno sve do 12. decembra, Odred se žilavo branio. Iako je u direktnim okršajima izgubio nekoliko vrsnih komandira četa i znatan broj boraca, nije se osjetnije povlačio.¹²⁹⁾ Uz velike napore, komandantu operacije »Ozren« generalu Arturu Gustaviću pošlo je za rukom da zaposjedne nekoliko uporišta Ozrenskog odreda (Ruj, Bojića Kamen, Lipačke Glavice) i da za izvjesno vrijeme obezbijedi nesmetan promet na željezničkoj pruzi Doboj—Tuzla i Doboj—Teslić. Međutim, sve je to skupo plaćeno ljudstvom i materijalom koji su u devetodnevnim decembarskim borbama izgubile ustaško-domobranske bojne. Da operacija »Ozren« nije uspjela, pokazuje Dnevnik IV domobranske divizije, kao i izvještaj generala Isera od 22. decembra.¹³⁰⁾

Poslije iscrpljujućih borbi iz prve polovine decembra, Ozrenski partizanski odred je bio neko vrijeme u stanju oporavljanja i unutrašnje konsolidacije, a zatim je, krajem decembra, ponovo ispoljio izvanrednu vojničku aktivnost. U tom vremenu još više je proširio svoju slobodnu teritoriju (oslobodio Vozuću, Stog i Krivaju) i bio na putu da se tješnje poveže sa Romanijskim partizaniskim odredom. Ambicije u ovom pravcu najviše su omeli četnici kapetana Dragoslava Račića (tzv. »Cerska brigada«) koji su, po zauzimanju Olova od strane partizana, prodrli u dolinu rijeke Krivaje i započeli sa pljačkom po muslimanskim selima. Pokušaji Štaba ozrenskog odreda da udruženi idu u zajedničke akcije na neprijateljska uporišta, nisu dali nikakve pozitivne rezultate. U 1942. godinu Ozrenski partizanski odred je ušao sa dosta brojnim vojnim snagama, ali i sa nedovoljno definisanim stavom u pogledu daljeg odnosa prema četničkom pokretu.

¹²⁷⁾ A Donlagić, isto, 15.

¹²⁸⁾ T. Vujasinović, isto, 168.

¹²⁹⁾ Poginuli su: Dušan Stanišić, komandir 1. čete 4. bataljona, Stanko Panić, komandir 1. čete 2. bataljona, Milan Gavrić, komandir Lipačke čete, kao i nekoliko desetina boraca. Osim poginulih, izbačeno je iz stroja i oko 80 drugih boraca koji su bili teže i lakše ranjeni. Prema ustaško-domobranskim dokumentima, cijeni se da je u operaciji »OZREN« uništeno oko 300 ustanika. Ova brojka je svakako pretjerana, osim ako nemamo u vidu i uništavanje civilnog stanovništva. *Zb. NOR*, t. IV/2, 533; T. Vujasinović, isto, 162—169.

¹³⁰⁾ U zaključku izvještaja o operaciji »Ozren« general Iser piše: »Ova i ovakva akcija osim žrtava u ljudstvu i milionskih šteta (po nekoliko desetina miliona svakog polumjeseca) — u najvećoj mjeri šteti našem ugledu i državnim prohibitcima«. *Zb. NOR*, t. IV/2, 496—503 i 530—531.

b) Rad partijske organizacije na učvršćenju ustaničkih jedinica — formiranje okružnih komiteta

Uporedo sa pojavom i razvitkom ustanka, odvijao se čitav niz promjena na polju unutrašnje strukture i djelovanja organizacije KPJ u Bosni i Hercegovini. Te promjene su bile uslovljene, s jedne strane, logikom razvika samog ustanka, a s druge, nastojanjem okupatora da baš u tom, za Partiju najsudbonosnijem trenutku, zada odlučan udarac.

Rad KPJ, od okupacije do ustanka, bio je ispunjen neobično živom i mnogostranom aktivnošću. Ona u to vrijeme: lecima, proglasima, živom riječju i na druge načine poziva narod na otpor protiv okupatora, budi u njemu vjeru u sopstvene snage, ustaje protiv masovnog terora i pokolja i, što je najvažnije, i sama se svim svojim bićem orijentiše na oružane pripreme ustanka. Te pripreme su bile naročito forsirane nakon sjednice Pokrajinskog komiteta od 13. jula, na kojoj je bio razrađen i plan oružanih akcija za pojedina područja u Bosni i Hercegovini. U vezi s realizacijom toga plana, dašlo je i do masovnijeg pomjeranja partijskih kadrova iz gradova u pravcu budućih ustaničkih centara.

U času izbijanja ustanka organizacija KPJ na području istočne i centralne Bosne ima sljedeći razmještaj: u Sarajevu se nalazi sjedište Pokrajinskog komiteta na čelu sa Svetozarom Vukmanovićem, Isom Jovanovićem i Borišom Kovačevićem. Ostali članovi najvišeg partijskog rukovodstva za Bosnu i Hercegovinu bili su upućeni kao ispomoć oblasnim partijskim rukovodstvima. Tako su npr., bili: Avdo Humo u Hercegovini, Đuro Pucar u Bosanskoj krajini a Uglješa Danilović u tuzlanskoj oblasti. Pored »okrnjenog« PK, u Sarajevu je u isto vrijeme djelovao Mjesni komitet KPJ sa nizom partijskih organizacija i ćelija iz kojih je već bio izašao dobar broj članova u susjedne regione gdje je trebalo započeti ustanak. Štab sarajevske oblasti, na čelu sa Slobodanom Principom i Hasanom Brkićem, nalazio se u selu Luke sa zadatkom da odatle rukovodi i koordinira oružanim akcijama na Romaniji, Jahorini i u sjeverozapadnom dijelu sarajevske oblasti. Štab za tuzlansku oblast našao se u vrijeme otpočinjanja ustanka u Šekovićima i u toku avgusta mjeseca imao je prilično slabe kontakte sa svojim sreskim štabovima na Majevidi i Ozrenu. Partijsko članstvo iz Bijeljine, Brčkog, Tuzle, Doboja, Maglaja i nekih drugih mjesta također je, u najvećem broju, napustilo gradove i direktno se našlo u prvim borbenim akcijama.

Od šest ustaničkih regiona istočne Bosne, najviše članova KPJ imali su Romanija i Majevidica sa Semberijom i Bosanskom Posavinom, a najmanje kalinovičko-jahorinski kraj i područje sjeverozapadno od Sarajeva. Kada se ide od jednog do drugog ustaničkog centra, primjećuje se da je i u pogledu kvaliteta partijskog kadra postojala osjetna razlika. Ozrenski kraj imao je npr., priličan broj članova KPJ, ali je među njima bilo malo onih koji su imali duže revolucionarno iskustvo. Suprotno tome, Birač je imao daleko manje domaćih članova, ali je pred otpočinjanje oružanog ustanka ovdje došao Oblasni komitet KPJ za tuzlansku oblast, pa je situacija bila povoljnija. Romanija i Majevidica sa Semberijom i Bosanskom Posavinom imale su sličnu situaciju u pogledu broja i kvaliteta partijskog kadra, ali su zato, među njima, postojale osjetne razlike u tzv. objektivnim uslovima.

U prva tri mjeseca oružane borbe, partijsko članstvo u svim regionima istočne Bosne angažuje se, uglavnom, na rješavanju vojnih problema ustanka. Zbog toga, kao i zbog pojačanog pritiska okupatora i ustaša, mnoge partijske organizacije nisu u mogućnosti da se bave vlastitim kadrovskim uzdizanjem. Organizovana ćelijska aktivnost nastavlja se samo u nekim gradovima i u onim ustaničkim središtima gdje su se našli brojniji i iskusniji komunisti. Tokom avgusta mjeseca, pa i kasnije, situacija je bila takva da su mnogi pripadnici KPJ, usljed kidanja partijskih veza, morali da djeluju samostalno i nezavisno od svojih rukovodstava.¹³¹⁾ Slično je bilo i sa nekim ustaničkim štabovima.

U ovo vrijeme osobito je bio otežan rad delegata CK KPJ Svetozara Vukmanovića, jer je dobar broj njegovih najbližih saradnika dopao ustaških zatvora (Iso Jovanović, Lepa Perović, Radojka Lakić i dr.) ili morao da napusti Sarajevo i da ide na oslobođenu teritoriju. Da bi nekako prebrodio nastalu krizu, Vukmanović je pozvao Uglješiu Danilovića da se vrati iz Tuzle. Međutim, i Danilović je proveo u Sarajevu samo nekoliko dana, pa je morao ići u Hercegovinu da rukovodi tamošnjim ustankom. U toku avgusta i septembra mjeseca Vukmanović je praktično predstavljao i delegata CK KPJ i Pokrajinski komitet za Bosnu i Hercegovinu. Do takvog stanja stvari došlo je iz više razloga. Prvo, na sjednici Pokrajinskog komiteta od 13. jula nisu podrobnije razmotreni svi modaliteti rukovođenja ustankom u Bosni i Hercegovini. Drugo, Vukmanović je pošao od pretpostavke da će za ustanak biti korisnije ako većina članova Pokrajinskog komiteta napusti Sarajevo i pođe u pojedine oblasti. Treće, nije se ni moglo predvidjeti da će pojedini komunisti — rukovodioci pasti tako brzo u ustaško-okupatorske zatvore.

Nakon raspoređivanja partijskih kadrova po oblastima Vukmanović se osobito puno bavio sabotazama i diverzijama po gradovima. U vezi s tim, postavljao je pred neke partijske organizacije isuviše teške i odgovorne zadatke. Tako je, npr., od komunista u Željezničkoj radionici i Ložionici u Sarajevu i od komunista u Zenici tražio da prethodno unište razna industrijska postrojenja i objekte, pa da tek onda napuste gradove i formiraju partizanske odrede. Kada mu je saopšteno da se ovi zadaci ne mogu izvršiti, pozvao je partijske sekretare, zaprijetio im kaznama i raspuštanjem organizacija. Nakon naknadnih intervencija, komunisti su pošli u akcije. U Željezničkoj ložionici u Sarajevu izvršena je manja diverzija (bačena je paklena mašina u parni kotao), ali je partijska organizacija u Zenici bila u toku priprema provaljena i većina njenih članova pobijena ili pohapšena. Provala u Zenici, kao i zatvaranje nekih komunista, povezanih sa diverzijom u Sarajevu, negativno se odrazilo na razvitak ustanka, kao i na omasovljenje Partije u sarajevskoj oblasti. Nakon obračuna u Zenici, udvostručena je kontrola nad svim preduzećima i objektima koji su bili od interesa za okupatora.

Iz ovoga perioda datiraju i neka pisma Svetozara Vukmanovića, upućena J. B. Titu i CK KPJ, u kojima se govori o oportunističkom držanju par-

¹³¹⁾ Takvih primjera je bilo na području svih ustaničkih centara, a naročito na Majeveci, Ozrenu i u kalinovačko-jahorinskom kraju.

tijske organizacije u Bosni i Hercegovini.¹³²⁾ Smatrajući da sadržaj pisma odražava stvarno stanje, CK KPJ šalje u ove krajeve nekoliko iskusnijih komunista koji su se momentalno nalazili u Zagrebu nakon povratka iz španskog građanskog rata. Nema sumnje da je dolazak ovih ljudi predstavljao znatno pojačanje partijskoj organizaciji u Bosni i Hercegovini.¹³³⁾

Dvadeset trećeg septembra pobjegli su iz ustaškog zatvora u Sarajevu: Iso Jovanović, Vaso Miskin, Milutin Đurašković i Nisim Albahari i ubrzo se prebacili na oslobođenu teritoriju Romanijskog partizanskog odreda. Nakon njihovog bjekstva, kao i nakon prebrođavanja nekih drugih privremenih kriza i zatvaranja kruga partijskim provalama, u Sarajevu je ponovo došlo do izvjesnog konsolidovanja partijskih redova. Stanje se osobito popravilo nakon dolaska Avda Hume, koji se vratio iz Hercegovine na zahtjev Svetozara Vukmanovića da pruži ispomoć sarajevskoj partijskoj organizaciji.

Svetozar Vukmanović i Avdo Humo su, uz prisustvo još nekih rukovodećih članova KPJ, održali 15. septembra sastanak u Sarajevu na kome su po prvi put nakon podizanja ustanka, svestranije razmatrali vojno-političku situaciju u Bosni i Hercegovini i donijeli nekoliko zaključaka o potrebi preorijentacije rada partijske organizacije s obzirom na nove uslove djelovanja¹³⁴⁾.

Prvo, utvrdili su da se međunarodni položaj Njemačke i njenih saveznika pogoršava sve više na vojnom i političkom planu. Zbog velikog angažovanja na istočnom frontu, Njemačka nema dovoljno snaga da se radikalnije obračuna sa ustaničkim pokretima u porobljenim zemljama. U tom pogledu Jugoslavija, a posebno Bosna i Hercegovina, predstavljaju eklatantan primjer. Da bi nekako spriječili opštenarodne ustanke, njemački i talijanski okupatori se služe raznim sredstvima. Tako se, npr., kaže: »Njemačka ide sada zatim da pocijepa srpski narod tako da se on međusobno uništava. Ona nastoji da nas izoluje od masa koje su već otvoreno stupale sa nama na put oružanog ustanka. Takva politika Njemač(kog) okupatora vidi se jasno i kod nas u Bosni. Njemački okupatori u poslednje vrijeme hapse i razoružavaju ustaše koji vrše strahoviti pokolj nad srpskim narodom u Bosni. Oni se time žele prikazati kao oslobodioci srp(skog) naroda ispod terora ustaša. Istu politiku vode i italijanski okupatori u Hercegov(ini). Italijani su iskoristili težak međunarodni položaj Njemačke i oteli joj čitavu Dalmaciju i Hercegovinu. I oni hapse i razoružavaju ustaše želeći se prikazati kao oslobodioci ispod terora ustaša. Namjera i jednih i drugih okupatora je jasna. Oni žele da na svaki način odvuku mase srpskog naroda od nas. S druge strane oni ubacuju u redove naše partizanske vojske razne komitske, četničke i pljačkaške bande koje pljačkaju muslim(anska) sela i izazivaju razdor između muslimana i Srba i na taj način sprečavaju zajedničku borbu, ovih protiv okupatora. U poslednje vrijeme se pojave ovih bandi povećavaju iz razloga što muslim(ani) sve više počinju prelaziti na stranu ustanika, pošto su se uvjerali da naša partizan(ska) vojska se bori i za njihovu slobodu i pošto vide da se odnosi između Njem(ačke) i Turske svakim danom sve više zaoštavaju.«¹³⁵⁾ Drugo,

¹³²⁾ Arhiv Instituta za radnički pokret, Beograd, Fond CK KPJ, sig. 27/1941.

¹³³⁾ Među njima su bili Kosta Nađ, Petar Drapšin, Mihajlo Milosavljević i dr.

¹³⁴⁾ U nekim memoarskim sjećanjima, kao i u objavljenoj Hronologiji Vojnoistorijskog instituta, str. 100 ovaj sastanak je poznat pod nazivom: Sastanak PK KPJ za BiH od 15. septembra 1941. godine.

¹³⁵⁾ AIRPS, Zbirka PK KPJ za BiH, Inv, br. 58/7721.

na sastanku je ukazano da »... Sve te promjene koje su nastale u međunarodnom položaju Njemačke i u vezi s tim promjenama koje su nastale u politici okupatora u našoj zemlji, moraju jasno uočiti sve naše part(iske) organizacije. Mi moramo preko naših part(ijskih) organizacija raskrinkati sve te podle namjere okupatora i ukazati muslimanima i Srbima kao i Hrvatima, da pravi uzrok te promjene politike okupatora leži u njihovoj slabosti i nemoći da uguše opšti narodni ustanak. Mi moramo u vezi s tim objasniti masama da baš zbog te slabosti trebamo udariti još jače i konačno otjerati okupatora iz naše zemlje. Pri tome se moramo čuvati svakog skretanja ulijevo, jer ćemo inače samim tim ići u susret željama okupatora koji žele da nas izoluju od masa. Moramo jasno imati pred očima da našu partizansku vojsku ne sačinjavaju samo komunisti već pripadnici svih partija«¹³⁶⁾. Treće, održavanje sastanka proteklo je u znaku davanja najšire podrške partijskim rukovodstvima i kadrovima koji su na svojim područjima isticali u prvi plan oslobodilačke ciljeve NOB-e i u isto vrijeme oštre kritike onih partijskih foruma i vojnih rukovodstava koje su se zanosila tzv. lijevim skretanjima. U zaključcima sastanka se izričito kaže: »Mi moramo jasno imati pred očima da našu partizansku vojsku ne sačinjavaju samo komunisti već pripadnici svih partija... To razbacivanje lijevim frazama ustvari je kontrarevolucionarno. To moraju shvatiti sve partijske organizacije«¹³⁷⁾.

U vezi sa izloženom analizom, koja je razmatrana na tom sastanku, zaključeno je da rad partijske organizacije treba usmjeriti, uglavnom, u tri pravca:

a) i dalje nastaviti propagandno-agitacioni rad putem usmene i pisмене riječi, ali preduzeti sve mjere da pri tome ne padaju komunisti u ruke ustaške policije.

b) pružiti što veću pomoć partizanskoj vojsci u hrani, odjeći, novcu, sanitetskom materijalu i dr.

c) u vezi sa sve većom nestašicom hrane, naročito u većim gradovima, razviti pokrete i demonstracije za hljeb, objašnjavajući narodu da su hranu odnijeli okupatori i da su oni glavni krivci za loš životni standard građana.

»Što se tiče većih akcija vojničke prirode za sada ih ne izvoditi (misli se na okupirane gradove, primjedba Z. A.) već čitav rad u vojnom pogledu svesti na ovo: Formirati odrede po svim gradskim četvrtima, odrediti njihove komandire, naoružati (ih) i izraditi detaljne planove za akcije, odnosno za zauzimanje pojedinih objekata u gradu prilikom napada naše partizanske vojske na dotični grad ili u bilo kojem drugom slučaju«¹³⁸⁾.

Ako se pogleda u cjelini sve ono što je razmatrano na sastanku od 15. septembra, onda se najbolje vidi u kojim se pravcima kretala partijska aktivnost u to vrijeme.

¹³⁶⁾ Isto, str. 2.

¹³⁷⁾ Isto.

¹³⁸⁾ Isto, str. 3.

Poslije održane sjednice, Vukmanović je boravio još nekoliko dana u Sarajevu, a zatim je, zajedno sa Slobodanom Principom, komandantom Štaba sarajevske oblasti, otputovao u Stolice na vojno-političko savjetovanje CK KPJ.

Od Stoličkog savjetovanja pa sve do proljeća 1942. godine, partijsko-politička djelatnost u istočnoj Bosni odvija se u znaku produbljanja ciljeva NOB-e, podmlađivanja kadrova, uspostavljanja novih veza, objedinjavanja fronta i pozadine, traženja novih najadekvatnijih organizacionih rješenja i dr. Primjetno je da se u pomenutom periodu osjeća jedan opšti preporod u životu i radu partijske organizacije. Ovaj preporod nosi uglavnom, partijsko članstvo na terenu koje postaje motorna snaga vojne i političke aktivnosti pokreta. Ovim se ne želi umanjiti značaj pojedinih rukovodstava osobito Pokrajinskog komiteta, ali se mora istaći da oni ne bi uspjeli u svome radu da nisu imali široku podršku u partijskoj bazi u patriotski raspoloženom građanstvu.

U pogledu rada KPJ na oslobođenom području, naročito je došlo do značajnog preokreta poslije izlaska nekoliko članova PK na Romaniju i povratka bosanskohercegovačke delegacije sa Septembarskog savjetovanja. Uvidjevši da je ustanička masa prilično heterogena, vojna i politička rukovodstva, a naročito Pokrajinski komitet, su nastojali da partijsko-političkom aktivnošću izmijene postojeće stanje. U tom sklopu su rasformirani oblasni komiteti za sarajevsku i tuzlansku oblast i, namjesto njih, formirano šest okružnih komiteta. Njihova djelatnost se, uglavnom, poklapala sa djelatnošću i prostorom šest partizanskih odreda. Da bi uspostavio jednoobraznost u radu i strukturi partijske mreže, Pokrajinski komitet je često praktikovao da svoje organizacije i članstvo obavještava o svim važnijim događajima i promjenama na vojnom i političkom planu. Tako su, npr., članovi KPJ bili informisani sa sklapanjem partizansko-četničkog sporazuma u Drinjači, ishodom razgovora na konferenciji u Vlasenici, s destruktivnim radom pojedinih četničkih vođa u redovima partizanske vojske, njihovim sabotiranjem borbe, pregovorima četničkih oficira sa okupatorom, sa zločinima četnika nad muslimanskim stanovništvom itd.¹³⁹⁾

Osim dokumenata informativne prirode, od Pokrajinskog komiteta i Glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu poticala je i tzv. usmjerivačka ili direktivna djelatnost. Iz toga treba posebno spomenuti novembarsko pismo.¹⁴⁰⁾ »Svim okružnim komitetima za Bosnu i Hercegovinu« sa potpisom Svetozara Vukmanovića i pisanu direktivu za rad partijskih organizacija u vojsci pod nazivom »Zadaci partijskih organizacija u partizanskim jedinicama«¹⁴¹⁾ sa potpisom PK KPJ. Pošto će o pismu biti riječi kasnije, ovdje ćemo samo iznijeti, ukratko, sadržaj novembarske direktive »Zadaci...«, jer nam se čini da je ona za problem, koji obrađujemo, posebno značajna. Prvo, u direktivi se konstatuje da se — usljed brzog sloma njemačkog fašizma, s jedne strane, i dubokog i burnog nezadovoljstva napaćenih masa sa druge strane — politička borba počela sve više odvijati na klasnoj osnovi. Drugo, u direktivi

¹³⁹⁾ Zb. NOR, t. IV/2, str. 7, 103, 143, 147, 201, 221; Arhiv Saveza komunista Bosne i Hercegovine, t. III/1, 86, 125, 131, 135.

¹⁴⁰⁾ Arhiv Saveza komunista BiH, t. III/1, 135).

¹⁴¹⁾ AIRPS, Zbirka PK KPJ za BiH, Inv. br. 32/7806.

se ukazuje na propuste i greške u radu i daju preporuke kako da se otklone. Naročito se podvlači da je ravna izdaji svaka tendencija raspuštanja vojnih jedinica. U daljem tekstu direktive određuju se konkretni zadaci na kojima će raditi partijske organizacije u partizanskim jedinicama.

Ako se pogleda u cjelini sadržaj direktive PK KPJ, onda se može uočiti sljedeće:

a) da je PK KPJ kontinuirano pratio sve političke tokove i promjene;
b) da je blagovremeno uočavao propuste i greške na ideološko-političkom planu i da je nastojao da se one otklone;

c) da su vojno-političke snage narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini bile izložene stalnim nasrtajima okupatorsko-kvislinških snaga koje su primjenjivale najraznovrsnije oblike borbe;

d) da je unutar partizanskih jedinica stalno bio akutan problem izgradnje partijskih kadrova i

e) da se u traženju najpogodnijih rješenja partijsko-političke djelatnosti javljaju dosta rano tendencije zaoštavanja klasnih odnosa.

Postavlja se pitanje — da li su postojeća partijska rukovodstva i organizacije mogli sprovesti u život duh citirane direktive? Odgovor na ovo pitanje može se dobiti tek onda kada se pogleda partijsko-politička djelatnost i stanje partijske organizacije u svakom ustaničkom regionu, odnosno na području šest okružnih komiteta.

Inicijativu za formiranje Okružnog komiteta na Romaniji dao je Pokrajinski komitet, koji je blagovremeno uočio da partijska aktivnost na ovom području ne odgovara naraslim vojnim potrebama. Naime, partijska organizacija Glasinca, potpomognuta sa nekoliko iskusnih komunista, koji su došli iz Sarajeva, jedno vrijeme je sa uspjehom kanalisala ustanak i davala mu revolucionarno-organizovan sadržaj. Ali, kada se broj boraca-ustanika popeo na nekoliko stotina, kada se slobodna teritorija jako proširila i kada su se nagomilali i drugi problemi vojno-političkog karaktera, partijska organizacija je postala preslaba da bi sve to držala u svojim rukama. Zato se javila potreba za efikasnijim partijskim organizovanjem. Dakle, stvaranjem Okružnog komiteta trebalo je, u stvari, nadoknaditi sve one praznine koje je nametnuo ustanak na određenom stepenu svog razvitka.

Prema sjećanju savremenika, Okružni komitet za Romaniju formiran je u prvoj polovini novembra. S obzirom na uslove i vrijeme u kome je djelovao, njegov se sastav često mijenjao. Prvi njegovi članovi bili su: Esad Čengić, Grujo Novaković, Pavle Goranin, Vlado Cvijetić i Janko Jolović. Nešto kasnije, nakon odlaska Esada Čengića na rad u Muslimanski bataljon, rukovođenje komitetom povjerenjeno je Zagi Blažić.¹⁴²⁾

Osnovni zadatak Okružnog komiteta bio je da formira partijske ćelije da ih povezuje i objedinjava njihov rad i rad partijskih organizacija u vojsci i pozadini. Da je imao uspjeha u svome radu potvrđuje, između ostalog, i činjenica što je na Romaniji bilo, krajem 1941. godine, blizu 230 članova KPJ, od čega 101 ranijeg seljačkog zanimanja, 42 radničkog, 54 či-

¹⁴²⁾ A VII, MG, R. br. 3—1/4, k-1998.

novničko-studentskog i 33 neutvrđenog zanimanja. Iako s obzirom na ukupan broj boraca Romanijskog partizanskog odreda spomenuti broj članova KPJ nije veliki, ipak je više nego primjetno da je na Romaniji stalno širena partijska mreža. Ako se tome doda i činjenica da su oštre oružane borbe smanjivale broj komunista, onda se tek vidi kako se na Romaniji ozbiljno radilo na izgrađivanju partijskih kadrova.¹⁴³⁾

Vjerovatno da bi OK za Romaniju krajem 1941. godine imao još više članova Partije da u međuvremenu nije došlo do jake četničke propagande. Uvidjevši da organizacija KPJ ima na Romaniji jedan od najsnažnijih partizanskih odreda u istočnoj Bosni pomoću kojeg, pored borbe protiv okupatora, sprovodi u djelo i revolucionarne ciljeve NOP-a, četnički rukovodioci su nastojali da se taj Odred razbije po svaku cijenu i da se, mjesto njega, obrazuju njihove jedinice. Ovo tim prije jer se bez infiltracije i uticaja na Romaniji nije moglo zamisliti širenje četničkog pokreta i u drugim oblastima Bosne i Hercegovine. Da bi osujetila brojne četničke provokacije, a naročito šovinistički odnos prema muslimanskom i hrvatskom stanovništvu, partijska organizacija na Romaniji morala je da ulaže vanredno velike napore. Traženje efikasnijih sredstava borbe protiv četničkog uticaja postalo je utoliko aktuelnije što se tome pitanju nije od početka poklanjala potrebna pažnja. Naime, u periodu juni—septembar, Partija je bila usmjerila cjelokupnu svoju idejno-političku djelatnost na organizovanje oružane borbe protiv okupatora i na tom zadatku trošila je sve svoje snage. Kako su u bosansko-hercegovačkim uslovima jedno vrijeme i četnici pokazivali interes da ratuju protiv okupatora, to se od strane mjerodavnih vojnih i političkih faktora NOP-a smatralo da odnose prema njima ne treba zaoštrevati. Međutim, kada se uloga četnika izmijenila, tj. kada su oni, ukratko rečeno, postali kočnica NOP-u, bilo je potrebno preduzeti čitav niz propagandno-političkih mjera pomoću kojih je valjalo, pred borcima i narodom, razotkriti suštinu četništva. Tako su npr., pisani proglaši, držani javni zborovi, predavanja i dr. gdje se otvoreno govorilo o nedjelima koja su počinili četnici prema muslimanskom stanovništvu. Kada i to nije bilo dovoljno, preduzimane su od strane pojedinih organa NOP-a i oštrije mjere protiv raznih vidova četničke propagande (paničarstva, sabotaže, pljačke i dr.). Razumije se da su na ovom polju dobili posebnu ulogu OK i njegovo članstvo. Pored toga, OK je radio na jačanju partijske organizacije u jedinicama i pozadini, propagiranju ciljeva NOP-e, idejnom uzdizanju i boljoj organizaciji boračkih jedinica, širenju i organizaciji kulturno-prosvjetne aktivnosti, kao i svim drugim poslovima koji su tada bili od interesa za NOP. Sjedište OK za Romaniju bilo je pretežno u selu Kula na Glasincu, gdje je u partijskom domu održano više značajnih vojno-političkih savjetovanja.¹⁴⁴⁾

Članovi OK su obično radili po sektorima ili onim poslovima za koje su imali najviše smisla. Tako su, npr., ugledni i uticajni seljaci sa Glasinca

¹⁴³⁾ Drago Borovčanin, *Organizacija KPJ na Romaniji od osnivanja do 1945. Prilozi* Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, 5/1970, str. 110.

¹⁴⁴⁾ Polovinom oktobra, ovdje je održano savjetovanje sa rukovodiocima ustanka iz Bosanske krajine. U istom domu boravili su po više dana ili mjeseci članovi PK KPJ za BiH i Glavnog štaba za BiH.

A VII, MG, R. br. 3-1/4-1998.

Vlado Cvijetić i Savo Bilić, koji su bili u isto vrijeme članovi OK, radili na omasovljenju partijske organizacije po selima, student Grujo Novaković u organima vlasti, neki drugi članovi u vojnim jedinicama itd.

Između OK na Romaniji i partijske organizacije u Sarajevu bilo je više ilegalnih kanala preko kojih su skoro stalno stizali novi članovi. Osim Slobodana Principa, Hasana Brkića, Slaviše Vajnera i dr., koji su se ovdje našli još na početku ustanka, na Romaniju su kasnije izašli Iso Jovanović, Vaso Miskin, Boriša Kovačević, Nisim Albahari, Milutin Đurašković, Esad Čengić i desetine drugih komunista. Dakle, za razliku od nekih drugih sličnih tijela koja su u svome radu djelovala, manje-više, samostalno, OK na Romaniji je bio stalno pod uticajem višeg partijskog rukovodstva. Zbog toga je veoma teško razlučiti šta je tamo urađeno na osnovu stavova i odluka OK, a šta na osnovu stavova Pokrajinskog komiteta. Sličan problem se javlja i onda kada je riječ o utvrđivanju identiteta partijskog članstva. Izgleda da su partijski kadrovi, koji su dolazili iz Sarajeva, većinom postajali politički komesari četa i bataljona, dok su seljaci-mještani više djelovali u pozadini. U decembru mjesecu došlo je do izvjesnih izmjena unutar OK, jer je veći broj njegovih članova prešao u vojne jedinice.¹⁴⁵⁾

Posmatrano u cjelini, može se konstatovati da je razvitak partijske organizacije na Romaniji išao uzlaznom linijom sve do tzv. druge neprijateljske ofanzive. Tada je, pod pritiskom nadmoćnijeg protivnika i uticaja čitavog niza drugih faktora, došlo do privremene stagnacije u razvitku KPJ, ali oseka nije dugo trajala, jer je nova reorganizacija donijela i nove rezultate.

Okružni komitet za područje Odreda »Zvijezda« formiran je tokom oktobra mjeseca u ovom sastavu: Nisim Albahari, sekretar i Hasan Brkić, Branko Šurbat i Mladen Terzić, članovi¹⁴⁶⁾. Poslije formiranja Komiteta, radile su partijske organizacije u Vogošći i na Vrelu Bosne. I u pojedinim četama djelovalo je nekoliko članova KPJ i SKOJ-a, koji su u vrijeme pokretanja ustanka izašli iz Sarajeva i drugih susjednih, pretežno industrijskih naselja. S obzirom na to da su oni bili preokupirani vojnim problemima ustanka, aktivnost KPJ na političkom i organizacionom polju nije se snažnije osjećala sve do formiranja OK. Poslije konstituisanja partijskog rukovodstva za Odred »Zvijezdu«, došlo je do osnivanja partijskih ćelija u Crnovrškoj, Visočkoj i Igmanskoj četi, u kojima je bilo ukupno 17 članova KPJ. Istovremeno je u Srednjem osnovana partijska organizacija i uspostavljena veza sa Mjesnim komitetom u Visokom, u kome je tada bilo pet članova. Kroz pojačanu ideološko-političku aktivnost i svakodnevne oružane akcije, Odred »Zvijezda« se u posljednja dva mjeseca 1941. godine snažno razvio i organizaciono učvrstio. Proširenjem oslobođene teritorije, širila se i partijska aktivnost: primani su novi borci i pozadinski radnici u KPJ, razgranavana je organizaciona mreža i učvršćivano jedinstvo fronti i pozadine. U Srednjem je otvoren Partijski dom, gdje su štampane radio-vijesti, održavani zborovi, konferencije i prerađivana ili umnožavana »Borba«, pojedini brojevi biltena

¹⁴⁵⁾ Od tada su OK sačinjavali: Zaga Blažić, sekretar i članovi Grujo Novaković, Vlado Cvijetić, Savo Bilić, Janko Jolović i Ankica Pavlović-Albahari.

¹⁴⁶⁾ M. Čanković, *Mreža partijskih rukovodstava u tučanskoj oblasti pred početak ustanka, i u istočnoj Bosni krajem 1941. (rekonstrukcija)*, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, 3/1967, 262; A VII, NOP, St. bel. Reg. br. 1—2, K-1977, str. 19.

viših vojnih štabova, proglasi PK i druga političko-propagandna literatura.¹⁴⁷⁾ Sredinom novembra u Srednjem je formiran skojevski aktiv kojim su rukovodili Branko Šurbat i Branka Blažić, učenica iz Sarajeva. Takođe je organizovan omladinski hor, koji je održao više priredbi u Partijskom domu. Jezgro prvog odbora AFŽ-a, koji je učinio znatne usluge NOP-u (prikupljao i spremao odjeću, hranu, pomagao oko liječenja ranjenika i dr.) sačinjavale su mještanke Radojka Kojić, Stana Blagovčanin i Jela Šućur. Početkom 1942. godine proradila je na području Odreda »Zvijezda«, (u selu Luki) i tehnika PK KPJ za BiH, gdje su umnožavani razni proglasi, Istorija SKP(b), kao i prva partizanska pjesmarica sa motom:

»Veseli se, goro Romanijo,
Novak ti je rane prebolio,
Radojica knjigu izučio,
a Grujica odlež'o tamnicu
Listaj, goro, ne žali behara.«¹⁴⁸⁾

Koncem 1941. godine Oblasni komite i Štab odreda »Zvijezda« uspostavili su više ilegalnih kanala sa Sarajevom, odakle je stizala materijalna pomoć i novi kadrovi.¹⁴⁹⁾

Krajem oktobra ili početkom novembra formiran je i za sektor Kalinovačkog NOP odreda Okružni komitet KPJ. Njegov sekretar bio je Boriša Kovačević, a članovi Karlo Batko, Braco Kosovac i Ćiro Regoje. Šira djelatnost ovog Komiteta uslijedila je tek nakon oslobođenja Trnova, koje je postalo centar ekonomskog, društvenog, kulturnog i političkog života za cijelo područje slobodne teritorije. U toku novembra i decembra mjeseca OK je nastojao da ojača postojeće partijske ćelije u boračkim redovima i da formira nove u onim četama u kojima do tada nije bilo stalnih partijskih kadrova. Međutim, nedostatak idejno-politički izgrađenih komunista, razvučenost jedinica Odreda na široki prostor i svakodnevne oružane akcije, mnogo su otežavale sistematski rad u ovom pogledu. I sami članovi OK bili su prisiljeni, usljed čestih pritisaka neprijatelja na teritoriju Odreda, da se nalaze u prvim redovima borbe tako da nisu imali dovoljno vremena da se bave partijsko-političkim radom i vlastitim teorijskim uzdizanjem. Osnovni kriterijum za prijem u Partiju bio je zasnovan na zalaganju pojedinaca u borbi i njihovim ljudskim kvalitetima. Glavni nedostatak unutar partijskog rada sastojao se u tome što se mlađim, tek novoprimitljenim članovima, nije mogla pružiti izdašnija pomoć. Svakodnevni konkretni zadaci — mahom borbene akcije — apsorbovali su cjelokupnu aktivnost postojećih članova Partije. Veliku prepreku za uspješniji partijski rad predstavljala je i okolnost što OK za sektor Kalinovačkog odreda nije mogao da se šire osloni na raniju partijsku aktivnost u ovom kraju. Osim Kasindola, cijelo područje ovog Odreda uoči rata nije imalo nijednu brojniju partijsku organizaciju. Partijskim kadrovima koji su ovamo došli iz okolnih gradova trebalo je vremena i truda da bi se njihova djelatnost jače osjetila. S druge strane, u brojnim oružanim

¹⁴⁷⁾ A VII, NOP, 1—2, k-1997, 29.

¹⁴⁸⁾ A VII, NOP, 1—2, k-1997, 29.

¹⁴⁹⁾ Vojo Ljujić ističe da je tada Odred »Zvijezda« imao šest veza sa Sarajevom i da su tim vezama skoro svakodnevno prolazili partijski kadrovi u jednom ili drugom pravcu. Prema izvaji od 19. VIII 1969.

akcijama, a naročito prilikom napada na Kalinovik, izgubljeni su dragocjeni kadrovi Odreda, pa je i to jedan od uzroka što se Partija u boračkim jedinicama nije mogla više omasoviti.¹⁵⁰⁾

Okružnom komitetu je pošlo za rukom da krajem 1941. godine formira nekoliko teritorijalnih organizacija, kao, npr., u Trnovu, Tošićima, Crnoj Rijeci, Dobrom Polju, Presjanici, Zagorju i okolini Ilidže. Uz pomoć Mjesnog komiteta iz Sarajeva osnovana je patrijska tehnika u kojoj je umnožavan propagandni i drugi materijal.¹⁵¹⁾

Pored OK Partije, u Trnovu i okolini postojao je i djelovao Okružni komitet SKOJ-a. Sekretar Komiteta je bio Braco Kosovac, a članovi: Tinka Romano, Hakija Derviškadić, Branko Kovačević i Neđo Kovačević. U organizaciji ovog Komiteta održana je, početkom decembra, šira omladinska konferencija na kojoj su govorili Danilo Štaka i Tinka Romano.¹⁵²⁾

Na sektoru Kalinovačkog NOP odreda glavni nosioci ideološko-političke aktivnosti bili su oni partijski kadrovi koje su u ovaj kraj uputili PK KPJ za BiH i Mjesni komitet iz Sarajeva, a od početka 1942. godine njima pružaju znatniju ispomoć u radu i članovi CK KPJ.

Uoči pokretanja ustanka u Birču je bilo svega nekoliko članova KPJ.¹⁵³⁾ Ali, zahvaljujući okolnosti da su to bili mahom i odranije politički mobilizatori masa i iskusni partijski radnici, njihova aktivnost je bila dragocjena u prvim ustaničkim danima. Iako usljed svakodnevnih oružanih borbi nisu imali vremena da se bave formalnim prijemom novih članova u KPJ, ipak su među birčanskim seljacima obavili sve neophodne predradnje za stvaranje jake partijske organizacije. Sredinom avgusta, u Birču je smanjen i postojeći broj partijskog članstva, jer je odatle, po odluci Štaba tuzlanske oblasti, otputovao Pašaga Mandžić, sa još nekim članovima KPJ, da bi ubrzao podizanje ustanka u reonu Ozrena. Krajem septembra, morao je i Ivan Marković ostaviti Birač i otići na Majevicu da bi tamo sredio ustaničke redove i formirao partizanski odred. U Birču je, dakle, od bivšeg oblasnog partijskog rukovodstva koje je došlo iz Tuzle, ostao jedino Cvijetin Mijatović. Ivana Markovića je zamijenio Mihajlo Milosavljević, bivši španski borac, ali se on teško snalazio na novoj dužnosti.

¹⁵⁰⁾ Slobodan Kezunović, *Prve borbe Kalinovačkog partizanskog odreda, Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, Zbornik sjećanja aktivista... V. Vojno delo, Beograd 1964, 319; AIRPS, fond PK KPJ za BiH, Reg. br. 4028/48.

¹⁵¹⁾ AIRPS, isto; S. Kezunović, isto, 319.

¹⁵²⁾ S. Kezunović, isto, 319—320.

¹⁵³⁾ Od mještana su bili Miloš Zekić, učitelj, Brano Savić, pravnik. Oni su u periodu priprema uspostavili veoma dobar kontakt sa ljudima iz susjednih sela, formirali ilegalne desetine, prikupili oružje i održavali političke zborove. Pet dana prije ustanka stigao je na ovo područje Oblasni komitet za tuzlansku oblast, koji se u to vrijeme sve više naziva Štab tuzlanske oblasti. Njega su tada sačinjavali: Ivan Marković, komandant, Cvijetin Mijatović, politički komesar i Pašaga Mandžić, zamjenik komandanta. Sa njima su još iz Tuzle došli članovi KPJ Lebenički (Maks?), radnik, Merdža Huso, radnik, Kunosić Ibro, dak i Vladimir Bošković, radnik. Izgleda da je u grupi koja je stigla iz Tuzle bilo još nekoliko ljudi, za koje nije bilo moguće dati bliže podatke. Cvijetin Mijatović navodi u svojim sjećanjima da je u grupi koja je izašla iz Tuzle bilo 10—12 ljudi. Ako se pretpostavi da su svi bili članovi KPJ i SKOJ-a, onda bi sljedilo da je na početku ustanka bilo u Birču 14 članova KPJ. Treba imati u vidu činjenicu da su to bili mahom dugogodišnji ilegalni partijski radnici. Miloš Zekić i Brano Savić, sa još nekoliko najvjernijih simpatizera, sačinjavali su Sreski vojni štab, a Irac, Mijatović i Mandžić, Oblasni vojni štab.

Cvijetin Mijatović, Neka sjećanja iz prvih ustaničkih dana, članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, V. Kultura, Beograd 1961, 21; A VII, NOP, Reg. br. 3-1/4, k-2000.

Mnogo više inicijative i na vojnom i na političkom planu ispoljio je Milutin Đurašković, koga je, nakon bijega iz sarajevskog zatvora, na ovo područje uputio Pokrajinski komitet sa zadatkom da u Birčanskom partizanskom odredu i njegovoj pozadini formira okružni komitet KPJ i razvije njegovu djelatnost. Po dolasku (početkom oktobra), Đurašković je, uz pomoć Cvijetina Mijatovića, Miloša Zekića i Brane Savića, formirao, za relativno kratko vrijeme, četiri partijske organizacije u četama i jednu u pozadini, u kojé je ušao 21 seljak, 2 radnika i 1 novinar. U toku istog mjeseca proširila se partijska mreža i na Vlasenicu, Han Pijesak i Miliće.¹⁵⁴⁾

Okružni komitet Partije sačinjavali su: Milutin Đurašković, sekretar i Vaso Gavrić, Ibro Kunosić, Rade Jakšić, Svetozar Kosorić i Oskar Danon, članovi. Po socijalnom sastavu, u Komitetu su bila 3 radnika, 1 intelektualac i 1 đak.¹⁵⁵⁾ Osnovni zadatak Komiteta bio je da što više omasovi i učvrsti partijske ćelije u Odredu i pozadini i da razvije njihovu političku aktivnost u svim pravcima, a naročito na polju potpomaganja oružane borbe, zatim da pomogne organizaciju pozadine i jačanje politike bratstva i jedinstva. Da bi uticaj Komiteta postao što veći i da bi se borci blagovremeno obavještavali o najvažnijim događajima i promjenama u svijetu i zemlji, u Šekovićima su počele svakodnevno da izlaze radio-vijesti.¹⁵⁶⁾ Članovi Partije i skojevci čitali su ove vijesti narodu na večernjim sijelima i zborovima, a iste su obilno korišćene i u četama. Stabilizacijom slobodne teritorije, Šekovići su se sve više pretvarali u središte ustauka cijelog Birča. Osim NOO i Komande mješta, u Šekovićima je otvoren i Partijski dom, gdje se sabirala i čitala agitaciono-propagandna literatura, a naročito primjerci serije užičke *Borbe, Biltena* Vrhovnog štaba i prve brošure iz oblasti taktičke obuke. Kroz mnogostranu aktivnost na frontu i pozadini, uticaj Partije postajao je u narodu sve veći, a uporedo s njim rasla je i njena brojna snaga. Birčanski seljaci su naročito širokogrudno prihvatili parolu bratstva-jedinstva, jer im je postajala sve jasnija perfidna politika okupatora i njegovih saradnika koji je razbijao jedinstvo ustanka koristeći se nacionalnim, vjerskim i drugim protivrječnostima domaćeg stanovništva. Osobito veliku podršku Partiji pružili su omladinci od kojih su neki bili prije rata članovi SKOJ-a ili su to postali u toku priprema ustanka.¹⁵⁷⁾

Pa ipak, mora se istaći da je razvitak organizacije SKOJ-a išao nešto sporijim tempom sve do kraja 1941. godine, ali je tada nastupio značajan zaokret. Prvi skojevski aktiv u Šekovićima sačinjavala su dva radnika i tri seljaka, a u decembru mjesecu osnovane su skojevske ćelije u Braincima, Podbetnju i nekim drugim selima. U januaru 1942. godine Birač je imao OK SKOJ-a, ali je teško utvrditi ko su bili njegovi članovi. Skojevski aktiv i odbori narodne pomoći pružili su naročito velike usluge NOP-u putem rasuranja *Borbe*, proglasa i biltena partizanskih štabova, radio-vijesti, obavlja-

¹⁵⁴⁾ A VII, NOP, Reg. br. 3-1/4, k-2000; Milutin Đurašković, *Osnivanje prvih organizacija u Birču, Četrdeset godina*, Zbornik aktivista . . . , VI, Kultura, Beograd 1961, 163, 165; Rade Jakšić, *Rad KPJ u Birču na razvijanju bratstva i jedinstva u ustaničkim danima 1941. godine. Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Kultura, Beograd 1961, 75; A VII, NOP, Sten. bel. 3-1/4, k-2000.

¹⁵⁵⁾ Miodrag Čanković, isto, 261; A VII, NOP, Sten. bel. 3-1/4, k-2000; Mirko Ostojić, *Osvrt i uspomene, članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, V, 90-91; Rade Jakšić, isto, 75.

¹⁵⁶⁾ Muzej revolucije, Sarajevo, Kat. br. 37273.

¹⁵⁷⁾ Takvi omladinci su bili: u Vlasenici Mirko Ostojić, Zarija Sunarić i drugi; u Milićima Dejan Vučković, u Srebrenici Vaso Jovanović, Đoko Krsmanović, agronom Fadil Pašić i dr. R. Jakšić, isto, 75.

njem kurirskih poslova, organizovanjem kulturno-zabavnog života u pozadini, donošenjem hrane na položaj i na kraju uzimanjem aktivnog učešća u oružanoj borbi. Većina omladinaca koji su u prvo vrijeme djelovali u pozadini prešli su, početkom 1942. godine, u vojne jedinice i bili svrstani u Udarnu četvu. Iz niza dokumenata vidi se da je ova četa u doba pritiska četnika i ofanzive okupatorskih snaga na Birčanski partizanski odred odigrala značajnu ulogu i da je Odred, zahvaljujući njoj, uveliko sačuvao svoju homogenost i teritoriju. Jedan od njenih boraca piše: »... Četa se brzo kretala iz jednog kraja ka drugom kraju oslobođene teritorije Birčanskog odreda, uvijek je brzo stizala tamo gdje je situacija opasna, uspijevala u akcijama pa je kod naroda i boraca imala, i te kako značajan politički i vojnički autoritet.¹⁵⁸⁾

Istorijski smisao postojanja i djelovanja prvih organizacija KPJ i SKOJ-a na području Birčanskog odreda sastoji se u tome što su one blagovremeno prozrele suštinu četničke politike i što su joj se oštro suprotstavile od prvih dana oružane borbe. Iako je Birač bio duže vremena pod dještvom šovinističke propagande četničkih oficira, on je nije nikada prihvatio, nego je, naprotiv, zajedno sa svojim Odredom i izraslim partijsko-političkim kadrovima predstavljao glavni bedem o koji su se razbijali svi četnički naleti.

Još u vrijeme priprema ustanka Majejica, Semberija i Bosanska Posavina dobile su jedinstvene elemente vojne i političke organizacije. Prema odluci Štaba tuzlanske oblasti, formiran je 28. jula 1941. godine, u Bogutom Selu, zajednički Sreski vojni štab za Majejicu, Semberiju i Bosansku Posavinu, čiji je osnovni zadatak bio da rukovodi predstojećim oružanim akcijama.¹⁵⁹⁾ Član ovog štaba bio je i Jusuf Jakubović, ali se on nije bavio vojnim pitanjima, nego mu je isključivi zadatak bio da, kao sekretar Okružnog komiteta za Majejicu, Semberiju i Bosansku Posavinu, radi na povezivanju partijske organizacije i koordinaciji njene djelatnosti. Prema podacima Steve Popovića, datim u knjizi *Majevički partizani* — str. 64, proizilazi da su Majejica, Semberija i Bosanska Posavina dobile okružno partijsko rukovodstvo još u vrijeme priprema za ustanak. Od početka ustanka, pa sve do formiranja Majevičkog odreda, Jusuf Jakubović se kretao u sastavu tzv. Majevičke ustaničke grupe i nije moguće ustanoviti da li je on za to vrijeme održavao tješnje kontakte sa partijskim organizacijama u bijeljinskom i brčanskom srezu. Ustanak je u ovim srezovima izbio 11. avgusta, ali se nije mogao odmah omasoviti i prostorno sjediniti. Drugačije rečeno, svaki srez je imao svoje partijske organizacije, svoje oružane borbe i, u početku, svoj »ustanak«. Takvo stanje je potrajalo sve do oktobra mjeseca, kada je za Majejicu, Semberiju i Bosansku Posavinu, formiran jedinstveni odred u koji su, u vidu četa ili vodova, bile uključene sve naoružane grupe. U skladu s tim, došlo je do većeg jedinstva između pojedinih srezova u partijsko-političkom smislu. Na području Majevičkog odreda djelovao je Okružni komitet koji su sačinjavali Jusuf Jakubović, sekretar i članovi Srbo Gligorović, Stevo Popović, Pero Čuskić i Svetolik Gospić. U sastavu Okružnog komiteta djelovala su tri sreska komiteta, i to: za Posavinu, (brčanski srez), za Semberiju

¹⁵⁸⁾ A VII, NOP, St. bel. 3—1/4, k-2000, M. Ostojić, isto, 91.

¹⁵⁹⁾ U štab su ušli: za Majejicu Stevo Popović i Cvijan Cvetinović, za Semberiju Fadil Jahić i Mirko Filipović i za Bosansku Posavinu Pero Čuskić i Nasto Nakić. Stevo Popović, isto, 64—65.

(bijeljinski srez) i za Majevicu (dio tuzlanskog i zborničkog sreza). Svaki od sreskih komiteta rukovodio je sa po nekoliko partijskih organizacija u vojsci i na terenu, koje su u nekim mjestima postojale odranije, a u nekim su formirane tek u procesu priprema i pokretanja ustanka. Osobito je partijskom mrežom bio dobro pokriven bijeljinski srez, u kome je gotovo svako selo imalo partijsku ili skojevsku ćeliju¹⁶⁰).

Uporedo sa Okružnim komitetom KPJ, formiran je i Okružni komitet SKOJ-a, čiji je sekretar bio Tomislav Ramljak, a članovi najistaknutiji skojevci iz sva tri sreza. Ideološko-politička aktivnost u okviru Majevičkog partizanskog odreda bila je naročito razvijena krajem 1941. i početkom 1942. godine, kada su u majevičkim, semberskim i posavskim selima održavane brojne priredbe i konferencije na kojima su vojni i politički rukovodioci ustanka objašnjavali mjesnom stanovništvu suštinu NOB-e i ciljeva za koje se bori KPJ. Djelatnost Partije i SKOJ-a ispoljavala se na više sektora, a osobito je bila primjetna na razvijanju politike bratstva i jedinstva i angažovanju svih patriotski raspoloženih snaga da pomognu oružanu borbu. Veliku ispmoć u radu pružili su partijskoj i skojevskoj organizaciji na Majevidi i u Semberiji Vaso Miskin, član Pokrajinskog komiteta i Rato Dugonjić, sekretar PK SKOJ-a, kada su, tokom novembra mjeseca, boravili na ovom području. Oni su došli na Majevicu upravo u vrijeme kada su bili aktuelni sporazumi o saradnji između Štaba majevičkog odreda i lokalnih četničkih komandanata. Sa željom da što prije likvidira okolna ustaško-domobranska uporišta (smještena u Koraju, Čeliću, Teočaku i dr mjestima), Štab majevičkog odreda stupio je u pregovore sa četnicima Stevana Damjanovića — Leke i Radivoja Kerovića. Na zajedničkoj partizansko-četničkoj konferenciji, 23. XI 1941. godine, dogovoreno je da se izvrše zajednički napadi na pomenuta ustaško-domobranska uporišta. Pošto se četničko rukovodstvo nije držalo sklopljenog sporazuma, to je početkom decembra, na konferenciji održanoj u selu Jablanici, došlo do prekida sporazuma između četnika i partizana. Od decembra, pa sve do 20. II 1942. godine, Majevički NOP odred morao je sam da brani slobodnu teritoriju, jer su četničke jedinice napustile svoje položaje i sve vrijeme provodile u pozadini. Upravo tada, kada su četnički prvaci kovali plan da vojničkim putem likvidiraju partizanski pokret na Majevidi, održana su, u okviru Majevičkog NOP odreda, dva značajna partijsko-politička sastanka, tj. partijsko i skojevsko savjetovanje za Majevicu, Semberiju i Posavinu. Pripreme za ova savjetovanja trajale su duže vremena, a bile su naročito ubrzane poslije Pokrajinskog partijskog savjetovanja u Srednjem kod Sarajeva, gdje su prisustvovali i delegati Okružnog komiteta za Majevicu, Semberiju i Bosansku Posavinu.¹⁶¹)

¹⁶⁰) Sreski komitet za brčanski srez bio je formiran još prije ustanka i sačinjavali su ga: Pero Čuskić, sekretar, i članovi Nasto Nakić, Ahmed Kobić, Miloš Marinković i Hariz Suljić. Sreski komitet za bijeljinski srez formiran je tek u novembru 1941. u sastavu: Svetolik Gospić, sekretar, i članovi Slavko Mićanović, Mladen Jeftić i Drago Kojić. Sreski komitet za Majevicu sačinjavali su: Srbo Gligorović i Stevo Popović.

Stevo Popović, Napad četnika na partizane na Majevidi, *Godišnjak Društva istoričara BiH*, 1961, 168; M. Canković, isto, 258, 263; Radivoje Lukić, *U srezu brčanskom, Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, 300. Cviko Radovanović, *Rad skojevske organizacije u bijeljinskom srezu. Četrdeset godina, Zbornik aktivista...*, VII, 171—174).

¹⁶¹) Na partijskom savjetovanju u Ivančićima bili su Jusuf Jakubović i Svetolik Gospić.

Partijsko savjetovanje za majevičko-semberijsko-posavski okrug, održano je 15. februara u selu Mačkovcu, i na njemu su bili prisutni delegati partijskih organizacija iz svih srezova i jedinica Majevičkog odreda. Na savjetovanju je, prema pisanju nekih učesnika, konstatovano:¹⁶²⁾

— da je rad partijskih organizacija na terenu na sprovođenju partijske linije, uglavnom, zadovoljio i da su postignuti vidni rezultati: široki slojevi naroda, kako u gradovima tako i u većini sela, prihvataju politiku narodnooslobodilačkog pokreta i spremni su da pokretu daju sve veću podršku;

— da je Komunistička partija, kao organizator i rukovodeća snaga narodnooslobodilačke borbe, stekla veliki ugled u masama, i da njeni predstavnici među stanovništvom nailaze na sve srdačniji prijem pun poštovanja i ljubavi;

— da su se narodnooslobodilački odbori u mnogim selima učvrstili kao organi prave narodne vlasti, kojoj narod sve više vjeruje;

— da je Majevički partizanski odred, svojim uspješnim akcijama i odbranom slobodne teritorije od svih nasrtaja neprijatelja, stekao ljubav i povjerenje naroda;

— da je četnička kampanja u narodu protiv partizana doživjela svoj potpuni neuspjeh svuda tamo gdje je postojao sistematski politički rad partijskih organizacija, a da treba preduzeti političku ofanzivu na onom dijelu Majevice, Semberije i Bosanske Posavine, koji je sve do sada ostao izvan političkog uticaja komunista;

— da treba pojačati rad na raskrinkavanju izdajničke akcije četničkih rukovodećih ljudi i njihovih simpatizera;

— da treba i dalje uporno raditi na jačanju vojničke snage narodnooslobodilačkog pokreta, osnivanjem novih jedinica svuda gdje za to postoje i najmanji uslovi; takve jedinice treba osnivati odmah na području srezova brčanskog i bijeljinskog, gdje one postepeno treba da prerastu u samostalne bataljone, koji će operisati na svom području.

Samo dan kasnije u Loparama je održano prvo okružno savjetovanje SKOJ-a, na kome je bilo prisutno preko 70 delegata. Izvještaj o radu organizacije i o političkoj situaciji na terenu podnio je politički sekretar OK SKOJ-a Tomislav Ramljak. Savjetovanju je prisustvovao i član PK SKOJ-a Alija Hodžić, koji je došao na Majevicu još u decembru mjesecu. Prema sjećanju jednog od učesnika, »Diskusija se uglavnom vodila o situaciji na Majevisi i o našim odnosima sa četnicima, koji su svuda na terenu ometali naš rad, razoružavali i hapsili naše aktiviste. Zatim se govorilo i o karakteru narodnooslobodilačke borbe i o ulozu i zadacima omladine, posebno skojevske organizacije«.¹⁶³⁾

U vezi s tim zaključeno je da treba još intenzivnije okupljati omladinu u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika »... bez obzira na nacionalnu, vjersku i političku pripadnost«.

¹⁶²⁾ Stevo Popović, isto, 167.

¹⁶³⁾ Cviko Radovanović, isto, 173.

Da je u to vrijeme na Majeveci, u Semberiji i Bosanskoj Posavini postojala zaista jaka skojevaska organizacija, potvrdio je i Pokrajinski komitet SKOJ-a kada je 12. marta 1942. godine pisao Centralnom komitetu SKOJ-a: »Na Majeveci koja je bila naš najbolji okrug napadom četnika i napuštanjem teritorije od našeg odreda situacija je znatno izmijenjena. Sa Majevice je povučeno preko 200 ljudi, među njima veliki broj omladinaca. Ali tamo je ostala odsječena jedna četa od oko stotinu ljudi i u njoj se nalaze sekretar i jedan član OK. Samo jedan član OK povukao se zajedno sa četama. Za sudbinu ostalih ne znamo, a situacija je gore za sada vrlo teška. U borbama koje su vođene sa četnicima poginuo je veliki broj dobrih skojevaca, a među njima i sekretar tuzlanske organizacije. Nekoliko dana prije toga poginuo nam je i sekretar brčanske organizacije. Iako je situacija na Majeveci vrlo ozbiljna nadamo se da će se ona kroz kratko vrijeme popraviti zato što je SKOJ uhvatio dubokog korijena u tim krajevima i zajedno sa likvidacijom četnika stanje će se brzo popraviti i sigurno kroz kratko vrijeme još će više ojačati naša organizacija, jer su nas četnici mnogo ometali u radu. To najbolje potvrđuje stanje organizacije koje je bilo prije napada. Postojao je OK sa četiri člana, sresko rukovodstvo u Tuzli i Bijeljini, sedam opštinskih rukovodstava, a skojevaska organizacija bila je uspostavljena u oko 40 sela. Postojala su mjesna rukovodstva u Tuzli, Bijeljini i Brčkom. U svim četama također je postojala organizacija i svi skojevci bez razlike u borbama sa četnicima pokazali su se odlično...¹⁶⁴⁾

Dakle, u vrijeme kada su partijske i skojevaska organizacija dostigle zavidan stepen svog razvitka, četnici su izvršili oružani napad na Majevički NOP odred, i time, sve do kraja 1942. godine, osujetili širu djelatnost ovih organizacija.

Razvitak organizacije KPJ i njene sveukupne aktivnosti na području Ozrenskog partizanskog odreda odvijao se 1941. godine u strogo specifičnim uslovima i ne može se poistovjećivati sa drugim susjednim ustaničkim regionima.

Do promjena, koje će kasnije usloviti specifičnost, došlo je još u fazi priprema ustanka kada je Sreski štab za Ozren preduzeo sve mjere da u prve ustaničke akcije pokrene što šire mase naroda. Naime, još početkom maja Štab tuzlanske oblasti uputio je u dobojsko područje Todora Vujanovića i Josipa Jovanovića sa zadatkom da u maglajskom, dobojskom, gračaničkom i dijelovima susjednih srezova vrše pripreme za pokretanje ustanka. Izgleda da se prilikom njihovog upućivanja nije detaljnije govorilo o načinu stvaranja prvih oružanih jedinica, nego je većina pitanja iz oblasti vojne organizacije ostavljena da se riješi kasnije.

Od maja, pa do 23. avgusta Todor Vujanović i Josip Jovanović su zaista radili na pripremama ustanka, ali se pri tome nisu oslanjali samo na već postojeću partijsku i skojevsku organizaciju u pomenutim srezovima nego su problem ustanka postavili daleko šire. Partijsko članstvo u ovom kraju bilo je, uglavnom, koncentrisano u centrima (Doboju, Maglaju, Gračnici i dr.) gdje je i okupatorsko-ustaška vlast bila jaka. Međutim, praktične pripreme ustanka (sakupljanje oružja, organizovanje borbenih grupa i dr.)

¹⁶⁴⁾ Arhiv radničkog pokreta, Beograd, Fond SKOJ-a, MF 73/308, snimak 746, 747.

većinom su obavljane po susjednim selima. U vezi s tim, i partijski radnici su morali prvo sporadično, a kasnije sve češće, napuštati gradove i odlaziti među seljake — buduće ustanike. Partijska organizacija Maglaja, a naročito Doboja i nekih susjednih sela u prvim oružanim akcijama uzima aktivnog učešća, ali je ukupan broj njenih članova bio u velikoj nesrazmjeri sa ukupnim brojem ljudi koji su pošli u oružanu borbu. Naime, u maglajskom, dobojskom, gračaničkom i dijelovima nekih susjednih srezova podigao se na ustanak gotovo sav narod. Iluzorno bi bilo očekivat da u takvim uslovima nekoliko desetina članova KPJ i SKOJ-a može da drži čvrsto situaciju u svojim rukama. Tamo gdje je njihov broj bio neznatan (Trebava i sela na lijevoj strani r. Bosne) ustanci brzo jenjavaju, dok na desnoj strani Bosne (ozrenski kraj) gdje je partijsko članstvo bilo brojnije i organizaciono sposobnije, kriza stihije se nekako prebrođava i započinje stvaranje i izgradnja ustaničke vojne organizacije na teritorijalnom principu. Tako se na liniji Maglaj — Doboju — Bosansko Petrovo Selo, stvaraju tzv. posebni vodovi sa zadatkom da brane pobunjeni narod koji će kasnije, opet zalaganjem komunista, pre-rasti u čete i bataljone. U tim vodovima našli su se i oni partijski radnici koji su sve do izbijanja ustanka živjeli u okupiranim gradovima, ali su se poslije reokupacije istih, i svog legalizovanja, morali prebaciti na slobodnu teritoriju. Postavlja se pitanje da li je njihov postupak bio partijski ispravan? Mahmut Bušatlija, tada delegat PK KPJ za tuzlansku oblast smatrao je da su oni pogriješili što su napustili gradove. U vezi s tim, on je napisao Pašagi Mandžiću: »Koliko sam mogao da saznam, gotovo sva naša partijska organizacija, i onako vrlo slaba, u tom okrugu uzela je aktivnog učešća u bojevima sa neprijateljem i time onemogućila svoj daljni opstanak u gradovima gdje se biju bitke. Drugovi, koji su se nepotrebno dekonspirisali zaslužili su primjenu disciplinsku kaznu (Ispitaj ovo i detaljno me o svakom slučaju obavijesti). Odmah vidi sa drugovima iz Doboja, Maglaja i Zavidovića, Teslića i Gračanice ko je još ostao u partijskoj organizaciji tih mjesta i na koga će se osloniti čovjek koga će P(okrajinski) K(omitet) tamo poslati sa stalnom misijom. Po svaku cijenu moramo u tim mjestima imati partiju. Vaš je zadatak da u svim selima i gradovima pravite part(ijske) organizacije i da s vremenom u saradnji sa čovjekom u Doboju formirate Okružni komitet. U Partiju uzmite borce, hrabre drugove i drugarice, a nemilosrdno odgurnite sve političke špekulante. Partijci u svemu moraju prednjačiti¹⁴⁵⁾.

Za pitanje koje obrađujemo pismo Mahmuta Bušatlije ima višestruki značaj. Prvo, on smatra da je politički štetno što se dekonspirisala partijska organizacija u gradovima. Drugo, Bušatlija traži od Pašage Mandžića da ovaj »odmah vidi sa drugovima iz Doboja, Maglaja i Zavidovića, te Teslića i Gračanice ko je još ostao u partijskoj organizaciji tih mjesta i na koga će se osloniti čovjek koga će Pokrajinski komitet tamo poslati«. Treće, Mahmut Bušatlija traži od rukovodstva ozrenskog ustanka da ono stalno proširuje bazu Partije, ali da pri tome ne snizi njen idejno-politički nivo. I, četvrto, u njegovom pismu se susrećemo po prvi put sa pojmom »okružni komitet«.

Iako se danas ne zna šta je konkretno odgovorio Pašaga Mandžić na pismo Mahmuta Bušatlije i da li je išta u vezi s tim pisao, moguće je, na osnovu nekih drugih izvora, konstatovati sljedeće:

¹⁴⁵⁾ Zb. NOR, t. IV/1, 243—244.

— rukovodstvo ozrenskog ustanka nije u principu vraćalo na oslobođenu teritoriju one partijske radnike koji su svojevremeno napustili ilegalni rad i prešli u ustaničke redove.

— preduziman je od strane partijskog i vojnog rukovodstva sa oslobođene teritorije čitav niz konkretnih mjera, kako bi se uspostavili tješnji kontakti sa preostalim partijskim članstvom u okupiranim gradovima.

— razvitak partijske organizacije na oslobođenoj teritoriji nije išao u korak sa vojničkim razvitkom ustanka.

Dosta relanu sliku stanja pratijske organizacije na početku ustanka dao je T. Vujasinović u svojoj knjizi *Ozrenski partizanski odred*. Između ostalog, on piše: »Već od samog početka u Odredu se osećao nedostatak politički izgrađenih i odgovornih ljudi. Od starijih komunista bili smo tu samo Murat i ja. Petar Dokić bio je pametna glava i bujna priroda, Ismet Kapetanović — neobično hrabar i odan, Fikret Dedić — vredan i uporan, Simo Lukić — pošten i bezgranično odan stvari Partije, ali, u to vreme, oni politički nisu mnogo znali. To isto može se reći i za Josipa Jovanovića. Pored svega, Murat je, silom prilika, bio često odsutan. Međutim, odredska teritorija bila je tako velika, a pritisak neprijatelja i naše stalne akcije oduzimale su nam toliko vremena i snage da za one uslove ne bi bilo dovoljno da nas je bilo i triput više. To odsustvo političkih kadrova počelo se ubrzo osjećati, a kasnije i svetiti. Bilo je bataljona — a da i ne govorimo o četama — koji nisu imali političkog komesara.«¹⁶⁶⁾

Navedena ocjena stanja i kvaliteta partijske organizacije potvrđuje da na Ozrenu nije bilo u prvom planu nedostatak partijskih radnika, koliko pomanjkanje njihovog ličnog organizaciono-političkog iskustva. Naime, u ozrenskoj situaciji, gdje se javio sveopšti narodni ustanak, mlađi članovi Partije i SKOJ-a nisu mogli lako da dođu na odgovornije vojničke dužnosti. Umjesto njih, na dobar broj komandnih pozicija dolazili su hrabriji i odvažniji stariji seljaci, čija je vizija o narodnooslobodilačkoj borbi i KPJ bila maglovita. Pa ipak, dok su oni slušali Todora Vujasinovića i Pašagu Mandžića i dok su se svojom borbom protiv okupatora uklapali u program KPJ, dotle je na Ozrenu bilo uspjeha. Ali kada su u ozrensko područje počeli da dolaze i emisari Draže Mihajlovića i da nesmetano pripovijedaju seljacima i drugi vid borbe protiv okupatora tj. njeno odlaganje za kasnije vrijeme, kod dobrog dijela ustaničkih vođa—seljaka javila se želja da prekinu sa borbom i da se vrate kući. Štab ozrenskog NOP odreda se borio protiv ovakvih ljudi, ali je u tome bio sputavan činjenicom što su četnički oficiri imali za dolazak na Ozren potrebne propusnice zajedničke partizansko-četničke komande iz Vlasenice¹⁶⁷⁾. No, bez obzira na prisustvo raznih četničkih grupa, pa i Cerskog odreda kapetana Dragoslava Račića na području Ozrenskog NOP odreda, mora se konstatovati da je ovaj kraj bio prilično dugo imun od četničkog uticaja. Za to su najvažnija dva razloga. Prvo, rukovodstvo Ozrenskog odreda i njegova partijska organizacija imali su za sve ljude koji su dolazili sa strane, bez obzira na to da li su oni bili oficiri bivše jugoslavenske vojske, članovi KPJ ili obični građani koji su svojevremeno prebjegli u Srbiju, pa se

¹⁶⁶⁾ T. Vujasinović, isto, 113.

¹⁶⁷⁾ T. Vujasinović, n. d. 122.

kasnije vraćali sa željom da se bore na lokalnom tlu, jedinstvene kriterijume isticanja. Naime, u uslovima kakvi su tada bili na Ozrenu, gdje se, tako reći, svakodnevno moralo učestvovati u borbi i gdje je konkurencija i za najmanji komandni položaj bila jaka, nije se moglo lako isticati. Vjerovatno da i Pašaga Mandžić, Miloš Popović, Stevo Vranić i drugi istaknuti komunisti ne bi na Ozrenu postali nikad ono što su bili da se nisu prethodno afirmisali kroz oružanu borbu. Drugim riječima, pročetnički orijentisanim elementima kojima se nije rado išlo u borbu, nije na Ozrenu bilo pogodno tle. Pomoću stalne vojne aktivnosti, lokalno rukovodstvo ustanka na Ozrenu najbolje se obračunavalo sa svim njemu suprotnim uticajima i shvatanjima.

Drugo, zahvaljujući, pored ostalog, i svome geografskom položaju Ozrenski NOP odred i njegova teritorija bili su kroz cijelu 1941. i dobrim dijelom 1942. godinu van direktnog uticaja majora Dangića i njegovih oficira. Naime, koliko je do sada poznato, nijedna značajnija politička ličnost četničkog pokreta nije u 1941. godini stigla na ozrensku teritoriju.

Nema podataka iz kojih bi se vidjelo da je i u jednoj fazi razvitka Ozrenskog NOP odreda postojao i djelovao Okružni komitet KPJ, ali se ne smije na osnovu toga tvrditi da tamo nije postala i djelovala partijska organizacija. Njeno prisustvo se i te kako osjećalo, i to naročito na forontu, ali se ovdje nije vodilo dovoljno računa o podmlađivanju kadrova i o svakodnevnom tzv. sitnom partijskom radu. Naime, još od početka ustanka članovi KPJ i SKOJ-a bili su direktno uključeni u vojne jedinice i time u dobroj mjeri odvojeni od rada u pozadini. S druge strane, ratna taktika, koju je primjenjivao Ozrenski odred, gutala je Ogromne kadrove, a među njima je, po pravilu, bilo najviše komunista. Ono malo partijskih radnika što ih je dobivala ozrenska teritorija od Pokrajinskog komiteta i Glavnog štaba NOP za BiH, nije bilo ni približno dovoljno da podmiri rastuće potrebe Odreda¹⁶⁸).

Početak novembra, uputio je Pokrajinski komitet na teritoriju Odreda svog delegata Stevu Vranića sa zadatkom da se ovdje bavi isključivo partijsko-političkim radom. Todor Vujasinović u svojim memoarima ističe: »Dočekali smo ga s velikom radošću, jer je rad na tom polju bio celo vreme naša najslabija tačka«. Stevo Vranić je proveo na Ozrenu oko tri mjeseca, ali za vrijeme njegovog boravka nije došlo do nekih kvalitativnijih promjena u pogledu omasovljenja partijske organizacije. To, pored ostalog, potvrđuje i pokrajinsko partijsko savjetovanje u Ivančićima, na kome je zamjereno Štabu ozrenskog NOP odreda što nije razvio na svom području intenzivniju ideološko-političku djelatnost.¹⁶⁹) Ali, umjesto da stvari krenu nabolje, situacija se na Ozrenu pogoršala naročito početkom 1942. godine, kada je sa »fronta« skinuto nekoliko desetina najboljih boraca — većinom članova Partije i upućeno u sastav Prvog proleterskog bosanskog bataljona. Istina, nji-

¹⁶⁸) »Mi smo u nekoliko mahova molili (misli se na Glavni štab i Pokrajinski komitet za BiH, primjedba Z. A.) da nam pošalju nekoliko odgovornih i politički doraslih drugova, sposobnih da nam pomognu bilo u političkom radu, bilo kao rukovodioci izvesnih vojnih jedinica«. Ne računajući grupu zeničkih radnika (Branko Cović, Bogoljub Radić, Milan Poleksić, Mišo Ignjatović, Zdravko Jevtić, Neđo Glušac, Anđelko Delić i dr.) koji su samoinicijativno došli da se bore na ozrenskom području, u ovaj kraj su stigli, tokom novembra mjeseca: Miloš Popović — Đurin, Leon Fliker i Rajko Bogdanović, a krajem 1941. i početkom 1942. godine Nikola Grušević, Đorđe Simić, Pero Eraković i Nada Dursum. Pored navedenih, na Ozren su, na kraće vrijeme, navraćali Rodoljub Colaković, Vaso Miskin i nekoliko drugih partijskih ili vojnih funkcionera.

¹⁶⁹) Isto, 221, 131.

hov odlazak se i nije u početku tako jako osjećao, ali kada je, u drugoj polovini januara, uslijedila neprijateljska ofanziva (»Ozren II«) i kada su i četnički agenti pojačali svoju propagandu na ozrenskom području, onda se tek vidjelo kakvu su vrijednost predstavljali članovi KPJ koji su nešto ranije napustili ovaj kraj.¹⁷⁰) U drugoj neprijateljskoj ofanzivi Ozrenski NOP odred bio je prisiljen da po prvi put, usljed velike premoći okupatora i zamorenosti, napušta svoj sistem pozicione odbrane i da se prilagođava novim oblicima otpora. Ali, kako su se njegovi borci na to teško prilagođavali, Odred je počeo da doživljava krize i na vojničkom planu. Vojnički neuspjeh odreda odlično su se iskoristili pročetnički elementi koji su potkopavali moralno-političko jedinstvo u jedinicama i nastojali da iz njih istisnu članove KPJ. Neko vrijeme Odred je objedinjavala popularnost njegovog komandanta, ali i to nije moglo potrajati dugo.

Čim je, polovinom aprila, na Ozren stigao Proleterski bataljon i čim se postavilo pitanje radikalnijeg obračuna sa četničkim elementima unutar partizanskih jedinica, na Ozrenu je došlo do otvorenog oružanog sukoba između četničkih i partizanskih snaga.

c) Organizacija fronta i pozadine

Uporedo sa formiranjem partizanskih odreda i stvaranjem okružnih komiteta KPJ, tekao je i proces organizacionog i idejno-političkog učvršćenja pozadine. Od početka oktobra, pa do kraja decembra 1941. godine, formiran je na području istočne i centralne Bosne čitav niz novih organa narodne vlasti. I u ovom periodu glavni inicijatori stvaranja nove vlasti bili su partizanski štabovi i rukovodstva KPJ. Oni se za organizaciju nove vlasti zalažu, jer u njoj vide proširenje baze ustanka i čvršće sjedinjavanje fronta i pozadine. Formiranje narodno oslobodilačkih odbora, bez obzira na to da li su oni seoski, opštinski ili sreski, odvijalo se uporedo sa svakodnevnim oružanim akcijama partizanskih odreda. Glavna uporišta nove vlasti bila su po pravilu vezana za oslobođenu teritoriju. Ali bilo je i takvih primjera da su NOO bili formirani i na području gdje je okupator držao svoju vlast.

Potpunu predstava o razvitku nove narodne vlasti na području istočne i centralne Bosne do kraja 1941. godine možemo dobiti tek onda ako pogledamo kako se ta vlast razvijala u pojedinim oslobođenim regionima, i ako ocijenimo ulogu i značaj te vlasti u jačanju oružane borbe protiv okupatora i usprovođenju njenih revolucionarnih ciljeva.

Još prije Stoličkog savjetovanja na području Romanije djelovao je Opštinski NOO sa dosta razgranatom mrežom seoskih odbora. U vrijeme formiranja Romanijskog NOP odreda, i kasnije, ovaj odbor još više proširuje svoju djelatnost, ali i pored toga on je, kao organ vlasti, postao preuzak, pošto se slobodna teritorija Romanijskog odreda stalno širila. Do znatnijih teritorijalnih promjena u korsi romanijskih partizana došlo je naročito krajem oktobra i u toku novembra, kada su snagom oružja bile protjerane oku-

¹⁷⁰) Iz Ozrenskog odreda su tada, pored ostalih, otišli Josip Jovanović, Stevo Vranić, Veso i Ignjat Radojčić, braća Bešlagići, Milovan Gajić, Marko Blagojević i grupa husinjskih boraca. Sa njima je pošao i španski borac Miljenko Cvitković, koji je prema prvobitnom naređenju, trebao zamijeniti Stevu Vranića.
Isto, 221—226.

patorsko-ustaške vlasti zi čitavog niza opštinskih i sreskih mjesta. U svim mjestima koja su duže ili kraće vrijeme bila u rukama narodnooslobodilačkih snaga, osnovani su ili je bilo pokušaja da se osnuju NOO. Tako je po oslobodenju Rogatice (24. oktobra) odmah formiran Sreski narodnooslobodilački odbor¹⁷¹⁾ čija se vlast osjećala ne samo u rogatičkom nego i u dijelovima susjednih srezova. U isto vrijeme formirani su opštinski odbori u Rogatici, Tetini, Borikama, Borovcu, Sočicama, Prači i Dubu.¹⁷²⁾

Svaki opštinski odbor pristupio je na svojoj teritoriji organizaciji seoskih narodnooslobodilačkih odbora. Većinu članova ovih prvih odbora imenovala su dotične partizanske komande. Nešto kasnije, kada su se dještva Romanijskog odreda pomjerila na jug prema pruži Sarajevo—Višegrad i na zapad prema Knežini i Olovu, činjeni su naponi da se imenovani odbornici potvrde demokratskim putem ili, ukoliko nisu odgovarali građanima, da se smijene na javnim zborovima i umjesto njih izaberu drugi. U Rogatici su, pored Opštinskog i Sreskog odbora, djelovali Narodni sud i Komanda mjesta. Suđenje je bilo javno i svaki prisutni građanin koji je raspolagao dokazima mogao je da utiče na donošenje presude. Intenzivniji razvitak narodne vlasti na području Romanijskog odreda, a naročito u rogatičkom srezu, ometali su četnici Draže Mihailovića, koji su nastojali da u ovim krajevima ponovo zavedu aparat stare vlasti.

Na prostoru sjeverozapadno od Sarajeva (između Sarajeva—Kiseljaka—Hadžića—Travnika—Zenice—Vareša—Olova i romaniskog planinskog vijenca) gdje je vrlo ratoborni partizanski Odred »Zvijezda« vodio uspješne borbe sa okupatorsko-ustaškim snagama i kontrolisao znatnu oslobođenu teritoriju, razvio se krajem 1941. i početkom 1942. intenzivan pozadinski život i snažna idejno-politička djelatnost. Glavni organizatori i nosioci života i rada u pozadini jesu Okružni komitet KPJ za »Zvijezdu« i narodnooslobodilački odbori.

Uspostavljanje narodne vlasti vršilo se na više načina, što je zavisilo od mjesta u kome se dotična vlast stvarala, i konkretne vojno političke situacije. Jedan od najčešće primjenjivanih oblika izbora NOO sastojao se u tome što su pozadinski radnici, nakon oslobođenja dotičnog mjesta, pozivali građane na javne zborove, a ovi putem aklamacije birali svoje odbore. Na takav način izabran je, novembra mjeseca, NOO u Srednjem, koji je u decembru, uz masovno prisustvo građana iz svih okolnih sela i boraca — partizana, prerastao u Opštinski odbor.¹⁷³⁾ Istom prilikom, na zboru je biran i Narodni sud čiji je predsjednik bio Krsto Košarac. Drugi opštinski odbor izabaran je u Okruglici kod Vareša, koji je u širem reonu svoga djelovanja organizovao više legalnih i polulegalnih narodnooslobodilačkih odbora. U Srednjem i Okruglici uspostavljene su i komande mjesta, koje su putem naruženih straža i seoskih patrola sprovodile u život odluke opštinskih odbora.¹⁷⁴⁾

¹⁷¹⁾ Predsjednik odbora bio je Janko Jolović, zemljoradnik, a članovi: Salih Sahinpašić, profesor, Malkan Karišić, zemljoradnik, Risto Miličković, nadzornik puteva, Sinan Branković, sudija, Rasim Muftić, bivši trgovac i Aleksa Kojić, gostioničar.

Rasim Hurem, *Rogatice za vrijeme narodnooslobodilačkog ratu 1941—1945. »Rogatice«, Svjetlost, Sarajevo 1966.*, 117.

¹⁷²⁾ Muzej revolucije, Sarajevo, Memoarska građa (dalje MRS, MG) br. 11533/52.

¹⁷³⁾ Isto, Br. 11657/52.

¹⁷⁴⁾ Isto, Br. 11657/52; 1/11716/52 i 1/1949.

Među seoskim organima vlasti koji su djelovali na području Odreda »Zvijezda« krajem 1941. godine istakli su se posebno odbori u Vogošći, Blagovcu, Nahorevu, Luki, Ubarama, Srednjem, Karauli, Stublinama i Želji kod Okruglice.¹⁷⁵⁾

U onim selima koja jedinice Odreda »Zvijezda« nisu mogle trajnije držati u svojim rukama, vlast su obavljali seoski povjerenici koje su imenovale susjedne vojne komande. Čim bi dotično selo ušlo u sklop oslobođene teritorije, funkciju povjerenika preuzimali su legalni NOO.

U trećem ustaničkom centru sarajevske oblasti tj. kalinovačko-jahorinskom kraju, ustanak je od septembra mjeseca, pa do kraja 1941. godine, bio u stalnom osponu. Naročitu prekretnicu u tom pogledu donijelo je oslobođenje Trnova poslije čega se oslobođena teritorija stopila u jedinstveno pozadinsko područje. Odmah nakon oslobođenja Trnova, uz pomoć Štaba Kalinovačkog odreda i Okružnog komiteta, pristupa se širem organizovanju narodne vlasti. Pored narodnooslobodilačkog odbora u selu Šivoljama, koji je oformljen još sredinom oktobra, osnivaju se odbori u Sijerčima, Borijama, Dobrom Polju, Delijašu, Presjanici, Kijevu, Ledićima, Divuljama i još nekim selima.¹⁷⁶⁾ Svi odbori u pomenutim selima su aklamacijom birani na javnim konferencijama. Na sličan način su bili izabrani organi vlasti u opštini Prača čim je ova postala oslobođena 3. novembra 1941. godine.

Sredinom novembra u Trnovu je formiran Opštinski NOO za koji neki historičari narodne vlasti smatraju da je bio u ranglu sreskog narodnooslobodilačkog odbora.¹⁷⁷⁾

Osim u Trnovu, djelovali su opštinski NOO još u Delijašima, Dobrom Polju, Kasindolu i Crnoj Rijeci.¹⁷⁸⁾

Rad odbora u svim opštinskim centrima potpomagale su komande mjesta, od kojih su bile naročito aktivne one u Trnovu i Crnoj Rijeci.

Intenzivniji razvitak narodne vlasti u kalinovačko-jahorinskom kraju ometali su četnički oficiri Draže Mihailovića, koji su osobito poslije sklopljenih sporazuma sa Italijanima, nastojali da razjedine ustaničke redove i da unesu anarhiju u njihovom pozadinu. Slične ciljeve imale su i italijanske i njemačko-ustaške komande, kada su na područje Kalinovačkog odreda slale svoje ljude sa zadacima obavještajnog i antiustaničkog karaktera.

Da bi se suprotstavio djelovanju neprijateljskih snaga u pozadini i da bi postojeću slobodnu teritoriju i stanovništvo u njoj podjednako opteretio potrebama NOP-a Štab kalinovičkog odreda je pristupio organizaciji sudstva. U početku ustanka sudovi su bili izričito formirani pri vojnim komandama koje su imale u svojoj kompetenciji cjelokupnu sudsku vlast na dotičnom području, ali kasnije — nakon formiranja opštinskih narodnooslo-

¹⁷⁵⁾ A VII, NOP, St. bilj. 1—2, K—1997. str. 8; AIRPS, MG, Inv. br. 9670

¹⁷⁶⁾ Slobodan Kezunović, *Početak i razvoj ustanka u Kalinovačko-jahorinskom kraju, Četrdeset godina*, Zbornik sjećanja aktivista . . ., 1941—1945. Kultura, Beograd 1941, 532; Drago Borovčanin, *Nastanak, razvoj i djelatnost organa narodne vlasti u istočnoj Bosni 1941. godine*, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo 2/1967, 202; Đuretić Veselin, *Istorijski razvoj narodne vlasti u Bosni i Hercegovini do II zasjedanja AVNOJ-a*, (odbranjena doktorska teza na Filozofskom fakultetu Sarajevo, 128.

¹⁷⁷⁾ D Borovčanin, isto, 206.

¹⁷⁸⁾ MRS, MG, Br. 11720/2; D. Borovčanin, isto, 203.

bodilačkih odbora — osjeća se potreba da se i sudska vlast prenese u njihovu nadležnost. Bez obzira na to da li su sudovi djelovali kao organi vojnih komandi ili kao NOO, ili kao i organi jednih i drugih, za njih je bitna javnost rada. U jednoj od sudskih presuda narodnog suda sa područja Kalinovičkog odreda, donijetoj 24. novembra 1941. godine, izričito se kaže: »Narodni sud kao organ istinske idejne vlasti, osjeća se dužnim da obavještava narod o svom rodu. Za razliku od dosadašnjih sudova, Narodni sud rukovodi se prvim narodnim interesima. Da bi ti interesi bili pravilno zastupljeni, narod je dužan i treba da učestvuje u donošenju odluke o sudu.«¹⁷⁹⁾

Izgleda da je najviša instanca sudske vlasti bila smještena u Trnovu, što je i razumljivo, jer je to mjesto bilo sjedište vojnog i političkog rukovodstva ustanka i centar oslobođene teritorije. Međutim, ne treba zaboraviti da je sudova bilo i pri drugim NOO i komandama bataljona, pošto u ratnim uslovima nije bilo vremena da se svi osumnjičeni šalju u Trnovo da im se tamo sudi.¹⁸⁰⁾

Razvitku narodne vlasti na području birčanskog NOP odreda poklonjena je velika pažnja od prvog dana oružane borbe. Do kraja mjeseca septembra bila je uništena okupatorska vlast u šest opštinskih područja i formirana nova-ustanička vlast.¹⁸¹⁾

Kičmu te vlasti sačinjavala je mreža seoskih odbora koju su objedinjavali opštinski odbori u Šekovićima, Vlasenici i Spreči. Poslije Septembarskog savjetovanja u Stolicama, u Birču se ne radi toliko na izboru novih odbora, jer oni uglavnom, postoje u većini oslobođenih sela i opštinskih centara, ali se poboljšava njihov sastav i organizaciona struktura. U odbore su birani ljudi za koje se znalo da su u svome selu ili kraju uživali najveće poštovanje i ugled. Najaktivniji odbori u opštini Šekovići bili su u: Šekovićima, Braincima, Tupanarima, Sučanima, Podbetnju, Petrovićima, Činićima, Akmačićima, i Selištu.¹⁸²⁾ Svoju djelatnost oni su zasnivali na bazi zaključaka Opštinskog odbora u kome su imali svoje predstavnike.¹⁸³⁾ Odbornici su birani javnim glasanjem na narodnom zboru. Osim jednog odbornika koji je bio knez i član opštinskog odbora i prije rata, svi drugi su bili ili pripadnici bivše zemljoradničke stranke ili simpatizeri KPJ.

Opštinski odbor u Vlasenici je nekoliko puta počinjao i prekidao svoju djelatnost, te mu se u vezi s tim i sastav često mijenjao.¹⁸⁴⁾

¹⁷⁹⁾ A VII, NOP, Reg. br. 50/7—2, K—143a.

¹⁸⁰⁾ A VII, NOP, Reg. br. 9—6a—1, K—156.

¹⁸¹⁾ Brano Savić, *Prvi narodnooslobodilački odbori u Birču, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Kultura, Beograd, 1961, V, 86; Isto: *Četrdeset godina*, Zbornik sjećanja aktivista . . ., Kultura, Beograd 1961, 32.

¹⁸²⁾ Miloš Zekić, *Ustanak u Birču 1941. godine, Četrdeset godina*, Zbornik sjećanja aktivista . . ., Kultura, Beograd 1960, VI, 66; Stevo Popović, *Nekoliko podataka o razvoju i djelovanju NOO u istočnoj Bosni u toku narodnooslobodilačkog rata*, *Glasnik Društva istoričara BiH*, III, 1951, 182; D. Borovčanin, isto 202; V. Đuretić, isto, 119.

¹⁸³⁾ Sjedište Opštinskog odbora bilo je u selu Šekovići. On je radio u sastavu: Matija Knežević, predsjednik i članovi Jakov Piljanović, Marko Aščerić, Milivoje Savić, Marko Vuković, Petko Divović, Ostoja Žepinić, Boško Popović, Pavle Perendić, David Popović, Vojko Savić, Milorad Beković, Stjepan Lukić i Jovan Milić, sve seljaci iz susjednih sela. Brano Savić, isto, 87.

¹⁸⁴⁾ Među ljudima koji su se najviše istakli u radu ovoga odbora treba spomenuti Milutina Đukanovića, Boška Ostojića i Đorđa Viškovića. B. Savić, isto, 88.

Opštinski odbor u Spreči bio je često onemogućavan u radu od strane pročetnički orijentisani elemenata, ali je, i pored toga, pružao znatne usluge NOP-u u 1941. godini.¹⁸⁵⁾

Manje uspjeha u svome radu imali su opštinski odbori u Milićima, Donjem Zalukoviku i Cikota, jer su njihovu djelatnost onemogućavali oficiri Draže Mihailovića, pošto su u ovim mjestima bili privremeno uspostavili svoju vlast.¹⁸⁶⁾

U selima prema Kladnju i Stuparima takođe su djelovali NOO, ali je i ovdje dolazilo do čestih sukoba sa četničkim predstavnicima, koji su na sve moguće načine onemogućavali rad odbora.

Koristeći se partizansko-četničkim sporazumom, Rodoljub Čolaković je uz pomoć Rada Jakšića i Petra Đukanovića obišao, tokom oktobra mjeseca Srebrenicu, Bratunac, Fakoviće i Skelane i u svim tim mjestima formirao opštinske NOO, ali je njihov život bio kratkog daha, jer su ih četnici razbili poslije prekida sporazuma s partizanima.¹⁸⁷⁾ U vezi s tim Čolaković piše:

»Stvaranje narodnih odbora u ovome kraju imalo je više propagandno-agitacioni karakter nego praktičan značaj, jer mi tu nismo imali svojih ljudi ni svoje oružane snage koja bi mogla od odbora napraviti bar klicu nove vlasti. Praktično vlast su vršile žandarmerijske stanice koje je tu odmah instalirao Dangić, i stari predsjednici opština koji su redovno birani za predsjednika odbora.«¹⁸⁸⁾

Pa i pored izloženog, valja istaći da formirani odbori nisu bili samo gola demonstracija određene politike nego da su oni odigrali i te kako veliku ekonomsku ulogu. Tako je, na primjer, Opštinski odbor u Srebrenici za samo mjesec dana svoga postojanja prikupio i otpremio Romanijskom NOP odredu 2. vagona pasulja, 2,5 vagona krompira i više vagona kukuruza i pšenice.

Rad NOO potpomagale su komande mjesta, seoske straže i narodni sudovi. Posebno je viliki značaj imala Komanda mjesta u Vlasenici, koja je ne samo stvarala red u pozadini i organizovala privredu nego se brinula i o bolnici, organizovanju obavještajne službe, prihvatanju partizanskih kurira, rasturanju štampe, smještaju izbjeglica, snabdijevanju stanovništva i drugim poslovima¹⁸⁹⁾.

Tokom posljednja tri mjeseca 1941. godine razvija se snažan narodnooslobodilački pokret i na području Majevice, Semberije i dijela Bosanske Posavine. U ovo vrijeme Štab majevičkog odreda u svim oslobođenim selima organizuje masovne narodne zborove na kojima se, mjesto ranijih povjerenika, biraju narodnooslobodilački odbori. Na području Majevice formirani su odbori u Loparama, Vukosavcima, Mačkovcu, Jablanici i još nekim selima. Kako su se ova sela nalazila u centru oslobođene teritorije, rad odbora je bio potpuno javan.

¹⁸⁵⁾ Osobito su se u radu ovoga odbora isticali braća Vidakovići, Popovići, Stanarčevići, Savići i starac Saja Civkušić.
B. Savić, isto, 88.

¹⁸⁶⁾ B. Savić, isto, 88.

¹⁸⁷⁾ Vid. R. Colaković, isto, 395—398; 399—401 i B. Savić, isto, 88.

¹⁸⁸⁾ R. Colaković, isto, 399.

¹⁸⁹⁾ Naročito su se u ovoj komandi isticali: Rade Jakšić, geometar, Vukola Dundić, krojač, Nikola Bilić, agronom i Mirko Ostojić, đak.
R. Colaković, isto, 361.

U sembersko-posavskim selima koja jedinice Majevičkog odreda nisu mogle trajnije držati u svojim rukama, zbog jakih neprijateljskih garnizona u Brčkom i Bijeljini, išlo se na stvaranje ilegalnih ili poluilegalnih narodnooslobodilačkih odbora. Naročito je pokrenuta široka kacija u ovom pogledu tokom novembra mjeseca kada su politički radnici u Semberiji i borci Bijeljinske čete obilazili u manjim grupama pojedina sela i u njima formirali odbore. Tom prilikom osnovani su odbori u Čengiću, Pučilima, Patkovači, Golom Brdu, Glogovcu, Kojčinovcu, Modranu, Bjeloševcu, Obrežju, Kacevcu, Trnovi, Grnjelovu, Brodru, Dragaljevku, Obarskoj, Popovima i nekim drugim selima.¹⁹⁰) U pomenutim selima odbori su formirani na seoskim konferencijama na kojima su partijski radnici i borci iz čete prethodno upoznavali seljake sa opštepolićkom situacijom u svijetu i ciljevima NOB-e. Glavni zadaci novoformiranih odbora bili su prikupljanje i otpremanje hrane u reon Majevice i pronalazak dobrovoljaca za odlazak u pratizane,¹⁹¹) prikupljanje podataka o snagama i namjerama neprijatelja, suđenje špijunima i paničarima i dr. Dakle, NOO u Semberiji nisu bili samo organi vlasti nego ilegalni ili legalni punktovi oko kojih se odvijao široki politički život u pozadini. U toku dana u oslobođenim selima bilo je sasvim tiho i mirno, ali je preko noći nastupala živost, jer su se tada pod zaštitom seoskih straža i partizanskih jedinica obavljali mnogi poslovi za potrebe NOP-a.¹⁹²) Pri većini semberskih odbora postojali su i narodni sudovi ili, kako su se oni ovdje često zvali, »odbori suda«. Njihov rad je bio tijesno vezan sa radom političkih aktivista u pozadini koji su posredstvom svojih saradnika uspješno otkrivali doušnike okupatora i bavili se drugim poslovima od interesa za pokret.

I na području brčanskog sreza odbori su stvarani na sličan način kao u Semberiji. Poslije formiranja Posavske i Ražljevačke, odnosno Brčanske čete, narodnooslobodilački pokret u ovom kraju bilježi osjetan uspjeh. Tokom oktobra i novembra mjeseca održavaju se po selima jugoistočno od Brčkog brojne konferencije na kojima se biraju narodnooslobodilački odbori ili, kako su se ovdje zvali, »komanda pozadine«.¹⁹³) Početkom decembra mjeseca izabran je i prvi NOO u Ražljevcu, čija se aktivnost najviše manifestovala oko zbrinjavanja stanovništva koje je iz okoline Brčkog bježalo u brdska sela zbog ustaškog terora.¹⁹⁴)

¹⁹⁰) Vojin Bobar, *U selima oko Bijeljine, Ustanak naroda Jugoslavije 1941*. Zbornik, Vojno delo, V. Beograd 1964, 658—665.

¹⁹¹) Značajno je istaći da štab majevičkog odreda nije nikada vršio mobilizaciju boraca na svom terenu, nego je svoje redove proširivao dobrovoljcima ili novoprimljenim članovima Partije i SKOJ-a.

¹⁹²) AIRPS, MG, Inv. br. 9768; Muzej istočne Bosne, Tuzla, Br. 391 i 388.

¹⁹³) Odbori su izabrani u selima: Ražljevu, Popovu Polju, Brezovu Polju, Slijepčevićima, Trnjacima, Sandićima, Breziku, Potočarima, Stanovima, Buzekari, Pukišu, Smiljevku, Mrtvici, Krbetima i Piperima. Krajem 1941. ili početkom 1942. godine izabrani su odbori i u Donjem i Gornjem Dragaljevku, Donjoj i Gornjoj Bukovici, Srednjem i Donjem Magnojeviću, Vitkovićima, i još nekim selima. Među odbornicima i pozadinskim radnicima naročito su se istakli: u ražljevačkoj opštini Branko i Bogić Kisić; u bukovačkoj opštini Borislav i Cvijan Dakić, Bogoljub Ristić, Milorad i Savo Mikanović, Veco Cvijanović, Ljubo Kojić, Stevo Tadić, Vladimir i Stojan Vidović, Vljako Bojanić, Radovan Papić, Vasilije Tomić, Vukašin Petrović, Aleksa i Đoko Kostić, Pero Milanović, Joco Pajić, Mika Cvijetić, Stevo Tripunović, Obren Petrović, Rado Maksimović, Rajo Zarić, Ilija Miljanović, Slavko Ljubinković i dr. MRS, MG, br. 11510/52; Radivoje Lukić, *U srezu brčanskom, Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, Zbornik, IV, Vojno delo, Beograd 1964, 297—300.

¹⁹⁴) Tako su, npr., stanovnici Smiljevca, Stanova, Brezika, Sandića, Buzekare, Krbeta, Koretoša, Mrtvice, Slijepčevića, Gređice i Prnjata napustili svoja sela i prebacili se ispod obronaka Majevice. Pa i pored toga, ustaše su u Brčkom i okolini poubijale ili otjerale u logore oko 30.000 ljudi, žena i djece.

MRS, G, Br. 11511/52; Radivoje Lukić, isto, 302—303.

Zbog slabijeg ranijeg uticaja KPJ i jake kontrole od strane ustaša, u nekim dijelovima Bosanske Posavine nije bilo pogodnih uslova za nastanak i djelatnost narodnooslobodilačkih odbora. Ovo je osobito karakteristično za prostor između Brčkog, Bosanskog Šamca i Modriče. Tek krajem 1941. godine i ovdje se susrećemo sa prvim elementima narodne vlasti.¹⁹⁵⁾

Uporedo sa reorganizacijom Ozrenskog partizanskog odreda, odvijao se i dalji razvitak organa narodne vlasti na njegovom operativnom području. Tokom oktobra i novembra mjeseca formirano je u maglajskom srezu, i to ne samo u srpskim nego i muslimanskim selima, više NOO čija se djelatnost odvijala u okviru opštinskog narodnooslobodilačkog odbora u Rakovici.¹⁹⁶⁾ U sjećanjima učesnika ističe se da je narod prihvatio novu vlast kao svoju i da su se seljaci obraćali NOO za najraznovrsnije stvari.

U najvećem dijelu dobojskog sreza stara vlast je likvidirana za svega nekoliko dana oružane borbe. Mjesto bivših organa, novu — ustaničku vlast — obavljaju u prvo vrijeme seoski povjerenici i ekonomska vijeća potpomognuta vodom za pozadinu, a zatim se, od oktobra mjeseca, sve češće susreće naziv — narodnooslobodilački odbori. Prilično je teško utvrditi redosljed nastanka ovih odbora jer se ne može, na osnovu sačuvanih dokumenata, razlučiti da li su pojedini odbori, koji se pominju u novembru mjesecu, djelovali prethodno kao ekonomska vijeća ili su tek tada nastali. Vjerovatno je bliže istini teza da su većina odbora djelovali prethodno kao ekonomska vijeća, i da su ona kasnije, u vezi sa Septembarskim savjetovanjem i novim uputstvima oko organizacije narodne vlasti, doživjela reorganizaciju i promijenila svoje nazive. Samo u onim mjestima koja se nakon Savjetovanja u Stolicama uključuju u sklop oslobođene teritorije, vlast se formira izravno kroz narodnooslobodilačke odbore. Broj ljudi u pojedinim odborima najviše je zavisio od veličine i ekonomske uloge dotičnog sela. Tako su, npr., odbori u Grabovici, Kakmužu, Ljeskovim Vodama, Jelanskoj, Velikoj Bukovici, Stanarima, Lipcu, radili sa po četiri do sedam odbornika, dok je bilo sela u kojima je djelovao samo po jedan odbornik. Većina pomenutih odbora izabrana je tokom novembra mjeseca na javnim skupovima građana. Seoski odbor u Stanarima prerastao je, početkom 1942. godine, u Opštinski.¹⁹⁷⁾

I na sjevernom dijelu teritorije Ozrenskog partizanskog odreda koja je zahvatala periferne dijelove tuzlanskog sreza radilo je više NOO. Među njima imaju poseban značaj opštinski odbori u selima Boljaniću i Bosanskom Petrovom Selu. Odbor u Boljaniću je prethodno djelovao kao ekonomsko vijeće, a tek od novembra mjeseca nosi naziv opštinski NOO. Odbor u Bosanskom Petrovom Selu je formiran polovinom novembra i ne zna se da li je prethodno radio pod drugim nazivom. Oba odbora su objedinjavala po više seoskih odbora a poslovi kojima su se bavili bili su prilično različiti.

¹⁹⁵⁾ Prema nekim izvorima, bili su formirani seoski odbori u Obudovcu, Batkuši, Brajiku, Crkvici i radili su samo povremeno i to pretežno ilegalno. AIRPS, MG, Inv. br. 9765.

¹⁹⁶⁾ Tako su, na primjer, postojali odbori u selima Umišljak i Stražište koji su učinili značajne usluge NOP-u: nabavljali lijekove i sanitetski materijal, prenosili poštu, prikupljali podatke o neprijatelju, upoznavali ostala muslimanska sela sa ciljevima NOB-e i dr. Na formiranju odbora u muslimanskim selima najviše su radili Fikret Dedić, politički komesar I bataljona Ozrenskog NOP odreda i Ibrahim Obrić, borac u istom bataljonu.

Opširnije o tome vid. AIRPS, MG, Inv. br. 9688.

¹⁹⁷⁾ AIRPS, MG, Inv. br. 9697 i 9702.

Odbor u Baljaniću je preko svoje obučarske i mehaničarske radione snabdijevao Odred obučom, bombama i organizovao tehničke usluge oko popravke pokvarenog oružja, a Odbor u Bosanskom Petrovom Selu snabdijevao je drvenim puškama i čamcima. Razumnije se da su ovi odbori obavljali i druge poslove: prikupljali su i djelili hranu, razmještavali izbjeglice, pribavljali građevinski materijal, regulisali cijene i dr. Opštinski odbori u Osojnici i Brezicama bili su najviše angažovani oko smještaja ranjenika i funkcionisanja partizanske bolnice.

Pri većim opštinskim odborima radili su narodni sudovi, ali, izgleda, oni nisu imali u svojoj kompetenciji veću vlast, jer su teži prestupi bili u nadležnosti Štaba ozrenskog odreda.¹⁹⁸⁾

U trebavskom kraju i u selima na lijevoj strani rijeke Bosne nije bilo, u širem opsegu, stalnih legalnih organa vlasti, nego su tamo djelovali povjerenici i simpatizeri NOP-a. Trebava je, pored ostalog, dala Ozrenskom partizanskom odredu 1941. više 80 boraca od kojih su se osobito isticali Miloš Kupres, Nikola Celić, Novak Mrkonjić i drugi.¹⁹⁹⁾

U dosadašnjem izlaganju, uglavnom je dat pregled nastanka i samo djelimično razvitka NOO. Izostavljeno je da se govori pojedinačno o njihovim zadacima i karakteru, jer analiza koju smo vršili potvrđuje da se većina odbora bavila istorodnim ili sličnim poslovima. U početku su bila osobito aktuelna pitanja: snabdijevanje vojske hranom i ostalim potrebama, pružanje pomoći ranjenicima i izbjeglom stanovništvu, održavanje reda u pozadini, objašnjavanje ciljeva narodnooslobodilačke borbe i dr.

No, pored sličnosti zadataka na kojima su radili NOO u istočnoj i centralnoj Bosni, postojala je, kada se ide od jednog do drugog regiona, osjetna razlika u stepenu njihovog unutrašnjeg razvitka i organizacione strukture.

Poslije Septembarskog savjetovanja, na kome je, pored ostalih odluka, donijeta i odluka o »... proširenju baza ustanka putem stvaranja narodnooslobodilačkih odbora i jačanja Narodnog fronta oslobođenja«, Glavni štab i Pokrajinski komitet za Bosnu i Hercegovinu nastoje da problem pozadine postave na šire osnove. Da bi to postigli, oni se 10. oktobra obraćaju štabovima svih partizanskih odreda u Bosni i Hercegovini i skreću im pažnju: »Kako su partizanske borbe u mnogim krajevima već postigle stepen pravog narodnog ustanka, to je pitanje pozadine postalo još važnije nego onda kada su partizani vršili samo diverzionu akta ili napade na pojedine neprijateljske odrede.«²⁰⁰⁾

Međutim, ni pomenuta septembarska odluka ni oktobarsko pismo nisu mogli, u prvo vrijeme, izvršiti neki veći uticaj na polju proširenja baze ustanka, jer u sebi nisu sadržavali konkretnija metodološka uputstva o organizaciji narodnooslobodilačkih odbora. Nejasnoće u ovom pogledu otklonio je u dobroj mjeri članak Edvarda Kardenja »Narodno-oslobodilački odbori

¹⁹⁸⁾ T. Vujašinović, isto, 114, 115, 216, 223.

¹⁹⁹⁾ Opširnije o ekonomskoj i vojnoj pomoći Trebave i sela na lijevoj strani rijeke Bosne — Ozrenskom NOP odredu, vid. T. Vujašinović, isto, 99, 130.

²⁰⁰⁾ Zb. NOR, t. IV/2, 105—106.

moraju postati istinski privremeni nosioci narodne vlasti²⁰¹⁾, a naročito već spomenuto novembarsko pismo Svetozara Vukmanovića »Svim okružnim komitetima KPJ za Bosnu i Hercegovinu«.

S obzirom na to da je pismo S. Vukmanovića imalo karakter naređenja i da ono sadrži odgovor na čitav niz pitanja koja su bila od bitne važnosti za nastanak i razvitak NOO, mi ćemo ga navesti u cjelini:

»Svim okružnim komitetima KPJ za Bosnu i Hercegovinu«.

Akcije N. O. P. odreda već se slivaju u opšti narodni ustanak. Od diverzionih akata i sukoba pojedinih odreda Narodno-oslobodilačka vojska prešla je na čišćenje čitavih krajeva od neprijatelja. U vezi s tim nameće se čitav niz problema koje treba riješiti radi što uspješnijeg razvijanja narodne borbe. U oslobođenim krajevima treba odmah likvidirati sve dosad postojeće vlasti. Mjesto njih stvoriti narodne odbore kao jedine predstavnike građanske vlasti. U njih neka uđu najaktivniji ljudi iz sela, opštine, sreza, a broj njihov zavisi od veličine naselja. Dužnost tih odbora je da u pozadini obezbijede ličnu i imovinsku sigurnost stanovništva, da mobilišu sve narodne snage za jedan jedini cilj: rat protiv okupatora, mobilizacija ljudstva, prikupljanje ratne i ostale spremne za vojsku samo je jedan dio posla. Dalje mobilisati radnu snagu za privredne poslove kao: branje kukuruza za ozime usjeve i sijanje, popravljavanje mostova i drumova, telegrafskih i telefonskih linija. Treba organizovati, gdje je moguće, radionice za pravljenje odjeće i obuće za vojsku, a isto tako pokrenuti ženski svijet, naročito omladinu, po selima i varošima da pletu čarape, prave cipele, rukavice, šalove za našu vojsku itd. Razviti najživlji politički rad u pozadini o potrebi da se sve narodne snage stave u službu naroda, tj. narodne borbe, buditi duh požrtvovanja i odricanja. Veliku pažnju posvetiti muslimanskom svijetu. Treba poslati u njihova sela dobre agitatore koji će muslimanima umjeti objasniti da je ovo borba za njihovu budućnost te pokrenuti i njih da ovu borbu pomognu. Potrebno je da od neutralizacije muslimanske mase prelazimo njihovom uvlačenju u borbu, makar to bilo samo u vidu materijalne pomoći ustanka.

Da bi mogli voditi što uspješniju borbu protiv bezvlašća i samovlašća u pozadini, potrebno je stvoriti u sreskim mjestima prijeke sudove koji će osuditi na smrt sve one koji počinu zločine predviđene u zaključku zajedničkog štaba bosanskih vojnih i partizanskih odreda od 1 oktobra 1941. godine

U sreskim mjestima i važnijim središtima treba obrazovati komande mjesta koje će pretstavljati vojnu vlast. Pod njihovom kontrolom stoje sve oružane snage u tom mjestu. Komandant mjesta nadzire sva vojna slagališta, vojne transporte, organizaciju borbe protiv špijuna i sabotaže. Sa oružanom snagom kojom raspolaže, u slučaju potrebe on interveniše da bi se sprovele odluke građanske vlasti, tj. narodnog odbora.

Sve partijske organizacije dužne su da sve svoje snage posvete stvaranju odbora, njihovom učvršćivanju i razvijanju. Treba imati na umu da ti odbori nisu nikakve komisije, niti pomoćni organi vojske, nego organi vlasti,

²⁰¹⁾ Opširnije o tome: »Borba« od 19. oktobra 1941; Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941.* i D. Borovčanin *Razvoj i djelatnost organa narodne vlasti u istočnoj Bosni 1941.* Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, 2/1967, 208.

izraz narodne volje, te stoga u njima treba obezbijediti rukovodstvo onih ljudi koji stoje na našoj liniji narodnooslobodilačke vojske i borbe. Za ovaj posao iskoristiti i političke komesare odreda, ali to ne smije biti na štetu njihovog rada u odredu.«²⁰²⁾

Poslije prijema ovog pisma, okružni komiteti KPJ i štabovi partizanskih odreda preduzimaju na svojim terenima čitav niz konkretnih mjera kako bi oživotvorili njegove poruke. Kvalitativne promjene su karakteristične naročito za ona ustanička područja u kojima se do tada manje radilo na formiranju NOO. Tamo gdje su odbori bili formirani, njihova djelatnost je krajem 1941. godine postala šira i sadržajnija. Tako je, npr., opštinski NOO u Sokocu postao glavni organizator cjelokupnog pozadinskog života i osnovni snabdjevač Romanijskog partizanskog odreda hranom i drugim potrebama. Pod njegovom kontrolom radile su radionice za izradu bombi, opravku pušaka, pečenje hljeba, izradu obuće, odjeće, preradu mlječnih proizvoda, sušenje mase, kao i svi mlinovi i bolnice u širem reonu Romanije.²⁰³⁾

Opštinski NOO u Trnovu bio je organizator pekarske, mesarske, krojačke, obučarske, kovačke i stolarske radionice.²⁰⁴⁾

U okviru opštinskog NOO u Šekovićima radile su narodna kuhinja, bolnica i pekarska, kovačka, krojačka, mesarska, obučarska i samardžijska radionica.²⁰⁵⁾

Posebnu korist imale su boračke jedinice od privrednih potencijala u Vlasenici i Rogatici u kojima je takođe radilo po više radionica.²⁰⁶⁾

Pored drugih poslova, opštinski odbori u Rogatici i Trnovu stavili su u pogon lokalne električne centrale u Mesićima i Kijevu.

I na teritoriji Odreda »Zvijezda« odvijala se živa pozadinska aktivnost. U Srednjem su bile organizovane: narodna kuhinja, radionica za izradu bombi i opravku oružja, kao i krojačka, obučarska i stolarska radionica.²⁰⁷⁾ Aktivnost odbornika iscrpljivala se i u brizi oko liječenja i prehrane ranjenika koji su bili smješteni u Srednjem, Sabancima, Okruglici i na Visojevicima.²⁰⁸⁾

Na prostoru slobodne teritorije Ozrenskog partizanskog odreda bilo je više sela u kojima su radile kuhinje, bolnice ili razne vrste radionica.²⁰⁹⁾

Iako nema sigurnih dokaza o postojanju i djelatnosti sličnih radionica na majevičko-semberskom području, vjerovatno su one i tamo radile.

Sve ove radionice su bile prijeka potreba štabova partizanskih odreda i njihove pozadine. Poslije okupacije, a naročito nakon izbijanja ustanka, prestala je gotovo svaka redovna razmjena između sela i grada. Seljaci i nji-

²⁰²⁾ Arhiv Saveza komunista BiH, I—III/1, 135—136.

²⁰³⁾ D. Borovčanin isto, 212.

²⁰⁴⁾ D. Borovčanin, isto, 213; Slobodan Kezunović, *Početak i razvoj ustanka u kalinovačkom kraju, Četrdeset godina*, Zbornik sjećanja aktivista . . . , V, 532.

²⁰⁵⁾ D. Borovčanin, isto, 213; B. Savić, *Prvi narodnooslobodilački odbori u Birču, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, V, Kultura, Beograd 1961, 87—88.

²⁰⁶⁾ D. Borovčanin, isto, 213.

²⁰⁷⁾ A VII, NOP, MG, 1—2, K—1997.

²⁰⁸⁾ Isto.

²⁰⁹⁾ T. Vujasnović, isto, 170.

hovi odbornici bili su prinuđeni da sa svojim znanjem i sirovinama proizvode mnogobrojne predmete (oruđa za rad, odjeću i dr.), koje su ranije nabavljali iz gradova putem razmjene. Tamo gdje se pojedini industrijski artikli (so, petrolej, šećer, lijekovi i dr.) nisu mogli zamijeniti nekom sličnom robom — proizvedenom na selu — išlo se, zatim, da se oni nabavljaju ilegalno posredstvom odbora narodne pomoći i simpatizera pokreta iz susjednih okupiranih gradova. Tako su, npr., u Sarajevu postojali ilegalni odbori narodne pomoći u centru grada, Novom Sarajevu, Skenderiji, Bašćaršiji, na Marijin dvoru, Vratniku, Kovačićima, Bistriku, Babića Bašti i u nekim drugim četvrtima, koji su odigrali veliku ulogu u snabdijevanju Kalinovačkog, Romanjskog i Odreda »Zvijezda«, oružjem, hranom, odjećom, obucom, novcem, sanitetskim materijalom, pišacim mašinama, papirom i drugom idustrijskom robom.²¹⁰⁾ Cjelokupnim poslom oko snabdijevanja partizanskih odreda, pomenutim artiklima, rukovodio je Mjesni komitet KPJ i Mjesni odbor narodne pomoći, čiji su članovi bili rukovodioci kvartovskih odbora. Svaki kvartovski odbor, ili pojedinac u njemu, imao je dalje svoje saradnike (članove KPJ i SKOJ-a, simpatizere NOP-a ili patriotski raspoložene građane u pojedinim ulicama, bolnicama, fabrikama, trgovačkim radnjama, civilnim i vojnim ustanovama, koji su i po cijenu života činili razne usluge NOP-u. U tom pogledu osobito se isticao jedan dio personala u zdravstvenim ustanovama, čija je stručna i sanitetska pomoć bila od posebnog značaja za ustaničke jedinice²¹¹⁾ Slanje novih boraca i raznovrsne materijalne i druge pomoći partizanskim odredima vršeno je posredstvom niza ilegalnih punktova i kurirskih veza koje je organizovao Mjesni komitet KPJ u Sarajevu.²¹²⁾

Ozrenski partizanski odred održavao je dugo vremena tijesne kontakte sa ilegalnim partijskim radnicima i simpatizerima KPJ u Maglaju, Doboju, Gračanici i nekim drugim udaljenijim centrima, preko kojih je pribavljao lijekove, industrijsku robu i razne informacije vojno-političke prirode. Na ovom poslu naročito su se istakli Fikret Dedić, Sinan Kapetanović, sestre Veselić, kao i više željezničkih radnika.²¹³⁾

Majevički partizanski odred dobivao je pomoć u ljudstvu i materijalu iz Tuzle, Bijeljine i Brčkog. U svakom od ovih gradova postojali su mjesni komiteti KPJ i SKOJ-a koji su radili po sličnoj šemi, kao i Sarajevski komitet. Iz Bijeljine i Brčkog stizali su na oslobođenu teritoriju obuća, odjeća i sanitetski materijal, a iz Tuzle oružje, so, petrolej, pišaci materijal i razna druga roba široke potrošnje. Krajem oktobra 1941. godine došla je iz Tuzle Hadživuković dr Rosa, prvi partizanski ljekar na slobodnoj teritoriji Majevice, a februara 1942. godine i dr Mustafa Mujbegović.²¹⁴⁾

Kod Birčanskog partizanskog odreda situacija je bila nešto drukčija. On je imao u svojoj blizini Kladanj i Zvornik, ali pošto u njima nije bilo par-

²¹⁰⁾ Dane Olbina, *Rad partijske organizacije u Sarajevu od jula 1941. do aprila 1942. godine, Četrdeset godina*, Zbornik sjećanja aktivista . . . , VII, 202.

²¹¹⁾ Isto, 202.

²¹²⁾ Na kurirskim poslovima između Sarajeva i susjednih partizanskih odreda naročito su se istakli: Avdo Hodžić, Mustafa Dovadžija, Jusuf Đonlić, Moco-Salom Moric, Nedo Stojanović, Božo Pejanović, Hidajet Galošević, Boško Savić — Mudri, Vidoje Koprivica, Dragica i Lenka Tošić, Đuro Damjanović i Sergeje Mučibabić.

Isto, 202—203.

²¹³⁾ T. Vujasinović, isto, 151—152;

²¹⁴⁾ A VII, MG, 1—17/7, K—2000; Radivoje Kovačević, isto, 486—496.

tijskih organizacija, izostala je i svaka vrsta materijalne pomoći Odredu. Međutim, ono što ustanici nisu mogli dobiti iz susjednih neoslobođenih gradova ili vlastitom proizvodnjom, slali su im narodnooslobodilački odbori iz Vlasenice, Milića i Drinjače.

Znatna podsticaj za intenzivniji razvitak NOP-a u istočnoj i centralnoj Bosni uslijedio je početkom oktobra, kada su srpski partizani protjerali okupatora iz zapadne Srbije i time se i teritorijalno povezali sa bosanskim partizanima. Ovo povezivanje naročito se odrazilo pozitivno na ekonomskom i političkom polju, jer je iz Srbije dopremana razna vojna oprema i političko-propagandna literatura. U tom pogledu partizansko Užice je odigralo posebnu ulogu o čemu piše i R. Čolaković, tada politički komesar Glavnog štaba NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu: »Doista, Užice je za ustanak u Istočnoj Bosni imalo ogromno značenje. Svaki dan jurili su iz njega za Bosnu kamioni krcati oružjem, municijom, rubljen i ostalim potrebama. Koliko je samo pušaka »partizanski« — izrađenih u našoj fabrici oružja — otišlo u bosanske odrede. Iz Užica je stizala naša štampa, na prvom mjestu »Borba«, koja je išla u sve naše odrede i bila prvi štampani materijal za politički rad na oslobođenoj teritoriji. Osim te znatne materijalne i političke pomoći koju joj je Užice pružilo, za raspoloženje duhova u istočnoj Bosni bila je važna činjenica i samo postojanje oslobođene teritorije u zapadnoj Srbiji i Užica kao partizanskog političkog i vojničkog centra. To je naše ljude hrabrilo, to je olakšalo našu borbu protiv četničke izdaje u koju njihovo vođstvo još nije smjelo da otvoreno zagazi, dobrim dijelom baš zbog partizanskog Užica.²¹⁵⁾

Narodnooslobodilački odbori i komande mjesta u Sokocu, Vlasenici, Šekovićima i nešto kasnije Rogatici, bili su glavni organizatori oko smještaja, čuvanja i raspodjele raznovrsne robe i vojnog materijala koji je dopreman i iz Srbije.

Posebnu aktivnost ispoljili su NOO u svim dijelovima istočne i centralne Bosne oko jesenje berbe žitarica i sijanja ozimih usjeva. Na kulturno-prosvjetnom planu također su postignuti zapaženi rezultati, a naročito u onim mjestima koja su predstavljala ekonomske i političke centre ustanka²¹⁶⁾.

Pored nabrojanih zadataka, većina formiranih odbora bila je za duže vrijeme zaokupljena poslovima oko zbrinjavanja izbjeglica, pogorjelaca, siromašnih građana i onih muslimanskih sela čije se stanovništvo našlo u nemilosti četnika. Da bi spriječili neprijateljsku propagandu, sabotazu, nered, paniku, kao i sve oblike špekulacije i pojavu crne berze, odbori su imali svoje vojno-pozadinske organe koji su kontrolisali izvršavanje njihovih odluka. U svim mjestima gdje su postojali, odbori su tijesno saradivali sa okružnim komitetima KPJ i štabovima partizanskih odreda. Zato se može slobodno tvrditi da su NOO bili najbolja veza između vojnih jedinica i pozadine i da se njihovim radom najbolje prenosila politička afirmacija NOP-a u široke slojeve naroda.

Razvitak narodne vlasti u istočnoj i centralnoj Bosni kreće se uzlaznom linijom sve do tzv. druge neprijateljske ofanzive kada okupatori zajedno s domaćim izdajničkim snagama preduzimaju sve da se taj proces zaustavi.

²¹⁵⁾ R. Čolaković, isto, 407—408.

²¹⁶⁾ Na oslobođenoj teritoriji je proradilo više osnovnih škola i tečajeva za nepismene. D. Borovčanin, isto, 214—215.

ABOUT THE UPRISING IN EASTERN BOSNIA AFTER THE CONSULTATIONS AT STOLICE IN 1941

Summary

After the capitulation of the old bourgeois Yugoslavia, Bosnia and Herzegovina, like other Yugoslav countries, began its Socialist Revolution by a series of people's uprisings which, by the time, grew into a uniform people's liberation movement.

This paper deals only with the uprising in eastern Bosnia after the Stolice Consultations in September, which was not written about enough in the Yugoslav historical literature. It does not deal more with preparations, beginning and development of the uprising in the above mentioned territory till the end of September 1941, because those questions mainly were treated before.

The paper does not deal with the September Consultations at Stolice either, but only its conclusions and resolutions having a vital importance for the development of the people's liberation struggle in eastern Bosnia are pointed out. Among the conclusions the most important ones were: forming of Partisan detachments, activities of the Party for the strengthening of the rebel units and organizing of the front and rear. To carry out consequently other resolutions of the September Consultations, the existing military-political leaders of the uprising in eastern Bosnia undertook necessary steps to reorganize units and form Partisan detachments in their territory as soon as possible. Those steps undertaken to settle army and organization got a prior place in the work just because the rebel units in eastern Bosnia were not settled in proper detachment formations. Different levels of political, organization, culture, economy and other fields as well as the lack of a clearer conception of army organization, influenced greatly the uprising in eastern Bosnia to be started by armed forces having different names until September. After the September Consultations those names disappeared slowly, and six strong Partisan detachments were formed in eastern Bosnia. The paper also deals with the way, time and places of their formation as well as with their fights.

The development of the armed fighting in eastern Bosnia inevitably influenced the reorganization of the Communist Party of Yugoslavia in this region. During October, six Regional Party Committees were established in this region that acted mainly in the territory of particular Partisan detachments. Work of the Partisan headquarters and work of the Regional Committees had close mutual links and led to the same purpose — to the organization of a successful resistance to occupants and quislings.

To make the resistance successful, it was necessary to unite the army organization of Partisan units with the well organized rear. The care of supplies of food and clothes and of other needed things, as of complete life in the rear was taken by the People's Liberation Committees which themselves were the organs of the people's liberation struggle. Their formation, development and activities are largely dealt with in this paper.

Prilog pitanju odnosa Komande bosanskih četnika i Vrhovne komande Draže Mihailovića (1942)

U ovom prilogu biće reči o organizacionim problemima koji su postojali u odnosima između komandi bosanskih četničkih jedinica i Vrhovne komande Draže Mihailovića. Bosanski četnici su u toku rata 1941—1945. godine bili sastavni deo četničkog pokreta Draže Mihailovića. Međutim, u organizacionom pogledu oni su imali određenu samostalnost. Ta samostalnost se ogleda u načinu postavljanja komandanata četničkih jedinica. Uspostavivši kontakte sa Dražom Mihailovićem i priznavši ga za svog vrhovnog komandanta, bosanski četnici su jedinstveno istupali u zahtevima da i ubuduće oni sami odlučuju u izboru i postavljanju svojih starešina, posebno komandanata četničkih jedinica u Bosni, kao što su to činili i u vreme kada još nisu bili uspostavili veze sa četničkom Vrhovnom komandom. Iz takve težnje komandanata četničkih jedinica u Bosni i nastojanja Draže Mihailovića da posredstvom svojih oficira, koje je kao delegate Vrhovne četničke komande slao u Bosnu, on odlučuje o postavljanju komandanata i drugih vojnih starešina četničkih jedinica u Bosni, iskršao je sredinom 1942. godine spor koji je sve do juna 1943. godine bio prisutan u odnosima Komande bosanskih četnika i Vrhovne komande Draže Mihailovića.

Proces povezivanja četničkih jedinica i stavljanje istih pod komandu Draže Mihailovića, otpočeo je istovremeno sa njihovim stvaranjem 1941. godine. Posredstvom svojih oficira Milivoja Nedeljkovića i Perhineka, Draža Mihailović je u decembru 1941. godine stupio u vezu sa grupom oficira bivše jugoslovenske vojske koji su bili predviđeni za rukovodioce četničkog pokreta u Crnoj Gori. Nedeljković i Perhinek preneli su direktivno pismo Draže Mihailovića generalu Blažu Đukanoviću, oficirima Đordiju Lašiću i Pavlu Đuri-

šiću, kojim im je dato uputstvo kako da organizuju četničke jedinice. Ovim četničkim komandantima u februaru 1942. godine pridružio se i Bajo Stanišić, kao i znatan deo oficira jugoslovenske vojske. Oni su u početku organizovali četničke vojne jedinice i držali se pasivno prema okupatoru objašnjavajući narodu da su i oni za borbu protiv okupatora, ali da za borbu još nije vreme. Usled porasta partizanskih snaga krajem 1941. godine i sve šireg uticaja NOP u narodu, a naročito među omladinom, došlo je početkom 1942. godine do povezivanja četnika sa okupatorom u Crnoj Gori i njihove zajedničke borbe protiv partizanskih snaga.

U težnji da međusobno poveže četničke jedinice u Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i njihovu aktivnost usmeri u borbi protiv NOP-a, Draža Mihailović je maja 1942. godine sa svojom Vrhovnom komandom došao u Sandžak na planinu Zlatar, gde ga je dočekaio oficir Petar Bačović sa 300 četnika iz Bosne. Iz Sandžaka Draža Mihailović je prešao u okolinu Šahovića (Crna Gora), a zatim u Mojkovac, da bi 10. juna 1942. godine stigao u Podgoru kod Žabljaka. Ovaj put Draži Mihailoviću i Vrhovnoj komandi otvorio je okupator drugom i trećom ofanzivom protiv Narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije. Dolazak u krajeve u kojima su se u prvoj polovini 1942. godine odigrali najznačajniji događaji u Jugoslaviji, omogućilo je Vrhovnoj četničkoj komandi da stupi u neposrednu vezu sa komandantima četničkih jedinica Crne Gore, Hercegovine i Bosne i da direktno utiče na sprovođenje svoje politike u odnosima sa okupatorima i u borbi protiv NOP-a. U Podgori se Draža Mihailović zadržao oko mesec dana, a zatim je 13. jula 1942. godine stigao u Hercegovinu u mesto Avtovac i smestio se u Zimonjića kulu. Do dolaska Draže Mihailovića u Avtovac već su bili sklopljeni sporazumi između četničkih jedinica i italijanskih snaga o međusobnoj saradnji protiv NOP-a. Sporazum u Crnoj Gori od 24. juna 1942. godine potpisali su guverner Crne Gore Pircio Biroli i komandant četničkih jedinica Crne Gore Blažo Đukanović, a pregovore o legalizaciji četničkih jedinica u okupiranoj zoni Italije, vodili su izaslanici Draže Mihailovića pri italijanskim komandama.

Sporazumom između Italije i NDH, zaključenim u Zagrebu 19. juna 1942. godine, Italija se obavezala da će napustiti teritoriju NDH, koju je držala pod okupacijom; da će 10. jula 1942. godine u pola noći civilnu vlast predati vlastima NDH i da će do kraja avgusta iste godine svi njeni garnizoni u Hercegovini napustiti ovu teritoriju, osim garnizona u Mostaru i jedne artiljerijske grupe u Trebinju, koja će osiguravati Dubrovnik. Što se četnika tiče, zaključeno je da oni moraju priznati i poštovati vrhovnu vlast NDH.¹⁾ Ovaj sporazum ubrzao je aktivnost četničkih komandi sa teritorije koja se nalazila pod okupacijom Italije da što pre regulišu svoje odnose sa Italijanima. U isto vreme sporazum je uneo nemir među četnike i izazvao bojazan kod četničkog vođstva, jer bi odlazak Italijana iz tih krajeva otežao rad četničkih organizacija, koje su nastale i izgrađivale se uz pomoć italijanskih oružanih snaga. O tome je delegat Draže Mihailovića za Hercegovinu i istočnu Bosnu Dobrosav Ječević komandantu Prvog bataljona Gatačkog vojno-četničkog odreda: ... »Ugovorom s Italijom ostajemo i dalje u saradnji s njihovom oružanom snagom i imamo od njih pristanak da i dalje daju

¹⁾ Arhiv Vojnoistorijskog instituta — (u daljem tekstu A. V. I. I.). k. 228, 48/3-1; BiH — X — 55.

snabdevanje za celu našu trupu do 1 januara iduće godine. Da bi odnosi bili snošljiviji, mi ćemo tražiti da se hrvatski garnizoni ne smiju pojačati, da Ustaše ne smiju ni zaviriti u našu zonu²⁾ ... a u zamenu mi smo spremni da ne napadamo hrvatsku vojsku, da se držimo mirno, da suzbijamo komuni- zam i održavamo poredak...³⁾

U toku juna 1942. godine, četnička komanda za Hercegovinu i istoč- nu Bosnu po nalogu Draže Mihailovića otpočela je pregovore s Italijanima u cilju potpune legalizacije četničkih jedinica. Izaslanici Draže Mihailovića pri italijanskim komandama i komandanti četničkih jedinica: Dobrosav Jevđević, Ilija Trifunović-Birčanin, Petar Bačović, Momčilo Đujić, Petar Samardžić i drugi, sprovodili su politiku saradnje četničkog pokreta s italijanskim oku- patorom. O svim razgovorima koje su ovi, a i drugi četnički predstavnici, vodili s Italijanima bio je upoznat Draža Mihailović. Tako je o razgovoru Petra Bačovića s Italijanima Ilija Trifunović u pismu od 16. jula 1942. godine obavestio Dražu Mihailovića: ... »Vaš izaslanik, a moj prijatelj Pero Bačović izvršio je misiju koju ste mu poverili na veoma spretan, ozbiljan i savestan način. Zaista niste mogli naći podesnijeg za ovaj posao...«⁴⁾ O pregovorima koje je vodio s Italijanima Petar Bačović je obavestio Dražu Mihailovića pis- mom od 16. juna 1942. godine: ... »Svi četnički odredi na teritoriji Hercego- vine legalizovani su kod Italijana; dobijaju hranu, oružje i municiju; platu ne primaju samo im se po neki put u vidu pomoći dodeljuju manje svote novca. Brojno stanje organizovanih četnika na teritoriji Hercegovine iznosi od 6—7 hiljada — naoružanje pušaka oko 6000 komada sa dosta automatskog oružja...«⁵⁾

Do sredine juna 1942. godine i četnički odredi sa teritorije Bosne sklo- pili su ugovore sa vlastima NDH o međusobnoj saradnji protiv NOP-a.⁶⁾

Dolaskom Draže Mihailovića u Ávtovac, održan je 13. jula 1942. godine u Zimonjića kuli sastanak četničkih komandanata, kome su prisustvovali: Ilija Trifunović-Birčanin, Petar Bačović, Dobrosav Jevđević, Pavle Đurišić, Milorad Popović, Pop Perišić, Kapetan Ivanišević, Milan Šantić i Zaharije Ostojić, načelnik štaba Vrhovne četničke komande. Kao što se vidi, ovim sastanku su prisustvovali gotovo svi najvažniji četnički komandanti. To je omogućilo Draži Mihailoviću da postavi niz pitanja koja su bila u centru aktivnosti četničkog pokreta. Među njima po svom značaju za četnički po- kret izbili su u prvi plan: dalji odnosi sa italijanskim okupatorom, borba protiv NOP-a i organizaciona pitanja. U vezi sa pomenutim pitanjima jed- noglasno je odlučeno: da se nastavi sa organizovanjem i učvršćenjem četnič- kili formacija u cilju uspješnije borbe protiv partizana da svoje akcije koordi- niraju sa akcijama italijanskih okupatora i da što je moguće bolje »iskoriste« italijanske okupatore u borbi protiv partizana.

²⁾ Četničkom zonom u italijanskoj interesnoj zoni smatrala se sva teritorija istočno od linije Stolac—Nevesinje—Ulog—Kalinovik. Posebnim ugovorom između četnika i Italijana zaključeno je da u ovu zonu ne mogu ulaziti ni ustaše ni domobrani (A. V. I. I., BiH — X — 6055).

³⁾ A. V. I. I., BiH — 55.

⁴⁾ Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihajlović pred sudom, Stenografske beleške, Beograd, 1946, 435 (u daljem tekstu: Izdajnik D. M. pred sudom).

⁵⁾ Isto, 435.

⁶⁾ Opširnije o saradnji četnika i vlasti NDH vid. Petar Kačavenda, *Saradnja četnika i ustaša u Bosni 1942 godine, Vojnoistorijski glasnik*, br. 5/1966, 39—54.

U cilju dalje organizacione izgradnje i povezivanja četničkih vojnih formacija, na sastanku je izvršena raspodjela rukovodećih mesta na koja su postavljeni najpoverljiviji Dražini komandanti. Za komandanta četničkih jedinica Dalmacije, Like i zapadne Bosne postavljen je Ilija Trifunović-Birčanin, a kapetan Ivanišević za načelnika njegovog štaba. Za komandanta četničkih jedinica Hercegovine i istočne Bosne Petar Bačović, za komandanta četničkih jedinica Crne Gore do Nikšića Pavle Đurišić, a za komandanta četničkih jedinica koje su se nalazile na teritoriji stare Crne Gore Bajo Stanišić. Đurišić i Stanišić su stavljeni pod komandu Blaža Đukanovića, koji je još krajem 1941. godine postavljen za komandanta svih četničkih odreda Crne Gore.⁷⁾

Postavljanjem četničkih komandanata za pojedine krajeve na sastanku u Avtovcu, izvršeno je objedinjavanje i stavljanje četničkih jedinica pod komandu Draže Mihailovića i data su uputstva za dalju vojno-političku aktivnost četničkog pokreta u borbi protiv NOP-a.

Postavljanje Ilije Trifunovića-Birčanina za komandanta Dalmacije, Like i zapadne Bosne značilo je stavljanje svih četničkih odreda koji su se nalazili na tim teritorijama pod komandu tog štaba. Birčaninov štab formiran je u vreme kada je već postojao »Glavni štab bosanskih četnika«. Zbog postojanja ta dva štaba u leto 1942. godine nastao je spor oko pitanja nadležnosti u postavljanju komandanata četničkih odreda na teritoriji Bosne.

Pitanje postavljanja i smenjivanja starešina bosanskih četničkih odreda prvi put je u početnoj i nedovoljno definisanoj formi postavljeno početkom juna 1942. godine. U vezi sa novom situacijom, koja je nastala posle potpisivanja sporazuma sa vlastima NDH i organizacionim pitanjima o kojima je reč, održana je 7. juna 1942. godine u s. Javorani, srez Kotor Varoš, konferencija predstavnika četničkih odreda sa leve i desne strane reke Vrbaša, kojoj su prisustvovali: komandant odreda »Borija« Radosav Radić sa načelnikom štaba Svetom Mitrovićem, Vladan Vidović, Milan Stanković, bataljon »Petar Mrkonjić«, Dragoljub Šatora bataljon »Karađorđe«, Stanko Grabovac bataljon »Tankosić«, komandant odreda »Manjača« Vukašin Marčetić, Jovan Mitić, Branislav Lazičić, Vojin Jović, komandant bataljona »Kočić« Uroš Drenović, komandant »Gvozdeng bataljona« Mitar Trivunčić i komandant bataljona »Obilić« Lazar Tešanović, koji je kao domaćin otvorio konferenciju.⁸⁾

Referat o razvoju borbe protiv partizana i o četničko-ustaškim sporazumima podneo je advokatski pripravnik Branislav Lazičić, koji je upoznao skup sa do tada potpisanim sporazumima sa vlastima NDH. Posle izlaganja i diskusije o ovoj tački, doneta je odluka da i ostali četnički odredi sklope sporazume sa NDH čime je skup u Javoranima označio početak organizovane saradnje četničkih organizacija sa ustašama.

Na ovom sastanku rešeno je da se sledeća konferencija održi 21. juna 1942. godine u Jošavci, na kojoj bi učestvovali i predstavnici četničkih odreda sa Ozrena i Majevice i »... da se prepis zapisnika pošalje Vrhovnoj

⁷⁾ Izdajnik D. M. pred sudom, 30, 31.

⁸⁾ A. V. I. I., BiH — X — 511, *Zapisnik sa konferencije.*

četničkoj komandi u Srbiju sa referatom o našim problemima, a ujedno da se zatraže iz Srbije ljudi sposobni za vojne instruktore i to prvenstveno po redu iz Bosanske krajine. . . »⁹⁾)

Navedenom odlukom komandanti četničkih jedinica zapadne Bosne priznali su Vrhovnu komandu Draže Mihailovića, a sebe i svoje odrede smatrali su sastavnim delom četničkog pokreta Draže Mihailovića. Međutim, u sagledavanju odnosa komandi bosanskih četnika i Vrhovne komande Draže Mihailovića, karakterističan je deo citirane odluke, kojom se traže sposobni ljudi iz Srbije za vojne instruktore sa zahtevom da prvenstveno budu iz Bosanske krajine, a zatim iz drugih delova Bosne i Jugoslavije. Stav da poslati oficiri budu Bosanci, proizašao je, između ostalog, iz težnje četničkih komandanata da obezbede autonomnost u vođenju politike na svojoj teritoriji, što bi im obezbedilo održanje stečenih pozicija, od kojih su imali velike lične, prvenstveno materijalne koristi. Očekivali su istovremeno da uspostavljanjem buržoaske vlasti posle rata imaju obezbeđene položaje i veći uticaj u vođenju državne politike. Naime, bosanski četnici su idejno težili takvoj srpskoj državi, u kojoj bi Bosna imala svoju autonomiju sa gospodarenjem bosanskih Srba u toj autonomiji. Takvu velikosrpsku politiku zagovarali su gotovo svi komandanti četničkih odreda u Bosni. Ta svoja shvatanja jasnije su formulisali krajem 1942. godine o čemu će biti reči.

Formiranjem Glavnog štaba bosanskih četnika na konferenciji koja je održana 21. jula 1942. godine u mestu Jošavka istočno od Banja Luke, kojoj su prisustvovali predstavnici četničkih odreda Bosanske krajine i centralne Bosne, bilo je otvoreno pitanje nadležnosti prilikom postavljanja i smenjivanja četničkih starešina. Za komandanta ovog štaba izabran je Radosav Radić, a za članove: Luka Radić, komandant pozadine, Vasilije Lalić, pomoćnik komandanta, Mirko Tatić, Mirko Džombić, Jovo Lakić, dr Branislav Lazić i dr Mihajlo Stakić.¹⁰⁾)

Kao što se vidi, Glavni štab bosanskih četnika formiran je 22 dana pre postavljanja Birčanina za komandanta četničkih odreda Dalmacije, Like i Bosne. Iz toga proizlazi da su četnički odredi na teritoriji zapadne Bosne u isto vreme bili pod komandom Radićevog i Birčaninovog štaba. Tim se postavljalo pitanje ko je nadležan da postavlja komandante i članove štaba pojedinih jedinica, da li Glavni štab bosanskih četnika ili Vrhovna komanda Draže Mihailovića. Ovo pitanje je i najviše uzbuđivalo komandante četničkih odreda u Bosni, jer su od načina njegovog rešenja zavisili i njihovi položaji i stečene pozicije i materijalne koristi.

Ilustracije radi navešćemo samo neke podatke iz kojih se vidi koliko su materijalnu korist imali četnički komandanti od ekonomske saradnje sa NDH i Nemcima. Pored vojnih akcija, u kojima su posle sklapanja sporazuma otvoreno učestvovali zajedno sa nemačkim i ustačko-domobranskim snagama, četnici su za račun Nemaca i NDH vršili otkup stočne hrane, životnih namirnica, obezbeđivali puteve, mostove, eksploataciju drveta i obavljali druge poslove. Svi ti poslovi išli su preko Glavnog štaba bosanskih četnika, koji je uz pomoć komandanta odreda i svojih predstavnika ispunjavao zah-

⁹⁾ Isto.

¹⁰⁾ A. V. I. I., K. 78, R. br. 41/9-1; BiH — X — 521, 573.

teve i molbe Nemaca i ustaša. Tako su Radosav Radić, Uroš Drenović, Vu-kašin Marčetić, Lazar Tešanović i drugi na svojim teritorijama, na zahtjev Nemaca i vlasti NDH, vršili otkup zobi i druge stočne hrane.¹¹⁾

Osim toga, Marčetić je obezbedio radnu snagu i izvestan broj stručnjaka koji su za račun ustaša uspostavljali telefonsko-telegrafske linije Banjaluka—Sitnica—Ključ¹²⁾, a vojvoda majevički, Radivoje Kerović, na zahtev Nemaca, obezbedio je put Bijeljina—Zvornik. U pismu Drinskom četničkom bataljonu od 8. avgusta 1942. godine Kerović naređuje, između ostalog: »Mišljenja sam da bi hitno trebalo za sada osloboditi put Bijeljina—Zvornik i popraviti porušeni most, jer taj je put potreban Nemcima koji kategorički traže da se to u interesu mira odmah učini. Radi toga pozivam vas da mi najdalje do nedelje 9. o. m. podnesete izveštaj o učinjenom kako bi mogao blagovremeno izvestiti nemačku komandu.«¹³⁾

Osim tih usluga, četnici su pružali ustašama i Nemcima pomoć i prilikom eksploatacije drveta. Posle prvih neuspelih pregovora, vođenih u avgustu i septembru 1942. godine sa predstavnicima NDH, posredstvom Nemaca postignut je sporazum između Glavnog štaba bosanskih četnika i vlasti NDH o isporuci drveta iz rejona Teslica.¹⁴⁾ O ovom sporazumu Radosav Radić je obavestio komandanta Bataljona »Tankosić«, čiji su četnici bili određeni da obezbede eksploataciju drveta: »Potpisanim ugovorom između četničke komande »Borja« sa jedne i hrvatskih vojnih vlasti i uprave destilacije drveta s druge strane, u tački 5 predviđeno je da Komanda bosanskih četničkih odreda izda odobrenje da li da se drvo pusti ili ne, te na osnovu toga naređujem: 1. Destilaciji drveta saopštite da se za svaki prostorni metar drveta prilikom izvoza ima da plati za balvane 30 kuna (trideset kuna), a za cepanice po 20 kuna.«¹⁵⁾

Na traženje Nemaca i komandant četničkog odreda »Kočić«, Uroš Drenović, pružio je pomoć drvarskom trgovcu u Banjaluci Viti Latiću da isporučiti 3000 kubnih metara okruglog drveta, koje su kod njega naručili Nemci.¹⁶⁾ I Štab ozrenskih četničkih odreda na pregovorima u komandi Nemačke feldžandarmerije u Sarajevu sporazumeo se sa firmom »Holzbauwerke Zavidovići« o isporuci drveta.¹⁷⁾

Za sve te usluge četnici su dobijali novac, oružje i municiju u manjim količinama. Pošto je naoružanje bilo jedan od osnovnih problema sa kojim su se četnici suočavali, jer je u prvom redu zavisilo od pomoći Nemaca i NDH. Radosav Radić je zahtevao u uputstvima koje je slao potčinjenim komandama da u radu i saradnji sa Nemcima i NDH insistiraju uglavnom na tome »da se prvenstveno dobije oružje i municija, jer im je potrebna za borbu protiv partizana (komunista)«. ¹⁸⁾ Neosporno je da su Nemci pružali četnicima pomoć, bilo direktno, bilo posredstvom NDH, ali sve do izvesne

¹¹⁾ A. V. I. I., BiH — X — 711; BiH — X — 557, *Pismo kapetana Vurjaneka Vukašinu Marčetiću.*

¹²⁾ A. V. I. I., BiH — X — 679, *Pismo Građevnog ureda iz Banjaluke komandantu četničkog odreda »Manjača«, Marčetiću od 21. jula 1942. godine.*

¹³⁾ A. V. I. I., BiH — X — 6070.

¹⁴⁾ A. V. I. I., BiH — X — 862, 530, 536.

¹⁵⁾ A. V. I. I., BiH — X — 560.

¹⁶⁾ Arhiv radničkog pokreta, 15775, X, 14—29, telegram Valtera (Josip Broz Tito) Moskva.

¹⁷⁾ A. V. I. I., BiH — X — 909.

¹⁸⁾ A. V. I. I., BiH — X — 862, 530, 536, 711, 909, 6070; Arhiv radničkog pokreta, 15775, X, 14—29; 15826, XII, 14—15.

granice, pri čemu su se uvek rukovodili momentanom situacijom, polazeći pri tome prvenstveno od svojih vojno-političkih interesa i potrebe održanja pozicija NDH, na koju su se oslanjali u obezbeđivanju svojih interesa.¹⁹⁾

Ekonomskom saradnjom sa ustašama četnički komandanti su se koristili ne samo iz političkih razloga, tj. za zajedničku borbu protiv NOP-a, već i za lično bogaćenje. Navešćemo nekoliko primera iz kojih se vidi način bogaćenja većine četničkih starešina. Četnički komandant Tode Budić iz Skender—Vakufa, koristeći se čvrstom vezom koju je imao sa ustašama, stekao je znatno bogatstvo. On je ustašama prodavao sir, stoku i druge namirnice, i za taj novac kupovao žito, koje je narodu preprodavao po trostruko većoj ceni. Osim toga, kupovinom livada, prodajom sena, skupljanjem poreza od naroda tobože za račun četničkog pokreta, kao i drugim zelenišnjem, ovaj četnik se toliko obogatio da je u Skender—Vakufu imao šest kuća a u selu Šolaji trećinu zemlje.²⁰⁾ Drugi četnik, Todica Mitrović, politički predstavnik četničke organizacije »Kočić«, jedan od potpisnika sporazuma između četnika i ustaša u Mrkonjić—Gradu, takođe se obogatio. Koristeći se svojim položajem, Mitrović je preprodavao gas i so, prikupljao stare jugoslovenske novčanice od naroda da ih zameni u Banjaluci za kune i prisvajao taj novac; takođe je prisvajao i deo novca i namirnica koje su Nemci davali za četnike i uzimao veći deo nagrade koju su četnici dobijali za uhvaćene partizane. On se toliko obogatio da je izazvao zavist kod ostalih četnika, koji su ga u svađi oko deobe novca dobijenog od Nemaca i NDH — ubili.²¹⁾

U nastojanju da svoje služenje ustašama što bolje iskoriste za političke ciljeve, a i za svoje lične, četnici su težili da unovče sve što se moglo unovčiti, pa i uhvaćene partizane. O tome satnik Ante Žičarić, zapovednik ustaške bojne, u pismu od 28. maja glavaru Glavnog stožera ustaške vojnice u Zagrebu, o utiscima koje je stekao iz razgovora s Drenovićem, između ostalog, kaže: »Za uhvaćene vođe partizana traže od nas otkupninu, a i novac za pripomoć, pa iz toga vidim, da bi se novcem mnogo toga dalo postići . . . Mišljenja sam da moraju postojati posebne novčane navjere (krediti) za obavještenja, jer sam ustanovio da većinu četničkih vođa možemo za novac ili bilo kakvu uslugu kupiti. . .«²²⁾

Znajući to, vlasti NDH su i tim putem pored ostalih, težile da što bolje iskoriste četnike za odbranu NDH, koja je sve snažnijim razvojem oslobodilačke borbe bila ozbiljno ugrožena. S druge strane, četnici su očekivali da će u saradnji sa NDH i Nemcima i uz pomoć njihovih oružanih snaga razbiti oružani ustanak i ugušiti NOP.)

¹⁹⁾ A. V. I. I., BiH — X — 534.

²⁰⁾ *Istorijski arhiv KPJ*, t. 1, knj. 2, 367 i 368.

²¹⁾ Isto.

²²⁾ *Istorijski arhiv KPJ*, t. 1., knj. 2, 283—284.

²³⁾ Na sastanku u zgradi Velike župe u Banjaluci, 15. juna 1942. godine, zamenik komandanta četničkog puka »Manjača« Branko Petrović u prisustvu dr Oskara Turine, opunomoćenika vlade NDH, dr Petra Gvozdića, velikog župana Velike župe Sane i Luke, stožernika Mirka Beljana, Viktora Novaka, oružničkog pukovnika, Jakova Džala, izaslanika Ustaške nadzorne službe i Ivana Rajića, natporučnika, dao je izjavu i predloge koji glase: »Mi strogo postupamo protiv partizana i svakog koga uhvatimo dojavimo i predajemo hrvatskim vlastima na postupak. Kako u našem puku imade ljudi iz svih sela poznamo čitavo žiteljstvo i znamo za svakoga da li je partizan ili nije. Stoga predlažem: . . . 4. Da se svim hrvatskim i njemačkim operativnim jedinicama dodeli jedan naš poverenik koji pozna ljude u selima u kojima se momentano vodi akcija čišćenja. Taj naš poverenik pokazati će odnosnim vojnim vlastima sve partizane i njihove pomagače u tim selima da budu predvedeni zaslužnoj kazni. . .«

Konačno molim da se ta moja izjava i ti moji predlozi predlože nemačkom generalu u Banjoj Luci, sa molbom da se sa njima suglasi. . .« (A. V. I. I., BiH — X — 670).

Ranije smo istakli da je Radosav Radić izabran za komandanta Glavnog štaba bosanskih četnika, međutim u sklopu odnosa koji su postojali između komandanata četničkih odreda, Radić je imao samo moralni autoritet i služio je kao zajednički predstavnik četničkih odreda u regulisanju njihovih odnosa sa vlastima NDH i nemačkim okupatorom, dok su komandanti četničkih odreda i dalje bili samostalni u komandovanju svojim jedinicama i vođenju akcija protiv partizanskih snaga. U knjizi *Kako su komunisti dograbili vlast u Jugoslaviji*, koja je objavljena u Londonu 1964, dr Živko Topalović, u toku rata član četničkog Nacionalnog komiteta, ističe da se u Bosni pred kraj 1942. godine znalo da, pored vlade generala Nedića, u Srbiji ima svoje gerilske odrede ministar jugoslovenske vlade Draža Mihailović, koji nije hteo »principijelno priznati nikakvu autonomnu narodnu vojsku i nje- nu samostalnu komandu u Bosni. . .« Ova tvrdnja Topalovića o vremenu kada se u Bosni saznalo za Dražu Mihailovića nije tačna. O njemu se u Bosni saznalo ranije. Na sastanku predstavnika četničkih odreda u Javorinama, o čemu je bilo reči, komandant bataljona »Kočić« Uroš Drenović upoznao je skup da je »... odmah u početku i prvi slao svoje kurire u Srbiju. . .« i da mu je Vrhovna komanda Draže Mihailovića naredila da »radi sporazumno sa fašistima, ja sam to i radio jer sam dobio takva uputstva. . .« Topalovićeve tvrdnja da Draža Mihailović nije hteo priznati »nikakvu autonomnu narodnu vojsku« ne odgovara činjeničnom stanju. Postavljanjem Birčanina za komandanta četničkih jedinica Dalmacije, Like i zapadne Bosne i Petra Bačovića za komandanta istočne Bosne i Hercegovine do reke Neretve na sastanku u Avtovcu 13. jula 1942. godine, on je samim tim bosanske četnike smatrao sastavnim delom »jugoslovenske vojske u otadžbini«. Draža Mihailović je, prema tome, želeo i nastojao da bosanske četnike stavi pod komandu stručnih oficira, a time i pod svoju komandu. Međutim komandanti četničkih odreda bili su odlučno protiv toga. U razgovoru sa delegatima koje je Draža Mihailović slao u Glavni štab bosanskih četnika oni su isticali da priznaju Dražu Mihailovića za svog komandanta, ali žele da zadrže svoju vojsku pod svojom komandom. Prvi razgovori o tim problemima vođeni su u avgustu 1942. godine sa izaslanikom Draže Mihailovića potporučnikom dr Milanom Dukićem, koji je dobio zadatak da obiđe četničke odrede u Bosni i da se upozna sa njihovim radom. Dukić je prvo posetio istočnu Bosnu, a potom je zajedno sa Stevanom Botićem 18. avgusta 1942. godine krenuo u Glavni štab bosanskih četnika, koji se nalazio u mestu Lipje. Po dolasku u Glavni štab bosanskih četnika, 21. avgusta 1942. godine održan je sastanak kome su, pored članova Glavnog štaba, prisustvovali dr Milan Dukić, Stevan Botić i major Slavko Vranješević, Dražin delegat pri četničkim odredima u predelu planine Manjača. Na sastanku su razmatrana pitanja koja su se odnosila na četničke organizacije u Bosni i na odnose Glavnog štaba bosanskih četnika i Vrhovne komande Draže Mihailovića. O razgovorima koje su Dražini delegati vodili sa članovima Glavnog štaba bosanskih četnika na sastanku u Lipju dr Milan Dukić je 22. septembra 1942. godine poslao izvještaj Draži Mihailoviću iz kojeg ćemo citirati onaj deo koji se odnosi na Glavni štab bosanskih četnika i njegove odnose sa Vrhovnom komandom Draže Mihailovića: »... Na dan 21. avgusta sam stigao u Lipje gde je glavni štab. Taj glavni štab koji je osnovan pre jedno dva meseca, osnovan je po pričanju njegovih članova iz razloga što nisu imali veze sa Dangićevim štabom. Članovi štaba sa Radićem na čelu boje se mnogo

Stevana Botića i bili su ga pozvali na konferenciju kojoj sam prisustvovao i ja sa majorom Vranješevićem. Na toj konferenciji oni su se saglasili da neka ostane i glavni štab čiji će reon biti Trebava, Ozren i Borja, a isto tako da ostane i Glavni štab čiji reon neka ostane istočna Bosna. Zatim će Stevan Botić prikupiti svoje pristalice komandante bataljona, a glavni štab svoje, te će izabrati jedinstveni štab, kome će biti komandant ili Stevan Botić ili Rade Radić, a jedan od njih koji ne bude izabran za komandanta biti će poslat kao savetnik g. ministru za bosanske stvari. I glavni štab priznaje g. ministra, ali smatraju da g. ministar nema pravo da sam postavlja komandante, nego tek po njihovom predlogu i to mogu biti samo bosanci. Posle te konferencije Stevan Botić se vratio sa majorom Vranješevićem u Čivčije... Članovi Glavnog štaba osim dr Lazičića iz Banjaluke i dr. Stakića nisu od nikakve vrednosti. Komandant Rade Radić bivši partizanski komandir Jošavske čete, poklao je partizane u Jošavci i prišao četnicima.²⁴⁾ Čovek seoski trgovac, niske kulture...»²⁵⁾

Kao što se vidi iz dela izveštaja dr Milana Dukića na sastanku u Lipju bilo je odlučeno da Stevan Botić i Rade Radić formiraju jedinstven štab. To formiranje trebalo je da se izvrši na zajedničkoj konferenciji, kojoj bi prisustvovali predstavnici četničkih odreda pod komandom Stevana Botića i predstavnici onih četničkih odreda koji su se nalazili pod komandom Radićevog štaba. Međutim, predviđena konferencija nije mogla da se održi, kako je bilo dogovoreno, pa, prema tome, ni formiranje jedinstvenog štaba usled teške situacije u kojoj su se našli četnički odredi u Bosni u jesen 1942. godine.

Na ovom sastanku u Lipju, u vezi s odnosima Glavnog štaba bosanskih četnika i Vrhovne komande Draže Mihailovića, Rade Radić je Milanu Dukiću izjavio da članovi Glavnog štaba bosanskih četnika priznaju ministra »jugoslovenske vojske u otadžbini«, ali smatraju da bez njihove saglasnosti Draža Mihailović nema pravo da sam postavlja komandante i da postavljeni komandanti obavezno moraju biti Bosanci. Ovim stavom su članovi Glavnog štaba priznali pravo Draži Mihailoviću da postavlja komandante, ali su istovremeno stavili do znanja da bez njihove saglasnosti ne može biti nikakvih promena u rukovodstvu četničkih organizacija u Bosni. Sastanak u Lipju je poslednji sastanak na kome je istican ovaj stav, jer kasnija gledišta bosanskih četničkih komandanata u mnogome su se razlikovala od ovih iznetih u Lipju.

Posle sastanka u Lipju, na razne položaje u četničkim vojnim organizacijama oficiri su postavljeni posredstvom Komande bosanskih četničkih odreda.²⁶⁾ Ilustracije radi navešćemo dokumenat iz kojeg se vidi način postavljanja oficira koje je Draža Mihajlović slao u Bosnu sa zadatkom da Uredbu

²⁴⁾ Aprila meseca 1942. godine Radosav Radić je sa svojim četnicima iznenada noću napao partizansku bolnicu 4. odreda u Jošavci, u kojoj se, među ranjenicima, nalazio i dr Mladen Stojanović, narodni heroj, organizator i rukovodilac oružane borbe na Kozari. Tom prilikom četnici su sve ranjenike poklali, a Mladena su povelj sa sobom da bi ga nešto kasnije posle zverskog mučenja ubili. Zajedno sa Petrom Aleksićem, trgovcem iz Jošavke ubio je Radeta Ličinu, političkog komesara 4. odreda, Rajka Bosnica, sekretara Oblasnog komiteta SKOJ-a za srednju Bosnu, kao i narodnog heroja Zdravka Celara.

²⁵⁾ A. V. I. I., BiH — W — 40.

²⁶⁾ Od kraja avgusta 1942. godine umesto naziva Glavni štab bosanskih četnika upotrebljavan je nezvaničan naziv Komanda bosanskih četničkih odreda. Zvanična promena naziva Glavni štab bosanskih četničkih odreda, u naziv Komanda bosanskih četničkih odreda, izvršena je na međudredskoj konferenciji koja je održana u Kulašima, srez Prnjavor.

o organizaciji vojnih jedinica, koju je izdala Vrhovna četnička komanda, sprovedu među bosanskim četnicima. U naređenju komandantu četničkog odreda »Kočić« Urošu Drenoviću, od 12. oktobra 1942. godine, br. 156, komandant Komande bosanskih četničkih odreda Radosav Radić piše: »Pešadijski major Slavko Vranješević upućen je od strane ministra vojske i mornarice u otadžbini u Bosansku Krajinu u cilju stvaranja organizacije prema određenim uputstvima. Pošto se major brat Vranješević javio ovome štabu naređujem:

Da major brat Vranješević, a u vezi sa današnjom situacijom, treba odmah da uzme pod svoju komandu grupu odreda »Manjača« i »Kočić« i da sa njima sada tamo preduzme akcije (protiv partizana — PK).

U svome radu on se mora osloniti na pomoć i saradnju svih potčinjenih komandira grupe manjačkog puka i odreda »Kočić«, a ovim komandirima naređujem da moraju njegove naredbe da izvršavaju.

Ovo važi za sve jedinice koje se nalaze na ovoj operativnoj teritoriji a takođe i za pojedine grupe jedinica dok operacije traju, a u koliko one nisu u sastavu puka »Manjača« i odreda »Kočić«.

Major brat Vranješević dužan je da redovno šalje izveštaje ovoj komandi, kojoj je on potčinjen, (podvukao—PK), i dužan je da se stara da odredi »Manjača« i »Kočić« budu upoznati sa svim naređenjima koja daje ova komanda.»²⁷⁾

Iz navedenog dokumenta jasno se vidi da je bivše jugoslovenske oficire koje je Draža Mihailović slao u Bosnu u cilju organizovanja bosanskih četnika u redovne vojne jedinice i pružanja stručne pomoći četničkim odredima na pojedina rukovodeća mesta postavljao komandant Komande bosanskih četničkih odreda. Ovo pitanje postavljanja četničkih starešina, a posebno komandanata četničkih odreda, temeljitije je pretresano na Prvoj međuodredskoj konferenciji bosanskih četničkih odreda, koja je održana od 1. do 11. decembra 1942. godine u selu Kulašima, srez Prnjavor.

Pobede Narodnooslobodilačke vojske u drugoj polovini 1942. godine, stvaranje velike oslobođene teritorije, sazivanje AVNOJ-a i osuda četnika Draže Mihailovića i izbegličke jugoslovenske vlade, koju su izrekli u Bihaću narodni predstavnici, zatim uspesi antihitlerovske koalicije i povoljni razvoj događaja u svetu ubrzali su proces izolovanja četnika od naroda. I zaostalo seljaštvo u planinskim predelima već je moglo da se uveri u to da je politika četničkog vođstva izdajnička. Dobrovoljno prilaženje NOP-u iz onog dela seljaštva koje je bilo pod četničkim uticajem sve je više sužavalo bazu četničkom pokretu, koji je krajem 1942. u Bosni preživljavao dukobu krizu. Odraz toga stanja bila je konferencija četničkih odreda Bosne u Kulašima. Prema dnevnom redu, konferencija je trebalo da posveti pažnju mnogim problemima koji su postojali u četničkoj organizaciji Bosne. Konferenciji u Kulašima prisustvovali su gotovo svi komandanti odreda i većina članova štaba komande bosanskih četničkih odreda: Radosav Radić, komandant Komande

²⁷⁾ A. V. I. I., BiH — X — 573, Zapisnik sa konferencije u Kulašima.

bosanskih četničkih odreda; Luka Radić, komandant pozadine; Vasilije Lalić, pomoćnik komandanta, članovi štaba komande bosanskih četničkih odreda; Mirko Topić, Mirko Džombić, Jovo Lakić i Branislav Lazičić. Od komandanata odreda prisustvovali su: prota Savo Božić, komandant odreda »Trebava«, Lazar Tešanović, komandant odreda »Obilić«, major Slavko Vranješević, vojni stručnjak, Rajko Mišić, oficir za vezu između Draže Mihailovića i Komande bosanskih četničkih odreda, Ilija Malić, delegat odreda »Borja«, Stevan Botić, delegat odreda »Trebava«, Mirko Đukanović i Branko Jeremić predstavnici četničkog odreda »Majeвица«, Mihailo Stakić, delegat Zeničkog četničkog odreda, Vidović, pravni referent odreda »Borja«. Komandanta odreda »Manjača« Vukašina Marčetića zastupao je na sastanku Branislav Lazičić. Cvijetin Todić, komandant odreda »Ozren« nije prisustvovao zbog situacije na pl. Majevice i borbe sa partizanima. Konferenciju je otvorio Radosav Radić.²⁸⁾ Diskusije i predlozi komandanata i zaključci konferencije istakli su borbu protiv NOP-a, odnose četnika i ustaša i organizaciona pitanja kao osnovna tri problema o kojima se najviše raspravljalo. O uzrocima poraza i neuspesima u borbi protiv partizana pojedini komandanti su iznosili i prave razloge. Između ostalog, bilo je ovakvih mišljenja: »Vrlo je nezgodna borba protiv komunista, jer naš čovek, težak, često puta kaže kako ću se ja boriti protiv braće?«. I dalje: »Mi četnici demoralisani smo kao saveznici ustaša i Nemaca, a to tako da i London sam hvali partizane, a ne nas četnike. Mi smo silom prilika sklopili ugovore o primirju...« Učesnici konferencije su isticali, takođe, kao razlog neuspeha četničke organizacije bezbrižan život dobrog dela četničkih starešina, koji su posle potpisivanja sporazuma sa ustašama veći deo vremena provodili u gradu i šetnji sa ustašama. Pojedinci su smatrali da neuspehe treba tražiti i u potčinjavanju četničkih jedinica nemačkim komandama. Zbog svega toga Lazić, Lazičić i drugi neki komandanti predlagali su da se revidira odnos sa ustašama i Nemcima. Između ostalog, Lazičić je o tome rekao i ovo: »Trebalo bi da mi revidiramo svoj odnos prema Hrvatima i Nemcima. Ako bi savezničke trupe uskoro došle u naše krajeve, moglo bi se da prigovori da smo mi bili saveznici i saradnici neprijatelja, već samim tim što ih nismo napali, nama je cilj da u času sloma imademo što više oružja u svojim rukama pa bi bilo potrebno da već sada počnemo razoružavati manje hrvatske posade i oduzimati od njih oružje, jer će ga oni u protivnome slučaju prosto predati u ruke komunista«. Ovom mišljenju pridružio se i Mirko Đukanović, ali je napomenuo da bi morali čekati »ako bi radili u duhu naređenja brata Draže Mihailovića«. Protiv razoružanja manjih domobranskih posada bio je i prota Savo Božić, koji je naglasio da bi takav poduhvat u tom času značio avanturu, jer bi Nemci sigurno reagovali, pošto je njima u interesu da održe NDH, koja im pruža pomoć za istočni front. Na osnovu tih i drugih mišljenja, Radosav Radić je predložio »da se ostavi Glavnoj komandi da ona o ovome odluči prema prilikama u danome momentu.«²⁹⁾ Predlog Radića učesnici konferencije jednoglasno su usvojili. Time su se različita mišljenja i pokušaji da se revidiranjem odnosa sa ustašama nađe izlaz i reši težak položaj četničkih organizacija sveli na jedno: da se nastavi saradnja sa ustašama i Nemcima u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta.

²⁸⁾ Svi navedeni podaci o radu konferencije u Kulašima uzeti su iz zapisnika te konferencije.

Na konferenciji u Kulašima posebna pažnja bila je posvećena odnosima Komande bosanskih četničkih odreda i Draže Mihailovića. Pomoćnik glavnog komandanta Lalić istakao je »da vojsku u Bosni valja organizovati po domaćim pravilima«. Isto mišljenje zastupao je i delegat »Trebave« Stevan Botić, koji je rekao da je bio u vezi sa Dražom i da je Draža slao svoje oficire u istočnu Bosnu, od kojih je poginulo 28, a ostali su se vratili u Srbiju. Ti Dražini oficiri, istakao je Botić, »hteli bi da budu naši komandanti« i da im je on kazao da oni »ne mogu biti gospodari Bosne« i da bosanski četnici hoće da oni u budućnosti rešavaju pitanje uređenja svoje države. O oficirima koje je Draža slao u Bosnu Botić je dalje rekao »... Nama oficiri trebaju kao vojnički stručnjaci u štabovima, ali komandanti koje je izabrao narod i vojska treba da ostanu na svojim mestima. Dražina naredba o organizaciji vojske može se provesti samo na papiru kao pripremna radnja ali četnički odredi treba da ostanu...« Sa Botićevim mišljenjem saglasio se i delegat Majevice Mirko Đukanović, koji je, između ostalog, rekao: »...da su oni imali vrlo rđavo iskustvo sa oficirima koji dolaze i traže da im budu komandanti...« Komandant pozadine Luka Radić istakao je da »sve vođe našeg ustanka treba da ostanu na svome mestu. Tome se niko ne može protiviti, pa ni Draža...«

O pretvaranju četničkih jedinica u prave vojne formacije govorio je samo Dražin oficir major Slavko Vranješević, koji je imao zadatak da sprovede vojnu organizaciju među četničkim jedinicama u Bosni. Prema zapisniku, koji citirimo, major Slavko Vranješević je izneo: »... da je glavni razlog za neuspehe u dosadašnjim borbama u tome što mi nismo vojnički organizovani. Ovo je dobrovoljačka vojska u kojoj nije uvek lako uspostaviti red. Naši neuspesi dolaze samo zbog starešina koji se sa svojom vojskom ne nalaze na položajima i nisu dorasli da budu starešine. Odnos između starešina i njihovih potčinjenih nije ni malo vojnički. Kud god sam prolazio, čuo sam kako starešine naglašavaju: Ja i moja vojska! — Ja smatram da nema »moja« i »tvoja« vojska nego je sve ovo vojska srpskog naroda. Jedini starešina, koji je na svom mestu, je brat Lazar Tešanović i zato njegov odred i valja. Kod ostalih starešina postoji pravilo da, dok se borci bore, oni se šetaju. Dešavaju se slučajevi krajnje nedisciplinosti, a postoje i trvenja između pojedinih odreda.«

Posle diskusije o organizacionim pitanjima, na predlog predstavnika četničkog odreda »Majevice« Mirka Đukanovića, konferencija u Kulašima je zaključila da se dâ ovlašćenje komandantu Komande bosanskih četničkih odreda da on postavlja načelnike i druge članove štaba, a da uz saglasnost Draže Mihailovića jedini on ima pravo da postavlja komandante. Zatim je jednoglasno odlučeno da treba priznati Dražu Mihailovića kao vrhovnog komandanta, uspostaviti što tešnju vezu sa njim i po mogućnosti poslati stalnog predstavnika Komande bosanskih četničkih odreda u Štab Draže Mihailovića.

Konferencijom u Kulašima rešeno je pitanje ko ima pravo da postavlja komandante. Kao što se vidi iz diskusije i zaključaka sa konferencije, pravo postavljanja komandanata bosanski četnici su zadržali za sebe. Time su njihove želje i težnje bile ostvarene. U odnosu na prethodne stavove koje su bosanski četnici isticali na sastanku u Lipju, zaključci u Kulašima pred-

stavljali su suštinsku promenu. Dok su ranije četnički komandanti isticali da Draža Mihailović ima pravo uz saglasnost Glavnog štaba bosanskih četnika da postavlja komandante, na konferenciji u Kulašima to je pravo dato Komandi bosanskih četničkih odreda s tim da se o svim pitanjima konsultuje i saglasi sa Dražom Mihailovićem. Ovakvo rešenje najbolje je odgovaralo komandantima četničkih odreda i članovima štaba Komande bosanskih četničkih odreda, jer im je, između ostalog, obezbeđivalo položaje za koje su se toliko plašili.

Sredinom 1943. godine, komandovanje četničkim jedinicama bilo je podeljeno na »operativno« i »opšte«. Tada su četnički odredi u Bosni i dalje ostali pod komandom svojih komandanata, a operativne zadatke su dobijali od »operativne komande«, koju je postavljao Draža Mihailović, a nju su sačinjavali Dražini delegati koji su se nalazili uz četničke komande. Tom reorganizacijom stvorena su tri bosanska korpusa: Bosanskokrajiški, Srednjebosanski, i Zapadnobosanski.

Bosanskokrajiški četnički korpus formiran je 3. juna 1944. godine na konferenciji komandanata četničkih odreda »Kočić«, »Kralj Petar II« i »Manjački« i Dražinih oficira, vojnih instruktora, koji su se nalazili pri tim odredima. Na konferenciji je odlučeno da se sva tri odreda spoje u jedan korpus, koji će u svom sastavu imati dve brigade, svaka brigada od dva do tri bataljona, svaki bataljon tri čete, a svaka četa tri voda. Za komandanta korpusa bio je izabran Uroš Drenović, a pomoćnik komandanta, ađutant i načelnik štaba bili su oficiri Draže Mihailovića. Istu komandnu strukturu i rukovodeći kadar imali su i štabovi brigada.²⁹⁾ Na taj način komandanti četničkih odreda u Bosni bili su u okviru oficirske komande Draže Mihailovića.

Iz odnosa Komande bosanskih četničkih odreda i Vrhovne komande Draže Mihailovića proizilazi da su bosanski četnici i pored toga što su samostalno odlučivali u postavljanju komandanata bili sastavni deo četničkog pokreta Draže Mihailovića. Oni su isto kao i sve ostale četničke jedinice formirane u toku rata na teritoriji Jugoslavije saradivali sa okupatorima i njegovim domaćim saradnicima u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta.

A SUPPLEMENT TO THE QUESTION OF THE RELATIONS BETWEEN CHETNIKS COMMAND IN BOSNIA AND THE SUPREME COMMAND OF DRAŽA MIHAJLOVIĆ (1942)

Summary

The paper deals with the problems of organization existing during 1942 in the relations between the Command of Chetniks units in Bosnia and The Supreme Command of Draža Mihajlović. The Chetniks in Bosnia formed a part of the Chetniks movement of Draža Mihajlović, but as regards organization they had a certain independence in the way they nominated commandants.

²⁹⁾ Dr Živko Topalović, n. d., 41.

ders of the Chetniks units. After contacting Draža Mihajlović and recognizing him as their Supreme Commander, the Chetniks in Bosnia demanded further independent nomination of their superiors, particularly of commanders, as they did at the time they had no contacts with the Supreme Chetniks Command. Such an aspiration of Chetniks units commanders in Bosnia and the tendency of Draža Mihajlović to decide himself upon the nomination of commanders and other superiors of Chetniks army units in Bosnia through his officers delegated by the Supreme Command into Bosnia caused, by the middle of 1942, a conflict in the relations between the Chetniks Command in Bosnia and The Supreme Command of Draža Mihajlović that lasted up to June 1943.

The problem of nomination of commanders was solved at The Conference of Chetniks detachments at Kulaši. The Chetniks of Bosnia reserved the right of nomination of commanders under the condition to consult Draža Mihajlović and get his accord about all questions. That was the best solution for the Chetniks commanders of Bosnia for it provided them, among other conveniences, important places and positions they had already taken bringing them a considerable profit.

prilozi

Rad Ipolita Terleckoga na ujedinjenju hrišćanskih crkava 1848. godine*

Svima onima koji su do sada obrađivali problem ujedinjavanja hrišćanskih crkava 1848. promakla je činjenica da je jedno od glavnih lica u toj radnji, rusinski sveštenik Ipolit Terlecki, ostavio iza sebe jednu kratku biografiju. Objavljena je u dva maha 1889. i 1891., a u njoj je Terlecki iz prve ruke objasnio neke pojedinosti koje nisu bile sasvim jasne iz drugih izvora, ili su ostajale slabo vidljive.¹⁾ To se odnosi i na moju raspravu »Pokušaji ujedinjenja hrišćanskih crkava 1848. i Južni Sloveni«.²⁾ Naknadna istraživanja o ovoj temi dovela su me na trag autobiografskih zabilježaka Terleckoga, objavljenih u Rusiji davno pošto je okrenuo leđa unijatskoj propagandi i smirio se u jednom ruskom manastiru. I da u njima nema dosta novih podataka o njegovom boravku u našim zemljama 1848., i sam opis poznatih događaja u kontekstu ličnih doživljaja ima nesumnjivu historijsku vrijednost, jer se tu jasnije nego inače vide lični i opšti motivi za ovu djelatnost, kao i opšta politička pozadina njezina.

Satisfakcija da ovi novi podaci ni u čemu ne mijenjaju sliku koja je naslikana u mojoj pomenutoj raspravi, nego je samo obogaćuju u živim i nepoznatim pojedinostima, prelazi okvire rutinskog posla u jednoj i vre-

*) Ovaj rad je nastavak i nadopuna mojih ranijih istraživanja o ovom problemu.

¹⁾ »Записки архимандрита Владимира Терлецкого, бывшего греко-униатского миссионера, 1808—1858«, у часопису Русская старина, година 1889, волумен 63, и исти часопис за годину 1891, волумен 70. Ове је биљешке припремио за објављивање А. Лопатинскиј.

²⁾ Milorad Ekmečić, »Pokušaji ujedinjenja hrišćanskih crkava 1848. i Južni Sloveni« u Radovima Filozofskog fakulteta u Sarajevu, knjiga VI za 1970/71.

menski i predmetno ograničenoj stručnoj raspravi: zaista je jedan novi problem naše istorije 1848. otvoren i ovim se samo produbljuje. U detaljima, zabilješke Terleckoga mijenjaju moje stanovište da se Rusija nije uključila u odgovor pravoslavnih crkava na papsku unijatsku encikliku »Litterae ad orientales« od 6. januara 1848. Iz ovog se teksta vidi da u Rusiji nisu bili sasvim ravnodušni na pojavu ove enciklike i da je odgovor pravoslavnih patrijarha bio preveden na ruski jezik i objavljen u »Творенияхъ святыхъ отцовъ« čime je ispunjen dug solidarnosti sa pravoslavnim crkvama na istoku.³⁾ Tako se moje stanovište da je ruska crkva u ovome namjerno ćutala, »jer car nije htio da unosi nove teškoće u odnose sa papom, s kojim je dugo vremena pokušavao sklopiti konkordat«⁴⁾ pokazuje u osnovi ispravno, dok se odnosi na službenu rusku politiku, ali ne i na nekontrolisanu djelatnost ruskog javnog mišljenja.

Isto tako, stanovište da je propagandna akcija kneza Adama Čartorskog stajala iza pokušaja ujedinjenja hrišćanskih crkava 1848.⁵⁾ dobiva ovim novim podacima još jednu potvrdu, ali i nijansiranu izmjenu u tom smislu da je rad Terleckoga na Balkanu podržavala mreža poljskih agenata i on sam nosio sa sobom preporuku Čajkovskog iz Carigrada, dok je Adam Čartoriski odbio da to podržava i vidio u tome ugrožavanje njegovog ličnog prestiža.⁶⁾ Bez sumnje je tu došlo do izražaja i odbijanje francuske vlade, nagovarane od uticajnih katoličkih krugova, da se umiješa u akciju oko unije na Balkanu. U mnogo drugih pojedinosti zabilješke Terleckoga daju ili nešto više novih podataka, ili nešto više svjetlosti za stare podatke, ali je ona izvorna građa korištena u mojoj raspravi znatno bogatija za pitanje boravka Terleckoga 1848. u Beogradu i za objašnjenje prirode i izvora otpora na koji je on tamo naišao. U najmanju ruku Terlecki u svojim zapisima, ili zato što je nakon 40 godina ponešto zaboravio što je najvjerojatnije, ili zbog želje da se ne sjeti svake pojedinosti i ne otkrije sve, nije išao dalje od glavne niti svog života i djelovanja 1848. Osim srpskog kneza u Beogradu i unijatskog vladike Smičiklase u Zagrebu, te opata Topalovića u Đakovu, ne navodi nijedno drugo lice poimenično, a zna se da je s mnogima komunicirao.

Terlecki je otišao iz Poljske nakon ustanka 1831. preko Trsta u Francusku. Godine 1842. završio je duhovnu akademiju u Rimu i postao sveštenik. Unijatskoj zajednici je morao ostati vjeran, između ostalog, i zato što je bio oženjen i imao sina u Krakovu. U Parizu je ušao u krug poljskih političkih emigranata oko kneza Adama Čartorskog. Sa određenog odstojanja približavao se hrišćanskoj sekti oko litvanskog mistika Tovjanskog i pjesnika Mickijeviča. Ta je sekta, između ostaloga, ispovijedala da su bezvrijedne sve dogmatske razlike hrišćanskih vjera »iako su katoličanstvo stavljali iznad drugih«.⁷⁾ Tu je, dakle, dosta materijala od kojih su od same sekte mogli napraviti gnijezdo gdje se legu ideje o novoj uniji sa pravoslavnim hrišćanstvom, pod pretpostavkom primata rimskog pape. Pored polj-

³⁾ »Русская старина«, 1889, volumen 63, str. 568.

⁴⁾ Milorad Ekmečić, o. c., str. 401.

⁵⁾ Isto, str. 393.

⁶⁾ »Русская старина«, 1889, volumen 63, str. 576.

⁷⁾ Isto, str. 559.

skih emigranata, toj su sekti pripadali i neki Francuzi, a iza sebe je ostavila historijskog traga, ne samo kroz biografiju Mickijeviča nego i svojim opštim prilogom u savremenoj joj akciji katoličke obnove onoga doba. Preko te sekte, Terlecki je ušao u onaj uži krug poljske političke propagande koji je imao dodira sa rimskim papom. Možda je bio najbolji tumač nove atmosfere nakon dolaska novog pape Pija IX 1846. zbog uporne odbrane istočnih obreda i slovenskog jezika među unijatima, opirući se njihovom potpunom utapanju u katoličanstvo. Put do pape otvarao mu je i jedan slučaj kad se u krugu poljske političke emigracije pojavila jedna monahinja, Makrina Mečislavskaja, iz unijatskog ženskog manastira u Minsku sa propovjedima o ruskim nasiljima nad unijatima. Pričala je da je u vrijeme tih nasilja vidjela i Isusa Hrista. Papa je bio naredio da jedna komisija sasluša Makrinu, pa je na osnovu toga sastavljena knjižica koja je prevedena na više evropskih jezika. Ruska vlada je doduše, odgovorila da u Minsku ne postoji nikakav ženski unijatski manastir, ali time akcija nije zaustavljena. Makrina je bila u vezi sa Terleckim, koji se u ovom poslu nekako ponovo dokopao Rima.

Terlecki je bio u onom krugu poljskih emigranata koji su vjerovali da treba aktivno iskoristiti sklonost novog pape Pija IX o pomirenju katoličanstva i zapadnog liberalizma. I on je, nakon 1846, htio da ostvari svoju »davnajšnju ideju o pomirenju katoličanstva i pravoslavne crkve«. Bio se 15 dana zatvorio u jedan manastir da tim svojim idejama dađe i pismenu formu. Kad se krajem decembra 1846. našao u Rimu, izlažući novom papi svoje misli u jednoj audijenciji u 10 časova navečer (dok ga svud unaokolo slušaju papski funkcioneri s papirima pod miškom), takav pismeni projekat je od njega zatražio i sam papa.⁹⁾

U njegovom projektu, koji je odmah predao papi, bilo je 9 glavnih tačaka: »1) Pod pokroviteljstvom rimskog pape istočna će crkva očuvati nepovredljivost svojih obreda. Obredi latinske crkve neće se koristiti nikakvim preimućtvima pred obredima istočnim i njima se od strane zapadne crkve moraju ukazivati sva moguća poštovanja; 2) u kolegiju kardinala moraju biti i članovi istočnih crkava, prije svega predstavnici grko-slovenskog obreda; 3) sve latinske misije među istočnim hrišćanima moraju biti ukinute i zamijenjene misijama od lica koja pripadaju dotičnim narodima istoka. Zbog toga je neophodno da se u Rimu osnuje istočni misionarski seminarij u kojem bi se, svakako, očuvala pravila i kanoni istočnih crkava; 4) glavna pažnja treba biti posvećena Slovenima, koji na istoku imaju preovlađujući uticaj, a s tim ciljem treba biti osnovan i rusko-slovenski patrijarhat sa pravima drugih patrijaršijskih prijestola; 5) sve novo što je uvedeno pod uticajem Latina i po obrascu rimskog obreda u istočnim s Rimom ujedinjenim crkvama, treba da se ukine i na taj način da se ponovo uspostavi prvobitna čistota istočnog obreda; 6) svakom onom čiji su preci prešli na latinstvo treba da se dozvoli da se bez ikakve zapreke vrate u krilo svoje prvobitne crkve; 7) treba da se podigne sjaj i privlačnost istočnih, s Rimom ujedinjenih crkava darivanjem njihovog sveštenstva svim preimućtvima i privilegijama kojima se koristi sveštenstvo latinsko, kao i širenjem među sveštenstvom na istoku višeg obrazovanja, zbog čega bi trebalo da se u Rimu osnuje jedna posebna tipografija za istočne jezike; 8) zbog toga što se bez

⁹⁾ Isto, str. 564, 565.

Božije milosti ne može računati na uspjeh, trebalo bi da se uspostave braćinstva čiji će cilj biti da se mole za ujedinjenje crkava i da se svi katolici pozovu da u njima učestvuju; 9) na kraju, da bi se to djelo što uspješnije vodilo, ja sam molio — veli Terlecki — da se vratim obredima mojih predaka — tj. grko-slovenskom obredu«.⁹⁾

Za njegovim primjerom usvajanja starog obreda slijedili su i neki drugi unijati u Rimu, a naročito kneginja Zanaida Volkonskaja, bivša ljepotica, a tada vrlo uticajna u rimskim katoličkim krugovima. U njenom rimskom domu Terlecki se upoznao s jednim dalekim istomišljenikom, episkopom Likeom (Luquet), Francuzom po narodnosti. U svoje vrijeme bio je katolički misionar u Indiji, ali kako mu je tamo klima narušila zdravlje, vratio se u Rim. Papi Gregoriju XVI predao je zapis da bi u Indiji trebalo uvesti narodno sveštenstvo, kao što je i novom papi Piju IX namjeravao da podnese jedan plan o sjedinjenju hrišćanskih crkava. Kad se Terlecki s njim upoznao, odlučili su njih dvojica da djeluju zajednički. Prije svega, naumili su da osnuju jedno istočno društvo za ujedinjenje crkava. To bi društvo vodio jedan komitet sastavljen po pola od članova latinske crkve i članova istočne crkve, pod rukovodstvom kardinala prefekta Kongregacije za propagandu vjere. Taj je komitet uskoro zaista i stvoren, kao i društvo koje je zamišljeno, a na njegovom čelu je bio kardinal prefekt Frasoni. U njemu je još bio i episkop Like kao kancelar, Terlecki kao sekretar za istočne poslove (a u međuvremenu se vratio svom starom slovenskom obredu), knez Lihnovskij kao sekretar za latinske poslove i jedan blagajnik.

Terlecki je čekao tri mjeseca da mu papa odgovori na onaj projekat, koji je u pismenoj formi bio podnio. Kad do toga nije došlo, otišao je u novu audijenciju da papu podsjeti na to. Bio je veoma iznenađen kad je papa stao prevrtati po svojim papirima bez izgleda da pronađe taj dokument. Na kraju je morao pisati novi projekat, jer se stari bio negdje zaturio i nije bio pronađen, a papa je na to zaista dao svoj blagoslov za početak cijelog poduhvata. Ovaj detalj iz zabilježaka daje odgovor na zabunu istoričara koji su u vatikanskom arhivu otkrili dvije verzije ovoga projekta.¹⁰⁾ Zaista je najprirodnija pomisao bila da dvije verzije projekta o ujedinjenju crkava iz dva razna vremena pripadaju različitim licima. Zapisi Terleckoga iz 1889. objasnili su kako je, zahvaljujući jednoj čudnoj slučajnosti, nastala ova zagonetka.

Istočno društvo («*La société orientale pour l'union de tous les Chrétiens d'orient*»¹¹⁾) držalo je svoju prvu sjednicu 19. juna 1847. Predsjednik Frasoni je od početka bio protiv njegove djelatnosti, a Terlecki bilježi da su ga i izabrali na čelo samo zbog namjere da se nekako pridobije za njegovo stvaranje. Objavljivanjem papine enciklike od 6. januara 1848, stvar se više nije mogla obustaviti. Prije nego se ova enciklika pojavila, Terlecki je krenuo na put po Turskom i Austrijskom carstvu s namjerom da skuplja

⁹⁾ Isto, str. 565.

¹⁰⁾ Angelo Tamborra, Pio IX. la lettera agli orientali In *Suprema Petri Apostoli Sede del 1848 e il mondo ortodosso*, u časopisu «*Rasegna storica del Risorgimento*», anno LVI, fascicolo III, luglio—septembre 1969, str. 350. I ja sam u pomenutoj raspravi (str. 395) bio zbunjen zbog postojanja ove dvije verzije i lutao u njihovom objašnjenju.

¹¹⁾ Angelo Tamborra, «*Catholicisme et Monde orthodoxe à l'époque de Pie IX*». («*Miscellanea historicae ecclesiasticae*» IV, Congrès de Moscou 1970) Louvain, 1972, str. 182.

zainteresovane ljude koji bi na ovome radili i čaše koji bi došli u Rim na studije. Vjerovatno je imao još neki zadatak oko širenja enciklike koji ovdje ne pominje. S papskim, misionarskim pasošem u ruci, put ga je vodio preko Carigrada, u koji je stigao nakon posjete Krfu, Smirni i Jerusalimu. Za svaki slučaj, prije nego je krenuo na put (25. jula 1847) uputio je jedno pismo knezu Adamu Čartoriskom moleći ga da naputi svoje agente po Turskoj da pomažu njegovo preduzeće. Drugo pismo poslao je grofu Montalamberu, uticajnom licu u katoličkim krugovima Francuske, moleći ga da za ovaj posao izdjejtvuje podršku francuske vlade.

Po tome što neuporedivo više prostora posvećuje opisu puta po Balkanu nego po Bliskom istoku, vidi se gdje je bila glavna težina njegovog posla. U Carigradu se upoznao s poljskim agentima, a posebno se obradovao ponovnom susretu sa glavnim agentom Čartoriskog, Mihajlom Čajkovskim s kojim je prijateljevao još u poljskoj buni 1831. On ga je preporučio drugim poljskim agentima na putovanju preko Balkana, iako mu je u tom pogledu smetalo odbijanje samog Adama Čartoriskog da dade podršku njegovim unijatskim zamislima. Odgovor Čartoriskog stigao mu je dok je još bio u Carigradu. Čartoriski je saopštio da se njegovi ljudi bore samo za Poljsku i pomoći će Terleckog samo u tom smislu. Očigledno je iza toga bila borba za prestiž — misli Terlecki — i nije se puno obazirao na ovo odbijanje. Značajno je da mu je i grof Montalamber, uticajni francuski katolik, odgovorio da se francuska vlada ne želi miješati u ovaj poduhvat. U Carigradu je Terlecki ostao dva mjeseca, boraveći u manastiru Lazarista. I tako je to bilo jedno od glavnih uporišta i poljske propagande i aktivista za širenje unije, naročito onih iz Bugarske.¹²⁾ Da je tu susretao i ljude iz Srbije i Bosne, s razlogom se može pretpostavljati, jer kad kasnije putuje za Beograd, vodič mu je jedan Bosanac.

U Carigradu je Terlecki dobio tekst papske enciklike od 6. januara 1848 (iz ruku nuncija Ferierija) i s njom se zaputio u Beograd. Pored Bosanca, koji je bio vičan balkanskim vretima i pokazao se na prelazu nabujalih rijeka, na tom ga je putu pratio i jedan Poljak, očigledno, da ga bez teškoće povezuje sa poljskim agentima po Bugarskoj i Srbiji. Terlecki se predstavljao kao doktor, za što je uostalom svojim obrazovanjem i bio kvalifikovan.

Pored svč žestine kojom su zvanične pravoslavne crkve na istoku dočekale objavljivanje papske enciklike, Terlecki se nije predavao. Pojedinačni obratni slučajevi su mu podgrijavali nadu, a među papske pristalice mogle su se — uprkos opštoj narodnoj struji — među onovremenim Grcima naći i fanatizovanih lica.¹³⁾ Nije bez interesa utisak koji je Terlecki ponio o Srbiji 1848, u koju se iz Carigrada uputio početkom februara te godine. Granicu između Srbije i Turske predstavljao je jedan »jednostavan plot«, veliki drveni krst i raspeće sa srpskim grbom pri dnu. U Aleksincu ga dočekuje doktor, Dalmatinac s kojim razgovara italijanski. Kad je na putu za Beograd izgubio svoj prtljag, utješili su ga da u Srbiji nema lopova, a stvari su zaista za njim stigle u srpsku prijestonicu. U Beogradu je ostao nedjelju dana i

¹²⁾ Milorad Ekmečić, o. c., str. 394.

¹³⁾ Angelo Tambora, »J. G. Pitzipios e la sua attività fra Roma e Constantinopoli all'epoca di Pio IX (1848—1868)«. (»Balkan Studies« No 10, 1969.)

tamo mu se svidjela jednostavnost i »patrijarhalni način života«. ¹⁴⁾ Iako je sa sobom nosio preporuku Čajkovskog za poljskog agenta u srpskom glavnom gradu, ovaj ga je primio krajnje hladno. Terlecki misli da je to posljedica instrukcija Cartoriskog iz Pariza. Ako se u tome nije prevario, onda treba uračunati da je i negativna reakcija ljudi oko Ilije Garašanina — i posebno Matije Bana — također bila dijelom ovim inspirisana. Iako tu mogućnost ne treba do kraja otpisati, ipak je najvjerovatnije da je ova odbojnost nikla u samom Beogradu, gdje su papsku encikliku ocjenjivali kao novu opasnost za produbljenje rascjepa među Srbima i Hrvatima.

Ljudi oko Garašanina su radili na tome da se ova enciklika ne objavljuje ni u Beogradu ni u Zagrebu među Hrvatima, i o tome su slali poruke Ljudevitu Gaju. ¹⁵⁾ Ovu pozadinu Terlecki nije znao, pa o njoj ništa i ne bilježi u svojim zabilješkama. Da i on lično nije iz Beograda gonjen, ne treba zahvaliti samo činjenici da su ga tamo smatrali i slovenskim rodoljubom koji se bori protiv latinske službe božije, iako sa naopake strane, nego i činjenici da je bio primljen u audijenciju kod srpskog kneza Aleksandra Karađorđevića. Za tu se pojedinost nije znalo. To mu je, bez sumnje, pribavilo toleranciju i poštovanje beogradskih političkih krugova. Srpskom knezu predao je na poklon mali krst od crnog drveta sa srebrenim raspećem i brojanicama koji mu je poslao rimski papa. Kad se uputio iz Rima na daleki put, papa mu je dao dva takva krsta.

Terlecki ili neće da kaže, ili nije obaviješten, kakva se sve aktivnost odvijala u Beogradu povodom njegovog dolaska s papskom enciklikom. Krug oko Ilije Garašanina sa Matijom Banom na čelu iskoristio je njegov dolazak kao znak sklonosti rimskog pape da napravi ustupak katoličkim Slovenima i dozvoli im slovensko bogoslužje u crkvi. S pravom se može pretpostaviti da je stvar tako tumačio i sam Terlecki, inače veliki zagovornik slovenskog bogoslužjenja. Ova je ideja prenesena u Zagreb i tamo je odigrala određenu ulogu oko donošenja *Zahtijevanja naroda* od 25. marta 1848. Posljednja tačka u njima se odnosila na celibat i slovensku liturgiju. ¹⁶⁾ Nekoliko dana kasnije, tamo se našao i Paja Čavlović da aktivno učestvuje u borbi za slovensku katoličku crkvu u Hrvatskoj. Da li se na putu uspio vidjeti sa Terleckim, nejasno je, iako bi trebalo pretpostaviti da su im se putevi mimoišli.

Čavlovićev boravak u Beogradu nije bio tajna. Za njega su znali i strani konzuli, ili barem neki od njih. Britanski ga je ocjenjivao kao »pan-slavističkog agenta« i u izvještaju od 17. marta 1848. obavijestio je svoju vladu da je Čavlović stigao iz Beča »odmah pošto je oborena vlada kneza Meterniha i odmah se stavio u kontakt sa vodećim ličnostima ovdje«. ¹⁷⁾ Nešto zatim Čavlović je otišao u Zagreb, gdje je radio na uvođenju celibata i slo-

¹⁴⁾ »Русская старина«, 1891, volumen 70, str. 584.

¹⁵⁾ Milorad Ekmečić, o. c., str. 405—406.

¹⁶⁾ Isto, str. 411.

¹⁷⁾ Fonblanque — Lordu Cowley-u u Carigrad, Beograd, 17. marta 1848. Public Record Office London, Foreign Office 78/739, br. 22.

venskog bogoslužjenja u katoličkoj crkvi Hrvatske. Nemoguće je ustanoviti da li je Čavlović otišao iz Beograda u Zagreb zbog Terleckog i odmah za njim, ali bi se to s razlogom moglo pretpostavljati.¹⁸⁾

Da ta radnja u Beogradu nije imala puno izgleda i da su papska srebrena raspeća s brojanicama mogla imati nekog značaja samo u užem krugu dvora i zvanične politike, vidi se po izvještaju britanskog beogradskog konzula od 26. marta 1848. u kome veli da i pored toga što je panslavizam isповijedan s velikim entuzijazmom »postoji jedno otrovno osjećanje («a virulent feeling») protiv Iliraca iz Srema i Slavonije» koji su zaposleni u srpskoj prijestonici. Zbog toga je Aleksa Janković, ministar pravde u zemlji bio prisiljen da podnese ostavku, a drugi funkcioneri su to isto uskoro očekivali.¹⁹⁾ Srpska je javnost tada, posebno ona u Beogradu, bila protivturski raspoložena i paša sa Kalemengdana je saopštio britanskom konzulu da drži spremne svoje vojnike, jer svakog časa očekuje napad na svoj šanac. Izbjegavao je sukob do krajnje granice, ali je u duši bio raspoložen da spali varoš ako bude trebalo.

Iz Beograda je Terlecki otišao u Đakovo, gdje se sastao sa Matom Topalovićem »kojeg sam znao po čuvenju kao vatrenog slovenskog patriotu«. Da u tom ima nešto više sistema nego što se iz ovih zabilježaka vidi, možemo pretpostavljati, jer je Topalović zaista i ranije bio upućeni član kruga oko Ilije Garašanina u Beogradu. U Đakovu su mu seminaristi predstavili jednu »hrvatsku komediju« i u međučinovima mu pjevali rodoljubive pjesme. Tu u Đakovu Terlecki je čuo za izbijanje revolucije u Francuskoj.

Nema pojedinosti u zabilješkama Terleckoga o njegovom boravku u Zagrebu, ali veli da se tu upoznao sa križevačkim unijatskim vladikom Smičiklasom. Tu je skupljao sredstva za unijatski seminarij u Rimu. U Zagrebu je još pronašao i pogodnu ličnost za rektora »Collegium graecum«, u Rimu, koja je znala italijanski, latinski, grčki i »slovenski« jezik.²⁰⁾

Kakvo je bilo njegovo razočarenje kad je nakon povratka u Rim saznao da je za rektora tog kolegija bio već postavljen jedan Italijan! Đaci u njemu su bili skupljeni iz Galicije, Grci iz Južne Italije i neki Arapi. Uspio je kod pape da rektor pusti bradu i da se umjesto latinskog, tu uvede istočni obred. Iz Zagreba je otišao pošto je »treći ili četvrti dan« boravka u njemu stigla vijest o izbijanju revolucije i u Beču.

Papa je zahvalio Terleckom na njegovom trudu oko širenja o uniji crkava, iako je priznavao da u njemu, »kako se vidi po rezultatima vašega puta nema volje Božje«. Uputio ga je u Galiciju, gdje je još mogao biti korisnik, a u novembru 1848. Terlecki je papi predao jedan novi memoar o ujedinijenju crkava u koji je unio i svoja iskustva sa balkanskog putovanja

¹⁸⁾ Nema o tome podataka ni u zabilješkama Terleckoga, ni u dokumentima Garašaninovog arhiva u Beogradu, ali se može pretpostavljati da u Beogradu nisu imali dovoljno povjerenja u boravak Terleckog u Zagrebu.

¹⁹⁾ Fonblanque—Palmerstonu, Beograd, 26. marta 1848, P. R. O. F. O. 78/739 br. 7

²⁰⁾ »Русская старина«, 1891, стр. 586, 589.

prethodnih mjeseci.²¹⁾ Pojediniosti o tome nisu poznate. Da je on uskoro iščezao sa scene na kojoj se odvijala ova balkanska radnja, vidi se po njegovom bavljenju u Drezdenu na proljeće 1849.²²⁾

Autobiografske zabilješke Terleckog iz 1889. i 1891. bez sumnje predstavljaju dragocjen prilog istojiji ujedinjenja crkava 1848. godine, a preko toga i opštoj problematici revolucije te godine u našim zemljama. One su značajna nadopuna i naknadno objašnjenje iz prve ruke svega onoga što je do sada otkriveno i objavljeno.

²¹⁾ Isto, str. 588.

²²⁾ »Michael Bakunin. Eine Biographie« von Dr Max Nettlau. Pisano 1896—1900. Fototipsko izdanje rukopisa rasprave, Fertrinelli, Milano, s. a., str. XVI+62.

PAVLE MITROVIC

Iz kulturne istorije radničkog pokreta Bosne i Hercegovine do 1918. godine

Ovo nekoliko slika predstavlja pokušaj da se, donekle, osvetli kulturna strana perioda radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini od početka našeg veka do prvog svetskog rata koji je prvi put potresao lancima koji su okivali ovu našu pokrajinu. Kako se dokumentacija u ovom radu temelji na uspomenu starijih drugova, ove će slike često izgledati blede, ali će, bar, donekle, ispuniti prazninu između današnjeg i onog relativno bliskog, ali stvarno nama tako dalekog vremena, kada je Bosna bila poslednja kolonija u Evropi. Pisac se, međutim, nada da će baš ova nepotpunost prikaza dati podstrek mladima da ovaj period prikažu temeljitije nego što je on¹⁾ bio u stanju.

I. PROLETERSKI KNJIŽEVNICI

U početku radnička klasa naše republike nije imala, za dugo vremena, odakle i od koga da uči. U Bosnu i Hercegovinu u velikom broju došli su strani radnici prvenstveno radi bolje zarade. Među tim strancima

¹⁾ Pisac je ove podatke počeo da prikuplja 1917 (kada je došao u Sarajevo), i to prevenstveno prema pričanju najstarijih članova pokreta, jer ga je najviše interesirao lični momenat: da vidi, prema Adlerovim rečima, koliko je socijalizam »pravio ljude boljim«. On, međutim, nikada nije stigao da podatke upotpuni ili sredi, radi drugog posla kojemu se posvetio. Ovdje je izostavljen uvod (idejna i materijalna atmosfera okupirane Bosne 1878—1918), koji se nalazi u piševoj knjizi iz 1955.

bilo je mnogo dobrih i klasno svesnih drugova, ali većina je teško i sporo učila srpskohrvatski jezik; oni koji su bili oženjeni, nisu ga nikada dobro naučili. Tako su naši prvi radnici morali da se duhovno hrane samo iz dva lista: *Sarajevski list* i *Bošnjak*, koji su imali zadatak da sistematski zaglupljuju naš svet. Čisto književna štampa — jedina koja je bila onda dozvoljena bila je radnicima daleka i skupa; službeni književni list *Nada* bio je na tako veštački visokom nivou da su ga mogli čitati samo književni snobovi. *Zora* je bila isključivo srpska, dok su *Bosanska Vila* i *Behar* bili masama bliži, ali po službenim uputstvima — bezbojni, pa su tako većini bili, verovatno, najbliži razni »Serafinski Perivoji«, koji su zaglupljivali one koje vlast nije stigla da zaglupi terorom ili školom-kasarnom.

Pa ipak, uprkos tom veštačkom srednjem veku, počela je u ovoj feudalno-kolonijalnoj sredini da nastaje proleterska knjiga. Usred ovog proračunatog idejnog mraka, počeo je da se rađa malobrojan, ali relativno moderan (moderan zahvaljujući procentu industrijskog radništva iz Austrije) radnički pokret, koji nije stvorio samo sindikalne i političke organizacije nego i prva kulturna udruženja i koji je začeo jednu malu proletersku književnost. Istina, Bosna nije dala jednog Tucovića ili Abraševića, a dva najjača pisca koja ćemo navesti, došla su iz Hrvatske; ali ako uporedimo brojčani odos bosanskog proletarijata i buržoazije, a nadasve njihovu ekonomsku i kulturnu snagu, moraćemo da priznamo da i ova mala bosanska proleterska književnost ima i vrednost i zasluga.

U ovoj klasičnoj zemlji narodne pesme prirodno je da će prvi proleter koji zavole knjigu, biti ili sakupljači ili imitatori narodne poezije. U Bosni je narodna pesma najduže od svih naših pokrajina — osim možda Crne Gore — bila neka novina, jedina novina bliska svim društvenim klasama, a pristupačna i analfabetima. Kada znamo da je krajem XIX veka kult Vuka Stef. Karadžića bio opšti i da je popularni časopis *Bosanska Vila* decenijama (sve do Čorovićeva uredništva) objavljavao isključivo narodno blago, biće nam jasno da su prvi naši školovani proleter i smatrali da je sakupljanje narodnih pesama prva književna škola. Tako vidimo da se na bezimene pevače feudalnih vremena u XIX veku nadovezuju profesionalni pesnici-zanatlije (naši »Meistersingeri«), kao čuveni zlatar Porča ili cipelar Lopardija, obojica Sarajlije, te Matan Pavić-Mikeljević, kovač iz Vareša iz vremena kada je naša prva visoka peć (1891) počela da uništava individualne kovače (Kreševljaković, *Željezni obrt u Varešu*).

Prvi proleter, sakupljač narodnog blaga, bio je Milan Bugarinović, Sarajlija, koji je zbog siromaštva učio samo jedan razred gimnazije i izučio stamparski zanat, koji mu je bio kao neki nastavak škole koju je toliko voleo. U štampariji, u kojoj je radio, štampana je *Bosanska Vila*, a kako mu je majka bila iz guslarske familije, prirodno je da je i on svoje literarne potrebe zadovoljavao, upravo kao i naš seljak, narodnom pesmom. Umro je 1902. godine u dvadesetoj godini, ali je i u tako kratkom životu stigao da osnuje prvu radničku biblioteku u Sarajevu, koja je postala maticom Tipografskog društva, osnovanog godinu dana nakon njegove smrti. Dve godine nakon smrti mostarski tipografi izdali su mu prvu zbirku narodnih pesama (*Sarajke*) koje je, izgleda pokupio najviše po Sarajevu. Iz te zbirke vredi

navesti pesmu »Sloboda pod starost«, koja reljefno prikazuje položaj žene u feudalnom društvu i koja nam kaže kako je Bugarinović imao smisla za socijalne karakteristične momente:

Procviljela bijela kaduna
Uz koljeno age Hasan-Age;
»Asan-aga- dragi gospodaru,
Eto ima osamnaest godina,
Kako si me u dvor dobio,
Ja Još ne znam kakvi su ti dvori
Niti prođoh kroz muške odaje
Niti znadem na konaku vrata,
A kamoli sokak na čaršiji«.
— Moja ljubo, moja draga dušo . . .
Dok oženim sina najmlađega,
Onda šetaj po konaku mome!

Da je Bugarinović poživio i razvijao se sa radničkim pokretom, on bi možda postao bosanski Abrašević. Njegov savremenik, Ivan Marunović, Sarajlija, cipelar, poživio je, ali ipak nije postao proleterski pesnik; samlela ga je buržoaska sredina. On je svoje narodne pesme, skupljane po Bosni i Hercegovini, izdao 1906 uz pomoć Prodana, urednika pravaške *Hrvatske krune* u Zadru. Marunovićeva zbirka je slabija od Bugarinovićeva, jer sadrži i prve »degenerisane« sevdalinke (Mila majko umreću ti mlada — ostaće ti češalj i pomada), ali inače potiče iz iste, Vukove tradicije. U zbirci je najbolja pesma o braći Morićima, čuvenim feudalnim siledžijama iz Sarajeva, a Marunović ju je zabeležio od pevača Porče. To je najlepša verzija te popularne bosanske narodne pesme (Kreševljaković: Morići) i Marunović nas je time zadužio kao nekada Alberto Fortis sačuvavši »Hasanagicu«. Drugo Marunovićevo delo *Moji ptići*, lirske pesme, štampane u Mostaru (verovatno 1907,) predstavljaju tipičan produkt romantičarskih epigona: to su ljubavna prenemaganja i alkoholičarsko-patriotska fraziranja po kojima ne bi niko rekao da je pisac bio proleter.

Bogoslav Jošt, tipograf, ostaje, naprotiv, stalno u svojoj klasi (Glasović, *Grafička Revija*, 1939). Došavši mlad iz Hrvatske u našu srednjevekovnu-versku sredinu, nije čudo da je najpre zapao pod uticaj klerikalaca i bio član, neko vreme, čak i ideolog, žute organizacije. Ali, uvidevši štrajkbrehersku ulogu, koja je bila namenjena »hrišćanskim« radnicima, Jošt se vratio klasnim organizacijama i bio, povodom jednog štrajka, proteran iz Bosne. (U tome je štrajku, prema drugu Mediću, Štadler upotrebio »časne sestre« kao štrajkbrehere). U drami *Žrtve* iz 1911, koju je, kao što sam veli, »postavio« u Rusiju da je bosanski cenzor ne zapleni (*Proleterova Spomenica*), opisuje se rudarski štrajk, policijsko nasilje i pokvarenost kapitaliste koji siluje gladnu radnicu. Drama je obično propagandističko delo i pokazuje proletera koji je literarni autodiktat; radnje je malo, ali zato ima mnogo deklamacija o proleterskoj pravdi i buržoaskoj nepravdi. Delo je, sigurno, nastalo pod uticajem Gorskog, u ono vreme najčitanijeg pisca među našim radništvom, ali ima tragova i naše ondašnje simbolističke mode: tako bura

prati tragični rasplet, kao u *Ekvinociju*. U uputama za dramaturga, iscrpnim kao i kod Vojnovića, iznosi se protest radničke klase protiv »društvene truleži«, a to je bilo najviše što se onda u onakvoj sredini smelo reći vladajućoj klasi. Drama je, međutim, baš zato što je bila tendenciozna, imala uspeha na proleterskim pozornicama u Bosni i Hrvatskoj; pisac kaže da je bila prikazana nekih pedesetak puta. Posle 1918. Jošt je napisao još dve radničke drame: *Rascvetali pupoljci* i *Srp i čekić*, za koje se zna da su bile prikazane, ali se ne zna da li su i štampane. Ko ih bude otkrio mogao bi da upotpuni književni lik ovog proletera koji je stvorio prvu radničku dramu u Bosni.

Isto će tako biti potrebno da se upotpuni slika proletera — književnika u pravom značenju te reči *Nikole Vukojevića*, iako se do njegovih dela još može doći. To je bio savršen tip klasno svesnog i obrazovanog proletera »koji je imao intelegenciju kao malo koji radnik u jugoslavenskim zemljama«. *Glas slobode*, 1913, 180, uvodni članak povodom Vukojevićeve smrti). Rođen je 1882. u Boviću kod Vrgin-Mosta, svršio je osnovnu školu i postao tipograf nakon što je promenio nekoliko zanata; ipak izgleda da mu je, kao Dositeju, najveća škola bila putovanje, trbuhom za kruhom, razume se. 1903, a onda opet 1906 pojavio se u Bosni i odmah bio zapažen kod »Slavenske Lipe«, prvog stalnog sastajališta sarajevskih radnika onoga vremena. Za vreme generalnog štrajka 1906. jedan je od rukovodilaca, a on je to i platio: policija ga je toliko premlatila da mu je to ubrzalo ranu smrt. Nakon toga je na nekom radničkom zboru u Travniku bio opet uhapšen i kao »stranac« proterean iz Bosne. U Zagrebu je bio jedan od urednika *Slobodne Riječi*, u kojoj se najviše zalagao za radnički pokret u Bosni; u Beču je 1908. sa Cistlerom, izdao bosanski *Majski Spis*. Sprovod mu se pretvorio u jedinstvenu radničku manifestaciju što je bila prava senzacija za Zagreb (*Tipografska Spomenica*). U izvještaju sa pogreba je rečeno: »Duša našeg velikog Nikole je tako čista i nevinna da je nije u stanju okaljati ni jedan pop svojim bespotrebним pevanjem«. Ista *Spomenica* kaže da je Vukojević bio, uz Bukšega, najjača snaga koju je izbacio Tipografski savez Hrvatske, a u članku koji mu je posvetio Vitomir Korać kaže se da je »uvek više mučio tuđu muku nego svoju«.

Vukojevićeve *Sabrane Pripovijesti* (Zagreb 1911) mogu se i danas čitati sa uživanjem. »Ma šta se ne pojavi jedan Napolijon, da sve to prevrne, pa da bude jedan bog na nebu a jedan car na zemlji« — to je poslednji uzdah starca Golinjanina, pre nego što će se zbog bede obesiti. Realističan je opis naših Amerikanaca povratnika, koji u svoja sela donose »američku kulturu«, alkoholizam i polne bolesti, jedino što je naša neobrazovana sirotinja mogla da »nauči« u Americi. Slikovito je prikazana pauperizacija naših pasivnih krajeva kojima može da pomogne jedino industrijalizacija. Ista oštrina pogleda za socijalna opažanja izbija iz *Priče ne zaposlenog radnika ili Iz života*, gde se slika naša »bogata« Slavonija, čiji seljak, nakon ukidanja »korduna« i raspadanja zadruga, ne može samostalno da opstane nego postaje nadničar. Jedinstveno je prikazan seljak koji školuje decu za »gospodu«, a kasnije ta gospoda — pisarčići gladni po večeri — neće da nazovu ocu ni dobar dan. Vredi čitati Vukojevićevo ruganje idili »svoje kućice — svoje slobodice«, dok u stvarnom životu nadničar mora da ostavlja svoje najmilije bez ičega, idući trbuhom za kruhom, a »placmijastor« u isto doba namešta samo one radnice koje mu se podaju. Priča *Na ulici* daje sliku Sarajeva početkom XX veka u kojem ni najslikovitija narodna nošnja ne može da sakrije proces

pauperizacije i pretvaranja dojučerašnjeg zanatlije u gladnog proletera; to je ujedno prvi književni opis generalnog štrajka 1906. U priči *U Africi* Vukojević slika nekoliko internacionalnih brodolomaca buržoaskog poretka kako stupaju u francusku »Legiju« da motkom »civilizuju« nesretne crne, jer tim brodolomcima ne preostaje ništa drugo osim te dobrovoljne građanske smrti: ovom i ovakvom društvu nisu potrebni. — Četiri posljednje novele su mu slabije, iako u njima ima psiholoških opažanja tuberkuloznog proletera (*Priča bolesnog radnika*) ili iskustva kako zatvori postaju visoke škole za kvarenje primitivnih, ali inače nevinih paupera.

Prva priča iz zbirke *Novele* (Pešta, 1913), pod naslovom *Dvojako zaštićeni kmet*, toliko je živa, da će se moći još dugo čitati. Ovaj dvostruki kmet, i biskupov i grofov, hoće da ženi sina. Grof celjski daje dozvolu za onoliko masti koliko je debela stražnja strana Barice, znajući da će kmet doneti i više samo da izbegne stvarno merenje devojke. Ali, kod zagrebačkog biskupa stvar je drukčija: biskup, istina, neće lično da upućuje Baricu u »bračne, tajne«, jer mu je gorički biskup nedavno poslao na dar divnu Talijanku, ali zato upućuje mladu »na uredovanje« kanonik Pavlu. Priča se završava rečima da se sav kmetski očaj sastoji u tihoj psovki dvostruko zaštićenog oca: »Tat Kristušev! To znači jednu kozu dvaput derati!« — Novela *Lutanje* opisuje sapatnika Rusa, proletera s kojim se našao u zatvoru i po cele noći govori: »Ja sam čovek, a ljudi neće da poštuju čoveka u meni«. Kasnije je čitao kako je taj drug poginuo u nekom atentatu. Jednako je čitak kada slika siromašnog splitskog ribara koji ne da kćer siromahu, znajući da će iz dve bede nastati treća. — Iz života ljudi u Bosni mu je novela *Pod pratnjom*, u kojoj opisuje svoj progon iz Bosne kao »stranca« nepoćudna propalim plemićima koje eksportuju da »civilizuju« Bosnu. Priča Uskrs slika alkoholičarsku degeneraciju našeg negda zdravog sela: i alkoholizam, koji ubija veru u nagdašnji naivni »uskrs« našeg detinjstva; mesto toga sujeverja, treba da stupi vera u »Novi uskrs«, u »Uskrsnuće« ljudi, a ne samo pojedinog čoveka (*Uskrs*, 79), — U *Popu Iliji* suprotstavlja modernog svećenika starinskom popu koji toliko sličí ljudožderskom čarobnjaku: stari popo je delio, za novac dakako, molitve i za pdavičare uz »blagoslovenu vodu« protiv »devojačkog uroka«, pa čak i »posvećeno ulje« za bolesne krave! U *Sumnjivcu* ponovo prikazuje našeg Amerikanca koji, po povratku u domovinu, ne dozvoljava da ga zatvaraju bez sudske presude, zaboravljajući da ondašnja naša stvarnost nije bila ni istočna Evropa, a kamoli »Amerika«. Božićnja priča *U Jaslama* (*Glas Slobode*, 24. XII 1912) plastično prikazuje niski standard života slovačkih paupera na Tatrama, među koje upada četvoro nezaposlenih radnika, od kojih je jedan sigurno Vukojević. U ono vreme aktuelnu temu balkanskih ratova obrađuje novela *O ratu i raju* (*Crveni Kalendar*), u kojoj poginule srpske vojnike i usred raju muči pitanje: zašto su oni uopće pošli u rat i kako li se njihovi kod kuće sada pate bez njih?

Vukojevića možemo da ubrojimo i u pripadnike bosanskog radničkog pokreta, jer je za njega toliko dao. Njegov gubitak, prema jednoglasnom sudu savremenika (još je živ stari drug Ant. Medić koji je s njim radio), bio je ravan gubitku Miće Sokolovića. Trebalo bi iznaći sav njegov književni rad, rasijan po peštanskoj *Crvenoj Slobodi*, zagrebačkoj *Slobodnoj Riječi* i po *Crvenim Kalendarima* i izdati celokupna ili, bar, odabrana dela ovog našeg »malog Gorkog«. Vukojević treba da uđe i u istoriju naše literature: on to zaslužuje

kao socijalni realista, koji je obogatio našu knjigu opisom proleterskog i pauperskog života početkom veka i koji je bio književnik, ukoliko je taj luksuz mogao sebi da dozvoli proleter naše balkanske sredine pre pola veka, kada se čak jedan Đalski tužio da ni među našom buržoazijom nema hleba za književnika. Stil mu je književan, tako da ovog radnika-novelistu bez pret hodnika možemo da nazovemo prvim proleterskim klasikom među nama. Njegovo mirno i objektivno, a ipak toliko toplo, pričanje deluje kao otkrovenje posle socijalno-moralnih Joštovih deklaracija, da i ne govorimo o alkoholičarskim Marunovićevim tiradama.

Mogla bi se sastaviti još zbirka pripovedaka koje obrađuju radnički život onog vremena iz feljtona bosanske radničke štampe, koja je često donosila više pesama o seljacima nego o radnicima, ili boljih članaka o kmetском nego o radničkom pitanju. Tako bi se iz podlistaka *Glasa Slobode* mogla odabrati poneka novela Drag. Goluba (*Uzeše ga, Zločin*), poneki literarni pokušaj Šmitrana (*Sukob, Plemeniti lopov*), neke crtice Ravaila (sigurno pseudonim) kao *Model* ili *Tri gazdarice*, nešto od VI. Mandića (*Glad*) ili Steve Čurčića (*Dvije lude*), već prema književnoj vrednosti ili socijalno-istorijskom kriteriju. Od Šmitrana bi trebalo izdati neke pesme iz 1919. kada je naša buržoazija razvila apetite za milionima, dok je još 1912. za Srpski Crveni krst davala groševima. Trebalo bi da se nešto sačuva i od Ant. Hangia, kao i od »Konstantina« (sigurno opet pseudonim, ali niko se od starijih drugova ne može više da seti ko bi to mogao da bude), ili od Jusufa Vedada (pseudonim?) (*Beg*) iz krajiškog života), ili napokon nešto od Ruce. Po feljtonima se nalazi dosta sastava bez potpisa²⁾ koji, izgleda, da nisu prevodi, kao *Čiftinska posla* ili *Kmet*, dramska slika iz Bosanske krajine od Vaskrsija Obradovića (verovatno pseudonim) i još koja sitnica. Sve su to prvenci ili književni pokušaji koji često ne znače mnogo ali sa stanovišta našeg radničkog pokreta u onom relativno kratkom razmaku od desetak godina, to predstavlja interesantan kulturni napor, jer taj pokret vodi u isto doba neprekidnu sindikalnu i političku borbu za osnovna prava radnika i čoveka, stvarajući prve radničke organizacije i prvu radničku štampu u Bosni.

II. RADNIČKA ŠTAMPA

Od 1878. do početka XX veka u Bosni je postojala samo službena štampa, zatim kolonijalni organ režimskih stranaca *Bosnische Post*, koji je kasnije izdavao i svoj jugoslovenski prevod pod naslovom *Bosanska Pošta*, te *Bošnjak*, najčititaniji list jer mu je bilo namenjeno da bude politička škola anacionalnog »bošnjakluka«, upravo kao što je i austrijska crno-žuta štampa stvarala neki habsburški nacionalizam. Dok je Austriji taj posao zapinjao zbog prosvetnosti masa, kod nas je »bošnjakluk« obuhvatio gotovo čitavu buržoaziju, u prvom redu muslimane i katolike, kojima je (prema Kalajevoj koncepciji) bilo namenjeno da stvore neki zaštitni kordon između »austrijskih Jugoslovena« i slobodnih država (Srbije i Crne Gore), onako otprilike kao što je on stvoren oko nove Rusije 1918. Kalaj je, zbog zaostalosti bosanskih masa, bio toliko uspeo u stvaranju toga »šuckorskog« mentaliteta (kako

²⁾ Anonimno saradivanje u socijalističkoj štampi, bilo je onda mera opreznosti: za vreme Austrije pok. Sreto Jakšić odbijao je piscu i čisto književne članke sa potpisom govoreći: »Ti si državni činovnik«.

ga je naš svet zvao), da je muslimanu-kmetnu dugo vremena bio bliži aga nego kmet-hrišćanin, ili da je pauperizovani muslimanski čiftica najradnije prilazio (Beže, gde ti je uže?) hamaliluku, toj tako malo društvenoj formi rada.

Početkom XX veka nastaje građanska, nacionalistička štampa, dakako u bosanskom smislu, kao pravoslavna, muslimanska i katolička, samo što se prva zove srpskom, a posljednja hrvatskom, jer je interes buržoazije i feudalaca tražio da se vera i narodnost identifikuju. Mostar je poveo kolo sa *Osvitom*, *Narodnom* i *Musavatom*, a nakon aneksije Sarajevo je postalo i novinskim centrom pokrajinc. I ta je štampa podržavala srednjevekovne kulturne zidove koji su Bosnu delili ne na tri vere, nego i na tri pisma, jer su vlasti — sledeći doslovno princip »Divide et impera« — nastojale da i turska azbuka bude neko službeno pismo. Kada se zna da je u celoj zemlji tek 10% stanovništva znalo čitati i pisati (1910. bilo je u Bosni 88% nepismenih, v. *Glas Slobode*, 1913/167), onda je jasno da je u takvoj sredini bila senzacija ako bi Štadler pokrstio neku ciganku, ako bi kakva pravoslavna učiteljica ušla u katoličku crkvu (možda samo da vidi kako ona izgleda), ili ako bi kakav maltar bio namešten »preko ključa« tj. preko procenta svoje vere. Kako je u takvoj atmosferi i škola slabo uspevala, čak i u onom najneposrednijem, u pitanju čistote materinskog jezika, vidi se iz šaljive rubrike novina. *Zvono* je čak posle 1918. donosilo čitave »turske« govore u kojima su jedine srpsko-hrvatske reči bile predlozi, veze i pomoćni glagol! To je bio pandan dalmatinskom talijanskom »parletanju«, a i jedno i drugo je socijalno-jezički rezultat robovanja tuđinu.

U nestašici druge duhovne hrane morao se bosanski proletarijat du-go hraniti i takvom štampom koja ga je zatucavala. Strano radništvo, osobito radnička aristokracija iz Austrije, grafičari, metalci i železničari, čitali su austrijsku socijalističku štampu, ali domaći radnik nije imao od toga ni indirektno koristi, jer je između njega (osobito ako je bio zaostao, pa je za njega strani jezik značio mnogo) i stranog radnika postojao neki zid nepoverenja. Strani radnici, odreda kvalifikovani, bili su bolje plaćeni, a uz to su naši radnici često, pod uticajem buržoaske štampe, u njima videli »kuferase« koji im otimaju hleb. Ipak su ovi strani radnici, osobito nakon 1900, samim svojim primerom boljeg života delovali revolnacionarno na domaće radnike, a oni, opet, među njima koji su koliko-toliko naučili srpskohrvatski pričali su stalno domaćim radnicima o austrijskom radničkom pokretu, i o organizaciji kao o jedinom spasu. U tom su pravcu najviše uradili radnici iz Hrvatske i Srbije, iako je nad svim tim »strancima« (svima koji nisu bili rodnom iz Bosne) stalno visio nad glavom mač izгона (čuvenci »bosanski šup«) zbog »bunjenja«. Kolonijalni je režim primenjivao metod izгона kao najsigurniji način da svakome zapuši usta i da u zemlju onemoguću ulaz svakoj slobodnoj reči; tako je, između ostalog, »šupiran« Jerotije Plavšić, jedan od organizatora prvih naših sindikata.

Od socijalističkih listova koji su počeli otvarati oči prvoj generaciji modernog bosanskog radništva treba spomenuti prvenstveno zagrebačku *Slobodnu Riječ*, beogradske *Radničke novine* i peštansku *Crvenu Slobodu*, organ jugoslovenskog radničkog društva »Sloboda« u Pešti. Treba, naime, znati da neškołovani jugoslovenski proletarijat nije čekao Skerlića, nego je

daleko pre naše najnaprednije buržoazije davao jugoslovensko ime svojim udruženjima izvan naših zemalja (Beč, Grac, Pešta, Prag, Berlin); ta su društva često bila pravi univerziteti za mnoge naše sindikalne funkcionere. »Slobodna Riječ« je za ono doba, a osobito za bosanske kolonijalne prilike, pisala vrlo slobodno, tako da je njeno rasturanje značilo agitaciono sredstvo prvog reda. Dakako, čim je počela da napada bosanski apsolutizam, bila je zabranjivana ili pljenjena na bosanskoj granici, a često je za svakim pojedinim brojem bila priređivana hajka. Kada je vlast, napokon, sasvim zabranila novini ulaz u Bosnu, *Riječ* je počela da menja ime u izdanjima za Bosnu; tako je ona dolazila u Bosnu kao *Bura*, *Zora*, *Iskra*, *Borba*, *Rad*, *Bič*, *Kandžija*, *Kladivo*, *Naprijed*, itd. *Slobodna Riječ* je imala »za Bosnu« nekih 25 raznih naziva, a na zagrebačkoj izložbi 1910. sve su glave lista bile izložene kao ilustracija bosanskih prilika. Konfidenti vlasti u Bosni brzo bi otkrili novi naziv novine i vlast bi je zabranjivala pod novim nazivom, ali dok bi zabrana bila objavljena, već bi po gdje koji primerak bio prešao granicu. Zbog te večne igre slepog miša morala je biti udešena posebna kolportaža *Slobodne Riječi*; svaki novi broj dolazio je na drugu adresu, a rasturanje je vršeno na svoj način, u tome su se osobito odlikovale mlade drugarice. Kada stari drugovi pričaju o kolportaži te prve proleterske doista slobodne reči, čovek ne zna čemu da se više divi: ili heroizmu naših prvih klasno svesnih radnika koji su se toliko izlgali da čitaju nešto svoje ili lukastvu kojim su varali policiju prenoseći novine iz Broda. Pojedini broj menjao je po desetak vlasnika i bio je u cirkulaciji dok ne bi dotrajao ili dok ne bi stigao prvi sledeći broj koji bi sretno prešao granicu. Tek 1908, nakon napada austrijskih socijalista u Bečkom parlamentu na vladu zbog *Slobodne Riječi*, bosanske vlasti su dozvolile novini slobodan ulaz.

Odmah iza *Slobodne Riječi* dolaze beogradske *Radničke Novine*, iako je njihovom popularisanju, donekle, smetalo što su dolazile iz inozemstva (Srbija je onda bila inozemstvo), i što su bile štampane ćirilicom, jer je sticajem političkih i socijalnih prilika latinica bila postala pismo većine u Bosni. Uza sve to, uticaj beogradske socijalističke štampe, a kasnije uticaj sindikalne i političke literature, postao je presudan u Bosni, jer je srbijanska klasna linija) osobito za vreme Tucovića, najvećeg čoveka što ga je izbacila jugoslavenska radnička klasa (bila mnogo strožija nego hrvatska, budući da je Srbija bila samostalna država; to nam objašnjava neke pojave u bosanskom radničkom pokretu onog vremena na koje ćemo se ponovo vratiti.

Na trećem mestu treba spomenuti uticaj peštanske *Crvne Slobode* (kasnije *Slobode*) koja je pisala još slobodnije od *Slobodne Riječi*, jer su u ono doba neke političke slobode u Mađarskoj bile veće nego u Austriji ili Hrvatskoj.

Kako je pokret u Bosni, međutim, bio prilično ojačao, osetila se potreba za domaćim radničkim organom, pa je kongres Glavnog radničkog Saveza 1908. zaključio da se pokrene vlastiti organ *Glas Slobode*. Budući da je okupatorski režim slobodnu štampu gušio kaucijama, moralo je naše radništvo najpre da smogne 3.000 kruna, ogromnu svotu za jedan pokret sirotinje. Međutim, i to je skupljeno jednim besprimernim elanom, i list je počeo da izlazi tri puta mesečno; prvi broj je izašao kao Prvomajski broj 29. aprila 1909. pod uredništvom tipografskog radnika Sretana Jakšića.

Čovek oseti ganuće kada danas lista po tom prvom masovnom kulturnom proizvodu radničke klase naše pokrajine, klase na koju su onda gledali ne samo kolonijalci nego i domaća buržoazija kao na neke kmetove grada. Beli prostor, odmah u drugom broju lista, pokazuje kako je kolonijalna vlast brzo osetila kakav otrov predstavlja ovaj mali list za tako mnogobrojnu sirotinju svih klasa ove zemlje. Zaplenili su onaj toliko humanistički časopis Gorkog »Mi smo socijaliste!«, u kome nema gotovo ničega borbenog, ničega što bi izazvalo boga ili vlast. Izlaženje novina pozdravio je železničar Milan — Ivković.

Spavali smo noću, danju...

U toj teškoj patnji, mucu,

U toj tami i neznanju

Klali smo se kao vuci.

Koliko ja bila siromašna ta klasa, koja je napokon, dobila svoj organ, vidi se iz dobrovoljnih priloga za list: oni iznose većinom 10 ili 20 helera (para). Od 1910. list izlazi sedmično, a od 10. maja te godine dva puta sedmično. Kasnije izlazi tri puta sedmično, a 1. avgusta 1913. postaje dnevnik. Zbog rata, koji je toliko razbio pokret, list 6. oktobra 1914. prestaje da izlazi, ali je ponovo počeo da izlazi 30. juna 1917. Napokon je 2. novembra 1918. *Glas Slobode* izašao kao prva necenzurisana novina Bosne i Hercegovine.³⁾ Austrija je bila srušena.

Prema pričanju F. Raušera, jednog od prvoboraca ovog perioda našeg radničkog pokreta, kolonijalna vlast je onda sa podozrenjem gledala na radnika koji je dolazio u kafanu da čita novine, a kada je *Glas Slobode* počeo da izlazi, režimlje nisu mogle da shvate kako radnici mogu da uređuju novine; 1913, kada je policija zapečatila Radnički dom, policajci se nisu mogli da načude savršenoj administraciji sindikalnih organizacija.

Većina je članaka *Glasa Slobode* nepotpisana: oseća se da pred zajedničkom stvari prestaju lične ambicije. Odgovorni urednik (to su čuveni »Sitz-redaktori« onog vremena) ide često u zatvor, ali i to se smatra kao neka počast. Prvi je »odležao« Rajko Žemva, zatim Kurtović, pa drugi, ali svi su to shvatili kao neki doprinos svom organu. Globe su, međutim, teško teretile novinu, pa je trebalo mnogo propagande da radnici smognu dobrovoljnim priložima da plate sudske globe.

Može se slobodno reći da je *Glas Slobode* bio bolje uređivan nego i jedna ondašnja buržoaska novina, osim mostarskog *Naroda*, i njeni su urednici, u prvom redu Sreten Jakšić, postali pravi novinari autodidakti. Noliko naslova glavnih članaka pokazuje kako je novina zahvatala probleme koje je kolonijalna štampa neobično retko zahvatala na pr. Političko štreberstvo, Zato narod ne misli? Poskupljenje životnih namirnica, Borba protiv tiranije, Za narodna prava, Naša »Ustavnost«, Ubistvo Ferrera, Skupoća mesa, Progoni kmetova, Mir ljudima na zemlji (Božić 1909).

³⁾ Pisac se seća kako je, šetajući sa Sret. Jakšićem po »korzu« (onda pred Hotel »Evropom«) Jakšić doviknuo Dimoviću (povereniku za unutarnje poslove prve Narodne vlade): »Sutra izdajem novinu bez cenzure«, dok je Dimović samo odmahnuo rukom »Gledaj posla«!

Sa interesom se mogu čitati i neki članci iz 1910, ma koliko neaktuelni oni bili, jer reljefno iznose pred oči jedno društveno stanje koje možemo danas teško da predstavimo na pr. Klasna borba i položaj žene, Muhadžiri, Zvona zvone, Uskrs (Prije 19 vekova razapeše jednog proletera...), Sloboda štampe, Dolje sa kmetstvom! Mameluci, Borba klasa i agrarno pitanje, Mlaćenje prazne slame...

Godina 1911. je »ustavna« godina, pa izvadak iz sadržaja lista iz te godine najbolje ilustruje kako je kolonijalni režim zamišljao svoje političke slobode u praksi. Iz te godine vredi pročitati članke: Zdravstvujte prsine gole!, Politika iza kulisa, Kolonijalno pljačkanje Bosne, Kulturno podizanje muslimana, Sloboda hljeb je — Hljeb je sloboda, Borba oko radnikove duše, Opsjenjivanje se sveti, Korupcija, Iz državnih robijašnica u Zgošći, Trutovi protiv radnika, Reakcija miriše, Sveslavenska bruka u Beogradu, Mi vas se ne bojimo, Jedan primjer narodnog nezadovoljstva, Preživjele podvale, Borba gladnog naroda protiv skupoće, Militarizam, Proletarizovanje čitavog jednog naroda, Političke slobode kod nas, Samodržavlje na vrhuncu, Harač Rajo, Za narodno samoupravljanje, Ne možemo čutati!

I u godini 1912. u kojoj je bilo toliko previranja u Hrvatskoj, u godini početka balkanskih razova (te su godine Tucović i Dimitrov došli u Sarajevo), list donosi nekoliko interesantnih članaka kao: Propadanje maloobrta, Naše vlasti i sloboda sastajanja, Borbom se dobivaju prava, Lumpenproletarijat, Gospodine Ministre! (članak pun Kočićevske satire u formi pozdrava kolonijalnog roba robovlasniku koji dolazi da obiđe svoje roblje), Ukidanje ustava u Hrvatskoj, Kmetoderstvo, Apetit za pljačkom. Druga aneksija Bosne i Hercegovine, Bosna je kolonija, Atentati protiv sistema, Radnički pseudo-prijatelji, Rat u miru, Usrećitelj našeg naroda, Astro-Ugarska i rat na Balkanu, Zadnji trzaji feudalizma. Balkanski Savez, Crnac je izvršio svoju ulogu!

Sadržina lista u 1913. godini je još interesantnija, jer su članci puni zapažanja u vremenu kada je svetski rat već bio u zraku. Tu će istoričar pročitati članke: Šovinističko ludovanje, Lihvarstvo u politici, Šta hoće Austrija na Jugu? Promjene u svjetskoj privredi, Sveslavenstvo i njegov razvoj, Nesnosno stanje, Činovnici — Sabor — Narod, Navještaj kulturne borbe, Veleizdajnička politika, Naš parlamentarizam, Politički kameleoni, Gazde u politici, Kuenovština u Bosni, Ko nosi državne terete?

U 1914. godini list je objavio nekoliko vanrednih članaka pre atentata na Franju Ferdinanda, iako nedostaju brojevi sudbonosnih dana atentata (27. juna do 9. jula) kada novine ne izlaze zbog vanrednog stanja koje je odmah proglašeno. Iz te godine i danas se mogu čitati članci: Položaj na Slovenskom Jugu, Revolucionarna bijeda, Alkohol i klasna borba, Na Obranu od pljačke, Moć birokratije, Sloboda štampe, Spasiteljeva tragedija (Uskrs 1914), Umorenost od nerada, Pokvarenost štampe, Buržoazija i narodno jedinstvo, Učvršćivanje reakcije, Patriotizam i profil, Rat kraljeva petroleja, Poskupljivanje stanova, Politika moljakanja, Isti uzroci — iste posljedice, Kmetoderstvo i podmićivanje, U Bosni teče med i mlijeko!

Ne mora čovek biti socijalista, pa čak ni napredan, da bi uvidio zanimljivost ovih tekstova. Dovoljno je ako zaželi da objektivno rekonstruiše ondašnju kolonijalnu epohu Bosne u vezi sa političkom atmosferom u Evropi

koja je dovela do prvog svetskog rata, kojemu je sarajevski atentat bio samo povod. Nijedna druga domaća novina ne pruža toliku istorijsku objektivnost i ne tumači sva ta zbivanja takvom materijalističkom logikom. To se vidi i iz običnih tekstova, kada se na pr. crta besprincipijelnost buržoaskih vrhova koji za običan činovnički položaj ostavljaju »vodstvo« naroda; vidi se to takođe i u člancima kojima se izobličava klerikalizam, osobito katolički koji je podupiralo sve što je u to vreme bilo srednjovekovno u Austriji: poznato je koliko je tom klerikalizmu bio dobro došao atentat u njegovom preventivnom ratu protiv jugoslovenskog nacionalnog ujedinjenja. Ali, list žigoše istovremeno i radničke mane: politiku »žutih« koji saraduju sa svojom »nacionalnom« buržoazijom, ili servilnost onih radničkih redova koji misle da se nešto može postići moljakanjem. Novina je neobično aktivna i u vaspitanju masa: stalno se susreću članci o socijalnim uzrocima zločina, o tome kako je prostitucija stvorena iz društvenog nereda i kako u socijalističkom društvu žena neće morati da prodaje svoje telo da bi se najela, o antiklerikalizmu, i antialkoholizmu, o radničkom sportu (osobito o planinarstvu), o potrebi pismenosti među radništvom itd. Stalno se ponavlja rubrika »Šta treba da čitamo«? uz nabranje socijalističke literature što je izdaju Zagreb i Beograd Podlistak donosi često književne tekstove ili prevode članaka o društvenim ili kulturnim problemima, kao o Janu Husu, o Đorđanu Brunu, te o maltusianizmu, o Žoresovom »Socijalizmu i umetnosti«, Štampareva »Socijalna razmatranja o hrani« i sl. Povodom otkrića Kranjčevićeva spomenika 1913, izašla je poznata pesnikova pesma *Radnik*.

Po klasnom stavu iza *Glasa Slobode* dolazi odmah *Bosansko-Herzegovacki Željezničar*, organ Saveza željezničara, koji je počeo da izlazi 1. maja 1910, a izlazio je mesečno do početka rata 1914. To je bio stručan list, ali i borbeni organ jedne klasne organizacije i ne znam da li je kao takav imao premda na Balkanu. To treba zahvaliti u prvom redu urednicima Hegjiju i Panti Krekiću, te velikom broju železničara Nemaca, Mađara, Čeha, i Poljaka koji su već iz Austro-Ugarske doneli razvijenu klasnu svest. Neki članci idealno upotpunjuju sliku feudalno-kolonijalne Bosne, kao: Nacionalizam i radničke organizacije, Bosansko školstvo (na 540 učitelja dolazilo je oko 450 popova svih vera!) Indiferentizam i egoizam. Tuberkuloza i radništvo, Sila je pravo (nemački), Borbeno sredstvo proletarijata, Gdje je izlaz iz bijede? Razni oblici ropstva, Ko radi a ko uživa? (nemački), Zašto smo siromašni? Novina je savesno vršila svoju dužnost podizanja klasne svesti naših železničara (zbog velikog broja stranaca deo članka pisan je nemački) i bila često cenzurisana ili pljenjena. Napadajući radničke neprijatelje, *Željezničar* je napadao i mane državnih radnika, kao što je »službogonstvo« i nedrugarstvo u višim kategorijama, a servilnost i »doušivanje« u nižim. I on donosi članke o radničkom uzdizanju, bori se protiv nepismenosti i alkoholizma među železničarima, propagirajući razne vrste sporta.

Značenje ostale radničke štampe mnogo je manje, jer nijedna druga proleterska novina nije imala tako beskompromisan klasni stav, niti je imala gotovo celokupno svesno radništvo za sobom kao ove dve novine.

Šmitranovo *Zvono* izlazilo je do atentata vrlo kratko vreme, svega šest brojeva, pod lozinkom »Kroz nacionalno oslobođenje do opšte čovečanske slobode«. Koliko je ovaj nacionalistički radn. list bio blizak malobrojnoj

bosanskoj⁴⁾ naprednoj inteligenciji (kauciju od 3.000 kruna položio je dr Risto Jeremić, jedan od retkih socijalnih intelektualaca (vidi se iz Šantićeve pesme *Zvonu* kojom je on popratio izlazak novine:

Tin-tan, tin-tan!
Ustajte drugovi!
Zove vas bijeli dan,
Zovu vas polja
I plugovi!

Šantić je za *Zvono* preveo i *Pesme roba* od Čeha, ali su one zbog rata izašle tek kao prva edicija obnovljenog *Zvona* (Šatnić bi se u grobu okrenuo kad bi doznao da je Jugoslavija zabranila *Proleteru* recitaciju *O klasje moje*). Sama je novina bila ispunjena više kmetskim nego radničkim pitanjima (u feljtonu je izašla Kočićeva apostrofa *Kmeti*, a čitaoca se najteže doimaju stalni napadi na *Glas Slobode*, kao da se radi o klasnom neprijatelju. Novina je, međutim, mnogo slabije uređivana nego *Glas Slobode*, koji je, takođe, trošio mnogo prostora na polemiku sa »Zvonašima«, što nam danas izgleda tako sitničarski. Inače je *Zvono* imalo stalne rubrike u kojima je pozivalo radništvo da ne provodi vreme u mehani, nego da čuva zdravlje i da čita.⁵⁾

Razvitak je bio službeni organ Saveza bolesničkih blagajni i izlazio je 1931. i 1941. (do rata) mesečno pod uredništvom Fr. Markića. Časopis je imao malo pretplatnika i Savez je na njemu gubio, ali gubitak je bio nado-knađivan Socijalno-higijenskom propagandom koju je časopis provodio među radništvom. Sadržaji članaka su većinom iz oblasti radničkog osiguranja: o zadacima sreskih bolesničkih blagajni, o osiguranju radnika u nezgodama, o radničkoj zaštiti, o kućnom radu, o socijalnoj higijeni i higijeni žene-radnice, o pomaganju nezopslenih, o smrtnosti radničke dojenčadi itd. Časopis je i danas dragocen, jer je donosio izvještaje sreskih bolesničkih blagajni koji često predstavljaju neki socijalno-higijenski barometar naše ondašnje radničke klase; dalje, ima statistika razne vrste, te propagande za fizičko i higijensko uzidizanje radništva.

Napokon treba spomenuti i »žutu« štampu, koja je bila gotovo neizbežna za ondašnje feudalno-srednjovekovno stanje u Bosni. *Radnička Obrana* je izlazila u Mostaru sedmično 1908, a u Sarajevu kao *Hrvatska Obrana* do 1910. (nije ih bilo moguće dobiti čak 1917, pa ovo iznosim prema pričanju starijih drugova), nije ni nikla iz radničkih redova, nego je trebalo da posluži nekom buržoaskom politikantu u lovu za radničkim glasovima. Drukčije stoji stvar sa *Radničkim Listom* (kasnije *Radnička Sveza* — Sarajevo 1910—1914), od kojega je autor ovog članka stigao da dobije 1917. nekoliko brojeva, čiji je jedini sadržaj borba protiv *Glasa Slobode* i socijalizma, te izrugivanje socijalističkim vođama: Bebelu, koji je ostavio partiji 30.000 maraka, a porodicu milion; Vanderveldu, koji prima od Solvaja vlasnika hemijske fabrike u Tuzli (milione za belgijske radničke ustanove, a taj novac je zguljen sa leđa

⁴⁾ Prvi put organizovanoj oko Dana 1905. dr Laza Dimitrijević, Savo Miladinović, Kosta Mandić, Kosta Majkić.

⁵⁾ Od atentatora 1914. je, pored D. Ilića, koji je bio član uredništva *Zvona*, Gavrilo Princip bio simpatizer pokreta. *Zvono* je poslilo rata, štampalo jednu njegovu pesmu, urezanu klistrom u limenu zdelu za jelo u sarajevskom vojnom zatvoru: »Tromo se vreme vuče — I ničeg novog nema — Danas sve kao juče — Sutra se isto sprema. — I mesto da smo u ratu — Gde bojne trube ječe — Evo nas ukazamatu — Na nama lanci zveče...«.

bosanskih radnika, itd. Dok se uticaj *Obrane* (radnici su je zvali »Obmana«) nije gotovo ni osetio⁶⁾ u našem radničkom pokretu *Radnički List* je otrgao, za nekoliko godina, dobar deo bosanskog radništva iz klasnih organizacija. Odmah početkom stvaranja radničkog pokreta nadbiskup Štadler je pokušao da osnuje kršćansko-socijalnu »Organizaciju radnika — Hrvata«, koja se je 1907. prozvala »Matica radnika Hrvata« i pokrenula svoj organ *Radnički list* koji je, uglavnom, igrao ulogu agenta provokatora u interesu režima, kao tolike naše ondašnje velikohrvatske i velikosrpske organizacije. Novine su finansirali klerikalci, ali zdravi radnički instinkt je, napokon, ipak svršio sa ovim »popovskim socijalizmom« kojeg je među nama nestalo još pre 1914. Sličnu je štrajkbrehersku ulogu igrao među železničarima *Bosansko-hercegovački Signal* koji je izlazio 1909—1912; ponovo je pokrenut 1913—1914. pod nazivom *Železničarska Obrana*, ali ni jedan, ni drugi nisam mogao da nađem kod starijih železničara još za vreme Austrije. Časopis su pokrenule železničarske vlasti kako bi otrgnuo železničare od uticaja »Železničara«. Kao *Železničar*, i on je imao nemačkih članaka, verovatno zbog železničarske činovničke aristokratije, koja ga je, kako izgleda, morala da finansira.

Dalje je bila čitana radnička štampa izvan Bosne, ali u mnogo manjem opsegu, jer nije imala domaćih vesti. Od naših novina bio je čitan Dorbićev *Glas maloga puka* iz Splita i Koraćevo *Pravo naroda* iz Šida; drugovi Nemci čitali su bečki *Arbeiter-zeitung* i osječki *Volksrecht*. Mađari peštansku *Nep-szavu*, Česi praški *Pravo Lidu*, a Talijani tršćanski *Lovoratore*. Od časopisa je bila čitana zagrebačka *Radnička Borba*, ali nadasve beogradska *Borba* (od 1910) našeg velikog Tucovića, najbolji socijalistički časopis onog vremena na jugoistoku Evrope koji nas je dostojno reprezentovao pred socijalističkom Evropom. Prema saopćenju druga Glasovića, *Borba* je pred rat 1914. imala u Bosni tri stotine pretplatnika, upravo velik broj za onako nejak radnički pokret. Od 1912. čitani su i *Naši zapiski*, socijalistička revija iz Gorice, koja je donosila i članke pisane srpskohrvatskim jezikom.

Ovo sigurno nije sve što se može reći o radničkoj štampi naše pokrajine onog vremena. Ovaj prikaz naše radničke štampe do 1914. još je bleđi od onog o proleterskim književnicima i treba ga popuniti čim budu pristupačne sve publikacije koje verovatno nisu uništene. Kao primer poteškoća u današnjem dokumentovanju vredi navesti slučaj *Železničara* čije kompletne nema čak ni sarajevska muzejska biblioteka, iako su u svoje doba pok. Truhelka i Pač kupili sve što je kod nas izlazilo i što se moglo dobiti (u Sarajevu je bilo privatnika koji su posedovali originalne listine bosanskih kraljeva iz srednjeg veka!) Stariji su drugovi, međutim, pričali da je bilo železničara koji su, posle 1918 (kada je mnogo stranaca napustilo Bosnu), odneli sa sobom u Austriju, Mađarsku, Čehoslovačku i Poljsku kompletne toga časopisa.

III. PRVA RADNIČKA UDRUŽENJA

Kako smo videli, prvo industrijsko radništvo počelo je da nastaje u Bosni krajem XX veka, kada su građene prve železničke veze i moderne zgrade i kada su nastajali moderni zanati. Zbog toga dolaze prvi kvalifiko-

⁶⁾ Čorović navodi u »Kranjčevićevoj lektiri« (Građa Jugosl. akademije, X, 100) članak »Da živi pjesnik demokrata« iz *Radničke Obrane* 1908, br. 15.

vani radnici u Bosnu i Hercegovinu, a uz njih se rano javlja domaći, jeftiniji podmladak koji je i politički i ekonomski bio podesniji za eksploataciju. U Austriji su, kao i u celom svetu sitna buržoazija, osobito zanatlije i mali trgovci, bili često (zbog fabričke konkurencije) simpatizeri socijalističke partije, ali u Bosni je to bilo nemoguće zbog »turskih« verskih zidova. Prvi radnički pokret nastao je pod uticajem pravog industrijskog proletarijata koji je »uvezen« iz Austrije. Većina radnika iz Hrvatske bili su polu-cehovske zanatlije, onako otprilike kako ih opisuje Janko Jurković: čak sindikalne vođe, kao Raušer i Fatur, koji su oduševljeno pričali o svojim »vandrovkama«, tome cehovskom ostatku srednjeg veka. Doseljeni strani radnici počeli su, budući da u Bosni nije bilo zakonskih mera za zaštitu rada, da se u tom pogledu brinu samo o sebi, kao što su to nekad radili u Austriji. Kao i svugde, tako su i kod nas tipografi, kao najobrazovaniji među radnicima, stvorili prve takve organizacije. Kreševljaković je našao u *Sarajevskom listu* kako su oni već 1884, povodom Gutembergova dana, držali neko predavanje o Gutembergu: to je bilo u duhu nemačke tradicije Gutembergovih »majalisa«. Kako se dolaskom Austrije štamparije množe (prije okupacije postojala je u Sarajevu turska državna štamparija od 1866, a u Mostaru Don Frane Miličevića od 1872), vlasti su već u maju 1903. odobrile pravila »Tipografskog bolesničkog i potpornog društva«, koje je neslužbeno postojalo već desetak godina. Istup pevača toga Društva na Gutembergov dan te godine bio je, verovatno, prva javna radnička priredba u Bosni, iako su radnici-stranci imali i pre toga nekoliko takvih priredbi, ali u svom užem krugu. Tipografi su imali i svoju diletantsku sekciju; oni su već 1905. postigli kolektivni ugovor i 9-satno radno vreme uz minimalne nadnice. Ipak, tipografi nisu postali predvodnici našeg radničkog pokreta zbog nekog polu-gospodskog mentaliteta, stvorenog za vreme boravka u stranoj sredini, gde su se svi stranci odreda (naučeni na viši životni standard) smatrali nečim boljim od »domaćih«. Tako su se tipografi dugo nazivali međusobno »gospodin kolega«, sve dok nije među njima prevagnula socijalistička klasna svest. Što je bio veći priliv domaćeg elementa, i tipografi su sve više postajali klasno svesniji, tako da su već 1907. g. stvorili »Klub tipografa socijalista«, a 1910. »Omladinsku tipografsku organizaciju«. Već pre toga, 1906. naš veliki Vukojević dao je ideju nekog »Naobrazbenog kluba« koji je trebalo da stvori od tipografa neku avangardu našeg radničkog pokreta. Ali, iako tipografi nisu mogli da postanu predvodnici bosanskog radništva, oni su mu vredeli kao neka škola, učeći indirektno naš proletarijat o koristi sindikalnog organizovanja.

Ni železničarima, drugoj velikoj grupi kvalifikovanih radnika, nije bilo suđeno da povedu moderni radnički pokret u Bosni. Železničari, gotovo odreda stranci, osnovali su oko 1898. svoje udruženje pod nazivom »Flugrad« (nemački je i među stranim radnicima u Bosni bio postao neki internacionalni jezik), sa ciljem »za uzajamno pomaganje i društvenost«. Što je više pristizalo domaćeg podmlatka, postojalo je i ovo društvo borbenije, iako se »Željezničko društvo« (takozvani »Dieneri«) još 1912, na svojoj skupštini, ponosi da nije borbena organizacija. I železničari su iz Austrije doneli tradiciju prvomajske proslave i majalisa i slavili to već od 1900, što je ostavljalo utisak na domaće radnike, iako se radilo o čisto zabavnim priredbama. Još je »Flugrad« bio na glasu zbog svojih predavanja na kojima se dosta do-

maćih železničara obrazovalo, osobito otkako su se predavanja počela da prevode i na srpskohrvatski jezik. »Flugrad«, a kasnije »Savez Željezničara«, imao je još, prema informacijama druga Glihe, najbogatiju društvenu biblioteku u Sarajevu, a radnička muzika »Sloboda« nikla je iz njegove sredine.

Ove dve najstarije radničke organizacije nisu mogle da stvore prvi naš borbeni pokret zbog spomenutog aristokratizma i izolacionizma koji je među njima vladao pod uticajem buržoaske sredine njihovih sunarodnika — stranaca. Njihov životni standard, njihove organizacije, njihove priredbe i majalisi bili su predmet razgovora i razmišljanja među domaćim radnicima, a njihovi sindikati su učili naše proletere praktičnoj koristi radničke solidarnosti, ali prvi naš moderni radnički pokret stvorili su građevinari. Razlog je u tome što je kolonijalna vlast mnogo zidala, ispoljavajući javnim gradnjama kulturtregerstvo, tako da je broj građevinara bio velik; među njima je, opet, bio ogroman procenat kvalifikovanih stranaca koji su bili privilegijisani, ali koji su, ipak, bili stalno u kontaktu sa domaćim građevinarima. Stranci su bili, prema rečima druga Raušera, gotovo trostruko bolje plaćeni nego domaći radnici, ali oni su stalno govorili našim građevinarima: »Organizujte se, pa ćete i vi hiti bolje plaćeni a manje ćete raditi«. Naši građevinari sastave 1904. molbu Zemaljskoj vladi i zatraže da se radno vreme skрати na deset časova dnevno. Dakako, odgovor nije nikako stizao, pa zato sarajevski građevinari, poučeni od stranaca, proglašavaju u maju 1905. štrajk, prvi štrajk koji se proćuo (pre toga bilo je tihih štrajkova pojedinih preduzeća). Kako je taj čin u onoj robovski pokornoj sredini delovao gotovo kao bomba i imao učinak javne pobune, kolonijalna vlast je to brzo i shvatila i naterala poslodavce da prihvate radničke zahteve, pa su tako građevinari za jedan jedini dan postigli desetčasovno radno vreme. Prvi radnički sastanak u augustu iste godine, kada je osnovan Sindikalni savez, bio je uopće prvi politički zbor u Bosni, a sam štrajk bio je vanredna politička škola i za buržoaziju, koja se dotle borila gotovo isključivo pokornim molbama »Visokoj Vladi« i »Premilostivom Vladaru«.

Koliko je ovaj prvi štrajk revolucionisao duhove, vidi se po tome što je radništvo Sarajeva proslavilo Prvi maj 1906, iako je proslavljanje bilo najstrožije zabranjeno. Odmah sutradan, 2. maja, izbija štrajk radnica fabrike duhana u Sarajevu; štrajk se — zbog neverovatne okrutnosti kolonijalne policije koja je pucala u demonstrante (radnicima se pridružio velik broj ostalih radnika) i ubila 3, a ranila 17 radnika — razvio u generalni štrajk širom cele Bosne i Hercegovine. Generalni štrajk je trajao od 4—6. maja i izazvao je spontane, često i krvave štrajkove po celoj zemlji, uz otvorenu podršku gotovo svih društvenih klasa, jer su štrajkovi bili isto toliko slobodarski koliko i socijalni i jer je diktatura režima svima bila dođijala. Sarajevo je u tih nekoliko dana bilo potpuno pusto; nijedna radnja nije radila, a pogreb tri ubijena radnika pratila je masa od desetak hiljada ljudi, najveći broj koji je ikada dotle javno manifestovao u zarobljenoj Bosni. Generalni štrajk predstavlja prvi javni i otvoreni poraz koji je kolonijalni režim doživeo; to je bio pravi revolucionarni akt koji je preko noći probudio političke energije svih društvenih klasa: grad za gradom manifestovao je, sada već otvoreno, za građanske slobode, a protiv policijskog režima, i to je bila zbilja prava zora slobode u ovoj velikoj robijašnici. Izvan je sumnje da je štrajk bio pod svežim dojmom ruske revolucije od 1905.

a dugo vremena nakon štrajka bosanski malograđanin ili kmet nije mogao da pojmi kako uopće neko sme da ustane protiv vlasti, protiv svemoćnog »Švabe« i njegove strašne policije. Buržoazija, osobito srpska, koja je bila najnaprednija, prosto je dobila krila, a buntarstvo školovane omladine poraslo je do otvorenih manifestacija, tako da pravi politički život u Bosni počinje generalnim štrajkom 1906, a nipošto nekom darovanom »ustavnošću« nakon aneksije. Generalni štrajk⁶⁾ je pokazao da su radničke organizacije već bile izrasle u čitav politički pokret koji može da zatalasa mase čak u onakvoj političkoj grobnici: tako su štrajkači u Mostaru⁷⁾ postavljali često političke zahteve, slobodu štampe i sastajanja i autonomiju Bosne i Hercegovine. Štrajk je bio toliko revolucionisao duhove da Vit. Korać konstatuje (Sret. Jakšić, *Snaga* 9, 1933) neki upravo neverovatni pad autoriteta vlasti u Bosni: kmetovi su se tada bili toliko osmelili da su zahtjevali da im se dozvoli održavanje javnih zborova. Koliko su široke mase videle u generalnom štrajku njegov buntovnički momenat, vidi se iz mase telegrama koje je provincija upućivala »generalu« štrajka u Sarajevo tražeći od generala (!) upute za vođenje borbe!

Ovde je mesto da se setimo jedne od najsimpatičnijih figura ovog herojskog podviga Miće Sokolovića, nesuđenog bosanskog Tucovića, koji je toliko idejno bio spremio naše radništvo za taj veliki poduhvat. Sin bosanskog kmeta i kvalifikovani radnik, koji je već 1903. stekao sindikalno i partijsko obrazovanje u beogradskoj socijalističkoj školi Rad. Dragovića, Sokolović je postao tip modernog proletera među nama i bio kao predodređen da postane vođa mladog bosanskog proletarijata. On je vodio gotovo sve akcije 1905. i 1906. hvatao veze sa organizacijama iz Srbije i Hrvatske, ali ga nije mimoišla sudbina proletera onog vremena, umro je u 23-oj godini života pred sam veliki podvig. Njegov veličanstveni pogreb, uoči 1. maja 1906, bio je kao neka predigra generalnom štrajku koji je tako neočekivano uspeo (naši bečki studenti onog vremena pričaju da je Mićin sprovod bio veći od sprovoda ministra Kalaja u Beču). Nakon štrajka, sindikalne su se organizacije mogle mirno da razvijaju: prvi kongres Glavnog radničkog saveza održan je 1907. a te je godine vlast dozvolila i proslavu Prvog maja.

Politička kriza koja je nastupila u Evropi 1908. povodom aneksije Bosne i Hercegovine (Austrija ju je provela zbog mladoturske revolucije) sprečavala je, donekle, razvoj sindikalnog pokreta, ali zato je uvođenje Ustava 1910. olakšalo održavanje javnih zborova, političku aktivnost i izlaženje štampe. Te je godine osnovana i Socijalistička partija u prisustvu delegata iz Austrije i Mađarske; proletarijat Hrvatske i Srbije predstavljali su Bukšeg i Lapčević. Zajedničkom akcijom političkog i sindikalnog vođstva osnovana je 1907. Inspekcija rada za Bosnu i Hercegovinu, a 1909 donesen

⁶⁾ Nekoliko anegdota zabeležene od savremenika (*Dan*, 30 IV 1906) karakterišu čisto revolucionarnu atmosferu koja je vladala za vreme generalnog štrajka: Cim je čaršija čula za »krajinu« (tako je narod prozvaov štrajk) trgovci su pozatvarali radnje, prvi put nakon Hadži-Lojine bune, govoreći: »Zatvori ga, da mi je od devet otaca ostao!«. — Neki činovnik gleda kroz prozor kako jedno šegrće kvari gvozdenu ogradu pred »Vladom« (Zemaljskom vladom za BiH). On mu iznutra počeo pretiti. Segrt podiže čekić i zapreti mu rečima: »Pst ti« Malo se ti, gospodine, stišaj, jer možeš lako izvući i držalicu i čekića. — General pred vojskom zapoveda trgovcima da otvaraju radnju. »Hoćemo gospodine« i otvaraju pred generalom. Za vojskom ide jedno šegrće i dostojanstveno mašući kažiprstom zapoveda: »Zatvaraj!« — Hoćemo, mladi gospodine« vele trgovci i zatvaraju...

⁷⁾ Pisac se priseća kako je cela gimnazija pohitala na prozore kada su mostarski radnici — demonstranti prošli »Stefanijalom« i kako se pok. Zeraić dere iz svega glasa sa prozora našeg razreda »Živio štrajk«!

je Zakon o obaveznom osiguranju radnika u bolesti, čime je gotovo polovina radnika bila osigurana, iako su žene i deca i dalje ostale očajno plaćene i eksploatisane (inače je između 1900. i 1910. sindikalnom borbom radnička nadnica povećana za otprilike 50% prema nadnici pre 1900). Izbori za sreske bolesničke blagajne te iste godine doneli su punu pobjedu organizovanom radništvu, iako su poslodavci i vlast pomagali »žutu« organizaciju. Proletarijat je isto tako sudjelovao u izborima za prvi Bosanski sabor, iako nije bilo nade da će osvojiti ijedan mandat zbog veštačke izborne geometrije po verama i po srednjevekovnim »kurijama«. Izborna agitacija korišćena je za klasno i političko osveščivanje radništva, jer su tada prvi put bile dozvoljene masovne skupštine i propaganda svake vrste. Ne smemo zaboraviti ni Petra Kočića, koji se u Bosanskom saboru isto onako uzaludno borio za radnička prava kao i za kmetstva. Najviše su skromnu demokratizaciju bosanskih prilika pomogli austrijski izbori 1907, kada je Socijalistička partija postala najjača i kad su Socijalisti počeli da razgolićuju u Bečkom parlamentu bosanski kolonijalizam. Dug bosanskog proletarijata austrijskom socijalizmu nije lako oceniti, jer je to bio klasičan primer internacionalne solidarnosti jedne velike partije prema jednom nejakom pokretu.

Sve to je rađeno najpre u zadimljenim kavanicama, a kasnije (1906) u prvom Radničkom domu u Tereziji ulici. U tu je trošnu zgradu dolazio čak Masarik da se informiše o našim problemima; tu je, za jednim stolom, a često u isto doba, držalo svoje sednice po nekoliko sindikata, a da opet niko nije nikome smetao; jer je sve bilo prožeto istom idejom (*Tipografska Spomenica*, 54). Potpuno društveni život mogao se, međutim, da razvije tek kada je pokretu uspelo da nabavi Radnički dom 1911. Kada je ukinut Ustav, maja 1913 (zbog balkanske krize), vlast je, uz srpska društva, ukinula i radničke organizacije, a nakon krize pokušala je da sindikate svede na neka humana udruženja. Taj pokušaj nije uspio zaslugom socijalista iz Bečkog i Peštanskog parlamenta, tako da su sindikati bili obnovljeni u svom starom obliku. Tako je bilo omogućeno da se na solidnom temelju sindikalnih organizacija stvaraju i razvijaju ostale radničke ustanove: političke, prosvetne i sportske.

O sindikalnim i socijalističkim organizacijama nije ovde mesto da se govori; o njima će sigurno govoriti pozvaniji⁹⁾. Treba, ipak, nešto reći o tome zašto se gotovo u svim udruženjima susreću stalno ista lica: zbog malog broja sposobnih domaćih ljudi koji su mogli da vode, te zbog tradicionalne (turske, pa kolonijalne) pasivnosti masa, nastala je u našem radničkom pokretu neka birokratizacija, koja je opet rađala neki oportunizam, sve u očekivanju novih kadrova koji će zameniti prvoborce. Što se tiče kulturnih i sportskih organizacija, one su radile ono isto što su radila i slična građanska udruženja sa nacionalističkog stanovišta; one su budile, pod firmom kulturnog i sportskog rada, klasnu svest vršeći propagandu među proletarijatom. Ova su društva imala i tu zadaću da pokretu približe radničku omladinu, koja je često (zbog zabave) prilazila buržoaskim društvima i tako mogla da bude izgubljena za pokret.

⁹⁾ Klasično delo Raušerovo u arhivi Sindikalnog saveza obrađuje sindikalno-političku istoriju bosanskog radničkog pokreta za vreme Austrije.

Proleterski društveni rad počinjao je gotovo redovno Prvog maja, i po manjim podružnicama sav se gotovo društveni rad svodio na dostojno spremanje prvomajske proslave. Kod same proslave treba naglasiti uzornu internacionalu svest kojna je vladala na tim priredbama: uz naše predavanje išlo je nemačko, mađarsko ili češko za drugove strance, ista je stvar bila sa pesmama ili sa pozorišnim komadima, dok je među buržoazijom često samo jedno strano prezime dovodilo do »nacionalnih« upadica.

»Proleter«, ta kulturna dika bosanskog proletarijata, nastupio je prvi put prilikom osnivanja Sindikalnog saveza 1905. »Marseljezom«? koja je kod nas dugo važila kao himna svih potlačenih. Društvo je službeno osnovano kasnije, a na zabavama je u prvo doba »Flugrad« davao hor tamburica; samostalni tamburaški zbor stvoren je 1908. pod zborovodama Danićem i Katićem. Horovođa pevača, Kosta Travanj, podigao je »Proleter« na zavidnu umetničku visinu, na kojoj je on trajno i ostao. Navešćemo kao primer da je »Proleter« 1912. javno nastupio nekih 17 puta i da je svaki njegov nastup značio događaj u radničkom svetu. Mnogo je doprineo uspehu i prelaz u novi Dom 1911, jer su tu postojali uslovi za rad, i ako je dovoljno pročitati članak Bogd. Krekića u *Proleterovoj Spomenici*, pa da se vidi koliko je smogao proleterski idealizam u onoj krovinjari u Tereziji ulici. Da navedemo jedan primer proleterske požrtvovanosti, koja je toliko unapredila »Proleter«: na izletu u Zenicu 1908. odlučeno je da učesnici putuju o svom trošku i da pevači ne prime večeru, kako bi sav prihod pripao radničkoj štampi (Vitković, Od ideje do velikog djela. *Proleterova Spomenica*).

»Proleter« je pesmom vršio neposredan uticaj i na inače potpuno apatične nepismene mase, do kojih nije moglo da dopre pisano slovo, a i najborbenija reč gubila se često u nasleđenoj duhovnoj tuposti naše ondašnje toliko srednjevekovne sredine. Za ilustraciju prilika u dobrom delu našeg ondašnjeg radničkog pokreta vredi navesti ovaj slučaj koji je pok. Raušer često pričao: nakon jednog svog govora, čuo je ovakav komentar: »Lijepo je govorio, samo da mi je znati na kojem je jeziku govorio«, a to je verovatno zato, jer je nekoliko puta upotrebio izraze: klasa, organizacija, sindikat, proleter, socijalizam, štrajk i sl. Može se mirno reći da su pojedine »Proleterove« pesme, kao »Zastava naša nek se vije« često učinile više za osvešćivanje i borbeno raspoloženje masa nego najuspeliji sastanci. »Proleter« je bodrio borce pesmom i muzikom, dok je pozorišnim komadima širio kulturni i socijalni vidik naših neškolovanih radnika, dokazujući na taj način lažnost odašnjeg buržoaskog tvrđenja: da su zabave samo za građansku klasu, dok je za radnike pijana mehana. Izleti »Proletera« u provinciju revolucionisali su radništvo manjih mesta; stariji drugovi pričaju kako bi jedan »Radnički pozdrav« često više elektrizirao radnike i dovodio ih u organizaciju nego mesec dana agitacije. Pojedine pevače-pevačice: Ungera, Kurtovića, Krstića, Uherku, Pirnata, Krajzla, Brađu, Kraguljevića, Pregernika, Vitasa, Vitkovića, Vrcu, Tamlovu (ko će ih sve nabrojati!) pamtili su često bolje nego sindikalne ili partijske funkcionere, a ne treba ni govoriti kolikim bi izmamile suze na oči kada bi »Proleter« pratio na večni počinak mrtve proletere nadgrobnicom »Spavaj mirno družo mili«.

Diletantska sekcija »Proletera« osnovana je 1908. iako je prema F. Raušeru, prva predstava davana već 1907), a već 1909. nastupa ona 11 puta

sa komadima: *Opasan posjet*, *Nekadašnja policija*, *Običan čovek*, *Kćerka rada*, *Mir ili okovi*, *Borba*, *Osveta Ciganin*, *Majska proslava* i dr. Godine 1911. sekcija nastupa 15 puta, a 1912. čak 18 puta pod rediteljima Bogd. Nikolićem, Bartom, Dragoljevićem, kasnije Markovićem, Vitkovićem, Palavestrom i dr. Repertoar sadrži, između ostalog: *Kir-Janju*, *Šarana*, *Školskog nadzornika*, *Štrajk* (od Zapoljske), *Ko je lopov?* (Sinkler), *Seosku lolu*, *Djevojačku kletvu*, *Graničare*, *Nušićeva Šopenhauera*, *Rkaća* (Pecije Petrovića) *Punicu* od Ekrema, uz stalni ruski repertoar Gorkog, Čehova i Tolstoja. Nemački radnici su imali svoj posebni nemački socijalistički repertoar donesen iz Austrije. Na predstavama se navode često samo naslovi bez pisca, kao: *Traži zeta plemića* (Tuzla 1911), *Svilen rubac*, *Svezan za grudu zemlje*, *Lijek protiv punice*, *Čaša čaja*, *U civilu*, *Vojnički bjegunac*, *Kartaš* itd. Ni provincija ne zaostaje u prikazivanju pozorišnih komada. Tuzla daje za vreme jedne prvomajske proslave odjednom četiri aktovke; Brčko ima već 1900. svoj tamburaški zbor i diletante; mali Drvar ima diletantsku grupu, a Banjaluka izvodi čak Šilerove *Razbojnice*. Pisac se seća kako je mostarski Radnički kulturni klub (koji je već 1910. imao diletantsku sekciju i tamburaški zbor) davao 1913. »Košanu« tako uspešno da su na predstavu došli Aleksa Šantić i Sve-tozar Corović.

Radničko pozorište vodilo je borbu na drukčijoj liniji nego što je to radio »Proleter«. Dok je »Proleterova« pesma delovala momentano, stvarala uzbuđenja i nagonila često suze na oči, proletersko pozorište je drugačije delovalo: drama socijalnog sadržaja učila je proletera da misli ili da kroz osećaj razmišlja, tako da je uticaj pozorišnog komada bio mnogo trajniji. Ko je, makar jednom, bio na takvoj pozorišnoj priredbi, koja je redovno otvarana drugom radničkom marseljezom »Zdravo da ste hrabri borci«, posle koje je dolazio komad u kojem su igrali poznati drugovi: Stevo Obilić, sa ženom, Krajzl, Baltić, Glasović, Kurica, Marjanović, Ljubica Sertić, Suzana Nemet, Dragica Crnković (ko će ih sve upamtiti!), taj je mogao da oceni koliko naš radnički pokret ima da zahvali diletantima i »Proleteru«. Pevači i glumci nisu samo vrbovali nove borce za pokret nego se na radničkoj pozornici sticalo i ime i slava: drugarice Mitermajer ili Tamel stariji drugovi znaju samo po njihovim devojačkim prezimenima.

Radničko pozorište nije samo stvorilo prvu našu pozorišnu publiku (onda još nije bilo državnog pozorišta u Sarajevu) nego je pomoglo da nekoliko diletanata izraste u dobre glumce, kako je to opazio Bor. Jevtić, kasniji reditelj Nar. pozorišta povodom kritike Tucovićeve *Trilog doma*, Čehovljeva *Jubileja* i *Na dnu života* od Gorkog. Predrag Marković (Milanov) odlazi sa naše radničke pozornice u Zagrebačko pozorište, a Sarajevo je iz »Proleterove« diletantske sekcije dobilo Lakića, Manojlovića, Živojevića i Đačićku. Lav Mirković (Fridman) član Zagrebačke opere, počeo je svoju karijeru u »Proleteru«, dok je članica sarajevske opere Antonija Kristen bila nekad vredan član »Proleterova« pozorišta (sve po obavestima starog druga Jove Palavestre). Jevtić u *Deset godina sarajevskog pozorišta* kaže za naše radničko pozorište: »Ono je učinilo mnogo da se u radništvu Sarajeva i Bosne razvije smisao za pozorišnu umetnost i da se na taj način privede pozorištu i onaj četvrti stalež, čiji kulturni interesi, inače, ne leže uvek na istoj čini s kulturnim interesima građanstva«.

Muzičko društvo »Sloboda« osnovano je 1912, većinom od železničara i sačinjavalo je najglasniju prethodnicu svih proleterskih manifestacija, tako da zaslužuje da se neko njime pozabavi. Prvi javni nastup »Slobode« bio je u oktobru 1913.

Jedno od najstarijih sportskih udruženja bilo je »Prijetelj prirode«, koje su osnovali drugovi iz Austrije (većinom Nemci i Česi) oko 1905. pod nazivom »Naturfreunde«. I kada se Društvo »nacionalizovalo«, ostalo je u vezi sa centralom u Beču (koju je oko 1895. osnovao Renner, kasniji predsjednik Austrijske Republike) koja je bila na glasu zbog širenja planinarstva među austrijskim proletarijatom. Sarajevskih radničkih planinara, prema drugu Južniću, bilo je preko 200 koji su dolazili na izlete u daleke i teške predele, kao na Prenj. Oni su istraživali špilje (Krivajičke, Banja Stijena) i ponornice (Cavljak, Vjetrenica) i slali o tome članke u bečki organ »Naturfreunde«. Interesantno je da su naši radnički turisti negovali planinarstvo kod nas pre buržoazije, koja je imala toliko više i vremena i sredstava za to. Članovi Društva prvi su među našim radništvom povelili propagandu za vegetarijanstvo; oni su izbegavali kafane i time praktično širili trezvenost, a među omladinom agitovali su i protiv pušenja.

Radnički sportski klub »Hajduk« osnovali su, prema pričanju Mike Kneževića, šegrti železničke radionice i sarajevske firme Butaconi kao »Nogometni klub radničke omladine« 1912. Kao primer sportskog idealizma tih mladića jedan od osnivača (Petrmić) navodi da su članovi od svoje jedne šegrtske zarade sami nabavljali opele za igru. Članci Bogoljuba Čurića i neprežaljenog Vladete Bilbije u *Hajdukovoj Spomenici* pokazuju koliko su ti omladinci uspevali da svoje drugove otmu atmosferi birtije.

Nekakav »Gimnastički klub« spominje *Glas Slobode* već 1911, ali niko od starijih drugova ne zna da o tome šta kaže (osim da je osnovan 1910), pa je verovatno da su taj klub osnovali drugovi stranci. Prema pričanju druga Raušera, postojala je, oko 1907. i neka rvačka sekcija, ali ni o njoj nema spomena u ondašnjoj radničkoj štampi. Radnički biciklistički klub osnovan je 1910. a biciklisti su imali vidnog učešća u javnim manifestacijama.

Neko »Radničko antialkoholno društvo« spominje *Glas Slobode* 1911, iako je već 1909. postojao klub mladih radnika antialkoholičara »Budućnost« u Mostaru. To je znak kako nijedan lekar onog vremena nije imao interesa da radnicima ukaže na značenje toga pitanja, jer je alkoholizam u ondašnjoj sredini bio gotovo endemičan: napiti se subtom ili nedeljom, kada se primi plata, bio je onda radniku gotovo jedini način da zaboravi svoj položaj, tačno prema Adlerovim rečima: »Radnik koji ne misli pije; radnik koji pije ne misli«. Odatle je ostao i običaj »Blaumontaga« čega se sećaju stariji drugovi, iako bi nemački naziv govorio o tome da nam je, možda »Švabo« doneo taj običaj. Zameci našeg radničkog pokreta nastajali su redovno po kafanama u kojima je trebalo piti, tako da su sa radničkim sastancima bile skopčane navike pića i duhana, što je upropastilo mnoge proletere, koji su se, prema nadnicama, i onako mogli slabo da hrane. Pokret je imao stalnu antialkoholnu rubriku po novinama; postojao je prevod Adlerova govora »Alkoholizam i sindikalne organizacije«, kao i Langeovih članaka »Alkoholizam i radnički pokret« i »Aptinencija kao oružje u klasnoj borbi« (*Glas Slobode*, 1910, 59), a spominje se i brošura dr M. Popovića »Klonite se

pića«. Još pre toga širili su trezvenost u Bosni naši trezvenjački pioniri dr Jeremić, dr Vuković i Miloš Đuran, a od 1913. čitan je i štamparev *Novi Život*, organ hrv. trezvenjaka. Spominju se i trezvenjačka predavanja: tu je prednjačio Trifunović-Učo, koji je svojim primerom sigurno spasio za pokret mnogog mladog proletera kojega bi alkohol, inače, upropastio.

Spomenućemo, ukratko, i »žute« organizacije koje su nastale prema poznatim direktivama Pape Lava XIII: katolička je crkva i kod nas povela hrišćansko-socijalnu agitaciju među radništvom, a bila je pomagana od vlasti, jer je Luegerova partija bila jedna od najjačih u austrijskom parlamentu. Mostarska »žuta« organizacija »Radnika Hrvata« nije za pokret značila gotovo ništa, ali je zato Šadlerova »Matica radnika Hrvata« predstavljala za bosanski radnički pokret veliku smetnju i uzrokovala trošenje energije koje su se mogle da upotrebe na drugoj strani. Povampirenje tih nacionalističkih organizacija posle 1918. prelazi okvir ovog napisa, ali i ono potvrđuje ograničenost jedne ne balkanske nego cincarske buržoazije, nesposobne da shvati modernu državu.

I ovaj je prikaz naših prvih radničkih organizacija nepotpun i obrađuje uglavnom Sarajevo, a sastavljen je većinom prema pričanju starijih drugova. Što se tiče dokumentacije, dosta je ako se kaže da je gotovo nemoguće naći tako važan izvor za radnički sport kao što je *Hajdukova Spomenica*; za vreme fašizma mnogo je toga otišlo u vatru. Provincija je, verovatno, u tome bila bolje sreće, pa će se sigurno naći mladih drugova koji će ova sećanja ispraviti i popuniti.

IV. PROLETERSKA LEKTIRA I OBRAZOVANJE

Iz radničke štampe moguće je, donekle, videti koliki je bio stepen opće i klasne obrazovanosti naših radnika početkom veka, dakako samo sa nekim procentom verovatnosti, jer se ni od najinformisanijih starih drugova nije moglo doznati koliko je koja knjiga ili ideja prodrila u mase, s kojim je razumevanjem bila prihvaćena sindikalna, socijalistička, socijalna ili čisto zabavna književnost koju nalazimo pobrojanu pod stalnom rubrikom »Šta treba radnik da čita« u radničkoj štampi onog vremena.

Ima jedan znak po kome vidimo da je biblioteka sarajevskog Radničkog doma dobro radila: to su stalni pozivi bibliotekara da se knjige ne drže predugo. Početkom 1910. sakupljaju se dobrovoljni prilozi za osnivanje radničke biblioteke u Mostaru, a 1911. priređuje se u Trebinju zabava u korist osnivanja radničke čitaonice. Biblioteka sarajevskih željezničara imala je bogatu marksističku literaturu, ali na nemačkom, tako da ju je inoglo koristiti malo domaćih radnika.

Što se tiče izdavačke delatnosti, Bosna je dala malo. Zadruga »Naprijed«, čiji su glavni deoničari bili železničari, finansirala je uglavnom *Željezničara* i rasparčavala socijalističku štampu, knjige i kalendare koje je dobivala od radničkih knjižara iz Zagreba i Beograda. Od knjiga koje je »Zadruga« izdala do 1914. poznata je piscu samo brošura Fröhlicha »Alkoholno pitanje i radnička klasa« 1913. u prevodu Radovana Jovanovića, čije su pesme katkada izlazile u *Glasu Slobode*. Od edicija *Glasa Slobode* poznat je prevod »Praktičnih zahteva socijalne demokracije« od Schönlaicha, te možda

koja brošura ili letak na kojima nema ni mesta ni godina štampanja. Da se mislilo pojačati izdavački rad, vidi se iz predloga Save Kapora (da se osnuje partijska štamparija) na kongresu bosanske soc.-dem. partije 1912. Smitranova je knjižara izdala u to vreme, koliko se to može da vidi po oglasima, Rucin skeč »Mostarska lisica«. Ruco (Dejan Pavić) bio je humorista *Zvona* i znao je da oponaša onaj turski žargon naše nekadašnje »čaršije«, kao što je, na drugoj strani, Sarajlija Zembilj (Skarić) znao da savrešeno iznese »kuharički nemački jezik« koji je onda bio neki znak »kulturtregerstva« naših čiftinskih vrhova.

Taj tako malen broj domaćih izdanja dokaz je da su beogradska i zagrebačka izdanja podmirivala potrebe našeg tržišta. Treba imati na umu da je broj pismenih radnika bio vrlo ograničen; da su mnogi radnici videli u pokretu samo njegovu sindikalnu stranu, dok su se drugi (mlađi) zadovoljavali društveno-zabavnim delom pokreta, a knjige (osim mostarske »Male biblioteke«) bile su skupe za ondašnje nadnice. Prema F. Raušeru, sindikalni pokret u Banjaluci nakalempljen je na čisto zabavno udruženje, koje je tamo početkom veka osnovao drug Zrelec. Ovo je klasičan primer kolika je bila potreba za sastajanjem i izmenjivanjem misli u doba kada režim nije dozvoljavao nikakvih sastanaka osim zabavnih. Koliko su sami policajci osećali potrebu za zabavom, vidi se iz toga što je Kosta Hörman u svojoj kući organizovao »Šlarafiju«, tu mešavinu nemačke »Vereinsmeierei« i ceremonijala nekog komedijaškog framasonstva. Alim dok »domaćim« nije bilo dozvoljeno nikakvo udruživanje, sarajevski je »Männersängerverein« organizovao turneju po Bosni (Milaković, 25 *godišnjica H. P. D. »Trebević«*); dok su Nemci slobodno i javno pevali pangermansku »Wacht am Rhein«, dotle se za »Bože pravde« ili za »Lijepu našu« išlo u zatvor.

Za nepismene i starije radnike postojao je, prema tome, samo jedan način koliko-toliko općenitog i klasnog obrazovanja, a to su bila predavanja. Tu treba odati svako priznanje staroj gardi bosanskog radničkog pokreta: ono dvadesetak ljudi, koji su na svojim leđima nosili sav sindikalni i politički pokret i koji su radili iz socijalnog patriotizma, kako bi se izdigla jedna društvena klasa koja je ponekad bila bednija od kmeta — bilo je stalno angažovano u predavanjima koja se oglašuju u radničkoj štampi. Po naslovima predavanja, može se pretpostaviti da je radnik, koji ih je posećivao, mogao da stekne sindikalno i političko obrazovanje koje mu je omogućavalo da na društvo gleda drukčijim pogledom nego što je gledala službeno obrazovana inteligencija. Stariji drugovi pričaju kako su, nakon tih predavanja, prosto progledali kao da su dotle bili idejno slepi, dodavajući kako je njihov svesni proleterski život počeo tek otkako su im ta predavanja otvorila duševne oči. Slušajući to, čovjek mora da se zamisli: koliko bi naše društvo, čak i čisto buržoasko, bilo dobilo da je, mesto feudalnih trutova (koji nisu hteli da uče niti sa državnim stipendijama), školovali ljude kao Sokolovića ili Vukojevića (prema sećanju druga Raušera, Sokolović nije uopšte imao zimskog kaputa). Među predavačima nalazi se nekoliko lekara koji su predavali o higijeni rada, o seksualnom pitanju i o tuberkulozi. Malo je vesti o analfabetskim tečajevima; tečaji koji je oglašen 1910. u *Glasi Slobode* ne održava se u Radničkom domu nego u sarajevskoj srpskoj školi, a tome se treba čuditi tim više što je pokret u Trifunoviću imao stručnjaka za takav posao. Treba navesti i tečajeve za radničku omladinu, koje je pokret 1912. orga-

nizovao kao »Savez mladih radnika« koji je šegрте otimao od uticaja ulice i privikavao na život budućeg kulturnog proletera. Mladi su se radnici znali propisno odužiti brizi pokreta: niko kao oni nije znao da provede bojkot kafana koje nisu držale radničku štampu ili lokala koji su držali »štrajkbrehersko« pecivo; oni su jednom organizovali bojkoto sapuna »Šiht«, kada to preduzeće nije htelo da prima organizovane radnike. »Flugrad«, a kasnije »Savez željezničara« održavao je, zimi, za omladinu plesne tečajeve koji su bili također kao neka vrsta kurseva lepog ponašanja.

Pokret je imao mnogo muke sa vlastima zbog održavanja socijalističke škole, jer vlasti nisu dozvoljavale nikakvo školovanje, osim službenog, koje se svodilo na usađivanje straha od boga i na pokoravanje »zakonitim« vlastima. Vlada je nekoliko puta zabranjivala rad socijalističke škole, jer ona »nema svrhe poučavanja, nego poticanja na klasnu borbu« (*Željezničar* 1913, 2) Škola je obično radila zimi, bila je zamišljena po beogradskom uzoru, a predavali su drugovi koji su, inače, vodili pokret. Evo n. pr. školskog rasporeda za 1911. godinu: Tumačenje načelnog dela Erfurtskog programa (Glumac, Markić), Praktični zahtevi socijalne demokratije (Hrisafović), Politička borba proletarijata (Sreten Jakšić). Iz sindikalne teorije i prakse (Raušer).

Malo je tragova da je postojala propaganda za konzumne zadruge koje su u drugim radničkim pokretima odigrale tako važnu ulogu. *Glas Slobode* 1912. »objavljuje veliki članak »Konzumne zadruge i radnički pokret«, ali se ne spominje da li postoji neka akcija u tom smislu. Već 1910. oglašuju se esperantski tečajevi, a 1914. postojao je takav tečaj u Savezu željezničara; izgleda da su željezničari, po profesiji, osećali veću potrebu od drugih za takvim jezikom. Nema vesti o nekim antiklerikalnim ili antimilitarističkim kružocima, iako je radnička štampa stalno vodila borbu sa klerikalizmom i militarizmom. Iz oglasa se, međutim, vidi da su radnici primali i čitali Trsterjakovu *Slobodnu Misao* iz Zagreba, naš prvi antiklerikalni list.

Što se tiče stvarnog uticaja štampane reči na radničke mase, tu treba da se povratimo u ono doba kada je, prema službenoj statistici tek svaki deseti čovek u Bosni znao da čita, računajući tu i strance koji su gotovo svi bili školovani. Šta je mogao da čita prvi naš zaostali radnik, ako je mukom i naučio čitati? U prvom redu novine, i to buržoasku štampu uz koju ga je vezala uskost horizonta, vera i pismo, a tek mnogo kasnije radničku štampu; jer kasnije će on posegnuti za sindikalnom i socijalističkom knjigom, ali i tu treba, prema izjavama starih drugova, deliti čitaoce. Mladi i zaostali radnici čitali su kratke i lagane stvari; drugaerice su najčešće čitale lepu književnost socijalnog sadržaja, dok su samo klasno najsvesniji čitali teorijska dela socijalizma. Oni koji su znali Šantića, Kočića i Kranjčevića (ko ih onda u Bosni nije znao?) prihvatili su *Radničke Pesme i deklamacije* (beogradsko izdanje), pesme Abraševića i Ade Negri (njene pesme, u beogradskom prevodu, bile su smatrane socijalističkom poezijom), te Nestorovića. Toj, da je tako nazovemo masovnijoj čitalačkoj publici, bili su najbliži *Crveni kalendari* zatim *Majski Spisi*, pa socijalni romani i novele kao Tolstojevu *Uskrsnuće*, Sinklerova *Močvara*, Dajca *Šesnaest godina u Sibiru*, Vukojevićeve novele, Gorkog *Mati* i *Čovek*, An. Fransa *Na kapiji budućnosti*, Morisa *Vesti niotkuda*, pa pripovetke Andrejeva, Zole, Amičisa ili Nordaua (citiram

napreskok, prema slučajnim oglasima radničke štampe onog vremena). Što se tiče borbene literature, taj je radnički sloj uglavnom čitao lakša i kraća politička dela kao npr. Pelagićeva (osobito *Unakrst oko zemlje*), *Socijalistički katehizis* (beogradski i Koraćev), Bebelova *Žena i socijalizam*, *Tajne španjolske inkvizicije* (knjiga koja je antiklerikalizam napravila endemičnim u našem radničkom pokretu), *Bojkot*, *Brate nemoj izdati!*, *Prokleta privatna svojina* (Tolstoj), *Dolazi glad i nevolja* (Bukšeg), *Ispoved Pape Aleksandra Borgije*, *O socijalizmu* (Bebel), *Govor isusovskog generala*, *Pravo na lenost* (Lafarg), *Slonoda štampe*, (Robespjer), *O socijalističkom moralu*, *Ko uništuje obitelj?* i sl. (opet citirano na preskok iz onovremene radničke štampe).

Najmanju grupu sačinjavali su radnici koji su pokretu prilazili sa stanovišta naučnog marksizma. Oni su čitali klasična dela socijalizma onog vremena: Marksov *Najamni rad i kapital*, Marksa i Engelsa *Komunistički manifest*, Engelsov *Položaj radničke klase u Engleskoj*, pa dela Kauckog (*Temeljna načela socijalne demokratije*, *Proletarijat i klasna borba*, *Etika i materijalističko shvatanje istorije*), Kaucki-Panekuk-Luksemburgova *Partija i sindikati*, Lasala *O suštini ustava*, Lafarga *O religiji kapitala*, Bebela *Političke stranke i sindikati*, Vajana *Besposlica*, Guesde *Kapitalizam i socijalističko društvo*, Plehanova *Osnovni problemi marksizma i Glavna dužnost socijalne demokratije*, Ged-Zoresov *Internacionalizam i patriotizam*, Liebknecht *O porazima*, itd., opet prema oglasima radničke štampe Beograda i Zagreba, ali nadasve Sarajeva, od 1907—1914. Tome treba dodati domaću socijalističku literaturu Sv. Markovića, Tucovića, Novakovića, Lapčevića, Bukšega, Koraća i ost., zatim neka dela koja su onda mnogo značila, kao *Škola i njeni vaspitanici u današnjem društvu* od Nadežde Veljkovićeve (Beograd 1911), ili *Bölsche Nauka o razvijanju u XIX stoljeću* (Zagreb). Šmitranova je knjižara raspoređivala najviše onu vrstu ondašnje proleterske književnosti koja je njenoj grupi bila idejno najbliža: Hercena, Kropotkina (*Omladini*), Bakunjina, Stepnjaka (*Podzemna Rusija*), Ramusa, a nadasve Gorkog.

Socijalno političko obrazovanje koje je bosanski proletarijat mogao da stekne na temelju lektire, kako smo je naveli, ogleda se u životu našeg radničkog pokreta onog vremena. Dok su stariji radnici, stranci (koji su gotovo svi bili socijalistički izgrađeni), te domaći proletarijat koji se je koliko-toliko sam školovao, bili na marksističkoj liniji, dotle je drugi deo radnika (mladih) kojemu je bila bliža emocionalno-socijalna literatura, dospio pod uticaj političkog vrenja kakvo je malo kada postojalo na Slaven-skom Jugu kao u onim burnim danima od aneksije do prvog svetskog rata (1908—1914), kada se austrijski Balkan nalazio otprilike u stanju carističke Rusije posle 1905. Takvo doba nije bilo podesno za miran razvoj koji bi bio potreban jednom nejakom pokretu, kao što je bio ovaj naš.

PERKO VOJINOVIC

Radničko kulturno-sportsko društvo „Pelagić“ u Banjaluci (1928-1941)

Kulturna istorija radničkog pokreta u Bosanskoj krajini, između dva rata, nije dovoljno obrađivana. O osnivanju i djelatnosti Radničkog kulturno-sportskog društva »Pelagić« u Banjaluci imamo nešto više sačuvanih izvora i memoarske građe, što nam omogućuje da pokušamo dati objektivniju sliku o radu i ulozi ovoga Društva u revolucionarnoj akciji koju je vodio proletarijat i progresivne snage u jednom vrlo kratkom i burnom vremenu uoči drugog svjetskog rata.

Do formiranja Radničkog kulturno-sportskog društva »Pelagić« radništvo Banjaluke organizovalo je razne kulturno-prosvjetne manifestacije koje će osnivanjem društva dobiti novi kvalitet, sadržaj i organizacione forme. Podaci govore da je odmah poslije stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca radnički pokret u Banjaluci počeo da razvija svoju kulturno-prosvjetnu akciju. Prve javne manifestacije radničke klase u Banjaluci zabrinule su vlast, pa Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu brzojavima i povjerljivom prepiskom upozorava lokalnu vlast na opasnost od radničkih nemira i akcija.)¹⁾ Već tada je shvaćeno da je kulturno-umjetnički rad pogodna forma da se radničkim masama objasne ciljevi i zadaci proletarijata.

Da je vlast bila zabrinuta zbog organizovanih akcija radničke klase, vidi se i po tome što je zabranjena proslava 1. maja 1919. godine u Banjaluci. Strah od organizovanog nastupa radnika natjerao je Zemaljsku vladu u Sarajevu da pripremi proglašenje prijekog suda u Banjaluci kao najgrublji

¹⁾ Arhiv Bosanske krajine, (dalje Arhiv BK) RP, BL, 1919, 1.

oblik obračuna sa radnicima.²⁾ I pored svih mjera da se spriječi jačanje radničkog pokreta, u toku 1919. godine u Banjaluci je došlo do formiranja novih sindikalnih i partijskih organizacija. Radnički dom postao je centar svih akcija gdje su se radnici dogovarali i sastajali.

Prve političke akcije proletarijata u Bosanskoj krajini imale su formu kulturno-prosvjetnih manifestacija. U znak solidarisanja s proletarijatom i revolucijom u Mađarskoj i oktobarskom revolucijom, proletarijat u Bosanskoj krajini organizovao je niz značajnih akcija. Tako 9. jula 1919. godine Kotarski ured iz Prijedora šalje Okružnoj oblasti u Banjaluci obavijest, prema kojoj su radnički predstavnici najavili, u korist radničkih interesa, veliku zabavu za 20. juli. Trebalo je da prisustvuju zabavi radnici iz Prijedora, Dobrljina, Ljubije i Banjaluke, pa Kotarski ured moli za eventualne direktive.³⁾ Nešto kasnije Kotarski ured u Prijedoru obavještava Okružnu oblast u Banjaluci da će dozvoliti radničku priredbu, ali pod određenim uslovima i ograničenjima.⁴⁾

Kakav je bio sadržaj radničke priredbe vidi se iz plakata koji je napisao Mjesni odbor Radničkog sindikalnog vijeća i Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) radnicima grada Banjaluke i okoline. U plakatu stoji da će se organizovati zajednički izlet u Prijedor 20. jula 1919. godine s programom koji je u suštini imao politički karakter.⁵⁾

Zvanične vlasti plašile su se svake kulturno-prosvjetne manifestacije koju je organizovao proletarijat, a koje su mogle poslužiti i za političke ciljeve. To se vidi iz telegrama koji šalje Zemaljska vlada iz Sarajeva 25. aprila 1920. godine okružnom načelniku u Banjaluci, u kome stoji: »Obavijestite sve područne organe da ne dozvole proslavu 1. maja o. g. dok ne dobiju odluku vlade, koja će odlučiti prema instrukcijama iz Beograda.«⁶⁾

Nekoliko dana kasnije Zemaljska vlada iz Sarajeva šalje Okružnoj oblasti telegram u kome se navode uslovi pod kojim treba dozvoliti proslavu 1. maja.⁷⁾ Na osnovu ovog telegrama Gradski kotarski ured u Banjaluci odobrava proslavu prema programu koji je podnijela radnička organizacija.⁸⁾

Prvog maja u 9 sati krenula je povorka ispred Radničkog doma u Banjaluci. Na čelu povorke nošena je crvena zastava. Oko 2000 radnika prošlo je glavnim ulicama s parolama slobodi, Sovjetskoj Rusiji i tako stigla u Šipsovu baštu gdje je Jakov Lastrić govorio o zadacima proleterijata.⁹⁾

²⁾ Arhiv BK, OO, BL, 1919, 384. Stampani proglas.

³⁾ Izvještaj Kotarskog ureda iz Prijedora od 9. jula 1919, Arhiv BK, OO, BL, 645/1919.

⁴⁾ Izvještaj Kotarskog ureda iz Prijedora od 11. jula 1919, Arhiv BK, OO, BL, 645/1919.

⁵⁾ Plakat Mjesnog odbora Radničkog sindikalnog vijeća, Arhiv BK, RP, BL, 4-2/1919. U plakatu stoji: »U 6.30 sati sakupljanje pred Radničkim domom, odakle se u 7 sati kreće na kolodvorsku stanicu te vozom u Prijedor. Na stanici u Prijedoru doček po drugovima iz Prijedora, Dobrljina, Ljubije, Drvara, itd., odakle povorka svrstana u redove kreće ul. Kralja Petra do pred Radnički dom, gdje će se u 10 sati prije podne održavati velika javna skupština sa dnevnim redom: 1. Ciljevi i putevi socijalne demokratije, te sredstva njene borbe. 2. Razno.

Na skupštini govoriće referenti iz Zagreba i Banjaluke. U daljnjem tekstu plakata najavljuje se priredba sa prigodnim programom.

⁶⁾ Prevod šifrovanog telegrama od 25. aprila 1920, Arhiv BK, OO, BL, 403/1920.

⁷⁾ Telegram Zemaljske vlade iz Sarajeva, Arhiv BK, OO, BL, 425/1920.

⁸⁾ Akt Gradskog kotarskog ureda, Arhiv BK, OO, BL, 443/1920. U tom aktu naveden je i program proslave 1. maja.

⁹⁾ Šipsova bašta se nalazila na prostoru između zgrade bivšeg Opštinskog suda, bivšeg Dačkog doma »Veselin Masleša« i u ulici koja vodi prema mostu na Vrbasu.

Vlasti su dale tendenciozan izvještaj, sa željom da umanje značaj ove manifestacije, tvrdeći da je »u povorci učestvovalo oko 900 lica, od toga 100 djece, a ostalo sve profesionalni radnici iz mjesta, među njima 150 žena. Zemljoradnika nije bilo.«¹⁰⁾

U *Narodnom glasu* od 1. maja 1920. godine objavljen je program svečane proslave Prvog maja u Radničkom domu u Banjaluci.¹¹⁾ Treća tačka programa bila je »Radnička davorija-pjeva radnički pjevački zbor«, a peta tačka programa »Radnička marseljeza-pjeva radnički pjevački zbor«, kao i pjesma »Zagrljeni slogom«. Iz sadržaja ovog programa vidi se klasna proleterska opredijeljenost, a može se zaključiti da je radnički pokret u početku svog djelovanja posvećivao punu pažnju kulturno-prosvjetnim manifestacijama. Formiran je »Radnički pjevački zbor«, koji je u ovakvim prigodnim manifestacijama i prije osnivanja Radničkog-kulturno prosvetnog društva doprinio afirmaciji radničkog pokreta u borbi za ekonomska, politička i društvena prava.

U vrijeme priprema za izbore, 18. oktobra 1920. godine održana je pred željezničkom restauracijom javna skupština koja je otpočela pjevanjem pjesme revolucionarnog sadržaja. Skupština je završena pjevanjem Radničkog pjevačkog zbora, i to je prvi put da je na jednoj javnoj političkoj manifestaciji nastupio organizovano Radnički pjevački zbor.¹²⁾

»Obznana« je ubrzo označila početak grubog nasilja zvanične vlasti nad KPJ i radničkim pokretom. U Banjaluci je 31. decembra 1920. godine zatvoren Radnički dom, konfiskovana imovina i arhiva mjesnih partijskih i sindikalnih organizacija; istaknutiji komunisti su uhapšeni, a neki rodom iz drugih mjesta protjerani su iz Banjaluke. U vrijeme konfiskacije oduzet je i prodat kino »Union«, koji je pripadao radnicima još od 1919. godine, gdje su radnici davali kino-predstave i priredbe.¹³⁾

Donošenjem Zakona o zaštiti države 2. avgusta 1921. godine pojačan je teror i predviđene su najsurovije kazne za komunističku aktivnost. U toku 1921. godine dovršena je likvidacija komunističke organizacije u Banjaluci, a time je usporen privremeno razvoj i jačanje revolucionarnog radničkog pokreta u Bosanskoj krajini. U tim najtežim godinama za radnički pokret formiraju se ilegalne organizacije koje podstiču radničku klasu u borbu za njena ekonomska i politička prava.

Stvaranjem ilegalnih organizacija KPJ u toku 1922. i 1923. godine u Banjaluci, i dolaskom Akifa Šeremeta, koji je mlade radnike povezao sa naprednim omladinskim pokretom iz Gimnazije, stvaraju se skojevske organizacije koje će postati jezgro iz koga će se regrutovati članovi KPJ. Radnički pokret počinje da ulazi u fazu oživljavanja rada.¹⁴⁾

¹⁰⁾ Brzojavni izvještaj Okružne oblasti u Banjaluci od 10. maja 1920. godine, Arhiv BK, OO, BL, 471/1920.

¹¹⁾ *Narodni Glas*, Banjaluka, 1. maja 1920, br. 3. Mjesni odbor SRPJ (k) Banjaluke pokrenuo je list *Narodni glas*. Prvi broj izišao je 10. aprila 1920. godine. Urednik lista bio je Dušan Spasović, ličilački radnik iz Banjaluke.

¹²⁾ Arhiv BK, OO, BL, 8737/1920.

¹³⁾ Kino »Union« prodat je trgovcima Dimitrijeviću Ljubomiru i Stevanoviću Antoniju, koji 23. decembra 1921. godine mole, u jednom aktu, okružnog načelnika u Banjaluci da se zauzme kod vlasti da skinu zabramu posjete predstavama koje su važile za činovnike, oficire i vojnike. Arhiv BK, OO, BL, 12170/1921.

¹⁴⁾ Ibro Ibrišagić, *Razvoj radničkog pokreta u Banjaluci*, rukopis, MBK, Banjaluka 1972.

Radnička klasa u Banjaluci shvatila je potrebu organizovanijeg kulturno-prosvetnog rada. U Bosanskom dioničarskom društvu »Bosnabois« bilo je 1923. godine 1500 radnika, većinom sa sela. Sindikalna podružnica drvodjeljskih radnika uspijeva okupiti znatan broj radnika i pokrenuti prosvjetno-kulturni rad. Formirana je prva radnička diletanska sekcija, koja je dala priredbu 1924. godine u menzi Pilane, uoči Nove godine.¹⁵⁾

Radnička klasa u Banjaluci svake godine se povećavala. 1925. godine bilo je 420 zanatlija koji su imali svoje udruženje.¹⁶⁾

Osjećala se potreba za osnivanjem kulturno-prosvjetnih i sportskih društava koja bi organizovano privlačila radnike u borbi za njihova ekonomska i politička prava. Godine 1925. osnovan je Radnički sportski klub »Borac« a nešto kasnije kao rezultat oživljavanja radničkog revolucionarnog pokreta u Banjaluci osnovano je i Radničko sportsko društvo »Pelagić«.

Komunistička partija u Banjaluci željela je vršiti uticaj na razvoj radničkog pokretu Bosanskoj krajini i krajem 1927. godine osniva Radničko kulturno-prosvjetnu grupu koja je predstavljala maticu iz koje će se formirati Radničko kulturno-sportsko društvo »Pelagić«. Ova Radnička kulturno-prosvjetna grupa izvodila je na priredbama sindikalnih podružnica kulturno-umjetničke programe i stvorila uslove za formiranje jednog solidnijeg i organizovanijeg radničkog kulturno-prosvjetnog društva.¹⁷⁾

Na inicijativu partijskog rukovodstva u Banjaluci, krajem 1927. godine, formiran je inicijativni odbor za osnivanje Radničkog kulturno-prosvjetnog društva. Osnivačka skupština održana je u sali Radničkog doma. Sindikati su 1927. godine kupili veću zgradu u Martićevoj ulici za potrebe Radničkog doma, adaptirali je i svečano otvorili 8. marta 1928. godine. U tom Radničkom domu 18. marta 1928. godine održana je Osnivačka skupština u prisustvu 37 članova-osnivača Društva.¹⁸⁾ Pravila Društva pročitao je Mustafa Softić, pa je glasanjem 36 članova »za« i jednoga »protiv« usvojen tekst pravila novoosnovanog Društva.

U Pravilima Društva, između ostaloga, u članu 2. stoji: »Zadatak je Društva da među svima umnim i fizičkim radnicima u zajednici sa radničkim stručnim udruženjima među svim članovima radi na gajenju kulture i sporta. Član 3. Svoj zadatak Društvo će postizavati: priređivanjem naučnih predavanja, zabava, igranki, izleta, utakmica i obrazovanjem muzičkih i pjevačkih zborova, održavanjem svoje dramske, gombačke, turističke, biciklističke, lop-taške, hrvačke i drugih sličnih grupa«.¹⁹⁾

¹⁵⁾ Sjećanje Omera Isovića, Arhiv BK, BL, fond memoarske građe.

¹⁶⁾ Izvještaj zanatlijskog udruženja Banjaluka 14. V 1925, Arhiv BK, VZVO, 6054.

¹⁷⁾ Radnička kulturno-prosvjetna grupa je 3. decembra 1927. godine u kantini Pilane održala prvu svoju radničku zabavu na kojoj je muški hor otpjevao »Marseljezu«, a diletantska sekcija izvela kraći komad *Kmet i Neženja*. Za uspješno djelovanje i razvoj ove grupe posebno je zaslužen Avdo Cardžić, koji je rukovodio pjevačkim horom.

¹⁸⁾ Zapisnik sa Osnivačke skupštine od 18. III 1928, Arhiv BK, RP, BL, 4—28, 4—29/1928. Osnivačka skupština održana je sa dnevnim redom: 1. Značaj i potrebe društva; 2. Čitanje pravila društva; 3. Izbor privremene uprave; 4. Razno. U privremenu upravu su tada izabrani: Rudolf Hiter, Munib Drobić, Miloš Jovanović, Antun David, Dragica Borojević, Gina Marjanović, Branko Pejić (Despotović), Mustafa Bahtijarević, Omer Isović, Mato Mandić, Vojko Đorđević, Savo Novaković, Đorđo Ješić, Hamzo Gunić, Gospava Mišinović.

¹⁹⁾ *Pravila Radničkog kulturno-sportskog društva »Pelagić« u Banjaluci*, Arhiv BK, BL, 4—28/1928, st. 1.

Pravila Društva prilagodila su svoje zahtjeve pogledima i zahtjevima vlasti. Iz Društva se isključuju, po Pravilima, svi oni »koji pokušaju da u Društvo unose politički i vjerski duh.«²⁰⁾ Bilo je potrebno u Pravilima naglasiti apolitični karakter Društva, iako će prve akcije i manifestacije pokazati da Društvo ima izrazit klasni i politički karakter.

U Pravilima Društva se kaže da je Osnivačka skupština održana 12. februara 1928. godine. Datumi se ne podudaraju, najvjerovatnije usljed nastojanja vlasti da odloži osnivanje radničkog Društva kako bi u njemu osigurala svoj uticaj, no kako je sačuvan zapisnik sa Osnivačke skupštine, datum osnivanja Društva nije sporan.²¹⁾

Prva sjednica privremene uprave održana je 25. marta 1928. godine u prostorijama Radničkog doma, gdje je izabrana uprava, nadzorni odbor i mirovni sud.²²⁾ Iz sastava ovog prvog rukovodstva Radničkog kulturno-sportskog društva »Pelagić« lako se može zaključiti da Društvo nije imalo nacionalni karakter, jer su Upravu sačinjavali članovi Društva bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost.

Pečat Društva bio je, po Pravilima, sa dva pisma u ćirici i latinici, što nam govori da je i to pitanje pravilno riješeno.

Privremena uprava održala je sjednicu i izabrala upravu Društva prije nego što su Pravila bila zvanično odobrena. To se vidi iz akta koji šalje Radničko kulturno-sportsko društvo »Pelagić« velikom županu Vrbaske oblasti 12. aprila 1928. godine na ovjeru. Na istom aktu kaže se da nema zapreka za postojanje ovog društva, nužno je samo da su članovi-osnivači ispravnog moralnog vladanja.²³⁾

Vlast je željela da novoosnovano društvo ispoljava umjerenost kako u svom radu, tako i u vanjskoj formi. Osnivači u nazivu Društva mislili su na ime Vase Pelagića, borca za prava malog čovjeka, borca za pravdu i istinu, te da njegovo ime može biti simbol Društva u njegovoj borbi i buđenju svijesti narodnih masa.²⁴⁾

Na početku djelovanja Društva »Pelagić« radile su: diletantska sekcija, horska (u kojoj su pjevali muškarci), a kasnije i tamburaška, koja je svirala na zabavama i igrankama. To je bio skroman početak, ali široko postavljen program rada vremenom je usmjeravao članstvo na mnogostruku kulturno-prosvjetnu i sportsku djelatnost. Tako postavljen program rada okupio je progresivne snage Banjaluke i posredstvom svojih aktivnosti politički ih angažovao. Članovi KPJ iskoristili su mogućnost da ovakvim radom politički vaspitavaju članstvo u Društvu i da revolucionarnim sadržajima na priredbama vaspitavaju narodne mase širom Bosanske krajine.

²⁰⁾ Isto, st. 1.

²¹⁾ Isto, st. 3.

²²⁾ Zapisnik sa sjednice privremene uprave Društva od 25. III 1928. Arhiv BK, BL, VŽVO, 5091/1928. U upravu Društva tada su izabrani: tajnik Mato Mandić, zamjenik Munib Drobić, blagajnik Đorđo Ješić, zamjenik Gina Marjanović. Za odbornike su izabrani: Mustafa Bahtijarević, Savo Novaković, Gospava Mišinović. U Nadzorni odbor izabrani su: Veljko Đorđević, predsjednik i članovi: Omer Isović i Branko Đespotović. U mirovni sud su izabrani: Miloš Jovanović, Dragica Borojević i Hamza Gunić.

²³⁾ Isto

²⁴⁾ U literaturi se često nepravilno pojavljuje naziv Društva »Vasa Pelagić«. Društvo nosi naziv samo po prezimenu (*Pelagića*), jer se time htjela iskazati klasno-revolucionarna težnja radničke klase.

Iste godine kad je osnovano Radničko kulturno-sportsko društvo »Pelagić« u Radničkom domu prvomajskoj skupštini prisustvovalo je oko 500 radnika i radnica. U Radničkom domu ova manifestacija je otvorena pjesmom Radničkog pjevačkog zbora »Pelagić«. ²⁵⁾

To nam govori da je radnički pokret u Banjaluci počeo da se organizuje i da svojim političkim i kulturnim manifestacijama pokazuje snagu svjesne proleterske opredijeljenosti. Te iste godine 6. avgusta uspješno je završen štrajk pilanskih radnika. ²⁶⁾

U ljeto 1928. godine banjalučka organizacija KPJ izvršila je pripreme i održala izbornu konferenciju, što je omogućilo i ubrzalo razvoj radničkog pokreta, a to je i pozitivno djelovalo na organizovanje rada novoosnovanog radničkog Društva. ²⁷⁾ Da se radnička klasa u Banjaluci počela organizovati, vidi se i po tome što je te godine bilo 6 podružnica uključenih u sindikate. ²⁸⁾

Djelatnost Radničkog kulturno-sportskog društva »Pelagić« treba posmatrati u sklopu djelovanja i razvitka radničkog pokreta u Banjaluci. Tek što je Društvo počelo s radom, došlo je do zavođenja šestojanuarske diktature, koja je pokušala da razbije i uništi radnički pokret u čitavoj zemlji, pa su se pod udarom diktature našle sve radničke organizacije i ustanove u Banjaluci. Policija je zatvorila Radnički dom, zaplijenila biblioteku Društva »Pelagić« i konfiskovala imovinu svih naprednih radničkih organizacija i društava u gradu. Nakon Oktroisanog ustava 1931. godine, Društvo je obnovilo rad.

U to vrijeme i nekoliko narednih godina u revolucionarni radnički pokret u Banjaluci uključuje se generacija srednjoškolaca, studenata i mladih radnika, koji, predvođeni grupom politički uzdignutijih članova KPJ sa Veselinom Maslešom na čelu, uspijevaju da u toku 1930. i 1931. godine ojačaju i učvrste partijske ćelije. ²⁹⁾

Od osnivanja Društva u upravi se nalazila jedna grupa »komoraša«, koju je predvodio Dušan Balaban. Oni su bili prorežimski orijentisani i imali su drugu koncepciju o idejnom i kulturnom uzidizanju radnika. ³⁰⁾ Radničke komore u vrijeme osnivanja Radničkog društva u Banjaluci predstavljaju institucije koje čuvaju interese postojećeg poretka. Autor jednog teksta 1930. godine konstatuje: »Ali radničke komore, nažalost danas nisu staleška predstavništva sviju radnika i namještenika nego monopol jedne male grupe radnika protivu većine drugih radnika«. ³¹⁾

Poslije IV zemaljske konferencije KPJ, koja je održana 1934. godine, zaključeno je da komunisti djeluju kroz sve moguće ilegalne platforme naročito u sindikalnim organizacijama i kulturno-prosvjetnim društvima.

²⁵⁾ *Glas Slobode*, Sarajevo 3. maja 1928, br. 17, st. 2.

²⁶⁾ *Glas Slobode*, Sarajevo 2. avgusta 1928, br. 31, st. 2.

²⁷⁾ Dr Dušan Lukač, Banjaluka i okolica u ratu i revoluciji, Banjaluka 1968, st. 21.

²⁸⁾ *Glas Slobode*, Sarajevo 28. aprila 1928, br. 16, st. 6.

²⁹⁾ Šefket Maglajlić, Rad KPJ u Banjaluci od 1930. do 1935. Sjećanje iz revolucionarnog rada, Arhiv Muzeja Bosanske krajine, (dalje Arhiv MBK), 2/62.

³⁰⁾ Dušan Balaban je poslije »Obzname« napustio komunistički pokret i pristupio centrumašima. To se vidi iz izvjava Franje Raušera i Sretena Jakšića, vodećih socijalista-centrumaša reformističkog pravca u dopisu policijskim vlastima koji tvrde da Dušan Balaban nije komunista već centrumaš. Arhiv BiH Sarajevo, PU, pov. br. 16/1922.

³¹⁾ Z. Milojković, Birokratizam u radničkim komorama, *Radničko jedinstvo*, Sarajevo 1930, br. 1.

Upornim radom komunisti u Banjaluci uspjeli su da ojačaju svoj uticaj u URS-u. U većini podružnica komunisti su uspjeli da budu izabrani u odbore i druga rukovodstva. Posredstvom ovih komunista, partijska organizacija je pojačavala svoje pozicije u međustrukovnom odboru URS-a, koji je u to vrijeme bio najjača organizacija radnika u Banjaluci. Pokušaj režima da osnivanjem i formiranjem prorežimskih radničkih sindikata omete razvoj URS-a u Banjaluci nije imao većeg uspjeha.³²⁾

Banska uprava je posredstvom Dušana Balabana, koji je bio optuživan i od svojih istomišljenika, pokušala da omete ulogu komunista ne samo u sindikalnim podružnicama već i u Radničkom kulturno-sportskom društvu »Pelagić«.³³⁾

Sukob s »komorašima«, koje je predvodio Dušan Balaban, prenio se i u novoosnovano Društvo »Pelagić«. »Komoraši« su u početku djelovanja i rada Društva imali znatnijeg uticaja, ali se postepeno jačanjem radničkog pokreta u Bosanskoj krajini njihov uticaj smanjivao. Već 1933. godine Društvo svojim radom ulazi u period revolucionarnog angažovanja u svim oblastima djelatnosti, ali borbe s »Komorašima« se nastavljaju sve do 1936. godine.

Polovinom marta 1936. godine, Društvo »Pelagić« je prikazalo na radničkoj priredbi kulturno-umjetnički program u kome je s uspjehom izveden pozorišni komad iz radničkog života »Izdajica«. Ta godina je označila prekretnicu u aktivnosti i političkoj orijentaciji Društva. Tada je konačno došlo do raskida sa »komorašima«. Prvog maja 1936. godine Državnom tužilaštvu upućena je prijava protiv Dušana Balabana, koju su podnijeli radnik Lemajić Franjo, član uprave Podružnice građevinskih radnika u Banjaluci Mato Jurić sa još šest svjedoka. U prijavi optužuju Dušana Balabana da je iz radničke blagajne, kao povjerenik Radničke komore, prisvojio novac.³⁴⁾

Taj sukob s »komorašima« završen je u maju 1936. godine kada je Oblasni odbor URS-a u Sarajevu, gdje su radili prorežimski orijentisani ljudi, donio odluku da se zabrani naprednim sindikalnim podružnicama da održavaju svoje sastanke u Radničkom domu. Na protestnom zboru koji je održan protiv ove odluke 15. juna 1936. godine govorili su komunisti Pavao Rađan, Muhamed Kazaz i još nekoliko članova i aktivista KPJ.³⁵⁾

Kada je došlo do sukoba, prostorije Društva nalazile su se u Radničkom domu, koji je bio vlasništvo Radničke komore. Kako je došlo do raskida sa pristalicama Dušana Balabana, on je istjerao članove Društva iz prostorija Radničkog doma i sam sazvaio skupštinu novoga Društva gdje su ga za predsjednika izabrali njegovi istomišljenici. Pod pritiskom sindikata, morao je dozvoliti da u Radničkom domu i dalje radi Društvo »Pelagić«, a njegova ideja o novom Društvu propala je zato što nije bilo dovoljno članova. Od tada Društvo »Pelagić« ulazi u novu fazu revolucionarnog djelovanja.

Krajem 1934. godine formirana je govorno-horska sekcija sa ciljem da idejno-politički djeluje na mase. Iste godine Društvo odlazi, sa svojim

³²⁾ Sefket Maglajić, *Referat na proslavi povodom tridesetogodišnjice postojanja KUD Pelagić*, Arhiv MBK, BL, 2/61, str. 4.

³³⁾ Proglas Oblasnog odbora ORSJ u Banjaluci, AIRPJ Beograd, Zbirka Vitomira Koraća, 708.

³⁴⁾ IRP Sarajevo, Zbirka Radnički pokret, fotokopija 236.

³⁵⁾ Izvještaj Uprave policije od 15. aprila 1936, Arhiv BK, UP, BL, 14046/1936.

revolucionarnim programom, u revir šumske privrede Podgradci, gdje počinje politički djelovati na radničku klasu Bosanske krajine.³⁶⁾ Te godine u tri sekcije Društva: horskoj, muzičkoj i diletantskoj radilo je 246 članova, dok je biblioteka raspolagala sa 700 knjiga naprednog sadržaja, koje je čitalo 1.500 stalnih čitalaca.³⁷⁾

Na godišnjoj skupštini Društva »Pelagić« početkom 1936. godine u upravu Društva ušao je veći broj članova KPJ i njihovih simpatizera. Za predsjednika je izabran stari komunista Muhamed Kazaz, za drugog sekretara Emil Zrelec, za blagajnika Ivan Tukerić, a kao odbornici su bili Ivan Sigler, Edhem Karabegović — Ledo i drugi. Tada je preovladao uticaj komunista u Društvu »Pelagić« i konačno je došlo do otvorenog obračuna, raskida i pobjede nad pristalicama Dušana Balabana koji je predvodio »komoraše«.

Od tog vremena počinje organizovaniji rad Društva i intenzivnije djelovanje na radnike i narodne mase. Organizovan je mješoviti hor koji je okupljao veći broj žena i tako povezao rad Društva sa vrlo aktivnim *Ženskim pokretom* u Banjaluci. Godinu dana kasnije, formiran je omladinski hor koji je okupljao učenike u privredi i srednjoškolsku omladinu koja se aktivno uključila u druge oblike djelatnosti koje je Društvo organizovalo. Vršena je propaganda marksističke literature, osnovane su zidne novine, osnovana je kulturno-prosvjetna sekcija, marksistička škola, koja je imala zadatak da marksistički obrazuje veći broj radnika i omladine.

Intenzivniji uspon revolucionarnog radničkog pokreta i rada Društva »Pelagić« u Banjaluci privremeno je usporen provalom u partijsku organizaciju, progonom i hapšenjem najistaknutijih banjalučkih komunista u drugoj polovini 1936. godine. Tada su nhapšeni komunisti i aktivisti Društva »Pelagić«: Nikica Pavlić, Miloš Popović, Ranko Šipka, Stjepan Pavlić i Ivan Signler.³⁸⁾

Razbijanjem Mjesnog komiteta KPJ i SKOJ-a i odvođenjem u zatvor ili protjerivanjem iz Banjaluke jednog broja idejno najzrelijih komunista i aktivista, masovni revolucionarni rad nije prekinut. On je nastavljen, ali smanjenim intenzitetom. Jedna od osnovnih kočnica u konsolidovanju mjesnog rukovodstva bila je određeni vid »grupaške« borbe koja je bila uslovljena, pored ostalog, i ličnim nerazumijevanjima i međusobnim razmjericama između jednog broja članstva KPJ koji su izbjegli hapšenje u provali 1936. godine.

U objavljenim sjećanjima pojedinih revolucionara, kao i drugim radovima koji tretiraju, uzgredno, ovaj problem opisani su samo neki uzroci i uslovi, kao i štetne posljedice »grupaške« politike u partijskoj organizaciji Banjaluke, a manje se konkretno analizirala aktivnost pojedinaca u »gru-

³⁶⁾ Istorijat KUD Pelagić, Arhiv MBK, 2/60, st. 3.

Prve horske recitacije bile su: »Posmrtni marš Američkog pogreba«, »Utorak«, »Rudari«, »Zlatoc«, »Pekari«, »Pirinač« i druge. Horovoda ove sekcije bio je član uprave KAB-a, student iz Banjaluke Vladeta Vasić.

³⁷⁾ Sefket Maglajlić, isto, str. 3.

³⁸⁾ Sefket Maglajlić, Banjalučka partijska organizacija od 1938. do početka 1941. godine, Zbornik sjećanja, 40 godina, knjiga 3, str. 73.

paškoj« borbi, odnos prema njima i njihovom sektaškom shvatanju koje se sastojalo u odbacivanju i sporom prihvatanju širih formi i metoda političkog rada u tadašnjim društvenim uslovima.

Kod nekih članova KPJ, uglavnom intelektualaca, pojavljuje se sumnja u mogućnost djelovanja KPJ posredstvom legalnih kulturno-prosvjetnih i sportskih društava. Vođa ove grupe, tvrde neki u svojim sjećanjima, bio je Asim Alihodžić³⁹⁾, koji je zaveo i neke mlađe članove kao, na primjer, studenta filozofije Miloša Popovića — Đurina.⁴⁰⁾ Autori tekstova o sjećanjima ovu grupu nazivaju »nadobudni intelektualci-frakcionaši«, premda ovdje nije riječ o frakciji već grupi koja je imala suprotne stavove o metodu borbe u radničkom pokretu.⁴¹⁾ U političkom rječniku frakcija znači parlamentarna grupa jedne političke stranke ili posebna politička grupa u jednoj stranci, pa se u ovom slučaju ne bi moglo govoriti o »frakcionaštvu«, već prije o borbi mišljenja, sukobima na ličnoj osnovi, liderstvu i grupašenju.

Očigledno je da je jednu grupu intelektualaca zahvatila idejna zbrka. To potvrđuju i sjećanja Dede Gazića, koji kaže: »Ovaj sukob imao je ličnu notu i želju da se pojedinci istaknu kao lideri i vođe pokreta. U razgovorima koje su oni vodili, osjećala se težnja da oni, a ne drugi mogu biti bolji rukovodioci i vođe u pokretu.«⁴²⁾ Da je riječ o idejnoj zbrci i nerazumijevanju, potvrđuje i činjenica da su ti komunisti i intelektualci u osnovi, po svom držanju u glavnim događajima i revoluciji, ostali dosljedni programu KPJ.

S rezervom treba prihvatiti i mišljenje kojim se ističe da je Asim Alihodžić zaveo sve partijske kadrove u Banjaluci, a posebno Miloša Popovića — Đurina, koji je u intelektualnom i političkom životu bio istaknuta i formirana ličnost.⁴³⁾

Ova grupa nije ostvarila značajniji uticaj, jer je članstvu bio bliži i jasniji kurs djelovanja KPJ u legalnom kulturno-prosvjetnom radu. Svojim stavovima koje su zastupali pripadnici ove grupe naišli su na otpor u širim slojevima radničkog pokreta. Ti sukobi su trajali u partijskoj organizaciji sve dok nije Pokrajinski komitet početkom 1940. godine odlučio da se iz Partije isključe Miloš Popović i Asim Alihodžić. Na godišnjoj skupštini Dru-

³⁹⁾ Asim Alihodžić je za vrijeme rata odveden u logor Jasenovac. Partija mu je oprostila grupaška djelovanja i 1944. godine zamijenjen je za zarobljene Nijemce. Poslije oslobođenja bio je ambasador, kasnije se pokolebao na liniji Informbiroa.

⁴⁰⁾ Miloš Popović-Đurin se kasnije svrstao u red istaknutih revolucionara radničkog pokreta. Rehabilitovan odmah 1941. godine i priključio se pokretu otpora. Pred rat i za vrijeme NOB-e pojavljuje se sa naprednim člancima i pjesmama pod pseudonimom »Đurin« i »dr Orlić«. Jedan od najtalentovanijih publicista u radničkom pokretu Bosanske krajine. Autor je poznate pjesme »Konjuh planinom«. Poginuo na dužnosti komesara partizanskog bataljona 1943. godine.

⁴¹⁾ Sefket Maglajlić, »Rad KPJ u Banjaluci od 1930. do 1935.« sjećanja iz revolucionarnog rada, Arhiv MBK, 2/62.

⁴²⁾ Dedo Gazić, izjava data autoru 30. X 1972, Banjaluka.

⁴³⁾ Miloš Popović je pisao o odnosu između filozofije i nauke, gdje se angažovao u polemici na stranu Ognjena Price. Vidi: M. Đurin, *Jedinstveni front ili revizija dijalektike*, Kultura, Zagreb, god. III, br. 1, 15. 1. 1938, str. 4;

Dr Milan Orlić, Slučaj Pećinca i Ravnikara, Zagreb, god. III, 1938, br. 6, 1. 4. 1938, str. 3—5; br. 7, 1. 5. 1938, str. 11—13; br. 8, jun 1938, str. 4—7;

M. Đurin, *Neopozivistička teorija Saznanja, Život i rad*, Beograd, god XI, knj. XXVII, novi tečaj, sveska 14 i 15, novembar—decembar 1938, str. 212—225.

štva »Pelagić« ova grupa je raskrinkana, kao i njihovi inspiratori koji su legalni način borbe KPJ putem kulturno-umjetničkog rada nazvali »tamburaški socijalizam« zbog uspjeha tamburaške sekcije Društva »Pelagić«.44)

Poslije opadanja aktivnosti u radu Društva u toku 1936. i 1937. godine, koja je bila posljedica provale u partijskoj organizaciji i sukobima, dolazi do oživljavanja rada u 1938. godini. Aktivnost se naročito osjetila poslije održavanja godišnje skupštine Društva početkom 1938. godine, kada je izabrana nova uprava u koju su ušli najistaknutiji komunisti i njihovi simpatizeri.45)

Provalom i hapšenjem komunista, policija je uspjela ne samo da razbije ćelije KPJ, i tako oteža organizovan rad u svim legalnim vidovima borbe, već i da se dublje i bliže upozna sa svim do tada izgrađenim formama političkog djelovanja, pa je poduzela mjere za sprečavanje djelovanja i jačanja revolucionarnog radničkog pokreta u gradu. U takvim uslovima 1938. godine konstituiše se nova uprava Društva »Pelagić«, koja uspijeva da obnovi i proširi djelatnost rada i obogati ga novim oblicima. Od te godine svake srijede održavane su »kulturne večeri« u Radničkom domu. To su bile priredbe zatvorenog tipa, samo za članove Društva, a učestvovala je i široka publika, većinom radništvo i omladina. Program je imao tri dijela: a) kulturno-umjetnički, b) kraća predavanja, c) zabavni dio.

Jezgro Društva sačinjavala je kulturno-prosvjetna sekcija koju su neki učesnici revolucionarnog rada u svojim sjećanjima nazvali »marksistička škola«. Ova sekcija je organizovala predavanja, koristila se takođe i kružnicama u kojima je obrađivana napredna štampa i literatura a održavane su i diskusije i konsultacije.

Hor Društva »Pelagić«, koji je ranije okupljao samo muške članove proširen je, pa je stvoren mješoviti hor preko kojega se stvara veza sa Ženskim pokretom u Banjaluci. S horom su usko saradivali recitatorska, muzička i folklorna sekcija. U sezoni 1939/1940. godine pri Društvu se formira i omladinski hor, sa 40 omladinaca, kojim je rukovodio Drago Mažar.

Kako u 1937. godini nisu postojali uslovi za obilježavanje desetogodišnjice postojanja Društva, u toku 1939. godine, pored redovne djelatnosti, organizovana je i proslava ovog jubileja. U sklopu proslave održana je svečana akademija s programom. Na akademiji su o radu Društva govorili predsjednik Kasim Hadžić i Slobodan Kokanović, dok je Mirko Višnjić održao predavanje o životu i radu Vase Pelagića.46) Proslavljajući desetogodišnjicu rada, Društvo je organizovalo gostovanja i priredbe u mnogim mjestima Bosanske krajine.

Organizovanjem gostovanja u radničkim centrima Bosanske krajine, Društvo »Pelagić« postaje najvažniji faktor u konkretnom prezentiranju

44) Citirani istorijat »Pelagića«, str. 9.

45) Novu upravu sačinjavali su: predsjednik Kasim Hadžić, potpredsjednik Šefket Maglajić, sekretar Slobodan Kokanović i Slobodan Uzelac, blagajnik do 1939. godine Mirko Višnjić, a poslije toga Camil Bučo, članovi uprave bili su: Josip Mažar-Šoša, Drago Lang, Edhem Karabegović, Nazim Džabić, Rahmija Kadenić, Muhamed Kazaz i Mehmed Mešinović. Takva uprava bila je sve do zabrane rada Društva »Pelagić«.

46) Dedo Gazić, Rad SKOJ-a u 1939—1940. godini u Banjaluci, sjećanja, Arhiv BK, 2/51, str. 5.

uloge Banjaluke kao revolucionarnog centra Bosanske krajine. Društvo je željelo da svako svoje gostovanje pretvori u političku manifestaciju protiv postojećeg režima. Uprava Društva je takav stil rada njegovala nastojeći da pripremi program koji je odgovarao ideologiji radničke klase, bez obzira na to što je cenzura dio tog pripremljenog programa zabrinjavala.

Režimska vlast u Banjaluci dobro je znala da je radničko kulturno-sportsko društvo »Pelagić« bilo pod uticajem komunista i da je imalo veliki politički uticaj. Kvalitetni nastupi, masovnost članstva i njihova privrženost Društvu, sve je to stvaralo zavist drugih građanskih i režimskih društava, pa se zvanična vlast trudila da spriječi široku djelatnost i gostovanja koja je Društvo organizovalo.

U toku 1939. godine Društvo daje priredbe u radničkim centrima: Drvaru, Ljubiji, Prijedoru i Jajcu s programom revolucionarnog sadržaja koji je vršio jak uticaj na radnike i pomagao i doprinio brzem razvoju i sazrijevanju radničkog pokreta u tim mjestima.⁴⁷⁾

Najveću aktivnost Društvo je razvilo 1940. godine. U ljeto iste godine Društvo sa svojim sekcijama odlazi u Bihać s programom klasnog sadržaja. Poslije gostovanja u Bihaću, članovi Društva boravili su na Plitvicama, a u povratku su se zadržali u Bosanskoj Krupi, gdje je policija, po direktivama iz Bihaća, zabranila cjelokupni program. I pored zabrane policije, Društvo je održalo priredbu, pa su funkcioneri Društva bili uhapšeni.⁴⁸⁾

Društvo »Pelagić« 20. jula 1940. godine odlazi u Teslić i tamo organizuje susret s radnicima tvornice za destilaciju i preradu drveta. Pod izgovorom da uprava Društva »Pelagić« održava sastanak sa sindikalnim aktivom, sekretar Mjesnog komiteta KPJ za Banjaluku Mirko Višnjić održao je sastanak s grupom aktivista radničkog pokreta u Tesliću. Na sastanku je govoreno da je potrebno odlučnije stupati u borbu protiv postojećeg poretka. Ovaj susret uticao je na jačanje revolucionarne aktivnosti u Tesliću, jer samo nekoliko dana poslije gostovanja »Pelagića« u Tesliću je uslijedio masovni štrajk u Tvornici za destilaciju i preradu drveta. To isto se dogodilo u rudniku Ljubija.⁴⁹⁾

Odlaskom u Drvar 13. oktobra 1940. godine »Pelagić« je izveo svoju najznačajniju i najuspješniju turneju u istoriji svoga djelovanja.

Program za nastup u Drvaru spreman je savjesno i bio je proleter-sko-klasnog sadržaja. Plakati za program odštampani su bez odobrenja zvanične vlasti. Za štampanje se brinuo Slobodan Uzelac, grafički radnik. Ovi plakati upućeni su po specijalnom kuriru u Drvar da se reklamira program priredbe. Cenzura u Drvaru, po svom običaju, prepолоvila je program i obavijestila upravu Društva šta je zabranjeno, a šta se može izvesti od programa.⁵⁰⁾

⁴⁷⁾ Sefket Maglajlić, citirani referat, str. 9, U program ovih priredbi bile su uključene revolucionarne pjesme: »Marseljeza«, »Radnički pozdrav«, »Kad prvo sunce«, »Pjesma banjalučkih radnika«, kao i recitacije »Nosačić«, »Pekari«, »Poplava«, kao i pozorišni komad iz radničkog života *Drveni crv*.

⁴⁸⁾ Citirani istorijat »Pelagića«, str. 6.

⁴⁹⁾ Isto, str. 7.

⁵⁰⁾ Selman Jusuf, Sjećanja o napadu žandarma na RKUD »Pelagić« na pruzi Prijedor—Drvar, Arhiv BK, fond memoarske građe.

Društvo se na to nije mnogo obaziralo, jer je to bila česta praksa, pa je sa oko 60—80 članova krenulo željeznicom do Prijedora i od Prijedora preko Sanskog Mosta do Drvara.⁵¹⁾ Još u vozu primijećeno je da članove Društva prate agenti. Nekoliko članova Društva nosilo je letke i brošure, izdate od KPJ i SKOJ-a, radnicima u Drvaru.

Kada je voz od Prijedora odmakao nekih desetak kilometara, na otvorenoj pruzi, na mjestu zvanom Baltine Bare, izišla je pred voz grupa žandarma i zatražila da se voz zaustavi. Voz je bio blokiran i tada su članovi Društva počeli sakrivati ilegalni materijal u rupe od vagona i u tamburaške instrumente. Neki nisu uspjeli blagovremeno sakriti, pa su uhvaćeni prilikom pokušaja da se oslobode materijala. Agenti su izvršili detaljan pregled članova, pa čak i žena. Rukovodstvo je pokušalo intervenisati, ali bez uspjeha.

Nekoliko članova je odvedeno i odmah su im stavljene lisice. Kasnije su uhapšeni: Kasim Hadžić, Drago Lang, Irfan Karabegović i Slobodan Uzelac. Njih su odmah izveli a ostale bajonetima utjerali u vagone. Iako su i ostali željeli da idu zajedno sa uhapšenima, ipak je i bez uhapšenih nastavljen put u Drvar. U toku puta, sa jedne stanice, poslat je telegram u Banjaluku i javljeno je prijateljima o pretresanju voza i hapšenju članova Društva.

Građanstvo u Drvaru bilo je upoznato sa cijelim slučajem i na zahtjev radnika Pilane i Celuloze da se ne ometa izvođenje programa članovima Društva »Pelagić«, policija je odgovorila preduzimanjem mjera predostrožnosti. Članove Društva u Drvaru dočekala je masa radnika i pleh-muzika na željezničkoj stanici. »Od stanice do Radničkog doma stajao je gust kordon žandarma s puškama na gotovs i bajonetima kroz koje je »Pelagić« prošao i ipak pronio crvenu zastavu.⁵²⁾ Sve nam ovo govori koliko je autoriteta i popularnosti uživalo Društvo »Pelagić« kod radništva u Bosanskoj krajini.

Za cijelo vrijeme boravka Društva u Drvaru stanje je bilo krajnje zaoštreno. Predstava je počela u prepunoj sali, u kojoj je bilo najviše radnika. Revoltirani brutalnim postupkom policije, na pozornicu je izišao Slobodan Kokanović i iznio čitav slučaj sukoba s policijom i hapšenja članova Društva. On je u svom govoru rekao da policija neće zaplašiti Društvo i da će ono izvesti svoj program. Dalje je govorio o teškoj političkoj situaciji u svijetu, o nužnosti vođenja borbe za demokratizaciju poretka u Jugoslaviji kao uslova za opstanak pred nastupajućom fašističkom opasnošću i o potrebi oslonca Jugoslavije na SSSR. Protiv Kokanovićevog govora ustao je da protestuje predstavnik zvanične vlasti koji je sjedio u prvom redu, ali ga je neko iz publike zadržao na sjedištu i onemogućio mu da protestuje.

Kada je počela priredba, bez obzira na nove proteste predstavnika vlasti izveden je dio programa koji je bio zabranjen, pa čak i nekoliko tačaka koje nisu bile planirane. Na kraju programa u ime svih prisutnih zatraženo je da se uhapšeni drugovi puste na slobodu i da se kazne odgovorna lica za postupak prema Radničkom kulturno-sportskom društvu »Pelagić«. O svemu ovome policija iz Drvara obavijestila je policiju u Banjaluci.

⁵¹⁾ U citiranom istorijatu »Pelagića« stoji da je krenulo 100 članova Društva, a Jusić u svojim sjećanjima navodi preciznije od 60 do 80 članova.

⁵²⁾ Citirani istorijat »Pelagića«, str. 7.

Drugi dan grupa članova vratila se iz Drvara u Banjaluku. Uhapšeni članovi još nisu bili pušteni, iako je od strane građana i naprednih društava zatraženo da se puste na slobodu. Poslije nekoliko dana, pod pritiskom građana i naprednih društava i organizacija, svi su pušteni, a Društvo je kažnjeno što je u Drvaru izvodilo program koji je cenzura bila zabranila.

Saradnja Radničkog kulturno-sportskog društva »Pelagić« sa drugim kulturno-prosvjetnim društvima u Banjaluci

Pomažuši nastojanja komunista da posredstvom najrazličitijih vidova političke aktivnosti utiču u pravcu osvješćivanja narodnih masa i ukažu na prave uzroke tadašnje teške ekonomske i političke situacije, članovi »Pelagića« su se povezivali sa svim naprednim kulturno-prosvjetnim društvima u Banjaluci.

Rijedak primjer saradnje dvije uprave i dva društva bila je saradnja Radničkog kulturno-sportskog društva »Pelagić« i Sportskog kluba »Borac«. Koristili su se zajedničkim prostorijama Radničkog doma, zajednički istupali protiv »komoraša«, koji su na čelu sa Dušanom Balabanom imali većinu u upravi Društva »Pelagić« u vrijeme njegovog osnivanja, zajednički nastupali sa kulturno-zabavnim programom i na političkim manifestacijama. Zato su ova dva društva dobila naziv »crveni tandem«.

Već krajem maja 1928. godine Društvo »Pelagić« sa Radničkim sportskim klubom »Borac« učestvuje na radničkom sletu u Sarajevu prilikom svečanog otvaranja »Hajdukovog« stadiona u Sarajevu 27. maja 1928. godine kada je hor Društva »Pelagić« otpjevao »Marseljezu«, a naveče na zvaničnoj zabavi »Internacionalu«.⁵³⁾ Na povratku iz Sarajeva, na poziv radnika, u Turbetu zajednički je održana priredba, gdje je došlo do okršaja s policijom. Već na početku rada novoosnovano društvo »Pelagić« povezuje se sa naprednim društvima u Banjaluci, te svojim radom izražava svoju klasnu i proletersku opredijeljenost.

Ova dva društva i kasnije izvode zajedničke kulturno-prosvjetne akcije kao 1929. godine, kada su zajednički posjetili šumski revir u Podgradcima, gdje su ih radnici dočekali s iskrenim oduševljenjem. Oni će i kasnije zajednički organizovati priredbe i gostovanja, kao na primjer u Tesliću 1940. godine poslije koga je uslijedio veliki štrajk radnika.

Kada su komunisti u Radničkom sportskom klubu »Borac« doznali da policija sprema zabranu rada, oni su 18. 2. 1941. godine organizovali zabavu kluba koja je prerasla u protestnu manifestaciju protiv režima policije. U dvorani Hrvatskog doma »Nada« pripremljen je program u kome su učestvovali članovi »Pelagića« i »Borca«. Prije zabavnog dijela programa, sekretar kluba »Borac« Niko Jurinčić održao je govor u kome je istakao potrebu borbe protiv fašizma i za radnička prava. Zbog ovog govora osuđen je na 16 dana zatvora. Poslije govora, izveden je zabavni dio programa; između ostalog, hor »Pelagić« zajedno sa članovima »Borca« otpjevao je radničku pjesmu »Zdravo da ste, hrabri borci«. Poslije ove zajedničke manifestacije, uslijedila je zabrana rada Radničkog sportskog kluba »Borac«.⁵⁴⁾

⁵³⁾ Sefket Maglajlić, citirani referat, str. 7.

⁵⁴⁾ Aleksandar Ravlić, *Tridesetpet godina »Borca«, 1926—1961*. Banjaluka 1961. str. 50.

Osnivanjem Kluba akademičara Banjaluke (KAB), dolazi do čvršće povezanosti u svim akcijama s društvom »Pelagić«. KAB je organizovao niz predavanja koja su držali napredni javni radnici iz Beograda, Zagreba i drugih mjesta, pa su ta predavanja posjećivali i članovi Društva »Pelagić«.⁵⁵⁾

Na jednoj probi hora Društva »Pelagić«, u avgustu 1935. godine, jedan student, član KAB-a, došao je u Radnički dom i saopštio da su uhapšeni studenti Fikret Dedić i Milorad Gajić zbog rasturanja ilegalne brošure kojom se tražila amnestija političkih osuđenika. Proba hora je prekinuta i članovi su krenuli glavnom ulicom u Banjaluci glasno zahtijevajući da se uhapšeni studenti puste na slobodu. To je bilo predveče kada je na ulicama bilo dosta svijeta. Demonstrantima su se ubrzo pridružile grupe radnika i omladinaca, pa je tom prilikom došlo do sukoba s policijom, koji je trajao oko pola sata. U ovom okršaju s policijom uhapšeno je petnaestak radnika i studenata. Iz straha od ponovnih demonstracija vlast je sutradan sve uhapšene pustila kućama surovo ih premlativši prije toga u zatvoru.⁵⁶⁾

1935. godine osnovano je pri društvu »Pelagić« društvo »Prijatelji prirode«. To je bilo posebno društvo sa svojim pravilima i upravom, ali je tretirano kao izletnička sekcija Društva »Pelagić«, jer su ga uglavnom sačinjavali članovi Društva. Cilj Društva »Prijatelji prirode« bio je da se putem izleta radništvo i omladina približe i povežu sa selima u Bosanskoj krajini. Organizovani izleti u Trapiskoj šumi, Česmi, Debeljacima, Mišinom Hanu i drugim mjestima prerastali su u političke zborove.

Da su posredstvom »Prijatelja prirode« komunisti širili svoj uticaj, vidi se iz izvještaja komandanta Bosanske divizijske oblasti: »Ima sigurnih podataka da se komunizam u vrlo mnogo slučajeva širi po planinskim kućama i turističkim domovima. Ovo naročito važi za pojedine turističke domove pojedinih društava čiji su članovi mahom radnici, omladina i studenti.«⁵⁷⁾

Najznačajnija manifestacija banjalučke podružnice »Prijatelji prirode« bila je 1936. godine kada je 200 izletnika iz Banjaluke, noseći crvenu zastavu, posjetilo Mišin Han, mjesto na pruži Banjaluka—Prijedor. Tom prilikom održan je politički zbor, na kome je govorilo više govornika koji su ukazali na opasnost od fašizma i na potrebu koncentracije snaga u zemlji u jedinstven front koji će se moći suprotstaviti fašističkoj opasnosti. To je bio razlog da se kasnije zabrani svaki rad »Prijatelja prirode«. Okupljajući radničku omladinu, studente i srednjoškolce, sekcija »Prijatelji prirode« za kratko vrijeme djelovanja uticala je na klasno orijentisanje banjalučke omladine i u okviru društva »Pelagić« ispunila zadatke koji su joj bili namijenjeni.⁵⁸⁾

Društvo »Pelagić« je posredstvom svojih sekcija povezivalo svoj rad i sa *Ženskim pokretom* u Banjaluci. Organizacija *Ženski pokret* održala je u

⁵⁵⁾ Dubravka Škarica, *Djelatnost Kluba akademičara Banjaluka pred II svjetski rat, Prilozi*, br. 1, Sarajevo 1965. str. 125.

⁵⁶⁾ Citirani istorijat »Pelagića«, str. 5.

⁵⁷⁾ V. I. I. Beograd, *Zapisnik 17*, broj kutije 75, broj fascikla 1 broj dokumenta 10.

⁵⁸⁾ Nusret Šehić, *Neki momenti iz djelatnosti radničkog društva »Prijatelji prirode«, Prilozi*, 2, Sarajevo 1966. str. 163.

Banjaluci svoju osnivačku skupštinu u septembru 1935. godine.⁵⁹⁾ Do saziva skupštine, Pokret je imao punu podršku naprednih društava u Banjaluci, a prvenstveno Društva »Pelagić«. Uspješnom djelovanju *Ženskog pokreta* u Banjaluci doprinosila je revolucionarna atmosfera ovog grada i razne manifestacije revolucionarnog karaktera, pa nije ni čudo da policija u svojim izvještajima o komunistima i njihovoj aktivnosti Banjaluku naziva »Mali Beograd«.

Prve akcije formiranog *Ženskog pokreta* bile su vezane za političke događaje, a to je bio znak da će novi *Ženski pokret* krenuti radikalnijim metodama u borbu za svoja ekonomska i politička prava. Nosioci tih prvih akcija bile su omladinke, radnice i studentkinje. Pomoć u izvođenju programa, agitaciji za priredbe, u sakupljanju dobrovoljnih priloga, kao i pomoć za druge akcije pružalo je Radničko kulturno-sportsko društvo »Pelagić«, koje je, da bi uspostavilo bliži kontakt sa *Ženskim pokretom*, osnovalo mješoviti hor koji će biti spona u zajedničkim akcijama.

U vrijeme predizborne aktivnosti, pred petomajske izbore 1935. godine, na zboru Udružene opozicije, uz nekoliko hiljada banjalučkih radnika i građana, učestvuju i članovi Društva »Pelagić«. Iste godine, na prvom seljačko-radničkom zboru u Klešnicama, koji je organizovala partijska organizacija iz Banjaluke učestvovalo je 5000 radnika i seljaka, naprednih građana i studenata.

U nizu akcija političkog karaktera potrebno je istaći i učešće članova Društva »Pelagić« u demonstracijama koje su bile organizovane u vrijeme održavanja Učiteljskog kongresa u Banjaluci 1939. godine. Mjesni komitet i komunisti u Banjaluci odlučili su da ovaj kongres iskoriste za javnu i političku manifestaciju uz aktivno učešće radnika i naprednih snaga u gradu. Na ovoj manifestaciji bi se isticale aktuelne političke parole u duhu odbrane zemlje od ratne opasnosti i fašizma.⁶⁰⁾

Da bi proširilo djelovanje svoga rada, Društvo »Pelagić« pokušava oživjeti rad drugih naprednih društava u gradu. Pokušava oživjeti rad *Pododbora* muslimanskog kulturno-prosvjetnog društva »Budućnost« u Gornjem Šeheru. Iz uprave Društva »Pelagić« zaduženo je nekoliko aktivista, među kojim se isticao Dedo Gazić, sindikalni funkcioner u Sindikatu kožarskih radnika. Ovi aktivisti su rad »Budućnosti« usmjerili na liniji rada »Pelagića«. Iz Društva »Budućnost« djelovalo se na susjedna sela Bukvalek, Brda itd., te je tako posredstvom drugih društava uspješno sprovedena određena politička akcija.⁶¹⁾

Polovinom 1936. godine na inicijativu *Mjesnog komiteta* u Banjaluci je formiran inicijativni odbor »Lige za mir i slobodu«, koji je razvio aktivnost na jačanju pokreta protiv unutrašnje i vanjske opasnosti od fašizma. »Liga za mir i slobodu« okupljala je sve demokratske snage u gradu. Vidno učešće u tim akcijama imali su i članovi Društva »Pelagić«.⁶²⁾

⁵⁹⁾ *Ženski pokret*, br. 11–12, decembar 1922. godine 351.

⁶⁰⁾ Dimitrije Bjelica, *Demonstracije učitelja u Banjaluci, Zbornik sjećanja 40 godina*, knjiga 3, str. 446.

⁶¹⁾ Dedo Gazić, Izjava data autoru 30. X 1972. Banjaluka.

⁶²⁾ Poziv Inicijativnog odbora Lige za mir i slobodu od 12. VIII 1936, Arhiv BK, RP, BL, 4–55/1936.

Društvo »Pelagić« povezivalo je svoj rad i sa srednjoškolskim klubovima i literarnim društvima »Mlada Jugoslavija« u gimnaziji i »Petar Kočić« u učiteljskoj školi.

Bilo je pokušaja povezivanja svih kulturno-prosvjetnih društava u Banjaluci. U aprilu 1936. godine organizovana je konferencija kojoj je bio cilj da raspravi mogućnost zajedničkog rada na kulturno-prosvjetnom planu. Bilo je predloga da se osnuje »Savez kulturnih društava« kako bi se povezala sva nacionalna i građanska društva sa naprednim radničkim društvima. Pokazalo se da je ta ideja neostvarljiva, jer je Odbor mjesnih društava postavio neprihvatljive zahtjeve.⁶³⁾ Svakako da je cilj komunista u radu Društva »Pelagić« bio povezivanje sa drugim društvima. To je bio politički cilj, jer se na taj način ostvarivao akcioni i idejni program povezivanja radničke, seljačke, intelektualne omladine i naprednih snaga u Banjaluci. Društvo »Pelagić« tražilo je i ostvarivalo saradnju sa svim društvima na političkom i kulturnom planu ostajući uvijek dosljedno idejama radničkog pokreta.

Uspjesi revolucionarnog radničkog pokreta u Banjaluci i sve izrazitiji uticaj KPJ na mase omogućili su Društvu »Pelagić« da pred sam drugi svjetski rat razvije u potpunosti takvu političku djelatnost da je i pored svih pokušaja režima da mu omete rad i hapšenjem najaktivnijih članova ostvarivalo postavljeni cilj.

Kada je iznenada umro, 20. oktobra 1939. godine, blagajnik Društva Mirko Višnjić, Društvo je organizovalo veličanstvenu sahranu. Plašeći se demonstracija, policija je pratila pogreb i na ulazu u groblje sprečavala prolaz građanima. Tako je nastala tuča. U gužvi policija je tukla i starije građane i žene, što je izazvalo revolt i mržnju građana.⁶⁴⁾

Krajem 1940. godine u koncentracioni logor internirani su predsjednik Društva Kasim Hadžić, sekretar Slobodan Kokanović i ostali aktivisti: Idriz Maslo, Ivica Tukerić, Drago Mažar, Irfan Karabegović i Ante Jurinčić, što nam govori da se režim najsureovijim metodama obračunavao sa aktivistima Društva »Pelagić«.

Značajnu akciju Društvo »Pelagić« organizovalo je 23. novembra 1940. godine kada je jedna grupa ljotičevaca i križara veće količine amonijaka prosula ispred Hrvatskog doma, u kojem je trebalo da se održi priredba za građane. Na taj način su htjeli odvratiti publiku. Ispred pozornice istovremeno bila je postavljena paklena mašina koja je na vrijeme bila otkrivena. Članovi Društva na vrijeme su saznali za ovaj pokušaj reakcionarnih snaga, pa su ranije formirali stražu i omogućili da se izvede planirani program. Prije početka programa, održana je uobičajena »uvodna riječ«, u kojoj je osuđena reakcionarna politička vlada. Prisutni su dali izraza svom ogorčenju čim se na pozornici pojavio hor »Pelagića« bez svog horovođe Draga Mažara, koji je bio interniran u koncentracioni logor u Ivanjici. Bez svog horovođe hor je izveo program koji se sastojao, kao i obično, od revolucionarnih pjesama.⁶⁵⁾

⁶³⁾ *Vrbaske novine*, Banjaluka, april 1936, str. 2.

⁶⁴⁾ Citirani istorijat »Pelagića«, str. 7.

⁶⁵⁾ Sefket Maglajlić, citirani referat, str. 11.

Kakav je bio program jedne »Radničko kulturne večeri« koji je priredilo Društvo »Pelagić« vidi se na plakatu koji nam je ostao sačuvan.⁶⁶⁾ Poslije najave programa, na plakatu je napisan poduži tekst koji predstavlja pravu političku propagandu: »Danas, kad bjesni imperijalistički rat, a kapitalisti se kockaju sa tekovinama kulture, kad se sav teret bijede i nedaće podvostručio na plećima radnog svijeta, kad je i posljednja rupa na kaišu ostala široka, jer je glad zamijenila nadu na bolje, kad glad i krv radnika, zanatlije ili radnog inteligenta nosi zlato špekulantima, krupnim liferantima i trgovcima, osjeća se potreba za znanjem više nego ikada.«⁶⁷⁾ Plakat se završava pozivom slobodarske javnosti da pruži moralnu podršku radničkoj klasi.

Takav politički program i revolucionarnu aktivnost zvanični režim nije htio tolerisati i početkom 1941. godine zabranjen je rad Radničkom kulturno-sportskom društvu »Pelagić«.

Za sve vrijeme postojanja i rada Društvo »Pelagić« je ostalo došljedno svojim revolucionarnim idejnim koncepcijama. Svojim intelektualnim, etičkim i drugim kvalitetima, članovi ovoga Društva, u datim historijskim uslovima, znatno su uticali na buđenje klasne svijesti širokih slojeva Bosanske krajine. U svoje redove Društvo je primalo sve ljude bez obzira na nacionalnu pripadnost. Članovi Društva učinili su mnogo u pravcu razvijanja uzajamnog povjerenja i jačanja bratstva i jedinstva. Sve je to dalo rezultate koji su se najviše ispoljili u toku čitave NOB-e, kada su članovi Društva »Pelagić« pokazali odanost idejama za koje su se borili i prije drugog svjetskog rata.

Posebnu ulogu članovi »Pelagića« imali su u prosvjetnom i kulturnom životu i radu u NOB-i. Svoje navike i stečene sposobnosti koje su članovi dobili radom u Društvu ponijeli su na borbene frontove i u svojim jedinicama bili nosioci i organizatori kulturno-umjetničkog života i rada.

Mnogi članovi »Pelagićeva« hora i muzičke sekcije bili su dirigenti u partizanskim kulturno-prosvjetnim ekipama, a uz njihovu pomoć stvarani su programi koji su u predahu borbe bodrili i veselili duh boraca i naroda. Svojim masovnim učešćem u NOB-i, članovi Društva »Pelagić« posvjedočili su svoju revolucionarnu djelatnost, svojim borbenim duhom iskazali su da je metod rada na kulturno-prosvjetnom planu bio ona snaga koja se u najtežim danima revolucije revolucionarno potvrdila.

⁶⁶⁾ Plakat Radničkog kulturno-sportskog društva »Pelagić« Arhiv BK, BL, fond plakati. Iz plakata se vidi revolucionarni sadržaj programa revolucionarne pjesme: »Radnički pozdrav«, »Ah ti Stjep širokaja«, »Slobodnjačka«, »Veseli kovači«, drama »Jegor Buličov« od Gorkog i nekoliko pjesama od kojih i »Pjesma banjalučkih radnika«.

⁶⁷⁾ Isto.

NIKOLA ŽIVKOVIĆ

Eksploatacija železa u Bosni od strane Nemaca u toku Drugog svetskog rata

Razbijanjem Dunavske dvojne monarhije i nemačkim porazom u prvom svetskom ratu, došlo je do vidljivih promena u orijentaciji nemačke spoljne politike i trgovine. Mirovnim ugovorima njen privredni potencijal i izvori sirovina bili su drastično umanjeni, a mogućnosti za brzi oporavak ograničeni. Ovakvo stanje nemačke privrede iskoristile su zapadnoevropske zemlje, uglavnom Engleska, prisvojivši bivše nemačke kolonije i tržišta. Bez sumnje, to je i bila namera pobedničkih sila da spreče ponovno oživljavanje nemačkog militarizma. I kad se nemačka privreda počela oporavljati, nastupila je velika ekonomska kriza u kojoj je i ona pretrpela ozbiljne udarce. Nemački izvoz i uvoz bio je više nego prepolovljen i sve do 1941. godine nije dostigao nivo iz dvadesetih godina. S druge strane, tridesetih godina slabe nemački privredni odnosi sa Sovjetskim Savezom, a angloamerički trgovinski ugovori iz 1938. i odluka Panamske konferencije i Konferencije u Limi iste godine, takođe znatno pogađaju nemačku trgovinu, pa za nju tržište jugoistočne Evrope i tržišta Afrike i Azije postaju tako reći životno pitanje u pogledu snabdevanja sirovinama i prehrambenim proizvodima.)

Jedna od prvih organizacija privredne inicijative, koja je krenula označenim pravcem, bilo je srednje evropsko privredno veće (Zajednica interesenata u obliku registrovanog udruženja).²⁾ Cilj tog udruženja bio je da

¹⁾ Dr Jovan Marjanović, *Ekonomska politika nacističkog okupatora Jugoslavije 1941—1945. godine*, poseban otisak iz JIČ broj 4/63 str. 73.

²⁾ Arhiv SUP SR Srbije, izjava Hermana Neubhera — data pred jugoslovenskim istražnim organima 2. avgusta 1947. godine, fasc. 2, str. 3—18.

jača privredne veze, između nemačke i zemalja jugoistočne Evrope, da vrši istraživanja u tim zemljama i proučava njihove privredne strukture i mogućnosti koje su one nudile u privrednoj razmeni sa Nemačkom, da propagira investicionu i trgovinsku politiku nemačkog kapitala u tim zemljama. Osnivači ovog Udruženja bili su, uglavnom, predstavnici i rukovodioci najvećih nemačkih industrijskih preduzeća, zainteresovanih za privrednu delatnost u jugoistočnoj Evropi kao sirovinskoj bazi, eksportnom tržištu ili, pak, kao investicionom području.³⁾ U Udruženje su se, osim ovih, učlanili izvesni javni i naučni radnici koji su bili zainteresovani za probleme Jugoistoka, te lica iz krugova okupljenih oko konzervativne nacionalne grupe koju su u Nemačkoj činili krupni industrijalci, finansijeri, veleposednici, zatim pripadnici stare diplomatije i aristokratije. Svi su oni imali svoje političko središte u tzv. Deutscher Heerenklub, kasnije nazvanom Deutscher Klub, čiji je član za života bio i Hindenburg (Hindenburg).⁴⁾ Delatnost ovog Društva bila je naročito razvijena u periodu od 1936—1938, kada ju je zamenila nemačka zvanična politika, koja je usvojila zamisli ovoga Društva. Od onog momenta kada je za jugoistok Evrope počela da se interesuje nemačka zvanična politika, situacija se sasvim izmenila. Određena nemačka ministarstva, a u prvom redu Ministarstvo privrede, u svojim planovima predvidela su dalje prodiranje nemačkog kapitala u privredu jugoistočne Evrope, a posebno u jugoslovensku privredu, bogatu rudnim blagom, neophodnim nemačkoj privredi. U stvari, u svemu tome treba tražiti vaskrsavanje stare austrougarske teorije — o podunavskom privrednom prostoru — i geopolitičkom pojmu Jugoistok, koji se u to vreme vrlo intenzivno pominjao u nacističkoj štampi, publicisti i nauci. U tom pravcu treba tražiti pravog pokretača tzv. Südstudien i pojačanog interesovanja nemačke nauke za balkanske zemlje, a zatim za osnivanje raznih instituta i društava za pokretanje posebnih listova i drugih sličnih institucija, bez obzira na to, kako smo i napred rekli, što je u tim organizacijama i institucijama sigurno bilo i predanih naučnih radnika i pojedinih iskrenih prijatelja raznih balkanskih i podunavskih naroda. U stvari, osnovna tendencija ove ekspanzije bila je da nemačku privredu treba razviti kao industrijsku radionicu Evrope u podunavskim i balkanskim zemljama i tako ih privezati za nemačku privredu kako bi ove zemlje proizvodile pretežno sirovine i agrarne proizvode kojima će se Nemčaka snabdevati — Nacistička teorija o tzv. Gros-wirtschaftsraum. Razume se da je ova koncepcija imala svoju političku stranu, čije su karakteristike u vezi sa rasističkom teorijom i ekspanzionističkom politikom i akcijom već dobro poznate.

Hitlerova Nemačka želela je da ekonomskim vezama sa zemljama jugoistoka Evrope stvori uslove za kasniji politički uticaj. Pošto nisu uspeli pokušaji za postizanje sporazuma između nacističke Nemačke i Italije, posle stvaranja bloka između Italije, Mađarske i Austrije (Rimski protokol 1934), Treći Rajh se orijentisao prema Jugoslaviji. Osnovne intencije njegove politike bile su u tome da oslabi francuski uticaj u Jugoslaviji, da izoluje Čehoslovačku, da razbije Malu antantu i Balkanski savez od 1934. godine (Jugoslavija, Grčka, Rumunija), da u budućem ratu obezbedi neutralnost Jugoslavije i da se dokopa njenog ekonomskog potencijala. U perspektivi Jugoslavija je

³⁾ Nikola Živković, *Kontribucija u Srbiji 1941—1944*, VIG, br. 1/70, str. 186.

⁴⁾ Dr Jovan Marjanović, N. n. str. 74

trebalo da pristupi ugovoru sa Mađarskom i Bugarskom, a da Nemačka od nje načini svog satelita.

Prvi značajan korak u realizaciji ove politike bilo je sklapanje trgovinskog ugovora između Nemačke i Jugoslavije 1934. godine. Po ovom ugovoru, Treći Rajh je kupovao poljoprivredne proizvode u Jugoslaviji, ali ih nije plaćao devizama, već putem kliringa, izvozom svoje industrijske robe u Jugoslaviju. Količinu, kao i uslove izvoza i uvoza, određivala je Nemačko-jugoslovenska mešovita komisija koja se sastajala dva puta godišnje. Prema pomenutim ugovorima i ostalim nemačkim tajnim planovima, Jugoslavija je imala da zauzme određeno mesto u snabdevanju Nemačke sirovinama i poljoprivrednim proizvodima. Jugoslavija je posebno bila privlačna za nemačku privredu svojim rudnim blagom (bakar, gvožđe, olovo, cink, mangan, boksit, antimon, magnezit, molibden i dr.), neobično značajnim za ratnu privredu Nemačke. Zbog ovakvog interesovanja uskoro se sklapaju razni ugovori tako da nemački kapital u jugoslovenskoj privredi zauzima značajno mesto. U tome mu je u prvom redu pomogao austrijski industrijski kapital, koji je bio tesno povezan sa nemačkim, a već je imao svoje filijale ili zastupništva u jugoslovenskim gradovima, koja su prerasla u jugoslovenska društva, ali sa ogromnim delom nemačkog kapitala. Kao primer navešćemo filijalu austrijskih Simensovih tvornica koja je kasnije kao jugoslovenski Simens d. d. postala zastupnik nemačkih Simensovih tvornica. Austrijsko učešće u opštem jugoslovenskom bankarskom društvu, nastalom iz filijala »Wiener Bankverein«, nakon anšlusa, postalo je nemačka majoritetna pozicija u jugoslovenskom bankarskom društvu.

Svim ovim ugovorima o zbližavanju Jugoslavije i Trećeg Rajha bio je cilj da se jugoslovenska privreda uključi u nemačku privredu, i to na nekorrektno izrabljivački način prema Jugoslaviji. Naime, reč je o rudnom bogatstvu Jugoslavije i agrarnim proizvodima koji su nemačkoj privredi u to vreme nedostajali. S druge strane kao industrijski nerazvijenoj zemlji, Jugoslaviji su bili potrebni industrijski proizvodi koje joj je Nemačka nudila u zamenu za agrarne proizvode pod uslovima u ono vreme povoljnijim za Jugoslaviju, kad se uzmu u obzir cene koje su vladale na svetskom tržištu, ali još povoljnijim za Nemačku, jer je ona na jugoslovensko tržište plasirala one proizvode koje na drugim tržištima nije mogla da proda. Nemačka je na jugoslovenskom području investirala veliki kapital s krajnjim ciljem da izvuče iz Jugoslavije što više sirovina. O tome govore i ugovori o investiranju nemačkog kapitala u jugoslovensku privredu koji su bili tako sačinjeni da su od njih imali koristi uglavnom Nemci.

Od sirovina sa ovog područja u velikoj meri je zavisilo uspešno izvršenje nemačkog četvorogodišnjeg privrednog plana, kojim je rukovodio Herman Gering (Herman Göring). Za svog pomoćnika u Jugoslaviji on je naime novao Franca Nojhausena (Franz Neuhausen), koji je odmah počeo, kao što je i ranije činio, da dovodi što veći broj istaknutih nemačkih stručnjaka u sve privredne oblasti koje su Nemačku interesovale. Tako u Jugoslaviju dolaze dr Gemund 1934, Fric Rajzer (Fritz Reiser) 1934, Valter Krig (dr Walter Krieg) 1936, Anro Milman (Anro Millmann), Jakubus Zengen (dr Jakubus Soeningen) 1938.⁵⁾

⁵⁾ Jovan Marjanović n. n. str. 77

U industriji rudarstva angažovao je najistaknutije nemačke stručnjake, profesore univerziteta, ljude koji su se kao naučnici i ranije bavili ovom problematikom. Tako su angažovani profesor Klar iz Beča, dr Hisslajtzer (Hissleitrer) iz Graca i dr Bešer (Baecher) i dr.⁶⁾ da kao geolozi ispituju mnogobrojna područja na kojima se nalazila ruda. Zatim su na sličnom poslu 1939. godine angažovani diplomirani inženjer Hans Stajger (Hans Steiger), i Robert Derigel (Robert Deurrigel),⁷⁾ koji su ranije kao istaknuti stručnjaci radili kod »Alatina«.

Sve ovo je učinilo da nemački kapital sa 13. zauzme prvo mesto i da pred početak drugog svetskog rata dostigne 1,541,7 miliona dinara ili 25,290 od ukupnog stranog kapitala ostvarenog u jugoslovensku privredu.⁸⁾

Posle kapitulacije Jugoslavije 1941. i stvaranja NDH, Nemačka je otvorila Poslanstvo u Zagrebu i dva konzulata u Sarajevu i Dubrovniku, kao i postavila opunomoćenika, ili kako se u nekim dokumentima nazivao, predstavnika nemačkih firmi za eksploataciju nalazišta boksitne rude. U okviru Poslanstva u Zagrebu postojalo je posebno trgovačko političko odeljenje, čiji je zadatak bio da sa odgovarajućim ministarstvima NDH sklapa ugovore oko isporuka robe, uglavnom putem kliringa. U sklopu odeljenja postojali su resori po privrednim granama. Šef tog odeljenja bio je sekretar poslanstva dr Ernest Kuhn (Kun) istočni Prus, pukovnik, koji se pre rata bavio privrednom problematikom. Njegov zamenik do 1942. bio je dr Šuster (Schuster), naučni saradnik, koji je ranije radio u Rumuniji, a od 1942. godine Krajner (Kreiner), takođe naučni radnik. Svi su ovi ljudi bili istaknuti privredni stručnjaci, a po godinama starosti niko od njih nije prelazio četrdesetu. U ovom odeljenju radila je i veća grupa stručnih radnika, ovde ćemo spomenuti samno neke: Vitela (Wittel), asistenta za trgovačka pitanja, Skala (Skala), asistenta Univerziteta u Berlinu, zatim saradnike Hofrihtera (Hofrichter), iz Berlina, Hirša (Hirsch) iz Thüringena, Keninga (Koenig), Lupija (Lupp), obojicu iz Austrije i druge.

Pored pomenutih institucija, u Zagrebu je postojala i ustanova opunomoćenika za radnu snagu, kojom je rukovodio istaknuti privredni stručnjak za ovu vrstu poslova Pohlmann. Pitanje radne snage koja je sa ovog područja regrutovana za Nemačku bilo je vrlo važno, jer je ugovor o radnoj snazi postojao još od pre rata. Do početka partizanskih akcija, priličan broj radnika sa ovog područja bio je otišao u Nemačku, ali kako se ustanak rasplamsavao mnogi mladi ljudi su odlazili u partizane i na taj način izbegavali odlazak na rad. Stoga je ovaj nemački opunomoćenik u takvim uslovima imao posebno težak i delikatan zadatak.⁹⁾

Na teritoriji koju je obuhvatala NDH, pored do tad postojećih stranih i domaćih preduzeća, pojavila su se i nova, nastala spajanjem sitnih domaćih preduzeća, kao i ona u koja je ulagan uglavnom strani kapital. Sva ova preduzeća su bila obuhvaćena u dva udruženja posredstvom kojih je išlo celokupno poslovanje i to u udruženje »Hrvatski rudnici topionice DD«, koje je obuhvatalo sva poznata nalazišta gvožđa i uglja i topionice (Ljubija, Vareš,

⁶⁾ Arhiv Saveznog sekretarijata za unutrašnje poslove Beograd, fascikla 36, str. 12—38

⁷⁾ Isto, fascikla 36 str. 42

⁸⁾ Isto, fascikla 2 str. 12.

⁹⁾ Arhiv Sekretarijata unutrašnjih poslova SR Hrvatske, dosije Ciegfrida Kasche-a str. 124.

Banovići, Breza, Zenica i dr.) i udruženje »Hrvatsko aluminijumsko DD«. Sedišta ovih udruženja bila su u Zagrebu, a poslovanje su organizovala posredstvom odgovarajućih preduzeća i filijala po pojedinim rudnicima i topionicama.¹⁰⁾

Posredstvom ovih preduzeća, organizovana je eksploatacija rudnika i topionica u najvećoj meri za potrebe nemačke privrede, što je bilo regulisano raznim ugovorima sklopljenim između predstavnika nemačke vlasti i odgovarajućih organa NDH već u maju 1941. godine.¹¹⁾

U vezi sa rudištima gvožđa i uglja interesantno je ovom prilikom izneti stavove nemačkih stručnjaka o organizaciji njihove eksploatacije, kao i protivstav nekih stručnjaka iz NDH. Naime, bez poziva odgovarajućih državnih organa iz NDH, ali uz njihovu saglasnost, grupa nemačkih stručnjaka na čelu sa Hansom Malzašerom (Hans Malzacher) iz poznate firme »Reichs-Werke Aktiengesellschaft Alpine Montan Betriebe — Hermann Göring« u Beču, u vremenu od 26. aprila do 21. maja 1941. godine obišla je sva postrojenja i rudnike koji su pripadali preduzeću »Hrvatski rudnici i topionice DD« i na osnovu dobijenog nalaza 9. juna dala sledeći predlog Ministarstvu rudarstva i šumarstva NDH:

S obzirom na to da su tačke predloga veoma opširne, ovde ćemo ih samo parafrazirati i to najvažnije od njih:

1. da vlada NDH sklopi ugovor sa gore pomenutom firmom o pružanju tehničke i stručne pomoći »Hrvatskim rudnicima i topionicama DD«, i o isporuci železne rude iz rudnika Ljubije odgovarajućim firmama.

2. Navedene nemačke firme, uz odgovarajuću naplatu, staviće na raspolaganje »Hrvatskim rudnicima i topionicama DD« svoje stručnjake za vreme od pet godina. Njihov zadatak je da sarađuju sa odgovarajućim stručnjacima »Hrvatskih rudnika i topionica« na izgradnji pogona i reorganizaciji rada u njima.

3. U vezi s izgradnjom pojedinih pogona, određene nemačke firme bi dale kredite čija bi se visina naknadno odredila, a otplata bi se vršila isporukom gvozdene rude iz Ljubije.

4. Posle isteka roka od pet godina, nemački stručnjaci bi se povukli, a u fabrikama i rudnicima bi ostali domaći stručnjaci.

5. Na ime naknade za učinjenu uslugu i date kredite, iz rudnika Ljubije za pet godina isporučilo bi se Nemačkoj godišnje 300—400.000 tona gvozdene rude, a posle isteka od pet godina trebalo je da se sklopi ugovor na 15 godina o prodaji rude iz rudnika Ljubije, i to 300—400.000 tona godišnje, kao i iz svih drugih nalazišta na teritoriji NDH, po ceni koja bi se određivala od slučaja do slučaja. Sve topionice gvozdene rude trebalo je obavezati posebnim ugovorom da veći deo svojih proizvoda (gvožđe, čelik) predaju u prvom redu preduzećima koja rade za potrebe nemačke ratne privrede.

6. U ovoj tački nemački stručnjaci se pozivaju na usmenu saglasnost Ministarstva šumarstva i rudarstva da se mogu pregledati ovi rudnici i da ona zamenjuje odluku vlade NDH u vezi napred datih predloga.

¹⁰⁾ Arhiv Hrvatske, Zagreb, fond Ministarstva šumarstva i rudarstva NDH, fasc. 18, br. 349—X—1951.

¹¹⁾ NDH, Ministarstvo vanjskih poslova — Međunarodni ugovori 1941, Zagreb 1941, str. 48.

7. U ovoj tački nemački stručnjaci zahtevaju da im se po određenoj ceni preda 200.000 tona gvozdene rude iz zaliha na stovarištu u rudniku Ljubija.¹²⁾

Ministarstvo šumarstva i rudarstva NDH, kome je bio upućen nemački zahtev pre nego što ga je poslalo najvišim organima vlasti, zatražilo je mišljenje nadležnih stručnih organa u NDH. Svi su, uglavnom, odgovorili da ne treba prihvatiti nemačke predloge. Kao karakteristične, ovde ćemo navesti mišljenja stručnjaka iz odeljenja za rudarstvo i kovinarstvo Ministarstva šumarstva i rudarstva NDH, kao i mišljenje stručnog odbora u pomenutom Ministarstvu.

Stručni ljudi iz odeljenja za rudarstvo i kovinarstvo su veoma oštro i vrlo ubedljivo obrazložili svoj stav. Oni, naime, smatraju da tehnički izveštaj nemačke grupe nije dao nikakve novine u pogledu stanja nalazišta i topionica gvozdene rude, da ne donosi ništa novo i nepoznato i da samo delimično odgovara stvarnom stanju. Posebno se ističe da su predlozi nemačkih stručnjaka za modernizaciju pojedinih rudnika i topionica ili njihovih pogona jednostrani, a da modernizacija valjaonice u Zenici namerno nije ni pomenuta. Mnoge od tih stvari su i ranije bile poznate, ali nije bilo novčanih sredstava da se izvrši rekonstrukcija, sem fabrike u Ilijašu koja takođe nije dovršena. No i ona nije bila ekonomična, jer ju je gradila jugoslovenska vojska, a tom prilikom nije vođeno računa o ekonomičnosti njene proizvodnje. Stručni ljudi ovog odeljenja smatraju da ne treba prihvatiti nemačke predloge, jer i oni mogu izraditi detaljnije predračune za modernizaciju ove industrije. Dalje se predlaže Ministarstvu da rekonstrukciju rudnika i topionica železa izvrši svojim domaćim snagama, jer se na tome radilo ranije, još pre dolaska nemačkih stručnjaka, a ukoliko ne bude dovoljno stručne radne snage, za takav poduhvat ne bi se morali uzeti nemački stručnjaci, nego stručnjaci iz neke druge zemlje. U slučaju da sredstava ne bude dovoljno, ne moraju se tražiti baš od Nemaca. Uprava preduzeća »Hrvatski rudnici i topionice« može se obratiti i nekim drugim biroima i preduzećima iz drugih prijateljskih zemalja.

U tački gde se govori o sklapanju ugovora o pomoći i isporuci rude, Nemačka ništa drugo ne želi nego da na taj način dođe do vrlo bogatih i jeftinih nalazišta rude. Ona bi time htela da isključi sve druge kupce koji daju povoljnije cene i da u roku od 20—25 godina iscrpe sve rezerve rude u tom nalazištu.

Pomoć u stručnim kadrovima, o čemu se govori u tački dva pomenutog pisma, kao i pomoć u kreditima, o čemu se govori u tački tri, treba odbiti. Iskustvo je pokazalo da čehoslovački stručnjaci koji su bili angažovani pre rata u Zenici i plaćeni tri puta više od domaćih stručnjaka a nisu dali gotovo ništa bolje rezultate od njih. Kredit treba odbiti, jer nije vreme kada se treba toliko zaduživati.

Najteži nemački predlog sadržan je u tački 5. Naime, ovom tačkom nemačka firma je tražila da se godišnje po predloženim cenama izveze 300.000 — 400.000 tona rude u roku 15 godina. To je isuviše velika količina i morali

¹²⁾ Arhiv Hrvatske, Zagreb, Fond Ministarstva šumarstva i rudarstva NDH, fascikla 34, dok 9163 iz 1941. godine.

bi se otkazati raniji ugovori »Jugočelika« iz 1939 — 1944. godine firmama Witkowitz, Assling i Rešice ili u samom rudniku podići proizvodnju na 650.000 — 700.000 tona rude, što je bilo neizvodljivo s obzirom na tehničke i materijalne uslove rudnika. Ukoliko bi se postigla veća proizvodnja, veliki je problem transporta, jer se raspoloživim transportnim sredstvima može prevesti samo 60% ugovorene količine iz 1939. godine. Otkazivanje ugovora ne bi došlo u obzir, jer ugovoreni partneri plaćaju 25—30% više od nemačkih ponuđenih cena.

Stručnjaci ovog odeljenja se takođe nisu složili ni sa predloženim načinom određivanja cena za rudu iz rudnika Ljubija. Nemačka preduzeća, odnosno njihovi predstavnici traže da se cene određuju od slučaja do slučaja i da se prilagode cenama drugih gvozdениh ruda koje se dovoze za njihove topionice u Lincu na Dunavu iz drugih izvora čija je tehnička oprema na višem nivou, pa prema tome i ruda jeftinija. Prema tehničkom predlogu, može se uzimati za osnovicu bilo koja jeftinija ruda, u prvom redu iz njihovih nalazišta u Erzbergu kod Leobena, iz rudnika u Švedskoj ili iz osvojenog Krivog Roga u Ukrajini.

Rudnik Ljubija za svoju rudu može dobiti od mnogih bližih hrvatskih, mađarskih, italijanskih i nemačkih topionica uvek za 20—30% veću cenu, nego od »Herman Göring verke u Lincu«, odnosno u Beču, što bi činilo pri godišnjoj prodaji od 400 hiljada tona rude uz ondašnje cene oko 16.000.000 kuna godišnje, a to bi bio godišnji poklon NDH nemačkoj firmi.

U svojim predlozima u pismu od 9. juna 1941. godine predstavnici nemačke firme namerno netačno prikazuju procenu rudne supstance iz godišnjeg bilansa za 1940. godinu u Ljubiji, Brezi i Zenici i procenjuju je sa 0,20—0,25 RM = 4—5 kuna za 1 tonu, umesto najmanje 3—4 puta toliko. To verovatno zato što su u slučaju kupovine hteli da smanje vrednost dobiti kako bi lakše kupili i sve ostale objekte »Hrvatskih rudnika i topionica«.

Ističe se mišljenje da do kraja rata, koji će, prema njihovim procenama trajati do 1944. godine, ne treba vezivati proizvodnju gvožđa bilo s kojim stranim partnerom. Bilo bi opasno da se Ljubija obaveže na isporuku od 15 godina, računajući od 1944. do 1960. godine, pogotovo ako se ima u vidu loše iskustvo sa već tekućim obavezama iz 1939. godine prema dvema velikim firmama (Rašice i Witkowitz). Ne treba se bojati da se iskopana ruda u Ljubiji ne može prodati posle rata. Ako se ne proda Nemcima, prodaće se Mađarima, Italijanima ili se, pak, može preraditi u topionicama u Capragu, Topuskom ili u Zenici.

Mada za napred navedene predloge nemačke firme dr ing. Malžašer, čiji je on sastavljač, kaže da ih treba smatrati kao podlogu za dalju diskusiju i saradnju do konačnog zaključenja ugovora, odbor je smatrao da ih u celosti treba odbiti, izuzev tačke sedam koja je praktično već ispunjena, jer je sa skladišta rudnika Ljubije nemačkoj firmi prodato 200 hiljada tona železne rude — siderita (slabija ruda) koja usled opterećenja železničkog saobraćaja nije na vreme bila transportovana. Za sve ostale tačke iz zahteva odbor smatra da je to velika i nepodnošljiva obaveza za preduzeće »Hrvatski rudnici i topionice«, pa i za čitavu privredu NDH, a s druge strane pojačaće apetite Italijana, jer će oni, verovatno, želeti da imaju paritet sa Nemcima. Čitav

predlog nije baziran na tome da se hrvatskom rudarstvu pomogne nego da Nemačima donese velike zarade, da se ukloni konkurencija i da se stekne moć nopol u NDH nad železom i čelikom.¹³⁾

Takođe je zapaženo i interesantno mišljenje Savetodavnog stručnog odbora u odeljenju za rudarstvo i kovinarstvo Ministarstva rudarstva i šumarstva NDH. Posle analize svake tačke pojedinačno iz nemačkog zahteva, pomenuti odbor na kraju svog obrazloženja kaže: »Podpisani stručni odbor predlaže Vam, gospodine pročelnice odjela, da izvolite staviti prijedlog gospodinu ministru šumarstva i rudarstva, da osim tačke 7 u cijelosti odbije traženja, odnosno prijedlog njemačke tvrtke »Reichswerke AG Alpina Montanberreibe Herman Göring« koji su mu bili stavljeni u pismu njezinog glavnog ravnatelja Dr Ing. Malzacha od 9. lipnja 1941. godine pošto bi ispunjenje tog zahtjeva izazvalo slične prohtjeve i kod Italijana.¹⁴⁾ Zbog ovakvog stava navedenih stručnih odbora, na zahtev predstavnika pomenute nemačke firme, 26. septembra 1941. godine u 10 sati održan je sastanak u Ministarstvu šumarstvu i rudarstvu NDH. Nemačku firmu na ovom sastanku predstavljali su dr ing. Hans Malzašer, ing. Asimus (Asimus), stručnjak za rudarstvo i Zigrosser (Zigrosser) zastupnik firme u Zagrebu. Od strane odeljenja za rudarstvo i kovinarstvo razgovoru su prisustvovali načelnik odeljenja ing. N. Belančić, rudarski savetnik, ing. D. Zahradnik i rudarski nadzornik ing. E. Ključenko. Dr Ing. Malzašer je poveo razgovor o predlozima njegove firme upućenim Ministarstvu šumarstva i rudarstva 9. juna 1941. godine koje je on nazvao ponudom za stručnu saradnju i pomoć njegove firme preduzeću »Hrvatski rudnici i topionice DD« i tražio od predstavnika Ministarstva da kažu da li je o tome već donesena kakva odluka. Predstavnici pomenutog ministarstva su odgovorili da se predmet još uvek proučava, ali su napomenuli i to da je nemački predlog o sklapanju ugovora na 15 godina po kome bi »Hrvatski rudnici i topionice DD« morali godišnje da isporučne 300—400.000 tona željezne rude iz rudnika Ljubija neprihvatljiv, jer bi to značilo bezobzirno iskorišćavanje tako vredne narodne imovine. Nemački predstavnici su na to izjavili da se o količini rude može razgovarati, ali se iz čitave njihove izjave vidi da im je stalo da dobiju gvozdenu rudu iz Ljubije potrebnu za njihovu topionicu u Lincu na Dunavu, u kojoj su, prema njihovim podacima, postavljene tri velike peći po 750 m³ i 3 po 3.000 m³, za čiji rad su potrebne ogromne količine rude. Da bi ubrzali razgovore i postigli saglasnost, predstavnici nemačke firme su izjavili da postoji nacrt plana nemačke Vrhovne komande iz Berlina po kome treba uzeti čelik iz železare u Zenici za izradu topovske municije u Vojno-tehničkom zavodu u Sarajevu za potrebe nemačke vojske i da utom cilju treba poslati nekoliko inženjera, stručnjaka iz Zenice u Nemačku u zavode koji se bave proizvodnjom topovske municije, odnosno čelika za izradu municije. Zatim je takođe zahtevano da se iz Zenice pošalje nekoliko inženjera u topionicu železa u Lincu i druge topionice radi obuke bez ozbira na to da li će doći do potpisivanja predviđenog ugovora.

¹³⁾ Arhiv Hrvatske, Zagreb, Fond ministarstva šumarstva i rudarstva NDH, odeljenje za rudarstvo i kovinarstvo, fascikla 17, broj 9163/3—H—1941.

¹⁴⁾ Arhiv Hrvatske, Zagreb, Mišljenje savjetodavnog stručnog odbora u odeljenju za rudarstvo Ministarstva šumarstva i rudarstva NDH, upućeno načelniku odeljenja o predlogu nemačke firme Reichswerke AG Alpina Montanbetriebe-Hermann Göring u Beču, fas 71, dok 39.

Na ovom sastanku nije postignuto nikakvo rešenje, pa je zato dr ing. Malžašer zatražio od Ministarstva šumarstva i rudarstva NDH da još jednom razmotri njegov zahtev od 9. juna 1941. godine kako bi početkom oktobra, kada on dođe u Zagreb, o tome ponovo razgovarali.¹⁵⁾ Početkom oktobra, tačno 2. oktobra 1941. godine, nije došao dr ing. Malžašer nego njegov zamenik ing. Asimus, poznati rudarski stručnjak. Ispred odeljenja za rudarstvo i kovinarstvo primio ga je načelnik odeljenja ing. N. Belančić. Ing. Asimus je tada tražio zvaničan odgovor na pismo njegove firme od 9. juna 1941. godine, pa kad nije dobio nikakav odgovor, on je dao nov predlog, u kome je tražio da se u rudniku Ljubija postavi nemački kontrolor čiji bi zadatak bio da kontroliše proizvodnju i to kome ona ide. Ing. Belančić mu je odgovorio da to ne može biti prihvaćeno, jer se rudnik Ljubija nalazi u sastavu preduzeća »Hrvatski rudnici i topionice« i da o tome oni odlučuju. Takav odgovor ing. Asimus nije komentarisao, nego je bez reči ustao i otišao.¹⁶⁾

Predstavnici nemačke firme obavestili su svoje nadležno ministarstvo da pregovori sa predstavnicima Ministarstva šumarstva i rudarstva NDH ne vode nikakvom sporazumu, pa je odgovarajuće ministarstvo Rajha uzelo da stvar reši sa organima vlasti NDH. Tu se više nije moglo pregovarati ni o čemu, već je jednostavno traženo od vlade NDH i poglavnika da se Nemačkoj isporuči tražena količina gvozdene rude iz Ljubije. U vezi sa tim između NDH i nemačkog Ministarstva privrede kasnije je sklopljen tajni ugovor u koji su unete izvesne klauzule po kojima Nemci nisu mnogo obavezivani, a dobili su ono što su hteli.

Sa Zenicom i njenim rudnicima i Vojnotehničkim zavodom u Vogošću kod Sarajeva nije bilo posebne polemike s obzirom na to da su ova dva preduzeća pre rata pripadala jugoslovenskoj vojsci. Izgradnju topionice u Zenici (Jugočelik DD) finansirala je jugoslovenska vojska, pa je na taj način čitavo preduzeće i ne samo zbog toga već i zbog značaja proizvoda — čelika, bilo vojno. Vojnotehnički zavod u Vogošću gradila je firma »Škodini zavodi u Plzenu« na osnovu ugovora sklopljenog 1940. između ove firme i Ministarstva vojske i mornarice bivše Jugoslavije. Shodno odredbama o kapitulaciji jugoslovenske vojske, svi pogoni »Jugočelika DD« Zenica, sa nalazištima ruda i Vojnotehnički zavod Vogošće pripali su Nemačkoj, koja je pobedila, odnosno razbila jugoslovensku vojsku.¹⁷⁾ No, s obzirom na velike potrebe Nemačke u gvožđu i proizvodima koji se od njega dobijaju, nemački predstavnici su tražili da im se pod istim uslovima kao što je slučaj sa Zenicom i Vogošćem, ustupe livnice Ilijaš i Fabrika vagona u Slavonskom Brodu. Pregovori oko toga vođeni su u avgustu 1941. godine u Sarajevu i Zagrebu između predstavnika nemačke vojske i Ministarstva šumarstva NDH, odeljenja za rudarstvo i kovinarstvo, odnosno uprave »Hrvatskih rudnika i topionica DD«. Nemački zahtevi su bili takvi da su predstavnici NDH morali da pristanu na pre-

¹⁵⁾ Arhiv Hrvatske, Zagreb, Zapisnik sa sastanka održanog 26. septembra 1941. između predstavnika Ministarstva šumarstva i rudarstva NDH i predstavnika nemačke firme »Reishswerke AG Alpina Montanbetriebe — Hermann Göring, fas. 17, dok 36,

¹⁶⁾ Arhiv Hrvatske, Zagreb, fond Ministarstva šumarstva i rudarstva NDH, zapisnik sa sastanka održanog 2. oktobra 1941. god. fasc. 17, dokumenat 125.

¹⁷⁾ ZB NOR II/2, strana 559, 561.

daju ova dva objekta nemačkoj vojsci.¹⁸⁾ Kasnije, na zahtev predstavnika nemačke vojske, pod istim uslovima predato im je i preduzeće »HOBAG« iz Zavidovića.¹⁹⁾

S obzirom na velike potrebe za gvozdenom rudom, predstavnici nemačke vlasti u NDH nastojali su da se odmah počne sa proizvodnjom i transportovanjem rude. Od strane vojnih vlasti NDH i predstavnika nemačke vojne sile preduzete su mere da se pruga od Prijedora do rudnika Ljubije osposobi i da se počne sa transportovanjem. No to je išlo dosta teško, naročito posle dizanja opšteg narodnog ustanka. Ipak, u toku 1941. godine uspeli su da transportuju 200.000 tona rude koja je iskopana pre aprilskog rata i koja je bila uskladištena nadaleko od rudnika, kao i 100.000 tona rude koja je iskopana u toku druge polovine 1941. godine.²⁰⁾ U toku 1942. godine pojavile su se, pored navedenih, i druge poteškoće: Nedostatak radne snage, jer je veći deo radnika i polu radnika — seljaka iz okoline pristupio narodnooslobodilačkom pokretu. Radna snaga koju su sa strane doveli Nemci i ustaše bila je nestručna i nedovoljna, a jedan deo stručnih radnika nemačke narodnosti otišao je na specijalizaciju u nemačke rudnike.²¹⁾ Uz to se pojavila i nestašica transportnih sredstava — vagona. Sve to i česte akcije Narodnooslobodilačke vojske prinudili su nemačku i ustašku posadu zajedno sa radništvom da u dva maha u toku 1942. godine napuste rudnik po nekoliko dana i povuku se u Prijedor.²²⁾ To se, naravno, odrazilo i na proizvodnju. No s obzirom na značaj rude, Nemci i ustaše su uspeli da se ponovo vrate nazad i da nastave sa proizvodnjom. Iskopano je 280.000 tona rude, a u nedostatku vagona Ministarstvo narodne privrede NDH naredilo je, oktobra 1942. godine, da se 400 vagona kojima se iz Nemačke dovezio krompir upotrebe za utovar rude. Zbog upozorenja da se sa transportom rude kasni, pomenuto Ministarstvo NDH naređuje da se dnevno utovari po 50 vagona i da se omogući što hitniji prolaz transporta od Ljubije do topionice u Lincu kraj Beča.²³⁾

Prema izveštaju Ministarstva NDH za prvu polovinu 1943, plan eksploatacije u ovom nalazištu gvozdene rude gotovo je u potpunosti ispunjen. Za prvih 6 meseci iskopano je i transportovano 215.850 tona, a za čitavu godinu 550.000 tona,²⁴⁾ dok se u nemačkim dokumentima za prvo polugodište pominje cifra od 224.000 tona iskopane i transportovane rude.²⁵⁾ Po planu ne-

¹⁸⁾ Arhiv Hrvatske, Zagreb, fond Ministarstva šumarstva i rudarstva NDH Zapisnik o ustupanju topionice Ilijaš i Fabrike vagona u Slavonskom Brodu nemačkoj vojsci, fasc. 19, tajni br. 258—R.

¹⁹⁾ Arhiv Hrvatske, Zagreb, Izveštaj preduzeća »Hrvatski rudnici i topionice DD«, Ministarstvu šumarstva i rudarstva NDH o proizvodnji gvožđa u preduzeću »HOBAG« iz Zavidovića od 26. marta 1942. godine, fasc. 17, bez broja.

²⁰⁾ Arhiv Hrvatske, Zagreb, Izveštaj preduzeća »Hrvatski rudnici i topionice DD«, Ministru šumarstva i rudarstva o transportu rude iz rudnika Ljubije, fasc. 39, dok. 10

²¹⁾ Arhiv Hrvatske, Zagreb, fond Ministarstva šumarstva i rudarstva NDH, izveštaj preduzeća »Hrvatski rudnici i topionice DD« od 3. novembra 1942. godine Ministarstvu narodnog gospodarstva, glavnom ravnateljstvu za rudarstvo o odlasku rudarskih radnika na specijalizaciju u nemačke rudokope Br. tajni 598—R—O, fascikla 17, dokumenat 164.

²²⁾ Arhiv Hrvatske, Zagreb, Izveštaj o napuštanju rudnika Ljubije od strane nemačke vojske i pripadnika nemačke narodne skupine od marta 1942. godine upravi preduzeća »Hrvatski rudnici i topionice DD«, Fas. 49 dokumenat 10.

²³⁾ Arhiv Hrvatske, Zagreb, fond Ministarstva šumarstva i rudarstva DD fasc. 32, dokument od 30. oktobra 1942. broj 1828.

²⁴⁾ Isto, Izveštaj Ministarstva šumarstva i rudarstva NDH od 20. okt. 1943. godine fascikla 32 dok 1894.

²⁵⁾ NAW T—71, R—6, dok. 398, 396.

mačkih privrednih predstavnika, u toku 1944. godine iz Ljubije je trebalo izvući 550.000 tona gvozdene rude. Radi što uspješnijeg ispunjenja ovog plana na sastanku, održanom u Sarajevu 16. februara 1944. godine, kome su prisustvovali predstavnici uprave preduzeća »Hrvatski rudnici i topionice DD«, odlučeno je da se u dane u kojima se nesmetano može raditi po čitav dan nastoji da se iskopa i utovari 500—800 tona rude. A da bi se ovo ispunilo odlučeno je da se u rudnik dovede veći broj radne snage i da se pojača obezbeđenje transporta od rudnika do Prijedora i dalje.²⁶⁾ Iz izveštaja koji datira iz sredine ove godine 1944 vidi se da realizacija plana u Ljubiji teče normalno, da se sve odvija po planu i da će plan iskopa biti sigurno izvršen, mada se ništa ne kaže o tome koliko je rude do tada isporučeno.²⁷⁾ Ruda je izvožena uglavnom za potrebe nemačkih firmi »Reichswerke Aktiengesellschaft Alpina Montanbertreibe Herman »Göring«. Ruda je transportovana u topionice u Lincu kraj Beča, kao i u neke mađarske topionice u kojima su liveni delovi municije za nemačku vojsku. Jedan deo rude odlazio je u Italiju. Obračun i plaćanje za izvezenu rudu vršeni su putem kliringa. Jedan manji deo gvozdene rude, iskopane u Ljubiji, ostajao je u zemlji i prerađivan u topionicama u Zenici, Varešu i Capragu.

Sva ostala preduzeća koja su se bavila proizvodnjom gvožđa morala su lavovski deo svoje proizvodnje da predaju livnicama i drugim preduzećima koja su radila za potrebe nemačke vojske, odnosno nemačke ratne industrije. Prema izveštaju Ministarstva šumarstva i rudarstva NDH od 13. aprila 1943. godine, iz Zenice i Vareša, Ilijaša i drugih, u vremenu od 1. januara 1941. do 9. marta 1943. godine, preduzećima koja su radila za potrebe nemačke vojske predate su sledeće količine:

Naziv preduzeća, komande	Granitni čelik kgr.	CRP i PSM čelik kgr.	Gvožđe kgr.	Lim kgr.	Zičani proizvodi kgr.	Vodovodne cevi kgr.
Fabrika vagona Slav. Brod	2,365.727	—	—	—	—	—
Državni zavod Sarajevo	4,555.196	171.327	—	—	—	—
Organizacija Todt	—	—	1,449.998	39.910	17.202	22.322
Komando Donau Sl. Brod	—	—	9.230	—	—	—
Bauleitung der Luftwaffe	—	—	90.000	8.000	21.207	—
Deutsche Reichsbahn Marburg	—	—	20.855	64.155	—	—
Deutsche Reichsbahn Sl. Brod	—	—	78.410	—	—	—

²⁶⁾ Arhiv Hrvatske, Zagreb, fond Ministarstva šumarstva i rudarstva NDH zapisnik sa sastanka održanog 16. februara 1944, fasc. 48, dok. 1943.

²⁷⁾ Arhiv Hrvatske Zagreb, fond Ministarstva šumarstva i rudarstva NDH, izveštaj od 17. avgusta 1944. godine, fasc. 49, dokumenat 1932.

Naziv predu- zeća, komande	Granitni čelik kgr.	CRP i PMS čelik kgr.	Gvožđe kgr.	Lim kgr.	Žičani proizvodi kgr.	Vodovodne cevi kgr.
Feldpost No						
11.389	—	—	227.360	—	—	—
36.213	—	—	99.990	—	—	—
42.262 A	—	—	—	1.135	—	—
15.959	—	—	—	—	16.000	—
39.545	—	—	13.052	—	5.250	—
12.568	—	—	580	—	—	—
33.082	—	—	—	—	250	—
22.433	—	—	47.660	3.660	—	—
42.262 A	—	—	825	1.066	1.384	—
40.963	—	—	—	17	1.118	—
40.963	—	—	1.342	—	—	—
40.963 E	—	—	—	—	2.000	—
40.560	—	—	—	—	1.000	—
40.066	—	—	18.000	28.740	—	—
45.073	—	—	—	—	29.303	—
46.313	—	—	82.810	—	29.000	—
42.716	—	—	—	—	75	—
43.033	—	—	—	—	110	—
43.033 B	—	—	1.490	—	—	—
43.520	—	—	28	300	—	—
41.668	—	—	60	—	—	—
Bauleitung der Luftw affe	—	—	63.750	900	30.021	—
Wehzmachts Keller Zemun	—	—	30.400	—	15.000	—
Wiener Neustädter Flugzeugwerke Zemun	—	—	—	—	3.522	—
Oberkommando des Heres Zagreb	—	—	3.290	1.080	—	—
Stab E. E. S. Meugeberger, Doboj	—	—	—	—	301	—
Standort Kommandatur, Doboj	—	—	120	850	—	—

Naziv preduzeća, komande	Granitni čelik kgr.	CRP i PSM čelik kgr.	Gvožđe kgr.	Lim kgr.	Zičani proizvodi kgr.	Vodovodne cevi kgr.
Zorka DD, Beograd	—	—	245.158	83.590	4.505	—
HOBAG Zavidovići	—	—	37.860	—	584.000	—
Hrvatska zadruga za drvene gradnje Zagreb	—	—	5.200	4.780	5.500	—
Domobranski tehnički zavod Sarajevo	3,087.006	—	—	—	—	—
Za nemačku oružanu silu direktno u Rajh	6,201.000	—	—	—	—	—
Za topionicu bakra u Boru	846.000	—	—	—	—	—
Vojnotehnički zavod Vogošće	11,229.353	—	—	—	—	—
Ukupno:	28,354.282	171.327	2,526.128	240.363	726.822	22.322²⁸⁾

Proizvodnja gvožđa od marta 1943. pa do kraja iste godine u napred navedenim rudnicima i topionicama tekla je redovnije nego u prethodnom periodu. Prema izveštaju, do kraja 1943. godine u ovom periodu je u Varešu i Capragu proizvedeno 36.465 tona raznog gvožđa, a u Zenici 35.101 tona sirovog čelika i 22.900 tona valjanog gvožđa.²⁸⁾ Ova količina proizvedenog gvožđa i čelika nije podmirivala potrebe NDH, jer su njene obaveze samo u odnosu na Nemačku u ovom periodu prema pomenutom sporazumu iznosile oko 30.000 tona i morale su biti izvršene od prvih kontingenata proizvedenog gvožđa.²⁹⁾ S obzirom na okolnosti koje su nastale u 1944. godini, obaveze ovih topionica u toku te godine prema Nemačkoj bile su još veće. Trebalo je da se proizvede 98.000 tona raznog gvožđa i čelika da bi se podmirile sve domaće potrebe i obaveze prema Nemačkoj koje su u toj godini iznosile 94.000 tona.³¹⁾ No, s obzirom na nastalu situaciju na frontu, a zatim i na situaciju u rudnicima, gde se ruda kopala, jačanje narodnooslobodilačkog pokreta i nedostatak radne snage, ne samo u rudokopima nego i u topionicama, nedostatak transportnih sredstava, takav plan se nije mogao ostvariti. Prema podacima koji se nalaze u izveštajima preduzeća »Hrvatski rudnici

²⁸⁾ Arhiv Hrvatske Zagreb, fond Ministarstva šumarstva i rudarstva NDH, Izveštaj topionica: Zenice, Vareša, Ilijaša, HOBAG — Zavidovići i dr. o liferaciji gvožđa, preduzećima koja su radila za nemačku vojsku, fasc. 29, dokumenat 94—186.

²⁹⁾ Arhiv Hrvatske, Zagreb, fond Ministarstva šumarstva i rudarstva NDH, Izveštaj od 20. decembra 1943. godine, tajni br. 1929/43.

³⁰⁾ Isto, Izveštaj Ministarstva šumarstva i rudarstva NDH od 13. oktobra 1943. godine, tajni br. R—4/43.

³¹⁾ Isto, Izveštaj Ministarstva šumarstva i rudarstva NDH o proizvodnji gvožđa i čelika u toku 1944. godine, fasc. 74, dokumenat 842.

O knjizi Svetozara Vukmanovića „Revolucija koja teče“

U izdanju »Komunista« izašla je 1971. godine iz štampe prva knjiga memoarskog karaktera Svetozara Vukmanovića »Revolucija koja teče«, u kojoj se govori, pored ostalog, i o razvitku ustanka i revoluciji u Bosni i Hercegovini. Pročitavši knjigu, osjetio sam potrebu da o njoj iznesem svoje mišljenje.

Pisanje sjećanja iz rata i revolucije smatram našom dužnošću i obavezom, da bi se i na taj način sačuvale uspomene na događaje, ljude i njihova djela. Ovo pisanje utoliko je potrebnije jer je poznato da u uslovima partizanskog rata mnogi događaji nisu bili pismeno zabilježeni; mnoge ocjene i odluke donošene su i saopštavane usmenim putem; partizanska arhiva bila je često izložena propadanju. Rekonstrukciji zbivanja, koja nisu zabilježena, mogu doprinijeti oni koji su donosili odluke ili oni kojima su one usmeno bile saopštavane. Danas su našim i stranim naučnicima, u širem opsegu, pristupačne neprijateljske arhive, što će doprinijeti potpunijem sagledavanju nekih činjenica, no, neprijateljski dokumenti, uz odsustvo naših, mogu dovesti i do pogrešnih i jednostranih zaključaka. Netačnih ili zlonamjernih interpretacija događaja iz naše NOB-e, koji se baziraju na neprijateljskim dokumentima, već ima u domaćoj i stranoj historiografiji. Zbog svega toga i mi sami, učesnici rata, treba da učinimo više da bi naša prošlost bila što potpunije prikazana. Nije riječ o tome da se mi namećemo kao istoričari, niti da budemo ocjenjivači vlastitih djela i postupaka, nego da doprinesemo da istina o događajima bude potpunija.

Razumije se da naši tekstovi i ne mogu biti naučne studije miti istorija. To su samo uspomene i razmišljanja o onome što se davno zbivalo. Naši tekstovi neće predstavljati ni istorijske dokumente, ali će, valjda, moći da

posluže kao istorijska građa. Zato se moramo truditi da naša predstava tadašnjih događaja bude što realnija i potpunija. Mi se ne možemo u svemu osloboditi subjektivnih pristupa i zato ne treba tražiti da svaka činjenica i detalj budu apsolutno tačni. No, subjektivna crta ne mora biti nešto posebno negativno, ona može biti i korisna jer govori o nama samima, a to, sigurno, čini takođe nekakav elemenat istorijske istine. U našim tekstovima biće različitih viđenja istih događaja, pa iz toga i različitih ocjena. Ali, mislim, da i ove različitosti moraju imati svoje granice. Ako su naše ocjene dijametralno suprotne, onda u tome slučaju neko grubo narušava istinu. Ako je neko bio na odgovornijem mjestu u toku rata i revolucije, onda se od njega traži i veća odgovornost u pisanju.

Kada događaje opisujemo po sjećanju, mi se moramo truditi da opišemo vrijeme i uslove pod kojima su se zbivali. Postupke ljudi moramo cijeniti prema našim tadašnjim saznanjima i mogućnostima. Ako je riječ o stavovima i odlukama koje su se poslije pokazale pogrešnim ili nerealnim, treba ukazati na uzroke koji su do takvih odluka dovodili. Ne smijemo stvari ostavljati nedorečene, niti davati povoda sumnji u motive i pobude ljudi. Posebno moramo biti pažljivi kada pišemo o drugovima koji su mrtvi, jer nas oni ne mogu demantovati, ispraviti ili dopuniti.

Kako će neko pisati svoje memoare, to je stvar njegovih sposobnosti, znanja i ličnih kvaliteta. Niko nema pravo da to pisanje podvrgava kontroli i cenzuri — osim, ukoliko su u pitanju neprijateljske namjere. Svako je lično odgovoran za ono što je napisao. Međutim, ako smo pripadnici istog pokreta, ako stojimo na istim idejnim pozicijama, ako nam je, prije svega, stalo do objektivne istine, onda bi bilo normalno, potrebno, pa i neophodno, da među nama i u pisanju bude više međusobnog kontakta i saradnje. Ovo utoliko prije, ako pišemo o zajedničkom radu, ili na bazi vlastitog sjećanja, a posebno, ako među nama ima spornih mišljenja o događajima u kojima pišemo. Međusobne konsultacije ne moraju ići na štetu slobode pisanja, ne moraju da povlače odstupanje od svojih stanovišta, ako smo ubijeđeni da su ona ispravna. Niko nema pravo da traži od nas da iz ličnih obzira ili nečije uvredljivosti ne kažemo punu istinu. Sve se ovo samo po sebi razumije. Riječ je samo o tome, da je korisno da međusobno porazgovaramo, da svoja sjećanja osvježimo i sudove provjerimo, da bi bili sigurniji u ono što ćemo na hartiju staviti.

Memoarska literatura bavi se ne izmišljenim, nego konkretnim ljudima i događajima, pa zato, neće biti suvišno da se ponešto i više puta provjeri. Možda će među nama, i poslije svih razgovora, ostati i dalje krupnije razlike, ali onda niko nema pravo da se ljuti što će se povodom toga izraziti i suprotna stanovišta ili kritika napisanog. Javno napisana riječ traži i javni odgovor. Pri tome mi ne smijemo sebi dozvoliti da se međusobno vrijeđamo i diskvalifikujemo jer to ne doliči ozbiljnim ljudima, a posebno komunistima.

Sve ovo do sada rekao sam radi toga da bi se vidjela pozicija sa koje polazim kada čitam ratne uspomene mojih ratnih drugova. S toga stanovišta gledam i na memoare Svetozara Vukmanovića. Nisam istoričar, ni književni kritičar i zato ne pretendujem da dajem neku cjelovitu ocjenu u smislu istorijske ili književne vrijednosti djela, ali, kao svjedok ili učesnik

nekih zbivanja koje Vukmanović opisuje, mislim da imam pravo i dužnost da kažem ono što mi se u knjizi ne sviđa. Govoriću o tome jasno i otvoreno, bez ikakvih zadnjih namjera i pobuda.

Drug Vukmanović je u Bosnu došao u julu 1941. godine kao delegat CK KPJ, sa zadatkom da pomogne*) partijskom rukovodstvu Bosne i Hercegovine u pripremi i dizanju ustanka. Poslije savjetovanja u Stolicama, on se nalazi na dužnosti komandanta Glavnog štaba partizanskih odreda Bosne i Hercegovine. Nalazio se, dakle, na takvom mjestu na kojem su se donosile najvažnije vojne i političke odluke u to vrijeme, na kojem su se sticali podaci i informacije o svim bitnim činjenicama. On kaže za sebe da ima veoma dobro pamćenje, a osim toga na raspolaganju mu je stajala sva istorijska građa i dokumentacija. Imajući sve ovo u vidu, moglo se očekivati da će on u svome djelu dati, prije svega, jedan širi i dublji prikaz tadašnje situacije, kritički i samokritički osvrt na ljude i događaje, da će, možda, pokušati da dâ i neke dopune o objašnjavanju zbivanja u tim prelomnim danima naše istorije. Imalo je i ima o čemu da se piše iz tih dana. Nabrojaću samo najvažnije: o pripremama Partije za ustanak, o otpočinjanju oružanih borbi i prvim borbenim iskustvima, o organizovanju i djelovanju partizanske vojske, djelovanju Partije u masama, političkom raspoloženju, sukobima i protivrječnostima u masama i sl. Istina, o svemu ovome govori se u ovoj knjizi, ali je to, po mom mišljenju, dato veoma šturo pa i površno. Ja u knjizi ne vidim ni pokušaja jedne dublje analize uslova pod kojima se ustanak odvijao i onih izrazitih specifičnosti koje su ga u Bosni i Hercegovini pratile. Pri ovome treba imati na umu da je knjiga pisana 30 godina poslije samih događaja, dakle, sa dovoljno istorijske distance, što nam olakšava da događaje potpunije i dublje shvatimo. Imam utisak da se ova knjiga više bavi raznim ličnim zgodama i nezgodama samog pisca nego onim što njen naslov navješćuje: »Revolucija koja teče«. Možda je ovakvo pisanje sa literarne strane bilo privlačnije, za pisca interesantnije, ali to ne umanjuje njegovu odgovornost ako je o toku revolucije, o bitnim istorijskim zbivanjima dao pogrešnu ili manjkavu sliku i prikaz.

Istina je, čovjek nema pravo da se ljuti na pisca zato što on ne piše onako kako se njemu, kao čitaocu, sviđa. Ali, kada se piše o političkim zbivanjima u 1941. godini u Bosni i Hercegovini, onda se ne smije zaboraviti da je baš Bosna i Hercegovina, u ovom vremenu, obilovala mnogim krupnim problemima i protivrječnostima, koje će se odraziti kako u pokretanju oružane borbe tako i u njenom razvitku. Ovdje se 1941. godine splelo klupko složenih i teških pitanja, sudbonosnih čak za budućnost ove zemlje i naroda: međunacionalni odnosi su se zaoštrili i do kraja komplikovali, sve konzervativne i reakcionarne snage, podstaknute i predvođene fašističkim elementima, stupile su u akciju, zatrovani šovinistički elementi iz redova sva tri naroda Bosne i Hercegovine oštrili su zube i mislili da je došlo njihovo vrijeme, vrijeme odmazde i obračuna na šovinističkoj osnovi. Nadvila se ozbiljna prijetnja međusobnog pokolja i bratoubilačkog rata. Javno se propagirala

*) Podvlačim da »pomogne« a ne da rukovodi ustankom.

ustaška politika istrebljenja Srba, kako bi se Bosna i Hercegovina učinila čisto hrvatskom. Srpski šovinisti su širili otvorenu mržnju prema Hrvatima i Muslimanima, optužujući ih da su oni krivi za kapitulaciju jugoslovenske države. Počeli su masovni progoni Srba, pokrštavanje, iseljavanje i pokolji. Četnici će, ubrzo poslije toga, povesti istu zločinačku politiku istrebljenja Hrvata i Muslimana. U masama je zavladao opšta nesigurnost i strah za budućnost. U Bosni i Hercegovini, kao pečurke poslije kiše, počele su da niču razne vojne formacije: domobrani, ustaše, razne milicije i četnici. Sve te formacije su manje ili više vezane za okupatora, one se među sobom glože i sukobljavaju, ali su jedinstvene u borbi protiv NOP-a. U masama su oživljavala stara opterećenja iz prošlosti. Nikle su nove iluzije i obmane. U čitavome tome užasu i košmaru nije bilo lako naći pravi izlaz iz krize — izlaz koji će masama biti razumljiv i prihvatljiv.

Bosna i Hercegovina je bila privredno nerazvijena seljačka zemlja. Vijekovima opterećena ropstvom, siromaštvom i neprosvijećenošću. Radnička klasa bila je mlada i malobrojna i najvećim dijelom poluseljačka. Partijska organizacija bila je takođe mlada i malobrojna, a našla se pred svojim najvećim istorijskim zadatkom da provodi u život ideje revolucije koje je nosila. Ona se borila sa velikim teškoćama da časno izvrši tu svoju istorijsku misiju. Partija je imala slabosti i grešaka, ali je njen osnovni kurs bio ispravan, revolucionaran, dosljedan i odlučan. Bilo je i neuspjeha i poraza, ali su to bili samo privremeni neuspjesi. Partija se već od prvih dana ustanka čvrsto ukorijenila u masama i tu je nisu mogli likvidirati ni privremeni teški vojnički porazi (kao oni u Hercegovini i istočnoj Bosni u 1942. godini). Pisac koji opisuje Bosnu i Hercegovinu toga vremena mora, pored ostalog, stalno imati na umu da je ustanak u Bosni i Hercegovini pored svih svojih privremenih oseka i kriza ostao kontinuiran i trajao neprekidno do pobjede. Objašnjenje toga osebujnog razvitka treba tražiti prije svega u revolucionarnim procesima koji su se odigravali u samim masama, a ne samo u našim pametnim ili glupim odlukama i postupcima. Mislim da prikaz i objašnjenje koje prezentira Vukmanović ne daje odgovora na ova pitanja.

No, izgleda, da nije riječ samo o načinu pisanja. Ima nešto drugo što čovjeka podstiče na razmišljanje kroz čitav tekst ove knjige. To je mjesto i uloga koju pisac daje samom sebi i njegovo gledanje na ljude s kojima je radio i saradivao. Drug Vukmanović sebe stavlja u centar svakog događaja. On na jednom mjestu, u knjizi ili povodom knjige, kaže da »nije štedio ni sebe ni druge«, tj. da je bio do kraja otvoren, kritičan i samokritičan. Međutim, tekst knjige drugo govori. Drug Vukmanović neprekidno citira sebe i dokazuje kako je on uvijek bio u pravu ako govori o svojim greškama, onda se to svodi na to da je griješio u tome što nije bio dovoljno »uporan« da svoja pravilna stanovišta nametne i drugima. Drugi su griješili u procjeni situacije, ispoljavali crte nedosljednosti i oportunitizma, nisu sagledali perspektivu i sl., a on je uvijek bio tu da stvari ispravi, uputi i sl. Čak, ako bi se Vukmanović i odlikovao izvanrednim i nedostižnim ličnim kvalitetom, nerazumljivo bi bilo da tako o sebi i drugima piše. Izgleda mi da crte subjektivizma i egocentričnosti opterećuju ne samo njegovo pisanje danas nego se one osjećaju i u njegovim izvještajima iz 1941. godine. Ne govorim ovo iz pakosti ili lične zavisti nego zato što mi to veoma smeta u ovoj knjizi. Ja

moram reći da smo svi mi, koji smo radili sa njim u to vrijeme, zapažali tu crtu, ali izgleda nismo imali pravu predstavu o svemu tome, jer su ratni događaji odvlačili našu pažnju od svih ličnih procjenjivanja i ocjenjivanja, a donekle smo to tumačili ratnim uslovima i potrebama. Sada kada se sve to na izvjestan način ponavlja i potencira u knjizi koju je napisao, čovjek na to mora da reaguje i da stvari nazove pravim imenom. Sve ove svoje tvrdnje o knjizi pokušaću da ilustrujem određenim primjerima.

Memoare Svetozara Vukmanovića pročitao sam odmah čim su izašli iz štampe. Svoj sud o njima već sam tada stvorio, ali nisam žurio da to odmah i napišem. Čekao sam da se moj utisak staloži i prvo reagovanje ohladi. Osim toga, sama atmosfera, stvorena pojavom knjige, nije mi se činila povoljnom za miran i odmjeran razgovor. Polemika preko štampe dobijala je elemente senzacionalizma, a malograđani su je zloupotrebljavali za vlastito izživljavanje. Ono što je za mene bilo bitno i osnovno, to je da se utvrdi istina, da se ispravi i koriguje ono što mi se čini netačnim.

Ovaj prikaz uputio sam Institutu za istoriju zato što vjerujem da će se knjigom druga Vukmanovića baviti prije svih historičari, pa neka čuju tim povodom i mišljenje jednog od učesnika događaja o kojima knjiga govori.

Možda nije potrebno da posebno ističem da se sa drugom Vukmanovićem poznajem još iz studentskih dana. S njim sam bio neposredno vezan u radu kroz čitavo vrijeme njegovog boravka u Bosni i Hercegovini u 1941. godini. Nismo imali nikakvih međusobnih sporova i sukoba kako u toku rata, tako ni poslije. Nisam u sebi ponio kao opterećenje bilo šta manjkavo iz zajedničkog rada sa njim i sa ostalim drugovima. Kao član Pokrajinskog komiteta i Glavnog štaba za BiH bio sam, manje-više, upoznat sa svim važnijim odlukama koje su se u to vrijeme donosile. Imam određeno mišljenje o našem tadašnjem radu, i želim da o stvarima govorim otvoreno. U svojim stavovima nikad se nisam rukovodio ličnim simpatijama ili antipatijama, pa se to odnosi i na knjigu, druga Vukmanovića. Ne želim da svoje mišljenje ikome naturam, da ličnost pisca ma čim povrijedim, niti potcjenjujem ono što je on kao ličnost u revoluciji doprinio.

Dio teksta o Bosni i Hercegovini drug Vukmanović počinje opisom svojih zgoda i nezgoda oko dobijanja legitimacije i svoga putovanja u Sarajevo, a zatim daje kratak prikaz sjednice PK KPJ za BiH od 13. jula 1941. godine. Prikaz ove sjednice je karakterističan i on nagovještava određeni odnos, »kritički ton« Vukmanovića prema svemu što se do tada, a i poslije, u Bosni i Hercegovini radilo i događalo. On sam kaže da rekonstrukciju te sjednice čini po sjećanju, jer tu nije vođen nikakav zapisnik ni zabilješka. Očividno se pri ovome služio i svojim prvim izvještajem drugu Titu. Ja o toj sjednici takođe mogu govoriti samo po sjećanju. No, bez ozbira na to, hoću odmah da istaknem da se na prikaz druga Vukmanovića može staviti niz prigovora.

Prvo, ne bih se složio sa njegovim prizakom tadašnje političke situacije kao i sa nekim ocjenama: »*Srpske seljačke mose su u većini bile pod uticajem zemljoradničke partije.*...») ... Neće biti teško mobilisati srpsko stanovništvo, ali biće teškoća da se spriječi međusobna borba... Nije dovoljno spriječiti bratoubilačku borbu... To je tek preduslov da se muslimansko i hrvatsko stanovništvo uključe u borbu. Naš cilj mora biti ovo drugo... Ako bi nam pošlo za rukom da bar u prvo vrijeme *neutrališemo hrvatsko i muslimansko stanovništvo* to bi bio naš veliki uspjeh. Onda bismo mogli računati da ćemo vremenom uspjeti da ga privučemo sasvim na našu stranu... Da bismo uspjeli u borbi, nužno je da idemo *na najširu mobilizaciju, u prvom redu srpskog stanovništva*. Treba prihvatiti svakog ko se izjašnjava za borbu protiv okupatora i ustaša, ali i onemogućiti one snage koje hoće da izazovu bratoubilački rat... Ako želimo da muslimansko i hrvatsko stanovništvo pređe na našu stranu u bližoj ili daljoj perspektivi, partizanski odredi moraju *izbjegavati napade na muslimanska i hrvatska sela*. Čak *ne bi trebalo da traže hranu ni odjeću iz tih sela*. *Sav teret borbe u prvo vrijeme treba da padne na leđa srpskih seljaka*. Muslimanskim i hrvatskim selima moramo garantovati potpunu bezbjednost. *Kada to obezbijedimo onda ćemo pozivati Muslimane i Hrvate u zajedničku borbu protiv okupatora i ustaša.*...« (Revolucija koja teče, knj. I, str. 192, 193 i 194).

Mislim da procjena Pokrajinskog komiteta nije mogla biti ovakva. Niko od nas, npr., nije mogao iznijeti takvu tvrdnju o Zemljoradničkoj partiji, kada se zna da je ona imala jačeg uticaja na srpsko stanovništvo samo u određenim reonima Bosne i Hercegovine. Tačno je da je postojala opasnost od bratoubilačkog klanja, ali ona se nije mogla izbjeći nikakvom »neutralizacijom« Muslimana i Hrvata. Ovo tim prije jer se neutralisati može samo protivnik, a ne narodi koji treba da uđu u zajedničku narodnooslobodilačku borbu i revoluciju. Takva orijentacija u početku ustanka bila bi ne samo sektaška nego i veoma opasna. Ona bi praktično značila da mi dižemo ne opštenarodni, nego nekakav srpski ustanak. Suvišno je i isticati da bi to pogodovalo onim snagama koje su bile protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Pa i onda kada su narodnooslobodilački partizanski odredi u Bosni i Hercegovini bili sastavljeni pretežno od srpskog stanovništva, mi s tim nismo bili zadovoljni, jer smo znali da uspjeh borbe protiv okupatora i izvođenje socijalističke revolucije zavisi od zajedničke borbe i žrtava svih naroda Bosne i Hercegovine.

Mislim da ne odgovara istini ni interpretacija druga Vukmanovića u vezi sa događajima u Hercegovini. On kaže kako je pitao prisutne članove Pokrajinskog komiteta:

— Kakva su iskustva u tom pogledu iz borbe koje se vode u Hercegovini?

— Nijesmo uspjeli da doznamo — odgovorio je Isa.

— Zna li bar da li se borbe dalje vode na tom terenu? — insistirao sam.

— Ne, ni to ne znamo — priznao je Isa.

¹⁾ Sva podvlačenja u tekstu, autorova

— To je neshvatljivo! — nijesam se mogao uzdržati. — Borbe se vode na velikom dijelu teritorije, a vi ne znate ni šta se dešava! To je dužno...« (str. 193, III pasus).

Kada mu je, navodno, Iso odgovorio da smo slali tri druga koja nisu uspjela da se probiju do ustanika, on odgovara:

— Ne mogu a da ne posumnjam u kvalitet tih komunista — opet sam oštro reagovao. — Kako nijesu uspjeli da se probiju... to je običan kukavičluk. Da su ozbiljno pokušali da se probiju, morali bi uspjeti... ili bi bili uhapšeni, pa možda i ubijeni...« (str. 193).

Šta smo sve na sastanku govorili mi, a šta je govorio Vukmanović, teško je danas utvrditi. Ovo tim prije jer nema pisanih dokumenata. Takođe nemam namjeru da šire govorim o tome šta smo mi tada sve preduzimali u vezi sa događajima u Hercegovini, ali je valjda jasno da nismo sjedili skrštenih ruku. Tačno je da je naš uvid u te događaje bio nedovoljan i nepotpun. Veze sa ustaničkim područjima teško su se uspostavljale, jer je područje ustanka bilo vojnički blokirano i odsječeno od Mostara. Međutim, Pokrajinski komitet je činio napore da stekne uvid i da se uključi u tok događaja. Izdao je proglas, slao svoje članove u Mostar i sl. Oblasni komitet u Mostaru je takođe preuzeo mjere da se nađe na čelu događaja. Na teren je upućen Miro Popara, član Oblasnog komiteta, koji je uspio da se probije i dođe među ustanike. Činjeni su pokušaji da i drugi drugovi pođu na teren. Na političkom planu raskrinkavana je ustaška propaganda da se radi o četničkom i velikosrpskom ustanku. Partija je tumačila ustanak kao logičan otpor naroda na ustaški teror, što je u suštini i bio. O svemu ovome drug Vukmanović nije pisao.

Kada daje ocjenu stanja i kvaliteta partijske organizacije u Bosni i Hercegovini, Vukmanović piše:

»Ti kratki i dosta šturi podaci poražavajuće su djelovali na mene. Za trenutak sam *posumnjao u ispravnost odluke* da se ide na oružani ustanak. U normalnim prilikama *to bi bilo pravo samoubistvo. Partija bi doživjela krah.* Ali stvar je u tome što sada prilike nijesu normalne. *Seljaci se sami dižu na oružani ustanak, brane živote i imovinu. Ukoliko komunisti, bez obzira na to što ih je malo, ne uđu u borbu i ne pokušaju da se stave na njeno čelo, to će učiniti druge snage...*« (Knj. I str. 194).

Ova negativna ocjena stanja još oštrije je izražena u knjizi »Delegat Vrhovnog štaba«, u kojoj na strani 12—13 stoji:

»Partijske organizacije na čitavom području nisu znale da prekoloće svoj rad saglasno novoj situaciji, niti su se snašle da sačuvaju svoje kadrove od hapšenja. U Sarajevu je palo u ruke policiji nekoliko rukovodjećih drugova, 2 iz PK, 1 iz MK i 2 iz PK i MK SKOJ-a. Osim njih palo je još oko 14 partijaca. U unutrašnjosti, pohapšena su u nekim mestima cela rukovodstva. Usled terora, veliki broj kompromitovanih drugova sklonio se u sela, često ne predavši veze. Zbog toga su prekinuti kontakti s pojedinim vrlo važnim organizacijama, kao što su Vareš, Breza, Kakanj, Visoko, Travnik i dr. Veze s tim organizacijama vrlo se teško i sporo uspostavljaju.« (Strana 12)

»Učestvovao sam u izradi i konkretnom postavljanju plana za sve četiri oblasti, svi su ljudi, *posle izvesnog natezanja*, otišli sa propusnicama. Nadam se da će *kroz nekoliko dana planuti partizanska borba na čitavom području Bosne i Hercegovine.*« (str. 13)

Ove ocjene, odnosno izvještaj*) druga Vukmanovića, mogle bi se analizirati sa više strana. Slika partijske organizacije data je u previše tamnoj boji, a same činjenice to ne dokazuju. Ako je tada bilo uhapšeno 15—20 članova Partije u prilikama koje su zaista bile vanredne, to ne može biti razlog za ovakvu ocjenu. Uhapšen je bio jedan (Vaso Miskin,) a ne dva člana Pokrajinskog komiteta. Ozbiljniji prekid je bio jedino sa partijskom organizacijom u Travniku. Veze sa oblasnim komitetima su dobro funkcionisale i svi rukovodeći kadrovi u oblastima bili su na slobodi, u ilegalnosti. O nikakvom »velikom broju drugova koji se sklonio u sela« nije moglo biti ni govora. To je mogao biti samo neki pojedinačan slučaj. Dalje, ne znam gdje su se to seljaci sami digli na oružje, osim slučaja u Hercegovini i sporadičnih pojava u Krajini. Doslovno prihvatajući ove ocjene, čovjek ne bi mogao da zaključi drugo, nego da se narod sam digao na oružje, a komunisti se tome poslije priključili ili naturili. A čija je to teza, dobro je poznato.

No, da se ne sporimo oko toga da li je stanje bilo ovakvo ili onakvo, jer činiti to po sjećanju poslije trideset i više godina, bilo bi zaista deplasi-rano. Ako je Vukmanović u prvom susretu s nama i stekao takav utisak, zar nije osjećao potrebu da ga naknadno koriguje. Danas je već notorna stvar da je masovni ustanak pod rukovodstvom Komunističke partije u Bosni i Hercegovini izbio samo 15. dana poslije sjednice Pokrajinskog komiteta od 13. jula. Očevidno je da to ne bi bilo moguće da je stanje Partije bilo onakvo kako ga prikazuje Vukmanović.

Vukmanović za nas kaže da smo otišli na teren »posle izvesnog natezanja« a ne kaže o čemu se radi. Da li je po srijedi bio strah, oportuni-zam, ili nešto slično? Zaključak može da izvodi kako ko hoće. Ja ne znam na koga je on pri tome mislio, možda na sve nas. Međutim, on ne pominje elementarnu stvar da je, zbog provale naše ilegalne štamparije, problem bio u pravljenju legitimacija i da su neki drugovi, inače veoma kompromito-vani, krenuli na teren sa krajnje slabim legitimacijama. Oslanjali smo se samo na nebudnost i nesposobnost ustaške policije.

Ovim što sam rekao, nisam želio da kažem da je stanje u organi-zaciji bilo idealno, da nije imalo šta kritikovati u radu partijskog ruko-vodstva i organizacija u cjelini. Imalo je toga, svakako. Ali ako je to htjelo da se čini, onda se to moralo činiti konkretno, uzimajući u obzir postojeće uslove. Inače, ovakvim pisanjem zaista se čini velika nepravda prema onim požrtvovanim kadrovima koji su svoje živote nesebično dali već u prvim danima borbe, izvršavajući svoje zadatke kao članovi Partije. Možda će neko postaviti pitanje, pa zašto mi nismo reagovali tada, kada je ovaj izvještaj pisan? Odgovor je veoma jednostavan. Za taj izvještaj niko od nas, tadašnjih članova PK nije znao, jer ga je Vukmanović pisao sam, nikoga ne konsultujući i ne upoznavajući.

*) Vjerujem da se radi o njegovom prvom izvještaju drugu Titu, iako se to izričito nigdje ne kaže.

Poslije prikaza sjednice Pokrajinskog komiteta, Vukmanović prelazi na »slučaj« Zenice. Pošto je o tome slučaju bilo dosta riječi u polemici koju su sa Vukmanovićem vodili drugi drugovi, nastojaću da ovdje budem kraći. U glavi knjige u kojoj se tretira ovaj slučaj, on na nepunih 7 stranica govori o Zenici — o pripremama diverzije i njenom neuspjehu — a na 7 stranica o svome upadu u policijsku zasedu, što je očevidno nesrazmjera u odnosu na značaj oba događaja. Neću ovdje da ulazim u njegova opšta razmišljanja o revoluciji, radničkoj klasi itd. koja on iznosi u vezi sa Zenicom, jer svako ima pravo da razmišlja o čemu hoće, iako bi se i o tome imalo što-šta reći. Kada govori o samoj Zenici, karakteristična su dva detalja: njemu nije dovoljno ono što je od PK saznao o stanju u ovoj organizaciji, nego je:

»... zatražio od Ise Jovanovića da me poveže sa nekim iz Zenice koji dobro poznaje stanje u željezari, rudniku, elektrani. Jovanović me je povezo sa metalskim radnikom Stevom Vranićem...« (str. 197). i drugo, on ne pominje rad Ise Jovanovića u pripremi diverzije, te ispada da je on sam davao zadatke Voji Ljujiću i sl.

Šta se tada desilo u Zenici, dovoljno je poznato i tu bi se teško moglo reći nešto novo. Ipak ću u najkraćoj formi iznijeti svoje mišljenje o tome.

Poznato je da smo mi u početku ustanka imali dvije forme oružane borbe: stvaranje oružanih grupa, gerilskih odreda na terenu, i diverzije u gradovima, u fabrikama, na saobraćajnicama i sl. Diverzijama je trebalo nanositi ekonomsku štetu okupatoru, rušiti instalacije kojima se on služio, uništavati živu silu neprijatelja. Željezara u Zenici bila je tada naše najveće industrijsko preduzeće u Bosni i Hercegovini. Bila je u rukama njemačkog finansijskog kapitala i radila isključivo za njemačku vojsku. Diverzija u takvom preduzeću bila bi za nas od velikog moralno-političkog značaja a istovremeno ozbiljan udarac okupatoru. Zenička partijska organizacija bila je jedna od jačih naših organizacija u Bosni i Hercegovini. Sasvim je razumljivo da se odmah došlo na ideju da se u Zenici izvrši diverzija i da se na tom insistiralo.

Partijsko rukovodstvo u Zenici je u početku prihvatilo zadatak, ali se sa njegovim izvršenjem otežalo. Tamo je upućen Vojo Ljujić da im pomogne, a i sam sekretar Pokrajinskog komiteta Iso Jovanović angažovao se u tome. Pošto su drugovi iz partijskog rukovodstva stalno otežali sa akcijom i na koncu iznijeli svoje »argumente« protiv diverzije, bili su pozvani u Sarajevo i tu im je izrečena najoštrija kritika. Oni su poslije toga pokušali da izvrše zadatak, ali ih je spriječio neprijatelj, koji je imao provokatora u partijskoj organizaciji. Slučaj je htio da je baš taj čovjek trebalo da igra glavnu ulogu u izvođenju diverzije. Usljed toga, ne samo da nije uspjela diverzija nego se desilo i nešto mnogo teže. Čitava organizacija bila je provaljena i pohapšena, a provokator je došao kao »veza« u Sarajevo da »podnese izvještaj« o diverziji i tom prilikom, zajedno sa ustašama, uhapsio Isu Jovanovića. U Isinom stanu pala je u ruke policije Lepa Perović, a Vukmanović se jedva spasio policijske zasede. Jedan broj drugova zeničke partijske organizacije je strijeljan, a ostali otjerani u logor. Provala i razbijanje organizacije bili su uzrok da se nije mogao na vrijeme formirati ni

zenički partizanski odred. Dakle, neuspjeh koji smo pretrpjeli sa Zenicom nije bio mali. Ali, treba reći i to da su neki od članova ove partijske organizacije zbog svoga junačkog držanja proglašeni za heroje.

U vrijeme kada se ovo događalo nisam se nalazio u Sarajevu nego u Tuzli. Međutim, ubrzo poslije toga sam došao u Sarajevo i sve sam saznao. Nije čudno da je naše ogorčenje bilo veliko i ljutnja na zeničko partijsko rukovodstvo, čijem smo kolebanju pripisivali neuspjeh akcije i sve ove posljedice koje su u vezi s tim nastupile. Mi tada nismo znali sve detalje, a neke stvari, teško će se i naknadno saznati. Međutim, kada se danas analizira taj slučaj, mislim da se može lako doći do prave istine. Nema sumnje da najveću krivicu snosi tadašnje rukovodstvo u Zenici i to ne samo zbog kolebanja i otezanja u izvršenju zadatka nego i zbog nebudnosti, što je dozvolilo da mu se ubaci provokator. Prosto je neshvatljivo kako je provokator mogao da dobije i javku za Sarajevo. Posljedica te nebudnosti bila je u tome da je policija mogla u jednom potezu da likvidira čitavu organizaciju. Koji su stvarni razlozi bili za ovakvo držanje partijskog rukovodstva, prema zadatku koji su dobili, teško je danas sigurno utvrditi, ali je vjerovatno da je tih uzroka bilo više: bila je to, prije svega, težina zadatka; strah od toga hoće li se moći izvršiti i strah od posljedica koje bi iz toga mogle nastati; postojao je rizik da prilikom diverzije ne dođe do nevinih ljudskih žrtava, što bi se sasvim sigurno negativno odrazilo. No svi ovi razlozi skupa nisu bili dovoljni da se od akcije odustane, jer slični problemi su se postavljali u svim diverzijama.

Kako je došlo do ubacivanja provokatora u organizaciju, mi danas ne znamo. Neki od drugova koji su to mogli da nam objasne, strijeljani su odmah poslije hapšenja. Ler, provokator, bio je radnik željezare, ali je bio folksdojčer. Ne zna se kakvo je bilo njegovo ranije držanje, kao ni to kada je stupio u saradnju sa policijom. Moglo je to biti u vrijeme kada je dobio zadatak, da se možda tada uplašio i stupio u vezu sa policijom ili je već ranije od nje bio angažovan. Vjerovatno je jedan od razloga njegovog uvlačenja u akciju bio u tome što je folksdojčer i usljed toga manje sumnjiv; bilo mu je olakšano kretanje i pristup postrojenjima. Dakle, motivi su mogli biti razumljivi, ali je očevidno greška što je takav čovjek angažovan i što mu se povjerio tako krupan zadatak. No, treba reći i to da to nije bio jedini slučaj ubacivanja provokatora u organizaciju. Sličnih slučajeva, sa manjim ili većim posljedicama, bilo je i u nekim drugim mjestima.

Ali, pored svih ovih slabosti zeničkog partijskog rukovodstva, koje su očevidne, ne smije se zaboraviti da je ono pokušalo da izvrši dati zadatak i da je većina njih dala svoje živote na tome plemenitom revolucionarnom djelu.

Šta se može zamjeriti Vukmanoviću u tretiranju zeničkog slučaja? To je, prije svega, njegovo objašnjenje uzroka koji su doveli do neuspjeha. Umjesto da uzrok vidi jednostavno u onome što se već znalo, tj. u kolebljivosti rukovodstva i činjenici da se u organizaciji našao provokator, on stvar »produbljuje«
sljedećim razmišljanjima:

»Koliko god sam razmišljao o tome, uvijek sam dolazio do istog zaključka: ne može se poreći da je bilo oportunitizma u držanju čitavog rukovodstva, ali mora se priznati da su i objektivni uslovi rađali taj oportu-

nizam. U Zenici su bili nepovoljniji uslovi za razvoj cružane borbe nego u mnogim drugim krajevima Bosne i Hercegovine: stanovništvo je većinom bilo muslimansko i, kao ni hrvatsko stanovništvo, nije bilo spremno da uđe u borbu. Radnici su regrutovani pretežno sa sela. Sve je to uticalo da ustanak u Zenici zakasni.» (str. 213)

Mislim da ne treba mnogo dokazivati da su ovakvi zaključci neprihvatljivi i potpuno pogrešni. No, još bi se i moglo razumjeti ako bi on to iznosio samo kao svoje tadašnje sumnje i dileme. Međutim, iz teksta se vidi da on o tome nije izmijenio mišljenje. Na taj način ide na ruku onim ljudima koji žele da partizanski pokret u Bosni i Hercegovini prikažu u krivom svjetlu.

Mislim da drug Vukmanović grubo zastranjuje kada govori o učešću pojedinih naroda Bosne i Hercegovine u ustanku. Istorijsku činjenicu da je srpsko seljaštvo u Bosni i Hercegovini u početku ustanka činilo glavninu naših odreda ne treba kriti, ali nije dovoljno ni da se to samo konstatuje. Ako odmah ne kažemo i uzroke tome, ostavljamo prostor nacionalistima da je tumače na svoj način. A njeno objašnjenje nije teško naći. Ono se nalazi u nejednakom položaju naroda Bosne i Hercegovine, u daljoj i bližoj prošlosti, a posebno različitom položaju u kome su se oni našli u 1941. godini. Međutim, prva iskustva NOB-e mijenjala su tu situaciju i ustanak dobija sve širu podršku i neposredno je sve veće učešće Muslimana i Hrvata. Osim toga, ono što se može reći za seljačku masu, u datom momentu, ne može se šematski prenositi i na radničku klasu u cjelini, a pogotovo ne na komuniste. Da je raspoloženje seljačkog stanovništva imalo izvjesnog odraza i na radnike, nesumnjivo je, ali se moraju znati i druge činjenice. Npr., poznato je da je i u staroj Jugoslaviji buržoazija srpska i hrvatska stalno pokušavala da pocijepa radničku klasu u Bosni i Hercegovini na nacionalnoj osnovi, da bi je tako lakše eksploatisala. U tom cilju one su stvarale i materijalno pomagale nacionalne sindikate (HRSS i JUGORAS), vršile nacionalnu propagandu među radnicima i sl. No svi ti pokušaji imali su male rezultate, o čemu najbolje govori štrajkaški pokret i druge borbene akcije radnika. Logika klasne borbe bila je najbolji učitelj protiv nacionalizma.

Kada bi se danas pravila, i kada bi bila moguća, statistika o nacionalnom sastavu radnika koji su 1941. godine izašli u partizane iz gradova, ne znam šta bi pokazala. Ne vjerujem da bi pokazivala prednosti ma koje nacionalnosti. Čini mi se da bi taj broj odgovarao nacionalnom sastavu stanovništva u gradovima. Na poziv Partije iz gradova su 1941. izlazili uglavnom komunisti i klasno najsvjesniji radnici, a takvi se nisu regrutovali po nacionalnom ključu. O nekakvom različitom držanju komunista prema ustanku prema njihovoj nacionalnoj pripadnosti, ne može biti ni govora. Zapravo, problem je više bio u tome što smo komuniste Muslimane i Hrvate upućivali u čisto srpske seoske sredine.

Dalje, poznato je da su se diverzije organizovale po najstrožijim pravilima konspiracije. U njima su učestvovali, po pravilu, samo članovi Partije, a često ni članovi iste organizacije nisu znali za pojedine akcije svojih drugova. Uspjeh diverzija zavasio je, prije svega, od precizne razrade svakog detalja u akciji, od sposobnosti, hrabrosti i snalažljivosti onih koji

su u akciji učestvovali. A razlike među članovima Partije u izvršavanju zadataka, koji su bili skopčani sa velikim opasnostima, mogle su se praviti po njegovim ličnim kvalitetima i sposobnostima, a ne po nacionalnoj pripadnosti. Zato i u neuspjehu zeničke diverzije nema nikakvog udjela sastav radničke klase, nego drugi uzroci o kojima sam nešto rekao. Među zeničkim proleterima, kao i u čitavoj radničkoj klasi bilo je onih najsvjesnijih koji su odmah polazili na poziv Partije i onih koji su se kasnije odlučili. A revolucionarna svijest nije nikome prirodno urođena nego je ona rezultat klasne borbe. Daleko sam od pomisli da nekome, a posebno starim komunistima i revolucionarima držim lekciju iz nacionalnog pitanja. No, polemishem o onome što je napisano, a što je, po mome mišljenju, neprihvatljivo.

Dalje, drugu Vukmanoviću se može prigovoriti da se u zeničkom slučaju ponašao dosta nervozno, što i sam priznaje. Sigurno je da nervoza nikad nije bila dobar saveznik da se komplikovan i odgovoran zadatak dobro obavi. Ima i nelogičnosti u njegovim postupcima: on raspušta organizaciju, govori rukovodiocima da će biti strijeljani, a onda im postavlja zadatak da akciju izvrše. U najmanju ruku, nervozno i brzopleto je bilo njegovo obavješavanje druga Tita. Stav druga Tita da treba strijeljati sabotere revolucije on upotrebljava kao upozorenje i prijetnju čitavom članstvu Partije. Sve to ne govori o dobrom i smirenom partijskom radu. Svemu ovome treba dodati da Iso negira da je organizacija u Zenici i bila raspuštena, a on, kao sekretar PK-a, valjda bi to morao znati, jer se to, navodno, desilo na sastanku kome je bio prisutan. Iz svega ovoga izlazi da je drug Vukmanović morao više da se unese u analizu zeničkog slučaja, kada ga već tako ističe i da pri tome i sam samokritički procijeni vlastite postupke u toj situaciji.

No, ja se ne bih mogao složiti ni sa nekim kritičarima Vukmanovića u vezi sa zeničkim slučajem. U vatri diskusije neki drugovi su tvrdili da tu nikakvog kolebanja nije bilo. Neizvršenje zadatka obrazlažu njegovom nerealnošću, veličinom i sl. Neki su rekli da Vukmanović nije poznavao prilike i zato je takve nerealne zadatke dao, pa je, čak, time zeničku organizaciju gurnuo u katastrofu. Sve te postavke su, po mom uvjerenju, neprihvatljive. Da je kolebanja bilo, o tome nema sumnje i o tome znaju svi živi učesnici tadašnjih događaja (Vukmanović, Iso Jovanović, Vojo Ljujić, to znam i ja). Na pojavu kolebanja je, sigurno, uticala i veličina zadatka, ali to nije bio razlog da se ne učini ništa. Niko nije tražio sve ili ništa. Konačno, pogadjanja oko takvih akcija nije ni moglo biti. Partija je tada bila u mobilnom stanju. Svaki njen član tretirao se kao vojnik na frontu i on je bio obavezan da izvrši direktivu, ma šta lično o njoj mislio i ma koliki rizik pri tome bio. Razgovarati se moglo samo o tome kako će se zadatak najbolje izvršiti i kakva je pomoć pri tome potrebna. Uostalom, da provokatora nije bilo, diverzija bi bila izvršena. Zadatak zeničkoj organizaciji u vezi sa diverzijom nije davao sam Vukmanović nego je u tome učestvovao i Iso, koji je najbolje tu organizaciju poznavao. Mi ne smijemo ni u ovom slučaju brkati uzroke i posljedice. Greška nije bila u davanju zadatka, već u njegovom sporom sprovođenju. Pogrešno bi bilo i uvredljivo za drugove, koji su pali kao žrtve u pokušaju diverzije, ako bi stvari danas prikazivali drugačijim nego što su bile. Oni nisu učinili ništa nečasno i nedostojno, što bi trebalo kriti ili braniti. Postupali su kao ljudi i pošteni revolucionari. Ako su u određenom

momentu ispoljili slabost, oni su je na najubjedljiviji način ispravili. Svoje živote su založili da bi revolucionarni zadatak izvršili. Mi i buduće generacije možemo biti samo ponosni što je radnička klasa Zenice, zajedno sa čitavim narodom, zauzela dostojno mjesto u revolucionarnoj borbi, a imena *Ibrahima Perviza, Mirka Davidovića, Franje Hena* i drugih zaslužila su da ostanu u trajnoj i nezaboravnoj uspomeni.

U V glavi svoga dijela Vukmanović govori o razvitku ustanka u prvim mjesecima u raznim dijelovima Bosne i Hercegovine. Ne znam na osnovu kakvog materijala je pisana ova glava, jer mi se čini da ovdje nije u pitanju nikakvo »lično viđenje revolucije« nego je riječ o konkretnim zbivanjima i istorijskim činjenicama. Ovdje su za mene karakteristična dva momenta: prvo, ulogu koju Vukmanović sebi daje, jer se sve svodi na to šta je on rekao, on odlučio, »njega zbunilo« i sl., kao da on sam o svemu cijeni i odlučuje, za sve sam odgovara i drugo, to su neka njegova razmišljanja o našoj strategiji i taktici u to vrijeme.

Kada govori o razvoju borbi u Bos. krajini, on, između ostalog, navodi kako je u Sarajevo došao Đuro Pucar »da traži odgovor na problem koji je u međuvremenu iskrsao«. Naime, račilo se o tome da smo pošli na teren sa direktivom da stvaramo male pokretne odrede, a srpsko stanovništvo u Bosanskoj krajini masovno se dizalo u ustanak. Razumljivo je da je Pucar o ovome tražio razgovor sa Vukmanovićem. Međutim, interesantno je kako on taj razgovor tretira:

»Problem je bio nov za mene. Nijesam o njemu do tada razmišljao mada je iskustvo iz Hercegovine, gdje se sav narod digao na oružje, dovoljno rječito govorilo o njegovom postojanju! Vremena za razmišljanje nema, već treba donositi odluku... Tito je daleko i ne možemo tražiti savjet od njega. Moram sam odlučiti. Jer takva su moja ovlašćenja koja sam dobio na sastanku Politbiroa od 4. jula.« (str. 215)

To što je on poslije »Pucaru rekao« tj. da treba ići na masovan ustanak, stvarati krupne jedinice i sl. sasvim je normalno i blisko pameti. Ali on o tome govori tako kao da je samo dao direktivu kako da se postupi, a ne da je to zajednički zaključak. Pucar je u to vrijeme član PK-a i zadužen da rukovodi ustankom u Bos. krajini i nije se valjda njegova uloga svodila samo na to da sasluša Vukmanovićeve direktive i da po njima postupa.

Kritikujući stanje u Bos. krajini, Vukmanović daje ovakav zaključak:

»Pucar je otišao u Krajinu sa novim direktivama i uskoro su počele borbe«, međutim, »iz prvih izvještaja... nijesmo mogli shvatiti šta se stvarno dešava u Krajini. Imali smo utisak da ništa nije sprovedeno od onoga o čemu smo se dogovorili... Naime, izvještaji su se u osnovi bazirali na pričanju putnika koji su dolazili iz okoline Drvara i Prijedora. Mi nijesmo mogli biti time zadovoljni pa smo pismom intervenisali...« (str. 215)

Od Pucara je, navodno, došao odgovor da se slaže sa zamjerkama i da je preduzeo odgovarajuće mjere da se stanje popravi. Ja ne znam kakvo je tada bilo stanje u Bos. krajini i zato ne mogu diskutovati o ovoj ocjeni, ali znam da svi skupa nismo bili zadovoljni sa onim što je urađeno. Bilo je

slabosti i nesnalaženja. Posebno je bio težak problem veza. Ali je logično i to da se u jednom takvom poduhvatu, kao što je masovni ustanak, nije ni moglo sve precizno predvidjeti, niti sprovesti ono o čemu se dogovori. Dogadaji su nekada prećicali našu organizaciju. Ako to nismo znali tada, znamo to makar danas, pa je apsurdno ako neko sve to svodi na to — da je on odlučio i dao direktivu, a drugi je nisu razumjeli, sproveli i sl. Život je nametnuo svoja rješenja koja su bila jača od svih direktiva i naših želja. Konačno, takva ovlašćenja Vukmanović nije ni imao, da on suvereno odlučuje a drugi da to sprovede.

Veoma pojednostavljeni su Vukmanovićevi zaključci o tadašnjoj situaciji, u kojima on kaže:

»Partijski odredi nijesu bili raspoređeni duž komunikacija koje vode od Banja Luke prema unutrašnjosti. Stoga nijesu mogli da spriječe transport vojnih jedinica, hrane i ostalih potreba za garnizone po gradovima. Da je bilo postupljeno onako kako smo se dogovorili, okupatori i ustaše bi morali napustiti gradove i čitave teritorije, ne bi mogli vršiti represalije nad mirnim stanovništvom. Na žalost, borbe su dobile frontalni karakter: vodile su se za odbranu pojedinih gradova ili sela. To je dalo mogućnost okupatorskim ili ustaškim snagama da se koncentrišu tamo gdje im je najpovoljnije i da nanose poraze partizanskim snagama«. (Knj. I, str. 216).

I dalje nastavlja:

»Bilo mi je jasno da do promjene raspoloženja kod seljaka dolazi uslijed neuspjeha naših akcija. Tu neće mnogo pomoći orijentacija da se pojača rad na selu; korjenite promjene u držanju seljaka mogu se postići samo ako obezbijedimo stalne uspjehe u akcijama. A to je moguće jedino na komunikacijama, gdje su naši odredi u stanju da iznenade neprijatelja i da na taj način steknu preimućstvo. Neprijatelju onda preostaje ili da napušta teritoriju i gradove prema kojima vode komunikacije ili da se utvrđuje na svakom kilometru...« (Knj. I, str. 217).

Ovo je toliko uopšteno da nam ništa ne govori o konkretnoj situaciji, a uz to je sasvim nerealno u odnosu na tadašnje uslove i mogućnosti naših odreda. To je bio početak ustanka i naši odredi su se tek organizovali i sticali prva iskustva partizanskog ratovanja. Oni su raspolagali sa krajnje nedovoljnom količinom oružja i municije, a Vukmanović govori tako da su to bile jedinice regularne vojske koje mogu, po naređenju nekog komandanta da se razmještaju i postavljaju. To je, u stvari, bio naoružan narod, poštene seljaci čvrsto vezani za svoja sela, gdje su se nalazile njihove porodice, imovina i ostalo. Mi ćemo tek za godinu-dvije imati mobilne brigade i divizije sa kojima će se moći komandovati u smislu vojne nauke, a u ovom vremenu to još nije bilo moguće.

Sasvim je apolitičan i neprihvatljiv, po mom mišljenju, sljedeći pasus:

»Mnogo više me je zabrinula vijest da su okupatori išli na ukidanje ustaške vlasti u Prijedoru i da je čitavu vlast u gradu preuzela regularna vojska NDH. Ukoliko okupator počne stvarati stanje u kojem će se prema Srbima »primjenjivati neki pravedniji zakon«, to može da pokoleba veliki dio seljačkih masa i da ugrozi razvoj oružane borbe!« (Knj. I, str. 217).

Ovakvo razmišljanje je, prije svega, naivno da će nekakva »regularna« vojska u Hrvatskoj voditi drugu politiku nego što je vode ustaše, jer je ta vojska pripadala ustaškoj državi, a drugo, kako se mi možemo radovati progonu Srba, da bi ih to držalo u ustanku? Ovakve omaške u pisanju ne bi se smjele dešavati ni manje politički kvalifikovanim ljudima.

Vukmanović konačno izvlači ovakav zaključak: »...oružani ustanak je, očigledno, uzeo široke razmjere, obuhvaćene su bezmalo sve srpske mase, vojni uspjesi su vanredno veliki, ali, politički gledano, postignuto je veoma malo! Još nijesmo uspjeli da ljudstvo prihvati liniju narodnooslobodilačke borbe. Taj cilj je ostvaren samo na uskom pojasu koji se proteže od Drvara preko Podgrmeča pa do Kozare.« (str. 218)

Drugovi iz Krajine pozvaniji su od mene da govore o ovim ocjenama, ali mi se čini da su one u svakom slučaju pretjerane i nerealne. To je najbolje pokazao dalji razvoj borbe u ovom području, koji se baš odlikovao istrajnošću i dosljednošću. Istina, proces političke svijesti nije se razvijao ovim tempom kako smo to željeli, ali to se ne može objasniti »iskrivljavanjem« linije nego raznim objektivnim i subjektivnim činiocima koji su to uvjetovali.

Borbe u sarajevskoj oblasti odvijale su se, prema Vukmanoviću, po planu i postizani su značajni rezultati. Međutim takav pozitivan utisak je samo na prvi pogled. Inače, ni ovdje on nije zadovoljan. Kaže, kada je izišao na teren, i vidio »našu« vojsku, »samozadovoljstvo mu je splasnulo«. Prvi simptom nezadovoljavajućeg stanja on vidi u tome što je hladno primljen njegov govor pred partizanskom jedinicom u Rogatici. Nije bilo ni odobravanja dok je govorio o uspjesima partizana širom Jugoslavije, a tek kada je pomenuo četnike Vlade Zečevića neko je dobio: »jedva jednom da pomeneš i četnike«. On iz toga izvlači zaključak: »...susreo sam se sa vojskom koja nije naša mada stoji pod našom komandom.« (str. 219)

Poslije ovoga, on priča o svom razgovoru sa komandirima, na čijim kapama, umjesto petokrakih zvijezda, on vidi kokarde. Kad im to prigovara, oni reaguju da im se kokarde mogu samo mrtvima skinuti. Dalje, konstatuje da u četama nema komesara, jer nema komunista. Vukmanović o tome susretu zaključuje:

»...Impresionirala me je njihova odlučnost. Ali na kapama nema petokrakih zvijezda! Umjesto njih, kokarde bivše kraljevske vojske. Imao sam osjećaj kao da su preda mnom tuđi ljudi.« (str. 220).

O kakvoj je »odlučnosti« ovdje riječ, nije jasno. Na njegovu ponudu da idu četnicima, oni ipak, izjavljuju da ostaju pod Čičinom komandom.

Da je ovom prilikom rečeno da je to bio susret sa jednom izuzetnom jedinicom — kao što je u stvari i bila — a da to nije bila karakteristika Romanijskog odreda, ne bi mu se moglo naročito prigovoriti. Ali njegov zaključak je nedvosmislen:

»...kako postići da ljudi koji su pošli u borbu za nešto novo dođu do saznanja za šta se treba boriti. Bili su nam potrebni takvi komunisti koji će znati da se približe tim ljudima, da kao Čiča i njegovi drugovi iz štaba kroz borbu steknu njihovo povjerenje! Ali, gdje naći takve kadrove? Oni koji dolaze iz Sarajeva suviše su mladi i neiskusni, naučeni na udoban život. Ljudi ih ne primaju. Razbijajući glavu tim pitanjima, uvijek sam dolazio na isto: kadrovi se moraju naći među ljudima koji trenutno nose kokarde!« (str. 221)

Sjećam se dobro ovog slučaja. Tek sam bio stigao iz Hercegovine i nalazio se u sjedištu PK-a u blizini Podromanije. Vukmanović je stigao iz Rogatice i ispričao nam taj slučaj. Stvar je bila interesantna kao nešto neobično i čudno. Tu se nalazio i Pavle Goranin. On nam je rekao da je riječ o nekim četama u blizini Rogatice, četama koje se odlikuju svojim boračkim kvalitetima i čvrsto stoje u sastavu odreda, ali, eto, još ne mogu da se otresu nekih svojih iluzija u pogledu kralja i sl. Poslije, u vrijeme četničkih pučeva, te su se čete dobro držale. Slučaj mi je ostao u sjećanju baš zato što je bio izuzetan. Međutim, iz teksta memoara izlazi da je to bila osnovna karakteristika naše vojske na Romaniji, što nije tačno. Zato nije ni čudo što su borci i drugi ljudi na Romaniji, Glasincu i šire tako oštro reagovali na ovakve tvrdnje i priče.

Šire je poznato da je Romanija u to vrijeme u istočnoj Bosni bila jedna od najznačajnijih uporišnih tačaka ustanka ne samo po broju i borbenosti partizanskih jedinica nego i po raspoloženju stanovništva i po našem opštem uticaju. To se potvrđivalo ne samo tada, u vrijeme poleta ustanka, nego i docnije. Sjećam se kako sam lično bio ushićen i ponesen onim što sam zatekao na Romaniji poslije dolaska iz Hercegovine. Oslobođena teritorija, brojne jedinice, organizacija pozadine i sl. Možda sam tada bio i pretjerani optimista, ali je vjerovatnije da je razlog mom oduševljenju bio u tome što sam došao iz kraja u kome ustanak ni izdaleka nije postigao takav uspjeh. Zaista, ne mogu da razumijem da čovjek koji izlazi prvi put na slobodno parče zemlje, prvi put sreće partizansku vojsku, može da vidi samo crnu stranu, a ne onaj ogromni polet i oduševljenje masa. Ne razumijem kako može čovjek, koji se nalazio na tako odgovornom mjestu samo u to nekoliko negativnih crtica dati »svoje viđenje« ustanka u tome tada centralnom ustaničkom području u istočnoj Bosni?

Osim toga, drug Vukmanović je propustio da kaže najvažniju činjenicu da je tada situacija u Rogatici, gdje se on susreo sa boricima, bila izuzetno teška. Tu su se nalazile i četničke i naše jedinice. Sukob sa četnicima već se nazirao, pa je čitava atmosfera bila veoma napregnuta. Jedan dio i naših boraca još nije shvatao svu dubinu i razloge našeg sukoba sa četnicima. On to nije ni mogao jer se sa četnicima još sarađivalo. Do boraca su dopirale četničke priče kako tobože komunisti potcjenjuju četnike, da žele da razbiju jedinstvo ustanika, da komunisti imaju posebne ciljeve i sl. Ta situacija je politički neizdignute ljude zbunjivala i plašilo ih je svako razdvajanje borbenih redova. Politički djelovati u takvim uslovima nije bilo lako i jednostavno. Najmanje se to moglo postizati samim govorima, nego neprekidnim, svakodnevnim radom.

Nije nepoznato da smo mi tada oskudijevali sa kadrovima, jer je ustanak i formiranje vojnih jedinica išao brže nego što se stavarala par-

tijska organizacija. Mi nismo imali kadrova ni da bismo imali komesare u svim četama. To stanje bilo je poznato i partijskom rukovodstvu. Pa utoliko su još manje razumljive i uvredljive ocjene koje Vukmanović daje komunistima koji su izašli iz Sarajeva. Zar to nije nasjedanje onome što su pročetnički ili zao-
stali elementi u četama govorili o »kaputašima«, misleći pri tome na kadro-
ve koji su izašli iz gradova? Zar se o radnicima, đacima i studentima, koji su jedino kao politički svjesni i patriote došli u ove planinske vrleti, da se bore sa puškom u ruci, može govoriti sa takvim potcjenjivanjem da su: mladi, neiskusni, navikli na lagodan život. Zar se to onda ne bi moglo reći i za sve nas, uključujući tu i pisca knjige. Zar i mi nismo bili mladi i neiskusni, pa smo se ipak nalazili na rukovodećim mjestima? Ili po čemu je život tih drugova bio lagodniji nego i nas ostalih. Zar to nisu bila djeca iz porodica u kojima se često teško vezao kraj s krajem? Može se čovjeku ponekad da omakne i rđava niječ, ali u takvim stvarima ne smije biti omi-
canja. Ili možda treba ovdje podsjećati da su baš ti drugovi bili politički najsvjesniji dio našeg pokreta i oslonac u najtežim situacijama.

Kao izraz idejne slabosti narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini drug Vukmanović ističe da se ovdje rijetko vide petokrake zvijezde i ne čuju revolucionarne pjesme. Tako on prilikom boravka u oslobođenom Užicu zapaža:

»... Gradom prolaze naše oružane snage, jedinice Užičkog partizanskog odreda, svi nose petokrake zvijezde i svuda se ore revolucionarne pjesme koje smo mi pjevali na Univerzitetu! Ispunjava me radost, ali to svečano raspoloženje podgriza saznanje da u Bosni nije tako. Istina, imamo brojne partizanske odrede koji postižu velike uspjehe, ali u Bosni se rijetko može vidjeti petokraka zvijezda i čuti revolucionarna pjesma.« (str. 241)

A prilikom dolaska I proleterske brigade na Romaniju, on kod boraca primjećuje ove promjene:

»... Bile su vidne promjene: na kapama boraca pojavile su se petokrake zvijezde, a kraj puta su ležale bačene kokarde! To su bili spoljni znaci onoga što se dešavalo u glavama seljaka koji nikako nijesu umjeli da oci-
jene na čijoj će strani da »pretegne« — na četničkoj ili partizanskoj. Zato su za svaki slučaj imali pri sebi i petokrake zvijezde i kokarde.« (Knj. I, str. 262).

Kvalifikacije su jasne. Ako su kokarde »ležale pored puta«, znači da ih je bio ogroman broj. Ako bi to bilo tako, da borci u džepu nose i petokrake i kokarde da bi ih mijenjali prema situaciji, onda bi zaista bila porazna slika, jer se ne bi znalo čija je to vojska. To bi značilo da su naši odredi bili isto toliko četnički koliko i partizanski. Istina, bilo je i slučaje-
jeva, ali to nisu bile partizanske čete, u sastavu odreda, nego pojedine naoru-
žane grupe koje nisu pripadale ni partizanima ni četnicima. No, da se opet ne sporimo oko stvari koje se danas ne mogu dokazati nego da argumente potražimo na drugoj strani. Ako je situacija bila takva kakvom je on prikazuje, čime se onda mogu objasniti uspjesi koje je narodnooslobodilački pokret u 1941. godini u istočnoj Bosni postizao. Čime objasniti dolazak Vr-

hovnog štaba na ovaj teren, poslije krize u Srbiji. Valjda se Vrhovni štab rukovodio time da ide tamo gdje su najpovoljniji uslovi za dalje razvijanje narodnooslobodilačke borbe. Možda će Vukmanović reći da ga svi mi pogrešno shvatamo i zlonamjerno tumačimo? No, kada se poveže sve ono što je on napisao o borcima, o kokardama, petokrakama i revolucionarnim pjesmama, o tome, da se čovjek tu nema na koga osloniti itd., zar iz svega ovoga ne izlazi jedna sasvim određena ocjena političkog stanja. Da je ta ocjena sasvim pogrešna, o tome najbolje govore činjenice da su naši odredi uspješno prebrodili januarsku ofanzivu, snažno razvili borbe u proljeće 1942. godine, razbili četnike i stvorili nove jedinice dobrovoljačke vojske. Ja ne potcjenjujem ulogu koje su u svemu ovome imale i proleterske brigade, ali ne treba potcjenjivati ni ulogu domaćih odreda. Uostalom i proleterske brigade nalazile su se tamo gdje se očekivalo da će postići najveće rezultate.

Na koncu, sva ta priča o petokrakim zvijezdama i kokardama samo je gola konstrukcija. Kako se može praviti upoređenje između Užica, grada u kome se nalazio centar ustanka, gdje je bila koncentracija kadrova i vojske, sa selima u Romaniji? I gdje su to seljaci nosili petokrake zvijezde, kada je to bila oznaka boraca i političkih aktivista. A ako se ovdje nisu čule pjesme »koje smo pjevali na Univerzitetu«, pjevale su se pjesme narodne, revolucionarne, koje je stvarao sam narod. Zar nije poznato da su tada nikle poznate pjesme partizanske o Titu i Romaniji, o Čiči, partizanskoj vojsci i sl.

Tačno je da su 1941. godine u istočnoj Bosni postojale i četničke jedinice. Bilo je četničkih četa i u nekim selima koja pripadaju Romaniji, u širem smislu. Kako je do njihovog stvaranja došlo poznato je, ali je činjenica da je naš uticaj u 1941. godini bio predominantan. Uticaj partizana u masama bio je toliko snažan da se to odražavalo i na četničke jedinice. To je i bio osnovni razlog što su četnički štabovi i njihovi oficiri išli na sporazumijevanje i saradnju sa partizanima. Naš ugled je brzo narastao i u muslimanskim selima, koja se još nisu odlučivala da prihvate oružanu borbu, ali su pružala materijalnu pomoć i osjećala partizansku vojsku kao svoje zaštitnike utoliko više što su četnici već u samom početku zauzeli neprijateljski stav prema Muslimanima. Druga je stvar koliko smo mi znali i koliko smo bili u stanju da taj politički uticaj pretvorimo u opipljive rezultate. Ovo je zavisilo od snaga i sposobnosti partijske organizacije, od rada komiteta i štabova, od rada PK-a i Glavnog štaba koji su se ovdje nalazili.

Poznato je da je problem četnika u istočnoj Bosni kroz čitav ustanak predstavljao stalan vojnički a osobito politički problem. Svaki opis i obrada ustanka u ovom kraju mora ovome posvetiti posebnu pažnju. Ovdje su se ispoljile i neke specifičnosti u odnosu na ostale krajeve Bosne i Hercegovine. U istočnoj Bosni je došlo do zvanične partizansko-četničke saradnje, do stvaranja zajedničkog operativnog štaba, saradnja sa četnicima ovdje je najduže trajala, istočna Bosna je bila naročito izložena infiltriranju četničkih oficira iz Srbije, koje je slao štab Draže Mihajlovića, ovdje je došlo do masovnog prelaska četnika pod partizansku komandu u formi dobrovoljačke vojske u rano proljeće 1942. godine; u aprilu 1942. pročetnički elementi izvršili su pučeve u našim redovima. Ovo su specifičnosti prilika u istočnoj Bosni. O našoj politici prema četnicima bilo je najviše nesporazuma

i među nama samima. Ja sam, zato, očekivao da će drug Vukmanović o ovome pitanju govoriti šire i dokumentovanije i da će doprinijeti njegovom daljem razjašnjavanju. Ali mi se čini da je ono što je on o tome napisao dosta površno i jednostrano. Pri tome je iznio i neke tvrdnje koje se teško mogu prihvatiti i razumjeti. Imam utisak da je čitav problem sveo na lične odnose i sukobe.

On iznosi da je zajedno sa Čolakovićem bio inicijator stvaranja zajedničkog partizansko-četničkog operativnog štaba. Manje govori o tome kako su se odnosi sa četnicima razvijali, o četničkoj politici, našim sukobima sa četnicima, a više o sporovima sa svojim drugovima. Kaže da su u zajedničkom štabu pravljene propusti i greške sa naše strane, da su svi poslovi bili prepušteni četničkim oficirima; da je četnicima davano oružje iz Užica; da se dozvoljavalo da četnici šalju svoje oficire u naše odredbe (slučaj u štabu Romanijskog odreda). Za sve to Vukmanović optužuje Čolakovića, Principa, Vajnera i druge, a pri tome ne sagledava i svoju odgovornost, ukoliko tu uopšte može biti riječi o nekoj odgovornosti. Grešaka i propusta nesumnjivo je bilo. No prije nego što nešto konkretnije kažem o tome, htio bih da istaknem: mislim da Vukmanović veoma pojednostavljuje pojavu četnika uopšte i naše odnose sa njima. Prema njegovim tezama, izlazi kao da su pojava i uticaj četnika bili samo rezultat naših grešaka, a ne objektivnih okolnosti. On zanemaruje, ili o tome ne govori, o četnicima kao snazi kontrarevolucije koja je u našim uslovima bila zakonita pojava, baš zbog toga što je naša narodnooslobodilačka borba od samog početka, pored nacionalnooslobodilačke, i sve više dobijala elemente socijalne revolucije. Kontrarevolucija se ispoljavala u raznim formama, u formi četništva, ustaštva, a uvijek je bila vezana za okupatora i time izdajnička. Kontrarevolucija je rezultat i posljedica klasne borbe u toku same revolucije. Istina, na pojavu četnika u Bosni i Hercegovini uticale su i neke specifične okolnosti: međunacionalni odnosi, progoni srpskog stanovništva i dr. Ishod borbe sa kontrarevolucijom zavisio je od toga koliko smo uspijevali da djelujemo na mase i da razvijamo njihovu političku svijest kao i od sposobnosti tih masa da sagledaju gdje su njihovi pravi interesi. Da bi se objasnila pojava četnika i činjenica da su oni uspijevali da se održe i dobijaju podršku u jednom dijelu srpskog stanovništva, i pored nacionalne izdaje koju su činili, potrebno je više se udubiti u političku prošlost ovih krajeva, dublje poznavanje svih konflikata i sukoba koji su opterećivali međusobne odnose.

A kada je riječ o saradnji sa četnicima, treba reći i to da je saradnja sa njima počela na terenu i prije stvaranja operativnog štaba. Stvaranje zajedničkog štaba bio je samo sporazum komandi. Saradnja u bazi nikla je iz razumljive težnje ljudi da se okupe i ujedine sve snage koje su ustale protiv ustaša. Prve četničke čete nikle su većinom spontano u selima gdje nije bilo našeg uticaja. Na njihovom čelu su se našli domaći ljudi. Istina, oni nisu ustali u svjesnu borbu protiv okupatora nego da spasavaju gole živote, ali objektivno oni su to mogli postati, jer je saradnja prvih partizanskih i četničkih četa ljudima bila bliska. Dakle, saradnja sa četnicima u Bosni i Hercegovini nije bila uslovljena samo širinom naše političke platforme, težnjom za okupljanje svih rodoljubivih snaga u zajednički front

protiv okupatora, nego je odgovarala i osnovnom raspoloženju ustaničkih masa. Da nismo tu saradnju pokušali, mi bismo rizikovali da se izolujemo od jednog dijela masa koje su iskreno bile za narodnooslobodilačku borbu.

Nije naša krivica što su se četnici i politički i vojnički pokazali kao slab partner, s kojim se nije mogla ostvariti trajnija saradnja i što smo se ubrzo morali s njima sukobiti. Uzrok sukobu nije bio u nedostatku dobre volje sa naše strane, nego u čvrstoj vezanosti četničkih oficira i čitavog četničkog pokreta za politiku i interese buržoazije, koja je bila spremna i na najsramniju nacionalnu izdaju kada su bili u pitanju njeni klasni interesi. Značajnu ulogu u svemu ovome igrale su i računice o razlikama i eventualnim sukobima u krilu antihitlerovske koalicije, između zapadnih sila i SSSR-a. Srpska buržoazija je kroz četnike stvarala svoju oružanu snagu za borbu protiv komunista i naprednih demokratskih snaga uopšte. Sve su ovo elementarne stvari koje se moraju imati na umu kada se govori o četnicima i našim odnosima s njima.

Konačno, treba reći da su saradnja i stvaranje zajedničkog štaba, pored negativnog, imali i pozitivnog efekta. Oni su bili dobro primljeni među borcima i srpskim stanovništvom. Očekivalo se da će saradnja biti korisna i na vojnom planu, jer su se mogle planirati šire vojne akcije. No ta saradnja nije išla onako kako je bilo zamišljeno i dogovoreno. Odmah su počeli sporovi i sukobi, i to o najbitnijim pitanjima: o odnosu prema nesrpskom stanovništvu, pravcu i taktici vojnih operacija, odnosu prema okupatoru. Četnički oficiri su otvoreno huškali svoje ljudstvo protiv Muslimana i Hrvata kao glavnih neprijatelja. Izbjegavali su sukob sa okupatorom i borbu usmjevali isključivo protiv domobrana i ustaša.

Činjenica je takođe da su se u ovoj saradnji nama desili i teži pre-
vidi i propusti. Nismo poznavali dovoljno ljude s kojima smo sklapali sporazum, niti smo znali prave namjere Draže Mihailovića i oficira koji su priznavali njegovu komandu. Nismo znali da je već u to vrijeme naš glavni sagovornik major Dangić bio na putu da uspostavi vezu sa njemačkom komandom u Beogradu, pri čemu je Nijemcima nudio svoju saradnju u borbi protiv partizana, a kao protuuslugu tražio da ga oni prihvate kao svoga partnera u istočnoj Bosni umjesto ustaša. Sve ovo mi tada nismo ni mogli znati. No, mi smo pogriješili i u nekim našim procjenama. Precijenili smo mogućnost saradnje, previše smo se orijentisali na vojnu stranu pitanja, bili smo previše otvoreni i naivni čime su se Dangić i kompanija vješto koristili. U suštini mi smo otvorili našu teritoriju uticaju četnika, a na njihovu smo imali manje pristupa. Da bi onemogućili svaki naš uticaj na svoje čete, oficiri su vješto ubaoivali laži kako u partizanskim štabovima i nema Srba, da su to samo Hrvati i Muslimani, komuflirane ustaše i sl. Mi smo prećutno tolerisali da se na našoj teritoriji stvaraju četničke jedinice, što nismo mogli da činimo na njihovoj. Radi čuvanja sporazuma, tolerisali smo da se imenuju njihove komande i tamo gdje oni nisu ni imali svojih jedinica. Četnici su u svojim nastupima bili drski i bezobzirni, a mi suviše popustljivi. Pri procjeni ovih naših propusta, nebudnosti i naivnosti, treba imati u vidu da se sve to dešavalo u vrijeme kada je ustanak bio u punom naponu i poletu, kada smo, donekle, bili opijeni postignutim rezultatima. Računalo se da će sam tok i uspjesi oružane borbe učiniti konačnu prevagu nad svim kolebljivim i nedovoljno borbenim elementima.

Po mom mišljenju, najkrupniji propust u saradnji sa četnicima u istočnoj Bosni je što nismo dovoljno sagledali kako će se ta saradnja odraziti na muslimansko stanovništvo. A taj odraz je bio potpuno negativan. nije bilo potrebno previše političke mudrosti da se uvidi da bez pozitivnog odnosa ovog stanovništva prema pokretu ne može biti ni uspješne narodno-oslobodilačke borbe u ovim krajevima. Istina je da su se naši štabovi iskreno trudili da zaštite muslimanska sela od četničkog zlostavljanja. I u vezi s ovim moram da kažem da je potpuno netačna Vukmanovićeve tvrdnja da se mnoge naše jedinice nisu razlikovale od četničkih u odnosu prema Muslimanima. Takva tvrdnja je prosto nepojmljiva. Sasvim je jedna stvar ako hoće da se kaže da je kod jednog dijela naših nedovoljno svjesnih boraca bilo nepovjerenja prema nekim muslimanskim selima u kojima su se nalazila neprijateljska uporišta, a drugo su zločini koje su vršili četnici. Bilo je pogrešaka kod nekih naših štabova da su se iz vojnih razloga ponekad upuštali u nepromišljene zajedničke akcije sa četnicima za koje se moglo pretpostaviti da će se pretvoriti u pogrome nad Muslimanima (kao što su bili slučajevi u Koraju, Rogatici, Olovu, dolini Krivaje). Istina je da su naši drugovi i u tim slučajevima intervenisali i stajali se u odbranu nevinih ljudi, ali u tome nisu uvijek uspijevali, jer četnički zločini nisu bili djelo pojedinaca nego organizovana hajka samih četničkih oficira. Posljedica ovoga je bila da su izvjesna muslimanska područja tražila oružje i zaštitu od ustaša i ostala za duže vrijeme zatvorena našem uticaju.

Saradnja sa četnicima imala je negativne posljedice i u srpskim selima, jer se njome učvrstila i pojačala iluzija da su četnici takođe borci za slobodu. Konačno, vojna saradnja sa lokalnim četničkim jedinicama mogla se obezbijediti i bez posredovanja operativnog štaba i to bi nas manje kompromitovalo i obavezivalo.

Činjenica je i to da mi nismo dovoljno, ili nikako, analizirali naš odnos prema četnicima i iz toga izvlačili političke zaključke. Posljedica toga je bilo više. Zapoštovali smo idejnu borbu protiv protivnika koji je u svojim političkim istupima bio otvoren i agresivan. Znali smo da Dangićevi četnici saraduju sa Nedićevcima u Srbiji, a nismo postavili kao uslov za saradnju prekidanje veza sa tim kvizlinzima. Znali smo da i u našim odredima ima pojedinaca, čije držanje u odnosu na četnike nije bilo sigurno, ili su bili opterećeni šovinizmom, a nismo povelu računa da oni mogu biti organizatori četnika u samim jedinicama. Dešavalo se da su se takvi nesigurni pojedinci našli i na položajima komandira četa. Istina je da su to često bili domaći uticajni ljudi, ali mi smo imali dovoljno snage da ih smijenimo. Možda bi takav kurs dovodio i do potresa ali bi to bilo manje tragično nego što su nam oni priredili četničkim pučevima. Sve su ovo očevidni naši previdi i propusti, koji su nas poslije, u proljeće 1942. godine, skupo koštali. *Ali treba istaknuti i to da smo mi do svih ovih saznanja došli kasnije, kada je zvanična saradnja već bila prekinuta.*

Cjelovitija ocjena naše saradnje sa četnicima data je na januarskom pokrajinskom savjetovanju 1942. u Ivančićima. Dao ju je drug Tito i ostali drugovi. Tada je ukazano na greške, koje smo u toj saradnji učinili, na pretjeranu popustljivost i nebudnost. Ukazano je na opasnost koje nam prijetile od petokolonaške i izdajničke rabote četnika. Mi smo tada imali već

za sobom iskustva iz Srbije, gdje su četnici veoma podmuklo i podlo postu- pali. Zato su predviđanja takvih opasnosti za Bosnu i Hercegovinu bila sas- vim realna. Odmah poslije toga savjetovanja preduzete su mjere da se greške isprave, naročito u pravcu čišćenja vlastitih redova od sumnjivih elemenata. Međutim, u tom poslu zatekla nas je i omela neprijateljska ofanziva na istoč- nu Bosnu. Sumarna ocjena naše politike prema četnicima ponovljena je i na V kongresu i tu se u referatu Rankovića reklo: »Nasuprot sektaškim greška- ma u Hercegovini, partijska organizacija u istočnoj Bosni pravila je niz propusta na liniji kolebljivog odnosa prema četnicima«.

Sušтина obiju ocjena svodi se na kritiku *rukovodstva i organizacija* zbog nebudnosti i neodlučnosti, a niko lično nije optužen za *devijaciju poli- tičke linije*. Za pogreške su sigurno bili najodgovorniji oni drugovi koji su na tom pitanju bili neposredno angažovani, a među njima, svakako, i Vuk- manović. Ali tada nikome nije ni na pamet padalo da naše predstavnike u operativnom štabu osuđuje kao jedine krivce. Krivica je bila rukovodstva u cjelini što nije insistiralo da se politika prema četnicima češće i temelji- tije raspravlja i što se čitava stvar nije čvršće držala u rukama. Savjetova- nje u Ivančićima i Peti kongres na kojima su davane ocjene o našoj saradnji sa četnicima bili su bliži događajima i zato su te ocjene daleko realnije, nego sadašnja naša nagađanja i pršjećanja.

Mada mi je poznato da je među nama bilo različitih ocjena, pa i sporova oko razrješavanja pojedinih pitanja, ne bih ovom prilikom htio da ulazim u polemiku oko pojedinih ličnosti, već da doprinesem, koliko mogu, potpunijem rasvjetljavanju nejasnih događaja.

Kao dokaz oportunitizma pojedinih drugova, Vukmanović navodi slu- čaj sa četničkim oficirima koje je zatekao u štabu Romanijskog odreda i slučaj davanja oružja iz Užica četnicima. Ne zna se ko je te oficire poslao, pa se može pretpostaviti da je riječ o običnom četničkom manevru. Mislim da je sam slučaj suviše hiperbolisan, utoliko prije što je Vukmanoviću, kao i meni, poznato da ni jedan takav pokušaj nije uspio. Ko je manju količinu užičkog oružja dao četnicima, takođe se ne zna. Ako je to učinjeno za vri- jeme naše saradnje sa njima, onda se to ne može ni smatrati nekom našom većom greškom.

Glavnu svoju optužbu, međutim, Vukmanović temelji na onom što se dešavalo na zajedničkoj četničko-partizanskoj konferenciji u Vlasenici 16. novembra 1941. god. Odmah da naglasim da nisam prisustvovao toj konfe- renciji i zato se ne bih šire izjašnjavao o njenom toku. No, moram da ka- žem da mi se do kraja ne sviđa način kojim Vukmanović govori o sebi i drugima. Ispada da je tu jedini on branio liniju Partije, a ostali naši dru- govci da su se držali pomirljivo i oportunistički. On pominje i neki doku- menat — zajedničku platformu, koju su naši predstavnici, navodno, osim njega bili usvojili, a taj dokument da sadrži nepravilne i neprihvatljive sta- vove. Dokument nije usvojen zato što su tu konferenciju napustili i četnički i partizanski predstavnici. Mislim da o svemu ovome mogu da govore živi drugovi koji su toj konferenciji prisustvovali, a ja bih u vezi s tim posta- vio samo neka pitanja: ako je Vukmanović to smatrao toliko velikom greš- kom da je o tome morao obavijestiti druga Tita, i da se njome i istorija treba da bavi, zašto o tome nije obavijestio i Pokrajinski komitet i tražio da

se problem raspravi i eventualno pomenuti drugovi kazne. Ako se to nije moglo učiniti tada, bilo je za to prilike poslije konferencije. Ako je, pak, smatrao da je spor likvidiran u razgovoru sa drugom Titom, zašto to ne kaže, i zašto o tome široko raspreda u knjizi. Dalje, kako mu se mogla desiti »omaška« da o tome govori kao o svom sporu sa Pokrajinskim komite- tom, što bi značilo da su članovi Pokrajinskog komiteta prisustvovali ovoj konferenciji, a to nije tačno. Poslije, u diskusiji sa Čolakovićem, on se i ispravlja i kaže da su tu bili prisutni neki člunovi Pokrajinskog komiteta (izgleda samo Vaso Miskin). Vukmanović je znao ko su bili članovi Pokra- jinskog komiteta i da nisu bili u Vlasenici. Prema tome, njegova informacija drugu Titu bila je netačna, pa je i ovakva tvrdnja neprihvatljiva.

»Tito je i mene kritikovao. Ni ti nemaš mnogo razloga da budeš zadovoljan. Misliš da si se odužio savjesti revolucionara kada si se ogradio i izrazio neslaganje sa predloženim sporazumom. Zaboravio si da imaš ovlaš- ćenja Centralnog komiteta da spriječiš donošenje odluke koja bi bila na štetu oružanog ustanka. Imao si ovlašćenja da raspustiš partijske organiza- cije, komitete, čak i Pokrajinski komitet«. (Knj. I. str. 255).

Da li je to drug Tito rekao ili ne, ja ne znam. Ako je rekao, onda je to učinio na osnovu netačne informacije. Osim toga, bilo bi, zaista, čudna praksa, da u neposrednoj blizini CK-a njegov delegat raspušta jedno pokra- jinsko rukovodstvo, legalno izabrano. Ili je sve ovo ispričano samo zato da se i time istakne posebna uloga i ovlaštenje delegata CK-a? U čitavoj ovoj priči ima još jedna nelogičnost. Kako je moguće da poslije svega ovoga »glavni optuženi« — Čolaković, na prijedlog druga Tita, ulazi u Pokrajinski komitet?

Pomenuću i drugi slučaj u kome sam i sam učestvovao — to je kon- ferencija sa četnicima u Han Pijesku. U knjizi je dat realan prikaz toga sastanka, ali Vukmanović nije ni ovu priliku propustio da naglasi kako je jedino on bio dosljedan i odlučan, a svi mi ostali nekakvi kolebljivci i sl. To se jasno vidi iz ovog citata:

»U štab sam stigao slijedećeg dana rano ujutro, ali nijesam nikoga zatekao; svi su otišli u Han Pijesak na pregovore sa Dangićem i njegovim štabom. Ostavili su poruku da dođem i ja jer se radi o važnoj stvari. *Bio sam iznenađen i ljut. Zašto su pošli na pregovore? Zašto se već jednom ne odvoje od Dangića i njegovih oficira?* Nijesam imao kud i krenuo sam čezama prema Han Pijesku« (Knj. I, str. 258).

Ne znam već po koji put moram da se zapitam čemu ovakve uvred- ljive riječi i osude? Ko je tu trebalo *da se odvoji od Dangića i oficira?* Valjda Čolaković, Princip, Čiča i ja — koji smo pošli u Han Pijesak. Sasvim je druga stvar, ako bi se reklo, da taj poziv nije trebalo prihvatiti — ja bih se čak s tim i složio, ali, naravno, poslije svega iskustva sa četnicima. Još je nelogičnije što je on sam pošao na sastanak sa kojim se nije slagao. Da li to nije učinio zato što se pobojavao da ćemo mi tamo napraviti kakvu glu- post ili izdaju? Mislim da se ovako među ozbiljnim ljudima ne može govo- riti ni pisati, a još manje bacati u lice ovakve klevete.

U zaključku ovoga razgovora o četnicima htio bih da iznesem još neka svoja mišljenja. Lakše je o minulim događajima razmišljati i pričati, nego ih predviđati i ocjenjivati u toku samog zbivanja. Mogao bi svako danas mnogo toga reći, nabrojati, gdje smo griješili, šta smo propustili i sl. samo to ne bi bio dokaz neke posebne mudrosti. Realno gledajući stvari, mi smo praveći sprorazume sa četnicima računali na izvjesne rizike. Znali smo da je taj »saveznik« težak, neisguran, da je na suprotnim idejnim i političkim pozicijama, da u svemu ima i svoje određene račune. Niko nije mogao biti siguran šta će iz tih odnosa izaći, ali bio je rat, i vrijedilo je sve pokušati i učiniti, da se bar i privremeni i polovični saveznik pridobije i protivnik neutrališe. U tome poduhvatu trebalo je imati i političke hrabrosti da se prihvatiti odgovornost ako se ne uspije ili određena šteta pretrpi. Ubijeđen sam da među nama nije bilo nikakvih razlika u bitnim ocjenama, kako četnika tako i čitave vojne i političke situacije. Moglo je biti raznih prijedloga, ideja, moglo je biti razlika u metodi i taktici, što je sasvim razumljivo, ali niko nije preduzimao neke akcije na svoju ruku, protivno opštim zaključcima rukovodstva.

Utoliko više začuđuje činjenica da pojedinci danas mogu pisati tako, da se time ljudi politički diskvalifikuju i omalovažavaju. Mislim da nemamo pravo da jedni druge optužujemo i etiketiramo zato što smo se u određenoj ocjeni razišli, što smo konkretnim pitanjima imali drugačije stavove. Svako je u svome političkom radu mogao imati i pogrešnih ocjena i stavova, propusta i promašaja. Da li se toga treba stidjeti? Ne, ne griješi samo onaj ko ne misli svojom glavom ili ništa ne radi. Ako bismo svakome, zbog ovakvog ili onakvog određenog mišljenja, ili stava, lijepili određenu etiketu, onda bi zaista lijepo izgledao ovaj naš Savez komunista! Takvi postupci bili bi i krajnje besmisleni. Uostalom, zar nije jedna od osnovnih postavki demokratskog centralizma da čovjek može imati određen stav, da ga može i zadržati, ali u radu mora postupati po odluci većine? Kako se mogu kvalifikovati kao oportunisti i kolebljivci ljudi koji su u čitavoj svojoj prošlosti i životom dokazivali i dokazali da su revolucionari, i koji su u ratu i poslije rata izvršavali najodgovornije zadatke? Nikome njegova prošlost niti funkcija koju je imao ne daje pravo da o drugim sudi na suveren i neodgovoran način. Što je neko zauzimao viši položaj u Partiji i društvu, utoliko je više dužan da vodi više računa o svojim postupcima i javnim istupima.

U dokazivanju naših »grešaka« u istočnoj Bosni Vukmanović navodi slučaj povlačenja I proleterske brigade sa Romanije u vrijeme januarske ofanzive i odlazak Glavnog štaba sa tog prostora. Da bi bilo jasno o čemu se radi, moraću da kažem nekoliko riječi o samoj ofanzivi, o kojoj drug Vukmanović govori vrlo kratko, toliko površno, kao da se radilo o nekom ispadu neprijatelja, a ne o akciji u kojoj su učestvovala brojne neprijateljske jedinice, među njima i dvije kompletne njemačke divizije, koje su bile namijenjene za istočni front. Tačno je da neprijatelj tom prilikom nije uspio da postigne svoj osnovni strateški cilj, da uništi našu živu snagu i uguši ustanak u istočnoj Bosni, ali je uspio da nam zada ozbiljne udarce, da privremeno razbije neke naše jedinice, ovlada komunakacijama i iskomada slabodnu teritoriju. Posebno veliku štetu neprijatelj je nanio civilnom stanovništvu. Ustanička sela bila su listom popaljena. Vremenski uslovi i za nas

i za neprijatelja bili su krajnje nepovoljni — ciča-zima i duboki snijeg. Treba istaći da su se poslije prvog nesnalaženja, naše jedinice ubrzo snašle i povezale. Romanijski odred već u februaru preuzima šire ofanzivne akcije na neprijatelja koji se ponovo utvrdio u nekim svojim ranijim uporištima (Rogatici, Han Pijesku, Vlasenici).

Odlukom Vrhovnog štaba dva bataljona I proleterske brigade bila su određena da se zadrže na prostoru Romanije a jedan bataljon trebalo je da krene odmah za Vrhovnim štabom. Veza sa Vrhovnim štabom se prekinula i mi nismo znali šta se dešava na prostoru gdje se on tada nalazio, južno od pruge Sarajevo — Višegrad. Zbog toga, a i zbog straha da ne dovedu u težak položaj svoje bataljone — jer se činilo da se domaće čete drže slabo, što se poslije pokazalo netačnim — štab I proleterske brigade odlučio se da sa svojim bataljonima krene u pravcu jugoistočno od Sarajeva. Takvu odluku donio je i Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Bosne i Hercegovine. U vezi s tim Vukmanović piše:

»Štab brigade, zajedno sa Glavnim štabom, donio je odluku o povlačenju preko Igmana u pravcu Vrhovnog štaba. I to u trenutku kada je prestala njemačka ofanziva i kada su njemačke jedinice napuštale teritoriju istočne Bosne. Time je naš pokret na čitavoj toj teritoriji bio vojnički i politički obezglavljen upravo u vrijeme kada su se pružale veoma povoljne mogućnosti da raskrinkamo i izolujemo četničko rukovodstvo od naroda«. (str. 265) i poslije kaže da je i drug Tito »ocijenio je da je bila pogrešna odluka o povlačenju brigade i Glavnog štaba sa Romanije«. (str. 267).

U ovim tvrdnjama ima elemenata nepotpunosti, netačnosti, pa i naivnosti. Nepotpunost je u tome što nije naveo razloge kojima su se rukovodili štab brigade i Glavni štab da donesu takvu odluku. Nepoznato mi je da je drug Tito ocijenio »pogrešnom odlukom« o povlačenju Brigade, nego je osudio pravac kojim je to urađeno zbog gubitaka koji su iz toga nastali. Meni, kao članu Glavnog štaba, nije poznato da je Tito ocijenio kao grešku odlazak Glavnog štaba sa Romanije — a ja sam ga prvi obavijestio o čitavom ovom pokretu. Čini mi se naivnom procjena da su to bile povoljne okolnosti da raskrinkamo i izolujemo četnike i da to nije učinjeno samo zato što je otišao Glavni štab. Nije mi poznato da je ofanziva igdje činila pogodnu priliku za politički rad i raskrinkavanje ma koga. To se činilo kada ofanziva prođe i kada se računati sabiru. Iako se ja lično nisam slagao sa odlukom o odlasku Glavnog štaba sa Romanije, mislim da se ne mogu sasvim odbaciti ni argumenti koji su govorili za taj odlazak. Naime, pretpostavljalo se da će ofanziva potrajati duže, da će naše jedinice biti primorane na duge iscrpljujuće borbe, da će stoga veza sa ostalim odredima biti otežana i nije bilo daleko od pameti da se Glavni štab pomjeri na drugi prostor, takođe na »svoju teritoriju«. Razlika između ove i Vukmanovićeve ocjene samo je u tome što je on svoju ocjenu dao kada je ofanziva bila već prošla i kada se vidjelo kako se ona završila, a ona prva je data u njenom početku. Tačno je da je ova ofanziva trajala kratko, ali to se vidjelo tek po njenom završetku.

Međutim, ne odgovara istini tvrdnja da naši štabovi u toku ofanzive i poslije nje nisu organizovali otpore i ofanzivne akcije protiv neprijatelja. Naprotiv, iz niza izvještaja se vidi da su se naši odredi u reonu ofanzive brzo

reorganizovali i ponovo postali aktivni. Već u toku februara na Romanimi su postignuti značajni vojnički uspjesi, neprijateljska uporišta u Sokocu, Rogatici, Han Pijesku i drugim mjestima bila su ponovo potpuno blokirana.

Uostalom, sve ovo što Vukmanović govori u vezi sa tzv. II ofanzivom i ponašanjem naših jedinica u toku te ofanzive krajnje je manjkavo i ne daje ni izdaleka realnu predstavu onoga što se tada događalo.

Za njegov način pisanja karakteristična je i ova tvrdnja: »Odmah sam preduzeo mjere u tom pravcu i izdao direktivu da se prikupi najbolje ljudstvo iz Romanijskog odreda i odreda »Zvijezda« kako bi se formirao udarni bataljon...«, a pri tome se ne kaže da je odluku o formiranju takvog bataljona donio Vrhovni štab još dok se on nalazio na Romanimi i da je taj bataljon trebalo da uđe u sastav Prve proleterske brigade.

O istorijskoj i književnoj vrijednosti Vukmanovićeve knjige »Revolucija koja teče« konačan sud daće istoriografska i književna kritika. Ja sam pokušao da ovdje ukažem samo na neke krupnije činjenične i druge promašaje koji se odnose na pojavu, tok i razvitak ustanka i revolucije u Bosni i Hercegovini.

prikazi

Dr Rene Lovrenčić, GENEZA POLITIKE »NOVOG KURSA«, Institut za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1972, str. 324.

Autor se prihvatio znanstvene obrade politike »novog kursa« ili tačnije njegove geneze u vrijeme krize dualizma koja 1903. godine ulazi u svoju akutnu fazu. Tada se hrvatskoj građanskoj politici prosto nameće novi pravac koji ima ishodište u suprotstavljanju germanstvu, naročito modificiranoj politici »Drang nach Osten«, i iskorištavanju krize dualizma za politički pokret kojem je u krajnjoj konsekvenci cilj stvaranje samostalne jugoslavenske države. Takve tendencije izražene su u lozinci »Od Alpa do Marice na obranu protiv germanstva« (Trumbić) i dolaze od saznanja da sloga između Hrvata i Srba ne može biti predmet »nagađanja nego conditio sine qua non narodne politike 'novog kursa'« (Supilo). Stoga je Lovrenčić s pravom, već u uvodnim razmatranjima, pošao od takvog značaja »novog kursa« ocjenjujući ga kao političku orijentaciju koja predstavlja prekretnicu u političkom razvoju Hrvatske na početku 20. stoljeća. »Novi kurs« je ujedno »najava prve ozbiljne kooperacije obaju glavnih sastavnih dijelova Hrvatske, koji su se dotad uglavnom kretali zasebnim političkim tokovima«(7).

Ova studija, u stvari, predstavlja nešto prerađenu doktorsku tezu koju je autor 1965. godine obranio na Filozofskom fakultetu u Zagrebu.

Knjiga sadrži petnaest poglavlja. Prvo nosi naziv »'Drang nach Osten' i Slavenski jug« i u njemu autor prikazuje razvoj Njemačke potkraj 19. stoljeća zadržavajući se na ekspanziji njemačkog kapitalizma. Pri tom je analizirao uzroke te ekspanzije, osvrćući se posebno na političku i vojničku podlogu ekspanzionističkih tendencija, i s pravom istakao da tada vjekovno njemačko prodiranje na Istok dobiva novi sadržaj: izvoz robe i kapitala. Za Slavenski jug je značajna činjenica da se »prelijevanjem kapitala iz Reicha preko granica njegova velikog susjeda udružuju dvije velike ekspanzije«(14). Razumije se da je saznanje o tome imalo veliki odjek u jugoslavenskim zemljama i u sebi nosilo zahtjev za protuakcijom. Tome je autor više prostora posvetio u drugom poglavlju konstatirajući da se Monarhija pretvara u sredstvo njemačke penetracije i, istovremeno, analizirajući činioce koji potkopavaju dualizam. Jer, ugrožavanjem dualizma, potkopavaju se i temelji Monarhije. U tom pogledu borba češke buržoazije protiv germanske dominacije ima među Južnim Slavenima poseban odjek, pa dobiva simpatije i podršku, te hrabri protunjemačke tendencije među njima.

Osnovne determinante političkog života banske Hrvatske na prijelazu stoljeća obrađene su u trećem poglavlju u kojem je prezentirano niz važnih podataka o broju i strukturi stanovništva. Uz to se konstatira da je banska Hrvatska oko 1900. godine »trebala predstavljati najjače atraktivno središte Južnih Slavena u Monarhiji, odakle bi izvirale političke, kulturne i privredne inicijative« (22). Međutim, postoje i elementi koji sprečavaju takav razvoj događaja, a to su: nerazvijenost privrede, nepovoljna socijalna struktura, pritisak Khuenova režima, nacionalni sukobi između Hrvata i Srba i sukobi buržoaskih stranaka. Posebno se zadržao na posljedicama takvog razvoja koje su proizlazile iz sporijeg razvoja robnonovčaninog odnosa uvjetujući, između ostalog, i usporavanje procesa raslojavanja seljaštva.

U četvrtom poglavlju dosta prostora dato je opisu jačanja mlade generacije buržoaske opozicije i u vezi s tim potcrtan je značaj studentskih demonstracija od 16. listopada 1895. godine čiji su sudionici bili pripadnici skupine »mladih« (koja se još 1893. godine založila za jedinstvo opozicije). Nova politička generacija nije se, međutim, suprotstavila dotadašnjoj praksi hrvatske građanske opozicije, već samo njezinoj rascjepkanosti i trvenju. Ipak, iz te grupe »mladih« izrasta Napredna omladina. Na ovom mjestu opširno prikazuje utjecaj Masaryka na generaciju iz 1895. godine napominjući da taj problem zahtijeva posebnu obradu. Zahvaljujući Masaryku, »Pražani« se formiraju »kao slobodoumni smjer hrvatske politike baš u trenutku kad se i u njoj javlja klerikalizam« (44). Nema sumnje da se na ovu generaciju snažno održavao njemačko-slavenski antagonizam koji je u Češkoj bio najizrazitiji. Tada i »Hrvatska misao«, organ »mladih« održava uvjerenje: »nacionalni opstanak Hrvata i Srba u Monarhiji ugrožen je ozbiljnije nego ikada« (45).

Peto poglavlje posvećeno je razvoju hrvatske buržoaske opozicije od 1897. do 1903. godine sa zaključnom konstatacijom da se ona u tom razdoblju nije mogla »oporaviti od udaraca kuenovštine« (87). Naredno poglavlje tretira hrvatsko-srpske odnose u istom razdoblju. Pri tom je autor dao neke zanimljive podatke o njihovoj nacionalnoj i socijalnoj strukturi. Tako, na primjer, u banskoj Hrvatskoj živi 610.909 Srba, ali njihov »stupanj buržoaziranja« nije visok, pa udio srpske buržoazije »ne odgovara udjelu srpske narodnosti u općoj slici zemlje« (89). Osim toga, karakteristika srpskog kapitala je u činjenici da ga ima najmanje tamo gdje žive Srbi u većini (Lika, Kordun, Banija). U sedmom poglavlju obrađen je politički i privredni razvoj Dalmacije u spomenutom razdoblju te naglašene žive veze koje banovinska opozicija održava s dalmatinskim strankama i političkim ličnostima. Čini se, međutim, da su ovdje prednosti za nezavisniji kurs bile jače izražene nego u Banovini.

Osmim poglavljem autor ulazi u razdoblje neposredno vezano s pojavom »novog kursa«. Naime, riječ je o predvečerju narodnog pokreta 1903/04. godine u kojem je naročito naglašen opozicioni duh u Dalmaciji koji sve više osvaja političku pozornicu i to u uvjetima kad razlike između pravaške i Narodne stranke gotovo nestaju. Taj proces je istovremeno praćen snažnim stupanjem mlade generacije u politički život. Međutim, takve promjene u banskoj Hrvatskoj više su formalne nego stvarne i jedno je Napredna omladina u ljeto 1902. godine pokušala uzburkati političku javnost Banovine. Ali tada su došli protivsrpski izgredi. Tom prilikom sukobili su se »ne samo politički protivnici već i privredni konkurenti« (145). Autor konstatira da su ovi neredi predstavljali »vrhunac sukoba Hrvata i Srba« i da odatle vode samo dva puta: u stišavanje i potiskivanje međusobnih protivnosti ili u nastavljanje sukoba. Krenulo se ka smirivanju, ali su tragovi ostali čime autor i objašnjava rezerviranost srpske opozicije prema Narodnom pokretu. Tako je na pragu 1903. godine Napredna omladina bila jedina aktivna struja buržoaske opozicije u Banovini.

U devetom poglavlju dat je pregled razvoja događaja u banskoj Hrvatskoj u vrijeme Narodnog pokreta. Značajno je da na samom početku 1903. godine dolazi do fuzije glavnih snaga hrvatske buržoaske opozicije kada su bivši »obzoraši« i »domovinaši«, Napredna omladina i Hrvatska radnička zajednica osnovali Hrvatsku stranku prava, dok je izvan ostala »Čista« stranka prava. Interesantno je da su na skupštini bili i predstavnici dalmatinskih pravaša ali do fuzije nije došlo. Autor zatim prati početak, tok i završetak Narodnog pokreta, ali samo toliko koliko je to važno za shvaćanje njegove uloge u sazrijevanju uvjeta za pojavu politike »novog kursa«. Razloge što je Narodni pokret ostao u skromnim razmjerima vidi u činjenici što je u Slavoniji opozicija tek uhvatila korijen kao i u rezerviranosti srpske buržoazije. Bitno je, međutim, »da je Narodni pokret potakao hrvatsku i srpsku opoziciju da započnu življe zatrpavati duboke rovove koje su između sebe ranije same iskopale« (183). U narednom poglavlju riječ je o odjecima Narodnog pokreta u Dalmaciji koja je tada pod pritiskom bijede buntovno raspoložena. To je bio jedan od razloga da hrvatska javnost u Dalmaciji pažljivo prati zbivanja u Banovini i da pri tome ne ostane pasivna. Tako je buknuo pokret za pomoć Banovini. Potkraj lipnja u Dubrovniku su se odlučili za pregovore »sa širim okvirom, koji bi po tome bili neka inauguracija općeg sporazuma Hrvata i Srba« (200).

Uskoro su podvrgnuti analizi hrvatsko-talijanski odnosi. Dosta prostora posvećeno je historijskom zasjedanju dalmatinskog sabora 19. listopada 1903. godine. Tu je, naime, proklamirana »nova orijentacija hrvatske politike, prozvana njezinim 'novim kursom'« (209—210). U tom kontekstu značajna je rasprava o »jezičnom pitanju« koja je pokazala strah od »Dranga«, ali i odlučnost da mu se pruži otpor. Trumbić je tada upozorio da on »podjednako prijete svim nenjemačkim narodima u Monarhiji kao i balkanskim narodima izvan nje« (212) i založio se za prekid unutrašnjih borbi u pokrajini. Dakle, i ovdje su nosioci nove političke orijentacije »mladi«, odnosno Šupilova generacija.

U jedanestom poglavlju obrađena je prva faza »novog kursa« koja je obilježena nastojanjima da on pređe granice pokrajine. Stoga je bilo predviđeno da **Novi list** preseli iz Rijeke u Zagreb i da se tako pretvori u glavni organ hrvatske politike. Ovdje se treba podsjetiti na skupštinu »obzoraša« i »domovinaša« u siječnju 1903. godine kada je usvojen program u kojem dominira misao izražena u tezi »da hrvatska politika ne smije biti više zatvorena sama u sebe, već mora tražiti i jačati uporišta na sve strane« i da nacionalni ekskluzivizam treba zamijeniti »hrvatstvom čvrsto oslonjeno na slavenske narode, pogotovo na ostale Južne Slavene« (227). Zatim je, u narednom poglavlju, prikazan politički razvoj banske Hrvatske 1904/05. godine i obrađena druga faza politike »novog kursa« u Dalmaciji. Ovdje je autor opširno prikazao prilike na početku jeseni 1904. godine i fuziju hrvatskih stranaka ocijenio kao važan korak u pravcu politike koncentracije. Pretposljednje poglavlje odnosi se na razvoj hrvatske politike u vrijeme ugarske krize 1905. godine kada je platforma »novog kursa« iz jeseni 1903. godine dopunjena stanovištem o hrvatsko-mađarskim odnosima. Naime, sada se javlja mogućnost o stvaranju hrvatsko-mađarskog saveza protiv Beča pri čemu se Trumbićeva koncepcija toga saveza može smatrati »prototipom Riječke rezolucije« (288). U tom pogledu veliki značaj ima sastanak dalmatinskih političara u Dubrovniku 14. i 15. kolovoza 1905. godine koji je bio posvećen ugarskoj krizi. Stoga se dubrovačka konferencija, po ocjeni autora, može smatrati kao »posljednja velika postaja na putu prema Riječkoj rezoluciji i Hrvatsko-srpskoj koaliciji — trijumfu 'novog kursa'« (300).

Zaključno, petnaesto, poglavlje odnosi se na zaključna razmatranja i u njemu je autor najprije rezimirao izlaganje podijelivi politički razvoj Hrvatske od 1897. do 1905. godine na dva perioda (1897—1903 i 1903—1905). Prvi period označio je kao razdoblje oživljavanja hrvatske građanske politike uz pojavu novih tendencija čiji su protagonisti mlade snage hrvatske i srpske buržoaske opozicije. Drugi period započinje burnom 1903. godinom koja daje snažan poticaj hrvatskoj politici. U Dalmaciji elementi »novog kursa« sad brzo »kličaju« i u jesen se javljaju kao zaokružena cjelina. Ali, tada »novi kurs« još nije definitivno izgrađen a to će biti tek 1905. godine kada mu se ugradi ideja o hrvatsko-mađarskoj suradnji. Zaključujući svoja razmatranja, autor konstatira da »novi kurs« nije bio sazreli plod jednog trenutka: izvanredne situacije stvorene krizom dualizma, Narodnim pokretom 1903. godine ili vrhuncom ugarske krize, mada su i ti elementi bili važni u njegovu nastojanju. »Novi kurs' je u biti koncentrat dugogodišnjeg političkog iskustva, posljedica kritike prošlog i sadašnjeg, i traženja novih putova« (303), a njegov najbitniji elemenat je hrvatskosrpska suradnja. On je, osim toga, hrvatsku politiku izvukao iz stagnacije i »kliješta nacionalnog ekskluzivizma« (306).

Na kraju su Résumé, bilješke o piscu i kazalo imena.

Obradom geneze »novog kursa«, Lovrenčić je dao značajan prilog hrvatskoj i jugoslavenskoj historiografiji koji je korisniji tim više što tretira razdoblje društvenog i političkog razvoja Hrvatske na prijelazu stoljeća koje je deficitarno radovima o ekonomskom, društvenom i političkom razvoju koji je prethodio velikom zaokretu u hrvatskoj politici.

Mile Konjević

Dr Petar Milosavljević, POLOŽAJ RADNIČKE KLASJE U SRBIJI 1918—1929.
Izdavačko preduzeće »Rad«, Beograd, 1972., Izdavač Institut za istoriju rad-
ničkog pokreta Srbije

Pored uvoda, u četiri poglavlja ove monografije obrađeni su: I. Ekonomski položaj radničke klase, II. Zakonsko regulisanje odnosa između radnika i poslodavaca i njegova primena u praksi, III. Radničko osiguranje. Uslovi života i rada radnika, IV. Organizacije i akcije radničke klase Srbije i na kraju je zaključak.

Pojava ovakvih monografija u našoj historiografiji je značajna s obzirom na to da je do sada položaj radničke klase u periodu između dva svjetska rata neispitan. Kada se ispita njen ekonomski, kulturni i društveni položaj, onda će se moći lakše objasniti politička kretanja u radničkom pokretu i posebno položaj KPJ i ostalih organizacija pod njenim rukovodstvom. Zato pojavu svake naučne studije, pa prema tome i ove, treba prihvatiti i pozdraviti. Neistraženi unutrašnji odnosi u radničkom pokretu su otežavali seriozno ispitivanje političkih akcija radničke klase.

Struktura stanovništva Srbije je analizirana u uvodnom dijelu knjige. Ovo pitanje je značajno za istraživanje položaja i uloge radničke klase u Srbiji. Iz te analize se vidi da su najbrojniji dio stanovništva bili zemljoradnici i drugi u ostalim granama poljoprivredne proizvodnje (2.845.621). Industrija, zanati i rudarstvo (222.061) bili su na drugom mjestu. Vidljivo je da je na kraju izučenog perioda u Srbiji bilo 167.867 radnika, nadničara i šegrta. Data je i kvalifikaciona struktura radnika, što je važan elemenat, te broj stranih radnika i dr.

Poslije prvog svjetskog rata, privredne prilike u Srbiji su bile vrlo teške. Četvorogodišnja ratna pustošenja su paralizovala privredu. Okupator je uništio i onesposobio gotovo sve industrijske objekte. Obnova je bila spora, jer je nedostojao kapital i sirovine. Broj zanatlija se povećavao poslije rata, a i broj zanatskih radnji takođe. Sredinom 1922. bile su popravljene sve predratne željezničke pruge u Srbiji i izgrađeno je nekoliko novih.

Ispitivanje ekonomskog položaja radničke klase Srbije, čega se zatim prihvatio autor, vrlo je važan faktor i činilac u izučavanju radničkog pokreta. To je osnova na kojoj se grade političke akcije radničke klase. Na osnovu toga se može steći uvid u mogućnost angažovanja radničke klase u procesu proizvodnje, što se opet reflektuje na sve oblasti društvenopolitičkog života zemlje. Autor je istraživao i cijene i njihov uticaj na kupovnu moć radničke klase. Uočeno je da se poslije oslobođenja Srbije osjećala tendencija brzog porasta cijena roba široke potrošnje. To je dovelo do revolta širokih društvenih slojeva i vlada je zbog toga 27. VI 1921. izdala Uredbu o suzbijanju skupoće životnih namirnica i protiv nesa-vjesne špekulacije. Proces rasta cijena je trajao do kraja 1924. godine, pa se, čak, proširio i u 1925. Porastom cijena povećavani su i životni troškovi radnika, što je autor takođe ispitao. Kad se uporede cijene sa nadnicama, onda se vidi da je

skupoća dostizala visok stepen, što je dovelo radnike u težak položaj, a to je nataložilo izraza u razvitku revolucionarne aktivnosti radništva. Pitanje nadnica je analizirano znalački, fundirano na arhivskim istraživanjima i vrlo je jasno izloženo.

Nezaposlenost je u više gradova dostizala znatne razmjere, a najviše je pogodila tekstilne i kožarske radnike. U prvim poslijeratnim mjesecima propadajuće fabričkih preduzeća je izbacilo na tržište devet desetina fabričkih radnika. Ovim, za egzistenciju radničke klase neobično važnim pitanjem, bavi se zatim autor, iznoseći pri tome cijeli niz do sada nepoznatih podataka.

Za regulisanje društveno-ekonomskog položaja radničke klase u Srbiji, pored ostalog, važni su radnički pravilnici. Oni su sadržavali pravila (propise) o načinu i vremenu rada, o plaćanju i isplati radnika, o postupku pri otkazu, o vrstama i veličini kazni za povredu pravila itd. Kao dopuna odredbama radioničkih pravilnika, po zakonu bila je obaveza vlasnika preduzeća da vodi registar svih lica (Radnički popisi — spiskovi). Proučavajući ovo, autor je obradio novčano kažnjavanje radnika, otkazne rokove, otpuštanje, zapošljavanje samaca i oženjenih radnika i nepravilnosti pri svemu tome.

Radnički povjerenici su iznikli iz potrebe radnika i njihova je značajna djelatnost u pronalaganju konkretnih formi zaštite radničkih interesa i njihovog društveno-ekonomskog položaja. Radnički povjerenici su bila lica koja su iz svoje sredine birala rukovodstva sindikalne organizacije. Dužnost povjerenika je bila da rade na zaštiti privrednih, socijalnih i kulturnih interesa radnika, da utiču na dobre odnose između radnika i poslodavaca, da nastoje da se u preduzećima održavaju red i disciplina. Aktivnost vezana za izbore radničkih povjerenika predstavljala je značajan momenat u buđenju radničke klase. Osim ove, u knjizi je obrađena i institucija sudova dobrih ljudi, kao i pitanje noćnog rada, godišnjih odмора i položaj šegrta (učenika u privredi).

Poslije 1918. godine, među najvažnijim problemima koje je trebalo riješiti bilo je **socijalno osiguranje radnika** i radnih ljudi uopšte. »Zakonom o osiguranju radnika (3. XII 1921) usvojena su sva načela savremnog socijalnog osiguranja« kaže autor. Tu je podrazumijevana najšira obaveza osiguranja. **Osiguranje u slučaju bolesti** po novom Zakonu o osiguranju radnika počelo se provoditi u Srbiji 4. VII 1922. godine. U to vrijeme organizovani su organi Središnjeg ureda za osiguranje radnika. Prema podacima Okružnog ureda za osiguranje radnika u Beogradu (OUZOR), broj obavezno osiguranih članova u Srbiji iznosio je krajem jula 1922. godine 38.218, a krajem 1929. god. 67.703 lica. Prema Zakonu o radničkom osiguranju, od 14. V 1922, uvedeno je i **osiguranje radnika u nesretnim slučajevima**. Cilj toga osiguranja bio je da neobezbijeđenim licima omogući egzistenciju u vrijeme dok je usljed nesreće bio nesposoban za rad. Takođe su obrađeni uslovi života i rada radnika, higijena rada itd.

U posljednjem odjeljku autor analizira **organizovane akcije radničke klase**. Osnivanje Srpske socijaldemokratske stranke (jula 1903) i jedinstvenog sindikalnog pokreta (10. V 1903) doprinijelo je da se radnički pokret organizovanije razvija. Te organizacije su djelovale i razvijale se nesmetano do prvog svjetskog rata, ali je rat nanio težak udarac radničkom pokretu. **Sindikalni pokret** i njegove organizacije obnavljaju se od kraja 1918, tako da tada već djeluje 18 strukovnih saveza koji su obuhvatili 53 organizacije sa 5.598 članova. Uporedo je obnovljena Uprava Glavnog radničkog saveza (GRS-a). Sindikalni pokret Srbije je dao inicijativu za ujedinjenje sindikalnih organizacija u Kraljevini SHS u jedinstvenu organizaciju.

Poslije Kongresa sindikalnog ujedinjenja (22. 23. IV 1919), kada je stvoreno Centralno radničko sindikalno vijeće Jugoslavije, broj sindikalno organizovanih radnika u Srbiji je iznosio 16—17000. Uskoro je formirano Pokrajinsko sindikalno vijeće Srbije, a potom mjesna vijeća u svim važnijim centrima.

Cijepanje radničkog pokreta 20-tih godina na ljevičare, desničare i centru-maše imalo je odraza i na sindikalni pokret u Srbiji koji se takođe cijepao na te tri struje. Obznana (29/30. XII 1920) je razbila radničke organizacije, ali su ru-

kovodstva i KPJ i sindikata u prvoj polovini 1921. tražila od vlasti da dozvole djelovanje organizacija. Od 24. V 1921, pa nadalje, teče proces obnavljanja rada organizacija Centralnog radničkog sindikalnog vijeća Jugoslavije (CRSVJ). Međutim, taj kratkotrajni proces obnove je trajao do 2. VIII 1921. tj. do donošenja Zakona o zaštiti države koji je definitivno zabranio organizacije. Formiranje Glavnog radničkog saveza 7 — 8. I 1922. u Beogradu predstavljalo je akt okupljanja svih organizacija GRS-a u jedinstvenu organizaciju za Jugoslaviju. Takođe, pored ovih sindikata, djelovali su ljevičarski — Nezavisni sindikati, »žuti« poslodavački i nacionalni sindikati. Kroz tu sindikalnu djelatnost, do kraja 1928. god., od 700.000 radnika u Jugoslaviji, u svim sindikatima bilo je obuhvaćeno 60.000 članova. Autor je dao kraći prikaz suštine spora i razilaženja ljevičara i desničara i njihova neslaganja. To razilaženje on je pratio od rascjepa centrumaša i komunista (1920), pa preko stavova Kominterne o potrebi zajedničke akcije komunista i socijalista, do ulaska komunista u Ujedinjeni radnički sindikalni savez, gdje su oni stvorili svoje frakcije poslije 1925. godine.

Radnička komora je zauzimala određeno mjesto među institucijama radničke klase. Odmah poslije oslobođenja, nekoliko članova predratne komore (osnovane 31. XII 1910) pokušalo je obnoviti djelatnost Radničke komore. Međutim, njena aktivnost je ostala gotovo nezapažena. Obznanom i Zakonom o zaštiti države, djelatnost te radničke organizacije je praktički prestala. Radnička komora je u takvim prilikama do 1923. godine provizorno djelovala, dok nešto kasnije (24. II 1924) nije izabran Upravni odbor Radničke komore. Ona je u ostvarenju svojih zadataka nastojala da zaštiti ekonomske, socijalne i kulturne interese radnika i namještenika, a starala se i o radnim odnosima između poslodavaca i radnika, o radničkom osiguranju, tržištu radne snage, radničkim stanovima itd. Komora je takođe preuzimala određene mjere u pogledu zaštite šegrtu. Aktivnost Komore ogledala se i u zaštiti domaće radne snage. Radi bolje saradnje sa radnicima u unutrašnjosti Srbije formirana su povjereništa Komore.

Štrajkovi i tarifni pokreti su izvođeni u želji da se očuvaju već stečeni i već izvojevani uslovi života i rada. Većinom su te akcije bile spontane i predstavljale su nastojanje da se iziđe iz teškog položaja i težnju za izmjenom postojećeg društva, ekonomskog sistema i likvidacijom neravnopravnih odnosa među ljudima. Štrajkovi koje je sprovodila radnička klasa u Srbiji u periodu 1919—1929. bili su, uglavnom, ekonomskog karaktera. U periodu od 1921. do kraja 1925. godine većina štrajkova je nosila »odbrambeni karakter. U periodu od 1925—1929. takođe je nešto više odbrambenih« štrajkova nego »napadnih«.

Tarifni pokreti su, takođe, bili značajni u nastojanjima da radnička klasa riješi ekonomske i političke probleme.

Na osnovu građe i literature, izvučeni su zaključci iz kojih se vide naučno riješeni problemi. Autor u njima napominje da su istraživanja pokazala kako je struktura radničke klase bila od izuzetnog značaja za privredne prilike u Srbiji. Težak ekonomski položaj radničke klase predstavljao je osnovnu karakteristiku u radničkom pokretu, kao i Privredna nerazvijenost Srbije, koja se javila kao posljedica zaostalosti nedovoljno razvijenih privrednih snaga i kasnog uključenja u kapitalistički sistem proizvodnje. Velika ratna razaranja su opustošila privrednu Srbiju. Odnose na relaciji zarada — cijena karakterisala je disproporcija, gdje se vidi da su životni troškovi rasli brže od porasta radničkih nadnica. To je imalo za posljedicu pogoršanje položaja radničke klase.

Radničko zaštitno zakonodavstvo je regulisalo položaj radnika. Položaj radnika u radnom procesu regulisan je zakonskim propisima.

Radničke organizacije su obnavljane iz članstva starih predratnih organizacija pa su tako sačuvale idejno-političke osnove predratne organizacije GRS-a i Srpske socijaldemokratske partije.

Na kraju knjige nalazi se rezime na ruskom jeziku, opis izvora i literature i registar ličnih i geografskih imena.

Čitajući knjigu, dolazi se do zaključaka da rad predstavlja uspješan naučno-istraživački analitički poduhvat. Svestrano proučena literatura i analizirani izvori daju radu naučnu vrijednost. Najznačajnije je da su na kraju knjige u zaključku uočeni i riješeni problemi od vitalnog interesa za naslovljeni period. Ovom knjigom naša nauka obogaćena je još jednom vrijednom i vrsnom studijom, što će biti od koristi svim istraživačima i naučnim radnicima.

Uroš Nedimović

Ahmed Hadžirović, SINDIKALNI POKRET U BOSNI I HERCEGOVINI
1935—1941. Sarajevo, »Svjetlost«, 1972. godine, str. 203

Autor ove studije prihvatio se zadatka da naučno obradi jedan aspekt jednog od najznačajnijih perioda naše novije bosanskohercegovačke istorije. To je, u stvari, bila jedna od tema iz programa rada Instituta za istoriju radničkog pokreta, koja je sa ostalim (iz djelatnosti KPJ, omladinskog pokreta itd.) predstavljala dio integralne problematike »kompleksnog revolucionarno-demokratskog kretanja u Bosni i Hercegovini od 1935. do 1941«. Istraživač i obradivač je tu našao punu opravdanost potrebe da cjelovito i korektno obradi sve komponente sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini. I pored toga što je, kada je riječ o sindikalnoj problematici sa historiografskog aspekta, do sada napisan veći broj knjiga, ovo djelo može ponijeti atribut prvenca. Iz prostog razloga što je aspekt koji tretira ova knjiga samo ovlaš dotican, što radova naučnog karaktera koji se iznimno bave sindikatima ima vrlo malo, a iz ovog perioda nema ih uopšte.

Na početku treba podsjetiti da je ova knjiga, u stvari, doktorska disertacija, koju je kandidat uspješno odbranio na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Pristup temi i metod njene obrade su sprovedeni dosljedno. Kada se, nakon pažljivog čitanja, dođe do kraja knjige, onda čitalac nedvosmisleno dolazi do zaključka o potpunosti i korektnosti obrade — do dva nezaobilazna naučna kriterija. I pored te potpunosti, koja se ogleda u iskorišćenosti bogate izvorne neobjavljene građe iz mnogih arhivskih i drugih ustanova, ovo je nevelika knjiga, što se može smatrati kao jedan od njenih atributa koji zaslužuje čitaocu pažnju. Dalje, primjetna je prisutnost dijalektičkog metoda obrade opštih karakteristika sindikalnog pokreta, te njegovih posebnosti u BiH. Sve njegove komponente (bilo da je riječ o radništvu BiH, sindikalnim pravcima itd.) situirane su u opštejugoslovenske okvire i na taj način se došlo, u bosanskohercegovačkim okvirima, do one prave i objektivne ocjene koja je adekvatna realnom stanju.

Ako ovaj prvi rad — knjigu promatramo u kontekstu problema sa kojima se autor neminovno morao sučeljavati (opasnost od jednodimenzionalnog prilaza obradi teme) — onda možemo donijeti, iz više razloga, pozitivan sud.

Prije svega, treba reći da je kompoziciono tema veoma uspješno postavljena. Deduktivnom metodom, autor je, pošavši od pregleda opštih privrednih prilika, uzeo (logično) kao okosnicu ovog istraživačkog postupka radništvo i njegov položaj da bi došao do srži svoje teme: sindikalnih pravaca, njihovih organizacija i njihove djelatnosti. Pri globalnoj ocjeni istraživačevog postupka, potrebno je istaknuti njegovo, veoma uočljivo, nastojanje da se tim postupkom maksimalno obuhvate oni faktori koji su utjecali na aktivnost sindikata (ovdje mislim na političke partije, te mjere vlasti protiv naprednog radničkog pokreta). S druge strane, autor je uspio da nam predoči svu onu slojevitost sindikalnog pokreta koja se sadržavala u egzistiranju mnogovrsnih sindikalnih saveza, njihove međusobne odnose i, posebno, njihove akcije kako ekonomskog, tako i političkog karaktera.

U nabravanju pozitivnih elemenata bilo bi nepravedno ne spomenuti uspješno, a istovremeno dosljedno, sprovedenu tendenciju autora da analizira i ocijeni svaki od pomenutih dijelova teme u širokom (bosanskohercegovačkom) i najširem (jugoslovenskom) spektru društveno-ekonomskih i političkih odnosa. To iznesenim ocjenama daje prijeko potrebnu objektivnost i pravu realnu dimenziju.

U prvom dijelu knjige (pododjeljak »Pregled privrednih prilika« — str. 10—18) autor nam je dao onaj osnovni motiv u kome će razmatrati svoj predmet istraživanja, sa tendencijom da naznači sve one specifičnosti bosanskohercegovačke privrede. Odmah upadaju u oči dva elementa koja su suštinski utjecala na tempo i dimenzije razvoja privrede ovih pokrajina, a time i na opšti položaj radništva u njima. To je, s jedne strane prirodno bogatstvo Bosne i Hercegovine (rude, ugali i drvo), a s druge, odsustvo većine nužnih faktora kao preduslov za napredak — da se ne kaže prosperitet pokrajina i društva u cjelini (nepostojanje mreže puteva i željeznica, stalnog tržišta za plasman roba i odsustvo finansijskog kapitala, te stručne snage).

Veoma detaljno čitaoci se upoznaju sa strukturom i opštim položajem radništva Bosne i Hercegovine. Svoju analizu autor ne sprovodi u vremenskim granicama svoje teme (1935—1941) nego, gotovo redovito, u određenoj retrospektivi, pružajući, i sebi i čitaocu, mogućnost uporedbe. Ne treba izguhati iz vida da je teritorija BiH, u periodu o kojem je riječ, podijeljena na četiri banovine, od kojih je samo Vrbaska »čisto« bosanska. Glavna poteškoća korišćenja izvora, u tom pogledu, sastojala se u tome što nije bilo nimalo lako razlučiti šta se odnosi na Bosnu i Hercegovinu, a šta ne. Nedvojbeno, ipak, saznajemo da:

— od 54 sreza u BiH, čak njih 40 »praktično nije imalo industrijskih preduzeća«, a »preko 20 njih nisu imali ni po jedno industrijsko preduzeće«; da je 1938. godine bilo u Bosni i Hercegovini 299 preduzeća; da na 6 privrednih grana u BiH otpada 223 preduzeća ili 75%; da se broj industrijskih grana BiH nije promjenio od 1918; da je procenat nekvalificirane radne snage vrlo visok (preko 50%); na osnovu tipološkog »uzorka« (Sarajevo—Banjaluka), autor ukazuje na jedan izuzetno interesantan podatak: da je, u pogledu starosne strukture, dvije trećine od zaposlenih u Sarajevu otpadalo na mladiće i djevojke, te da je od svih zaposlenih u BiH njih 55 — 65% bilo neoženjeno ili neudato. Ovi, na izgled, bizarni podaci su značajni s obzirom na ulogu borbenog raspoloženja, toliko potrebnog faktora u radničkim organizacijama.

Za čitaoce su naročito zanimljivi podaci o nadnicama, cijenama i potrošnji — dakle o faktorima koji su bitno utjecali na one najegzistencijalnije — život svakog radnika, pa i bosanskohercegovačkog, u burnim godinama pred drugi svjetski rat. U ovom povodu Hadžirović je, na jednostavan način, uspio da predoči svu složenost ekonomskih pokazatelja. On je dobro uočio, a čitaocu jasno sugerirao, svu opasnost od eventualnog apsolutiziranja, npr. podataka o »prosječnim nadnicama« (27). Tako se u periodu od 1935 — 1940. godine i pored nominalnog porasta nadnice mora konstatirati pad stvarne vrijednosti. Imajući na umu svu relativnost statističkih podataka, vidimo da oko dvije trećine od ukupnog broja zaposlenih u Bosni i Hercegovini nije svojim primanjima moglo osigurati ni 50% životnog minimuma, a šumski radnici ni 30%.

S obzirom na značaj faktora »radnog vremena« u skali elemenata koji su utjecali na ocjenu položaja radničke klase, treba reći da ono »često nije bilo ograničeno nikakvim propisima, a dostizalo je u nekim strukama i do 18 časova dnevno«. (39).

Već u ovom prvom poglavlju primjetna je kod autora, uvijek dobrodošla, doza iznijansiraniosti u pristupu (bilješka 11) koja je uvjetovala prijeko potrebnu kritičnost — posebno zbog toga što se u radu operiralo tabelama i brojkama.

Nakon analize osnovnih pokazatelja glavnih privrednih grana Bosne i Hercegovine u godinama pred rat i činilaca, koji su bitno utjecali na položaj radničke klase ove zemlje, Hadžirović nas, u drugom poglavlju knjige, upoznaje sa njenim sindikalnim pravcima i organizacijama (str. 42—74). Opšta karakteristika sindikalnih organizacija u Bosni i Hercegovini je njihova brojnost. U njima su, tako

reći, svi postojeći pravci, što nije bio slučaj u ostalim dijelovima Jugoslavije. Oni su u knjizi razvrstani u tri osnovne grupe sa navođenjem glavnih obilježja, tako da i slabije upućeni čitalac u tom šarenilu stiže vrlo lako preglednu sliku.

Po rasprostranjenosti i brojnoj snazi, među njima, na prvom mjestu su tzv. slobodni sindikati u kojima su se okupljali radnici, bez obzira na pol, vjeru, narodnost: Ujedinjeni radnički sindikalni savez — URSS, Opšti radnički savez — ORS, Savez bankovnih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika — SBOTIĆ. Unutar ove grupacije dominirao je URSS — prije svega po brojnosti, zatim području na kojem su djelovale njegove organizacije, te kontinuitetu svoga razvoja. I u ovom dijelu rada Hadžirović vrlo uspješno održava sklad između opštih i posebnih karakteristika, bilo da je riječ šire o »slobodnim« sindikatima, ili uže, o URSS-u, unutar tih sindikata. Mi, tako reći, saznajemo sve bitno u odnosu na URSS, ali i ono glavno što se tiče djelatnosti URSS-ovih sindikata u BiH, prije svega činjenicu da je njegova pozicija u odnosu na druge pravce i organizacije i u BiH premoćna. To se najbolje vidi po rezultatima izbora za radničke povjerenike u pojedinim preduzećima posredstvom kojih je bilo moguće najefikasnije izboriti se za određene povoljnije uslove života i rada. URSS je »na teritoriji BiH imao gotovo dva i po puta više radničkih povjerenika nego svi ostali savezi skupa« (59). Ostalim dijelovima »slobodnih« sindikata autor je posvetio, relativno, dovoljno pažnje.

Jedini pandan URSS-u iz druge grupacije tzv. nacionalnih sindikata u BiH, ali samo po broju pristalica (naročito 1940—1941), bio je Hrvatski radnički savez — HRS. Ono na osnovu čega se ova grupacija sindikata razlikovala od ostalih je njeno organiziranje na ekskluzivno nacionalnoj osnovi i činjenica da su u njihovim redovima, jedni pored drugih, djelovali i radnici i njihovi poslodavci. S obzirom na to da se ovaj savez programski oslanjao na Hrvatsku seljačku stranku, to ne iznenađuje podatak da je, nakon Sporazuma Cvetković-Maček — pošto je HSS od tada, tj. od 26. 8. 1939. participirala u vlasti — prestao da bude opozicioni i postao režimski sindikat. Iz teksta na strani 67 saznajemo da nacionalnim sindikatima u Jugoslaviji još pripada Jugoslovenski nacionalni radnički savez (JNRS), koji je osnovan poslije zabrane rada Nezavisnih sindikata i stvaranja Jugoslovenske nacionalne stranke. Kada je to bilo, ne može se saznati ni eksplicite, ni implicite. Slično je i kada autor analizira pojavu tzv. režimskih sindikata i njihovog elitnog predstavnika — Jugoslavenski radnički savez — JUGORAS u Bosni i Hercegovini.

Hadžirović kao istoričar na visni svoga zadatka nije zazirao od iznošenja faktora koji su išli na ruku djelatnostima režimskih sindikata i njihovim uspjesima koji su proizlazili iz određene konstelacije društveno ekonomskih faktora. Ipak bi mu se mogla staviti primjedba da je mogao da bude i eksplicitniji i analizama i ocjenama, te navođenjima izvora ne ostavljajući čitaoca u položaju da pretpostavlja i posredno zaključuje kao na str. 71, gdje kaže da su osnivači JUGORAS-a »računali da će u BiH njihov savez imati po najmanje poteškoća u razvijanju svoje djelatnosti«. U kom smislu, zašto? Sličnih mjesta ima i na stranama: 67 (kada je osnovan JNRS); 90 (bilješka 25 — koje, čije »Pravde«?); 99 (»poznato je i usvoje-no mišljenje...« kada, od koga?); 148 (bilješka 18 — »... sudeći po drugim brojnim izvorima«?).

Već pomenuta brojnost sindikalnih pravaca u BiH imala je za neizbježnu posljedicu izuzetnu rascjepkanost akcija radničke klase Bosne i Hercegovine. Svaki od pomenutih pravaca »vukao« je radnike u svoje redove, nimalo ne mareći za opšt u radničku stvar.

Jedan od nezaobilaznih aspekata djelatnosti svih sindikalnih pravaca je djelatnost političkih stranaka usmjerenih na rad sindikata (str. 74 — 122). Treba odmah istaći da je taj odnos bio iniciran u pretežnom broju slučajeva od strane političkih partija. Ako se zna kakvim su mentalitetom bile prožete sve političke organizacije u našoj zemlji, u toku cijelog perioda postojanja međuratne Jugoslavije, onda neće biti teško razumjeti taj odnos, bez obzira nato što će se u programima bilo koje sindikalnog saveza naići na apriorističko negiranje značaja i uloge političkih pitanja u njihovoj praktičnoj djelatnosti. Sindikati kao organi-

zacije radničke klase, (bez obzira na to da li je riječ o pojedinim savezima ili jednom savezu), bili su isuviše primamljiva meta i interesantan medij za širenje raznih političkih doktrina, da bi bile zaobiđene od strane političara i politikanata.

I u ovom odjeljku polazi se od šireg, opšteg, jugoslovenskog okvira da bi se dao poseban osvrt na uticaj političkih stranaka u bosanskohercegovačkim okvirima. Upravo ta relacija otkriva bosanskohercegovačke specifičnosti utjecaja političkih stranaka na djelatnost sindikata. Na osobnost sindikalnog pokreta i u ovom periodu nisu utjecali ni faktori kao: višenacionalni karakter BiH, vjerska i partijska šarolikost, postojanje gotovo svih sindikalnih pravaca i saveza, nego borba oko ostvarivanja prestiža u URSS i uloga KPJ usmjerena u tom pravcu. Hadžirović prati taj proces i utvrđuje da komunisti, iz više razloga »i pored odluke IV zemaljske konferencije KPJ 1934. godine o ulasku u sindikate sve do kraja 1938, odnosno početka 1939. godine ne provode u život ovu direktivu« (112). Ovdje bi trebalo posebno naglasiti prave dimenzije, odnosno posljedice djelovanja KPJ, i uopšte pristalica jedinstva radničke klase, kroz sve akcije URSS-a putem kojih je ovaj savez, pored egzistiranja niza drugih sindikalnih organizacija »postao zaista masovna klasna organizacija radničke klase«. (103) One se ogledaju, prije svega, u posrednom i neposrednom uticaju na formiranje revolucionarno-demokratskog pokreta u Jugoslaviji pred drugi svjetski rat.

Analizom odnosa političkih stranaka i sindikalnih saveza, te zaključkom da »su **svi sindikalni pravci** (kurziv I. T.) . . . bili pod uticajem neke političke partije ili više njih« (121), autor je izbjegao opasnost jednostrane obrade u koju bi upao da je slijedio programom zacrtanu ulogu sindikata koji treba da se brine i bori isključivo za »poboljšanje ekonomskog, socijalnog i kulturnog položaja svoga članstva«.

Novu dimenziju ovom radu autor je dao u razmatranju međusobnih odnosa sindikalnih saveza. Za taj aspekt prilaza bilo je i više razloga. Opšta slika društvenih kretanja u BiH, a posebno sindikalnog pokreta bila bi u svakom slučaju nepotpuna, da su izostavljeni ili ostali nenaglašeni svi oni raznorodni politički, vjerski i drugi interesi koji su se prelamali kroz njegovu aktivnost, ponekad kao uzrok, a katkad kao posljedica. Tako ocjene, do kojih dolazi istraživač, dobivaju onaj realni valer, a čitalac objektivno saznanje o akcijama i pokretu u cjelini. U toj sažetoj analizi otkrivamo koliko je dugo bio prisutan nizak stepen svijesti radničke klase, šta je značilo odsustvo jedinstvenog sindikalnog pokreta, koliko je zla donosila perfidna uloga političkih partija. U takvoj konstelaciji snaga gdje »nije mogla proći nikakva značajnija manifestacija, . . . a da se tom prilikom ne 'obračunaju' bar dva sindikalna saveza« (123) ne iznenađuje mnogo ni konstatacija da »u cijelom ovom periodu nema ni jedne zajedničke akcije radništva BiH«, ni ocjena da se sindikalni pokret »u dobrom dijelu ovog perioda nalazio na nivou nižem od onog uoči prvog svjetskog rata i neposredno poslije njega«. (132). Međutim, ovo stanje se u znatnoj mjeri mijenja od 1939. godine, zahvaljujući prije svega naporima KPJ da iskoristi opšte promjene za stvaranje akcionog jedinstva radnika.

Opštepoznato je da se o nekoj društveno-istorijskoj pojavi, procesu ili pokretu ne može pisati isključivo na temelju programskih načela ili na osnovu analize popratnih pojava »glavnih« aktivnosti. Hadžirović je to, rekao bih, ne samo dobro uočio nego još bolje realizirao. On je dvije trećine rada posvetio analizi onih pojava u istoriji sindikalnog pokreta u BiH koje su i njemu, a i čitaocima, omogućili da se u potpunosti shvati ono suštinsko: dimenzije **aktivnosti** sindikata u BiH u periodu, koji po mnogo čemu zauzima izuzetno mjesto u novijoj istoriji, i **doprinos** sindikata u opšte društvenim kretanjima neposredno pred drugi svjetski rat, kao i ulogu KPJ u tim događajima.

Smatram da se tek čitanjem dijela: »Akcije sindikata za poboljšanje ekonomskog i političkog položaja radnika« (str. 134—177) u kontekstu cijele knjige otkrivaju njeni pravi kvaliteti: sagledavanje u cijelosti sindikalne komponente društvenog zbivanja Bosne i Hercegovine pred drugi svjetski rat, te nadalje jasan i precizan tok izlaganja materije. Po strogo hronološkom principu, obrađeni su na sintetiziran način svi štrajkovi i tarifni pokreti kao najznačajniji oblici orga-

nizirane borbe sindikalno organiziranog radništva Bosne i Hercegovine. I ovdje je autor dosljedan samom sebi, pa možemo i dalje predmet istraživanja da pratimo u širem i užem kontekstu zbivanja. Tako saznajemo da je približan broj tarifnih i štrajkačkih akcija (za period od 1935. do aprila 1941. godine) prelazio zbir od 300, od toga oko 196 otpada na štrajkove. S obzirom na to da je u radu kao glavni izvorni materijal korištena neobjavljena arhivska građa iz mnogih arhivskih ustanova, zatim razni statistički izvještaji, štampa, i memoari, da su ti mnogobrojni podaci višekratno provjereni i upoređeni (v. str. 16, 142, npr.), to se iznijeti podaci mogu, gotovo bezrezervno, smatrati pouzdanim. Interesatno je napomenuti da su uzroci štrajkovima u BiH bili pretežno ekonomske prirode (90%), samo djelomično političkog karaktera (10%).

Hadžirović u završnim razmatranjima prati odnos vlasti prema ovoj formi borbe radničke klase (str. 177 — 199). Linija tih odnosa išla je pravolinijski ka sve žešćem zaoštravanju. Jedan od glavnih uzroka bila je sve eksponiranija uloga KPJ u radu sindikata, prije svih u URSS-u, njenom nastojanju da ih pretvara u borbene i klasne. Vrhunac tih suprotnosti predstavljala je zabrana rada URSS-a 31. 12. 1940 — zatvaranjem prostorija, domova, čitaonica, zapljenom imovine i arhive. Međutim, Partija je već razgranala svoju aktivnost u sve pore ondašnjeg društva tako da je, u ovom slučaju, posredstvom posebno formiranih komisija, zaduženih za sindikalni rad, »preuzela svo rukovođenje radničkim pokretom u svoje ruke«. (193).

Ovdje bi trebalo reći koju riječ više o ulozi KPJ, značaju odluka Četvrte zemaljske konferencije za rad sindikata u BiH i autorovoj periodizaciji. U uvodnom izlaganju saznajemo razloge za odstupanja od dosada uobičajene periodizacije. U svakom slučaju riječ je o pokušaju koji, samom činjenicom da se kida nešto (do naših dana) opšte prihvaćeno, zaslužuje posebnu pažnju.

Prvi i najjači argumenat Hadžiroviću su odluke Četvrte zemaljske konferencije KPJ — Ljubljana, decembra 1934. godine. U razmatranju periodizacije teme »Sindikalni pokret u BiH 1935—1941« navode se dva sasvim nova elementa: 1. prema prvom, sa Četvrtom zemaljskom konferencijom KPJ počeo je proces šireg povezivanja KPJ sa masama koji je »trajao u kontinuitetu sve do aprilskog rata 1941. godine i, po našem mišljenju (A. H.), **ne može se prekidati**, (kurziv T. I.) kao što se to obično čini u 1937. godini i to vezati za smjenu partijskog rukovodstva«. (6) Drugi novi elemenat je proizašao iz Hadžirovićevog stava da u istoriji sindikalnog pokreta »period od 1929. do 1941. **nije moguće uzimati kao jednu cjelinu** (kurziv T. I.) 16. — Bez obzira na to kako ko gleda na značaj ovog ili onog faktora, na jaču ili slabiju vezu KPJ i sindikalnog pokreta, ni u kom slučaju nije ih moguće analizirati i ocjenjivati osim u korelaciji ili interakciji, akcentirajući naročito praktičnu djelatnost. Već više puta istaknuta istraživačeva dosljednost u analizi konkretnog istorijskog materijala, ispoljena u ravnopravnom tretmanu opštih (jugoslavenskih) i posebnih (bosanskohercegovačkih) prilika, donekle je prenebregnuta, u sadržajnom pogledu, kod sintetiziranja. Ne osporavajući ni jednog trenutka istorijski značaj odluka donesenih decembra 1934. godine, ne prenebregavajući faktore kojima operira autor (»Konačno prestaje ekonomska kriza i počinje period privrednog oživljavanja uz koje je tijesno povezano oživljavanje radničkog pokreta i sindikata« — str. 6), smatram da je pri generaliziranju, pa i periodizaciji za ovu temu trebalo, na osnovu činjenica, izvesti usaglašeniji zaključak. Kod Hadžirovića čitamo da: »u BiH direktiva (IV zemaljske konferencije) **nije provedena** sve do 1939. godine« (78), jer »vrlo mali broj aktivnih članova (KPJ) **nisu (bili) kadri sprovesti** u život odluke ... do početka 1939. godine«, te da su do kraja 1938. godine »veliki uticaj na najjači sindikalni savez u BiH URSS, imali socijalisti koji istovremeno u svojim rukama drže i sve zaštitne radničke ustanove« (195). Analiza i zaključci ostavljaju na čitaoca dojam da se u pogledu periodizacije (pokreta ili teme) više uvažavala formalna strana (donošenje odluka IV zemaljske konferencije, čije se odluke sprovede u Hrvatskoj i Sloveniji, a i u Srbiji — str. 78) nego suštinska, praktična djelatnost KPJ i aktivnost sindikata u BiH. Drugim riječima (samo u ovom slučaju) posebno je neusaglašeno sa opštim; ili, bosanskohercegovačke specifičnosti su prenebregnute u odnosu na prilike u drugim krajevima Jugoslavije.

Smatram da ima mjesta još nekim opaskama.

Jedna potiče iz nedostatka registara (imenskih, geografskih itd.). Ponekad se u knjizi autor poziva na neko već istraživano i analizirano pitanje. (»Ranije smo pomenuli kako je došlo do izdvajanja Opšteg radničkog saveza iz sastava Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza« — uporedi str. 61 i 123). Smatram da je bilo uputno na odgovarajući način (u zagradi ili bilješkama) navesti, u slučaju ponavljanja, stranu teksta gdje je o tome već bilo riječi. U vezi sa ovim pitanjem, trebalo bi najozbiljnije postaviti pitanje (uglavnom izdavačima): da li je uputno danas ostavljati idejno djelo naučnog karaktera bez prijeko potrebnih registara? Šta znači njihovo prisustvo ili odsustvo u vrijeme sve brojnijih historiografskih radova ne treba nikome posebno objašnjavati. Tu otpadaju svi razlozi materijalne prirode, jer se neuporedivo mnogo vremena »gubi« u konsultovanju teksta bez registara. A »vrijeme je novac«.

Drugoj je povod odsustvo takođe jedne, na žalost, češće uobičajene rubrike — »Errata«. Ljudima kojima je to prevashodni zadatak (korektor — Natalija Kulić) promakao je popriličan broj štamparskih grešaka — preko dvadeset. Iz obzira prema autoru trebalo ih je, na odgovarajući način, ispraviti i u tom pogledu, posrednim putem, »skinuti« odgovornost s njega.

Na kraju se može reći da ova iscrpno dokumentovano istražena problematika izvanredno popunjava jednu od praznina naše novije bosanskohercegovačke istorije. Kada se monografski obrade i njeni drugi aspekti, ova će knjiga, nesumnjivo, još više doprinijeti poimanju značaja i opsega svih onih društveno-ekonomskih promjena koje su doživjeli naši narodi, a posebno radnička klasa u godinama koje su prethodile narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji, u godinama kada je napredni sindikalni pokret svojom djelatnošću, pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije, vršio pripreme za obaranje sistema eksploatacije.

Tomislav Išek

Dane Olbina, RATNI DANI — DNEVNIK, Sarajevo 1972. str. 411.

Srazmjerno malo učesnika narodnooslobodilačkog rata je vodilo svoje ratne dnevnik. Danas je za žaljenje što se tako dogodilo, iako znamo da je u uslovima partizanskog rata bilo veoma teško voditi dnevnik. Sada, kada društvo ima potrebu da naučno verificira svoju blisku prošlost — razdoblje NOR-a i socijalističke revolucije — istoričari imaju dosta poteškoća ako žele da izrade solidnu rekonstrukciju zbivanja u tom razdoblju. Arhivalije kojima se oni koriste ne pružaju odgovore na brojna pitanja. To se naročito odnosi na arhivalije NOP provenijencije, koje su oskudne zbog posebnih uslova djelovanja KPJ i raznih organa NOP-a, partizanskog karaktera oslobodilačkog rata i drastičnosti svih intervencija okupatorâ i njihovih saradnika protiv NOP-a, njegovih institucija i partizanskih boraca.

Svoj ratni dnevnik D. Olbina je pisao od 25. februara 1943. do 15. maja 1945. godine. Počeo je kao zamjenik političkog komesara bataljona u VI istočno-bosanskoj brigadi, a završio kao načelnik Gradskog odjeljenja OZNE (Odjeljenje za zaštitu naroda) u Sarajevu. Najveći dio vremena proveo je u istočnoj Bosni kao politički komesar raznih vojnih jedinica i kao član Oblasnog komiteta KPJ za istočnu Bosnu. Njegov dnevnik obiluje podacima o oslobodilačkom ratu u ovoj oblasti. U vrijeme kada se D. Olbina prihvatio pera, narodnooslobodilački pokret u istočnoj Bosni je izlazio iz depresije u koju je godinu dana ranije bio ozbiljno zapao. Bio je to trenutak kada se gro istočnobosanskih partizanskih jedinica približavao glavnoj operativnoj grupi NOV i POJ pritiješnenoj tzv. četvrtom neprijateljskom ofanzivom. Nalazeći se u svojoj jedinici, D. Olbina je dao brojne opise borbi i marševa tokom četvrte i pete neprijateljske ofanzive (11—95). Takvog je sadržaja njegov dnevnik i kasnije, od decembra 1943. do kraja januara 1945. godine (176—350), kada je istočna Bosna bila pravi poligon oslobodilačkog rata. Za to vrijeme istočnom Bosnom su protutnjale još dvije okupatorske ofanzive, iz nje ili preko nje su prodirale partizanske divizije u Srbiju i, na kraju, njemački okupator i njegovi kvislinzi, povlačeći se sa juga Balkana u srednju Evropu, prolazili su najvećim dijelom kroz istočnu Bosnu. Dnevne zabiljške iz tog vremena informišu čitaoca i o političkim prilikama u istočnoj Bosni, naročito u krajevima u kojima se Olbina nalazio. Nešto više podataka o razvoju NOP-a Olbina je dao u svojim zabilješcima iz druge polovine 1943. godine (96—175), kada su partizanski borci u istočnoj Bosni imali inicijativu i oslobađali sela i gradove, a narod se masovnije opredjeljivao za narodnooslobodilački pokret, koji je bio u svom punom razmahu.

Olbina je bilježio sadržaje političkih razgovora i rješenja, koja su partijsko-politički forumi, u kojima se on nalazio, donosili sa ciljem da podstaknu razvitak NOP-a. Ti razgovori i rješenja odnose se, uglavnom, na problem savladavanja četništva kao političkog pokreta i kao neprijateljske formacije i tzv. muslimanske milicije (milicija, legija, zeleni kadar) kao neprijateljske formacije. Ove zabilješke ilustruju razvoj NOP-a u istočnoj Bosni i govore o političkoj borbi protiv onih krugova građanske politike koji su se suprotstavljali oslobodilačkom pokretu.

Dnevnik D. Olbine sadrži detalje o borbi Krajišnika, Sremaca, Slavonaca i Srbijanaca u istočnoj Bosni. Na mjestima koja je u pokretu zauzimao Olbina, vjerovatno, nije mogao da razmišlja o vezama NOP-a u istočnoj Bosni sa pokretom u Sremu i Srbiji, pa o tome u svom dnevniku i nije pisao.

Dnevnik D. Olbine ima regionalni okvir. On ne sadrži građu potrebnu za izučavanje jugoslavenskih ili bosansko-hercegovačkih dimenzija oslobodilačkog rata, ali je zato vrijedan izvor za izučavanje NOR-a u istočnoj Bosni, u to vrijeme po mnogo čemu interesantnoj oblasti u Jugoslaviji.

D. Olbina je svoj dnevnik pisao bez oda i filipika. Bilježio je ono što je činilo život njegov i njegove jedinice i krajeva kroz koje je prolazio. On je vidio prekaljenog borca mitraljesca, ali i borca koji je samovoljno napustio položaj i izgubio se ne mogavši podnijeti višednevne borbe, kišu, hladnoću i slabu ishranu; redove svog dnevnika posvetio je vrsnom komunisti kuriru, izviđaču, bombašu i partijskom rukovodiocu čete i bataljona, koji je stoički, sa uzvišenim mirom dočekao svoj kraj za koji je znao da je blizu, ali i partizanu koji nije mogao da sačeka da rat završi da bi se oženio voljenom djevojkom, već je samovoljno napustio položaj, oženio se i kod kuće ostao desetak dana, a potom se sam vratio i štabu svoje brigade predao oružje i javio na raport; pisao je o sudbini pogorjelih sela i njihovih stanovnika, ali i o svom rođendanu i svojim roditeljima o kojima u to vrijeme nije mogao ništa da sazna. Olbina je osjećao i vidio čovjeka i njegov život uzvitlan vihorom rata i revolucije. Pored kazivanja o određenim događajima, političkim zbivanjima, vojničkim naređenjima i izvršenjima, on je plastično opisivao atmosferu sredine i vremena, koju istraživaču ne može da dočara dokumenat službene provenijencije. Upečatljiva slika života istočne Bosne u narodnooslobodilačkom ratu čini jednu od odlika ovog ratnog dnevnika.

Vrijednost ovog dnevnika je njegova izvornost. D. Olbina je bilježio ono što je radio i što je vidio i čuo, a što je smatrao da treba da se zabilježi. Njegove asocijacije na ljude i događaje iz ranijeg vremena sadržajno obogaćuju kazivanje o onome što se zbivalo dotičnog dana. Šteta je što pisac dnevnika nije zabilježio neke zanimljive pojedinosti, koje su mu bile poznate. Njegove posebne, originalne zabiljške, sačuvane u rukopisu, vođene od 13. juna do 15. oktobra 1944. godine, sadrže veoma interesantne podatke o problemima NOP-a u istočnoj Bosni u to vrijeme, o naporu organizacija i komiteta KPJ da te probleme razriješe (važne sjednice, njihov sadržaj i odluke) i dr. Tih podataka u objavljenim Ratnim danima, uglavnom, nema. Umjesto toga, Olbina je pisao o događajima na svjetskim frontovima, o promjenama u odnosu snaga zaraćenih sila, o detaljima svjetske politike, o letu savezničkih bombardera i utisku koji stvara njihova grmljavina i sl. Notirao je sporazum Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije i vlade dra Ivana Šubašića i činjenicu da položaj četnika D. Mihailovića u svijetu slabi. Meditirao je o poslu kojim se trenutno bavi ili zabilježio da se nema o čemu pisati. Na nekim mjestima Olbina informiše čitaoca o tome da je, npr., održana sjednica političkog tijela na kojoj su se prisutni upoznali sa novostima iz raznih dijelova istočne Bosne, da su se upoznali sa zadacima komunista Bosne i Hercegovine u tom vremenu i da je razmotren način na koji se ti zadaci mogu ostvariti u specifičnim uslovima istočne Bosne, itd. Ali, o sadržaju informacija, o prilikama u pojedinim dijelovima istočne Bosne, o eventualnim zaključcima te sjednice, o politici KPJ u Bosni i Hercegovini u datom trenutku, o tome kako se ta politika praktično provodila u istočnoj Bosni, nema ni riječi. Tu nedostaje ono što je za istoričara najvažnije. Za njega je na tim mjestima jedino naznačen pravac istraživanja. Vjerujem da sve ove i slične pojedinosti nemaju političku aktuelnost koja bi odlagala njihovo objelodanjivanje. U cjelini, dnevnik D. Olbine ima svoju vrijednost kao izvor. Razumije se, podatke koje on prezentira potrebno je provjeravati i dopunjavati drugim izvorima i kontroverznim svjedočenjima.

Registar imena učesnika u narodnooslobodilačkoj borbi (383—404), pomenutih u Ratnim danima, sa kratkim podacima o ličnostima (mjesto rođenja ili mjesto boravka prije stupanja u narodnooslobodilačku borbu, godina i mjesto ili područje pogibije ili smrti, sadašnje zanimanje i mjesto boravka živih) je koristan, jer olakšava istraživanje izvjesnih događaja iz okvira narodnooslobodilačke borbe

u istočnoj Bosni. Tom registru imenično je identičan standardni registar ličnih imena (405—411), koji ne sadrži i imena lica koja su pomenuta u dnevniku, a koja nisu učestvovala u narodnooslobodilačkoj borbi.

Dnevnik je ilustrovan sa 34 fotografije i 3 faksimila. Fotosi su posvećeni ljudima u narodnooslobodilačkoj borbi: grupama boraca, četama i bataljonima u različitim prilikama, štapskim starješinama i političkim funkcionerima, ranjenicima, bolesnicima i bolničarima, kursistima i dr. Izborom fotografija autor je obogatio svježinu i impresivnost svog dnevnika.

Izdavač ukusno opremljenih Ratnih dana je »Svjetlost«, izdavačko preduzeće Sarajevo.

Rasim Hurem

I. I. Ziljberfarb, IDEJI I TRADICIJI VELJKOJ FRANCUSKOJ REVOLJU-
CIJI V BORBE SIL DEMOKRATIJI I FAŠIZMA, Izdateljstvo »Nauka«,
Moskva 1971, str. 229.

Knjiga je izašla u izdanju Akademije nauka SSSR, Instituta za opštu isto-
riju. Autor ju je posvetio Žoržu Politceru, naprednom naučniku i borcu-patrioti,
koga su neprijatelji francuske revolucije ubili 30. V 1942.

U predgovoru (5—11) njegov pisac V. Daljin je dao osnovne biografske
podatke o autoru dela, Ziljberfarbu, podvlačeći njegovo veliko interesovanje na-
prednim idejama Francuske. On se posebno zadržao na autorovoj doktorskoj di-
sertaciji o Furjeu, koja je publikovana u SSSR-u, a delimično bila objavljena i u
nekim francuskim, belgijskim i talijanskim časopisima. U svima njima Ziljberfarb
važi kao najbolji poznavalac Furjea i delo mu je odlično ocenjeno. Zahvaljujući
dobrom poznavanju svetskih jezika, Ziljberfarb je mogao da da ovaj jedinstven
pokušaj u savremenoj literaturi u kojoj je prikazao ulogu idejnog nasleđa velike
francuske revolucije u oštrom sukobu snaga reakcije i progresa uoči i u vreme
drugog svetskog rata.

U Uvodu (12—17) Ziljberfarb je podvukao da ni u savremenoj Francuskoj
ideje i tradicije velike francuske revolucije nisu izgubile od svog značaja, konsta-
tujući da je to slučaj i s idejama iz 1848—1849. i 1871. Ziljberfarb se oslonio na
tvorce marksizma-lenjinizma koji su uočili veliki značaj revolucionarnih ideja
1789—1794. On je pri tom, pored ostalog, citirao i Lenjina, koji je isticao da ideje
velike francuske revolucije »dokazuju do današnjih dana životnost i snagu svoga
uticaja na čovečanstvo time što izazivaju najjarosniju mržnju« (17). Istovremeno,
Lenjin je podvlačio da reakcija nastoji da stanovništvo zaboravi forme organiza-
cije, ideje, parole »koje je u velikom bogatstvu i raznovrsnosti rodila revolucio-
narne epoha«. Ziljberfarb je konstatovao da su ove ideje imale velikog značaja u
borbi protiv fašizma.

U prvom odeljku koji nosi naziv: »150-ta godišnjica revolucije 1789—1794«
(str. 18—67), kao što naslov kaže, govori se o stavu istoričara prema revoluciji
nakon veka i po posle njenog izvođenja. Ziljberfarb konstatuje da u samoj Fran-
cuskoj ima dijametralno različitih stavova prema ovoj revoluciji, kao i prema
njenim akterima, a naročito Robespjeru. Autor se trudi da dokaže, u čemu u pot-
punosti uspeva, da su neprijatelji Francuske, neprijatelji francuske revolucije,
kakav naziv mu nosi i poseban deo ovog odeljka (str. 37—50). Tako su protiv
ideja francuske revolucije istupili: Hitler, Gebels, Rozenberg i drugi fašisti. Na-
suprot njima, progresivne i demokratske snage su bile nosioci ideja i tradicija
francuske revolucije. U povodu 150-te godišnjice francuske revolucije, 1939, u Fran-
cuskoj je objavljeno desetak monografskih dela na tu temu, dok se u časopisima
i novinama pojavljuje čitav niz članaka, koji je razmatraju s filozofskog, istorij-
skog, sociološkog i drugih aspekata. Karakteristično je da se idejno nasleđe re-
volucije posredno ili neposredno vezivalo sa savremenom borbom protiv reakcije.

Drugi deo knjige je: »Krstaški pohod protiv nasleđa francuske revolucije u godinama drugog svetskog rata« (str. 68—106). U njemu je Ziljberfarb obradio višijevske pokušaje da iskrive ideje i tradicije ove revolucije u čemu su se naročito istakli: S. Moras (Ch. Maurras), F. Tavernje (F. Tavernier) i F. Breše (F. Braesch), koji, izvrcući činjenice, je kvalifikuju kao »veliku katastrofu«. Istovremeno i akademik O. Obri (O. Aubry) u svom dvotomom delu o revoluciji trudi se da odrekne njenu neophodnost. Drugi kolaboracionisti, a naročito nemački istoričari su nastojali da dokažu da je demokratska revolucija pogubna, kao E. Anrih (Anrich), L. Just, E. Ludendorf (Ludendorff) i dr. Po Ludendorfu pad Bastilje je produkt dogovora francuskih masona i Jevreja. (95). Slično tvrdi i Haselbaher (Hasselbacher) (str. 96). Kurt Giring (Gihring) u revoluciji vidi delo »rušilačkog racionalizma«. Peten, pomažući fašističku Nemačku, omogućio je da se umesto departmana, kao i pre revolucije, javne provincije, a korporacije se priznaju kao prve osnove društva. Istovremeno Hitler, želeći da ideološki pridobije Francuze, omogućio je da se na francuskom jeziku izda nekoliko nemačkih knjiga u kojima se napada nasleđe francuske revolucije. Mesto stare parole »sloboda, jednakost, bratstvo«, javlja se nova »rad, porodica, otadžbina«.

U trećem odeljku Ziljberfarb obrađuje: »Revolucionarno-patriotske tradicije 1789—1794. u narodnom pokretu otpora« (107—191). On konstatuje da su u njemu učestvovali Francuzi bez obzira na klasnu, partijsku i religioznu pripadnost. Na taj otpor ih je prvo pozvala Komunistička partija Francuske (KPF). Posle napada na SSSR, među Francuzima se, po Ziljberfarbu, javlja uverenost u pobedu. Jula 1941. održava se sastanak raznih grupa otpora i tada se stvara »Nacionalni front za oslobođenje Francuske«. Pred godišnjicu pada Bastilje, 14. VII 1941, KPF je pozvala francuski narod na borbu. Ni Peten nije smeo da se odrekne ovog nacionalnog praznika, pa se tog dana nije radilo, ali su u Parizu, uprkos zabrane vlasti, organizovane demonstracije na kojima je pevana »Marseljeza«. Policija neke demonstrante zatvara, a jednog radnika uskoro ubija. Demonstracije se organizuju i u drugim gradovima, pa i nekim selima obe Francuske. Režim zabranjuje pevanje »Marseljeze«, ali to samo jača revolucionarno-patriotske tradicije (128). Drugi dan koji pripadnici pokreta otpora u Francuskoj proslavljaju kao dan mobilizacije borbenih snaga za borbu protiv nemačkih osvajača bio je 20. IX 1792. kada su dobrovoljci mlade Republike razbili vojsku pruskih intervencionista u bici kod Valme. Prvi list otpora dobija naziv **Valmy**. KPF podvlači da je Francuska zemlja velike revolucije, zemlja progressa i prava čoveka i građanina. Kao verne pripadnike predaka koji su uništili Bastilju, pozivaju se na borbu protiv Hitlerovaca. I narednih godina KPF u povodu 14. jula i 20. septembra izdaje proglase i poziva na borbu. Odredi pokreta otpora na taj dan vrše akcije protiv okupatora. Pišu se i pesme koje autor navodi u originalu i u prevodu na ruski. One pozivaju Francuze u borbu.

U poslednjem odeljku knjige — Pogovoru (192—225) Ziljberfarb je dao ocenu literature o francuskoj revoluciji koja je nastala u toku dve decenije posle svršetka rata. Na kraju knjige (226—29) nalazi se indeks imena.

Ovo delo nesumnjivo predstavlja jedinstveno ostvarenje kome je cilj da dokaže kako su pozitivne tradicije francuske revolucije korišćene u borbi protiv najveće opasnosti za čovečanstvo — fašizma, a s druge strane kako su i reakcionarni pokreti pokušali da iskrive ideje ove revolucije i da je iskoriste u svoj prilog.

Milica Bodrežić

Pretežan broj napisa u Reviji za 1971. godinu tretira socijalnu istoriju 18. i 19. vijeka. Nema radova koji bi se bavili periodom između dva svjetska rata, kao što je to bilo u ranijim brojevima Revije. Još uvijek neizučena problematika istorije Kominterne i Socijalističke radničke internacionale u ovom godištu nije zastupljena ni jednim člankom.

Autor prvog članka R. A. Church, viši predavač za ekonomsku i socijalnu istoriju na Univerzitetu u Birminghamu pod naslovom **Podjela profita i radnički odnosi u Engleskoj u 19. vijeku** razmatra porijeklo profita, dohotka i njegov razvitak u Engleskoj 60-tih godina prošlog vijeka kada su se javljali radnički nemiri i kad je bila porasla aktivnost tredjuniona. Autor je iznio neke momente u vezi sa raspodjelom profita nekih finansijski jakih kompanija. Na osnovu toga, čitalac može steći približnu sliku razvitka profita kod jačih privrednih cjelina. Uz to je važno istaći značaj zvaničnih izvještaja u vidu statističkih podataka koje je dalo Ministarstvo rada 1912. i 1920. godine o participaciji akcija u britanskoj industriji prije prvog svjetskog rata.

Rad D. J. Rowea, predavača ekonomije na Univerzitetu u Njukastlu tretira neke aspekte čartizma u Tyneiside (oblast Njukastla). Članak je pisan na osnovu literature i studija o čartizmu (djelimično objavljenih u ranijim brojevima ove Revije). Novine **Liberator** iz perioda 1838—1839. su važan izvor o čartizmu. Oživljavanje političkog pokreta u širem regionu Njukastla je započelo u ljeto 1837. godine. Tu je osnovana Radnička muška asocijacija, koja se kasnije uključila u istu organizaciju sa sjedištem u Londonu. Taj razvitak je praćen do prvih mjeseci 1848. godine. Međutim, te godine čartizam u sjeveroistočnoj Engleskoj nije prestao, pa su i dalje vegetirale male grupe 50-godina 19. vijeka, ali kao lokalne organizacije.

Zanimljivu problematiku razmatra J. Stevenson, inače predavač savremene istorije na Oreil koledžu u Oxfordu. U članku je ispitana pobuna posrednika-agenta u Londonu 1794. godine koji su kao nakupci trgovali sa regrutima i najamnom radnom snagom za trgovačke brodove, za koju je vladala velika potražnja. Tom kupoprodajom oni su se obogatili u vrijeme nestašice radne snage, jer su se najamni radnici prodavali na milost i nemilost nakupaca.

Iz istorije omladinskog pokreta je prilog J. O. Springhall-a, predavača istorije u školi za humanističke nauke na Novom univerzitetu u Ulsteru, Coleraine: **Skauti, klasa i militarizam u britanskom omladinskom pokretu 1908—1930**. U radu je analizirano kako se van škole omladina organizovala u volontarističkim organizacijama pri kraju 19. vijeka. To je fenomen u Velikoj Britaniji, jer su ranoviktorske organizacije bile religiozno obojene u duhu tradicionalnih hrišćanskih normi. Uočeno je da su skautske brigade, kao vidovi organizacija skauta, osnovane 1883. od grupa iz redova tinejdzerske radničke klase i omladinaca u Glazgowu.

Već 1891. u brigadi je bilo 18.000 mladića. U tim formacijama oni su čitali Bibliju i pošto je među njima bilo mladića iz radničkih redova oni su takođe podvrgnuti vjerskim normama. Život u brigadi je bio poluvojnički. Vježbali su se maršu, gimnastici, trčanju itd. Skauti su imali i svog šefa. To je bio Baden-Powell, koji je počeo karijeru kao mladi husarski oficir, slično kao i engleski državnik ser Winston Churchill. Njih dvojica su se sreli na sjeverozapadnom frontu u Indiji. Baden-Powell je proveo preko 20 godina boreći se u raznim kolonijalnim ratovima, a posebno se istakao u burskom ratu, za što je zadobio simpatije britanskog javnog mnjenja. Njegova vojna služba je bila okončana po završetku konjičke škole, što mu je pomoglo da se i dalje razvija u tome poslu i piše o toj problematici. Od tada je on nastavio svoju karijeru u omladinskim brigadama skauta.

Naporedo sa unutrašnjom izgrađenom organizacijom i njenim ustrojstvom, izrastao je u toj sredini i Izvršni komitet skauta. Pola članova tog komiteta su ranije služili u vojsci ili bili prihueni (penzionisani) oficiri, a posebno su se istakli u ratovima u Indiji i Južnoj Africi. To je organizaciji nesumnjivo davalo poluvojnički karakter. U svom razvitku, organizacija je i brojčano narasla. Tako je, npr. do 1921. u skautima bilo okupljeno nekoliko stotina hiljada članova.

Socijalna struktura skauta pruža zanimljivu sliku. Od 11.000 članova u Londonu, više od polovine je bilo iz redova nižih i srednjih društvenih slojeva, a ostali su bili iz najnižih društvenih slojeva. Autor je postavio interesantan problem pred istraživače kako su ovi skauti iz srednjih društvenih slojeva mogli kasnije pripadati britanskim fašističkim organizacijama. Zanimljivo je istaći da je i iz redova radničke klase bilo mladića u skautima. Tako je, npr., Boden-Powell pokušao da 1923. godine uključi i više predstavnika iz radničkih redova u Generalni savjet skautske asocijacije. Bila je formirana i posebna brigada mladića (skauta) iz redova radničke klase.

Autor je izložio hijerarhijsku strukturu organizacije sa svim formama spoljne i unutrašnje organizacione šeme, počevši od izviđačkog rukovodećeg Savjeta do najnižih organizacija. U doba prvog svjetskog rata bila je kulminacija Boden-Powellove vizije skautstva — široko polje djelatnosti mladih-odbrana britanske imperije. Mišljenje šefa izviđača je bilo »da je vrlo važan motiv u formiranju izviđačkog pokreta i borba za odbranu britanske imperije«.

Isticanje parola o antimilitarizmu i pacifizmu bilo je metod manipulisanja Boden-Powella, a njegova strogost prema »antiboljševizmu« je govorila o njegovom klasnom opredjeljenju koji nije prezao ni od kakvih poduhvata. To je nesumnjivo uticalo na otupljivanje oštrice klasne borbe.

Iz istorije francuskog radničkog pokreta je rad Nichola-sa Papayanisa, docenta istorije na Bruklinskom koledžu Gradskog univerziteta u Njujorku pod naslovom: **Aplhonso Merrheim i štrajk u Hennebont-u: borba za osmočasovni radni dan u Francuskoj**. Generalna konfederacija rada Francuske, (Confédération Générale du Travail), (CGT u daljem tekstu), kao nacionalna organizacija francuskih revolucionarnih sindikata, tražila je 1. maja 1906. godine od francuske vlade da se uvede osmočasovni radni dan za industrijske radnike. Taj zahtjev vlada je odbila i CGT je pozvala 2. maja sve radnike na štrajk. Obustava rada se proširila i zbog toga su se vlada i industrijalci povukli, što je pozitivan ishod štrajka. Autor je iznio istorijat štrajkova prije toga generalnog štrajka, iz čega se vidi snaga radničkog pokreta. No uprkos radničkom entuzijazmu, osjetilo se poslije 1906. godine u francuskim sindikatima opadanje revolucionarnog zanosa. Tome je nesumnjivo doprinijela jaka antiradnička vlada na čelu sa Georgesom Clemenceau-om.

U sklopu revolucionarnih sindikalnih akcija važna je ličnost Alphonsa Merrheima, sekretara Federacije metalskih radnika, organizatora štrajka metalskih radnika u mjestu Hennebont u jugozapadnoj Bretanji i jednog od organizatora prvomajskog praznika 1906. godine. Autor uopšteno analizira istorijat borbe za osmočasovni radni dan od 1886. godine, i to od početka akcije američkih radnika. U tom smislu je u kontekstu rezultat Osnivačkog kongresa Druge internacionale u Parizu (juli 1889), da se prihvati Prvi maj kao dan internacionalnih demonstracija za 8-časovni radni dan. Od tada radnici cijelog svijeta vode žestoku borbu za ostvarenje svoga cilja. I prije 1906. francuski socijalisti i sindikati su razvijali tradiciju Prvog maja. Istorijat tih akcija prikazan je jasno i slikovito.

Ponovni izbor Merrheima za sekretara Federacije metalčkih radnika omogućio mu je da nastavi aktivnost na političkom polju kao član CGT u periodu od 1904. do 1923. godine. On je rođen 1871. u radničkoj porodici i kao takav rano pristupa revolucionarnom sindikalnom pokretu.

Fritz Redlich, viši saradnik Centra za istraživanja istorije kolonijalnih osvajanja na Harvardskom univerzitetu, obrađuje pomalo neobično pitanje pod naslovom: **Nauka i milosrđe: grof Rumford i njegovi sljedbenici**. Esej se bazira na odgovarajućoj savremenoj periodici, čija se bogata kolekcija nalazi u Harvardskoj i drugim bibliotekama. Odmah u početku autor ističe da je ličnost Benjamina Thompsona, grofa von Rumford-a (1753—1814), rođenog u Woburnu, država Massachusetts, igrala znatnu ulogu u istoriji i nauci. Mnogi socijalni i ekonomski problemi riješeni su njegovom zaslugom. U mladosti Rumford se poučavao bizinsu i u tu svrhu je pohađao kursove na Harvardskom univerzitetu. Svoju karijeru počeo je kao nastavnik. Kasnije je postao oficir i kada su britanske trupe evakuisane iz Bostona, napustio je Ameriku i stupio u službu britanske vlade. Kao zaslužan službenik, dobio je odobrenje od vlade da otputuje u zapadnu Evropu u Bavarsku gdje se upoznao sa knezom Karlom Theodorom. U Bavarskoj je dobro napredovao u službi i postao pukovnik, te je 1788. imenovan za ministra rata i šefa policije u Minhenu. On je bio istaknuti komandant, ali i značajan reformator armije; 1790. postao je general-lajtant, a 1791. rajhsgrof. Pošto je 1799. njegov raniji štićenik knez Karl Theodor Bavarski umro, on se povukao iz službe i od tada se posvetio nauci.

Prve njegove preokupacije hile su filozofija prirode, a kasnije, kao osnivač nauke o termodinamici, osigurao je sebi mjesto u istoriji. Osim toga, krajem 18. vijeka socijalni problemi su opterećivali Evropu, jer je bilo mnogo sirotinje. U Minhenu je bilo najmanje 1800 prosjaka i 2600 ljudi kojima je bila potrebna socijalna pomoć. Da bi se bavarska armija snabdjela uniformom i opremom, osnivače su vojne radionice (poslije 1789.) u kojima je radila sirotinja, a posebno prosjaci. Isto tako, bile su osnovane posebne kuhinje za siromašne gdje su oni dobijali hranu, kao i hljeb iz pekara. I Rumfordovova ideja je bila podstajak da se organizuje socijalna i milosrdna akcija. Tako se Rumford eksponirao kao filantrop. Sistem socijalnih javnih kuhinja se razvio i u Engleskoj (1795. u Londonu), u Švajcarskoj (1797), i Francuskoj. U tim zemljama Rumford je imao i svojih sljedbenika — filantropa.

U rubrici **Dokumenta**, Edmund Silberner, profesor istorije modernih socijalnih pokreta Ekonomskog fakulteta i socijalnih nauka (Hebrejskog univerziteta u Jerusalimu), dao je kraći prikaz tri **Hercenova pisma**, kao i njihov originalni prepis. Ta pisma nalaze se u bibliotekama u Bonu i Minhenu i nisu objavljena u Ediciji sabranih djela Aleksandra Ivanoviča Hercena, ruskog revolucionarnog demokrate, što je promaklo izdavaču — Institutu za svjetsku literaturu pri Sovjetskoj akademiji nauka (A. I. Hercen, Sobranij Sočinenij, Moskva 1954—1966, 30 knjiga). Od ta tri pisma, dva su upućena istoričaru umjetnosti i pjesniku Gotfridu Kinkelu 1815—1882), koji je stekao popularnost svojim demokratskim angažovanjem. Treće pismo je upućeno piscu i istoričaru Ferdinandu Gregoroviusu (1821—1891), koji je poslije revolucije 848—49. živio u Italiji kao svojoj drugoj domovini i tu pisao svoje radove.

Drugi dokumenat objavljuje Paul Meier, lektor za englesku literaturu na Univerzitetu u Parizu (Nanter), koji u stvari predstavlja neobjavljeno predavanje Williama Morrisa, engleskog socijaliste iz 19. v. — **Kako ćemo tada živjeti?** Još 1969. objavio je u Detroitu američki profesor Eugene Le Mire lo predavanja Williama Morrisa, koja se nalaze u Britanskom muzeju u dodatnim rukopisima. Predavanje **Kako ćemo tada živjeti?** održao je W. Morris 1. III 1889. na skupu pokrovitelja Fabijanskog društva u Londonu. To predavanje je bilo ponovljeno 3. III 1889. Ligi socijalista. Originalni manuskript sačuvan je u Arhivu Instituta za socijalnu istoriju u Amsterdamu.

W. Morris je uočio razlike između socijalista i raznih sekta. On izlaže svoju viziju društva budućnosti — svoj pogled na socijalizam. To su, u stvari, teoretske postavke iz kojih se zapravo vidi Morrisova ideološka i teoretska evo-

lucija. Mnoge ideje, iznesene u predavanju, govore kako će izgledati komunističko društvo, što se, uostalom, vidi iz Morrisovih radova 80-tih godina 19. vijeka. Neki njegovi stavovi su, u stvari, reminiscencije iz predavanja koje je održao godinu dana ranije pod naslovom: **Društvo budućnosti**. To predavanje je, takođe, vizija budućeg svijeta i onoga što će doći.

Revija donosi odabranu najnoviju bibliografiju s područja socijalne istorije iz raznih zemalja i kontinenata. Svaka od bibliografskih jedinica praćena je kratkim sadržajem knjige.

Revija je obogaćena novim saznanjima koja se pružaju čitaocima. Upada u oči da člancima nedostaju na kraju zaključci (osim Redlichovog članka) o uočenim i riješenim problemima značajnim za istorijsku nauku. Međutim, čitaocima je vrlo korisno da se na kraju rada prezentiraju zaključci.

Uroš Nedimović

iz instituta

DJELATNOST INSTITUTA U 1972. GODINI

Već je postalo uobičajeno da naše čitaoce, i ostale zainteresovane, redovno, svake godine, upoznajemo sa radom Instituta u proteklom periodu. To činimo i ovom prilikom.

Aktivnost Instituta u cjelini, i njegovih saradnika pojedinačno, bila je usmjerena ka izvršavanju osnovnih zadataka postavljenih Programom rada za 1972. godinu. Programski zadaci su obuhvatili poslove u vezi s naučnom obradom određenih tema iz istorije Bosne i Hercegovine, a naročito radničkog pokreta i socijalističke revolucije. Program je obuhvatao dalje sređivanje i obradu arhivske građe, te prikupljanje i obradu određene naučne dokumentacije. Pored toga, Institut je ostvario i potrebnu saradnju sa naučnim ustanovama u zemlji, a veći broj saradnika uzео je učešće u radu pojedinih skupova koji su održani tokom 1972. godine, što predstavlja značajan doprinos razvoju saradnje među naučnim ustanovama. Evo pregleda aktivnosti Instituta.

Na realizaciji tematskog dijela Programa Instituta za 1972. godinu radilo je ukupno 14 saradnika, i to: 5 naučnih saradnika, 2 viša stručna saradnika, 3 asistenta (od kojih 2 magistra), sekretar Instituta i 3 spoljna saradnika. U radu je bilo ukupno 15 tema, i to 5 iz perioda do 1919. godine, 4 iz perioda između dva rata i 6 tema iz ratnog perioda.

Dva saradnika Instituta odbranila su doktorske disertacije iz oblasti novije istorije naroda Bosne i Hercegovine. Nikola Babić je odbranio doktorsku disertaciju: **Stavovi u bosansko-hercegovačkom radničkom pokretu prema ratu, revoluciji i stvaranju jugoslovenske države u drugoj deceniji XX vijeka**, a Dževad Juzbašić: **Izgradnja željeznica u svjetlu austrougarske politike do kraja Kalajeve ere**. Obadvije disertacije odbranjene su u novembru mjesecu 1972. godine na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

Ove doktorske disertacije su bile ujedno teme u Programu rada Instituta, pa su tako završene i mogu se koristiti u biblioteci Instituta.

U završnoj fazi su sljedeće teme:

1. **Radnički pokret u Bosni i Hercegovini od 1906. do osnivanja SDS Bosne i Hercegovine 1909. godine**, koju radi mr Ilijas Hadžibegović, spoljni saradnik i

2. **Napredni omladinski pokret u Bosni i Hercegovini 1918—1941. godine**, koju radi mr Dubravka Škarica, takođe spoljni saradnik.

U toku je rad na sljedećim temama:

1. **Djelatnost bosansko-hercegovačkog Sabora**, obrađivač dr Dževad Juzbašić, naučni saradnik.

2. **Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersko-školsku autonomiju i stvaranje prvih političkih organizacija u vrijeme austrougarske okupacije**, obrađivač dr Nusret Šehić, naučni saradnik.

3. **Nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini u svjetlosti istorijskog radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta**, obrađivač Enver Redžić, spoljni saradnik.

4. **Reformizam u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine između dva rata**, obrađivač mr Ibrahim Karabegović, asistent.

5. **Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1919—1941. godine**, obrađivač dr Ahmed Hadžirović, naučni saradnik.

6. **Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini do 1928. godine**, obrađivač mr Tomislav Išek, asistent.

7. **Nacionalna i socijalna struktura partizanskih odreda u Bosni i Hercegovini 1941. godine**, obrađivač Nevenka Bajčić, viši stručni saradnik.

8. **KPJ u istočnoj Bosni od sredine 1942. do oslobođenja 1945. godine**, obrađivač dr Rasim Hurem, naučni saradnik.

9. **Četnički pokret u Bosni i Hercegovini 1941—1945. godine**, obrađivač dr Zdravko Antonić, naučni saradnik.

10. **Odnosi Trećeg Rajha i Nezavisne Države Hrvatske**, obrađivač mr Rafael Brčić, viši stručni saradnik.

11. **Istorijski razvoj Socijalističkog saveza radnog naroda Bosne i Hercegovine**, obrađivač dr Nikola Babić, viši naučni saradnik.

12. **Izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti u uslovima NOR-a**, obrađivač Drago Borovčanin, sekretar Instituta.

Izgrađen je, po narudžbi Republičke komisije za vjerska pitanja, studijski projekt za temu: **Vjerske zajednice i politička zbivanja u Bosni i Hercegovini od austrougarske okupacije 1878. do 1945. godine**, čiji su autori: dr Nusret Šehić, dr Luka Đaković, dr Muhamed Hadžijahić, mr Rafael Brčić i mr Tomislav Išek.

U Arhivu Instituta, do polovine godine, radilo je osam saradnika, od kojih: 1 viši stručni saradnik, 2 arhivista i 5 arhivskih pomoćnika. U drugoj polovini godine radilo je svega šest saradnika, jer je broj arhivskih pomoćnika smanjen za 2 saradnika.

Saradnici Arhiva su angažovani na sređivanju i obradi građe iz NOB-e, registraturnom sređivanju nekih fondova iz poslijeratnog perioda, sređivanju memoarske građe, na pripremi i obradi građe za publikovanje i drugim poslovima iz Programa rada.

Izgrađene su istorijske bilješke za okružne komitete KPJ iz perioda NOR-a i okružne komitete KPJ iz perioda 1945—1947. godine, te za Zbirke fondova o radničkom pokretu RP-I i RP-II.

Izvršene su potrebne pripreme i predano je u štampu **Radničko jedinstvo**, koje će se faksimalno štampati i pristupilo se pregledu partijske arhivske građe iz perioda 1941—1945. godine, koja se nalazi u Arhivu Instituta, radi izbora za publikovanje u ediciji »Djelatnost KPJ u Bosni i Hercegovini 1941—1945. godine«.

Dovršeno je registraturno sređivanje građe fondova Glavnog odbora Narodnog fronta Bosne i Hercegovine, završeno je registraturno sređivanje građe okružnih komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu 1945—1947. godine (Sarajevo, Mostar, Tuzla, Doboj, Banja Luka, Bihać i Travnik) i sređivana je arhivska građa omladinske pruge »Šamac Sarajevo«. Preuzeta je memoarska arhivska građa od saradnika Instituta, pa je velikim dijelom sređena i smještena u depo.

U Grupa za dokumentaciju rade tri saradnika, i to: jedan magistar, jedan viši stručni saradnik i jedan bibliotekar. U toku 1972. godine nastavljen je rad na istorijsko-bibliografskoj obradi **Glasa Slobode i Jugoslovenskog lista**, te na ispisu hronoloških jedinica iz registrovane, neregistrovane i novoprimitljene arhivske građe fonda Zemaljskog izvršnog odbora NF i Glavnog odbora NF Bosne i Hercegovine za period 1945. do 1952. godine.

Izašla je iz štampe knjiga: **Grada o djelatnosti KPJ u Bosni i Hercegovini 1921—1941.** U ovoj ediciji su objavljeni sljedeći listovi: **Glasnik istine, Fabrika i njiva, Komunist, Narodna pravda i Glas saveza radnika i seljaka**, kao i leci i proglasi iz tog razdoblja. Objavljivanjem ovih listova i letaka, našoj široj javnosti je prezentirana od sada istražena štampa KPJ u Bosni i Hercegovini za navedeni period koja predstavlja i značajan dio onoga što je ovim putem poteklo od organizacija KPJ u Bosni i Hercegovini.

Kako se 1973. godine navršava trideset godina od Drugog zasjedanja AVNOJ-a i trideset godina od Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, na kojima su udareni temelji nove Jugoslavije, odnosno Bosne i Hercegovine kao ravnopravne države u sastavu Demokratske Federativne Jugoslavije, to su organi upravljanja i Naučno vijeće Instituta stali na stanovište da ove događaje treba posebno obilježiti. Ovo tim prije kad se zna da je Bosna i Hercegovina tokom 1942. i 1943. godine bila svojevrsno središte rata i revolucije naroda Jugoslavije, pa je izučavanje prilika u njoj u tim godinama prvorazredni naučni zadatak. Ovaj naš interes potakla je i poruka naučnog skupa: »1941. godina u istoriji naroda Bosne i Hercegovine«, održanog u Drvaru 1971. godine da se na sličan način treba pozabaviti prošlošću Bosne i Hercegovine u ostalim ratnim godinama. Navedeni događaji će se obilježiti tako što će tim povodom Institut pripremiti naučni skup: »Narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini i AVNOJ (1942—1943)«, koji bi se održao pod kraj 1973. godine u Sarajevu.

Grupa saradnika Instituta, koji se bave istorijom NOR-a: dr Zdravko Anтониć, dr Nikola Babić, Nevenka Bajić, Drago Borovčanin, mr Rafael Brčić i dr Rasim Hurem sačinili su Program ovog skupa koji bi imao sljedeće osnovne teme:

1. **Narodnooslobodilački pokret u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini 1942. godine;**

— Fočanski period kao vrijeme međusobnog prožimanja jugoslovenskog i bosansko-hercegovačkog iskustva u razvitku ustanka i NOP-a;

— Vidovi i posljedice političke diferencijacije ustaničkih snaga i naroda i — Seljaštvo i NOP.

2. **Razvitak narodnooslobodilačkog pokreta i revolucionarno-demokratskog sistema** (stvaranje Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, narodna vlast, vojno-pozadinski organi, društvene i političke organizacije).

3. **Spoljnji i unutrašnji uzroci i oblici pojačanog angažovanja okupatora i kvislinga na tlu Bosne i Hercegovine u 1943. godini. Promjene u sistemu okupacije.**

4. **Međunarodni i unutrašnji vojnopolitički događaji, — masovnije opredjeljenje naroda za NOP i promjene u držanju građanskih političkih krugova i**

5. **Drugo zasjedanje AVNOJ-a i problem formiranja Bosne i Hercegovine kao federalne jedinice Demokratske Federativne Jugoslavije.**

Našu inicijativu podržala je i Zajednica institucija za noviju istoriju naroda i narodnosti Jugoslavije na sastanku održanom u Sarajevu 16. juna 1972. godine. Zalažući se za to da ovaj naš naučni skup bude i glavni naučni skup u okviru čitave Jugoslavije povodom 30-te godišnjice Drugog zasjedanja AVNOJ-a, odnosno stvaranja nove Jugoslavije, čija su se konkretna ostvarenja manifestovala na tlu Bosne i Hercegovine, Zajednica je obavezala sve svoje članice — institucije za izučavanje novije istorije naroda i narodnosti Jugoslavije da angažuju svoje saradnike u pripremanju naučnih radova za ovaj skup.

Saradnici Instituta su i u ovom periodu ispoljili aktivnost na određenim poslovima mimo svojih radnih zadataka predviđenih programom rada.

Više sardanika je objavilo ili predalo u štampu svoje naučne, odnosno stručne radove:

1. Dr Zdravko Anтониć, naučni saradnik, pripremio je i predao u štampu: 1. knjigu **Narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija u istočnoj i centralnoj Bosni 1941/1942. godine** i 2. članak **Ustanak u istočnoj Bosni poslije septembarskog savjetovanja u Stolicama.**

2. Dr Nikola Babić, viši naučni saradnik, pripremio je: 1. knjigu **Na putovima revolucije** (članci i rasprave), koja je izašla iz štampe; 2. **Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine za društveni preobražaj uoči prvog svjetskog rata**, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, br. 19; 3. **Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine i jugoslovensko pitanje**, *Prilozi* br. 8; 4. **Od Prvog zasjedanja AVNOJ-a do samoupravljanja**, *Prosvjetni list* br. 407, od 1. 12. 1972. godine i 5. **Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a u Mrkonjić-gradu**, *Bosna i Hercegovina — iseljenički kalendar za 1973. godinu*.

3. Drago Borovčanin, sekretar Instituta, napisao je članak: **Samoupravljanje u radnim organizacijama** (Ne čekati zakonodavca), *Privredne novine*, br. 19, godina 1, 12. maj 1972. godine.

4. Mr Rafael Brčić, viši stručni saradnik: 1. **Bratstvo jedinstvo na djelu**, *Bosna i Hercegovina — iseljenički kalendar za 1973. godinu*; 2. Dr Ahmed Hadžirović: **Sindikalni pokret Bosne i Hercegovine 1935—1941. godine**, prikaz objavljen na Radio-Sarajevu; 3. **Strajk radnika u Bosni i Hercegovini 1920/1921. godine** **Drugi kongres KPJ** — referati i diskusije sa naučnog skupa u Vukovaru 1970. godine.

5. Dr Ahmed Hadžirović, naučni saradnik: 1. izašla mu je iz štampe knjiga: **Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1935—1941. godine**, i 2. članak **Strajkovi u Bosni i Hercegovini 1919—1920. godine**, *Prilozi* br. 8 i 3. **Odnos vlasti prema revolucionarnom radničkom pokretu (1919—1921)** **Drugi kongres KPJ** — referati i diskusije sa naučnog skupa u Vukovaru 1970. godine.

6. Dr Rasim Hurem, naučni saradnik, pripremio za štampu knjigu: **Kriza narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine**.

7. Mr Tomislav Išek, asistent: 1. **Stjepan Radić kao politički mislilac** — prikaz knjige **Stjepan Radić, Politički spisi, Autobiografija** (članci govori i rasprave), priredio Zvonimir Kulundžić, *Znanje*, Zagreb 1971, objavljeno u *Časopisu za suvremenu povijest*, Zagreb br. I/1972, str. 187—199; 2. **Benedetto Croce Theorie et histoire de Historiographie**. Paris, Droz, 1968, *Prilozi* br. 7. (prikaz); 3. **Uz treće izdanje knjige** — osvrt na knjigu Atifa Purivatre **Nacionalni i politički problemi Muslimana** *Svjetlost* 1972. godine, *Pregled* I/73 Sarajevo i 4. **Atentat na Stjepana Radića i hrvatske narodne zastupnike u Narodnoj skupštini 20. 6. 1928. godine**, *Bosna i Hercegovina — iseljenički kalendar za 1973. godinu*.

8. Mr Ibrahim Karabegović, asistent: 1. **Vukovarski kongres i pitanje dajanje izgradnje Partije u Bosni i Hercegovini**, **Drugi kongres KPJ**, referati i diskusije sa naučnog skupa u Vukovaru 1970. godine i 2. **Uloga »Glasa Slobode« u širenju socijalističkih ideja u Bosni i Hercegovini od 1918. do 1919. godine**.

9. Mr Uroš Nedimović, asistent: 1. **Nezavisni sindikati u Bosni i Hercegovini u periodu 1921—1924. godine**, *Prilozi* br. 7; 2. **Savez Komunističke omladine Jugoslavije u Bosni i Hercegovini u periodu 1921—1929.**, *Pregled* 7—8/72; 3. **International Review of social History**, Amsterdam 1971. (prikaz), *Prilozi* br. 7. i 4. **Šedma internacionalna konferencija istoričara radničkog pokreta u Lincu**, *Prilozi* br. 7.

Na naučnom skupu: **Kosovo od 1918—1945. godine**, održanom u junu mjesecu 1972. godine u Prištini, učestvovao je sa diskusijom dr Nikola Babić, viši naučni saradnik, direktor Instituta.

U radu jugoslovensko-čehoslovačke istorijske Komisije, (krajem oktobra 1972. godine u Ljubljani) učestvovali su dr Nikola Babić, viši naučni saradnik i dr Dževad Juzbašić, naučni saradnik.

Okruglom stolu o knjizi Pera Morače **Jugoslavija 1941.** koji je održan u novembru mjesecu 1972. godine u organizaciji Instituta za savremenu istoriju u Beogradu prisustvovali su dr Zdravko Antičić, naučni saradnik i Drago Borovčanin, sekretar Instituta, dr Antonić je uzeo i učešća u diskusiji.

Okruglom stolu na temu: **»Industrijska revolucija u jugoslovenskim zemljama«** održanom 18. i 19. decembra 1972. godine, čiji je organizator Komisija za ekonomsku istoriju Saveza istorijskih društava Jugoslavije prisustvovao je i uzeo učešća u diskusiji dr Dževad Juzbašić.

Dr Ahmed Hadžirović, naučni saradnik, prisustvovao je Zimskoj školi istoričara, održanoj u Dubrovniku početkom 1972. godine.

Sedmom kongresu arhivskih radnika Jugoslavije, održanom u Sarajevu od 1. do 3. juna 1972. godine, prisustvovali su: Veselin Mitrašević, viši stručni saradnik, Rosa Cvijović i Ljiljana Gaković, arhivisti, te Slavica Bureković, Seada Hadžimehmedagić i Mirjana Knezović, arhivski pomoćnici.

Savjetovanju arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, održanom u Mostaru 20. septembra 1972. godine, prisustvovao je Veselin Mitrašević, viši stručni saradnik, dok je Savjetovanju Društva arhivskih radnika Srbije i Makedonije, održanom u novembru 1972. godine na Popovoj Šapki, prisustvovala Rosa Cvijović, arhivist.

Skupštini istoričara Bosne i Hercegovine, održanoj u novembru 1972. godine na Tjentištu, prisustvovali su saradnici Instituta: dr Zdravko Antonić, dr Nikola Babić, dr Ahmed Hadžirović, dr Rasim Hurem, dr Nusret Šehić, mr Tomislav Išek, Mirjana Trninić i Ljiljana Gaković, dr Ahmed Hadžirović je podnio izvještaj o radu Društva u protekle dvije godine, jer je bio sekretar Društva. Na istoj skupštini dr Nikola Babić, direktor Instituta, izabran je za predsjednika Društva za naredne dvije godine, a mr Tomislav Išek za člana Glavnog odbora.

U Redakciji **Priloga** radili su: dr Nikola Babić (glavni urednik), dr Zdravko Antonić, dr Rasim Hurem, dr Ahmed Hadžirović i dr Nusret Šehić. Kao sekretar Redakcije radio je Veselin Mitrašević.

Institut je ostvario određenu saradnju sa Filozofskim fakultetom u Sarajevu. Profesori sa ovog Fakulteta učestvuju u radu Naučnog vijeća Instituta, u radu Savjeta Instituta, te u pisanju referata za izbor saradnika u naučna zvanja, a razvijeni su i drugi oblici saradnje. Slična saradnja ostvarena je i sa Fakultetom političkih nauka u Sarajevu. Određenu saradnju Institut je ostvario i sa Muzejom revolucije u Sarajevu i sa Katedrom za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Preko Zajednice institucija za istoriju radničkog pokreta u Beogradu razvijena je saradnja među institutima za istoriju radničkog pokreta, odnosno institutima za nacionalnu istoriju u zemlji.

Tokom 1972. godine u Institutu je ponovo pokrenuta inicijativa za prerasntanje Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo u Institut za istoriju. U tom pravcu, pored diskusija vođenih o profilu i zadacima, u Institutu je izrađen i nacrt Zakona o Institutu za istoriju sa potrebnim obrazloženjem, koji je usvojilo Izvršno vijeće Bosne i Hercegovine i uputilo Skupštini SR BiH kao prijedlog. Donošenjem ovog Zakona, Institut će morati prilagoditi i svoju organizaciju novonastalim uslovima i potrebama.

U toku 1972. godine u Institutu je izvršena reorganizacija organa upravljanja i rukovođenja. Naime, do maja mjeseca 1972. godine kao najviši organ upravljanja bio je Savjet Instituta. Od ovog vremena, donošenjem Odluke o izmjeni i dopuni Statuta Instituta, najviši organ upravljanja je radna zajednica Instituta u cjelini. Za predsjednika Radne zajednice izabran je dr Nusret Šehić, naučni saradnik, a za zamjenika predsjednika Veselin Mitrašević, viši stručni saradnik. Kad Radna zajednica razmatra pitanje od posebnog društvenog interesa, njenoj sjednici prisustvuju i punopravno odlučuju i predstavnici društvene zajednice.

Predstavnice društvene zajednice sačinjavaju:

I. Imenovani od strane Skupštine SR BiH

1. Mitar Miljanović, sekretar Odbora sindikata društvenih djelatnosti Bosne i Hercegovine,

II. Delegirani od strane:

a) Filozofskog fakulteta u Sarajevu:

1. Dr Milan Vasić, vanredni profesor.

b) Fakulteta političkih nauka:

1. Mr Boro Pištalo, predavač na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu.

c) Društva istoričara Bosne i Hercegovine:

1. Mr Tomislav Kraljačić, asistent Filozofskog fakulteta u Sarajevu.

d) Republičkog savjeta za koordinaciju naučnih djelatnosti:

1. Mr Dubravka Škarica, poslanik Vijeća naroda Šavezne skupštine.

Radna zajednica je izabrala Izvršni odbor Instituta u sastavu:

Predsjednik

Nevenka Bajić, viši stručni saradnik

članovi:

1. Rosa Cvijović, arhivist,
2. Dr Ahmed Hadžirović, naučni saradnik,
3. Dr Rasim Hurem, naučni saradnik,
4. Mr Uroš Nedimović, asistent,
5. Alija Prolić, visokokvalifikovani radnik i
6. Dr Nikola Babić, direktor Instituta.

Izabrano je Naučno vijeće od 11 članova, koji sačinjavaju:

Predsjednik,

Dr Nikola Babić, direktor Instituta,

Članovi:

1. Prof. dr Milorad Ekmečić, redovni profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu,
2. Prof. Nedim Šarac, direktor Muzeja revolucije u Sarajevu,
3. Prof. dr Hasan Hadžiomerović, redovni profesor Ekonomskog fakulteta u Sarajevu,
4. Dr Boro Čović, direktor Zemaljskog muzeja u Sarajevu,
5. Dr Zdravko Antonić, naučni saradnik u Institutu,
6. Mr Rafael Brčić, viši stručni saradnik u Institutu,
7. Dr Ahmed Hadžirović, naučni saradnik u Institutu,
8. Dr Rasim Hurem, naučni saradnik u Institutu,
9. Mr Ibrahim Karabegović, asistent u Institutu i
10. Dr Nusret Šehić, naučni saradnik u Institutu.

Početkom januara 1972. godine Enver Redžić, direktor Instituta, na njegov zahtjev razriješen je dužnosti radi odlaska u penziju. Savjet Instituta je, na osnovu javnog konkursa, na sjednici od 3. marta 1972. godine za direktora Instituta imenovao dr Nikolu Babića, višeg naučnog saradnika.

Institut je pristupio Samoupravnom sporazumu o osnovama i mjerilima za raspodjelu dohotka i ličnih dohodaka u osnovnim i organizacijama udruženog rada registrovanih naučnih ustanova i Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, i na osnovu ovog sporazuma Radna zajednica Instituta je donijela svoje pravilnike o raspodjeli dohotka i raspodjeli ličnih dohodaka radnika Instituta.

Tako su tokom 1972. godine u Institutu primijenjeni ustavni amandmani u najbitnijim pitanjima. Ali, ovim još nije učinjeno sve. Potpunija primjena će se učiniti u 1973. godini kada će biti izmijenjeni i usaglašeni drugi opšti akti Instituta.

Institut ima sljedeću unutrašnju organizaciju:

I Odjeljenje istorijske obrade,

II Arhiv Instituta,

III Dokumentaciju i

IV Sekretarijat Instituta.

Drago Borovčanin

PREGLED DOMAĆIH I STRANIH ČASOPISA KOJE PRIMA BIBLIOTEKA
INSTITUTA ZA ISTORIJU RADNIČKOG POKRETA U SARAJEVU

Domaći časopisi

Arhivski vjesnik, izlazi jedanput godišnje, Zagreb.

Bibliografija Jugoslavije — članci i prilozi u časopisima, novinama i zbirnim djelima. Serija A. Društvene nauke — Politika, Ekonomija, Pravo, izdavač: Jugoslavenski bibliografski institut, izlazi 15-dnevno. Beograd.

Bibliotekarstvo, časopis Društva bibliotekara Bosne i Hercegovine. Izlazi tromjesečno. Sarajevo.

Bulletin: Scientifique. Section B. Sciences humaines. Izdavač: Savjet akademija nauka i umjetnosti SFRJ. Izlazi tromjesečno. Ljubljana.

Encyclopaedia moderna. Časopis za sintezu znanosti, umjetnosti i društvene prakse. Izdavač: Institut za filozofiju znanosti i mir Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Izlazi pet puta godišnje. Zagreb.

Forum, časopis odjela za suvremenu književnost Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Izlazi mjesečno. Zagreb.

Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine. Izlazi jedanput godišnje. Sarajevo.

Gledišta, časopis za društvenu kritiku i teoriju. Izdavač: Beogradski univerzitet i Centralni komitet Saveza omladine Srbije. Izlazi mjesečno. Beograd.

Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine. Sarajevo.

Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu. Sarajevo.

Istorijski zapisi, organ Istorijskog instituta i Društva istoričara SR Crne Gore. Izlazi tromjesečno. Titograd.

Jugoslavenski istorijski časopis, organ Saveza društava istoričara Jugoslavije. Izlazi tromjesečno. Beograd.

Jugoslavenski pregled, informativno-dokumentarni priručnik o Jugoslaviji. Izdavač: Savezni sekretarijat za informacije. Izlazi mjesečno. Beograd.

Međunarodni radnički pokret, izdavač: Institut za izučavanje radničkog pokreta. Izlazi šest puta godišnje. Beograd.

Politička misao, časopis za političke nauke. Izdavač: Fakultet političkih nauka. Izlazi tromjesečno. Zagreb.

Pregled, časopis za društvena pitanja. Izdavač: Univerzitet u Sarajevu — izlazi mjesečno. Sarajevo.

Prilozi za istoriju socijalizma, izdavač: Institut za izučavanje radničkog pokreta. Izlazi jedanput godišnje. Beograd.

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, izdavač: Institut za zgodovino delavskega gibanja. Izlazi 2—4 puta godišnje. Ljubljana.

Radovi, izdavač: Filozofski fakultet. Izlazi povremeno. Sarajevo.

Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru. Izlazi jedanput godišnje. Zagreb.

Socijalizam, časopis Saveza komunista Jugoslavije. Izlazi mjesečno. Beograd.

Vojnoistorijski glasnik, organ Vojno-istorijskog instituta. Izlazi dvomjesečno. Beograd.

Zbornik, časopis Historijskog instituta Slavonije. Izlazi jedanput godišnje. Slavonski Brod.

Zbornik Historijskog instituta jugoslavenske akademije. Izlazi jedanput godišnje. Zagreb.

Zbornik krajiških muzeja Banjaluka, Bihać, Drvar, Jajce, Prijedor. Izlazi jedanput godišnje. Banjaluka.

Zbornik radova, izdavač: Pravni fakultet. Izlazi jedanput godišnje. Split.

Zgodovinski časopis, izdavač: Zgodovinsko društvo za Slovenijo. Izlazi jedanput godišnje. Ljubljana.

STRANI ČASOPISI

Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung. Herausgegeben vom Institut für Marxismus-Leninismus, beim Zentralkomitee der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands. Izlazi dvomjesečno. Berlin.

Critica marxista, Editori Riuniti. Izlazi dvomjesečno. Roma.

Einheit, Zeitschrift für Theorie und Praxis des wissenschaftlichen Sozialismus. Herausgegeben vom Zentralkomitee der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands. Izlazi mjesečno. Berlin.

International review of social history. Edited by the international Institut voor sociale geschiedenis. Amsterdam.

Jahrbücher für geschichte osteuropas. Herausgegeben von Georg Stadtmüller, izlazi tromjesečno. München-Wiesbaden.

Marxismusstudien, izdavač: J. C. B. Mohr. Izlazi povremeno. Tübingen.

Die neue gesellschaft. Verlag Neue Gesellschaft GMBH. Izlazi dvomjesečno.

Novaja i novejšaja istorija. Izdatel'stvo »Nauka«. Izlazi dvomjesečno. Moskva.

Österreichische osthefte. Herausgeber Österreichisches Ost — und Südosteuropa — Institut. Izlazi dvomjesečno. Wien.

Sovetskie arhivy, organ glavnogo arhivnogo upravljenja pri sovete ministrov SSSR. Izdaetsja pri učasti Instituta marksizma-leninizma pri CK KPSS i Instituta istorii akademii nauk SSSR. Izlazi dvomjesečno. Moskva.

Slovansky prehled. Vydava Československo-sovetsky institut ČSAV. Izlazi dvomjesečno. Praha.

Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. Deutsche Verlag-Anstalt Stuttgart.

Die Zukunft. Sozialistische Zeitschrift für Politik Wirtschaft und Kultur. Sozialistischer Verlag GmbH. Wien.

Prilozi

Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo

Za izdavača:

Nikola Babić

Lektor:

Muris Idrizović

Korektor:

Slobodan Govedarica

Tehnički urednik:

Veselin Mitrašević

Tiraž:

500 primjeraka

Stampa:

Štamparija »DES« — Sarajevo

Za štampariju:

Ljubo M. Slijepčević

Štampanje završeno:

Avgusta 1973. godine

